תנ״ך · ראשונים · בכור שור

# בכור שור

רבנו יוסף בכור שור

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

# בכור שור

רבנו יוסף בכור שור

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/בכור-שור/
הקובץ נוצר ב־16 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611160902 של הספרייה.

# תוכן העניינים


**בראשית** ..... 7
פרק א ..... 7
פרק ב ..... 12
פרק ג ..... 14
פרק ד ..... 17
פרק ה ..... 20
פרק ו ..... 20
פרק ז ..... 22
פרק ח ..... 23
פרק ט ..... 25
פרק י ..... 27
פרק יא ..... 28
פרק יב ..... 29
פרק יג ..... 31
פרק יד ..... 32
פרק טו ..... 33
פרק טז ..... 34
פרק יז ..... 35
פרק יח ..... 36
פרק יט ..... 40
פרק כ ..... 42
פרק כא ..... 44
פרק כב ..... 46
פרק כג ..... 48
פרק כד ..... 49
פרק כה ..... 52
פרק כו ..... 54
פרק כז ..... 55
פרק כח ..... 58
פרק כט ..... 60
פרק ל ..... 62
פרק לא ..... 66
פרק לב ..... 71
פרק לג ..... 75
פרק לד ..... 77
פרק לה ..... 78
פרק לו ..... 80
פרק לז ..... 83
פרק לח ..... 87
פרק לט ..... 89
פרק מ ..... 91
פרק מא ..... 93
פרק מב ..... 97
פרק מג ..... 100
פרק מד ..... 101
פרק מה ..... 103
פרק מו ..... 105
פרק מז ..... 106
פרק מח ..... 107
פרק מט ..... 109
פרק נ ..... 116
**שמות** ..... 118
פרק א ..... 118
פרק ב ..... 120
פרק ג ..... 122
פרק ד ..... 124
פרק ה ..... 126
פרק ו ..... 127
פרק ז ..... 129
פרק ח ..... 131
פרק ט ..... 133
פרק י ..... 135

פרק יא ..... 137
פרק יב ..... 138
פרק יג ..... 143
פרק יד ..... 145
פרק טו ..... 148
פרק טז ..... 151
פרק יז ..... 154
פרק יח ..... 155
פרק יט ..... 158
פרק כ ..... 161
פרק כא ..... 165
פרק כב ..... 171
פרק כג ..... 178
פרק כד ..... 181
פרק כה ..... 183
פרק כו ..... 189
פרק כז ..... 190
פרק כח ..... 191
פרק כט ..... 194
פרק ל ..... 195
פרק לא ..... 198
פרק לב ..... 198
פרק לג ..... 202
פרק לד ..... 204
פרק לה ..... 208
פרק לו ..... 209
פרק לז ..... 209
פרק לח ..... 209
פרק לט ..... 210
פרק מ ..... 211
**ויקרא** ..... 211
פרק א ..... 211
פרק ב ..... 214
פרק ג ..... 215
פרק ד ..... 215
פרק ה ..... 217
פרק ו ..... 217
פרק ז ..... 218
פרק ח ..... 220
פרק ט ..... 220
פרק י ..... 221
פרק יא ..... 223
פרק יב ..... 225
פרק יג ..... 226
פרק יד ..... 229
פרק טו ..... 232
פרק טז ..... 235
פרק יז ..... 237
פרק יח ..... 239
פרק יט ..... 242
פרק כ ..... 249
פרק כא ..... 252
פרק כב ..... 255
פרק כג ..... 257
פרק כד ..... 262
פרק כה ..... 264
פרק כו ..... 269
פרק כז ..... 274
**במדבר** ..... 276
פרק א ..... 276
פרק ב ..... 277
פרק ג ..... 277
פרק ד ..... 279
פרק ה ..... 280

פרק ו ..... 284
פרק ז ..... 287
פרק ח ..... 287
פרק ט ..... 290
פרק י ..... 292
פרק יא ..... 293
פרק יב ..... 296
פרק יג ..... 299
פרק יד ..... 302
פרק טו ..... 305
פרק טז ..... 307
פרק יז ..... 310
פרק יח ..... 312
פרק יט ..... 314
פרק כ ..... 317
פרק כא ..... 319
פרק כב ..... 324
פרק כג ..... 326
פרק כד ..... 329
פרק כה ..... 332
פרק כו ..... 333
פרק כז ..... 335
פרק כח ..... 337
פרק כט ..... 339
פרק ל ..... 339
פרק לא ..... 343
פרק לב ..... 344
פרק לג ..... 345
פרק לד ..... 346
פרק לה ..... 347
פרק לו ..... 349
**דברים** ..... 349
פרק א ..... 349
פרק ב ..... 353
פרק ג ..... 355
פרק ד ..... 356
פרק ה ..... 360
פרק ו ..... 361
פרק ז ..... 364
פרק ח ..... 367
פרק ט ..... 368
פרק י ..... 370
פרק יא ..... 373
פרק יב ..... 377
פרק יג ..... 381
פרק יד ..... 384
פרק טו ..... 388
פרק טז ..... 391
פרק יז ..... 395
פרק יח ..... 399
פרק יט ..... 403
פרק כ ..... 405
פרק כא ..... 407
פרק כב ..... 412
פרק כג ..... 415
פרק כד ..... 419
פרק כה ..... 421
פרק כו ..... 426
פרק כז ..... 432
פרק כח ..... 434
פרק כט ..... 441
פרק ל ..... 446
פרק לא ..... 448
פרק לב ..... 452

פרק לג ..... 463
פרק לד ..... 473

# בראשית

## פרק א

### פסוק א

**בראשית ברא אלהים**. כלו' בראשית בתחלת כל בריותיו ברא הבורא את השמים ואת הארץ כמו בראשית ממלכת יהויקים שהוא בראש ממלכת יהויקים:

### פסוק ב

**והארץ היתה תהו ובהו**. כלו' כשהיתה נבראת הארץ בתחלה היתה שממה וריקנית שלא היה בה לא אילן ולא עשב ולא אדם ולא בהמה ולא חיה ולא עוף ולא דגים ורמש ולא חשך ולא אור ולא רוח ולא מים כמו שתרגם אונקלוס צדיא וריקניא, ואין רשאי לשאול א"כ מה היה דאין אדם רשאי לשאול מה לפנים ומה לאחור והיא עבירה חמורה כמו שאמרו חכמים על זה (בחגיגה) כל מי שאינו חס על כבוד קונו ראוי לו שלא היה בא לעולם וכן אמר הנביא (זכריה י"ד ז') הוא יודע לה' לא יום ולא לילה, אין בריה יודעת רק הק' שאינו לא יום ולא לילה:

[והמפרש קודם בריאתה היתה תהו ובהו עתיד ליתן את הדין, ועוד דא"כ היה לו לכתוב והארץ היה תהו ובהו כלו' מה שעתה ארץ היה תחלה תהו ובהו ומדקאמר היתה משמע דהארץ היתה בתחלת בריאתה תהו ובהו. הג"ה]:

**וחשך על פני תהום**. עתה חוזר על סדר הבריות ואין עונה על הארץ היתה תהו ובהו אלא הפסיק לומר הארץ שאני אומר שנבראת לא נבראת כמו שהיא עתה בתיקוניה אלא שממה וריקנית ולפי שהוא רוצה לומר לפנים שברא הקב"ה האילנות והעשבים והבהמות והאדם כשבראה לא נבראו עמה ואח"כ חוזר למנות הבריות שנבראו ביום א' או' והחשך ברא הק' על פני תהום כי החושך בריאה היא כמו שכתוב (ישעיה מ"ה ז') יוצר אור ובורא חשך, בדבר שיש לו צורה וממשות שייך לומר יצירה ובריאה אבל בדבר שאין לו ממשות לא שייך לומר יצירה רק בריאה ולפיכך אומר ובורא חשך וכן דרך הפסוק להפסיק דבריו ולחזור למניינו כמו שהוא אומר (בראשית ל"ו כ"ד) ובני צבעון ואיה וענה ומפסיק ואומר הוא ענה וכו' ואח"כ חוזר למנין התולדות ואומר ואלה בני דישון וכו' והכא נמי הפסיק מנין הבריות ואו' והארץ וגו' ואח"כ חוזר למנין הבריות ואומר וחשך על פני תהום כלו' עיקר מעמדו על פני תהום כי כל דבר שהוא עמוק מאד אין האור שולט בו ויש שם חשך לעולם:

**ורוח אלהים מרחפת**. כלו' ורוח ברא אלקים שהיא מרחפת על פני המים כי כן דרך הפסוק כשהוא ארוך מחזיר שם הדבר שהוא מדבר בו (דברים ל"ג ב') וזרח משעיר למו

הופיע מהר פארן וגו' וסגי ליה בוא"ו בתראה, על כרחינו בששת ימי בראשית נבראו כדכתיב (שמות כ' י"א) כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בם:

**פסוק ג**

**ויאמר אלהים יהי אור**. הוא השמש הירח והככבים שכולם נבראו ביום ראשון אלא שלא נתלו עד יום ד' וכן אמרו רבותינו בד' נתלו המאורות ולא אמרו נבראו ואילו נבראו ביום א' השמים הארץ וחשך ורוח ואור וכן מפורש בחגיגה אלא שאומרין שתהו ובהו בריות ולפי הפשט הוא לשון שממה:

ועתה ברא הקב"ה כל תיקוני עולם להבדיל באדם שרוצה לבנות בית ומכין כל צרכי בניינו ואח"כ בונה ביתו ומשים כל אחד על מקומו ואח"כ עושה לו מטלטלין כך הק' תיקן כל צורכי הבנין ביום א' ותיקן הרקיע ביום ב' והושיבו על כנו ונתן עליו מקצת המים להמטיר על הארץ להולידה ולהצמיחה ובג' נמי הפריש המים לצד אחד שהיא מקום דגים ותנינים ומשם המשיך נהרות ומעיינות לתוך היבשה ללחלח את הארץ ולהשקות כל בריותיו והיבשה לצד אחד והוציא מיבשה דשא ואילנות שהוא לצורך הבריות למאכל ולעידון כאדם שמיפה ומרבץ קרקע ביתו כדי שיהנו ההולכים והיושבים בה ובד' תלה בו האור ליראות לבריות שבתוכו כאדם שפותח חלונות אל ביתו להאיר ואחר שגמר בניינו ברא בה' ובששי דגים ועופות ורמשים ובהמה וחיה שהם כמטלטלין בתוך הבית שמיטלטלין מכאן ולכאן. תדע שלא תמצא מיום א' ועד יום ה' לא לשון יצירה ולא לשון בריאה שביום הב' והג' והד' תיכן ונתן מקום למה שברא בא' ובה' ובששי עשה מטלטלין וכן הוא אומר בקבלה (תהלים ל"ג ט') כי הוא אמר ויהי הוא צוה ויעמד בתחלה אמר ויהי ולבסוף אמר שצוה ויעמוד כל אחד במקומו ולפי שנגמר בנין העולם בד' אמרו רבותינו אין מסיימין בד' דמשסיים הקב"ה עולמו בד' שוב לא התחיל אח"כ וכן נוהג שמי שמסיים בד' מעכב להתחיל אחר:

**פסוק ד**

**וירא אלקים את האור כי טוב**. מעתה התחיל לתקן ולתת מקום הראוי לכל אחד והיה מתחלה האור מעורב עם החושך וראה כי טוב האור ומתוק לעינים לראות את השמש ונתן לו מקום בפני עצמו שיהא מבוקר ומבורר מן החושך והבדילו ממנו וקרא לאור המבוקר יום ולחשך למקום שאור וחושך מעורבין שם קרא לילה שאף בלילה אור הירח והככבים שולט אלא שהחושך מעורב בו לפיכך אמר **ויהי ערב** שעת העירוב **ויהי בקר** שעת הביקור אעפ"י שהאור לא היה עדיין במקום קביעותו משמש היה במצות בוראו מקום שהוא שם כאילו נתלה:

**יום אחד**. דרך המונה לומ' א' ב' ג' ולא ראשון שנים שלשה לפיכך אמר אחד לפי שמונה והולך:

**פסוק ו**

**יהי רקיע בתוך המים**. הרקיע שנברא ביום ראשון יהי בתוך המים שהמים היו על פני כל הארץ:

**ויהי מבדיל**. זה שיגביה עצמו שמשעת שהיה נתון בתוך המים הבדיל בין מים שלמטה הימנו ובין מים שלמעלה הימנו אלא שאלו מחוברים מלמעלה ואלו מחוברים מלמטה כשהוא אומ' ויהי מבדיל צוה שיגביה עצמו מלמעלה ואז נעשה אויר שבין השמים והארץ:

**פסוק ז**

**ויעש אלקים את הרקיע**. עשייה אינו לשון בריאה אלא לשון תיקון ולפיכך כל דבר שנעשה ע"י אדם אומר בו ויעש כמו ויעש בצלאל שאדם אינו בורא אלא מתקן, דבר הנברא מוציאו לידי מעשה:

**ויהי כן**. א"ת לאחר עשייה למה צריך לומר ויהי כן, כל דבר הנעשה ודאי הוא, אלא כאדם שאומר ויהי כן כמו שאתה רואה עכשיו:

וביום ב' לא נאמר בו כי טוב לפי שלא נגמרה בו מלאכת המים שאין לומר כי טוב אלא בדבר שהוא מתוקן ונגמר כי כל זמן שלא נגמר אינו יושב בטוב, ויש שלא רצה הקב"ה לגמור בו שלא יאמר בו כי טוב לפי שנברא בו תפתה כמו שאמרו רבותינו ולפיכך אמרו ר' אין מתחילין בב' שעולם נוהג מנהגו שכשם שבמעשה בראשית דבר שהתחל בב' נתאחרה גמירתו עד למחרתו כך כל דבר שמתחילין אותו בב' מאחרין לגמרו:

**פסוק טז**

**שני המאורות הגדולים**. שמש וירח שהם גדולים מן האחרים והאחד גדול מחבירו ולגביה דידיה קורא לו קטון כשהוא אומר את המאור הגדול ואת המאור הקטון:

**פסוק יח**

**למשול ביום ובלילה**. כלו' זה ביום וזה בלילה שאע"פ שהלבנה נראית ביום אין זו ממשלה אלא שרגא בטיהרא:

**פסוק כו**

**נעשה אדם**. כלו' נתקן אדם את האדם העתיד לבראות שתהא צלמו צורתו ודמותו מאוימת להיות מושל ושליט כמו שהוא אומ' וירדו:

**בצלמינו כדמותנו**. שהיא מאוימת להיות מושל ושליט על כל, ולא שזו דומה לזו כי איך לתת דמיון ודמות ותמונה למעלה כדכת' כי לא ראיתם כל תמונה וכן אל מי תדמיוני

ואשוה וכמו אל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו ובאיוב הוא אומר העיני בשר לך אם כראות אדם תראה, בתמיה:

ומה שאמר הכתוב עיני ה', הדום רגליו, יד ה' אינו אלא לשבר את האזן שיבין בראייה בהלוך ובלקיחה דאין דרכם רק בעינים ורגלים וידים לפי שלא ראה מעולם אדם עניין אחר, ומה שכתב (יחזקאל א':כ"ו) ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם כך היה נראה בעיניו על עניין החזון כמו חלום שנראה לו שהוא רואה ואינו רואה דהא כתי' כי לא יראני האדם וחי כלו' ולא שום דבר חי ונדמה לו כאדם, שלא להבעיתו בדבר שאינו רגיל לראות, שהקב"ה ופמליא שלמעלה מדמין עצמן בכל עניין שירצו להראות לאדם כדאמר בתלמוד אידמי ליה כפרשא, אידמי ליה כדיבא, וטרדינהו גבי ר' חייא באליהו, וכן אידמי ליה כזונה גבי ר' מאיר בע"ז, וכן הוא אומר וביד הנביאים אדמה כלו' אני מדמה עצמי בכל עניין שאני רוצה ולפיכך אינו אומר בצלמינו כדמותינו אלא ע"ד האיום ואעפ"י שאין האיום שוה מ"מ דימהו הכתוב כאדם שאו' הפרעוש הלז בין הפרעושים כהמלך בין האנשים ואינן דומין זה לזה וכ"ש כאן:

ועוד יש לפרש **בצלמינו כדמותנו** כלו' שהיה הכותב מפרש לאותן שמדבר עמהן אמר הק' נתקן את האדם בצלמינו כדמותינו שאנו מתקנין בו עכשיו על עצמו ועל אותן שמדבר להם היה אומר, ולשון עושה הוא לשון תיקון ואינו לשון בריאה כמו שפי' לעיל:

והאי דנקט לשון רבים דרך הכתוב לומר ליחיד לשון רבים ולרבים לשון יחיד ולזכר לשון נקיבה ולנקיבה לשון זכר כמו הכא שאומר על אדם **וירדו** והיה לומר וירדה:

ואם יאמר לך מין בשביל ג' חלקים הוא אומר לשון רבים וזה האדם לשון אומנ"א בלע"ז (uomini, Menschen) ומדבר על כל אדם הנולדים ולכך הוא אומר וירדו כי זה הוא פשט הפסוק, אמור לו והלא משמואל לבדו אמרה בעלת אוב ראיתי אלקים עולים מן הארץ, ובני פלוא אליאב ובני דן חושים, לרבים לשון יחיד כמו (יהושע ב' ד') ותקח האשה את שני האנשים ותצפנו, ולזכר לשון נקבה כמו (דברים ה' כ"ז) ואת תדבר אלינו, וכמו (ירמיה ד' ל') ואת שדוד מה תעשי, ולנקבה לשון זכר כמו (שופטים ד' כ') ויאמר אליה עמוד פתח האהל אע"פ שיש לומר שעמד כמו לעמוד:

ויש תיבות חציים לשון זכר וחציים לשון נקבה כמו ויחמנה (בראשית ל' ל"ז) וישרנה (ש"א ו' י"ב). ואין להם להביא ראיה מאלקים קדושים, אלקים קרובים, כי גם שם פקרו המינין וגם יש לומר להם כי דרך הק' לימלך בפמליא שלמעלה שלו כמו שאמר מיכה (דה"ב י"ח) ראיתי את ה' יושב על כסא וכל צבא השמים מימינו ומשמאלו ואמר מי יפתה את אחאב ויעל וגו', וכן באיוב ויהי היום ויבאו בני האלקים ויבוא גם השטן ונשאו

ונתנו באיוב, וכן בדניאל והנה מיכאל שרכם אחד השרים הראשונים בא לעזרני, ושר מ"פ עומד לנגדי, ואומר בגזירת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא, והכא נמי לבש הק' דרך ענוה ואמר ה' נתקן את האדם להיות מושל הבריות ורוצה אני שתאותו לעשותו שליט לפי שנתתי לכם ממשלת הבריות, כשהוא אומר מיכאל שרכם ושר יון תמצא שכל אומר ואומר יש לה שר לפיכך איני רוצה לעשות ממשלה אחרת אלא ברצונכם ולכך אמר נעשה אדם נתקן אדם להיות מושל כמו שאומר נעשה פקיד ומלך ואינם בוראים אותו אלא כמה שניאותים לו עושים אותו פקיד או מלך, וכן המלאכים עשו אותו שליט שנאותו לדבר ולכך הוא אומר נעשה, אבל על הבריאה הוא אומר ויברא אלקים את האדם את האדם אשר יצר כולם לשון יחיד כי הבורא הוא יחיד ומיוחד ית' ויתעלה זכרו:

ולפתיותם יש להשיב שאומר' שעל שהם ג' חלקים ולכך אומר לשון רבים ואף אתה הקהה את שניו ואמור לו אי אתה מודה ששלשתם שוה ודעתם שוה וכח אחד להם א"כ למה הוצרך לומר לחבירו נעשה אדם להזהירם ולהזמינם הלא גם להם היה זה הדעת והמחשבה ולמה נטל עטרה על חבירו להזמינם שהפסוק אומר ויאמר נעשה אדם משמע שהאחד הזמין את חבירו וא"כ אין דעתם שוה ולפי דבריהם היה להם לומר ויאמרו נעשה אדם ואז היה משמע שכולם באו באמירה אחת ובמחשבה אחת נמצאו דבריהם הבל וריק:

**פסוק כז**

**ויברא אלקים את האדם בצלמו**. כלו' בצלמו של אדם ואיכא למימר בצלם אלקים ועל דרך האיום בצלם אלקים ברא אותו, וי"ל שהוא דרך חול כמו נתתיך אלקים לפרעה, וכמו אני אמרתי אלקים אתם ובני עליון כולכם, וכמו עד אלקים יבא דבר שניהם כלו' בצלם של דיין ושופט ברא אותו:

**זכר ונקבה ברא אותם**. כדמפרש בפרשה אחריתי אלא כאן קיצר דבריו וגם גבי ותוצא ארץ דשא קיצר ובפרשה אחריתי פי' איך יצאו וצמחו:

**פסוק לא**

**יום הששי**. בכולן לא נאמר רק יום אחד ויום שני חוץ מיום ששי ושביעי שנ' בהם הששי והשביעי לפי שהיו מבוררים שמשה רבינו כשכתב את התורה לישראל כשהגיע ליום ששי אמר להם זהו יום הששי שהקב"ה נותן לכם לחם משנה, וכשהגיע אצל יום השבת אמר להם וזהו יום הז' שצוה הקב"ה לכבדו ולשמרו, וכמו כן תוכל לראות בנהרות' בכל אחד הוא אומר הולך אל מקום פלוני לפי שלא ידעו דרך משיכתו פירש להם באיזה מקום וכשהגיע אצל פרת לא אמר רק הוא פרת שאמרתי לכם בתחומיו של ארץ ישראל

כמו שהוא אומר עד הנהר הגדול נהר פרת יהיה גבולכם וכן בכאן הוא אומר הששי והשביעי המבוררים לכם במקום אחר:

## פרק ב

**פסוק ב**

**ויכל אלהים ביום השביעי**. כלו' ביום השביעי נודע ונראה שכילה מיום הששי, ביום הו' לא נודע שכילה דמי יודע אם יעשה למחר כלום אבל כשלא עשה בשבת כלום אז נודע שכילה מעשיו ולכך או' ויכל ביום השביעי כך הבנתי מפי הר' עובדיה. ולי נראה ויכל אלקים ביום הז' כלו' בריאת יום הז' כילה מעשיו שהרי כל זמן שלא נעשה יום הז' לא כילה סדר בראשית שהימים סידר הק' על סדר ז' ככבים והם שצ"ם חנכ"ל וכל אחד בא על משמרת תחילת יום ותחילת לילה כדאמר במסכ' שבת כצנ"ש חל"ם בלילו' חל"ם כצנ"ש בימים ומסמינן על זה כי היא היתה אם כל חי כלו' כוכב תחלת הלילות וחמה תחלת הימים ועל זה מודים כל החכמים וכל האומות וכל אחד עשה משמרתו בתחילת היום ובתחילת הלילה כשנגמרו ז' הימים, כוכב בתחלת ליל א' ובראש יום ד', צדק בתחלת ליל ב' ובתחלת יום ה', נוגה בתחלת ליל ג' ובתחלת יום ו', שבתאי בראש ליל ד' ובתחילת יום ז', חמה בראש ליל ה' ובראש יום א', לבנה בראש ליל ו' ובראש יום ב', מאדים בראש ליל ז' וברש יום ג', נמצא בסוף ז' הימים עשו כלם משמרתם פעם אחת בראש לילה ופעם אחת ביום. ואח"כ חוזרין לראש וכוכב בראש הלילה וחמה לראש היום וחוזרין לעולם חלילה ולפיכך ז' הימים הם השבוע שאז כילו משמרתם וחוזרין לעולם לראש וכל זמן שלא כילו משמרתם פעם אחת ביום ופעם אחת בלילה לא כילה סדר בראשית אלא כשנעשה יום השביעי אז כילה סדר בראשית וכילו המשמרות ולכך נאמר ויכל ביום השביעי כלו' בביאת יום הז' אז כילו סדר המשמרות ואין זו מלאכה כי זה ממילא בא כמו שגדלים האילנות והעשבים דרך הילוכם ואין זה מלאכה. משל לאדם שבונה ביתו ונוטע אילן לסתום אחד מן הכתלים ובשעת הנטיעה האילן קטון ודק ואינו סותם וכל זמן שלא גדל האילן אין הבית נגמר וגידול האילן גומר הבית בלא מעשה ובלא מלאכה:

**וישבות ביום השביעי**. לומר שלא תאמר שזו מלאכה לפי שאמר ויכל ביום השביעי לכך אמר לך וישבות:

**אשר ברא אלקים לעשות**. כלו' מכל מלאכתו אשר ברא לעשות ולתקן ממנו בנינו כמו שפירשתי שבתחלה ברא ואח"כ עשה ותיקן לכך לא נאמר ויהי ערב ויהי בקר יום

השביעי לפי שבשאר הימים לא נאמר כן אלא לחלק המלאכות דבר יום ביומו ואומר לאחר מלאכה זה פסק אותו יום אבל בשבת שלא עשה בו מלאכה לא הוצרך לומר כן:

**פסוק ד**

**אלה תולדות השמים**. לפי שבתחילה קיצר במקצת הדברים עתה חוזר ומפרש איך נעשו:

**פסוק ה**

**וכל שיח השדה**. וגו' לפי שאנו רואים בכל שנה הצמחים באים ע"י מטר ועבודת האדם ודרך העולם לנהג מנהגו שעשה בראשונה אומר לך כי העשבים והאילנות לא היו ע"י אדם ולא ע"י מטר כי עדיין לא המטיר כמו שהכתוב אומר רק איד יעלה מן הארץ שעדיין היתה הארץ מלוחלחת במים שהיו על פניה ומשוקה וצמחה מלחלוחותיה כי ביום שנקוו המים במקום אחד בו ביום צמחו העשבים והוא ביום השלישי. ואיד לשון לחלוחית כמו (איוב ל"ו כ"ו) יזוקו מטר לאידו כלו' לחלחו:

**פסוק ז**

**ויפח באפיו נשמת חיים**. היא הנשמה העליונה שבאה מן הק' והיא שנותנת לאדם דעת ודיבור והבנה מכל חיה ובהמה והיא העתידה ליתן את הדין:

**פסוק ח**

**גן בעדן**. בארץ עונג והוא שאמר עדן אשר בתלשר (ישעיהו לז יב) והוא ארץ מעודנת טובה ושמנה ולכך נקרא עדן:

**פסוק י**

**ונהר יוצא מעדן**. שנובע שם נהר שמשקה את הגן. עתה מונה והולך איך תיקן הק' את גנו:

**פסוק יא**

**אשר שם הזהב**. שתי חוילות הן כמו שאמר סבא וחוילה וסבתא וגו' ואחרת אופיר ואת חוילה ואת יובב וגו' ולפי שהן שתים ולא תדע על איזהו מדבר אומר לך שהחוילה שהנהר הולך שם היא אותה אשר שם הזהב והיא אותה שאופיר אצלה כדכתי' וזהב מאופיר יובא שמחוילה בא לאופיר ומאופיר לשאר ארצות אבל כוש ואשור אין אחרת נקראת בשמם ולפיכך לא נתן בהם סימן:

**פסוק יד**

**הוא פרת**. הידוע לכם שהוא בתחומי ארץ ישראל כמו שפיר':

**פסוק טו**

וגם את האדם נתן שם **לעבדה ולשמרה** אותה אדמה שהגן שם וכל זה מתיקון הגן:

**פסוק יז**
**כי ביום אכלך ממנו מות תמות**. כלו' דע כי סופך למות. מות תמות שלא תנצל מן המיתה לעת קץ, ולא אמר שבאותו יום ימות:

**פסוק יח**
**אעשה לו עזר כנגדו**. כלומ' שיהא לו לצוות ולעזור ולא לפריה ורביה כי כל זמן שאינו בר מיתה אינו צריך חליפין:

**פסוק יט**
**לראות מה יקרא לו**. האדם, לפי שרוצה לספר על מעשה האשה שקרא לה שם על פי הטעם בא הכתוב ולמדך שאף לכל בריות העולם קרא כמו כן שם הראוי לכל אחד:
**וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו**. של עכשיו שקוראין לו שמעולם לא נשתנו שמותם שכך כיון האדם לקרות להם שם על פי מראיהן ומעשיהן שמעולם לא בא אדם אחריו לומ' אין זה השם מתוקן נשנה לזה השם ונחליפנו בשם שהוא מתוקן לו לפי עניינו יותר מאותו שקרא אדם. וגם יש לומר הוא שמו שדוו"ש בלע' שמתוך שמו של כל אחד אם ידענו פירושו היינו יודעין עניינו להבדיל כמו שכתב ה' צבאות שמו שמתוך שמו יש להבין שהוא אדון כל ואות בצבא שלו ית' שמו לעולם:

**פסוק כ**
**ולאדם לא מצא עזר כנגדו**. לא בהם היה ראוי להזדווג לו:

**פסוק כד**
**והיו לבשר אחד**. כי כמו גוף אחד הוא:

## פרק ג

**פסוק א**
**והנחש היה ערום**. בחכמה ובערמה דיבר עם האשה:
**אף כי אמר אלקים וגו'**. כלו' אף כי כל כך חביב זה הגן לפני הקב"ה שהזמין נהרות להשקותו וצוה על אדם לשמרו ואף אמר לו שלא יאכל מפריו אמרה לו האשה מכל עץ גן נאכל וטובה עשה לנו שלא מנע ממנו רק עץ הדעת לטובתנו פן נמות שאינו רוצה שיזיקנו כי סם המות הוא. אמר לה שוטה לא לטובתכם נתכוון ולא סם המות הוא ולא מות תמותון אם תאכלו ממנו רק לרעתכם נתכוון שכל כך הוא טוב שאינו רוצה שתאכלו ממנו שאם תאכלו ממנו הייתם חכמים וערומים והייתם כמלאכים להבחין בין טוב לרע להחכים ולהערים וכל רז לא אנס לכם אבל אינו רוצה שתבואו לכלל המלאכים:

**פסוק ו**
**ותרא האשה כי טוב העץ למאכל**. התחילה להסתכל בו אמרה כמה יפה פרק זה כמה ריחו ערב ודאי אינו דומה לסם המות ולא לחינם צוה הק' שלא נאכל ממנו ונחמד לה

העץ כדי להשכיל שהיתה חומדת אותו כדי להשכיל, אמרה כמדומה שהנחש אומ' אמת ואכלה ונתנה לאישה ומיד נכנסה בהן ערמומית וגאוה וגסות וקנאה ותחרות וחמדנות וצדייה לצדד ולחני' ולעשות במחשך מעשיהם ולגזול ולגנוב והמרוצה לעשות, התחילו לומר גנאי לבריות כמונו להיות חשופי שת ומגולי ערוה עשו להם חגורות לכסות ערותן ויצאו מן הגן לרוח היום מקום שאין אילנות מעכבין את הרוח כי כן דרך הגנבים שמתרחקין ממקום שגנבו שם כלו' אפי' שם לא הייתי ובהיותם שם יושבים לרוח היום וישמעו את קול ה' צעדה בראש הבנאים, אמרו הנה בעל הגן בא והיו נפחדין ונחרדין כדרך גנב ויתחבאו והיינו **וישמעו את קול ה' אלקים מתהלך בגן לרוח היום** שהיו שם, תדע דלרוח היום אאדם קאי מדכתיב אחריו **ויתחבא האדם ואשתו בתוך עץ הגן** מכלל דבתחלה לא היה בתוך הגן:

**פסוק ט**

אמר לו **איכה** כי כן דרך הק' לדבר כבני אדם עם בני אדם:

**פסוק י**

אמר **כי קולך שמעתי ואירא כי ערום אנכי וגו'**. היה ירא פן ישאל לו למה נחבית לברוח וירגיש מגניבתו לפיכך הקדים לו טעם:

**פסוק יא**

אמר לו הק' מתוך דבריך נתפשת כי כמה פעמים באתי אליך ולא הקפדת על שאתה ערום כדכתיב למעלה והיו שניהם ערומים ועכשיו אתה מקפיד, **מי הגיד לך כי ערום אתה** שאין נקרא ערום אלא מי שראוי ללבוש ואין לו, אין דרך לומר על הבהמה ערומה היא כיון שאינה ראויה לבגדים כי היא מכוסה בכסות הראוי לה, ואף הגדולים הלבושים בבגדים גרועים קוראין עצמן ערומים לפי שאין להם בגדים הראוין להם, וגם אתה קורא עצמך ערום כלו' שאתה ראוי לבגדים מי הגיד לך שאתה ראוי לבגדים **המן העץ וגו'**:

**פסוק יב**

כיון שראה שאין להסתר מפני יודע נסתרות הודה על כרחו ואמר לא עלי העון רק על האשה, האשה אמרה על הנחש העון כי כן דרך הגנבים כשנתפסין מגלין זה את זה, הנחש לא מצא תשובה שאין טוענין למסית כמו שאמרו רבותינו שאע"פ שלא היה להם לשמוע לו שדברי הרב ודברי התלמיד מי שומעין מ"מ לא היה לו לצדד שעברו על מצות הבורא וכולם הודו שפששו כמו שאומר הק' לאדם **כי שמעת לקול אשתך** יותר מקולי וכ"ש לאשה שלא היה לה לשמוע לנחש שאינו חבירה ובן עצתה ולפיכך אמר הכתוב לאדם כי שמעת לקול אשתך, ולאשה לא אמר כי שמעת לקול הנחש כי כ"ש

הוא ואינו צריך, והתחיל הקב"ה לקללם דרך שעשו העבירה. הנחש שהתחיל נתקלל תחלה, ואח"כ אדם:

**פסוק יד**

**על גחונך תלך**. דרך בני אדם שמתייעצים יחד עצות רעות שמרחיקין אותן זה מזה ולפיכך אמר לנחש על גחונך תלך שיהא פיך נתון בארץ והיא בזקיפה ולא יהיה לך מקום להתייעץ עמה: **ועפר תאכל כל ימי חייך**. שמתוך שפיך בארץ יכנס העפר בתוך פיך ותאכלנו בעל כרחך: **ואיבה אשית**. גם זו הרחקה:

**פסוק טז**

**ואל האשה אמר**. כמה גרמת לך רעות, עד השתא לא היית צריכה לילד שהרי לא הייתם ראויים למות אבל מעתה צריכה את לילד שהרי מתים אתם אם לא תולידו הרי העולם כלה שתמותו ולפיכך ארבה הרונך והוא עצבונך כי בעצב תלדי בנים כי כמה צערים בבנים, צער ההריון וצער הלידה וצער הגידול, ואל תדמי בעצמך לומ' אבטל מצות הפריה כמו שבטלתי מצות עץ הדעת שלא אזקק לבעלי לכך נאמר **ואל אישך תשוקתך** שתהא מתאווה לו, וא"ת אכבוש את יצרי מפני הצער לכך נאמר **והוא ימשל בך** ויקחך בעל כרחך:

**פסוק יז**

**ולאדם אמר**. מאחר שאכלת מן העץ ונכנס בך יצר הרע כל כך אין לך שמירה אלא סכין שאם לא יתפחד אדם מן המיתה מתוך יצר הרע יגזול ויחמוס ויעשוק וישחית את העולם ולפיכך קנס עליו מיתה וגם יגיעה שהיא משכחת עון:

ואותה ברכה שברכן בששי לומר פרו ורבו לאחר שסרחו היתה שהוצרכו לפריה ורביה, תדע דכתיב ומלאו את הארץ וכבשוה ואי קודם שסרחו היה להם לומר ומלאו את הגן ששם היה דירתם קודם אלא לאחר שסרחו היתה אותה ברכה אלא שנכתבה שם עם היצירה:

**פסוק כ**

**כי היא היתה אם כל חי**. ואע"פ שלא היתה אם לחיות ולבהמות, אם משמע לשו' גבירה כמו (שופטים ה' ז') שקמתי אם בישראל, וכן אב לשון אדנות ורבנות כמו אבי כל תופש כינור:

**פסוק כא**

**כתנות עור**. כלו' כתנות לעור בשרם שעדיין לא נפשטה בהמה וכן תירגם אונקלוס:

**פסוק כב**

**הן האדם היה כאחד ממנו**. דרך עינותנותו של הקב"ה ששיתף עם משרתיו וכן דרך כל לובשי ענוה שקוראין משרתיהם ותלמידיהם חברים. ואם בא גוי לקנתר כנגד ג' חלקים

הנה גם יש כאן להקשות להם הקשים שכתבתי גבי ויאמר נעשה אדם דכיון שהם אחד ושוין לא היה לאחד לצאת לחבירו ולעשות עצמו גדול אלא היה לו לאמר ויאמרו:
**גם מעץ החיים**. הרפואה כמו (במדבר כ"א ט') והיה כל הנשוך וראה אותו וחי שהוא נתרפא וכמו שאומ' בדבילה (ישעיה ל"ח כ"א) וימרחו על השחין ויחי, וכמו חיתה המכה בתלמוד, כי אותו עץ כל מי שהוא חולה אם יאכל ממנו יתרפא ואם תש כח יתחזק ואם זקן ישוב לימי עלומיו ולפיכך אם יהיה אדם בגן עדן כשיזקין ויתיש כחו יאכל ממנו ויתחזק ויחזור לימי עלומיו וכשיחזור ויזקין יחזור ויאכל וכן לעולם אבל לבריא וחזק אינו מועיל כלום ולא כמו שסבורים בני אדם שמי שיאכל ממנו יחיה לעולם אין זאת דא"כ היה אדם אוכל לאחר שאכל מעץ הדעת או קודם אבל לא היה מועיל כלום:

**פסוק כג**
**וישלחהו מגן עדן**. שלא יוכל לאכול מעץ החיים וכשיזקין יגוע ויחלש וימות:
**אשר לוקח משם**. כי בתחלה בראו הק' חוץ לגן עדן ולקחו ונתנו בגן עדן כדכתיב ויטע גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר כבר וכן ויקח את האדם ויניחהו בגן עדן וגו' ועתה החזירו אל מקום אשר לוקח משם חוץ לגן עדן:

**פסוק כד**
**את הכרובים**. הן המלאכים בדמות שוורים וקורא אותם כרובים על שם חרישה כדאמ' בבבא דבי רב ויומא דכרוב ותני יומא כרבא לא הוי והוא לשון חרישה, והכי מוכח ביחזקאל (עי' שם א' י' ופרש י' י"ד) דבמקום (אחד) הוא אומ' ופני שור מהשמאל לארבעתן ומונה שם פני אדם אריה ושור ונשר (וכרוב) אינו מונה דכרוב במקום שור, ובסוכה (ה' ב' ועיין חגיגה י"ג ע"ב) פרכי לה אהדדי ומשני כרוב אפי זוטרי פני אדם בחור כי יחזקאל ביקש להחליף במעשה המרכבה שור לאדם משום מעשה העגל כך פירשו רבותינו והוא האמת במרכבה, אבל לפי הפשט קודם שבא יחזקאל כרוב ושור אחד הוא, שמתחילה שם האדם לעבדה ולשמרה וכשגירש האדם שם הכרובים לחרישה דהוא לשון כרבא, וזהו לעבדה, ולהב החרב לשמרה:

## פרק ד

**פסוק א**
**קניתי איש את ה'**. קניתי אותו בגופי ובצערי ובעצבוני: **את הק'**. לישב את עולמו ואם איש המתי הנה איש שלמתי:

**פסוק ב**
**הבל**. על שם שכל העולם שב להבל:

**פסוק ג**

**מפרי האדמה**. ואין כתב בקרבנו לשון חלב דלא כתב מחלב כליות חטה שלא הביא מן המוטב ובהבל כתיב חלביהן שהביא מן המוטב:

**פסוק ד**

**וישע**. הק' אל הבל ואל מנחתו נתרצה בהבל ונתרצה בקרבנו:

**פסוק ה**

**ואל קין ואל מנחתו לא שעה**. מאס בקין ומאס במנחתו ועשה להם אות שידעו כי כן פירשו לנו רבותינו כי באש ענה להבל שירד אש מן השמים ויאכל את העולה ואת המנחה ועל קרבנו של קין לא ענה באש ונראה כי כן דרך אש לבוא בקרבן המרוצה כמו במשכן ובמקדש ובאליהו:

**ויפלו פניו**. הראה פנים זועפות והרגיש הבל כי היה שוטם אותו ומתקנא בו והיה משתמר ונזהר ממנו בסתמא:

**פסוק ז**

**הלא אם תטיב**. שתביא קרבן מהודר:

**שאת**. אשא פניך:

**ואם לא תטיב לפתח חטאת רובץ**. כאדם שאומר הנה אויבך רובץ על הפתח ואורב אותך שם כלו' הנה החטא אשר עשית אורב לך לקלקלך כי ודאי חטא הוא להביא דבר שאינו הגון לפני הק' כדכתיב (במדבר י"ח ל') ולא תשא עליו חטא בהרימכם את חלבו הא לא תרימו מן חלב המוטב תשאו חטא, וכן הוא אומ' (מלאכי א':ח') הקריבהו נא לפחתך הירצך וגו':

**ואליך תשוקתו**. שהוא מתאוה לקלקלך:

**ואתה תמשול בו**. אם תרצה להטיב לא יוכל להרע לך:

**פסוק ח**

**ויאמר קין אל הבל אחיו**. מה שאמר לו הק' בערמה בא אליו כי הרגיש שהיה נשמר ממנו ואמר לו כך וכך אמר לי הק' ונתפייסנו יחד ופני לא היו לי עוד כי הוא אמר למה חרה לך ולמה נפלו פניך ופייסני וחשב הבל שנתפייס ולא נשמר ממנו עוד:

**ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו**. כי לא נשמר בחרב אשר ביד קין:

**פסוק יב**

**לא תוסיף תת כחה לך**. ומתוך כך נע ונד תהיה בארץ כי דרך בני אדם כשזורעין במקום אחד ואינם מוצאים שם ברכה הולכים למקום אחר אולי ימצאו שם ברכה וכן קין הולך ובא ואולי ימצא מקום המתברך:

**פסוק יג**

**גדול עוני מנשוא**. כלו' גדול העונש שהטלת עלי בשביל עוני לא אוכל לנשוא:

**פסוק יד**

**הן גרשת אותי מעל פני האדמה**. שאני שם שקנסת עלי גלות:

**ומפניך אסתר**. שתסתיר פניך ממנו שאתה שונא אותי ואל תשמרני:

**והיה כל מוצאי יהרגני**. והנה חייבת אותי מיתה וא"כ המיתני אתה ועדיהם למה תביאני ואמר לו הק' לא אסתיר פני ממך אלא אנקום אותך מידם אם יהרגוך:

**פסוק טו**

**שבעתים יקם**. אהרוג אני ז' על נקמתך כמו (ש"ב י"ב ו') והכבשה ישלם ארבעתים, ושבעתים אין דוקא אלא כמו הרבה, כמו שבע יפול צדיק וקם, וכמו ויספתי ליסרה אתכם שבע:

**וישם ה' לקין אות**. או בשמים או בארץ עד שהבטיחו שלא יהרג:

**פסוק כג**

**ויאמר למך לנשיו**. פי' ר' יוסף קרא ז"ל כי למך נשא ראשון שתי נשים והיו מתקוטטות ומתקנאות זו בזו וכעסתה צרתה והיו עושות קולי קולות והיה אומר להן מה פשעי מכל אדם שאין שקט בביתי לא באכילה ולא בשתיה ולא בשכיבה ולא בקימה וכי הרגתי בני אדם או חנקתי תינוקות שאירע לי מה שלא אירע לאדם מעולם ועתה הנני מת בידכם כי לא אוכל לסבול זאת אבל הק' יפרע מכן כי קין שחטא אמר לנקום בשבעתים כ"ש שינקום אותי בשבעים ושבעה, ובא ללמדינו שלא ירבה אדם נשים כי היא קטטה ומריבה. ולי נראה כי בימים ההם היו חוזים וחכמים שהיו יודעים שיבוא מבול בימי בני למך כי לא תמצא בבני למך תולדות כי טבעו הם במבול והיו שומעות נשי למך כך והיו רוצות לפרוש הימנו כי אומרות למה נלד לרוח ולהבל ונסבול עצבון הריון ולידה וגידול בנים, והיה אומר להם ומנחם אותם אל תאמינו שהק' יעשה זאת וכי הרגתי איש או חנקתי נערים שיבוא כך שיטבעו בני על קין חס עליו לא כ"ש ופיתה אותן בדברים עד שהעמיד מהן תולדות, ונר' שלכך הרגילו אילו בני למך האומניות הללו שלא היו מתברכין בעבודת האדמה מפני קללת קין זקנם וע"ד זה שפיר' תרגום אונקלוס:

**פסוק כו**

**אז הוחל לקרוא בשם ה'**. מגיד לך חשיבתו של שת שקרא שם בנו אנוש כלו' אדם כמו מה אנוש כי תזכרנו ואע"פ שבדורו התחילו לקרות שמותם בשם הק' שהיו משתפים שם שמים בשמם כמו מחוייאל מהללאל:

## פרק ה

### פסוק כד

**ויתהלך חנוך את האלקים**. לפי שהיה קצר ימים שהאחרים היו חיים ט' מאות לבד הפרט וזה לא היה חי אלא ג' מאות ופרט והיה סבור שברשעו מת בחצי ימיו לכך הוא אומר ויתהלך חנוך שחסיד גמור היה, ואיננו בעולם כי מת בשליש ימיו, כי לקח אותו אלהים וסילק אותו מבין הרשעים ההמה כי בעבדיו לא יאמין:

### פסוק כט

**זה ינחמנו ממעשנו ומעצבו ידינו וגו'**. שמא לא נתכוון לכך אלא ניצק מפיו לקרותו על העתיד להיות בימיו, וזו היא הנחמה שבימיו כלה זרעו של קין שנתקללה האדמה בעבורו כדכתי' לא תוסיף תת כחה לך כל זמן שאתה וזרעך בעולם וכיון שכלה זרעו של קין שנתקללה האדמה בעבורו התחילה לקדמתה לכך נאמ' מן האדמה אשר אררה ה':

## פרק ו

### פסוק א

**ויהי נח בן חמש מאות שנה ויולד נח וגו'**. כמדומה שנח איחר כ"כ להעמיד תולדות שהיה ירא מפני המבול שהיו יודעים שיבוא כמו שפירשתי למעלה עד שהבטיחו הק' כי ינצל הוא וזרעו:

**שם חם ויפת**. לפי ששם חשוב מכולם מנה אותו ראשון ואע"פ שהוא הקטן כמו שמוכיחים הפסוקים ומפורש בסנהדרין בפ' בן סורר ומאחר שהתחיל בשם מונה למפרע עד יפת שהוא הגדול:

### פסוק ג

**בני האלהים**. בני השרים:

**בנות האדם**. שאינם שרים:

**מכל אשר בחרו**. בכח וביד חזקה היו גוזלים להם בנותיהם ונשיהם ומשחיתים סדר העולם לגמרי:

### פסוק ד

**לא ידון רוחי באדם**. כמו (ש"ב י"ט י') ויהי כל העם נדון כלו' לא אהיה דן עמהם לעולם לפי מעשיהם שלא אעשה להם לפנים משורת הדין כי כשחטא אדם לא רציתי להמיתו מיד ולבראה אחר וגם כשחטא קין לא רציתי להורגו אלא מסרתי לו אות לבלתי הכות אותו כי בשר המה רוח הולך ולא ישוב ולא יוכלו לעמוד על שורת הדין וגם אילו בשגם הוא בשר כמו הראשונים אעשה להם לפנים משורת הדין ואאריך קץ פורענתם ק"כ שנה אולי ישובו ועל דרך זה תרגם אונקלוס:

**פסוק ה**

**הנפילים**. בני אדם מופלאים גדולים וגם נרא' לעומד אצלם שמא יפלו עליו מרוב גבהם:

**היו בארץ בימים ההם**. קודם שהתחילו לעשות רעה הזאת לקחת בנות האדם בחזקה:

**וגם אחרי כן אשר יבואו בני האלקים אל בנות האדם**. היו הנפילים הללו כי בימיהם נעשית הרעה הזאת ואותן הנפילים **המה הגבורים וגו'**:

**פסוק ז**

**ויתעצב אל לבו**. אל לבו של אדם שהוא רע:

**פסוק ח**

**כי נחמתי כי עשיתים**. וכן נחמתי כי המלכתי את שאול וגו' וכן וינחם ה' על הרעה. ומקשים על כל אילו לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם. ויש לך להבין כי בג' דרכים הנחמה באה כי פעמים אדם נודר לחבירו לעשות לו טובה או רעה ומתחרט בעצמו ואינו עומד בדיבורו ואע"פ שיש לאל ידו לעשות אבל אינו רוצה וזה כזב שכוזב לו, ופעמים סבור שיכול לעשות לו ואין לאל ידו לעשות ומתנחם בעל כרחו מחמת האונס ועל אילו שתים הוא אומר לא איש אל ויכזב אלא דברו מקים ובן אדם ויתנחם מחמת שאין לו והוא כל יכול, ולפי שהיה אומר לו בלק מה דבר ה' כלו' חזור מן הברכה לקללה לכך ענה לו לא איש אל ויכזב שלא יעמוד בדיבורו כי כל דבריו אמת ובן אדם ויתנחם מחמת שאינו יכול להעמיד כי לא קצרה ידו, אבל יש נחמה שלישית שאינה באה מחמת שנודר אלא מחמת אותן שנודרין לו כגון אם ידבר הק' על גוי וממלכה להרע להם כמו על אותן של ננוה ודאי מדעת כן הוא אומר אם יעמדו במרדן ואם שבו ישוב מחרון אפו ויטיב להם ודברו הוא אמת, וכך הפך אם אמר להטיב להם והם קלקלו וזהו כבודו של מעלה, וכן כשברא הק' אדם לכבודו בראו ולשמשו כמו שכתב כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו, וכיון שקלקלו הרינו עושה עצמי כאילו נחמתי ואמחם ומ"מ החזרה מהם באה, וכך שאול כשהמליכו מדעת כך שלא יעבור על רצונו של מקום והוא פשע ולפיכך גרמו לו עוונותיו שאעשה עצמי כמנחם, ואע"פ שידע מתחלה שיקלקלו כי הכל גלוי לפניו בראם כדי שיוסרו בהם אחרים ולא יקלקלו מעשיהם:

**פסוק ט**

**ונח מצא חן**. צחות לשון העברי בעברי להפוך אותיות השם על אדם טוב לטובה ועל אדם רע לרעה כמו ויהי ער בכור יהודה רע היפך האותיות של ער לרע וכאן נח לחן:

**אויבי ישא רוח חרישית, ואני מחסה אשית, במגיד מראשית אחרית, בסיימי סדר בראשית**:

**פסוק י**

**אלה תולדות נח**. תולדותיו ומאורעיו שבמאורעות נמי שייך לומר לשון תולדות כי לא תדע מה ילד יום:

**נח איש צדיק**. ולכך ניצל:

**תמים היה בדורותיו**. שלא היה באותם הדורות איש לבד הוא:

**פסוק יג**

**והנה נשחתה**. שלא היו עומדים על שורת הדין אלא כל הגדול מחבירו בלעו וחמסו וגזלו בתו אשתו וממונו וכל אשר לו ולא היו הולכים דרך ישר לבד נח לבדו כי לקחו כולם דרך גדוליהם:

**פסוק יד**

**והנני משחיתם את הארץ**. הם השחיתו את דרכם ואני אשחית אותם:

**את הארץ**. שאשחית עמהם בהמות וחיות ועופות והאילנות והעשבים וכל אשר בארץ לפי שהיא מלאה חמס והכל נברא בשבילם:

## פרק ז

**פסוק ד**

**ארבעים יום וארבעים לילה**. הודיעו אורך הגשמים שלא יצטער באורך הגשמים לאמור לא יפסק עוד:

**פסוק ח**

**מן הבהמה הטהורה**. שאינה מאוסה לאכול ומתוך שדרך לאוכלה ממעטין אותה ולכך צריך ליקח ממנה ז' זוגות כדי לחיות זרע אבל הטמאה שהיא מאוסה ואין הדרך לאוכלה סגי בזוג אחד ואע"פ שיש מהם שהגוים אוכלים כגון חזיר וארנבת ושפן הם משריצים ויולדים הרבה בכרס אחד:

**פסוק ט**

**שנים שנים באו אל נח**. זוגות זוגות באו מעצמן, אבל יש לתמוה למה הוצרך לז' נקבות ז' זכרים הלא יעקב כששלח מנחה לא שלח לעשר רחלים ולעשר עזים כי אם זכר אחד כדכתיב עזים מאתים ותישים עשרים רחלים וגו' ולד' פרות פר אחד כדכתיב פרות ארבעים ופרים עשרה דבכך להם די ותרנגול אחד מספיק לכמה תרנגולות. וי"ל שמזה שהקב"ה חפץ שיקריב לו קרבן מאותן זכרים יתרים וכן עשה ויקח נח מכל הבהמה הטהורה ומכל עוף הטהור ויעל עולות וכן עולה זכר הוא דכתי' ואם עולה קרבנו זכר תמים וגו':

**ואתה קח לך מכל מאכל**. שיש שם מכל האוכלים צריך שיהיה שם מכל המאכלים:

**פסוק טז**

**ויסגור ה' בעדו**. נח היה מניח התיבה פתוח לבהמה ולעופות ולכל המינים שהיו באין לינצל אליו וכשבאו כולם היה ירא לסגור אותו דירא שמא לא באו כולם דאין קניגי ובליסתרי שמכיר כל המינין שבעולם וכיון שבאו כולם סגר הק' בעדו הפתח דומיא דשערי העזרה שהיו ננעלות מעצמן כשהיו מלאות מישראל ערב הפסח כדאמר בפסחים גבי עקביא בן מהללאל:

**ויסגור ה' בעדו**. כמו (מ"ב ד' ד') וסגרת הדלת בעדך ובעד בניך:

**פסוק יט**

**והמים גברו מאד מאד ויכסו כל ההרים**. ואז ויגוע כל בשר כי ברחו על ההרים מפני המים וכיון שגברו המים על ההרים לא מצאו ידים לנוס ומתו:

**פסוק כד**

**ויגברו המים על הארץ חמשים וק' יום**. כלו' כך עמדו בתגבורות שלהם שלא ניכר חסרונם אבל סוף ק"נ נחה ואז ניכר החסרון שמי"ז בחדש השני שהוא אייר עד י"ז בחדש הז' שהוא תשרי שנחה התיבה הם ה' חדשים מלאים ושוב לא ניכר חסרונם עד חודש העשירי שהוא טבת באחד לחדש שנראו ראשי ההרים, ולפי הפשט מיד שפסקו הגשמים התחילו המים דכתיב ויסכרו מעיינות תהום וארובות השמים ויכלא הגשם מן השמים וישובו המים מעל הארץ הלוך ושוב ויחסרו המים אלמא מיד שכלה הגשם התחילו לשוב ולחסור:

## פרק ח

**פסוק ג**

**ויחסרו המים מקץ ק"נ יום**. שאז ניכר חסרונם כמו שפירשתי וכן דרך ההווה והגשמים פסקו בכ"ח בסיון שמי"ז באייר עד כ"ח בסיון מ' יום כי יום י"ז באייר אינו מן המניין ומכ"ח בסיון עד אחד בטבת שנראו ראשי ההרים קפ"ב ימים ומעטו בקפ"ב ימים חמש עשרה אמה והם אמה אחת לי"ב ימים כי ט"ו פעמים י"ב הם ק"פ ימים וב' ימים היתרים אין לדקדק כי אינם עולים לא לאמה ולא לחצי אמה ולא לשליש ולא לרביע וחשוב משנחה התיבה בי"ז בתשרי עד אחד בטבת שנראו ראשי ההרים הם ע"ב ימים והם ו' פעמים י"ב נמצאת התיבה שקועה במים לפי הפשט ו' אמות לא יותר, ומזה נודע כי חמש עשרה אמה היו על ההרים כי ניכר מקום שקיעת התיבה כי יכול אדם להבין בדבר ששרה במים ימים רבים אע"פ שיבש עד היכן הגיעו המים וכיון שראו כי חסרו ו' אמות בע"ב ימים נודע להם כי בי"ב ימים היו מחסרים אמה ומנו משנרא' ראשי ההרים למפרע

עד שכלו הגשמים ומצאו קפ"ב ימים ונתנו לכל י"ב ימים אמה ומצאו כי ט"ו אמה היו המים על ההרים:

**פסוק ו**

**ויהי מקץ מ' יום**. שנראו ראשי ההרים, ויפתח את חלון התיבה וישלח העורב בו ביום שהוא בי"א לשבט לאחר שכלו הארבעים, ויצא יצוא ושוב כי המים עדיין גדולים מאד והיה ירא לעוף למרחוק פן ייעף ויפל למים אבל היה יוצא לאכול נבלות האדם והבהמות והחיות והעופות שראה צפים על המים ושב אל קנו אל התיבה וכן עשה עד יבושת המים שיצאו כולם, ושלח את היונה לאחר ז' ימים ששלח העורב מדכתי' בשלוח היונה השני ויחל עוד שבעת ימים אחרים מכלל שאיחר בין שילוח העורב לשילוח היונה ז' ימים:

**פסוק ט**

**ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה**. מכאן שהרי אררט גבוהים משאר הרים שהרי כבר נראו זה מז' ימים והיונה לא מצאה שאר הרים מגולים לנוח עליהם והיונה לא היתה יריאה לעוף למרחוק כמו העורב כי מדרש אומר כי היונה אינה טורחת לעוף כי אם בכנף אחת וכשהיא עייפה באותו כנף חוזרת ועפה בשני ולכך כתב ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה אבל בכנפיה היתה נחה, וזה שאמרו ר' מה יונה זו כנפיה מגינות עליה וגו' אבל העורב אינו כן וירא להרחיק. אי נמי כיון שראה הנבילות ירד עליהם ולא הרחיק:

**וישלח ידו ויקחה**. לבדוק כנפיה ורגליה אם מצא בהם טיט או עפר או בפיה שום עלה שיוכל להבין בו אם קלו המים וכיון שלא מצא ויבא אותה אליו אל התיבה:

**פסוק י**

**ויחל עוד ז' ימים ויוסף שלח את היונה**., שילוח ראשון של יונה היה בי"ח בשבט ושני בכ"ה בו והג' בג' באדר ועמד כ"ז יום עד אחד בניסן והסיר מכסה התיבה וירא והנה חרבו פני האדמה כי לפי הפשט כל חדש שני שבתורה אייר וכל ז' תשרי וכל י' טבת וכל א' ניסן ולאחר שהסיר המכסה וחרבו פני האדמה והיתה טיט ולא היתה ראויה לדריסת בני אדם ועמד נ"ו יום ל' מניסן וכ"ו מאייר ואז יבשה הארץ ונתן לו הק' רשות לצאת ויצא ועמד שם ז' ימים יותר משנת הלבנה כי בי"ז באייר נכנס ובשבעה ועשרים באייר יצא והרי י' ימים שיתירה שנת החמה על שנת לבנה והם י' ימים מי' כ"א ר"ד כי בשעות וחלקים ל דקדק הכתוב ומה שהיה ממתין בין שילוח לשילוח ז' ימים לפי שבז' ימים יש היכירא בתוספות וגרוע כדאשכחן גבי נגעים דכתיב והסגיר הכהן ז' ימים ואז וראה והנה פשה והנה נרפה כי בז' מכירין בין תוספות בין חסרון ולכך היה וייחל עוד ז'

ימים זה פתרונו של מבול וחשבונו לפי עניינו. ורבו' פי' בסדר עולם כי י"א אמה התיבה שקועה ושביעי ועשירי יש לירידת הגשמים ויש להפסקה והוא כתוב בפי' רש"י:

**פסוק יא**

**טרף בפיה**. שניכר היה בה שטרפה ונתקה מן העץ ולא מצאה על פני המים, כי טרוף לשון תלישה כמו ובשר בשדה טריפה דמתרגמינן ובשר תליש מן חויא חיתא:

**פסוק כא**

**לא אוסיף לקלל עוד את האדמה**. שאשחית את עשב הארץ והבהמות והחיות רק החוטאין אביא עליהן דבר או חרב והעולם ינהג את מנהג כמו שהוא אומר זרע וקציר וגו':

## פרק ט

**פסוק ג**

**כירק עשב נתתי לכם את כל**. מאחר שניצלו בתיבה שעשיתם ועל ידכם באה תשועה הנה הם שלכם לעשות בהם כטוב בעיניכם:

**פסוק ד**

**אך בשר בנפשו**. שזהו דמו לא תאכלו כדכתיב כי הדם הוא הנפש, וכאן נמי כל זמן שנפשו בו לא תאכלו וזהו אבר מן החי אלא יבחר כדי להוציא הדם ולהמיתה ויאכל:

**פסוק ה**

**ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש**. מפני שהתיר לשפוך דם הבהמת אסר לשפוך דם האדם ואפי' דם עצמו שלא יאמרו הלא דם הבהמה הותר לנו לשפוך שחיו על ידינו אדם שחי ע"י עצמו מותר נמי שיהרג את עצמו לכך נאמר לנפשותיכם אדרוש, ושמא תאמר מאחר שהותרו הבהמות אצלנו תתיר ותפקיר גם דמינו אצלם לכך נאמר **מיד כל חיה אדרשנו** שאפי' הבהמה נהרגת על האדם כדכתיב כי יגח שור איש או אשה ומת וגו' וה"ה לכל הבהמה חיה ועוף דילפי' שור שור משבת ואומר גבי שבת וכל בהמה וכל לרבות את העופות, ואמרי' פלוני העיד על תרנגול אחד שנסקל בירושלים על שהרג את הנפש:

**מיד איש אחיו**. מיד עצמו אמרתי שאדרשנו וגם מיד אחיו אדרשני, ועתה מפרש כיצד אדרשנו:

**פסוק ו**

**שופך דם האדם באדם דמו ישפך**. אם ע"י עדים בבית דין אי בלא עדים הק' מזמינם לפונדק אחד:

**כי בצלם אלקים עשה**. בצלם שיהא דיין ושופט ולא שיבזוהו ויהרגוהו כדכתיב אלהים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר שאם יבזו את הגדולים מי יעשה דין ביניהם וא"כ מי ישמעו איש כל הישר בעיניו יעשה נמצא הועלם נשחת בלא דין ובלא משפט:

**פסוק ז**

**ואתם פרו ורבו**. כלו' איני רוצה שתהרגו ותמעטו אלא פרו ורבו:

**פסוק יג**

**את קשתי נתתי בענן**. לפי שהם יריאים וחרדים שיושחתו ונתן להם אות שלא יכלו עוד כמו שעשו לקין שהיה ירא שמא יהרג ונתן לו אות, וגם לישראל אמר כל המחלה אשר שמתי וגו' כי היו חרדים מן המשפטים שראו וכן כאן שהיו יראים נתן להם אות:

**את קשתי**. הוא אות גדול כי הקשת דמות כבוד ה' כדכתיב ביחזקאל ככמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כך מראה דמות כבוד ה' וכשהגשמים מרבים אני מביא לפניכם דמות כבוד שתקבלו פני שכינה ואם דעתי להשחיתכם לא הייתי מראה כבודי לכם שאין דרך המלך לבא בין שונאיו שהם נזופים ממנו:

**פסוק כ**

**איש האדמה**. שהתחילה לתת כחה לו שכבר כלה זרעו של קין:

**וחם אבי כנען**. שנדבר אליו לקמן:

**ויטע כרם**. אשטפיא"ה בלע"ז:

**פסוק כא**

**ויתגל בתוך אהלו**. שאחרים גלו אותו ולא פי' מי אבל דרך הקללה יש לידע שכנען גילהו:

**פסוק כב**

**וירא חם וגו'**. ולא כיסהו אלא פירסמו שלא הגיד לאחיו כדי לכסותו שאם רצה כסהו ולכך נתקלל גם הוא:

**פסוק כג**

**ויקח שם ויפת**. אע"פ שיפת גדול שם נזדהר במצוה יותר מכולם ולכך נתברך יותר מכולם:

**פסוק כד**

**ידע את אשר עשה לו בנו הקטן**. יש מפ' חם שלא כסהו ואע"פ שהוא האמצעי קרא לו קטן לשון פסול וגרוע, ויש מפ' בנו הקטן של חם שדברנו ממנו למעלה וזהו כנען שהוא בנו הקטן של חם שגילהו דכתיב ובני חם מצרים ופוט וכנען והוא מקרא סתום כי אף משם ויפת דיבר למעלה אך הקללה מפרשת שקללו יותר מכולם. ולי נר' שיש לפרש בנו הקטן של נח שהוא שם שנתאמץ במצוה יותר מכולם שלא תתמה למה נתן לו ברכה לקטן יותר מן הגדול ואמר שהוא ידע הכבוד ואת הטובה שעשה לו:

**פסוק כה**

**ויאמר ארור כנען**. שיהיה נכנע לכולן ע"ד שמו קללו כמו שבירך האחרים ע"ד שמם:

**עבד עבדים יהיה**. לכולם מתוך קללתו של כנען שגילהו קילל כל בני חם על שראו ולא כיסהו דהכי משמע עבד עבדים שיהיו אחיו עבדים והוא עבד להם ויהיה הוא עבד עבדים, וכן מצינו במצרים שהוא מאחיו ונקראו עבדים כמו שכתב ואוציא אתכם ממצרים מבית עבדים:

**פסוק כו**

**ברוך ה' אלקי שם**. כלו' ברוך הק' שהוא אדונו ואלוהו של שם לומר כ"כ הוא בן חורין שאין על גבו אלא ה' אלקיו, ולפי שאמר לאחרים שיהיו עבדים אמר לזה שהוא בן חורין ועל שמו ברכו ששם הוא שמו של הק' כדכתיב אשר נקרא שם ה' וגו' במלכים ותחלת הפסוק אין בארון רק שני לוחות וגו' והכי קאמר הק' אשר הוא נקרא על שמו הוא לבדו יהיה לו לאדון:

**פסוק כז**

**יפת אלקים ליפת**. ע"ד שמו ברכו יפת ירחיב כלשון יפתה כלו' ירחיב הק' גבולו של יפת שיירש ארצות רבות:

**וישכון באהלי שם**. מ"מ השכינה באהלי שם ואף יפת יהיה כפוף לו וכנען עבד לכולם:

## פרק י

**פסוק ט**

**גבור ציד**. לצוד ציד וללסטם בריות:

**לפני ה'**. פרש"י מתכוין להכעיס:

**הוא החל להיות גבור**. ציד בארץ אחר המבול כי לפני המבול היו הגבורים אשר מעולם שהיו גוזלים וחומסים ונטבעו במבול ואחר המבול התחיל נמרוד למרוד ולכך כתוב לפני ה' שאע"פ שטבע הק' האחרים העיז פניו ולא נכנע וע"כ יאמר על כל עז פנים זה כנמרוד שלא קבל תוכחתו של הק' אלא מעיז פניו והיה מלסטם הבריות:

**פסוק יא**

**מן הארץ ההיא יצא אשור**. כמו לאשור כלו' יצא למלוך באשור כמו ויבא ירושלים כמו לירושלים:

**פסוק יב**

**ואת רסן בין ננוה ובין כלח**. עשה חיבור ורסן בין ננוה ובין כלח כמו רסן הסוס שהוא בראש הסוס וראש אחד ביד האדם ומחברן כמו ומתג ורסן, שעשה בניין בין שתי העיירות עד שהגיע הבניין לכאן לכאן וחבר שתי העיירות יחד ונעשו כולם עיר אחת גדולה ונקראו על שם ננוה וכן הוא אומר וננוה היתה עיר גדולה וגו':

**פסוק טו**

**וכנען ילד את צידון וגו'**. י"א הם ולבסוף אמר **ואחר נפוצו** שהאחד נעשה שנים כמו יוסף שנחלק לב' שבטים והרי הם י"ב, ועל זה אמר משה יצב גבולות עמים למספר בני ישראל שנתן לי"ב שבטים י"ב בני כנען, ומשה קראן שבעה שהששה שהיו ושבין קרא להן שם בפני עצמן והאחרים כללן שם אביהם וקראן הכנעני:

**פסוק כה**

**פלג**. הכי נזרק בפיו על שם העתיד. ובסדר עולם אומר נביא גדול היה עבר:

**כי בימיו נפלגה וגו'**. כלו' נחלקו שני חיי בני אדם כי עד פלג תמצא כלל השנים לבד הפרט ד' מאות ומפלג ואילך מאתים, והכל מפרשים על הפלגה נקרא פלג ואיכא למימר הא והא גרמא ליה לקרות פלג:

**אחי יפת הגדול**. לפי שבכל מקום מונה שם תחלה וכאן מנאן דרך תולדתן יפת חם ושם מגיד שזה דוקא יפת הוא הגדול:

## פרק יא

**פסוק א**

**ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים**. שהיו כולם יודעים ע' לשון:

**פסוק ב**

**ויהי בנסעם מקדם**. כי בקדם היתה דירתם בתחלה כדכתיב בקין וישב בארץ נוד קדמת עדן וגן היה בקדם כדכתיב ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם וזה קדמת עדן נמצא הגן שהיה במערב והוא היה דרך קדם יותר מעדן וגם באדם ראשון הוא אומר וישכון מקדם לגן עדן וגו' אלמא מקדם לגן עדן היתה דירת אדם כי מאותו צד שיש ליראה שיבא האדם שם שם השמירות, ורש"י פי' משום דכתיב ויהי מושבם ממשא בואכה ספרה הר הקדם. ונר' לי שאילו תחומין שמונה כאן היו אחר נפלגה ועוד שאינו מונה רק לבני שם בלבד:

**וימצאו בקעה בארץ שנער**. בכל ארץ שנער נוח ליחרש ולעבוד ומשוקה בנהרות ואינה שזופה בחמימות השמש כי היא בצפונו של עולם כדכתיב מצפון תפתח הרעה וגו' ואומר' טוב לשבת כאן וישבו שם:

**פסוק ד**

**נבנה לנו עיר ומגדל**. גבוה למראה **וראשו בשמים** כלו' גבוה הרבה כמו ערים גדולות ובצורות בשמים:

**ונעשה לנו שם**. שיהיה שם המגדל והעיר יוצא למרחוק שאם נלך לארץ המרחק נדע לשוב כאן, כל מי שנשאל לו הדרך יודעים כי הכל ידברו ממנו וגם נראה אותו למרחוק:

**פן נפוץ על פני כל הארץ**. ובקשו לבטל מה שגזר הק' ומלאו את הארץ וכבשוה:

**פסוק ה**

**וירד ה' לראות**. דרך בני אדם הכתוב מדבר כדי שיהא ניכר לאוזן כי ממקומו רואה וסוקר הכל:

**פסוק ו**

**הן עם אחד**. שכולם באו לדעת אחת:

**ושפה אחת**. שכולם יודעים ע' לשון ומבינים זה את זה:

**ועתה לא יבצר**. פי' רבי' בתמיה, ויש לפרש א"כ הוא כמו שהוא עתה לא יבצר מהם **כל אשר יזמו וגו'** כי יעשו כאשר יזמו, אבל **הבה ונבלה** ואז יבצר. א"נ הכי קאמר ועתה לא יבצר מהם וגו' מה שיזמו מתחלה שהיו נפוצים ועכשיו מבקשים עצה שלא יפוצו שאמרו פן נפוץ לא יבצר מהם אותה מחשבה אלא היה תהיה אותה מחשבה כי ודאי יפוצו:

**פסוק ז**

**ונבלה**. כמו ונפלה כלו' תהא מבולבלת מעצמה ע"י ירידתנו:

**אשר לא ישמעו איש שפת רעהו**. כי כל אחד שכח כל הלשונות חוץ מאחת ומה שידע זה לא ידע זה אבל בין כולם ידעו ע' לשונות דאין נר' לי לומר לפי הפשט דעכשיו נבראו להם הלשונות:

**פסוק ל**

**ותהי שרי עקרה**. אין לה ולד להודיע חבתו של אברהם אבינו שהניח כל ירושת אביו וכל מה שהיה לו שם והלך כאשר צוה ה' כי אם הניח שם או בן או בת שיירש את חלקו בבית אביו לא היה דבר גדול כ"כ אבל עכשיו הפקיר והניח הכל ורץ אחרי מצות הקב"ה:

**ישקו עצמותי מוח**, **וחטה תצא תחת חוח**, **ובשם אלי אמצא מנוח**, **בסיימי סדר נח**:

## פרק יב

**פסוק א**

**לך לך**. רמז לו כי ק' שנים יחיה עדיין כמניין לך לך כי קע"ה חיה והוא הבן ע"ה בצאתו מחרן, ולפי הפשט תיקון לשון בעלמא ואינו משמש כלום כמו עשה לך תיבת עצי גופר, וכמו קח לך וכן הרבה שאינן אלא תיקון הלשון:

**מארצך וממולדתך**. אע"פ שלא היה שם שכבר בא לחרן אמר לו סלק עצמך לגמרי משם שלא יהא עוד דעתך לחזור, ומבית אביך שעתה אתה שם ואל יחוס עיניך על ירושתך ולא על שאתה נכרי שם שלא יכירוך שם בני אדם כי אני אברכך ואתן לך הרבה מאד מירושתך:

**פסוק ב**

**ואגדלה שמך**. שיצא שמך וטבעך והיית נודע וניכר לכל:

**והיה ברכה**. זהו כלל שתהא ברכה מצויה בכל אשר תעשה כמו והיית ברכה בקרב הארץ כלו' קיבוץ ברכה:

**פסוק ג**

**ואברכה מברכיך**. כלו' אהב אוהביך ואשנא משנאיך כלו' לא תתן ללבך לאמר אין לי קרוב וגואל בארץ ואם ישנאני אדם ויבקש לי רעה מי יעמד נגדו ואם יאהבני מי ישלם לו גמולו כי אדם שיש לו קרובים כולם אוהבים המכבדו והמהנהו, אני אהיה לך לאהוב ולגואל:

**ונברכו**. שם המתברכים יהיו בך מתברכים שיאמרו להם מברכיהם היה כאברהם כמו בך יברך ישראל לאמר:

**פסוק ד**

**ואברהם בן חמש שנים וגו'**. מנה שנותיו של אברהם להודיעך שעדיין היה אביו חי ולא חש לאהבת אביו ולא לשום דבר אלא לרוץ אחר מצוותיו של הק':

**פסוק ה**

**ואת כל רכושם וגו'**. לימדך שבטח בהבטחתו של ק' ולא כאדם שאומר אלך עתה ומקצת אשר לי ואם יעשה לי מה שאמר טוב הדבר אשלח בשביל המותר ואם לאו אחזור אלא הכל הוליך עמו כי היה בטוח בהק' שהוא אומר ועושה:

**פסוק ו**

**ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם וגו'**. כי היה הולך וממתין שיבא דבר מאת הק' כמו שאמר אל הארץ אשר אראך ולא בא עד שבא למקום שכם כי **הכנעני אז בארץ** ולא היה מקום פנוי ראוי לדירה עד שם, ועוד היה רוצה הק' שיהא רואה כמה מתנה גדולה נתן לו הק' כשאמר לו לזרעך אתן את הארץ וגו':

**מקום שכם**. עדיין לא היה שכם אלא לאחר זמן נבנה שכם במקום ההוא וכשבא המאמר ידע כי אז הראה המקום שהיה ראוי לו לדור:

**פסוק י**

**וירד מצרימה**. שאין דרך שם רעב להיות מפני שנילוס הוא משקה את הארץ ואין חוששין לעצירת הגשמים:

**פסוק יא**

**הנה נא ידעתי כי אשה וגו'**. הנה נא ידעתי על כי אשה יפת מראה את כי כאשר יראו אותך המצרים וגו':

**אמרי נא אחותי את**. ותעשי לי שתי טובות אחת שיטיבו לי מפני שאת קרובתי ועוד שתחיה נפשי בגללך אבל אם תאמר איני לא אשתו ולא קרובתו תהי שתחיה נפשי ולא יטיבו לי:

**פסוק יד**
**ויראו אותה המצרים**. האומה ושבחו אותה עד שבוא גם השרים לראותה והשרים הללו אותה אל פרעה ושלח ולקחה ולא בדק אחרי אלא ששמע מן שריו כי אמר להם אחותי היא ולכך לקה מיד כי לא היה ראוי שיבא אליו מאמר מאת הקב"ה:

**פסוק טו**
**ותוקח האשה בית פרעה**. כלו' לביתו הובאה ולא למטתו כי קפצו עליו מיד יסורין ונגעים עד שלא היה ראוי לא לה ולא לאחרת ולא הוצרך לפר' בו ולא קרב אליה:

**פסוק יז**
**על דבר שרי**. כלו' סמוך ללקיחתה באו היסורין עד שידעו אל נכון שבשבילה הונגע, וגם בשביל כך הוצרך לפרש באבימלך יותר בפירוש מפרעה לפי שמעשה באבימלך היה סמוך להורתו של יצחק שלא להוציא לעז על יצחק:

**פסוק כ**
**וישלחו אותו**. מאחר שהיה משלחו חוץ לארצו שאמר לו קח ולך היה ירא שמא בדרך יגזלו את אשר לו ונתן לו תיור:

## פרק יג

**פסוק ד**
**ויקרא שם אברם**. על שהשיבו שלם אי נמי ספור דברים הוא **אל מקום המזבח אשר עשה שם בתחלה, בשם ה'**, ונראה דאיתא להא ואיתא להא:

**פסוק ז**
**והכנעני והפריזי אז יושב בארץ**. שלא תתמה ארץ טובה כארץ ישראל לא תוכל לישא שני בני אדם לכך נאמר כי הכנעני והפריזי אז היו שם עמהם:

**פסוק ח**
**כי אנשים אחים אנחנו**. והדבר גנאי הוא כי יאמרו אחרים איש אחיו אינם רוצים לסבול אלא מתקוטטים מה יעשו באחרים, רעים הם:

**פסוק ט**
**אם השמאל ואימינה**. כלו' אני אהיה סמוך לך אם תצטרך שאסייעך כמו (זכריה ג, א) והשטן עומד על ימינו לשטנו כלו' אצלו:

**פסוק י**
**כגן ה'**. שהנהרות משקים בארץ מצרים שנילוס משקה כך הירדן היה משקה אותו ככר עד צוער:
**לפני שחת ה' וגו'**. כלו' לוט בדק בארץ ולא בדק ביושבי הארץ לפיכך לקה שיצא משם באחרונה הוא ובנותיו בלא כלום כי ההולך לדור במקום צריך לבדוק בארץ וביושביה:

**פסוק יד**
**אחרי הפרד לוט מעמו**. מפני שאמר ללוט הנה כל הארץ לפניך כלו' איני מעכב לעצמי רק מקום דירתי כאדם שאומר איני שלי רק מקום דירתי בלבד אני מעכב ממך לפיכך אמר לו הק' הנה **כל הארץ לפניך אשר אתה רואה לך אתננה** ולא תאמר אפי' היא שלי איני צריך רק למקום דירתי כלה צריכה לך כי לא יספוק עפר הארץ למנות זרעך:

## פרק יד

**פסוק ב**
**ברע**. ברשע על שהיו רעים וחטאים נקראו מלכיהם על שם רשעם וגם דייניהן כמו כן כמו שמפורש בחלק שקראי ושקרוראי זייפי ומצלי דין:

**פסוק ה**
**ויכו את רפאים וגו'**. כל אילו הארצות היו לאותן המלכים שמרדו ולכך השחיתום:

**פסוק יג**
**ויבא הפליט**. שפלט מן החרב:
**ויגד לאברם העברי**. אע"פ שהוא מעבר הנהר והוא בו גר הוא יושב באילוני ממרא [הג"ה]:
וממרא ואשכול וענר **הם בעלי ברית אברם** ומסייעין ולפיכך מונה אותן בכאן שם סייעו אותו על המלחם כמו שכת' האנשים אשר הלכו אתי ענר אשכול וממרא וגו':

**פסוק טו**
**ויחלק עליהם לילה**. חילק צבאו לשני חלקים בלילה ושם אותם שני ראשים ובא עליהם משני צדדים ותהי להם המלחמה פנים ואחור וינוסו:

**פסוק יח**
**הוציא לחם ויין**. לקראת אברם להאכיל אנשיו העייפים מן המלחמה כמו שעשו שובי בן נחש ומכיר בן עמיאל וברזילי לדוד במלחמת אבשלום:

**פסוק כ**
**ויתן לו מעשר מכל**. השבי והמלקוח לפי שהיה כהן לאל עליון:

**פסוק כא**
**ויאמ' מלך סדום**. כשראה שנתן המעשר חשב הכל הוא מחזיק לעצמו ולפיכך עישר הריוח שעשה ולכך אמר תן לי הנפש:

**פסוק כג**
**אם מחוט ועד שרוך נעל**. שמע' כי החוט הוא אזור החרב שהוא החגור כמו (ישעי' ה' כ"ז) כי אל נפתח אזור חלציו ולא נתך שרוך נעליו כלו' מהחרב ועד השפרו"ן (esperon, Sporn) וכן בחגורתו אשר במתניו ובנעלו אשר ברגליו דיואב:

## פרק טו

**פסוק א**

**אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד**. שני דברים היה ירא ועל שניהם הבטיחו, הוא היה ירא שמא יהיו לו שונאים על אותן מלכים שהרג לכך אמר לו אנכי מגן לך, והוא היה ירא שמא יענש עליהם אמר לו לא דייך שלא תענש אלא שכרך הרבה מאד שנלחמת באויבי ה':

**פסוק ב**

**מה תתן לי**. כלו' מה מועיל לי מה שתתן לי וירשוהו אחרים ואע"פ שאמר לו הקב"ה כמה פעמים לזרעך אתן את הארץ הזאת היה סבור אברהם שבני משפחתו קורא זרעו ואליעזר שבא מארם בדמשק מארץ ארם שמא היה קרובו ולפיכך פי' לו כאן כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך:

**פסוק ה**

**ויוצא אותו החוצה**. והראה לו הככבים ביום:

**במחזה**. כמו בחלום כי עדיין היה יום כמו שהוא אומ' כאן ויהי השמש לבא:

**פסוק ו**

**והאמין בה' ויחשבה**. אברהם להק' **צדקה** שצדקה עשה עמו שהבטיחו שיוצא מחלציו יורש הארץ. ויש מפר' שהק' חישב לאברהם צדקה על שהאמינו ואין נר' לי כי מי לא יאמין באל הנאמן:

**פסוק ח**

**במה אדע כי אירשנה**. אין לומר ששאל אות להק' שכבר האמין ועוד מה אות נתן לו תחלה אמר לו ולבסוף אמר לו כמו כך אלא במה אדע כי אירשנה כלו' יודע אני שאירשנה אלא במה אירשנה באיזה זמן ובאיזה דור ומתי יהיה וכמה אירש ממנה כמו שאומ' באחאב (מלכים א כ':י"ג) שאמר לו הנביא הראית את כל ההמון הגדול הזה הנני נתנו בידך ויאמר לו אחאב במי על ידי מי אנצח וכן כאן על ידי מה ובאיזה העניין תבא הירושה:

**פסוק ט**

**קחה לי עגלה משולשת וגו'**. כדי לכרות הברית, כן היה דרך הראשונים כשהם כורתין ברית היו עוברין בין בתרי הבהמה כמו שכתב (ירמיה ל"ד י"ח) העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו:

**משולשת**. י"מ שמינה וחשובה כמו (שמות י"ד:ז') ושלישים על כולו לשון חשיבות ובלשון התלמוד עגלא תלתא וי"מ שלש עגלות:

**פסוק י**
**ואת הצפור לא בתר**. כי קטנים היו ואינם ראויים לחלוק וכן הוא אומר בקרבנות ושסע אותו בכנפיו ולא יבדיל לא יחלקנו לב' חלקים מפני קוטנו:

**פסוק יא**
**וירד העיט**. עורבים ונשרים לאכול הבשר [הג"ה]:

**פסוק יב**
**ותרדמה נפלה על אברם**. מאימת השכינה שבאה לעבור בין הבתרים:

**פסוק יז**
**והנה תנור עשן ולפיד אש**. זהו השכינה שבאה לכרות ברית וגלה לו הזמן והדור והעמים שיירש:

## פרק טז

**פסוק ה**
**חמסי עליך**. חמס הבא אלי עליך בשבילך שאיני רוצה לענותה מפני שנזדווגה לך ואתה אין מוחה על כבודי:
**ישפוט ה' ביני ובינך**. שאני חושש לכבודך ואין אתה חושש לכבודי:

**פסוק י**
**הרבה ארבה את זרעך**. כלו' אל תיראי שמא תכביד עולך עד שתפיל כי לא תפיל אך הרבה ארבה וגו':

**פסוק יב**
**והוא יהיה פרא אדם**. בני ישמעאל סוחרים והולכי מדבריות ולכך קורא לו פרא כדכ' (ירמיה ב' כ"ג) פרא למוד מדבר:
**ידו בכל**. שיקנה סחורה מכל המקומות ומוליך ממקום למקום והכל קונין ממנו וזהו **ויד כל בו**:
**ועל פני כל אחיו ישכון**. כדכתיב על פני כל אחיו נפל [הג"ה]:

**פסוק יג**
**אתה אל ראי**. אל ראיתי:
**כי אמרה הגם הלם ראיתי**. הלום כמו הלאה כמו (ש"א י"ד י"ו) ההמון נמוג וילך והלום כלו' הגם הלום בבית אברהם ראיתי הראייה בשביל עצמי עד השתא הייתי סבורה שמה שהייתי רואה בבית אברהם לא היה אלא בשביל אברהם שלא הייתי ראויה שיראה לי מלאך אבל אחרי רואי אותו כאן ידעתי כי אני ראויה לכך ויש למשול עלי ולתמוה הגם הלום ראיתי כלו' הגם הגר ראוייה לראות בבית בשביל עצמה שכן דרך למשול על אדם שסבורין בני אדם שאינם ראויים לכך ונמצאו ראויים כמו הגם שאול בנביאים:

## פרק יז

### פסוק א

**התהלך לפני**. לקיים מצוה זו:

**והיה תמים**. לא תחשוב בלבך שתהא בעל מום על זאת כאדם שנקטע מקצת ידו או מקצת רגלו שהוא בעל מום מזו לא תהיה חשוב בעל מום אלא תמים ושלם כמו תמים זכר וכן כל תמים שבמקרא כל דבר שאין בו חסירות קורא אותו תמים וכן תמים היה בדורותיו כלו' תמים היה בצדקותו שלא היה בו חסירות:

### פסוק ב

**ואתנה בריתי ביני וביניך**. שאשים חותם בבשרך להיות לסימן שאתה עבד לי וכן בריתי כדרך העבדים שיש להם חותם בבגדיהם להראות שם עבדים וכפופין לאדוניהם כדמוכח בשבת לא יצא העבד לא בחותם שבצאורו ולא בחותם שבכסותו וכו' אף כאן חתם הק' בבשרינו שאנו עבדים לו במקום שאין אדם יכול להפשיט ולהשליך מעליו:

**וארבה אותך במאד מאד**. שלא תאמר שמא יעכב אותי מלהזריע לא די שלא יעכב אלא יסייע שפעמים שהערלה מעכבת השכבת זרע שאינה יורד כחץ ועכשיו לא יהיה שם שום עיכוב ובכך ארבה זרעך מאד:

### פסוק ה

**ולא יקרא עוד את שמך אברם והיה שמך אברהם**. תיקן את השם והשביחו ולא זהו שם אחר אלא אותו שם עצמו שהיה לו קודם אלא שהשביחו ולפיכך לא מצינו שנקרא עוד אברם שלא היה כי אם שם אחד אבל יעקב שאמר לו הק' לא יקרא עוד שמך יעקב כי אם ישראל יהיה שמך אין השני שייך בראשון כלל אלא שם אחר שם לו ולפיכך שני שמות היו לו ונקרא בה ובזה ולא יקרא שמך עוד יעקב הכי קאמר לא יקרא שמך עוד יעקב לבד כי אם ישראל יהיה שמך כמו כן:

### פסוק יא

**והיה לאות ברית ביני וביניכם**. סימן ואות שאני אדון ואתם עבדי וחותם אות הברית במקום צנוע שאינו נראה שלא יאמרו אומות העולם על ישראל בעלי מומין הם ומשצוה הק"ב לזכרים ולא לנקבות שמעינן דבמקום הזכרות צוה הק"ב לחתום הברית ודם נדות שהנשים משמרות ומגידות פתחיהן לבעליהן הוא להם דם ברית:

### פסוק יד

**ונכרתה הנפש**. לפי הפשט יהא כרות ונפסק מן האחרים שחתומים לעבדים לי והוא אינו חתום ואינו נמנה עבד לי:

### פסוק טו

**כי שרה שמה**. גם זה תיקון השם, ומשום הכי לא נקראת שוב שרי:

**פסוק יז**

**ויפל אברהם על פניו ויצחק**. נפילתו והשתחווייתו מוכיחים שהאמין כי דרך הודאה הוא שמח וצחק והודה והשתחווה ואמר כמה נס גדול וכמה טובה בכללה שמשנה סדרו של עולם עלי לטובה כדמפ' **הלבן מאה וגו'** הנעשה טובה כזאת לבן איש כמו השמע עם קול אלהים חיים וגו':

**פסוק יח**

**לו ישמעאל וגו'**. כלו די היה לי אם ישמעאל יחיה וכ"ש עכשיו ואמר לו הק"ב אבל זה וזה יהיה לך שיצחק יולד וישמעאל יחיה:

**פסוק יט**

**וקראת שמו יצחק**. על שצחקת ושמחת ולפי דרך אחרת יש לפרש שלא רצה הק"ב להוכיח על פניו שיתבייש יותר מדאי אבל כשהוכיח את שרה לא הוכיחה על פניה אלא אמר לאברהם לומר לה למה זה צחקה שרה ולא נתביישה כ"כ שאדם נתבייש יותר מאותו שפשע לו מאחרים ומ"מ רמז לו שאמר לו וקראת את שמו יצחק כלו' ידעתי את אשר עשית וגם כשהוכיח אברהם את שרה ממילא ידע שלא טוב כיון הוא אלא שחלק לו כבוד להבדיל כאשה שמייסרת בתה לפני כלתה כדי שתייסר גם היא ויש ללמוד מכאן ענוותנתו של הק"ה שהוכיח על דברי הנביא ולא על דברי עצמו [הג"ה]:

**פסוק כו**

**בעצם היום הזה**. אשר דברה עמו שכינה לימד זריזתו של אברהם אבינו:

**ואברהם בן תשעים ותשע וגו'**. מנה שנותם ללמד שאם לא מל בשמנה ימים שיכול למול אפי' בן מאה כאברהם וישמעאל ומדכתב וערל זכר אשר לא ימול וגו' שאדם נענש ע"י עצמו כמו כן יש ללמוד שבן ח' אינו בן עונש והמקום ימול לבבינו ליראתו:

**חמול עלי חלכה**, **וקבץ לעירך חיליך**, **ובאור ה' נלכה**, **בסיימי סדר לך לך**.

## פרק יח

**פסוק א**

**וירא אליו ה'**. כדמפרש ואזיל באיזה גלגול נגלה עליו הק"ב לאחר שבאו אליו האנשים כמו שהוא אומר בסוף וה' אמר המכסה אני מאברהם ולא כשסבורים בני אדם שנגלה לו ואח"כ האנשים:

**כחום היום**. והוא עת האוכל לעוברי דרכים:

**פסוק ב**

**וירא והנה שלשה אנשים**. לפי הפשט אנשים ממש כי לא מצינו מלאכים אוכלים ושותים ולנים בבית איש כמו שלנו בבית לוט כמו שאמר המלאך מנוח אם תעצרני לא

אוכל בלחמך וגו' אך אין להשיב על דברי רבו' שאף הם כמלאכים לדעת אשר בארץ ומיהו אסור להורות שהיו מלאכים שהוא ראייה להם על תרפותם שאכל. מכאן תשובה למינין שאומרין שאילו ג' הם ג' חלקים של אלוה א"כ למה הוצרך החלק האחד ליכנס באשה הוא הנוצרי ליקח בשר הלא כאן היה להם בשר לשלשתם ואכלו ושתו ולא נכנסו במעי אשה [הג"ה]:

**עליו**. בסמוך לו וכן הוא עומד עליהם וכן (איוב א) להתייצב על ה' וגו':

**וירא וירץ**. שנצבו והבין שרצו לבוא אל ביתו והשתחוה להם לכבדם ובלכתם אמר והתפלל לפני הקב"ה שיתאכסנו עמו כי אנשים גדולים ונביאים וצדיקים היו וכה אמר בלכתם אל נא תעבר החבורה והשיירא של צדיקים הללו מעל עבדך תן בלבם שיבואו אל ביתי ועדיין לא נגלה עליו הק' ולכך אמר **יוקח נא מעט מים** לנקות רגליכם וגם טוב לעייפות רחיצת הרגליים:

**פסוק ה**

**כי על כן עברתם על עבדכם**. כל כי על כן במקרא כמו שכת' על כן כי עברתם וגו' כלו' ע"כ אני מחלה לכם זאת כי עברתם על עבדכם וכן כי על כן באו בצל קורתי כלו' על כן אני מחלה אתכם שלא תרעו להם כי באו בצל קורתי וכן כי ע"כ ידעת חנותינו במדבר ע"כ כי ידעת חנותינו אני מחלה אותך וכן כי ע"כ שבתם מאחרי ה' ע"כ כי שבתם מאחרי ה' לא יהיה עמכם וכן כולם:

**כן תעשה כאשר דברת**. כלו' כן תעשה תדיר כאשר דברת עתה זהו ווסתך הטוב שאתה מכניס אורחים ומשמשם, ר' עובדיה זצ"ל. ואנו מפרש' שהודו לו לעשות כמו שאמר ויאמרו כן תעשה כאשר דברת לתת לנו פת לחם ולא תטרח על סעודה אחרת והוא דרך ענוה והוא טרח ועשה סעודה גדולה אמר מעט ועשה הרבה:

**פסוק ז**

**לעשות אותו**. לתקן אותו כמו (שמואל א כ"ה:י"ח) חמש צאן עשויות:

**פסוק ח**

**חמאה וחלב**. ואח"כ בן הבקר שלא לאכול החלב אחר הבשר כי שומר מצות היה אברהם אבינו:

**פסוק ט**

**ויאמרו אליו איה שרה אשתך**. לפי שרצו לבשרה כי האחד בא לבשר את שרה:

**פסוק י**

**כעת חיה**. כמו דכת' כעת יולדה ילדה כי חיה היא יולדת היא נקראת חיה בהרבה מקומות בתלמוד כמו לחיה לחולה כי היולדת והמילדת שתיהן נקראו חיות וזהו לסוף תשעה או לז' חדשים. ויש לפ' כעת חיה כעת הזאת שתהיו חיין וכן תירגם אונקלוס: **פתח האוהל**. והוא פתח האוהל היה אחרי הנביא כי הפך פניו אל הגן ואחוריו אל האוהל והיתה שרה קרובה משם ושמעה:

**פסוק יב**

**אחרי בלותי**. אחרי אשר זקנתי כמו (יחזקאל כ"ג:מ"ג) ואמר לבלה ניאופים שהוא לשון זקנה:

**עדנה**. לשון עדון שתתעדן בשרי וישוב לימי עלומי:

**ואדוני זקן**. כלו' אפי' הייתי יולדה הלא אדוני זקן:

**למה זה צחקה וגו'**. כבר פירו למה הוכיח שרה יותר מאברהם:

**ואני זקנתי**. לא היה דרך הארץ לגלות לו שקראתו זקן פן יקפיד:

**פסוק יד**

**היפלא מה' דבר**. כלו' דבר הבא מה' היפלא בעיני שום בריה הלא ידוע לכל כי כל אשר יחפוץ יעשה:

**פסוק טו**

**לא צחקתי כי יראה**. למדנו ששרה אמנו אמתית היתה אך שבכאן שנתה כי יראה:

**ויאמר**. אברהם:

**לא** כמו שאת אומרת **כי צחקת** כי הקב"ה יותר נאמן ממך:

**פסוק יז**

**וה' אמר המכסה**. היינו וירא אליו ה' דקאמר לעיל, המכסה אני מאברהם כך דרכו של הק"ב לגלות לעבדיו מה שהוא עושה כדכתי' (עמוס ג') כי לא יעשה ה' אלקים דבר כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים ואברהם עבדי ואוהבי ראוי שאגלה לו סודי כי ברוב חסידותיו **יהיה לגוי גדול ועצום וגו'** וכל זה בזכותו:

**פסוק יט**

**כי ידעתיו וגו'**. כי יודע אני בו שיצוה את בניו ואת ביתו לעשות צדקה וגו' ולכך יצוה עליהם כן **למען הביא ה'** כלו' שיביא ה' על אברהם על זרעו של אברהם את הטוב שדיבר עליו כמו ועשית את מצות ה' אלקיך למען תחיה וירשת' את הארץ וכן צוה אברהם את בניו שיעשו צדקה ומשפט כדי שיבא עליהם הטוב אשר דיבר הק"ב ובשביל כך נאמן אברהם לנביא לה' ולגלות לו סודי. גם נראה לפרש אברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום כלו' אני נתתי לאברהם הארץ הזאת ואני רוצה להשחית ערים הללו שהם שלו

ואיך אכסה ממנו ואעשה בלא ידיעתו וא"ת אינו נפסד בכל כלום כי הארץ רחבת ידים לו ולזרעו ולכך אמ' ואברהם היה יהיה לגוי גדול ועצום וכל הארץ צריכה כי ידעתיו אשר יצוה ושמרו ותוך כך יתברכו וירבו ותהא כל הארץ צריכה ולכך אין לי להשחית בלא ידיעתו ולכך אמר המכסה אני מאברהם וגילה לו והודה לו שאם אין שם י' צדיקים שישחית וכן עשה ושוב אין אברהם יוכל להתרעם אע"פ שהארץ צריכה לזרעו על פיו נעשה [הג"ה]:

**פסוק כ**

**זעקת סדום ועמורה כי רבה**. רבים צועקים עליהם שהן גוזלים וחומסים ומריעים:

**פסוק כא**

**הכצעקתה הבאה אלי עשו כלה**. שכן עשו כמו שהצועקים אומרים כלה אעשה בהם ואם לא אדעה ואם לא שלא עשו כ"כ אדעה מה אעשה להם לפי החטא הפירעון:

**פסוק כג**

**האף תספה**. כלו' אם הרשעים עשו ככל הצעקה הגם יספו צדיקים עמהם שאתה אומר שתעשה בהם כלה:

**פסוק כד**

**ולא תשא למקום וגו'**. כלו' ראוי וכבוד לפניך שתשא לרשעים מפני הצדיקים שזהו דרך חסד ורחמים ולא שתכלה הצדיקים בשביל הרשעים שאין זה משפט כי הצדיקים מה פשעו:

**פסוק כה**

**השופט כל הארץ**. הוא שופט ואדון לכל הארץ לא יעשה משפט בתמיה:

**פסוק כז**

**ואנכי עפר ואפר**. התחיל להקטין עצמו לפי שהיה רוצה להרבות דברים כלו' לא בשביל חשיבותי ארבה דברי לפניך כי אני כאין אך בענותנותי

**פסוק כח**

**אולי יחסרון חמשים הצדיקים חמשה**. בתחלה שאל דבר מועט שלא יקשה בעיני הק' ולבסוף כשראה שעת רצון הוא התחיל לפחות עשרה עשרה כי אמר מאחר שהק' ניאות לי אם לא אתפלל עליהם ימותו בפשיעתו ומאחר שהעמידם על עשרה חשב בלבו אם יש שם פחות מעשרה זקנים יוציא מביניהם הצדיקים וימית את הרשעים כי הכיר כי אין הק"ב חפץ במיתתן של צדיקים אך רצה למחול לאחרים בשבילם ולא רצה לומר מחול להם הכל פן יקשה בעיני הק' שלא יהא רוצה שימחה על כבודו ועל קדושת שמו ועוד שאם כולם רשעים מדוע רשעים יחיו:

## פרק יט

**פסוק א**

**המלאכים**. שלוחים של מקום כמו וישלח יעקב מלאכים ומזה הפסוק תשובה למינין שאומרים שלשה האנשים האילו ג' חלקים הם ויש להשיבם כשבאו לסדום היכן היה החלק הג' שאין שם רק ב' חלקים כדכתיב ויבאו ב' המלאכים וגו' ועוד שאמר וישלחנו ה' לשחתה ואיזה שלח הלא כלם שווים:

**ולוט יושב בשער סדום**. כי שם היה דר כי לא דר ממש בתוך סדום אלא סמוך לשער כמו שנ' ויאהל עד סדום:

**פסוק ב**

**ויאמר סורו נא אל בית עבדכם**. כל מקום שיש לירא שייך לומר סורה כמו שנא' סורה אדני סורה אלי אל תירא דשטורני"ר (destourner, abwenden) בלע"ז:

**והשכמתם והלכת לדרככם**. למחר בהשכמה טרם יכיר איש את רעהו תלכו לכם בל ירגישו אנשי העיר בכם כי ירא אני פן ירעו לכם כי רעים וחטאים הם מאד:

**ויאמרו לא כי ברחוב נלין**. השיבו לו וכי מפני פחדם נכנס לביתך תיור גדול יש לנו שאנו שלוחים של מקום. ועתה ברחוב נלין מפני זאת שאמרת ונראה מה יוכלו לעשות:

**פסוק ג**

**ויפצר בם מאד**. כאדם שאומר מה תועילו במחלוקת ושמעו כי מה תועלת להתקוטט עם עם מת, הרבה יראו גבורתו של הק"ב:

**פסוק ה**

**ונדעה אותם**. לולי כי אמר לוט הנה נא לי שתי בנות וגו' הייתי אומר כי לא היו מבקשים אותם כי אם לידע אם הם מרגלים או אנשים רעים וגנבים אבל מתשובתו של לוט שאמר הנה נא לי שתי בנות יש להבין כי לעבירה היו תובעין אותן להעליל בהן:

**פסוק ט**

**האחד בא לגור**. בכאן ניכר רשעים שניצלו כולם מהמלכים של כדרלעומר בשבילו ועתה מחרפים אותו [הג"ה]:

**פסוק יא**

**סנורים**. הוא דרך שגעון ועורון סבור לראות ואינו רואה וכשיש לו לילך כאן הולך במקום אחר כמו ארם שהיו סבורים ללכת לעיר אחרת והלכו בשומרון ולפיכך **וילאו למצוא הפתח** כי כשהיו סבורין לילך אצל הפתח היו הולכין למקום אחר:

**פסוק יב**

**עוד מי לך פה**. כלו' עוד מי יש לך פה חתן וגו':

**פסוק יד**
**ויהי כמצחק**. מחזיקים אותו כשוטה כי לא האמינו:

**פסוק יז**
**המלט על נפשך אל תביט אחריך**. כלומר רוץ מהרה ואל תביט אחריך כאדם האומר לחבירו נבו"ש אלי"ץ מוא"ה ריגרדינ"טא (ne vous allez moi regardant, gehe nicht so, dass du auf mich zurückblickst) אלא מהרו ללכת כי הענן עולה ובו גפרית ואש ומתפשט על הארץ כמו ענן הגשמים ואם ידביק אתכם הרי אתם מתים:

**פסוק יח**
**אל נא אדני**. לאנשים אמר שאמרו לו **ההרה** ואמר להם אל אדני אל תאמרו לי שאלך ההרה כי רב הדרך ביני ובין ההר ועד שלא אבא שם יתפשט הענן עלינו וידביקנו, וזה אדני חול לפי הפשט ואח"כ מרוב פחדו התחיל להתפלל לפני הק"ב ולומר **הנה נא מצא עבדך וגו'** לפיכך שם הפסוק בין מה שאמר לאנשים ובין התפלה שהתפלל לפני הק"ב:

**פסוק כ**
**הלא מצער היא**. כלו' קטנה היא ואין זה דבר גדול אם תניחנה. כל הלא שבמקרא תמיה היא והוא שינו"ן (si non, ob nicht) בלע"ז וכך אמר כי לא מצער היא וקטנה וא"כ אין זה דבר גדול שאני מבקש וכן (בראשית כ׳:ה׳) הלא הוא אמר לי וכי לא אמר לי שהיא אחותו וכן (ישעיה מ' כ"ח) הלא ידעת אם לא שמעת אלקי עולם ה' וגו' וכי לא ידעת מעצמך אם לא שמעת כי אלקי עולם ה' בלא שמיעה אתה יכול להבין כי הוא אלקי עולם מתוך גבורתו ונוראותיו ונפלאותיו וכן כולם:

**פסוק כא**
**גם לדבר הזה**. מוסף על ששמעתי להצילך:

**פסוק כב**
**כי לא אוכל**. דרך בני אדם הוא מדבר כי הכל הוא יכול כי כל זה ממה שהשיב הק' ללוט או שמא ע"י הנביא השיבו ואמר הנביא כי לא אוכל וכן תירגם אונקלס לית לי רשות:
**על כן קרא שם העיר צוער**. כי עד שם היה בלע ולפיכך הוא אומר מלך בלע היא צוער שנקראת צוער לאחר זמן:

**פסוק כד**
**וה' המטיר על סדום וגו' עד מאת ה'**. מפורש בהלכה כי כן דרך הפסוק לדבר ואורחיה דקרא הוא כמו ויאמר למך לנשיו נשי למך שמדבר על עצמו כמו מאחר וזהו פושטו ועקרו:

**פסוק כו**

**ותבט אשתו**. היתה מבטת מתאחרת שלא היתה ממהרת לילך מיש"א אלו"ט דגרדוט"א עד שנשארה **מאחריו** והדביקתה הענן הנפשט ונפרש עליה מן הגפרית ומן המלח כי במקום שנופל גפרית נופל מלח עמו שנא' גפרית ומלח שריפה וגו':

**ותהי נציב מלח**. כלו' מצבה ותל שכולה נפל עליה מלח שלא היה נראה שמעולם היתה שם אשה שהיתה מכוסה כולה ונראה שיש שם תל מלח. לפי שפושטו של הפסוק אבל העולם אומרים כי גופה נהפך להיות מלח ועדיין היא נראת בארץ ההיא:

**פסוק לא**

**ואיש אין בארץ**. סבורות היו שמכה זאת פשטה בכל העולם וכשם שלא נשאר מן המבול רק נח ובניו כך סבורות שלא נשאר רק לוט ובנותיו:

**פסוק לז**

**מואב**. כלו' מאבי הריתי:

**פסוק לח**

**בן עמי**. מעמי הוא אותו שהריתי ממנו:

**הוא אבי מואב עד היום**. כלו' עדיין הוא אב לאותה אומה שנקראת מואב כי עדיין לא נשתנה השם באומה אחרת כי פעמים ששם האומה משתנה ע"י שהיא גולה ואומה אחרת באין במקומן ונקראין על שם הראשונים כמו בני עשו שנקראו שעיר על אשר ירשו את ארץ שעיר ולכך מגיד לך הסופר שעדיין לא נשתנה שמותן כי בדבר שאין לו הפסק לא שייך לומר עד היום [הג"ה]:

## פרק כ

**פסוק ב**

**אל שרה אשתו**. כמו על שרה כמו (במדבר י"ד) ואמרו אל יושבי הארץ הזאת כמו על יושבי הארץ:

**פסוק ד**

**ואבימלך לא קרב אליה**. כי נעצר ולא היה יכול להזדקק באשה כמו שהוא אומר למטה וירפא אלהים את אבימלך:

**הגוי גם צדיק תהרג**. כלו' הרגת גוי רע על רשעו סדום ועמורה, נהרג כמו כן גוי צדיק שלא פשעו:

**פסוק ה**

**הלא הוא אמר לי אחותי היא והיא גם היא אמרה וגו'**. לא סמכתי על אדם עד שאמר לי הוא לעצמי והיא גם היא אמרה שלא סמכתי עליו שאמרתי מחמת יראה הוא אומר עד ששאלתי גם לה שלא היתה יראה כלום:

**בתום לבבי ובנקיון כפי**. אין בידי חמס ולא בידי מחשבה רעה כמו נקי כפים ובר לבב עשיתי זאת שלקחתיה אבל לא היה מתפאר על שלא קרב אליה כי זה היה בעל כרחו כי נעצר:

**פסוק ו**

**ואחשוך גם אנכי**. סייעתי לבא לטהר:

**פסוק ז**

**כי נביא הוא**. ויודע כי לא קרבתה אליה ויקבלנה:

**ויתפלל בעדך וחיה**. כלו' פייסהו לבד ההשבה על שיתפלל בעדך כלו' לא אתפייס עמך עד שתעשה לו טובה עד שיתפלל לי עליך כי בהשבה לבדה לא יתפלל עליך כי אין לך לעכב את אשתו כאדם שאומר לא אמחול לך מה שעשית לפלוני אוהבי עד שתעשה לו כ"כ נחת רוח שיבקש הוא עצמו ממני שאמחול לך והיה אם יתפלל עליך תרפא מה שאתה עציר וחיה ותרפא כי ההשבה יצילך מן המות ותפילתו ממה שאתה נעצר וכן הוא אומר למטה ויתפלל אברהם אל האלקים וירפא אלקים וגו' אלמא כי ע"י תפלה בא לו הרפואה:

**פסוק י**

**מה ראית כי עשית וגו'**. כלו' אילו הכשלתני באשה אחרת שלא היתה אשתך הייתי אומר שאתה שונא אותי אבל מאחר שהיא אשתך תמיה אני למה עשית זאת וכי רוצה היית שיתעוללו בה אחרים היינו ודאי תמות נפשי עם פלשתים שעשית לי:

**פסוק יא**

**רק אין יראת אלהים במקום הזה**. כי שאלת על אשתי ולא על אכילה ושתיה ואין דרך יראי המקום לעשות כן ולכך אמרתי אחותי היא כי מוטב לי שיקחוה ולא אמות משאמות ויקחוה וגם לא שקרתי כי האמנה **אחתי בת אבי** קרובתי היא ממשפחתי ומבית אבי ודרך לקרות קרובו אחיו כמו כי אנשים אחים אנחנו דלוט וכן כי אחי אביה הוא דיעקב והכי אחי אתה:

**פסוק יב**

**אך לא בת אמי**. כלו' לא נולדנו מכרס אחד שאינה אחותי ממש רק קרובתי ולכך ותהי לי לאשה:

**פסוק יג**

**ויהי כי התעו אותי אלקים מבית אבי**. שהיו תועים בית אבי אחרי אלהים אחרים ואני נתתי את לבי אחר הק' והפרישני הק' מהם להיות הולך כאשר אני הולך לכאן ולכאן כאדם תועה בדרך שמהלך לכאן ולכאן הרי שהתעו אותי אלהים מבית אבי וגרמו לי להיות הולך כאדם תועה שבית אבי תעו מדרך השכל ואני בדרכי החיים:

**ואומר לה זה וגו'**. כלו' תנאי היה לי עמה, נתן טעם אף לדבריה שאמרה אחי הוא:
**אמרי לי**. עלי כמו (שופטים ט' נ"ד) פן יאמרו לי אשה הרגתהו שהוא כמו עלי:

**פסוק יד**
**ויקח אבימלך צאן ובקר**. כדי לפייסו שיתפלל עליו והשיב את אשתו ואמר הנה **ארצי לפניך** כדי להתפייס ויתפלל כמו שאמר לו הק':

**פסוק טז**
**ולשרה אמר**. כדי שתתפייס גם היא:
**הנה נתתי אלף כסף**. שוה אלף כסף:
**הנה הוא לך**. הממון:
**כסות עינים**. שמכסה ממך בושת בעיני בני אדם:
**לכל אשר אתך**. יכסה שלא יבושו גם הם במה שלקחתיך:
**ואת כל ונוכחת**. שהוא מוכיח שלא נגעתי בך ותוכלי להוכיח לכל על פניהם שאת טהורה שמאחר שנתתי ממון לאברהם כדי לפייסו ולקחו ונתפייס ידוע שהוא יודע שלא קרבתי אליך שאם לא היה יודע כן לא היה לוקח כן ממון שבעולם כי היא קנא חמס גבר ולא יחמול ביום נקם ואם יתן את כל הון ביתו כמו שכתב במשלי (ו' ל"ד) וכן גם יש לך להתפייס בכך. ולפי מה שתרגם אונקלוס הכי קאמר הנה הוא לך הממון הזה כסות עינים כלו' כסות של גוונים וצבעונים וכמו (יחזק' א') וגבותם מליאות עינים שהוא לשון גוונים וכן (זכריה ב') על אבן אחד שבעה עינים וכן עד שתקלוט את העין בתלמוד. ולכל אשר אתך כי כן התניתי שיהא להם כסות מזה הממון כדי שיהנו כולם משלי ויתפייסו, ואת כל ונכוחת שיהא נודע לכל שטהורה את ולא נגעתי בך כמו שפי'. וגם יש מפרש ואת כל ונוכחת מעתה ועם הכל תהא מוכחת שאת אשתו ולא תאמר אחי הוא שלא יבא עוד הדבר לידי תקלה וקלון. וי"ל שלכך בא המאמר אל אבימלך ולא לפרעה אלא הוכיחו ע"י נגעים לפי שאבימלך בדק הרבה ולא סמך על אחרים עד שבדק בו ובה כמו שפי' למעלה אבל פרעה לא דקדק אלא שהללו השרים ואמרו לו שהוא אחותו כמו שאמר לו בסוף למה אמרת אחותי היא ואינו אומר למה אמרת לי:

## פרק כא

**פסוק ו**
**צחוק עשה לי אלקים**. כלו' הכי קרא שמו יצחק שיצחקו עלי בני אדם לאמר ראיתם שרה ילדה לצ' שנים והתחילה עתה אטוטי"ר:

**פסוק ז**
**מי מלל לאברהם**. כלו' מי היה אומר לאברהם שאירע דבר זה שהניקה בנים שרה לא היה אדם שיאמר לו כך שלא היה מאמין רק היה כמצחק בעיניו:

**פסוק י**
**כי לא יירש בן האמה וגו'**. כלו' אינו דין שיירש בן האמה עם בני ולפיכך איני רוצה שידיר כאן שמא לאחר מיתתינו יאמר גם אני בן אברהם ויבוא לירש:

**פסוק יא**
**וירע הדבר מאד**. כלו' על הגר היה קשה בעיניו אבל על בנו היה לו קשה מאד ולפיכך אמר לו הק' אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך:

**פסוק יב**
**כי ביצחק יקרא לך זרע**. עיקר זרעך הוא יצחק אותו זרע שאמר בו לך ולזרעך אתן את הארץ הזאת:

**פסוק יד**
**שם על שכמה**. החמת והלחם ואת הילד בידיה כי בן י"ד היה:

**פסוק טו**
**ותשלך את הילד**. משנתעלף בצמא התחילה לנושאו:

**פסוק יז**
**מלאך אלקים מן השמים**. המלאכים הנראים אל בני אדם בארץ בדמות בני אדם לא נודע שהם מלאכים לפי שאין דרך הק' להגלות כן ואותו שמדבר מן השמים נודע שהוא מלאך שאמר כי שמע אלקים אל קול הנער ולא אמר שמעתי:

**פסוק כ**
**רובה קשת**. רובה מושך כמו (בראשית מ"ט:כ"ג) וימררהו ורבו, וכמו (איוב י"ו י"ג) יסבו עליו רביו:
**קשת**. בעד קשת. וי"א רובה כמו נער כמו יקבלו הרובים תשובתם וכמו הנער שהוא רביא בתרגום כלומר נער בעל קשה:

**פסוק כב**
**ויאמר אבימלך**. שם המלכות מלך ולא שם איש כמו שהוכיח בשמואל שהלך דוד אצל אכיש ושינה שם טעמו ובתילים הוא אומר בשנותו את טעמו לפני אבימלך אלמא דאכיש קורא אבימלך וכן פרעה שם מלכות במצרים כמו אנפריר"א (empereur, Kaiser). ונ"ל דאף פיכול שם מי שהוא על הצבא ולא שם האיש לפי שכל נעשה על פיו כמו שנ' כאן וגבי יצחק:

**פסוק כג**

**אם תשקור לי ולניני**. יודע היה אבימלך שאברהם יירש את הארץ ויגרש זרעו אותו משם לכך שאל ברית לו ולנינו ולנכדו:

**כחסד אשר עשיתי עמך**. בעוד שהארץ בידי שאמרתי לך כטוב בעיניך שב:

**תעשה עמדי**. כשתבא לידך שלא תגרש גם אתה את זרעי:

**פסוק כד**

**אנכי אשבע**. כלו' לא אשיב את פניך אע"פ שעשו לי עבדיך שלא כהוגן כמו שאומר והוכיח אברהם את אבימלך וגו' ואמר לו אבימלך אין לך להשיב פני על זאת כי לא ממני היה ולא הגדת לי ולא שמעתי מפי אחרים:

**פסוק ל**

**כי חפרת את הבאר הזאת**. ולא יגזלוהו ממני:

**פסוק לג**

**ויטע אשל**. אילן גדול להיות לזכרון על הברית ובתלמוד דתליא באשלי רברבי דומיא יתלה באילן גדול:

**ויקרא בשם ה'**. נתן הודאה להק' שנתן לו גדולה עד שהמלכים כורתים עמו ברית מפני גדולתו:

## פרק כב

**פסוק א**

**אחר הדברים האלה**. שנעשה אברהם שר וגדול והמלכים כרתו עמו ברית:

**נסה את אברהם**. הביאו לידי נסיון שלא יוכל שטן ומקטרג ובעל הדין לומר עליו החנם ירא אברהם הלא סך בעדו ובעד כל אשר לו וגם המלכים כורתים עמו ברית כדרך שאמר על איוב וביקש ממנו דבר החביב עליו יותר מגופו וממונו וכיון שלא מנעו ולא נתרעם לומ' הלא אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע ועכשיו אתה אומר לשוחטו ולשרפו ולא די אם היה נשחט ע"י אחרים שנתת לי להקהות בו את שניי אלא שאתה אומר לי לשחטו בידי וכיון שכל זה לא חשב כלום אלא סמך על מצותו של הק':

**פסוק ב**

**והעלהו שם לעולה**. סתם הק' את דבריו וחשב אברהם כי צוה עליו לשחטו ולהקטירו כליל ולפיכך הוליך עמו עצים ואש ומאכלת והוא לא צוה רק להעלותו על גבי מזבח ומשהעלהו גמר ועשה מצותו של הק'. [ויש מפרש נסה הגביהו ונשאו והודיעו לעולם כמה הוא חשוב כמו נסה עלינו אור פניך, וכמו ונשא נס, כי נס דבר גדול הוא ה"ג]:

**אשר אומר אליך**. ואח"כ פי' לו היכן כמו שמפרש אל המקום אשר אמר לו אלקים אלמא שאמר לו היכן ומשום הכי הכיר את המקום מרחוק שכבר פי' לו:

**פסוק ג**
**וישכם אברהם בבוקר**. לחבוש את חמורו כי היה זריז ורדוף לעשות רצון בוראו:

**פסוק ה**
**שבו לכם פה עם החמור**. שלא רצה להוליכם כדי שלא יעכבוהו מלשחוט את בנו:

**פסוק ח**
**אלקים יראה לו השה לעולה בני**. כלו' את בני, אמר לו ענין על ב' משמעות שאמר לו האחת לפי סברתו משמע כאומר בני הק' יראה לו השה ואומר' רבותינו כי הבין יצחק ואעפ"כ הלכו שניהם יחדו בדעת שוה לעשות רצון הבורא:

**פסוק יא**
**ויקרא אליו מלאך אלקים מן השמים**. ואע"פ שהיה מדבר בלשון שכינה שאמר ולא חשכת את בנך ממני ששלוחו של מקום היה מדבר כאילו הק' מדבר בכל מקום וסוף הוכיח שהיה המלאך מדקאמר בפעם השנית בי נשבעתי נאם ה':

**פסוק יב**
**אל תשלח ידך אל הנער**. כי כבר עשית את המצוה כי לא צוה לך רק להעלותו ואתה העלית אותו מעל לעצים:
**כי עתה ידעתי**. דרך הוא לדבר כלשון בני אדם כי מתחלה יודע לבות בני אדם כלו' עשיתי עצמי כאילו לא ידעתי ועתה ידעתי להודיע לכל ולא יוכל שום קטרג לקטרג עליך עוד:

**פסוק יג**
**וירא והנה איל**. ומ"מ לא היה לוקחו כי היה ירא שמא אדם אחר אבדו ולא היה פושט ידו בשל אחרים אבל אחר שנאחז בסבך בקרניו ידע כי אות לו שיקחנו ולצורכו נעכב שם והלך ולקחו:

**פסוק יד**
**ה' יראה**. כלו' יראה המקום ויזכור המעשה:
**אשר יאמר היום**. בין בני אדם כשמדברים על אותו הר שואל לו מאיזה הר אתה אומר והוא עונה ששמו יראה שכן קראו אברהם:

**פסוק טז**
**לא חשכת את יחידך**. אתה הקרבת לפני בנך יחידך ורצית למעט זרעך ואני אתן לך והרבה ארבה את זרעך:

**פסוק כ**
**הנה ילדה מלכה גם היא**. נר' שאף היא היתה עקרה ונפקדה ובשרוה לאברהם ומפני שידע שהיה להם בנים ובנות שלח שם לקחת אשה לבנו:

**יבנה אלי אולמיו ואליו, ויקבץ שם גבוריו ואליו, ונקריב לפניו כבשיו ואיליו, וישאו פרי אלוניו ואליו, בסיימי סדר וירא אליו.**

## פרק כג

**פסוק א**

**ויהיו חיי שרה**. אין דרך לכתוב מיתת הנשים אפילו צדקניות אם לא ע"י מעשה שהרי לא מצינו רק בשרה רחל ודבורה מינקת רבקה ומרים על הסתלקות הבאר, שרה על שהודיענו איך קנה קבורה בדמים יקרים והוא אחד מן הנסיונות, ודבורה להודיענו למה נקרא שם המקום אלון בכות, ורחל ללמד למה לא נקברה במערת המכפלה, ומיהו שנותם לא נמנו לבד משרה שהיא חשובה מכולם:

**מאה שנה**. דרך הפסוק לומר שנה ושנים לכל חשבון וחשבון וגם תמצא אלה שני חיי ישמעאל:

**פסוק ד**

**גר ותושב**. גר שבאתי מארץ אחרת ותושב שדעתי להתיישב עמכם והם השיבו אין אתה גר בעינינו רק נשיא אלקים:

**פסוק ז**

**ויקם אברהם**. לפי שרצה להשתחות לכולם בין לאותם שלפניו בין לאותם שלאחריו ואותן שמצידו הוצרך לקום והוא היה צריך לכולם שאפי' מכר לו עפרון השדה והמערה לא היה לעשות שם בית הקברות כי אם ברשות כל בני העיר שמא יאמרו אין אתה רשאי להרבות עלינו מקום טומאה ולפיכך פגע בכולן [הג"ה]:

**פסוק יא**

**השדה נתתי לך והמערה וגו'**. כלו' אין אתה שואל רק המערה בכסף מלא במילוי הדמים בלא חסרון ואיני חושש בשדה אם תעשה במערה קברים כי אין חפץ בשדה שהוא סמוך לבית הקברות כ"כ אלא הכל ויתרתי לך:

**פסוק יב**

**וישתחו אברהם**. לעפרון בפני כל עמי הארץ וכאן לא נאמר ויקם כמו למעלה שלא השתחוה אלא לעפרון שהוא עומד לפניו ולא הוצרך לעמוד:

**פסוק יג**

ואמר לו כמו שויתרת לי השדה אני ויתרתי לך הכסף כמו שאומ' **נתתי כסף השדה** כלו' גם כסף השדה עם המערה שאמרתי לך למעלה כי אני אקנה הכל מאחר שאין אתה חפץ בשדה בלא מערה [הג"ה]:

**פסוק יז**

**ויקם שדה עפרון**. מאחר שמסר לו הכסף קנאו בכסף להיות קנוי לו ומוחזק בידו כמו (ש"א כ"ד) וקמה בידך ממלכת ישר' אבל לא עשה חזקה עדיין להיות לבית הקברות ולכך כתב אחר שנקברה שרה ויקם השדה והמערה אשר בו לאברהם לאחוזת קבר כי עשה בו חזקה לקבורה לכך כתב מאת בני חת כי זה היה ברשות בני העיר כמו שפי' אבל להיות לו למקנה היה מאת עפרון:

## פרק כד

**פסוק א**

**ואברהם זקן בא בימים**. ומתאוה לראות זרע מיצחק:

**וה' ברך וגו'**. ולא היה חסר דבר רק לבקש אשה לבנו:

**פסוק ב**

**זקן ביתו**. שהזקין בביתו ומשרתו מנעוריו ויש לסמך עליו שמכירו מנעורתו לכך היה מושל בכל אשר לו כי עבד נאמן היה לו:

**שים נא ידך תחת ירכי**. רגילים היו לתת ידם תחת ירך בשעה שתוקעין אמונתם ונשבעין כמו שאנו רגילין לתת איש ידו ביד רעהו וגם י"ל שים נא ידך ואמונתך תחת רגל להיות משועבד לי ונתון תחת רגלי לזאת שתעשה לי שבועה זאת ולא שישים ידו שם ממש. והגדה מפני שיש שם מצות מילה. והמינין אומר' מפני שמשם יצא ישו ויש להשיבם הלא לא הורה ע"י גבר לדבריהם על רחמה של אשה היה להם לישבע:

**פסוק ג**

**לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני**. שאר אכסנאים מתחתנים בבני הארץ כדי שיירש נחלה במקום ע"י נישואין כמו שעשה עשו שירש הר שעיר ע"י אהליבמה אבל אני איני צריך שהרי נתן לי הק' את הארץ:

**פסוק ז**

**ה' אלקי השמים וגו'**. י"ל שזו תפלה וי"ל שזו הבטחה שהק' ישלח מלאכו עמו ויצליחנו [הג"ה]:

**פסוק ח**

**ונקית משבועתי**. שאני משביעך אלא שתלך שם ותעשה מה שתוכל:

**רק את בני לא תשב שמה**. איני רוצה שיצא מארץ ירושתו שנתן לנו הק':

**ואם לא תאבה האשה**. יקח לו מאשר ימצא:

**פסוק י**

**וכל טוב אדוניו בידו**. ויכול ליקח כל טוב מה שירצה כמו שאמר המושל בכל אשר לו:

**פסוק יג**

**הנה אנכי נצב על עין המים**. כלו' הנה אנכי מתעכב על עין המים ולא אכנס בעיר שהרוצה לישא אשה צריך לבדוק בג' דברים שתהא יפה ומיוחסת תהא נעימה בדעתה ויפה עם הבריות ועתה היופי אני יכול לראות בעיני והיחוס אני יכול לשאול עליו ולבדוק בקרוביה אבל הנעימות איך אדע אם אכנס בעיר ואתאכסן באחד מן הבתים ותשתמש לפנינו הנערה שמא אביה ואמה ציוו עליה ולא מדעתה ולא מלבה תעשה זאת ואם לא תשתמש שמא מחמת צניעות תניח ולכך אין לבדוק בתוך הבית ולכן אהיה נצב ואתעכב כאן כי בכאן מה שתעשה מדעתה יהיה שאין אביה ואמה עמה:

**פסוק יד**

**והיה הנערה אשר אומ' אליה**. והיה לאו אנערה קאי דא"כ והיתה הנערה היה לו לומר אלא והיה מילתא באפי נפשא היא והיה הדבר הזה שהנערה אשר אומר אליה תענה לי גם גמלך אשקה ותעשה לי יותר ממה שאשאל ממנה ודאי מדעת יפה ומנעימות תעשה זאת ולא תלה הדבר אלא בעצמו שאמר והיה אשר אומר אליה כלו' אותה שאראה יפה והגונה ובעלת תואר אומר אליה ואבדקנה ואבדוק גם ביחס ואני לא אומר למבוזות ולמכוערות:

**אותה הוכחת**. כלו' אותה ראויה ליצחק שבבית אדוני באים אורחים תמיד וצריך שתהא אשה נעימה ועינה יפה לאורחים:

**פסוק יט**

**עד אם כלו לשתות**. אם זה כמו אשר:

**פסוק כב**

**ויקח האיש נזם זהב**. כלו' הזמין ושני צמידים הזמין לתת על ידיה:

**פסוק כג**

**ויאמר בת מי את**. ואח"כ נתנה לה כמו שהוא מספר באחרונה והדברים ניכרים כי לא שוטה היה [הג"ה]:

**פסוק לד**

**ויאמר עבד אברהם אנכי**. לפי שאמר לא אוכל עד אם דברתי דברי שלא יתמהו עליו על מה ממהר כ"כ כי לאחר אכילה לא היה יכול לדבר לפיכך אמר עבד אברהם אנכי ואין לי לאכול ולעשות כלום לעצמי עד שאעשה מצות אדני:

**פסוק לה**

**ברך את אדוני וגו'**. כלו' עשיר הוא מאד:

**פסוק לו**

**ויתן לו את כל אשר לו**. ואשרי האשה הנישאת בעושר זה ומתוך שהוא עשיר השביעני **לא תקח אשה לבני וגו'** כי איני רוצה שתירש אשה נכרית כבודי ועשרי כי אם אחת מקרובותיי ולטובת קרוביו נתכוין:

**פסוק מא**

**והיית נקי מאלתי**. כלו' אל תחשבו מאחר שנשבעת תתן לנו ממון מן האשה כדי שלא תעבור על השבועה אני כבר עשיתי שלי והנני נקי אם תרצו תתנו ואם לא תרצו תניחו, וגם סיפר להם היאך דיבר עם רבקה כלו' אם לא תתנו תעברו על מצות הק"ב שמאחר שהזמינה לי בתוך כדי דיבור ני' שהק' חפץ בזיווגם:

**פסוק נ**

**רע או טוב**. לא נוכל לומר רע לאמר לא נתן שכבר הק' חפץ ולא טוב שהרי אין הדבר תלוי בדעתינו שכבר הק' נתנה לך:

**פסוק נא**

**קח ולך**. כלו' אתה בעצמך תקחנה בלא רשותינו ולך:

**פסוק נג**

**כלי כסף וכלי זהב**. יודע היה שאילו ישובו עמו:

**ומגדנות**. כמו צרי ודבש ומיני פירות:

**לאחיה ולאמה**. שהם צריכים פיוס אבל בתואל היה בן דודו לא היה צריך פיוס ששמח היה שתנתן בתו לקרובו:

**פסוק נה**

**ויאמר אחיה ואמה תשב הנערה וגו'**. אבל בתואל לא היה צריך באיחור לפיכך לא דיבר לפי שהיה יצחק קרובו וחפץ בזיווג כאדם ששואל לו קרובו ואומר ממני אין עיכוב טוב תתי אותה לך ובלבד שתרצה אמה ולפיכך כל הדברים היו על האם ובנה מדבר בשבילה בשביל צניעות ואף למעלה ויען לבן ובתואל ששם לבן קודם לבתואל מפני שהיה לבו גס בו (פריב"א) שהוא הלך לקראתו והביא לביתם, וגם אין דרך שידבר האיש על תמרוקי הנשים:

**ימים או עשור**. שנה או י' חדשים כי שנה אחת דין לתת זמן לבתולה כמו שנ' במגלה מקץ היות לה כדת הנשים י"ב חדש כי כן ימלאו ימי מרוקיהן וגם רבות' אמרו נותנין לבתולה י"ב חודש כיד לפרנס את עצמה אבל מפני שהאיחור קשה עליו אמרו או עשור:

**פסוק נו**

**אל תאחרו אותי וה' הצליח דרכי**. אם תאחרוני הרי אותם עוברים על דעת המקום כי הרבה תמרוקיהן יהיה לה בבית אדוני יותר מבכאן:

**פסוק סד**
**ותפול מעל הגמל**. הרכינה עצמה על הגמל וכיסתה פניה מחמת בושת:

## פרק כה

**פסוק ו**
**קדמה אל ארץ קדם**. ארץ ארם כדכת' מן ארם ינחיני בלק מלך מואב מהררי קדם ושלחם לירש חלקו בבית אביו:

**פסוק טז**
**שנים עשר נשיאים לאומותם**. שכל משפחה קרא אומה וכל משפחה העמידה נשיא אחד כמו השבטים:

**פסוק יח**
**על פני כל אחיו**. בני קטורה נפל כמו שאומ' המלאך להגר על פני כל אחיו ישכון ונפל לשון שכינה כמו ויפלו עליו אנשים מגד:
**חלצני אל מכל צרה**, **והרס מבצר בצרה**, **ולישועתי עורה**, **והפר כעס ועברה**, **בסיימי חיי שרה**.

**פסוק יט**
**אלה תולדות יצחק**. לפי שאמר תולדות ישמעאל אמר תולדות יצחק וקראו בשמו ואח"כ פי' איך נולד ואיך הוליד:
**אברהם הוליד את יצחק**. כלו' יצחק תולדתו וזרעו וממלא מקומו כדכתיב כי ביצחק יקרא לך זרע אבל בני הפלגשים לא חשיב תולדותיו:

**פסוק כ**
**אחות לבן הארמי**. דרך הפסוק ברוב המקומות להזכיר האח הגדול כמו האב בשמת בת ישמעאל אחות נביות, ותקח מרים הנביאה אחות אהרן, וכן אלישבע בת עמינדב אחות נחשון, וגם הזכיר כאן לבן על שיש לדבר עליו לפנים גבי יעקב:

**פסוק כא**
**לנוכח אשתו**. כלו' עיקר תפילתו על אשתו כי על עצמו לא היה מתפחד כי אם לא יבנה מזאת יבנה מאחרת שהרי הבטיח הק' לאברהם לזרעך אתן את הארץ הזאת ואמר ביצחק יקרא לך זרע ע"כ היה מובטח על עצמו אבל היה רוצה להבנות מרבקה [הג"ה]:

**פסוק כב**
**ויתרוצצו הבנים בקרבה**. ויתרוצצו לשון קנה רצוץ (ישעיהו מ"ב:ג') משתברים וסברה כי חבלי יולדה הם ועדיין לא הגיע זמן לידה ויראה שמא הפילה:
**ותאמר א"כ** שהפלתי **למה זה אנכי** הרה ולמה קבל הק' תפילתינו לא לעזור ולא להועיל:
**ותלך לדרוש את ה'**. על פי נביאים:

**פסוק כג**
**שני גוים בבטנך**. כלו' לא הפלת כי שני גוים יצאו ממך:
**ולאום מלאום יאמץ**. יתחזקו זה כנגד זה שלא יהיה שלום ביניהם ולפיכך המזל גורם שנראים כמתלחמים כי כן דרך שהוולדות עושין סימן לפי המזל כמה שעתיד להיות כמו וידו אוחזת בעקב שנראה כמעכב להיות בכור וכן מה פרצת עליך פרץ ויצא ממנו מלכות בית דוד:
**ורב יעבוד צעיר**. נותן טעם למה יהיה שלום ביניהם לפי שהרב יעבוד צעיר ולא יקבל ברצון עליו כי קשה יהיה לו לעבוד את אחיו הקטן ממנו והקטן ישא לו עבדות בדין ולפיכך יתגרו זה בזה:

**פסוק כד**
**וימלאו ימיה ללדת**. לא כשהייתה סבורה אלא היה באה לעת מלאו ימים ולעת לידה:

**פסוק כה**
**עשו**. פרפי"ט (parfait, fertig) בלע' שהיה לו זקן וסימנין:
**יעקב**. על שם העקב:

**פסוק כז**
**יושב אוהלים**. למקנה לפי שהרועים עושים אוהלים מפני הצנה ומפני החמה:

**פסוק כח**
**ורבקה אוהבת את יעקב**. שהיה רועה צאן ועוסק בישובו של עולם ודרך האשה לאהוב מי שמגדל טלאים וגדים:

**פסוק כט**
**והוא עיף**. דרך הציידים להיות עייפים ורודפים אחר החיות ופעמים טועים ביער שלשה וד' ימים להם רעב וצמא וכן היה לעשו עד שהגיע לשערי מות ולא היה להשיג ידו אל פיו כמו שהוא אומר **הלעיטיני נא וגו'** כלומ' שפוך לתוך פי ואני אוכל שאיני יכול אפי' לתת לתוך פי ולא ללכת אל בית אבי אך מצא יעקב אחרי הצאן במרעה רחוק מן העיר אם היה האוכל מתמהמה לו היה מיד מת ולכך אמר לו יעקב אם אתה מת מיתת עצמך הרי כל אשר לאבי בידי וכל בני קטורה וישמעאל ולוט שמילט זקני מן השבי ומן המות יהיו משועבדים לי ואם אוכילך ותחיה הריני מפסיד שרות גדול וממשלה גדולה שאתה בכור ותקח הכל אבל אם תמכור לי בכורתך אז אוכילך ותחיה ולא תמות ואני לא אפסיד במה שאוכילך ואם לא תחמול על עצמך בשביל שלא תרצה שלא תבא לי הממשלה גם אני לא אחמול על עצמך כי כמו שאתה רוצה לעצמך אני אוהב לעצמי ואיני אוהבך יותר ממני ומחמת טענה אמר לו יעקב **מכרה כיום את בכורתך לי** כלו' שתעמוד בכורתך לעולם כמו היום וכן **השבעה לי כיום** שתהא שלי לעולם כמו שהיא שלי היום [הג"ה]:

**פסוק לד**
**ויאכל וישת**. ותשב רוחו אליו ויבז הבכורה כי כל ממון שבעולם אין אדם חושב כלום ובזוי בעיניו כנגד גופו ועוד שהיה בוטח באהבת יצחק שלא יפסיד בכך כלום כמו שאפר' בע"ה. וי"מ כי בכסף קנה יעקב הבכורה וזה האוכל היה סעודת המכירה שקורין ברייי"א (beveria, Gelage) והוא בדאות בעיני:

## פרק כו

**פסוק א**
**אל אבימלך**. שהיה בברית עם אביו:

**פסוק ה**
**מצותי**. שצויתי עליו לפי שעה כגון לך לך ועקידת יצחק:
**חוקותי**. שחקקתי עליו לדורות כגון מילה:
**תורותי**. דברים שהתריתי עליו שלא לעשות. הג"ה:

**פסוק יב**
**מאה שערים**. מאה על מה שהיה משער מן הזריעה שתצא משם היה מוצא על אחד מאה וכמדומה מאה לאו דוקא:

**פסוק יח**
**כשמות אשר קרא להן אביו**. כדי שיודע שאילו בארות אביו ומיורשתו שאם היה משנה שמם שאמרו לו אחרים הם ולא של אביך היו:

**פסוק כ**
**לנו המים**. כי מאחר שהם חיים מן הנהר שלנו הם באים:

**פסוק כב**
**ויעתק משם**. למקום שלא יוכלו לומ' שבא מן הנהר שלהם ומשום הכי לא רבו עליה:

**פסוק כד**
**אל תירא**. לפי שלא היו רגילים לעשות עמו מריבה ולהתקוטט עמו הוצרך לומר אל תירא:

**פסוק כו**
**ואחוזת מרעהו**. יש אומ' אחוזת שם איש ומרעהו כמו רעהו, (שופטים י"ד:כ') למרעהו אשר רעה לו דשמשון ומביאין ראיה מדכתב ואחוזת שר העיר (צ"ל מדכתב ופיכל שר צבאו, כלומר מזה ראיה שאחוזת שם איש כמו פיכל). ול"נ כמו שתרגם אונקלוס הג"ה:

**פסוק כט**
**אם תעשה עמנו רעה**. כלו' אם תעשה עמנו כאשר עשינו זאת לך שלא נגענוך וגם שלא עשינו רק טוב הרי אתה גומל לנו רעה בלי פשע:

**אתה עתה ברוך ה'**. כלו' אפי' גרמה לא עשינו עמך שאם הייתה אומר אתם שלחתם אותי ממקום שהייתי מתברך בו למקום שאינו מתברך היית יכול לומר כי גרמנו לך רעה אבל עתה אתה ברוך ה' כמו לשם נמצא שלא גרמנו לך רק טוב:

**פסוק לג**
**על כן שם העיר באר שבע**. שם המקום היה באר שבע בימי אברהם ועתה אף שם העיר נקראת באר שבע:

**פסוק לה**
**מרת רוח**. על מעשיהם הרעים היה מר רוחם של יצחק ורבקה. הג"ה:

## פרק כז

**פסוק א**
**ותכהין עיניו מראות**. שלא תתמה איך נתחלף לו יעקב בעשו:

**פסוק ב**
**לא ידעתי יום מותי**. ואם אמות הרי הפסדת הכל כי יעקב אחיך קנה ממך הבכורה ויטול השררה כולה ועיקר הנכסים:

**פסוק ג**
**תליך**. הוא אשפתו שתולה לו באוכף שלו ונותן שם החיצים:

**פסוק ד**
**בעבור תברכך נפשי בטרם אמות**. כי במתנה שאתן לך אינו יכול לערער כלום דדין בכורה לא שייך גבי מתנה ואני אתן לך כל השררה כמו שאמר יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים דדין בכורה לא שייך אלא בירושה והכי נמי אמרו רבותינו המחלק נכסיו על פה ריבה לאחד ומיעט לאחד והשווה להם את הבכור דבריו קיימין, ומשום הכי אמר לו לברכו לפני מותו שלא יפסיד במה שמכר בכורתו ולפיכך אמר לו עשה לי סעודה שהרי נתת בכורתך בשביל אכילה אחת ואני אשיבנה לך בשביל סעודה ושם אמשילך ועוד כי דרך השרים לעשות סעודה כשמקבלין שררה וכן הוא אומר ויזבח אדוניהו שור ומריא וגו':

**פסוק ו**
**ורבקה אמרה**. כשם שיצחק מחזיר אחר טובת עשו כך היא מחזרת לטובתו של יעקב שהייתה אוהבתו:

**פסוק ט**
**בעבור אשר יברכך לפני מותו**. ואע"פ שלא היה צריך שהרי היה הבכורה שלו מ"מ צריך להעבירה מעשו והיה יעקב כאדם שרץ אחר אבידתו שהרי עשו מכר לו את הבכורה

ונשבע לו שלא להפקיע ממנו ועכשיו היה מערים על שבועתו ורוצה לרמותו ויעקב הציל את שלו מידו:

**פסוק יב**

**כמתעתע**. שהייתי רוצה להטעותו לפי שאינו רואה:

**והבאתי עלי קללה**. כשם שברכה לשון ריוח כך קללה לשון חסרון שאם יכעוס אפסיד גם הפשיטות וירידנו מנכסיו:

**פסוק יג**

**עלי קללתך**. שאם ירידך אני אורישך כל כתובתי ואף אפצר באביך להשיב לך ועוד שאערים שאם ימושך לא ירגיש:

**פסוק טו**

**החמודות**. שני חליפות בגדים היו לו אחד שהולך לצייד ואחד שלובש בין אנשים כן דרך הציידים:

**ותלבש את יעקב**. שהיה הולך לקבל שררה וגם לשמש לפני אביו בסעודתו, הלבישה לו בגדים נאים כדאמ' בגדים שבישל בהם קדירה לא ימזוג בהם כוס לרבו כי אם בבגדים נקיים, ועוד שהיו מריחים ריח צידה שפעמים באקראי היה מוליכם בשדי או מיד שהיה בא מן השדה עם הריח שבו היה לובשן ובכך לא הרגיש יצחק ביעקב כי הריח ריח השדה:

**פסוק טז**

**ואת עורות גדיי העיזים**. מכאן יש ללמוד כמה היה משונה עשו כי מששו בעור הגדי אפי' בגב היד והצאור:

**פסוק יט**

**אנכי עשו בכורך**. לא שיקר לאביו אלא כששאל לו מי אתה אמר לו אנכי כי כן דרך לענות והוסיף לומר לו אנכי עשו בכורך ואף הוא אמת ועשיתי כאשר דברת אלי כמה פעמים:

**קום נא שבה**. חילה על פניו שיאכל ויברכהו:

**פסוק כ**

**כי הקרה וגו'**. מזומנים היו לי:

**פסוק כד**

**ויאמר אני**. לא אמר כן אני הוא ולא עשו:

**פסוק כו**

**גשה נא ושקה לי בני**. עדיין לבו נוקפו אמר שני סימנים יש לי בזה אחד הקול שדומה ליעקב ואחד הידים שדומים לעשו ואיני יודע על איזה אסמוך אבדוק אותו בסימן השלישי כי ריחו של עשו כריח שדה ושל יעקב אינו כריח שדה אשוק אותו אם ריחו

כשדה זהו עשו ואם לאו זה יעקב כי אלך אחר רוב סימנים ולכך אמר גשה נא ושקה לי בני הריח ריח בגדים אז אמר זה עשו וברכו:

**פסוק כז**

**וירח את ריח בגדיו**. אז נתיישב דעתו שחשב אל נכון שהוא עשו:

**אשר ברכו ה'**. כלו' מדהזמין כ"כ מהר צדה ודאי מסכים הוא על ברכתו וברכו:

**פסוק כח**

**ויתן לך האלקים**. כלו' המקום יסכים על ברכה זו ועל מתנה זו ויספיק לך טל וינחילך ארץ שמינה וירבה לך דגן ותירוש:

**משמני הארץ**. מן העיקר כגון משמן:

**פסוק כט**

**יעבדוך עמים**. בני קטורה:

**וישתחוו לך לאומים**. אילו בני לוט ובני ישמעאל שכולם היו משועבדים ליצחק:

**בני אמך**. שלא היו לו בנים רק מאם אחת אבל יעקב אמר ליהודה בני אביך לפי שהיו אחיו מהרבה אמהות:

**אורריך ארור ומברכיך ברוך**. שתרצה תשפיל שתרצה תתרומם ולכך היה עשו סבור לקבל ברכה זו הוא אומר ויקם וילך ויבז עשו את הבכורה אפי' לאחר שנתרפה ביזה הבכורה שלא היה סבור להפסיד בכך כלום:

**פסוק ל**

**אך יצא יצא**. מיד שיצא יעקב ועשו בא:

**פסוק לג**

**גם ברוך יהיה**. שאיני יכול לחזור בי:

**גם ברוך**. כלו' מאחר שקבל ברכת זו להיות גביר ושר יודע אני שגם ברכה האחרת יקבל ברכת אברהם לירש את הארץ כי היא ראויה לבכור ולגביר וכן אמר ליעקב כששלחו לחרן אמר לו ויתן לך את ברכת אברהם:

**פסוק לט**

**הנה משמני הארץ יהיה מושבך**. ארץ טובה תנחל:

**פסוק מ**

**ועל חרבך תחיה ואת אחיך תעבוד**. בחרבך שתלך במלחמותיו ובאנגריא שלו שתעבדנו בשביל הארץ שתקח ממנו כי לא עבדו מגופך אתה רק בשביל הארץ שתהיה לך ממנו תעבדינו:

**והיה כאשר תריד**. כמו (תהילים נ"ה:ג') אריד בשיחי קמליפידר"א בלע"ז שיכביד:

**ופרקת עלו מעל צוארך**. שתניח לו את ארצך והלכת לנפשך ולא תעבדינו עוד כמו שעושים השרים עדיין כשאדונם מכביד עולו יותר מדאי או' קח הפייא (?) שלך אומניא (?) שלך כלו' הארץ שאני מחזיק משלך ולא אעבודך עוד:

**פסוק מא**

**יקרבו ימי אבל אבי**., אמר עשו בתחלה שמכרתי לו את בכורתי הייתי מתנחם לאמר לא אפסוד בכך כלום שאבי יתן לי הכל במתנה אבל עכשיו שקבל גם המתנה והברכה אין לי נחמה אלא שאהרגנו ואקח הכל ולא אפסיד כלום לא בבכורה ולא בברכה ולכך אמר, אבי שברכו, בימים מועטים אעשה אותו אבל עליו, וזה יקרבו ימים שיהא אבי אבל עליו כי אהרגה את יעקב. וי"מ יקרבו ימי אבלו של אבי שימות ואח"כ אהרוג וכו' ויקרבו כלו' ולוואי שיקרבו אבל א"כ לא היה לו ליעקב לברוח עד שימות אביו והוא ברח קודם מיתת אביו:

**פסוק מב**

**מתנחם לך**. זהו נחמתו הבכורה והברכה כמו שפי':

**פסוק מה**

**למה אשכול גם שניכם יום אחד**. שאם יהרוג אותך או אתה אותו תקום כל המשפחה עלי לאמר תני את מכה אחיו ונשמידה גם את היורש וכבו את גחלתי כמו שאמרה התקועית לדוד (שמואל ב י"ד:ז'):

**פסוק מו**

**קצתי בחיי מפני בנות חת**. לא רצתה לומר לו שעשו רוצה להרגו דשמא יכעוס יצחק ולא יניח את יעקב לברוח כי יאמר לא יעשה זאת ועתה אראה אם יהיה. ואלא אמ' לו מפני הנשים שהן רעות ומרת רוח לי ילך וברכו ונתן לו את ברכת אברהם מאחר שהוא גדול לו ראוייה הברכה:

## פרק כח

**פסוק ה**

**אם יעקב ועשו**. כמה רבקות היו ומגיד לך הכתוב שהוא אח לאותה רבקה שהוא אם יעקב ועשו:

**פסוק ו**

**וירא עשו כי ברך יצחק**. ששלח לקחת לו משם אשה ולא הבין שברח מפניו:

**פסוק ט**

**וילך עשו אל ישמעאל**. לפי הפשט לבית ישמעאל כי כבר הוא נפטר שהרי זה היה כשהלך יעקב לחרן בן ע"ז שנה שהרי חי יעקב אחר שהלך ללבן ע' שנה כ' שעמד בבית לבן ויוסף היה בן שש כשיצא מבית לבן ונמכר בן י"ז וי"ד קודם שנולד יוסף הרי ל"א

משבא ללבן ואחר כ"ב שנה למכירתו הלך יעקב למצרים וחי י"ז במצרים הרי ע' ויעקב חי קמ"ז שנה נמצא בן ע"ז כשבא לחרן כי ע' וע"ז קמ"ז וכשמת ישמעאל לא היה יעקב כי אם בן ס"ג נמצא כשבא לחרן כבר נפטר זה י"ד שנה. ורבו' פי' אל ישמעאל דוקא כי אז היה חי ובאותו פרק מת ואותם י"ד שמש בבית עבר ובן ע"ז בא לחרן וסדר שני יעקב בן ס"ד היה כשמת ישמעאל ובן ע"ז בא לחרן ובן פ"ד נשא רחל ולאה ובן צ"א נולד לו יוסף ובן צ"ז יצא מחרן ובן ק"ח כשנמכר יוסף ובן ק"כ כשנפטר יצחק ובן ק"ל כשהלך למצרים ועשה י"ז במצרים הרי קמ"ז ויוסף בן נ"ו כשנפטר אביו:

**בברכו אותו**. צוה עליו שלא יקח מבנות כנען מתוך כך ראה והבין כי רעות בנות כנען ולא יש בהן ברכה ולקח את מחלת בת ישמעאל:

**על נשיו**. עם נשיו כמו נצבים עליו עמו בסמוך לו. כל זה המעשה של עשו לאחר שברח יעקב אלא שסילק מעשה עשו דזוטר ואח"כ מפרש מעשה דיעקב:

**אלי אויבי ידחק וישחק, ועווני ימחק וימרק, וממני אל אל ירחק, בסיימי תולדות יצחק**.

**פסוק י**

**ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה**. ואח"כ מפרש והולך כיצד הלך ומה אירע לו בדרך:

**פסוק יא**

**ויפגע במקום**. כל דבר שאין אדם מתכוין לו אלא ע"י מקרה וכן יעקב לא נתכוין למקום ההוא אלא ע"י מקרה בא שם. וי"ל ויפגע ויתפלל כמו ופגעו לי בעפרון וכמו (ירמיהו ז':ט"ז) אל תשא בעדם רינה ותפלה ואל תפגע בי ואח"כ מפ' והולך כיצד מתפלל וע"י מה כי החלום גרם לו למשוח האבן ולנדור נדר ולהתפלל שישוב בשלום:

**מאבני המקום**. אחת מאבני המקום:

**כי בא השמש**. אבל אם לא בא היה הולך לפי היכולת כדי להרחיק מעשו:

**פסוק יב**

**וראשו מגיע השמימה**. אילו אמר וראשו מגיע בשמים הייתי אומר גבוה הרבה ולא עד השמים כמו ערים גדולות ובצורות בשמים אבל כיון שאמר הגיע השמימה דווקא היה נר' לו שהיה ראש הסולם בשמים:

**והנה מלאכי אלקים עולים ויורדים בו**. לפי דעתי אני אומ' שלא ראה מלאכים ממש עולים ויורדים אלא כך נר' לו בחלומו שהסולם עשוי ועומד להיות מלאכים עולים ויורדים דרך שם בשעת הצורך ולקח העליה תחלה לפי שדרך בני אדם לעלות תחלה בסולם ואח"כ לירד היה נר' לו שהיה עומד לעלות כדרכו וכדרך שאר בני אדם אבל אם היה רואה מעשה המלאכים ממש היו יורדים ואח"כ עולים שדירתם למעלה וגם י"ל כי דרך העברי לומר עליה תחלה כמו עולה ויורד בסכין בשחיטת חולין וי"מ כי לפי שראה

אותם עולים ואח"כ יורדים אמר מן הארץ נסעו ולארץ שבו לא עיקר דירתם בארץ ולכך מה נורא המקום הזה מקום דירת המלאכים ולא נר' כי מעולם לא חשב יעקב שדירת המלאכים למטה וכי אמר מה נורא על השכינה שראה ועל הסולם הקבוע שם וידוע שהוא שער השמים כדמפ' ואזיל:

**פסוק יג**

**והנה ה' נצב עליו**. דסולם או עליו דיעקב:

**פסוק יד**

**ופרצת ימה וקדמה וגו'**. לפי שאמר לו הארץ אשר אתה שוכב עליה שלא תאמר אותה דוקא לפיכך הוא אומר ופרצת ימה וקדמה וגו':

**פסוק טו**

**עד אשר אם עשיתי**. יש עד שאין לו הפסק כמו מעתה ועד עולם אף כאן אינו אומר כשאעשה אעזבך אלא כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי ולא משם ואילך:

**פסוק טז**

**אנכי לא ידעתי**. שאם ידעתי לא הייתי שוכב וישן כאן מפני אימת השכינה:

**פסוק יז**

**אין זה** דבר אחר **כי אם בית אלקים וזה שער השמים** מקום שהמלאכים נכנסין ויוצאין שם לפני הק' ולביתו ולעשות משלחתו:

**פסוק כא**

**והיה ה' לי לאלקים**. כלו' אם תעשה לי זאת שישמרני וישיבני אז יהיה לי לאלקים שיתייחד שמו עלי וידוע לכל שהבטחה הזאת שראיתי בחלום מאת הק' באה אלי שנתקיימה ויאמרו יעקב עבדו של הק' והק' לו לאדון כמו והייתי לכם לאלקים ואתם תהיו לי לעם שיקרא שמי עליכם ה' אלקים, וכן אם תשמרני יוודע כי אתה מלכי ואני עבדך:

**פסוק כב**

**האבן הזאת**. יהיה מקומה בית אלהים כי יוודע כי נגלית עלי שם:

**וכל אשר תתן לי וגו'**. כדי לעבדך ולפרסם ששמרת לי הבטחתך, ויהיה לאו אאבן קאי דא"כ תהיה מבעיא ליה הג"ה:

## פרק כט

**פסוק א**

**וישא יעקב רגליו**. מאחר שהבטיחו הק' נראה לו כאילו פורח ונושא רגליו והלך בזריזות:

**פסוק ה**

**בן נחור**. לפי שהיה נחור בעל שם וניכר ונודע לכל יותר מבתואל:

**פסוק ז**
**לא עת האסף המקנה**. לא לבית ולא לדיר כמו (שופטים י"ט:ט"ו) ואין איש מאסף אותם הביתה:

**פסוק ח**
**לא נוכל**. להשקות כי האבן גדולה ואין אנו יכולין לגללה עד שנאסף כולנו, נערים היה הרועים אבל יעקב איש גבור היה וגללה:

**פסוק יב**
**ותגד לאביה**. מפני ששמעה מה שהיה קרוב לאביה אבל ברבקה שלא היתה יודעת מי הוא כתב בה ותגד לבית אמה כי מה טיבו שתלך ותגד לאביה:

**פסוק יג**
**ויספר ללבן את כל הדברים האלה**. איך באה לו הברכה והבכורה כדי שיאות לתת לו בתו ואיך ברח מפני עשו שמא יתמה גדול כמותו איך בא במקלו ובתרמילו בלא שום דבר והגיד לו כי ברח הוא ונס לנפשו שלא רצה לעשות שום הרגש וירגיש עשו פן ירדוף והכהו נפש:

**פסוק טו**
**הכי אחי אתה וגו'**. בשביל שאתה קרובי יש עלי להרבות שכר כי יש עוון באחיו יותר מבאיש נכרי כדכתיב (ירמיה כ"ב י"ג) ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו:

**פסוק יז**
**ועיני לאה רכות**. נותן טעם למה שאל רחל שהיא הקטנה ואם אומר בשביל שרחל יפת תואר הייתי סבור שלאה מכוערת מגיד לך הכתוב שלא היה בלאה שום דופי אלא בעלת תואר ובעלת יופי לא היתה נופלת מרחל רק שעיניה רכות וכשהולכת נגד הרוח קשה לה ולכך היה שולח לבן רחל עם הצאן ולא לאה או שמא לחלוק כבוד לגדולה:

**פסוק כ**
**ויהיו בעיניו כימים אחדים**. שלא תתמה למה אומר שבע שנים היה לו לומר שנה או שנתים מגיד לך שכל כך היה אוהב את רחל שעדיין נראה לו שהוא אונה אות לבן שנתן לו אשה יפה כזאת בשביל עבודה מועטת:

**פסוק כא**
**כי מלאו ימי**. השלמתי תנאי שלי:
**הבה את אשתי**. כי כבר היא אשתי נתת לי מתחלת התנאי אלא שמחוסרת הכנסה [הג"ה לא ראיתי]:

**פסוק כג**
**ויבא אליה**. ולא היה יכול להחזירה מאחר שבא אליה:

**פסוק כה**

**ויהי בבקר וגו'**. בבקר הרגיש שהיא לאה ולימד על צניעותו של יעקב שלא ריבה דברים באשתו שאם הרבה היה מבין בקולה ובדיבורה או שמא לא הרבה לדבר עם רחל מתחלה קודם שנשאה עד שיכיר קולה:

**פסוק כז**

**מלא שבע זאת**. של שבעת ימי המשתה כי שבע שני עבודתו כבר מילא כדכתיב לעיל כי מלאו ימי וכן מוכיחים הפסוקים בתוך י"ד שנים שעבד בשביל רחל נולד יוסף כי בלדת יוסף אומר שלחוני:

**פסוק ל**

**ויאהב גם את רחל מלאה**. כלו' לאה אהב ורחל יותר מלאה שאינו אומר ויאהב את רחל ולא לאה:

**פסוק לא**

**כי שנואה לאה**. גבי אהבתה של רחל שאינו אוהב אותה כמו רחל אבל שנואה לאו דווקא דא"כ קשי קראי אהדדי:

**פסוק לד**

**הפעם ילוה אישי אלי**. יתחבר כמו (במדבר י"ח) וילוו אליך וישרתוך וכמו אתלוי בהדיה האי טעייא, כן דרכה של לאה שנותנת שתי ידות מן הכבוד להק' והג' לבעלה ולכך קרא שם שני בניה ע"י הודאתו של הק' שראה לשמוע עניה והג' על שם חבור בעלה וכן יהודה וישכר בהודאת הק' לזבולון אמרה יזבלני אישי ולפיכך אמרה ביהודה **הפעם אודה את ה'** כלו' הפעם אני צריכה שיקרא שמו על הודאת הק':

**פסוק לה**

**ותעמד מלדת**. כי לאה בשנה ראשונה ילדה ראובן ובב' שמעון ובג' לוי ובד' יהודה ובה' עמדה וזה ותעמוד מלדת ונתנה שפחתה ליעקב ובו' יששכר ובז' זבולון ודינה בכרס אחד דלא כתב בדינה ותהר וזבולון דינה ויוסף נולדו בפרק אחד כולם נולדו בז' שנים:

## פרק ל

**פסוק ב**

**התחת אלקים אני**. מיהר יעקב להשיב אל רחל ולא הניחה לגמור דבריה סבור שיתן לה בבטנה ולכך חרה לו:

**פסוק ג**

**ותאמר הנה אמתי בלהה**. כלו' לא זאת אני שואלת אלא שתבא אל אמתי אולי **אבנה** כי אגדל את בניה ויקראו על שמי:

**פסוק ו**
**דנני אלקים**. שפטני אלקים על עוונותי יושטיש"א מי"י (justissa moi, er richtet mich) שלא נתן לי פרי בטן וגם שמע בקול תפלתי לתת מקצת שאילתי:

**פסוק ח**
**נפתולי אלקים נפתלתי**. י"מ לשון נפתל ועקש כלו' יכולני להתעקש נגדה אם תתגאה בבניה כי גם לי יש בנים וי"ל לשון חבור כמו צמיד ופתיל והנון לשון נפעל:

{ט}
**ותתן אותה ליעקב אישה לו לאשה**. וברחל כת' ותתן לו את בלהה שפחתה לאשה וכתיב והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו מלמד שנשאן בכתובה וקידושין ולא היו השבטים פלגש ולא מצינו בהן לשון פלגש רק בבלהה כששכב עמה ראובן שנתחללה ונעשית פלגש וגד ואשר כבר נולדו ותדע דגבורות היו ומשעה שנשאם לא נשתעבדו שהרי היו להם אוהלים כדכתיב ובאהל שתי האמהות ועל תחילתם שהיו אמהות קורא להם אמהות ונר' דרחל ולאה היו משתי נשים וגוי אין בניו מיחסין אחריו אלא אחר האם כדנפקא לן בקידושין וביבמות מכי יסיר את בנך דאמר בן בתך הבא מן הגוי קרוי בנך ואין בן בנך הבא מן הגויה קרוי בנך אלא בנה ולכך נשאם יעקב כי מקיימי תורה יהו אבותיו. הג"ה:

**פסוק יא**
**בא גד**. כלו' המזל שהיה לי להוליד בנים והלך ממני שעמדתי מלדת עתה בא לי וחזר. גד לשון מזל כמו (ישעיהו ס"ה:י"א) העורכים לגד שלחן ובתלמוד גד גדי וסינוק לא:

**פסוק כ**
**זבדני**. לא ידעתי לה דמיון אך פתרונו לפי עניינו כמו בנה בניתי בית זבול לך ובתלמוד מקום שמזבלין שם זיבול:

**פסוק כא**
**ואחר ילדה בת**. יש לפרש כי תאומה היתה עם זבולון לפיכך לא כתב לה הריון:
**דינה**. כלו' ללדת בת אחת בין ששה בנים:

**פסוק כג**
**אסף אלקים את חרפתי**. לגמרי שלא אהיה פחותה מן אמהות:

**פסוק כה**
**כאשר ילדה רחל את יוסף**. אז שלמו י"ד שנים של עבודת נשיו:

**פסוק כו**
**כי אתה ידעת**. כלו' דין הוא שתעשה לי רצוני ולא תעכב אותי כי אתה ידעת כי בנאמנות עבדתיך:

**פסוק כז**

**נחשתי**. נסיתי והבנתי כי בשבילך ברכני ה':

**פסוק כח**

**ויאמר נקבה**. וגו' וזה עונה אאם נא מצאתי חן בעיניך בשביל שידעתי שנתברכתי בשבילך נקבה שכרך עילי ואתנה והאי דקאמר ויאמר בנתיים מפני שהאריך בדברים חזר לומר ויאמר כי כן דרך הפסוקים לחזור על הדברים כשהוא מאריך ופעמים שהוא אומר ויאמ ויאמר ב' פעמים כמו ויאמר המלך אחשורוש ויאמר לאסתר המלכה:

**פסוק כט**

**ואת אשר היה מקנך אתי**. כלו' מפני ב' דברים אין תימה אם אשאלך שכר גדל אחת שאתה מתברך בשבילי ועוד שאני צריך להרויח מחייתי יש לי י"א ילדים ועדיין אין לי כלום אם לא עכשיו מתי אעשה לביתי:

**פסוק לא**

**לא תתן לי מאומה**. מכל אשר יש לך היום ולא אחסירך כלום ולא תקנה לי אלא דבר שלא בא לעולם:

**פסוק לב**

**כל שה נקוד וטלוא**. בתחלה סתם דבריו הפסוק כי שה משמע בין מן הכבשים בין מן העזים כדכתיב שה כבשים ושה עזים ואח"כ פי' טלוא ונקוד בעזים כלו' שה נקוד וטלוא שאמרתי למעלה בעזים אבל בכבשים חום וכן מפרש למטה ויסר ביום ההוא את התישים העקודים והטלואים וגו' וכל חום בכשבים כי אין דרך להיות כשב נקוד וטלוא אלא עז וכשב ראוי להיות פעמים **חום** רוש"א (rosso, roux roth) בלע"ז, שמעתי שבלשון ישמעאל חום שחור:

**נקוד**. שהוא כולו שחור ויש בו נקודות לבנות או כולו לבן ויש בו נקודות שחורות:

**טלוא**. כמו טלאי על גבהי טלאי בהרות רחבות של שחור או של לבן פלשט"ר (plaster, Pflaster, Flecken) בלע"ז:

**והיה שכרי**. אותן שיולדו מכאן ולהבא:

**פסוק לג**

**ועתה בי צדקתי ביום מחר**. לאחר זמן:

**לפניך**. כשתבא על שכרי לראות מה לקחתי בשכרי:

**כל אשר** תמצא שאינו **נקוד וטלוא וגו' גנוב הוא אתי**. אני גנבתי אותו ולפי שאתה קפדן אני רוצה שתסיר שלא תתקוטט עלי לשנה הבאה כשיגדלו הוולדות שתאמר אילו מאותן של אשתקד וגנבת אותן ממני ולא נולדו ברשותך ונמצא שהיה יעקב מפסיד בקפדנתו של לבן שאם לא היה קפדן היו בעדר הנקודות והטלואות ויחמו הצאן גם להם

ועכשיו הוסרו ולא נותרו רק לבנות או כולן מגוון אחד ולפי שלא יפסד בקפדנותו של לבן עשה לו מקלות כי לא ברמייה עשה אך בדין כי כן דרך נשים ודרך בהמות לילד בגוון שהן רואות בשעת חימום וכן אנו אומרים שהיו הכשדים מביאין בחורי ישראל שיראו אותן נשותיהן וילדו כמותן וכן במה שהם זוכרות כדאשכח בר' יוחנן דיתיב ואזיל אשרי טבילה כדי שיוולדו שפירי כוותיה, ומאחר שהסיר העקודות היה נפסד שלא יראום ולא יתחממו להם ועשה מקלות בדין, וגם נראה לפי העניין שברשות לבן עשה וכן היה תנאי מתחלה שאמר לבן זהו שיסיר העקודות וישים המקלות כי יתחממו אל התיישים וילדו כמותן מן המקלות ותדע שתנאי היה שהרי יעקב לא עשה בסתר כי אם בשקתות המים מקום שהרועים באים לשקות ואי אפשר שלא יודע ללבן בו' שנים שעשה כן אם היה עושה בגניבה אלא ודאי תנאי היה:

**פסוק לד**

**ויאמר לבן הן**. אני אתן לך מה שאמרת ולוואי שתעמוד בדבר זה:

**פסוק לה**

**וכל אשר לבן בו**. לפי שרובן שחורות וטלאי הנקודות לבנות וזה וכל אשר לבן בו:

**ויתן ביד בניו**. של לבן. נר' לפי העניין שלכוונתו של לבן לא שכר את יעקב אלא בשביל שהיה מתברך בעודו אצלו דכשם שבני לבן היו רועים את נקודות כך היו יכולין לרעות את האחרות אלא שהברכה מצויה בשביל יעקב:

**פסוק לז**

**מקל לבנה לח וגו'**. אילו עצים קליפתן שחורה ותוכן לבנה וכשהיה מקלף היה הלבן אצל השחור ויראה מנומר ויולדות מנומר אבל הלבנה אינו לבן אלא כשהוא לח אבל הלוז והערמון בין לחין בין יבשין ולכך אמר מקל לבנה לח:

**ויפצל בהן**. אין לו דמיון:

**מחשוף**. לשון גילוי כמו (מלכים א כ':כ"ז) כשני חשיפי עזים ולפי שהעזים להם זנב כ"כ ומגולות וכן (ישעיהו כ':ד') וחשופי שת ערות מצרים:

**פסוק לח**

**ויצג את המקלות**. העמיד המקלות ברהטים מקום שהמים רצים ונוזלים כמו וירץ מתרגמ' ורהט. ויצג לשון עמידה כמו אציגה נא עמך:

**ויחמנה בבואן לשתות**. כי אז מתעסקות ברביעה כי שם נחות אבל כשהן רועות אינן מתייחמות כדאי' גבי דבורים במה מסרסן בחרדל שמאכילם חרדל ומתוך שפיהם חד טרודות לאכול הדבש למתק בפיהם ואינם יולדות בבא בתרא (דף פ') מפ' בהמוכר את הספינה, ולכך העמיד בשקתות המים:

**פסוק מ**
**והכשבים הפריד יעקב**. הכשבים שנולדו לו עקודים נקודים וחום הפריד מצאן לבן ועשה מהן עדר בפני עצמו והוליכם לפני צאן לבן שיהא פני צאן לבן אל עקוד ואל חום: **ולא שתם על צאן לבן**. אלא היו הולכים לפניהם ורואות אותם תדיר ומתיחמות להן ויולדות כמותן:
**צאן לבן**. צאן של לבן ואינו יכול לומר צאן שהוא לבן דצאן הוא לשון נקיבה:
**ויחמנה**. חציו לשון זכר וחציו לשון נקבה והיא תיבת אנדרוגינוס כמו וישרנה, כי ותחמנה היה לו לומר כמו ותלדנה:

**פסוק מא**
**הצאן המקושרות**. לשון חוזק ודבר המקושר וחזק כמו שנתקשרו איבריו בגידים שכבר נתקשר ונתחזק וגם יולדות כאחת בקשר אחד בעת וזמן הלידה שמתוך שהן חזקות ובריאות ממהרות להתחמם ולילד ורובן יולדות בפרק אחד, והעטופות הם חלשות כמו (איכה א') בהתעטף נפשם ומתוך חולה מאחרות להתחמם ולילד וקורין הולדות טלאים קוקואיי"ש והם גרועים:

**פסוק מב**
**בהעטיף הצאן**. לא ישים לפי שלא חשש באותן גרועין וגם לא היה רוצה ליקח הכל שלא יקשה בעיני לבן יותר מדאי:

**פסוק מג**
**ויהי לי**. שור וחמור מן הצאן, מן החלב ומן הצמר ומן הגבינה היה מוכר ולוקח כל זה:

## פרק לא

**פסוק א**
**וישמע את דברי בני לבן וגו'**. ג' דברים הללו גרמו לו לשוב א' ששמע דברי בני לבן ב' שראה פני לבן זועפים והרגיש ברוע לבבו וגם הכיר שהיו בניו מתקנאים בו והג' שאמר לו הק' לצאת:

**פסוק ג**
**ויאמר ה' אל יעקב שוב וגו'**. זה החלום שסיפר לרחל וללאה אלא כאן קיצר דבריו ולמטה כשסיפר לרחל וללאה פי' הכל אבל בכאן לא חשש להאריך אלא שסיפר מי גרם לו לצאת:

**פסוק ה**
**רואה אנכי את פני אביכן וגו'**. כלו' אביכן מראה לי פנים זועפות והק' פנים שוחקות שהיה עמדי בדין הוא עלי להניח את אביכן ולילך אחר מצותו של הק':

**פסוק ו**

**ואתנה ידעתן**. כלו' מה שאביכן מראה לי פנים זועפות לא מן הדין כי אתם ידעתן כי בכל כחי עבדתיהו ואין זה כי אם רוע לב כי אני לא עשיתי עמו רק טוב אבל הוא עושה עמי רעות:

**פסוק ז**

**והחליף את משכרתי**. שבתחלה אמר לו יהיה כדבריך ואח"כ חזר בו והחליף ולא עמד בדיבורו:

**עשרת מונים**. לפי הפשט לאו דווקא אלא הרבה פעמים כמו ואפו עשר נשים לחמכם וגו' מונין מניינם, וגם י"ל לשון אונאה כמו (ישעיה מ"ט כ"ו) והאכלתי את מוניך את בשרם, ואם תאמרו לא הרעה לך כי בכל הצלחת זהו בעל כרחו ולא ברצונו היה כי ברצונו הרע לי אלא שהק' לא נתנו להרע לי אלא היה מטיב לי שאם כה יאמר נקודים יהיה שכרך כשהוא רואה שמאותו מין נולדו הרבה היה מחליף לי לשנה הבאה למין אחר וכך היה עושה בכל שנה כדי להמעיט שכרי והק' היה מצליח לי והיו כולן יולדות מאותו המין שהיה מתנה לי:

**פסוק ט**

**ויצל אלהים את מקנה אביכן**. הפריש מקנה אביכן ממנו ונתנו לי כמו (במדבר י"א:י"ז) ואצלתי מן הרוח אשר עליך ושמתי עליהם וגם הראני בחלום שהוא תובע עלבוני שהראני בחלום העתודים וגו':

**פסוק י**

**ברודי**'. נקודים דקות כמו מקום שנפל שם ברד שנראה מקום המכות שמכה שם ברד רצופות ודקות ומדובקות זו בזו כך היה הלבן דק ומדובק במכות של ברג גרשל"א (grêle, Hagel) בלע"ז:

**פסוק יב**

וגם אמר לי המלאך **שא נא עיניך וראה**. כי הק' תובע עלבונך כי ראיתי המלאך שהיה שלוחו של מקום מדבר בלשון שכינה:

**ראיתי את כל אשר לבן עושה לך**. ותבעתי עלבונך וא"ת מאחר שהק' מסייעך ומצליחך מה איכפת לך בכל אשר תעשה אלא עמוד והצלח לכך אומר הק' צוה עלי לצאת ולשלם לו נדרו היינו דכתיב ויאמר ה' שוב אל ארץ אבותיך אלא שלשם קיצר וכאן סיפר להם כדי שיאותו ללכת אחריו:

**פסוק יד**

**העוד לנו חלק וגו**'. מה אנו ממתינות כאן העוד לנו חלק במה שיש לו שנמתין ליקח חלקינו:

**פסוק טו**
**הלא נכריות נחשבנו לו**. שכשנתננו לבעל שדרך לתת שילוחים ונדונייא לבנות לא נתן לנו כלום והיה אומר לך עשה לעצמך דיי והוא מכרנו ולקח עבודתך לעצמו ואכלה ולא נתנה לנו כ"ש שלא יתן לנו ירושה שאין דרך לתת לבנות ועתה עשה מה שצוה לך הק' והננו אחריך:

**פסוק טז**
**הציל**. הפריש הוא לנו כי בחלקו המגיעו אין לנו כלום:

**פסוק יט**
**ולבן הלך לגזוז את צאנו**. אשר ביד בניו ומצא יעקב מקום לילך בלא ידיעתו ואף רחל מצאה לגנוב את התרפים שהיו מדברים ואומ' ע"י מכשפים ולכך חמדתן רחל אבל לבן היה עובד אותן ועשה אותן ע"ז וגנבה רחל את התרפים ויעקב לב לבן וע"י שתיהן נרדף אחריהן:

**פסוק כב**
**ויוגד ללבן ביום הג'**. כי דרך ג' ימים בינו לבין יעקב כמו שנ' וישם דרך ג' ימים ביניו ובין יעקב וחזר ג' ימים לביתו לרדוף אחר יעקב וד' ימים מביתו להר גלעד זה דרך שבעת ימים ומה שהלך יעקב בעשרה ימים הלך לבן בד' ימים כי יעקב הולך לאטו לרגל המלאכה ולרגל הילדים:

**פסוק כד**
**תדבר עם יעקב**. דקונטרליא"ר כמו (במדבר י"ב:א') ותדבר מרים ואהרן, (שם כ"א) כי דברנו בה' ובך:
**מטוב ועד רע**. כלו' לא תאמר לו אף טובה כי פעמים שאדם אומר דבר קשה לחבירו ומכוין לטובתו אבל איני רוצה בטובתך ולא שתייסר אותו בדברים קשים אפי' לטובתו:

**פסוק כה**
**ויעקב תקע את אהלו בהר**. בהר גלעד אלא מפני שסופו לפרש בלבן לא חש לפרש כאן שהר גלעד אתרווייהו קאי:

**פסוק כז**
**למה נחבית לברוח**. ולא המתנת לי עד שובי:

**פסוק כח**
**עתה הסכלת עשו**. עד השתא היית חכם וחכמת גבי עשו בבכורה ובברכה וגם עמי נהגת בחכמה אבל עתה הסכלת עשו:

**פסוק כט**

**יש לאל ידי לעשות עמכם רע**. ולכך הסכלת עשו ומניין לך שלא אתנקם ממך וגם אלקיכם יודע כן והיה מתפחד פן אקח נקמתי מכם ולכך בא אלי להזהירני עליכם:

**פסוק ל**

**ועתה הלוך הלכת**. כלו' בהליכתך יש לתת טעם כי נכסוף נכספת ומרוב חמדתך לא המתנתני:

**למה גנבת את אלהי**. בגניבת אלהי מה טעם יש:

**פסוק לא**

**כי יראתי**. מה שאמרת כי טעם מה שלא המתנתיך מפני חמדת ללכת אל בית אבי אינו אלא אמרתי פן תגזול איש רע ובליעל אתה, ועל אלהיך עם אשר תמצאם לא יחיה אלא ימות:

**פסוק לב**

**ולא ידע יעקב**. שאם היה יודע לא היה מסיר אותה למיתה ואם קללה היא לא היה מקללה:

**פסוק לג**

**ויבא לבן באהל וגו'**. כל האוהלים היו על הסדר זה אחר זה אהל יעקב ואח"כ אוהל לאה שהיא הגדולה ואח"כ אוהל רחל ואח"כ אוהל בלהה ואח"כ אוהל זלפה ולקח אותם ביחד שלא היו שם התרפים ואמר שלא מצאם שהרי לא היו שם, שהרי ששם היו מניחו לאחרונה, ולפי שלא תטעה לומר שאוהל רחל היה אחרון אמר לך **ויצא מאהל לאה ויבא באהל רחל** כלו' אחר אוהל לאה היה אוהל רחל אלא שהניחו הפסוק אחרון לפרש מה היה איך כאן לא נמצאו כי כאן היו ולכן על הסדר חפש בהם אלא שהניח הפסוק של רחל לפרש אחרון כדפרישית:

**פסוק לד**

**ותשימם בכר הגמל**. בתוך המוכין שבתוכו:

**ותשב עליהם**. כי ידעה כי אין דרך להוציא הכר מתחתיה ולפיכך לא קמה מעליו שאם קמה מעליו היה ממששו:

**פסוק לה**

**כי דרך נשים לי**. נידות והנני חולה ואיני יכולה לקום:

**פסוק לו**

**ויחר ליעקב**. כל זמן שלא חיפש היה יעקב ירא לריב עם לבן דאמר שמא הדין עמו דשמא אחד מן העבדים או מן השפחות לקחו אבל כשחיפש ולא מצא ויצא יעקב נקי התחיל לריב עמו:

**מה פשעי**. כלו' מה פשעתי לך כשהייתי עמך שראית בי דבר לכשדני בגניבה ודלקת אחרי כמו אחרי גנב. **ודלקת** כמו (ישעיה ח') יין ידליקם ועתה ששת מה מצאת שגנבתי לך לא אלהיך ולא דבר אחר וא"ת לא הייתי מכירך והלא זה לי עשרים שנה בביתך ולא מצאת שום עול:

**פסוק לח**

**לא שכלו**. כמו (איוב כ"א:י') תפלט פרתו ולא תשכל כלו' כך הייתי נזהר עליהם לנהלם לאט שמעולם לא הפילו:

**ואילי צאנך לא אכלתי**. לא גנבתים כדי לאכלם:

**פסוק לט**

**טריפה לא הבאתי אליך**. לא נפל זאב בעדר והצלתי שני כרעים או אזן לעד שנטרפה להיות פטור כמו שכתב ואם טרף יטרף יביאהו עד וגו':

**אחטנה**. כמו (שופטים כ':ט"ז) אל השערה ולא יחטיא פלי"ר (faillir, fehlen) בלע"ז כלו' אם חסרתים מידי תבקשנה שכל כך הייתי נזהר עליהם שלא היתה שום חיה יכולה ליכנס אל העדר:

**גנובתי יום וגנובתי לילה**. כלו' גנובת יום וגנובת לילה הכל תבקש כי הכל אפרע לך והיו"ד מגנובתי מיותרת כמו היושבי בשמים:

**פסוק מ**

**הייתי ביום אכלני חורב**. כ"כ הייתי זהיר בשמירתי שלא הייתי ישן כשאר בני אדם ומאשר ידעתי שהייתי כ"כ עושה מלאכתי באמונה איך חשבת עלי גניבה ודלקת אחרי אבל אתה אנאי וגנב שהחלפת משכורתי באונאה:

**פסוק מב**

**כי עתה ריקם שלחתני**. ולקחתי עבודתי באונס ברצונך:

**ויוכח אמש**. לפי שידע שהלכתי עמך בנאמנות ואתה עמי בתרמית הוכיחך עלי:

**פסוק מג**

**הבנות בנותי**. מאחר שראה לבן שאין לו טענה נגד יעקב התחיל לרצותו ואמר לו וכי אתה סבור שלרעה באתי אחריך והלא הבנות בנותי והבנים בניי ואם אמרתי להרע מה אעשה לאלה היום ומה אני יכול לעשות רע לאלה וכי אעשה רע לעצמי ולבשרי לא באתי רק בשלום רק לכרות ברית שלום ולכה ונכרתה ברית וגו':

**פסוק מז**

**יגר שהדותא**. לשון ארמי וגל עד לשון עברי:

**פסוק מט**
**והמצפה אשר אמר**. והמצפה קרא שם הגל על אשר יצף יהיה הק' צופה כי מצפה היה כמו כן שם הגל כדכת' (שופטים י״א:כ״ט) ומצפה גלעד עבר בני עמון:

**פסוק נ**
**אם תענה את בנותי**. להשתעבד יותר מדאי:
**ואם תקח נשים על בנותי**. שתהיינה להם לצרות על דבר זה יהיה עד ודיין והגל והמצפה יהיו עדים שלא תעבור עלי ואני לא עליך לרעה שכשנראה הגל והמצפה האבן שהרמת מצבה נזכור את הברית ונשוב אלינו:

**פסוק נג**
**אלהי אברהם ואלהי נחור**. עפרא בפומיה ששיתף יכול עם שאינו יכול:
**בפחד אביו יצחק**. לא רצה לישבע אלא באלהי אביו שהיה אביו ירא וי"ל שקראוהו פחד יצחק אותו שנפחד ממנו יצחק על גבי המזבח בשעת עקידה:

**פסוק נד**
**ויזבח יעקב זבח בהר**. לכרות ברית עלי זבח כי כן דרך, כת' (תהלים כ') אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח. [וי"ל יעקב קרא לו גלעד לשון נופל על לשון כי המעשה היה בהר הגלעד ודו"ק]:

## פרק לב

**פסוק ב**
**ויפגעו בו מלאכי אלקים**. נר' שאילו המלאכים שלא אמרו דבר הצריך שנכתב שלא באו רק לכבודו כאדם שבא ממקום רחוק ויוצאין לקראתו לכבודו:

**פסוק ג**
**מחנה אלקים זה**. מחנה של מלאכים זה כי היה רגיל בהם ומכירם:
**מחנים**. על שתי המחנות מחנהו ומחנה של מלאכים שפגעו שם זה את זה:
**פועל ידי תרצה**, **ומכל צרה מלכי תפצה**, **כל עמך מקצה**, **ואויבי כזרה זרם ואמור להם צא**, **בסיימי סדר ויצא**.

**פסוק ד**
**וישלח יעקב מלאכים**. כיון שקרב אצל עשו דאג מן השטימה שית' לעשו עליו ושלח מלאכים לחפור ולרגל ולהכיר דעתו של עשו ולא רצה שום דרך שנאה אלא כאדם ששולח לאחיו ולאוהבו לבשרו טוב עניינו:
**שדה אדום**. כמו ארץ אדום כמו (רות א':כ"ב) השבה משדה מואב:

**פסוק ה**
**עם לבן גרתי**. כלו' לא יצאתי מבית אבי אלא להשתכר ולהרויח:

**ואחר עד עתה**. שלא רציתי לשוב בידים ריקניות ולכך איחרתי עד שקניתי ורווחתי ממנו הרבה:

**שור וחמור**. מהרבה יאמר שור כמו (שמות ח':ב') ותעל הצפרדע ותכס את ארץ מצרים:

**ואשלחה להגיד לאדוני**. שבידי לעבוד ולכבד אוהבי וקרובי כדי למצוא חן בעיניו כי בכך אדם מוצא חן בעיני אוהביו כשהוא עוסק בישובו של עולם להשתכר ואינו מרדף רקים וכל זה כלו' לא הלכתי מפני שום שנאה ולא ידעי ביניו רק אהבה וריעות ומתך טענה שיענה (ישמע) מה בלבו ויכיר מחשבתו:

**פסוק ז**

**וגם הולך לקראתך וארבע מאות איש עמו**. הולך כמו בא כלו' הנהו בא לקראתך כמו (לעיל כ"י) מי האיש הלזה ההולך בשדה לקראתינו שהוא כמו בא ולא ידענו מה בדעתו אם טוב אם רע כי לא השיבנו כלום אלא אמר אני אלך אליו ואדבר עמו פה אל פה וכיון שאדבר עמו מה אומר לכם:

**פסוק ח**

**ויירא יעקב מאד וייצר לו**. כי לא ידע מה לעשות שאם היה יודע שכוונתו לרעה היה מבקש לעצמו צד הצלה או לברוח או ללכת לערי המבצר מפניו אבל עכשיו שמא אינו בא אלא לכבודו ואם יברח ישים לו לב ויראה לו דרך שנאה כמו שאומרים בני אדם אם יש מי שיברח הרבה יהיה מי שירדוף ואם כוונתו לרעה איני יכול לעמוד כנגד ארבע מאות איש ולפיכך היה מיצר שלא היה יודע מה יעשה או יברח או יעמוד:

**ויחץ את העם אשר אתו**. לקח בידו דברי הצלה שלא ירגיש בהן שעשאן כנגדו וחצה את העם לשתי משמרות:

**פסוק ט**

**המחנה האחת**. יש דברים הרבה ששייך בהן לשון זכר ולשון נקבה, המחנה האחת מהן וכן שמש כמו השמש יצא על הארץ לשון זכר וזרחה לכם יראי שמי וגו' מרפא בכנפיה לשון נקבה וכן דברים הרבה:

**והיה המחנה הנשאר לפליטה**. או ע"י שינוסו או ע"י כשילחמו עשו ואנשיו עם האחד יהיו יגעים ובא עליו המחנה השנית והכהו שלא יהיו יגעים וגם היה יודע שלא יכלה הכל שכבר הבטיחו הק"ב אבל היה ירא שמא יבוא ויכה מקצת:

**פסוק י**

**ואלקי אבי יצחק**. מכאן תשובה לאומרים שלכך אמר ופחד יצחק שאין מיחדים שמו של הק' בחייהם כי עדיין יצחק חי ואמר אלהי אבי יצחק:

**פסוק יא**
**קטנתי**. כלו' איני מבקש שתעשה לי בזכות עצמי שכבר פרעת לי יותר מכדי מעשיי אלא על הבטחתך ורחמיך אני בא להתפלל לפניך כי מעשיי קטנים כנגד החסד והאמת שעשית לי. [הגה"ה לא ראיתי]:

**פסוק יב**
**כי ירא אנכי אותו**. שיכה אם על בנים אחת או שתים או שלש מהם אבל הכל היה יודע שלא יהרג שכבר הבטיחו הק' ולכך היה מזכיר ההבטחה תדיר ורבות' אמרו שמן הכל ירא שמא יגרום החטא והוא עיקר כי ודאי ידוע שאין הק' מבטיח טובה אלא על מנת שלא ירשיע ולא רעה אלא על מנת שיעמוד במרדו אבל תשובה מעברת רוע הגזירה:

**פסוק יד**
**מנחה לעשו**. כי גם זה ראויה בין כוונתו לטובה בין כוונתו לרעה אם כוונתו לטובה ובא לכבדו אף עשו מכבד אותו ואם דעתו לרעה ישוב חרונו במנחה:

**פסוק טו**
**עזים מאתים וגו'**. הזכרים לפי שראוי לנקיבות:

**פסוק טז**
**גמלים מיניקות**. אין דרך העברי לתת חילוק בגמלים בין זכרים בין נקיבות ולומ' גמלות ולא גמלה כמו בשאר מקומות כמו שאמר עזים נקיבות תישים זכרים וכן כולם אבל בגמלים אין העברי חולק וכן בין הקטנים לגדולים אלא שהקטן קורא בן גמל בתלמוד וכנגדו ניכר בבן גמל ולכך גמלים מניקות כלו' נקיבות וראויות להניק:
**ובניהם**. כלו' בחורים זכרים בין הכל שלשים הנקיבות עשרים והזכרים עשרה כדרך ששלח מן החמורים שבאו כמו כן למניין שלשים והאחד מפרש את חבירו:

**פסוק יז**
**ורוח תשימו**. כדי שיראה לו דבר גדול שיפגע ויחזור ויפגע:

**פסוק יח**
**למי אתה**. עד ואנה תלך ולמי אתה הולך ולמי אילו הבהמות שלפניך לפי שימצא אתכם באים בדרך ולא רועים בשדות ושואל להם כך ואמרת לעבדך ליעקב אני עבד ולמה ששאלת אנה תלך ולמי אלה לפניך הבהמות מנחה היא שלוחה לעשו ולו אני מביא הבהמות של פני:

**פסוק יט**
**הנה גם הוא יעקב אחרינו**. לבוא אל אחיו ולא ירגיש שיש בלבי שום יראה ולא שמתי לבי על שום שנאה:

**פסוק כא**

**ואמרתם גם הנה עבדך יעקב**. שנה להם על זאת שלא ישכחו לאחר שיודע לכם שהוא עשו שאתם מדברים עמו תאמרו לו גם הנה עבדך יעקב שלא יאמר מה שאמרו מתחלה שהוא בא אחרינו אם ידעו שאני הוא לא אמרו מפני פחד ולכך תשנו לו הג"ה:

**כי אמר אכפרה פניו**. בעל הספר פירש כי על כן עשה יעקב כל זאת להעביר ממנו פנים של זעם אם כוונתו לרעה אבל הרועים לא אמרו לו דבר זה כי אם יזכיר אליו השטימה והשנאה:

**פסוק כד**

**ויעבירם את הנחל**. איני יודע אם נהר או עמק כמונחל איתן:

**ויעבר את כל אשר לו**. אחר שהעביר את ביתו בא להעביר את אשר לו מטלטלין וחפציו:

**פסוק כה**

**ויותר יעקב לבדו**. מעבר הנחל:

**ויאבק איש עמו**. נאבק עמו כדי להפילו. ויאבק איש עמו לשון חבוק כמו אביק טפי בתלמוד ויש לפרש על שם שהיו מעלין אבק ברגלים, מלאך היה שהיה רוצה להפילו אלא שהק' עזרו:

**פסוק כו**

**ויגע בכף ירכו**. רצה להגביה יריכו אולי יפול. ותקע ותשרש שרשיה ראשפי"א בל' והחזיקו מעט:

**פסוק כז**

**שלחני כי עלה השחר**. אין דרך המזיקים להתראות ביום כמו שאמרו רבות' שאפי' לשלשה אינו נראה ואינו מזיק:

**כי אם ברכתני**. אתה באת להזיקני ולא אשלחך עד שתעשה עמי שלום וברכתני ותודה שאני נצוח:

**פסוק כט**

**כי שרית עם אלקים**. נצחת אותי וכן הוא אומר בקבלה (הושע י"ב:ה') וישר אל מלאך ויוכל בכה ויתחנן לו לשלחו:

**ועם אנשים**. לבן ועשו:

**פסוק ל**

**למה זה תשאל לשמי**. כי אני שאלתי שמך כי הנוצח רוצה לפרסם שמו כדי שתהא הגבורה נזכרת על שמו אבל הנצוח אינו רוצה לפרסם דקלון הוא לו שאומר פלוני היה נצוח ועוד אין דרך המלאכים להגיד שמם וכן אמר המלאך למנוח. יש אומר' לפי שאין להם שם קבוע. וי"ל לפי שאינם רוצים שידעו אנשים שמם שלא ישביעם:

**ויברך אותו שם**. ועשה שלום עמו והלך לו:

**פסוק לא**

**כי ראיתי אלהים פנים אל פנים**. נלחמתי עם מלאך כמו (מ"ב י"ד) לכה נתראה פנים דאמציה שהוא לשון מלחמה כי על הראייה לא היה תוהה כי דרכו של יעקב לראות מלאכים תדיר אבל להלחם לא נמצא רק בו:

**פסוק לב**

**והוא צולע על יריכו**. לפיכך זרח לו השמש כשעבר את פנואל לפי שהיה צולע על יריכו ולא למהר:

**פסוק לג**

**על כן לא יאכלו בני ישראל**. להיות להם לזכרון כי אביהם נלחם עם המלאך ולא יכול לו ולכך נגע בכף יריכו במקום שגיד הנשה שם והיא זכרון כבוד וגדולה:

## פרק לג

**פסוק א**

**ויחץ את הילדים על לאה וגו'**. לכל אחת אמר קחי את ילדיך ואם תצטרך תנוסו עם ילדים:

**פסוק ב**

**ואת רחל ואת יוסף אחרונים**. חביב אחרון כדי שיהא לו ידים לנוס:

**פסוק ג**

**שבע פעמים**. השתחוואה קודם גשתו לאחיו ועשו רץ לקראתו כדי שלא ישתחווה עוד:

**פסוק ו**

**ותגשן השפחות**. כאילו אומ' ותגשן השפחות הנה וילדיהן ותשחתוין ולפי שהן ב' ויכול לומר בהן לשון רבים תלה השתחוואה בהן. בספר הדייקו' של אבן פרחון ראיתי כי משום הכי כתב באמהות ותשתחוין ובאחרים כתיב וישתחוו כי בני שפחות לא השתחוו נותן טעם לדבר כי כשראו אמותם משתחוות אמרו אמותינו משתחוות כי כן דרכן להשתחוות לכל אבל אנו לא נשתחווה ולכך כת' בהן ותשתחוין אבל בני הגבירות שראו אמותם משתחוות השתחוו גם הם ולכך כתב וישתחוו ואני אומר והלא כבר ראו יעקב שהוא גביר לכולם שהשתחווה ג' פעמים ולכך נר"ל כי כל מקום שיש שם זכרים ונקיבות אם מתחיל בנקיבות מדבר בלשון נקיבה כמו ותגשן השפחות ותגש גם לאה, ותבאנה נערות אסתר וסריס' וכשהוא מתחיל בזכר מדבר בלשון זכר כמו ואחר נגש יוסף וכשהוא מתחיל בלשון נקיבה פעמ' הוא מסיים בלשון זכר דסליק מינייהו ותבאנה נערות ויגידו לה ופעמים דקאי אירישא ומסיים בלשון נקיבה כי הכא ותגשן השפחות [ואף בתלמודינו במה מדליקין ובמה אין מדליקין וקאי אמאי דסליק מיניה במה בהמה

יוצאת ובמה אינה יוצאת יוצא גמל וכן נר' דכולם השתחוו ודאם לא השתחוו למה נגשו. הג"ה] אבל, לאה שהיא יחידה תלה השתחוואה ברבים:

**פסוק ז**
**ואחר נגש יוסף ורחל**. דרך שריות וצנועות להוליך אחד מבניהם לפניהם:

**פסוק ח**
**מי לך כל המחנה**. כלו' מי שלח כל המחנה הזה:
**ויאמר למצוא חן בעיני אדוני**. כלו' איני שלי אלא ששלחתיו למצוא חן בעיניך:

**פסוק י**
**כי על כן ראיתי פניך**. על כן כי ראיתי פניך במנחה כדרך שרואים פני אלהים במנחה כדכתי' (תהילים י"ז:ט"ו) ואני בצדק אחזה פניך:
**ותרצני**. המנחה והביאני שהייתי חפץ לראות פניך כראות פני אלהים:

**פסוק יא**
**וכי יש לי כל**. ואיני חסר בכך כלום:

**פסוק יג**
**עלות**. לשון מעוברות ומיניקות כמו (ישעיהו מ"ט:י"ד-ט"ו) התשכח אשה עולה וכן (שם מ') עלות ינהל ועל שם הולד שנקרא עולל קרוא אותן עלות:
**עלות עלי**. כמו הם עלות ועלי לנהגם לאט ולפי שאמר עלות אמר עלי שזה צחות לשון הקודש לומר לשון נופל על לשון:
**ודפקום**. לשון דודי דופק כלו' אם ידחקום ויכום כדי למהרן:

**פסוק יד**
**לאטי**. לאט שלי אממאדיש"א בל' כמו (שמואל ב י"ח:ה') לאט לי לנער, ההולכים לאט:
**שעירה**. הרחיב לו את הדרך לשעיר:

**פסוק טו**
**למה זה**. כלו' למה זה תניחם איני חפץ אלא שאמצא חן בעיני אדוני:

**פסוק יז**
**ויבן לו בית**. לדירת עצמו:

**פסוק יח**
**שלם**. שם העיר אלא מזה המעשה ואילך נקרא שכם על שם שהיה שכם אדוני הארץ ונשיא ונכבד:

**פסוק יט**
**קשיטא**. אין לו דמיון ופתרונו לפי ענינו צאן כמו שתירגם אונקלוס או מעה כמו שאמרו רבותינו שכן בכרכי הים קורין למעה קשיטא:

**פסוק כ**
**ויקרא לו**. עליו כמו שאמר אמרי לי אחי הוא שהוא עלי כלו' עליו התפלל אל אלהי ישראל:

## פרק לד

**פסוק י**
**והאחזו בה**. שתהיה לכם ולא לנו:

**פסוק יג**
**במרמה**. הוא היה אומר להם אין לכם חרפה בדבר זה כי אקחנה וארבה לה מהרן ומתן כי לא נגעתי בה ויענו לה אין זה כבוד אלא תוספות חרפה שניתן בתינו לערל:

**פסוק טו**
**אך בזאת נאות לכם**. סבורין היו לא יעשו לעולם זאת כי אם שכם רוצה בשביל אהבת הנערה אבל אחרים לא יעשו כי שכם נסיב ומבנאי גזר ולכך שאלו להמול לכם כל זכר במרמה חשבו כיון שלא יוכל לעשות זאת נקח נקמתינו ממנו בדין זה הוא המרמה:

**פסוק טז**
**והיינו לעם אחד**. יכולים אתם להיות כמונו שאתם יכולים להמול אבל אנו אין אנו יכולים להיות ככם הערל יכול להיות נמול אבל הנימול אינו יכול להיות ערל בשר ואם תרצו שנהיה עם אחד הימולו אתם:

**פסוק יט**
**והוא נכבד**. ונשמע לבני עירו:

**פסוק כא**
**והנה הארץ רחבת ידים**. כלומ' לא תפסידו בכך כלום כי הארץ תספיק לנו ולהם:

**פסוק כג**
**הלא לנו הם**. דברים הניחומים להם ללב היה אומ' להן ונהפך הוא כי בהמתם היה לבני יעקב וגם הפכו דבריהם לבני יעקב אמרו בנותיכם תתנו לנו ובנותינו תקחו לכם כלו' ברשותכם יהיה הדבר אתם תתנו ואתם תקחו ולבני עירם אמרו להפך בנותם נקח לנו ובנותינו נתן ברשותינו יהיה כדי שישמעו להם הגה"ה:

**פסוק כד**
[**כל יוצאי שער עירו**. יש תימה גבי אברהם פר' שרה לאברהם למקנה לעיני בני חת לכל באי שער עירו י"ל לגבי אברהם שעשה קניין מן השדה שמחו כולם ובאו כולם לראותו ועתה גבי המילה שנצטערו יצאו כולם מן העיר הג"ה]

**פסוק כה**
**ויהי ביום השלישי**. כי המכה כואבת בג' יותר מבא' וכן מוכיח בפרק ר' אליעזר דמילה דפליגי התם ר' אליעזר בן עזריה ורבנן גבי יום ג' דמילה שחל להיות בשבת שר' אליעזר בן עזריה מתיר לחלל עליו את השבת. ור' יוסף קרא אמר כי בג' ימים נמולו כולם וביום שהיו כולם נמולים וכואבים באו עליהם:
**שמעון ולוי אחי דינה**. שנראו לה כאחים שמסרו נפשם עליה אבל האחרים לא רצו לפשוט בהם יד כי אמרו שלא כדין הוא שהרי עשו כל מה שגזרנו עליהם אבל כשאמרנו להם היה דעתנו לנקום בהם ולכך שאלו מהם דבר שהיו סוברים שלא יעשו לעולם אבל משעשו לא רצו לעשות שלא כדין אבל שמעון ולוי שהיו בעלי כעס אמרו בין כדין ובין שלא כדין ננקום מהם:
**בטח**. שהיו כולם חולים ולא נשמרים מהם:

**פסוק כז**
**בני יעקב באו על החללים**. לשלול מאחר שמתו לקחו הכל:

**פסוק לא**
**הכזונה יעשה את אחותינו**. מוטב לנו להיות בסכנה ולא לקבל חרפה זו:

## פרק לה

**פסוק ב**
**הסירו את אלהי הנכר**. אשר לקחנו משכם כי אין להוליכם במקום טהרה ועוד שלא תראה עבודה לשמם:

**פסוק ג**
**ושב שם**. התיישב שם כי אתה צריך לעשר והמתין הק"ב עד לאחר מעשה שכם כדי שיתן מעשר מביזת שכם ועכשיו נעשית הבטחתו ששמרו מעשו ומלבן ומשכיני שכם וגם זאת הבטיחו הק"ב שאמר לו עלה בית אל שאתה שמור ועומד ואין לך לירא מפני שכיני שכם כלום:
**והטהרו**. שנגעתם אל המתים:

**פסוק ד**
**באזניהם**. באזני אלקי הנכר:

**פסוק ו**
**לוזה**. כי לוז היתה שם העיר לראשונה:
**אשר בארץ כנען**. שמא עיר היתה במקום אחר שהיה שמה לוז ולפיכך אמר לאותה שבארץ כנען:

**פסוק ז**
**כי שם נגלו עליו**. הק' ומלאכיו:

**פסוק ח**
**ותמת דבורה**. נראים הדברים כי רבקה שלחה אל יעקב לשוב כמו שאמרה לו ושלחתי ולקחתיך משם:
**אלון בכות**. להודיע למה נקרא אלון בכות אמר לך ששם נקברה דבורה:

**פסוק ט**
**ויברך אותו**. לאחר ששילם נדרו:

**פסוק י**
**כי אם ישראל**. יעקב שתי שמות היו לו ולכך נקרא על שניהם אבל אברהם לא היה לו רק שם אחד שנתקן להיות אברהם ולכך לא נקרא משם ואילך רק אברהם כמו שפי' בוירא אליו:

**פסוק יא**
**פרה ורבה**. לפי שאמר לו כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי וגו' ועתה עשה לו ושלם לו נדרו אמר לו הק"ב לא יעלה על לבך שאעזבך כי אני אברכך וארבה זרעך וגוי וקהל גוים יצאו ממך ומיוצאים מחלציך כי מבניך יצאו מלכים ורבות' דרשו על בנימין שממנו יצאו שאול ואיש בושת שהיו מלכים ועדיין לא נולד בנימין:

**פסוק יג**
**ויעל מעליו אלקים**. לאחר שאמר לו כל זאת הברכה:
**במקום אשר דבר אתו**. כלו' במקום אשר דבר אתו בהלכו לחרן בחלום נראה אליו עכשיו במראה ולפיכ' שראה ששם השכינה תדירה:

**פסוק יד**
**ויצב מצבה**. במקום אשר דבר אתו ואותו מקום אר דבר אתו בראשונה ובשנייה קרא אותו בית אל:

**פסוק טז**
**כברת**. לשון כביר, הדרך רב עד אפרת ולכך לא הוליכה עד אפרת ועוד שלא היה לו מקום לקבורה:

**פסוק יח**
**בן אוני**. לשון צער:
**ואביו קרא לו בנימין**. לא רצה לעקור ממנו שם אמו לגמרי אלא תקנו בנימין לשון חוזק. ורש"י פי' לשון דרום כמו (תהלים פ"ט) צפון וימין אתה בראתם ובבל בצפון כדכ' (ירמיהו א':י"ד) מצפון תפתח הרעה וארץ ישראל בדרום קרא לו בנימין:

**פסוק כ**

**מצבת קבורת רחל עד היום**. כך אמר בעל הספר הוא מצבת קבורת רחל שהיתה עומדת וקיימת עד היום הה ובויחי יעקב פי' למה קברה שם:

**פסוק כב**

**וישמע ישראל**. ונמצא שאבד שתי נשיו רחל שמתה ובלהה ששכב ראובן עמה שמהיום ההוא ומעלה לא שכב יעקב עמה כדכ' גבי פלגש דוד ששכב עמהן אבשלום ותהיין צרורות אלמנות חיות כל ימיהן ואעפ"כ לא הפסיד בכך כלום שכבר נולדו י"ב שבטים ולפיכך הולך ומונה אותם וגם עתה הושלמו י"ב השבטים שנולד בנימין ומנאן אשר יולד לו בפדן ארם ואע"פ שנולד בנימין בארץ ישראל רובן נולדו בפדן ארם:

**פסוק כט**

**עשו ויעקב בניו**. ובאברהם הוא אומר יצחק וישמעאל שאע"פ שישמעאל גדול מיצחק הוא היה מפלגש אבל עשו גדול מיעקב לא היה מפלגש:

## פרק לו

**פסוק א**

**אלה תולדות עשו**. שני פעמים הוא אומר אלה תולדות עשו לפי שהיו לו תולדות משני מקומות. בני עדה בת אלון ובני בשמת בת ישמעאל היו עיקרם בארץ כנען ובני אהליבמה היה עיקר דירתם בארץ שעיר וע"י אהליבמה ירש עשו את הר שעיר כמו שאמר כי ירושה לעשו נתתי את הר שעיר שע"י ירושה בא לו הר שעיר וכן הוא אומר ובשעיר ישבו החורים לפנים ובני עשו יירשום וגו' ואגב בני עדה ובשמת מנה בזאת הפרשה בני אהליבמה ולכך שעיקר המניין של פרשה זו היו בני עדה ובשמת אמר בסוף פרשה אלה בני עשו אשר יולדו לו בארץ כנען ובפרשה אחרת לפי שהיה רוצה למנות בני אהליבמה שהם מהר שעיר מנה אף בני עדה ובשמת ואף בני עדה ובשמת יולדו להם בנים בהר שעיר לאחר שנסתלק עשו לגמרי לשם ולכך אמר בתחילת הפרשה אלה תולדות עשו אבי אדום בהר שעיר ועשו היתה דירתו פעמים אצל אהליבמה בהר שעיר ואצל ירושתו הבאה לו ממנה ופעמים אצל אביו ואצל עדה ובשמת בארץ כנען. עדה ובשמת היו להן שתי שמות עדה שמה בשמת ובשמת מחלת באלה תולדות ויהודית לא ילדה, וכשבא יעקב מפדן ארם שמע וידע כי אז היה עשו אצל אלהיבמה בהר שעיר ושלח אליו מלאכים אל הר שעיר ומשם בא לקראתו בארבע מאות מקרובי אשתו ושם חזר כדכ' וישב ביום ההוא עשו לדרכו שעירה אבל עדיין היתה מקצת דירתו בארץ כנען אצל אביו ואצל עדה ובשמת ומשבא יעקב וראה כי לא יכלה ארץ מגוריהם לשאת אותם נסתלק לגמרי מארץ כנען והלך הוא וכל נשיו וכל בניו וכל רכושו וישב לו בארץ שעיר לגמרי **וילך אל ארץ**

**מפני יעקב** כי ידע כי ברכת אברהם נתנה ליעקב ולזרעו לירש את ארץ כנען ונסתלק הימנה וגם לא יכלה הארץ לשאת אותם והלך וישב לו בשעיר:

**פסוק ו**
**וילך אל ארץ**. ובסוף הפסוק פי' באיזו ארץ:

**פסוק יב**
**ותמנע היתה פלגש**. בדברי הימים מונה תמנע עם בני עשו ואומר בני אליפז תי' אומר צפו וקנ' ותמנע ועמלק וכאן אומר כי תמנע פלגש ואיכא למימר כי תמנע היה שם בנו וכן שם פלגשו ובכאן קיצר דבריו ואומר תימ' אומ' צפו וג' וק' ותמ' ותמנע היתה פלגש נמצא דתמנע דהכא עונה לכאן ולכאן ורבים שמות תמצא חברים לזה העניין ביהושע (י"ג) דכתי' ועתה חלק את הארץ לתשע המטות וחצי שבט המנשה עמו הראובני והגדי לקחו החלתם אשר נתן להם משה והיה לו לומר בפסוק השני וחצי שבט המנשה והראובני לקחו נחלתם אלא שחצי שבט המנשה עונה לכאן ולכאן ובדברי הימים (ח) כתב במשפחת יונתן בן שאול ובני מיכה פיתון ומלך ותחרע ואחז ואחז הוליד את יהועדה ולאחריה (שם ט') דף אחד חזר ומנאן וכתב ובני מיכה פיתון ומלך ותחר' ואחז הוליד יהועדה נמצא ואחז עונה לכאן ולכאן:
[לי נראה כי מהאי קרא דאמרינן בפסוקי זמרה דכתיב לך ה' הגדולה והגבורה וגו' עד כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה וגוו' האי קרא עונה לכאן והכי קאמר כי כל בשמים ובארץ לך ה' הממלכה הג"ה] וגם יש לפרש כן תמנע דהכי אבנים לבד קאי והיתה פלגש ראש המלה כלו' פלגש אחת היתה לאליפז שילדה לו עמלק ורבות' פי' כי תמנע היתה בת אליפז ופילגשו ובדברי הימים מונה אותה בבנים וכאן בפילגשים:

**פסוק טו**
**אלוף תימן**. אלוף כמו נשיא:

**פסוק טז**
**אלוף קרח אלוף גע**'. זה קרח אינו נמנה למעלה במניין הבנים ושמא אחד מבני אליפז ילדו ונעש' משפחה והעמידו אלוף כמו מנשה ואפי' שהעמידו כל אחד בנים לעצמו ורבות' אמרו כי אליפז בא על אהליבמה והולידו ולפיכך מנהו באלופי אליפז ואלופי אהליבמה ובניה:

**פסוק כא**
**דישון ודישן**. שני אחים מבני שעיר אחד שהיה בן ענה דישון ומיהו דישון הראשון קורא אותו דישן כשבא למנות בניו:

**פסוק כד**

**ובני צבעון ואיה וענה**. כך שמו והו"ו עיקר ואפי' נקרא במקום אחר ענה כמו דישון שקורא אותו דישן, ושפו שפי ועלון עלין בדברי הימים. וי"א ו"ו יתירה ושמו איה כמו (תהילים ע"ו:ז') געתך א"י נרדם ורכב וסוס שהו"ו יתירה בורכב:

**ואיה וענה**. לפי הפשט תרי ענה היו אחד אחיו של צבעון ואחד בנו ורבות' אמ' שבא צבעון על אמו והיה ענה בנו שהולידו ואחיו מאמו ולכך מונהו עם בני שעיר ועם בני צבעון ומפקי ליה מדכת' הוא ענה דמשמע דמעיקרא:

**אשר מצא את הימים**. אמרו רבות' פרדים ולפי שאימתן מוטלת על בריות קרא ליה ימים לפי שמכתן קשה כר' חנינא דאמ' מעולם לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה וחית' ולפי שהיה פסול הביא פסולים לעולם שהרביץ מין על שאינו מינו ואונקלוס תרגם גברייא כלו' נלחם עם הענקים ונצחום דמצא לשון נצוח כדכ' (תהילים כ"א:ט') תמצא ידך לכל אויבך וגו':

**פסוק לא**

**אלה המלכים**. שמא משה יחסם עד לו ואם קדם הבאים אחריו עד שאול מלך ישראל ואיכא למימר משה כתבם בנבואה:

**פסוק לט**

**בת מטרד בת מי זהב**. אשה גדולה היתה ושמא ממנה היה המלכות לבעלה ולכך יחסה ומונה שהיא בת מטרד בת מי זהב וכן אהליבמה בת ענה בת צבעון יש להוכיח כי במקום שיש פלוני בן לוני כמו קרח בן יצהר בן קהת בן לוי יכול לומר הכי קאמר קרח היה בן יצהר ובן קהת ובן לוי דבני בנים הרי הם כבנים דאי אמר בן יצהר ויצהר בן קהת וקהת בן לוי היה לו לומר אהליבמה בת ענה בן צבעון כלו' בת ענה שהוא בן צבעון וכן בת מטרד בת מי זהב ומדלא קאמר הכי ש"מ בני בנים:

**פסוק מ**

**ואלה שמות אלופי עשו למקומותם**. למעלה חישב אלופי המשפחות ועכשיו מונה אלופי העיירות ולכך אומר למקומותם וכל אלו שמות ערים הם ופעמים ששם האדם ושם העיר אחד כגון אלוף קנז אלוף תימן שתמצא כאן ולמעלה וכל מלכי אדום לא תמצא מלך בן מלך וע"כ אמרו רבות' בזוי אתה מאד שאין מעמידין מלך בן מלך:

**חפץ ה' בידי יצלח, ושלום יהיה לי ברית מלח, ויעריב שיחי כטהור ממולח, וישיב עמו מחבור וחלח, ונצר נתעב ונאלח, מעל פניך מלכי שלח, וחייתו תעבור בשלח, וחץ כליותיו ימחץ ויפלח, בסיימי סדר וישלח.**

## פרק לז

**פסוק א**

**וישב יעקב בארץ מגורי אביו**. עשו נתיישב בארץ שעיר ומנינו תולדותיו אבל יעקב נתיישב בארץ מגורי אביו:

**פסוק ב**

**אלה תולדות יעקב**. מכאן ואלך מונה והולך תולדות יעקב ואיך נולדו בני בניו וגילגולו כי תולדות גם הוא לשון מאורעות כמו כי לא תדע מה ילד יום:

**יוסף בן שבע עשרה שנה וגו'**. כשאירעו דברים הללו:

**והוא נער**. שהיה עושה מעשה נערות:

**את בני בלהה ואת בני זלפה**. כך דרך הגדולים כשיש להם נער חביב מפקידים אותו עם בני האמהות שיטיילוהו ויוציאוהו ויביאוהו ועובדים אותו:

**את דבתם רעה אל אביהם**. כשהיו עושים דבר שלא כהוגן היה מספר לאביו ומבאישם בעיני אביהם דיבה לשון דיבור כמו (שיר השירים ז':י') דובב שפתי ישנים ודבה יכול להיות טובה או רעה לכך אמד בה רעה וכן מוציאי דבת הארץ רעה וברוב מקומות דבה עניין רע הוא כמו (תהילים ל"א:י"ד) שמעתי דבת רבים ופעמים שהוא מפרש בהדיא ועל דבר זה שהיה מבאישם בעיני אביהם שנאוהו בני האמהות כי הם מחמת קנאה לא היו שונאים אותו כי אין דרך בני האמהות לקנאות בבני הגבורות אבל על זה שנאוהו:

**פסוק ג**

**וישראל אהב את יוסף**. עתה מפרש והולך למה שנאוהו בני לאה:

**כי בן זקונים הוא לו**. לא היה בן מרחל עד שעת זקנתו וע"י תאוה נולד לו ולכך היה חביב עליו:

**ועשה לו כתונת פסים**. לשון מעיל וכן פי' רבות' כרפס וכן (שמואל ב י"ג:י"ט) כתונת הפסים אשר עליה קרעה דתמר ויש לפרש פסים לשון פיוסים וכתונת נאה כדי לפייסו כמו שטר פסים דתלמוד:

**פסוק ד**

**ויראו אחיו**. בני לאה:

**כי אותו אהב אביהם**. נתקנאו בו ושנאוהו כי אף הם בני גבירה והיה לו לאוהב אותם כמותו:

**וישנאו אותו**. כולם אילו מפני הדבה ואילו מפני הקנאה:

**דברו**. לדבר עמו ולא ממנו כל שעה שהיו מדברים ממנו או עמו לא היו יכולין לדבר בדברי שלום כי לא היו אחד בפה ואחד בלב, דברו דפרלי"ר לוי (de parler lui, ihn sprechen):

**פסוק ז**

**ותשתחוין לאלומתי**. שהיתה שלי שקופה על ראשה והיא באמצע ושלכם סביבותיה בעוגל עומדות כמו כן על ראשיהן אבל כפופות לצד אותה שלי ונראות כמשתחוות, פתרון שיהו צריכין לעומריו ולתבואתו:

**פסוק ח**

**ויוסיפו עוד שנוא אותו**. כי אמרו רעיונך על משכבך סליקו כך אתה מחשב להיות מושל עלינו בשביל שאבינו אוהב אותך ומה שאתה חושב ביום אתה חולם בלילה:

**פסוק ט**

**ויספר אותו לאחיו**. זהו מעשה נערות שראה שקנאו וכעסו על הראשון וספר להם השני והיה מקניט כל אחיו בני האמהות בהוצאת הדבה ואילו בחלומותיו וזהו על חלומותיו ועל דבריו הוצאת הדבה:

**פסוק י**

**ויספר אל אביו ואל אחיו**. כלום' כשספרו ספרו לאביו ומה שהקדים לספר אותו בשביל הנערות שעשה לספר בפניהם והיו מקנאים וכך אומר הפסוק ועשה נערות שספרו לאחיו וכיצד ספרו לאחיו שספרו לאביו בפני אחיו ולכך לא ענוהו אחיו אבל אביו גער בו להוציא את הקנאה מלב אחיו:

**השמש והירח**. שהיותי עומד לצד מזרח העולם אל קצה המזרח וכל הכוכבים הולכים לצד המערב כדרכם והשמש והירח וי"א כוכבים חזרו לאחוריהם צד המזרח וירדו כנגדי בשיפולי הרקיע והיה נראה שלהשתחות לי שינו המהלך כנגדי [כי האי גוונא פי' רבותי' וכל צבא השמים לך משתחווים שיורדים בערב לצד המערב ושכינה במערב, הגה"ה] כלו' מזלכם כפוף למזלי וכן היה שכולם נפלו לפניו ונצטרכו לו:

**הבא נבא אני ואמך**. הלא אמך אינה בעולם ואין אילו אלא דברים בטלים ושמא על דרך אשת יעקב ראה הירח ונר' עיקר הפתרון לפי שכל העולם צריכין לשמש וירח ראה שמש וירח משתחווים לו לומ' שכל העולם צריכין לו וכפופין לו כמו לשמש וירח:

**פסוק יא**

**ויקנאו בו אחיו**. אעפ"י שגער בו אביו נתקנאו בו ואביו עצמו שגער בו שמר הדבר ושם הדברים על לבו כי החלום דבר גדול היה:

**פסוק יג**

**הלא אחיך רועים בשכם**. במקום סכנה שהם שנואים בארץ ההיא על שהרגו בני העיר:

**פסוק טו**
**תועה בשדה**. שהיה מחפש בשדות על משכנות הרועים למצוא אחיו:
**מה תבקש**. לפי שלא היה הולך באם הדרך הבין כי מחפש היה:

**פסוק יח**
**ויתנכלו**. חשבו והערימו סוד להרוג כמו (במדבר כ"ה:י"ח) בנכליהם אשר נכלו לכם שהערימו עליכם:

**פסוק יט**
**בעל החלומות הלזה**. דברי קנטורים:

**פסוק כ**
**ונשליכהו באחד הבורות**. שלא ימצא ולא יהא ניכר שנהרג פן יחשדינו עליו כי הכל יודעים שאנו שונאים אותו:
**ואמרנו חיה רעה אכלתהו**. שנאמר טלנו בשוה דבר אחד שאם לא נבא כלנו לדבר אחד זה יאמר כה וזה יאמר כה יראה שאנו בדאים ויחשדנו ולפיכך השוו דבריהם קודם שיהרגוהו:

**פסוק כא**
**וישמע ראובן ויצילהו מידם**. בתחלה אמר להם ראובן אל תעשו הרעה הזאת לחטא בילד ולא שמעו אליו כמו שמוכיח כשבאו למצרים שאמר להם ראובן הלא אמרתי אליכם אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם יוסף היה מתחנן ע"י עצמו כמו שאמר שם בהתחננו אלינו ולא שמענו וחשב ראובן אם אמר להם אני אגלה אתכם שמא יהרגו אותי ואותו:
**לא נכנו נפש**. כיון שראה שלא שמעו לו שיתף עצמו עמהם ולא אמר לא תכוהו אלא לא נכנו כלו' גם אני חפץ בדבר ולא ישימו לב שרוצה להצילו ולא ישמעו לו ולפי שהיה ראובן גדול מכולם שהעון תלוי בצוארו היה מחזיר להצילו ולכך דבר להם בערמה ואמר להם מאחר שאין אתם רוצים להניחו מה שתוכלו למעט את החטא מוטב שימות מיתת עצמו ולא תשפכו את דמו בידים והיה כוונתו להצילו:

**פסוק כג**
**כתונת הפסים**. שהיו מקנים בה ועוד כדי ללכלכה בדם כדי להעמיד דבריהם:

**פסוק כד**
**אין בו מים**. שלא רצו להשליכו בבור שיש בו מים דא"כ היו ממיתים אותו בידים:

**פסוק כה**
**וישבו לאכול לחם**. דרך הרועים שמקצתן אוכלים ומקצתן עומדין על הבהמות ואחר שאכלו מקצתן הולכים אותם שאכלו אל הבהמות והאחרים אוכלים ואין דרכם לאכול כולם ביחד והיה אוכל יהודה ומקצת אחיו וראובן ומקצת אחיו היו שומרים הצאן

ולפיכך לא ידע ראובן במכירתו וי"א כי ראובן היה מתענה על ששכב את בלהה וי"א שהיה כל אחד משמש את אביהם יומו והגיע יומו של ראובן אבל תימה על שהיו רחוקין מאביהן וראובן היה שב אל הבור:

**והנה ארחת ישמעאלים**. מצרים ומדינים וישמעאלים אחים המה מבני פלגשי אברהם ישמעאל בן הגר ומדן ומדין מבני קטורה ובאותה חברוה היה שם מבני ישמעאל ומבני מדן ומבני מדין ולכך פעמים קורא אותם ישמעאלים ופעמים מדנים ופעמים מדיינים:

**פסוק כו**

**מה בצע**. אמר יהודה למה נעשה עון זה להמיתו ולא נהנה כלום במיתתו מוטב שנמכרנו ולא יהיה העון כ"כ ונהנה וגם לא נראה אותו עוד ולא יקניט אותנו ונראין הדברים שכשמכרוהו השביעוהו שלא יבא עוד אל בית אביו ולא יגלה עצמו לאביו ולא יודיע לאביו שהוא חי ושהוא נמכר ולא יאמר לשם שהוא מבני יעקב בשום סימן ולא בשום רמיזה וכן עשה שמוטב היה לו לעשות כן ולא שימות בידם דאי לא היה כן כשהיה גדול בבית אדוניו וגם תשע שנים שהיה מלך במצרים שבע שני השבע ושתים מן הרעב למה לא שלח לאביו לאמר הנני כאן במצרים הלא היה יודע כי אביו מצטער עליו אלא ודאי נשבע להם:

**פסוק כז**

**וישמעו אחיו**. האזינו דבריו ויטיבו בעיניהם ויעשו כן:

**פסוק כח**

**ויעברו אנשים מדינים**. י"מ שהמדינים שמעוהו צועק בבור והעלוהו וגנבוהו ומכרוהו לישמעאלים בעשרים כסף ועשו ממנו סחורה גדולה מפני שלא הוציאו עליו כלום וישמעאלים הורידוהו למצרים ומה שאומר בסוף הפרשה והמדנים מכרו אותו אל מצרים כלו' כדי להורידו למצרים ואינו רק דברי בדאות שהרי כתוב שם לפוטיפר ועוד דאכתי קשה למה לא גילה עצמו וגם יש מי שאומר מדנים ומדיינים על שם המשאות שהיו נושאים כמו (איוב ל"ח) התקשר מעדנות כימה, (ש"א ט"ו) וילך אליו אגג מעדנות ופעמים שמבליע הע' כי דרך להבליע אותיות אחה"ע כמו (ש"א ט"ו) וירב בנחל שהוא כמו ויארב וכן מפרש (שופטים ה') יושבי על מדין כמו על המשאות המקושרות וכל זה איננו שוה לי אלא אומה אחת היו כמו שפיר' כמו שקוראים אותנו פעמים יהודים פעמים עבריים ופעמים ישראלים פעמים ישורון והאמת כי אחיו מכרוהו כמו שאמר להם אשר מכרתם אותי הנה והשביעוהו כמו שפי' ועשו ממנו סחורה גדולה כאדם המוכר שדהו מפני רעתה כי היו נותנים השלהם שירחיקוהו מהם כי תכלית שנאה שנאוהו:

**פסוק ל**

**הילד איננו**. כי לא היה בשעת מכירה כמו שפי':

**אנה אני בא**. לבקש, ואיך אשוב לראות ברע אשר ימצא את אבי. יש אומר שדם שעיר דומה לדם אדם ושמא הכי אינה לידם:

**פסוק לב**

**וישלחו את כתונת יוסף**. ע"י אחרים ואמרו הביאו זאת אצל אבינו שידע שמת ולא יטרח לבקשו ואנו אין אנו יכולין להביאו אליו שנראה ברע והם עשו בערמה שלא יבקשנו פן ימצאנו וידע את אשר עשו והן עצמן לא רצו להביאה פן ירגיש בהם ויחשדם כי יודע היה שהם שונאים אותו:

**ויביאו**. אות' השלוחים אל אביהם:

**פסוק לג**

**טרוף טורף יוסף**. כמו טריפה לא הבאתי אליך כל הנהרג ע"י חיה רעה נקרא טריפה כמו (נחום ב') טורף אריה בדי גוריו, (בראשית מ"ט) בנימין זאב יטרף, וכן (יחזקאל י"ט) וילמד לעשות (לטרף) טרף אדם אכל:

**פסוק לה**

**בנותיו**. כלותיו ובנות בניו:

**כי ארד אל בני**. על בני:

**אבל שאולה**. אבל בקבר שלא אתנחם כל ימי חיי:

**ויבך אותו אביו**. אחר הנחמה שלא קבל תנחומין:

## פרק לח

**פסוק א**

**וירד יהודה מאת אחיו**. כיון שראה צערו של אביו ובכיותיו לא היה יכול לסבול ופירש מבית אביו ומאחיו:

**עדולמי**. מעדולם:

**פסוק ה**

**והיה בכזיב בלדתה אותו**. נתן טעם שכתב ותקרא את שמו שלה ולכך קראה היא שמו ולא הוא שהוא לא היה שם וגם יש לפרש כי על שם חבליה נקראו בניה, הראשון קרא ער כלו' לא ישנתי הלילה על חבליה אלא הייתי ער וקרא שמו ער, והשיני אונן שהיה בוכה ואונן על חבליה וזה שלה כלו' מזה היה כל הצער שלה לפי שהיה בכזיב בשעת לידה:

**פסוק ז**

**ער רע**. צחות לשון הקודש הוא שהיפך התיבה כלו' ער נהפך לרע וראיתי משל לגיגית רחבה בשוליה וקצרה לפיה כל זמן שהיא יושבת כדרכה היא עומדת בחזקה שהקשרין

שקורין צירקלי"ש (cercles, Reifen) באים על הרחב אבל כשמהפכין אותה על פיה הקשרים נופלים והיא נופלת וכן ער כל זמן שהיה כדרכו חי כיון שנהפך מיד מת ולא פיר' מה היה רעתו של ער ואמרו רבותי' שאף הוא היה משחית ארצה מדכתיב וימת גם אותו כלומר שגם הוא השחית ואמרו רבות' שלא להכחיש את יופיה ושמא לא היה רוצה בצער גידול בנים שיש בני אדם שאינם חוששין רק להנאתם ולפי הפשט היו דשים מבפנים וזורעים מבחוץ ולפי התלמוד לא היו דשים מבפנים כדאמ' ביבמות (ל"ד ע"ב) כמעשה ער ואונן ולא כמעשה ער ואונן וכו'. ואמר' תמר באצבעה מיענה לפי שלא יכלה להתעבר מביאה ראשונה כל מעוכות של בית ר' תמר נקראות:

**פסוק ט**

**כי לא לו יהיה הזרע**. לא יקרא על שמו ואמר לא אהיה בצער גידול בנים:

**פסוק יא**

**כי אמר פן ימות**. סבור שמא מקור משחת הוא זה והחמיר לומר בתרי זמני הוי חזקה וכן הלכה גבי סכנה בהחלוץ:

**פסוק יב**

**ותמת בת שוע**. לא נודע שמה וקראה בת שוע ושמא כך נקראת:

**לגוז צאנו**. בשעה שהיו גוזזים צאנם היו שמחים ועושים סעודות גדולות כדכתיב באבשלום ובנבל ובשעה שאדם שמח יצרו מתגבר עליו ולכך בחרה לה בשעת גזיזת הצאן ובדין עשתה כי קודם מתן תורה כל הקרובין מייבמין ואפי' אביו של מת ומשלא ייבם שלה היה על יהודה ליבם ותתנה תורה ונתחדשה הלכה שאין מייבמין אלא אחין מן האב ואעפ"כ אפי' לאחר מתן תורה נהגו אפי' בקרובין הכשרים לה שאינם אחים מן האב כמו שעשה בועז לרות:

**פסוק יד**

**ותכס בצעיף**. שלא יכירנה:

**בפתח עינים**. על אם הדרך:

**כי ראתה כי גדל שלה**. ולא ייבם:

**פסוק טו**

**כי כסתה פניה**. ולא הכירה:

**פסוק טז**

**הבה נא**. לשון הזמנה כמו הבה את אשתי, הבי המטפחת:

**פסוק יז**

**אם תתן ערבון**. כי היא רוצה שיתן לה סימנין:

**פסוק יח**
**חותמך ופתילך**. טבעת שיש לה חותם, פתילך פתיל של חגורתו:
**ומטך**. דרך הגדולים להוליך מטה בידם:

**פסוק כא**
**הקדשה**. מוזמנת לביאה כמו (במדבר י"א) התקדשו למחר:

**פסוק כג**
**פן נהיה לבוז**. כי יבזונו בני אדם על כי אנו מבקשים זימה:
**הנה שלחתי**. כלו' אני לא שקרתי לה:

**פסוק כד**
**כמשלש חדשים**. זמן הכרת העובר:
**הרה לזנונים**. כי כל זמן שהיתה שומרת יבם היו מחשבין אותה כאשת איש:
**ותשרף**. כך היה דינם קודם מתן תורה ורבות' אמרו כי היא בת כהן בת שם מלכי צדק והוא היה כהן ובת כהן בשריפה:

**פסוק כה**
**היא מוצאת**. כשהוציאוה לשריפה אז שלחה אליו כדי שירחם עליה ולא רצתה לומר שאני הרה ממנו שמא יכעוס ויאמר לא היו דברים מעולם מי יוכיח על פניו אלא לאיש אשר אלה לו אם תודה תודה ואם לאו הנני אמות וקולר על צאורך כי לא אוכל להוכיח:

**פסוק כו**
**צדקה ממני**. יותר ממני כי אני כזבתי לה שלא נתתיה לשלה והיא עשתה בדין ובמשפט:
**ולא יסף עוד לדעתה**. כי חשבה קטלנית ולא רצה למעבד עובדא לנפשיה:

**פסוק כז**
**והנה תאומים בבטנה**. קודם שילדה הרגישה המילדת שהם תאומים ולכך נתנה סימן באותו שהוציא יד:

**פסוק כט**
**מה פרצת עליך פרץ**. שהחזרת אחיך לאחור:

**פסוק ל**
**זרח**. על שם זריחת השני:

## פרק לט

**פסוק א**
**ויוסף הורד מצרימה**. לאחר שסיפר תולדותיו של יהודא חזר על יוסף וגלגוליו ואיך אירע לו במצרים:

**פסוק ב**

**ויהי ה' את יוסף**. שלא יטמא בין הגוים שהלך ביניהם משל לבהמי אחד שהיה מוליך י"ב גמלים טעונים כדי יין ונכנס אחד מהם לחנות של גוי הניח הבהמי י"א ונכנס בבית הגוי אמר לו מה זה שהנחת י"א והלכת אחר אחד אמר להם אותם שבדרך אינם צריכים שימור כ"כ שאין מי מנסך אותך אבל זה צריך שימור שלא ינסכנו הגוי וכן ויהי ה' את יוסף שנכנס לבין הגוים, ר' עובדיה זצ"ל, וכן יהי ה' אלהינו עמנו שגלינו בין הגוים הגה"ה:

**פסוק ו**

**כי אם הלחם**. לא היה מונה עמו כלום ולא שם לב עליו רק הלחם שהיה יוסף נותן לו היה אוכל:

**ויהי יוסף יפה תואר ויפה מראה**. מאחר שנעשה גדול הבית שכח צערו ובית מגוריו ושב תוארו ומראהו:

**פסוק ז**

**אחר הדברים**. שנעשה גדול הבית שב יפיו ונשא עיניה ושמה עליו עיניה ולבה כי היה יוסף איש תואר ואנשי הארץ אחיהם של כושיים ולא הורגלו באדם יפה ותבער בה אהבתו:

**פסוק ט**

**ולא חשך ממני מאומה**. כל אשר אני לוקח משלו אינו מפקיד רק אותך כי אם היה מונה ממני כל אשר לי על כרחי הייתי בוגד בו אבל עכשיו קל הוא לעמוד באמונה:

**ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת**. לשלם לו רעה תחת טובה:

**פסוק יא**

**ויהי כהיום הזה**. כמו שהיום הזה נכון כך אמת ונכון שכך היה המעשה וי"ל כאשר בא היום הזה:

**ואין איש מאנשי הבית וגו'**. כך היה מקרה שכולם יצאו:

**פסוק יד**

**ראו הביא לנו**. על בעלי אני מתרעמת שהיה לו ליקח עבד ניכר מהארץ הזאת ולקח איש עברי מארץ רחוקה שאינו חושש מה יעשה למחר יברח לו:

**בא אלי לשכב עמי**. לאנסי אלא שקראתי בקול גדול וברח, מאחר שראתה שלא תוכל לו הלשינה עליו להוציאו מן הבית כי לא היתה יכולה לראותו כי שעה שרואה אותו מדי בערה בה תאוותה ועוד שיראה פן ילשין הוא עליה:

**פסוק טו**
**ויעזב בגדו אצלי**. שהסיר מעליו לאנסני ולא הספיק ליקח אותו מפני שצעקתי והניחו וברח:

**פסוק כ**
**ויתנהו אל בית הסהר**. כי בביתו היה כמו שאומר ויתן אותם במשמר בית שר הטבחים והוא היה שר הטבחים, כמדומה שר היה על הנדונים ונהרגים במצות המלך שהיו טובחים אותו ע"י ניאוף ורציחים המורדים במלך:
**ויהי שם בבית הסהר**. כי לא היה דינו ליהרג שהרי לא היה לה עדים ואם היתה אומרת שהוא בא לאנסה הוא אומר שהיא באה לאונסו ואפי' לדבריה בקש לעשות ולא עשה:

**פסוק כג**
**אין שר בית הסהר**. שר אחד שמינה שר הטבחים על הסהר אין רואה כל מאומה בידו שלא ראה בו דבר שלא כהוגן מעולם ואין יוצא מידו דבר שאינו מתוקן:

## פרק מ

**פסוק ג**
**ויתן אותם במשמר**. עד שיאספו אליו שריו ועבדיו לדונם על סרחונם ולדעת מה יעשה להם:

**פסוק ד**
**וישרת אותם**. כי שרים גדולים היו:

**פסוק ה**
**איש כפתרון חלומו**. כלו' חלום שהוא דומה לפתרון שנסתר להם וחכמי' פי' איש כפתרון חלומו של חבירו שזה ראה את חבירו משקה וזה אותו תלוי:

**פסוק ז**
**מדוע פניכם רעים היום**. יותר משאר הימים:

**פסוק ח**
**ופותר אין אותו**. לפי שאנו במשמר שאם לא היינו במשמר היינו הולכים אצל החרטומים וחכמים:
**הלא לאלהים פתרונים**. מאת הק' החכמה והתבונה ואם ירצה אני אפתור לכם:

**פסוק י**
**והיא כפורחת**. כשבא הפרח בא הנץ ומיד בשלו האשכלות ונעשו ענבים מבושלות וזה החלום לא נראה להם אלא בזכותו של יוסף שמתוך אילו החלומות נודע שהוא פותר וע"כ נתגלגל שיצא מבית האסורים לאחר זמן:

**פסוק יב**

**ג' השריגים ג' ימים הם**. הבין יוסף כי לא המראה ע"י השריגים אלא על דרך הזמן שבזמורה אחת היה יכול כל זאת לראות ואין לומר ג' שנים או ג' חדשים כי אין סברא שיאריך פרעה כ"כ זמן הדין ונזכר כי לסוף ג' ימים היה יום הלידה ויעשה יום משתה ויהיו שם שריו ועבדיו ומסברא אז ידין אותם לכך נתן זמן של ג' ימים כי חזיון ופתרון הוא כמו חדה וצריך החוזה והפותר לתת לב לדבר שהוא ראוי להיות כי י"ל בלב כך בכמה ענייניין כמו בכאן שהיה יכול לומר ג' שנים או ג' חדשים או ג' שבועות ויש לו לחשוב איזו סברא להיות יותר ועל אותו יסמוך כי כל גמרא בלא סברא אינו כלום:

**פסוק יג**

**ישא פרעה את ראשך**. יזכור אותך וימנה אותך בתוך עבדיו כמו כי תשא את ראש בני ישראל:

**פסוק יד**

**כי אם זכרתני אתך**. הא כי בלשון דילמא היא כמו כי תאמר בלבבך וכמו שאמרו רבות' דכי משמש בד' לשונות אי דילמא אלא דהא, והאי לשון דילמא הוא והכי היה אומר לו שמא אם תזכירני ועשית עמדי, בלשון בקשה היה אומר לו אדני שמא אם תזכירני כשיטב לך תעשה נא עמדי חסד ואיזה חסד שתזכירני אל פרעה והוצאתני ואל יאמר לבך לאמר אם אזכירך ואוציאך לא אעשה כי אם רעה כי אדם רע אתה וברעתך מכרוך אנשי מקומיך לכאן ואף כאן רצית לאנס אשת איש דטב לביש לא אעבוד לכך אמר:

**פסוק טו**

**כי גנב גנבתי מארץ העברים וגם פה לא עשיתי מאומה**. כי לא היה לי פשיעה בדבר **כי שמו אותי בבור** ולכך תעשה עמי חסד ותחשוב לך צדקה אם תוציאני מכאן:

**פסוק טז**

**כי טוב פתר**. ניכרים דברי אמת וגם הפתרון דומה ונופל על סיגנון החלום:

**אף אני בחלומי**. לפי שחלומו דומה קצת לחלום שר המשקים אמר אף אני כעניין זה ראיתי:

**סלי חורי**. חריות של דקל ונעשה חורים חורים ודרך החורים היו העופות אוכלים:

**פסוק יט**

**ישא פרעה את ראשך**. זה הבין יוסף ממה שבסל העליון היו העופות אוכלין ידע כי הראש עליון ילקה שיסיר ראשו מעליו ואכילת העוף אוכליו כי יתלה אותו ויאכלוהו עופות ולא חיות:

**פסוק כג**

**ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו**. לא שם לבו עליו ושכחו וי"מ ולא זכר מיד ושכחו לאחר זמן וי"מ ולא זכר לא מחמת שנאה ורשע אלא שכחו:

**שיחי כקרב יחשב**, **וקולי אל הקשב**, **ורוח שממעלות עלה נחה והשב**, **קדוש תהלות יושב**, **ועמך לעירך השב**, **בסיימי סדר וישב**.

## פרק מא

**פסוק א**

**ויהי מקץ שנתים ימים**. אלו אמר שנתים בלא ימים היה משמע שנים מקוטעות השתא דאמר ימים משמע מיום אל יום שלמים, י"ל (כמו) ויהי מקץ הימים ויבא (לעיל ד'), דרך מקראות להפוך התיבות [מצאתי], אבל לא פי' הכתוב אלו השנתים לאיזו זמן הוא מונה אם לתפיסתו של יוסף הוא מונה אם ליציאת שר המשקים:

**והנה עומד על היאור**. לפי שכל חיותם של מצרים מן היאור שמשקה את הארץ נראה לו השובע והרעב ע"י היאור וע"י זה החלום נעשה גדול פרעה על כל המלכים שנעשו כל אנשי ארצו עבדים קנויים לו כמו שאמר בסוף הפרשה והייתם עבדים לפרעה וגם כל הארץ אמרו שניצולו בשביל מה שהראה להן הק"ב שנאצרה התבואה בשובע לשני הרעב שאם לא נודע לא היו אוצרים והיו מתים בשני הרעב ואמר שכולם נוצלו ע"י פרעה זה דרך רחמנתו של הק' שכל אומה שהוא מוסר עמו ישראל להם מגביהם למעלה כדי שלא יאמרו ביד אומה שפלה מסר את בניו ולפיכך נעשה פרעה גדול כמו שפי' וגם יוסף אצר לו אוצרות גדולות עד שלקט כל הכסף הנמצא בארץ מצרים ובארץ כנען וגם בהמתם וקניינם ואדמתם וגופם לו לעבדים וכן מצינו בנבוכדנצר כשהגלה את ישראל כבש כל העולם כדכתיב (ירמיהו כ"ז:ח') והיה הגוי והממלכה אשר לא יתן את צאורו בעול מלך בבל וגו' וכן מצינו ברומי שהחריבו הבית שני שיצא טבעם בכל העולם כולו כמו שנא' (דניאל ז':כ"ג) ותיכול כל ארעא ותדושינה ותדוקינה:

**ובריאות בשר**. שמנות כמו (שופטים ג':י"ז) ועגלון איש בריא מאד, שמן, וגם בריאות שבשבלים לשון שומן וחלב כמו חלב כליות חטה:

**באחו**. באגם כמו (איוב ח':י"א) ישגא אחו בלי מים:

**פסוק ג**

**עלות מן היאור**. שירדו לשם להקר או לשתות:

**ותעמדנה אצל הפרות**. נתעכבו אצלם שלא אכלו אותם מיד לפי שלא כילה הרעב מיד את תבואות השבע כמו שאומ' בתחילת הרעב ובכל ארץ מצרים היה לחם:

**פסוק ד**

**ותאכלנה הפרות**. לבסוף וכילה הרעב את הארץ:

**וייקץ פרעה**. כדי שיתבונן ולא ישכח מקצת הדברים ע"י ערבוב החלומות אם היה רואה ולא ייקץ בנתיים:

**פסוק ו**

**ושדופות**. לשון שדפון:

**פסוק ז**

**ותבלענה השבלים**. גדלו השבלים הדקות עד שכסו השבלים הטובות שנבלעו ונתכסו תחתיהן כמו (במדבר ד':כ') ולא יבואו לראות כבלע את הקודש שהוא כד מחפיאן ית מני קודשא דבשבלים לא שייך בליעה ממש אלא כיסוי ואין דרך להראות דבר שאינו נוהג בעולם לאדם כדאמ' לא מעיילא ליה פילא בקופ' דמחטא:

**והנה חלום**. הנה נגמר החלום שלא חלם יותר על זה העניין. וי"מ והנה חלום כל זמן שהאדם ישן סבור הוא על החלום שהוא דבר אמת וכשהוא מקיץ נראה לו שהוא חלום ולמעלה היה לו לומר כמו כן והנה חלום אלא שהמתין עד שגמר דבריו ונר' לי ששני החלומות הוצרכו להבין הפתרון יפה שאם ראה מעשה הפרות היה נר' לסוף ז' שנים או ז' חדשים תתגבר אומה חלשה על אומה גדולה וינצחום ויגלום כי האומות נקראו פרות כמ"ד (עמוס ד':א') שמעו לי פרות בשן וכמו (ירמיה מ"ו) עגלה מצרים ומה שאכלום סימן שיכלום כמו (שם ז') כי אכלו את יעקב אבל כשראה השבלים נתפרסם הפתרון שובע ורעב ואם ראה השבלים ולא ראה הפרות לא היה נראה יפה האכילה והבליעה ומה שעמדו אצלם קודם שאכלום וגם מה שאמר ולא נודע כי באו אל קרבנה וגו' ויוסף אמר על השנות החלום כי ממהר אלהים לעשותו לא חש לגולות להם אלו הדברים דאי בשביל מיהור הדברים בלבד היה לו לראות סיגנון אחד בחלום שני פעמים:

**פסוק ח**

**ותפעם רוחו**. היה מכה רוחו בקרבו כמו (ישעיהו מ"א:ז') מחזיק פטיש את הולם פעם ובנבוכדנצר נאמר ותתפעם רוחו שנעלם ממנו חלום ופתרון:

**ואין פותר אותם**. סבורין היו שהם שני חלומות לפרעה על דעתו ורצונו כל מה שהיו אומרים נראה בעיניו דברי הבאי:

**פסוק ט**

**את חטאי אני מזכיר**. שתי חטאות שהן עלי אחד שהקצפתי את המלך ואחד מאותו נער שחילה פני לזוכרו ושכחתיו ואע"פ שאין דרך להזכיר את חטאו לפני מי שחטא לו אני מזכיר לעשות רצון המלך ועוד שיש לו לירא פן יפתר יוסף החלום ויתעלה ויזכר

לי אשר שכחתיו ולכך גינהו שקראו עברי כלו' נכרי שאין דרך לתת עליהם איש נכרי וקראו נער עברי ועבד:

**פסוק י**

**פרעה קצף על עבדיו**. כלו' קצף המלך על עבדיו כי פרעה אינו שם איש אלא שם מלכות ולא היה מדבר עם המלך כאילו מדבר עמו פה אל פה אלא כאדם שמספר לפני המלך והמלך שומע ומפני אימת המלכות היה ירא לדבר עם המלך פה אל פה:

**פסוק יד**

**ויריצהו מן הבור**. כל מצות המלך נעשית במהירות ובמרוצה:

**ויגלח**. שלא עשה שפמו ולא עשה רגליו כל זמן שהוא אסור:

**ויחלף שמלותיו**. שנה בגדי כלאו לבא לפני פרעה:

**פסוק טו**

**בלעדי**. פי' רש"י אין החכמה שלי אלא אלהים יענה את שלום פרעה וי"ל בלעדי לבד ממני מה שאענה כלו' לא מדעתי אענה אם טוב ואם רע שאין הפתרון תלוי בדעת כי אני צריך על פי הפתרון החלום הן טוב הן רע אלא הק' יתן שיהא המענה לשלום פרעה ולפי שהיה ירא יוסף פן יהיה פתרון רע אמר לו כך שלא יקשה בעיניו:

**פסוק כג**

**צנומות**. שבלים הגדילים על הסלעים שאין בהן גרגיר:

**פסוק כה**

**אחד הוא**. ואין אלו שתי חלומות:

**אשר הק' עושה**. בעולמו הגיד לפרעה כדי שיבקש תקנה על זאת כי הוא מלך ובידו ספק לעשות:

**פסוק כז**

**יהיו שבע שני רעב**. שבע שנים הנה לפי שאה שהוא שובע ואי דרך להיות רעב ושובע ז' שבועות ולא ז' ימים ולא ז' חדשים הבין שהם ז' שנים כי דרך שובע ורעב לילך אחר השנים ולפי שבשביל להודיע את הרעב בא החלום שיבקשו תקנה על הרעב פתח ברעב תחלה כי כל החלום לא בא אלא לעשות תקנה על הרעב והראה לו גם השובע שממנו יעשה תקנה לרעב והראה לו מכה ורפואתה:

**פסוק לא**

**ולא יוודע השבע** כמו שאמרת ולא נודע כי באו אל קרבנה:

**פסוק לב**

**כי נכון הדבר וגו'**. ומה שבא בשני סבנונין כדי שיוודע פתרונו יפה כמו שפי':

**פסוק לג**
**ועתה ירא פרעה וגו'**. כי לך נגלה שתעשה תקנה לעולם:

**פסוק לד**
**יעשה פרעה**. שאני אומר לו מיד לבקש החכם ויפקד החכם פקידים ויהיה הכל מזומן:

**פסוק לח**
**הנמצא כזה**. אם נבקש איש חכם לעשות מה שאמר הנמצא כזה:

**פסוק מ**
**ישק**. לשון ובן משק ביתי, וכמשק גבים שוקק בו (ישעיהו ל"ג:ד') וכן (תהלים ב' נשקו בר פן יאנף, וכן נשק שהוא כלי זיין גרנישו"ן (Garnison, Bewaffnung) בלע"ז:
**רק הכסא**. הכל יעשו מצותיך כמצותי אלא שאקרא מלך:

**פסוק מב**
**ויסר פרעה את טבעתו**. כך דרך כשנותנין ממשלה כמו שמצינו באחשורוש:
**בגדי שש**. דבר חשוב שש ורקמה ממצרים:
**רביד הזהב**. כמו (משלי ז':ט"ז) מרבדים רבדתי ערשי פרמנ"ט בלע"ז [נר' לי כי סביב השפה עשה רביד הזהב אורלי"ץ אורפרי"ש בלע"ז והוה הזהב סביב צוארו. מצאתי]:

**פסוק מג**
**ויקראו לפניו אברך**. לשון ויברך הגמלים שהיו כולם כורעים על ברכיהם ומשתחוים לו ואונקלוס תרג' כמו שאמ' רבות' אב למלך שכן בכרכי הים קורין למלך אבא:
**ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח**. מפענח הצפונות:
**אסנת בת פוטיפרע**. ופוטיפרע ופוטיפר אחד הם ומרוב חכמה לקח יוסף את פוטיפרע לפי שקנאהו לעבד ואם היה יוסף או בניו יורדים מגדולתן יאמר פוטיפר או בניו כי עבדיו הם אם לקח אשה אחרת אבל השתא שלקח בתו לא יהיה רוצה שיהיו בני בתו עבדים:

**פסוק מד**
**ובלעדיך**. בלא מצותיך:

**פסוק מה**
**ויקרא פרעה שם יוסף**. כי כן דרך המלכים לשנות שם עבדיהם לפי שקשה להם לשון העברי כמו שעשה נבוכדנצר לדניאל שקראו בלשצר ולחנניה מישאל ועזריה מישך שדרך ועבד נגו:

**פסוק מז**
**לקמצים**. כאילו אדם משליך במלא קמצו בתוך השבלים לשון בני אדם לומר כך הם באים כאילו משליכים אותו במלא קומץ שמשי"ל לשא"י ייטי"ט אפל"א פור"ץ ואונקלוס תרג' לשון מקמץ לאוצר:

**פסוק נא**
**כי נשני**. השכיחני:

**פסוק נה**
**ויצעק העם אל פרעה**. בתחלה הלכו אל המלך לשמוע מה יצוה עליהם והוא שלחם ליוסף:

## פרק מב

**פסוק ב**
**שמעתי כי יש שבר**. כי דרך כשרעב בשאר ארצות אין רעב במצרים כמו שמצינו כשהיה רעב בימי אברהם שהלך למצרים וגם יצחק רצה לילך כשאמר לו הק' אל תרד מצרימה: **שבר**. פי' רש"י לשון מכירה וקניין כמו שהוא אומר **וישבר למצרים** מכר, שברו לנו משם קניין:

**פסוק ג**
**למה תתראו**. אם תתכחשו ברעב יהיו הכל מביטים בכל ותומהים הראיתם בני יעקב שהם עשירים ויפים איך נשחרו ברעב כמו (שיר השירים א':ו') אל תראוני שאני שחרחורת שהוא כמו אל תביטו בי:

**פסוק ד**
**כי אמר פן יקראנו אסון**. ע"י צנה וחמה או ליסטין וחיות רעות והוא אין לו תמורה כי אין מאמו רק הוא כי הוא יחיד לאמו:

**פסוק ה**
**בתוך הבאים**. כי הרבה באים לשם כי היה הרעב בארץ כנען:

**פסוק ז**
**ויכירם**. כי היה מצפה להם שמא יבואו מפני הרעב כי דרכם של אבות לבוא מצרים מפני הרעב כמה שנא' ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה וכן יצחק עד שהק"ב אמר לו אל תרד מצרימה והם אינם מצפים שיהיה מלך ורבות' פיר' שהיו בחתימת זקן בשעת מכירה ולא נשתנו לו והוא לא היה בחתימת זקן ועכשיו צמח זקנו ונשתנה להם:
**ויתנכר אליהם**. חשב אם אגלה להם עצמי מיד מפני שהם בושים על שמכרו אחיהם וציערו אביהם יאמרו לי שתוק אתה מושבע ועומד שלא תגלה אותנו ואמר להם קשות ומרגלים אתם ודחקם עד שהביאו בנימין ונתן הגביע באמתחתו ואמר לעבדו וכשראה אותם דחוקים שהיו יראים לחטא לאביהם גילה עצמו כי אז ידע שעל כרחם יגלו גם הם שלא יעכב בנימין:
**וידבר אתם קשות**. כשהיה אחד מהם שואל לו תבואה למכור היה גוער בו ועונה אותו בקושי כאדם שאומר אין לי פנאי ולא אמכור לכם כל היום אתם צועקים אנשים קשים

וצועקים אתם וכשהיה גוער באחד מהם היו אחיו עונים בשבילו למה לא תמכור לנו ולמה תגער לנו יותר מכל הבאים ואמר להם למה אתם עונים בשבילו והלא כשאני גוער באחד מן הקונים אין העומדים עונין בשבילו אלא הוא מדבר ע"י עצמו וכל אחד מכם מבקש עשר משאות למכור כמדומה אני שכולכם בקשר אחד ולמה נקשרתם יחד ודאי מרגלים אתם ולחפור את הארץ באתם:

**פסוק יא**

**כולנו בני איש אחד**. כלו' אין זה קשר אלא כולנו אחים ולכך אנו מדברים זה בשביל אחיו:

**פסוק יב**

**ויאמר אליהם לא**. כלו' אין נראה דבריכם אמת שתהיו כולכם עשרה בני איש אחד אלא קשר הוא ולראות ערות הארץ באתם ואמרו לו אתה תוהא על עשרה ואנן י"ב הקטן את אבינו והאחד איננו כי נגנב מאתנו ולא ידענו היכן הוא:

**פסוק יד**

**הוא אשר דברתי אליכם**. כלו' מתוך דבריכם אתם נתפשים שאם לא מרגלים אתם למה לא הבאתם את הקטן כי בן ל' הוא ויכול לבא עמכם אם לא באתם כי אם לשבר בר אבל בשביל שבאתם לרגל לא הבאתם אותו כי עדיין אינו בעל תחבולות כ"כ ועוד שאתם אומרים שנגנב לכם אחד אין זה כי אם עלילה שאתם רוצים לתור את הארץ ותאמרו אחינו אנו מבקשים כי הם אמרו לו כל העניין ואע"פ שהוא היה יודע הכל שאל להם הכל כמו שאמר שאול שאל האיש לנו ולמשפח' וגו' ואמר להם לדבריכם אינו קטן כ"כ אלא מה שאתם אומרים דברי בדאות הוא כי אין לכם אח ואף אתם אינם אחים אלא בקשר אחד באתם לרגל את הארץ אלא:

**פסוק טו**

**בזאת תבחנו**. אם תביאו אותו אח שאתם אומרים אז אדע שכמו שאמרתם אמת על זאת, כמו כן אמת אמרתם על הכל, ונר' ששאל להם ענייני ותארו של בנימין שלא יהיו סבורים לא יכירנו ויביאו לפניו אדם אחר ואם לא שלא תביאו אותו ודאי מרגלים אתם וכל דבריכם בדאות ובקשר באתם:

**פסוק יח**

**את האלהים אני ירא**. איני רוצה לעכב אתכם עד שילך ויחזור אחד מכם כי שמא אין תבואה בבתיכם ואחד אינו יכול להוליך כל הצורך לבתיכם אלא כולכם לכו ותוליכו שבר והאחד ישאר בערבות:

**פסוק כא**

**אבל אשמים אנחנו**. ודאי על אותו העון בא לנו הצער שכשם שכולנו פשענו יחד כך הפירעון בא לכולנו ביחד שאם היה העון אחד לא בא הפרעון לכולנו בשוה שאין עונינו שוים אלא זה העון עשינו כולנו בשוה:

**פסוק כב**

**ויען ראובן**. מפ' לך הכתוב למה לקח שמעון כי מתחלה היה דעתו לקחת את ראובן שהוא הגדול אבל כיון שאמרו אילו הדברים לפניו כי היו סבורים שאינו שומע לשון עברי כי שם מליץ ביניהם שהיה אומר אליהם מה שהוא אומר ולו מה שהם אומרים סבורים היון שלא יבין והוא בערמה עשה כדי שישמע מה ידברו וכיון ששמע שראובן ראה להצילו לא רצה לצערו ויקח את שמעון שהיו גדול אחריו ויאסור אותו לעיניהם כדי שיראו אותו כבול ואסור וימהרו לחזור:

**פסוק כח**

**מה זאת עשה אלהים לנו**. והם עשו לעצמם שמכרו יוסף ועל זה אמר בתלמוד שנ' אולת אדם תסלף דרכו ועל ה' יזעף לבו יודעים היו שצריכים לחזור והיו יראים מעלילה:

**פסוק לו**

**אותי שכלתם יוסף איננו ושמעון איננו**. כמובן כי תלכו לבקש שמעון הנה כולכם מועללים וקודם שראה העלילה לא הקפיד כ"כ:

**פסוק לז**

**את שני בני תמות**. כלו' שנים אתן לך ערבות בשביל אחד ולפי שאמר יעקב ענה לו ראובן שאמר עלי היה כולנה כלו' בניכם אין אתם רוצים אלא שלי הכל עלי ואמר לו ראובן איני שואל רק בנך ואני אשים את בני בערבות לך תחת בנך כדי שיהיה הדבר גם עמי ולכך אמר בכור זה שוטה הוא אינו אומר עליך בני במקום בנך אלא יוליך בני ואם ימות בני אמית את בנו ומה יועיל לי שאמית את נכדי לא יחיה בני בשביל זה, ולוי לפי שהיה אביו חושבו כעסן לא דבר ודבר יהודה כשראה המקום:

**פסוק לח**

**כי אחיו מת**. ואין לי עליו תמורה:

**וקראהו אסון**. כמו אם קראהו אסון ועוד מה מועיל אם אמית את בניך הרי שלשה אבודים:

## פרק מג

**פסוק ה**
**גם אנחנו גם טפינו**. כלו' אין ספק מוציא מידי ודאי אי אפשר לנו ללך בלא בנימין ואם לא נלך הרי כולנו מתים ודאי ברעב ואם ילך בנימין ספק יקראהו אסון ספק לא יקראהו אסון מוטב להניח את הספק ולתפוש את הודאי שאם לא נלך ימותו ס' וששה נפשות:

**פסוק ט**
**אנכי אערבנו**. שאשים נפשי ועיני עליו לשומרו מחמה ומצינה ומחיות רעות ומליסטין אמסור נפשי עליו וכל טצדקו דאית לי למעבד אעשה בשבילו בכל מאמצי כחי תנה אותו על ידי ולא תהיה קדרה דבי שותפי שאם תמסרנו לכולנו האחד יסמוך על חבירו ואל תפחד על עלילת הכסף כי הוא לא היה אז עמנו:
**והצגתיו**. אעמידנו כמו ויצג את המקלות, אם בפשיעתי יקראהו אסון וחטאתי וגו':

**פסוק י**
**כי עתה שבנו זה פעמים**. ולא נתייקר השער עלינו כי היה דעתם ללך ולשוב בעוד שתהיה להם תבואה הרבה קודם שייתיקר השער יותר מדאי:

**פסוק יא**
**מזמרת**. לשון שבח וזמר ממה שבני אדם רגילין לשבח בהם את הארץ שאומרים כמה טובה ארץ ישראל שיש בה פירות טובות כאילו מזמרין ומשבחין את הארץ:

**פסוק יב**
**וכסף משנה**. כסף שני לקנות תבואה וגם הכסף המושב לשלם:
**אולי משגה הוא**. ששכחתם לשלם דמי התבואה הראשונה:

**פסוק טו**
**ויעמדו לפני יוסף**. אבל יריאים היו לדבר אליו:

**פסוק יח**
**כי הובאו בית יוסף**. סברו כי למשמר מביאים אותם על דבר הכסף כגנבים כי אין דרך הסוחרים להביאם בית יוסף אלא למשמר או לוועד:

**פסוק יט**
**פתח הבית**. קודם שנכנסו לבית שאם יכנסו לבית ויראו השלשלאות והכבלים ואח"כ יודו יאמרו על כרחכם הודיתם שראיתם שאתם תפוסים ולא מחמת נאמנות:

**פסוק כב**
**וכסף אחר**. כלו' זה מוכיח עלינו שדעתינו להשיב מיום שיצאנו מביתינו כי הבאנו כסף אחר לקנות:

**פסוק כג**
**ויוצא אליהם את שמעון**. כלו' אין לי מעתה אליכם לא ערבות ולא שום עירעור:

**פסוק לא**
**וירחץ פניו**. שלא יראו הדמעות על פניו:

**פסוק לב**
**וישימו לו לבדו ולהם לבדם**. מפני גדולתו כי אין דרך לאכול על שולחן המלך רק גדוליו ומיודעיו ולהם לבדם לאחיו ולמצרים לבדם אלא שאחיו היו סמוך לו כמו שנ' וישבו לפניו:

**פסוק לג**
**ויתמה האנשים**. על שהיה יודע דרך לידתן:

**פסוק לד**
**חמש ידות**. שהיה מרבה לו משאות והיו סבורים על שבא במצותו:

## פרק מד

**פסוק ה**
**הלא זה אשר ישתה אדני בו**. ויכולים אתם לדעת שיתבקש קודם שתרחיקו כדי להשקות את אדוני ואפי' היה הדבר שאין מתבקש הלא ידעתם כי נחש ינחש אדוני בו בדבר הגנוב לו ויודע הכל כי הגיד לכם דרך מולדתכם ואיך גנבתם ממנו כי כל דבר לא יכחד מאדוני:

**פסוק י**
**כדבריכם**. שאמרתם נהיה לאדוני לעבדים:
**כן הוא**. הוא מיעוט הוא לבד בנימין יהיה עבד ואתם תהיו נקיים ואעשה עמכם לפנים משורת הדין. שמע' מפי הח"ר קרשב"א:
**גם עתה כדבריכם כן הוא**. כלו' א"כ הדין כמו שאתם אומרים איני רוצה להחמיר עליכם כ"כ אלא אשר ימצא אתו יהיה לי עבד לבעל גניבה כמו שאמר למעלה לקחת אותנו לעבדים אבל כשנתנה תורה נתחדש הדין שישלם כפל אם יוכל לשלם אבל אם אין לו ונמכר בגניבתו לעבד:
**ואתם תהיו נקיים**. כי שמא לא פשעתם אתם בדבר ומספק לא תהיו לעבדים:

**פסוק יב**
**ויחפש בגדול וגו'**. שלא יבינו שהוא יודע היכן הוא וכשהיה מוצא הכסף אין בכסף עלילה כי אין דרך הסוחרים להביא כסף מצומצם והשאר מוליכים עמם:

**פסוק טז**
**האלהים מצא את עון עבדיך**. מצא מקום לפרוע עון עבדיך:
**גם אשר נמצא הגביע בידו**. משנמצא לא רצה לדון עליו מיתה כמו בתחלה:

**פסוק יז**
**עלו לשלום**. כי שמא לא פשעתם:

**אויבי שקץ תשקץ**, **בשמתא ליהוי ראשם האליה והעוקץ**, **ולישועתי הער והקץ**, **בסיימי סדר ויהי מקץ**.

**פסוק יח**

**ויגש אליו יהודה**. הערב:

**ויאמר אליו בי אדני וגו'**. מחלה אני פניך שתשים אזנים ותבין מה שאני אומ' כי ירא אני לומר לך בפי' מה שעם לבי כי יודע היה יהודה כי יוסף צוה לתת הגביע באמתחת בנימין כי קים להו בבנימין והדברים מוכיחים כמו שאמר יהודה אלא היה ירא לומ' לו בפי' ולכך אמר לו כשתבין אל יחר אפך בעבדך אם אני מוכיחך **כי כמוך כפרעה** כי יודע אני שאתה כמלך ואין לומר למלך בליעל וי"ל כי כמוך כפרעה כלו' על כרחך אני מתווכח עמך כי למ' אקביל עליך כי כמוך כפרעה ואין פרעה גדול ממך ואיך אקביל לפניו עליך ולפיכך צריך לי שתשים לב לוויכוח שלי:

**פסוק יט**

**אדוני שאל וגו'**. מה לך על אבינו ואחינו וכי לכל הבאים אתה שואל על משפחתם ואעפ"כ הגדנו לך וכי יש לנו אח קטן כי לא היינו נשמרים ממך ועל אשר לא תהיה שואל למה לא בא עמכם אמרנו כי אבינו זקן וצריך לו שישמשנו ושלא תאמר למה לא נשאר אחד מן האחין לשמשו אמרנו ילד זקונים הוא זה ואין אבינו מניחו להפרד ממנו:

**פסוק כ**

**כי אחיו מת ויותר הוא לבדו**. ואין לו תמורה ועוד כי אביו אהבו ולא שמת לבך על זאת אלא אמרת **הורידוהו אלי וגו'** וכי לאחינו היית צריך למה שאלת להביאו והיכן היא שימת העין שלך אפי' גנב לך היה לך לעבור על פשעו ואתה רוצה להבקיעו (לעכבו) אליך ולהשתעבד בו הזה חסדך שאמרת אשימה עיני עליו שאתה בא עליו בעלילה:

**פסוק כב**

**ועזב את אביו ומת**. אביו ביום שלא יראנו ימות ולא חששת גם לזאת אלא אמרת אם לא ירד אחיכם לא תראו פני ומאי כולי האי שהיתה צריך לאותו הנער ועתה אתה רוצה לעכבו ולא מוכיחים הדברים שאתה גרמת זה העיכוב כי מאד היית מתאווה לו ולא ידענו על מה:

**פסוק ל**

**ונפשו**. של אבי:

**קשורה בנפשו**. של נער ואם תצא נפשו של נער תצא נפשו של אבי אחריה כי קשורה היא בה מאהבתו אותו:

**פסוק לב**
**כי עבדך ערב את הנער**. אם תאמר למה אני מדבר לפני אחי שהם גדולים ממני כי אני ערב אם לא אביאנו אליו וחטאתי לאבי ואם אתה צריך לעבד הנני עבדך תחת הנער כי אם תעכב אותו לא אשוב אני כי איך אראה ברעה וגו' ומוטב שאשאר אני לבדי והוא יעל ולא שישאר הוא ואני צריך לברוח במקום שאין מכירין ועוד שאתה אומר שאינך רוצה לקנות אותנו לעבדים דשמא לא פשענו ואיך תמית את אבינו בודאי לא פשע וקודם מעשה אמרנו לך ועזב את אביו ומת וא"ת אני אפסיד עבדי הנני במקומו דעדיפנא:

## פרק מה

**פסוק א**
**ולא יכול יוסף להתאפק**. מלבכות ומלהגלות להם עצמו כי לא מצא מענה להכיר דברי אמת מצטער אביו יותר מדאי:
**לכל הנצבים עליו ויקרא**. לכל העומדים אצלו קרא וצוה להם להוציא כל איש מעליו פן יבושו אחיו על אשר מכרוהו ועוד שמא מרוב בושת יאמרו לא ידענוך ולא היו דברי מעולם ועוד מפני שבועתו שנשבע שלא יגלה לשום אדם מכירתו:

**פסוק ב**
**ויתן את קולו בבכי**. עד ששמעו המצריים ובית פרעה כי הוא בוכה:

**פסוק ג**
**כי נבהלו מפניו**. כי נפחזו ויראו לנפשם על אשר עשו לו:

**פסוק ד**
**גשו נא אלי**. הוא לא היה יכול ליגש להם לפי שהם רבים ואם יגש לזה ירחק מזה כדי לומר אשר מכרתם אותי בחשאי פן ישמע אדם מבחוץ וירגישו ויתביישו ועוד שלא יעבור על שבועתו שנשבע שלא יגלה וכשראה אותם נפחדים התחיל למושכן בדברים ואמר להם **אל תעצבו וגו'** כי למחיה לכם ולכל העולם **שלחני אלהים** וגזירת המקום היתה ואם כיוונתם לאכול בשר חזיר עלה בידכם בשר טלה כי אל יאונה לצדיק כל און ובזאת ניכר כי הק' חפץ בכם ומגלגל טובות על ידכם:

**פסוק יב**
**והנה עיניכם רואות ועיני אחי בנימין**. אתם יכולין להבין שאני יוסף כי אתם יודעים שלא הייתי מת אלא מכרתם אותי לישמעאלים שהיו באים הנה ועיני אחי בנימין ואפי' בנימין שהיה סבור שאני מת שלא היה במכירתי וקשה להאמין באדם שסבורין עליו שהוא מת שהוא חי יכול לראות בעיניו ולידע שאני הוא מתוך דברי ומתך הסימנין שאני

אומר כי פי המדבר אליכם ואין מליץ בינינו כאשר בתחלה כי אני יודע עברי ועברי אנכי [וכן תרג' אונקלוס הג"ה]:

**פסוק טו**
**ואחרי כן דברו אחיו אתו**. והותרה השבועה ונתפרסם הדבר ונשמע הקול בית פרעה:

**פסוק טז**
**וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו**. כי היה קשה להם כי יוסף לא הגיד את עמו ואת מולדתו כי השביעוהו אחיו בשעת מכירה שלא להגיד כמו שפירשתי לעיל שלא יבא שמע ממנו לאזני אביו וידע קילקולם ואשר מכרוהו והיו סבורים שהוא ממשפחה גרועה ולכך לא היה מגיד או שמא ברח מתוך מרדין או על שום דבר קילקול ולא היה רוצה שיודע היכן הוא והיה קשה להם שאדם שאינו מהוגן מושל עליהם אבל אחר ששמעו שבאו אחיו והוא מגדולים מאברהם שהוא נשיא אלהים ונצח ד' מלכים עם ילידי ביתו ומיצחק שהיו המלכים כורתין עמו ברית מתוך חשיבותו כגון אבימלך מלך פלשתים ויעקב שהיו כל אלופי עשו ונשיאי ישמעאל ובני קטורה משועבדים לו ואחיו אנשי תואר וגבורי עולם שמחו והוסיפו הוד על הודו וכבוד על כבודו:

**פסוק יז**
**טענו את בעירכם**. תבואה למאכלכם ולצידת הדרך ולכו מזה ובואו אל ארץ כנען:

**פסוק כב**
**וחמש חליפות שמלות**. כמו ותרב משאת בנימין ממשאות כולם חמש ידות וכאן לכל אחד חליפות ולבנימין חמש חליפות דהיינו חמש ידות על כל אחד ואחד:

**פסוק כג**
**שלח כזאת**. כזאת המתנה שנתן להם שלח לאביו משא עשרה חמורים כי' חליפות בגדים מטוב מצרים:

**פסוק כד**
**אל תרגזו בדרך**. אל תפחדו מאחר כי מאחר שנודע שאתם אחי אין לכם לירא כלם שאם יגזול מכם שום אדם כלום לא אמכור לו תבואה וימות ברעב עד שישיב הכל, ויש מפ' אל תכעסו זה לזה לאמר אתה עשית שגרמת למוכרו ואין נר' כי אין על זאת לכעוס כי מי שגרם למוכרו טוב עשה כי למחיה שלחו:

**פסוק כו**
**ויפג לבו**. לשון (איכה ב':י"ח) אל תתני פוגת לך לשון הנחה כלו' וינח לבו שלא נתעורר במה שאומר' לו כי לא האמין להם אבל משראה העגלות הבין כי הם אומ' אמת:

**פסוק כז**
**ותחי**. נתעורר ונעשה חי וזריז ושמח:

**פסוק כח**
**שרב עוד יוסף**. כלו' יש לי רב בעולם מאחר שעוד יוסף חי כמו שתירג' אונקלוס:

## פרק מו

**פסוק א**
**לאלקי אביו יצחק**. לפי שהיה לבו נוקפו על מה שאמר הק' ליצחק אביו אל תרד מצרימה והיה ירא שמא יקשה בעיניו כי הולך הוא עשה הזבחים לאלהי אביו יצחק כלו' על הדבר שאמר הק' ליעקב שיתרצה לו לילך לראות את יוסף ולכך אמר לו הק' **אל תירא מרדה מצרימה** כי אינו קשה בעיני **ולגוי גדול אשימך שם וארד עמך** ואעלה את גופך ליקבר בקברי אבותיך ואת זרעך לתת להם ארץ כנען:

**פסוק ד**
**ויוסף ישית ידו**. וכחו על עיניך לעבדך בין בחייך בין במיתתך לעשות מצותך:
**על עיניך**. על ענייניך שתצטרך כמו (ש"ב י"ו) אולי יראה ה' בעיני שהוא כמו בענייני בדוד כשהיה שמעי מקללו:

**פסוק טו**
**כל נפש בניו ובנותיו שלשים ושלש**. אע"פ שלא היה שם רק בת אחת קורא בנותיו כמו ובני פלוא אליאב ובני דן חושים:

**פסוק יט**
**ובני רחל אשת יעקב**. לפי שדבר למעלה בזלפה שהיא אמה אמר ברחל אשת יעקב ולא אמה:

**פסוק כז**
**שבעים**. עם יעקב ורבות' אמרו עם יוכבד שנולדה בין החומות:

**פסוק כח**
**להורות לפניו גושנה**. שישלח אליו אדם שיורה לו הדרך לגושן מפני שאמר למעלה וישבת בארץ גושן והיית קרוב אלי:

**פסוק כט**
**וירא אליו**. לפי שאמר וע"י כבדו מזוקן לא יוכל לראות אמר כאן וירא אליו לומר כי עדיין היה רואה יפה ונהנה מראייתו ומקלסתרו:
**ויבך על צאוריו עוד**. הרבה כאדם שבוכה וחוזר ובוכה עוד:

**פסוק ל**
**אמותה הפעם**. התיר עצמו למיתה כלו' איני חושש אם אמות מאחר שהשלים לי הק' כל תאות לבי שראיתיך חי וכן תרג' אונקלוס:

**פסוק לב**
**וצאנם ובקרם וכל אשר להם הביאו**. כלו' אין דעתם לחזור אלא להתיישב בארצך ולעבוד אותך:

**פסוק לד**
**כי תועבת מצרים כל רועה צאן** י"ל מפני שהיא תועבה להם ירחיקו אתכם מעליהם אל ארץ גושן ול"נ שהוא כינוי כי חשובים בארץ מצרים כל רועה צאן שמגדל תרפותם ולפי שכוונתם לע"ז קורא אותה תועבה לפי שיאהבו אתכם יושיבו אתכם אל ארץ גושן שהיא טובה כי אין נר' שימאיס אחיו בעיניהם:

## פרק מז

**פסוק ד**
**לגור בארץ באנו**. לפי הפשט להתיישב ולהשתקע ורבות' פי' שלא ירד להשתקע אלא לגור שם:

**פסוק ו**
**אנשי חיל**. לפי שראה אותם בעלי קומה ותואר נתן את לבו להם כי אנשי חיל הם:

**פסוק ז**
**ויברך יעקב את פרעה**. שלואי"ר (saluer, grüssen) בלע' כי כן דרך ב"א כשבאין לפני אדם וכשנפטרין ממנו מברכין אותו וכן עשה יעקב לפרעה:

**פסוק ח**
**כמה ימי שני חייך**. לפי שראה אותו זקן חשב כי רוב שנים היו לו ואמר לו יעקב לא ברוב ימים באה עלי זקנה כי מעט ימי שני חיי אך רעות גדולות וטרחים גדולים באו עלי ומפני הטורח והדאגה קפצה עלי זקנה:

**פסוק יט**
**גם אנחנו גם אדמתינו**. כי אדמה שאין בה בני אדם הרי היא מתה שאין מי שיחרוש ויעבוד אותה ואינה עושה פירות:

**פסוק כא**
**ואת העם העביר אותו לערים**. שהיה מיישב אנשי עיר אחת בעיר אחרת ומחליף את יושבי עיר בעיר לפי שקנה אדמתם שלא יחזרו ויחזיקו בארץ לאחר זמן לומר כל אחד על שדהו זה של אבותי היה מעולם וירושתי מעולם ויחזיק כל אחד בשלו ולפיכך העבירם שלא יהיה להם טענה במה שבידו ותהא מוחזקת ביד פרעה וי"ל העביר אותו לערים כשמכר כל התבואה שבעיר אחת העבירם לקנות תבואה שבעיר אחרת והראשון עיקר:

**פסוק כז**
**ויאחזו בה**. כי כל הארץ היתה לפרעה ונתנה להם והרי היא להם לאחוזה כי הם לא מכרו כלום כי כמו שלא מכרו הכהנים שהיה להם חוק מאת פרעה כך יוסף כלכל אחיו ולא מכרו כלום והיתה הארץ להם לאחוזה:

**לתורה ולתעודה, למקדשי אל וסדר עבודה, ולקטורת קנה וקדה, יזכיני לארץ חמדה, ואוייבתי תהיה אבודה ושדודה, ועל מחמדיה תהא ידו הדה, בסיימי ויגש אליו יהודה.**

**פסוק כח**
**ויחי יעקב בארץ מצרים**. י"ז שנה ראהו בתחלה וי"ז בסוף:

**פסוק כט**
**שים נא ידך תחת ירכי**. השתעבד לכך להיות נתון תחת רגלי לכך:

**פסוק לא**
**ויאמר השבעה לי**. נר' עתה ששים ידך תחת ירכי אינו על דרך שבועה אלא על דרך להיות משועבד לו כמו שפי' שלאחר שהודה להיות תחת יריכו אמר לו השבעה לי:

**וישתחו ישראל על ראש המטה**. להודות להק' על שנתן בלבו של יוסף לעשות רצונו, ורבות' פי' כי ליוסף השתחוה ואמרו על זה תעלה בעידניה סגיד ליה:

## פרק מח

**פסוק א**
**ויאמר ליוסף**. מקרא קצר הוא שלא פי' מי האומר וכן ויגד ליעקב ולא פי' מי המגיד:

**פסוק ד**
**ונתתי את הארץ הזאת גו'**. ומאחר שנתנה לי הק' יכולני לחלק כרצוני:

**פסוק ה**
**כראובן ושמעון**. ליטול שני חלקים בארץ ולכך קרוב לששית א"י לבני רחל בעבר הירדן שיש לה שני מטות וחצי בט' מטות וחצי ולכך:

**פסוק ו**
**ומולדתך**. בני בנים שלך קרויין על שם קרוביהם כי קרובים קרויין אחין:

**פסוק ז**
**ואני בבואי מפדן**. קברתי רחל בדרך אפרת כי ידעתי שיעלה אותו מקום לחלק בניה וזהו כבודה להיות נקברת בחלק בניה וכמדומה בחלק בנימין הוא ואם קברתיה במערה היתה קבורה בחלק יהודה ואין זו כבודה כדאמ' בבבא בתרא וכי תימא דזבין מזבן נמצא אותו צדיק נקבר בקבר שאינו שלו וכן כתב גבי שאול דאמר ליה שמואל (ש"א י') ומצאת שני אנשים עם קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח אלמא דקבורת רחל בגבול בנימין ומשום שדעתי להרויח נחלתך לב' שבטים ידעתי כי אותו מקום יחון לגבול בני

רחל ולכך קברתיה שם וכן מצינו בגדולים שהיו נקברים בגבול שבטים כדכ' ביהושע (כ"ד) ויקברו אותו בתמנת חרס אשר בהר אפרים והוא מבני אפרים ואת עצמות יוסף קברו בשכם שאף הוא בחלקו של אפרים ואלעזר בגבעת פנחס בנו וכן הרבה בשבטים:

**פסוק י**

**לא יוכל לראות**. להתבונן אלא כאדם שרואה ואינו רואה ולכך נאמר וירא ישראל את בני יוסף:

**ויגש אותם אליו**. כדפרש לקמיה:

**פסוק יב**

**ויוצא יוסף אותם**. מעם ברכיו של יעקב לאחר שברכם וישתחו אפים ארצה כשנפטר מלפניו ועתה מפר' כיצד הגישם וכיצד ברכם:

**פסוק יד**

**שכל את ידיו כי מנשה הבכור**. לפי שמנשה הבכור וידע יעקב שהביאו יוסף ושמו לימינו ואפרים בשמאלו שכל את ידיו בחכמה ובדעת עשה ונתן ימינו על ראה אפרים כי הבין שהוא לשמאלו מפני שמנשה בכור ושמו יוסף לימינו:

**פסוק טז**

**ויקרא בהם שמי**. כלו' יהא ניכר בהם שהם מזרעי ומזרע אבותי כי הק' בירך זרעינו וכשיהיו פרים ורבים ומבורכים יהיו העולם אומר אילו ודאי בני אברהם יצחק ויעקב אשר ברכם הצור כמו שנאמר (ישעיה ס"א) כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה':

**פסוק יח**

**לא כן אבי**. חשב יוסף שמא אביו טעה וסבר שבאתי מנשה משמאלי ואפרים בימיני כמו שהיו רגילים לילך עמי ונמצא מנשה בשמאלו ואפרים בימינו ולכך היפך ידיו ואמר לו לא כן אבי לא עשיתי כך כמו שאתה סבור לא טעיתי לעשות כך:

**פסוק יט**

ואמר לו **ידעתי בני ידעתי**. שלא טעית אלא שמת הגדול בימיני ולכך הפכתי את ידי כי **אחיו הקטן יגדל ממנו וגו' מלא גוים** שיהא הולך שמו בכל הגוים:

**פסוק כ**

**וישם את אפרים לפני מנשה**. בדבריו ומאפרים היה יהושע ורוב מלכי ישראל:

**פסוק כא**

**אנכי מת**. כלו' אם אני מת המקום יהיה עמכם והשיב אתכם, מנחם היה אותם:

**פסוק כב**

**שכם**. חלק כמו (תהילים כ"א:י"ג) תשיתמו שכם, (שם ס') אחלקה שכם וכן תרג' אונקלוס הגה"ה:

**בחרבי ובקשתי**. אין מקרא יוצא מידי פשוטו כי בודאי במלחמה לקחו אבל לא נודע היכן ושמא כשהרגו שכם נלחמו עמו הגוים אשר סביבותיהם ונגפו לפניו וזהו ויהי תחת אלהים שנגפו ויראו לרדוף וזהו חלק בכורה שנתן ליוסף כדכת' (דה"א ה') ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו ליוסף ולא להתייחש על הבכורה שיהא בכורה שלימה שלו שהרי הממשלה שהוא רואיה לבכור נתנה ליהודה כמו שכתב בסוף הפסוק ואע"פ שיוסף בכור לאמו היה אין זה יחס בכורה דאינו זה בכור לנחלה:

## פרק מט

### פסוק ב

**הקבצו ושמעו**. מכריז היה להם שיבואו לשמוע נבואת אביהם ועניין ברכתם:

### פסוק ג

**ראובן בכורי אתה**. שמודה אני שאתה בכורי **כחי וראשית אוני** לשון כח כמו (ישעיה מ' ולאין אונים עצמה ירבה וכפל מלה הוא:

**יתר שאת ויתר עז**. כלו' ראוי אתה ליתרון נשיאות ויתרון עוז וממשלה על אחיך:

### פסוק ד

**פחז כמים אל תותר**. כלו' נחפז היתרון לימשך ולהיות נגר מעליך כמים שנגרים ונמשכים לשון (שמואל א כ"ג:כ"ו) ויהי דוד נחפז ללכת והתיבה הפוכה כמו שמלה שלמה:

**אל תותר**. אל תקח יתרון על אחיך כל אל שבמקרא לשון בקשה או לשון אזהרה כמו (לעיל י"ט) אל נא אחי תרעו, (תהילים כ"ז:י"ב) אל תתנינו בנפש צרה וכאלה רבים, ולשון אזהרה כמו (אסתר ד':י"ג) אל תדמי בנפשך וכו' (ויקרא כ"ה:ל"ו) אל תקח מאתו נשך וכן רבים כמו שאמרו רבות' כל מקום שנ' השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה וכאן הזהירו שלא ליקח שררה על אחיו. אל תותר כמו אל תט מן יטה, יאמר אל תותר מן יתר כי היתרון נחפז ללכת ממך כמים:

**פחז**. כמים לשון פעל ורש"י פי' שהוא שם דבר שלפי שכולו פתח ואם היה פעל היה חציו קמץ וחציו פתח ולפי זה יכולני לפר' פחיזה כמו למים היה ליתרון שלך ולפיכך אל תותר והיינו הך:

**כי עלית משכבי אביך**. כלו' דהא עלית משכבי אביך כי כמו דהא דזה אחד מד' לשונות ולפיכך היה פחיזת יתרונך כמים:

**אז**. כשעלית על משכבי:

**חללת**. עשית חולין ומחולל:

**יצועי עלה**. אותו שעלה על יצועי דהיינו עצמך שבאותו שעה ירדת מקדושתך ונעשית חול ואבדת הבכורה ומלכות ולפי שאמר לשון גנאי כסה דבריו מעט ולא אמר בהדיא חללת עצמך אלא אותו שעלה על יצועי והיינו הך אלא שדבר בלשון כבוד שלא לקרותו חולין בהדיא וי"ל אז חללת יצועי עלה מי שרגיל לעלות על יצועי כלו' אותו. [ואבן עזרא אמר אז חללת עצמך ויצועי עלה כלו' נסתלק ששוב בלא שכתבו עמה הג"ה]:

**פסוק ה**

**שמעון ולוי אחים**. עתה פי' למה לא הייתה הממשלה לראובן ועתה מפרש למה לא נתנה ללוי או לשמעון שהיו גדולים אחריו, **אחים** שוים בדעת שניהם כעסנים ולפיכך הם רגילים זה אצל זה שדעתם שוה כדכ' (ב"ס) כל עוף למינו ישכון ובן אדם לדומה לו:

**כלי חמס מכירותיהם**. הכרתם זה לזה וישיבותם כלי חמס הוא כמה חמסנים יוצאים מתך עצמם:

**מכירותיהם**. כמו (מלכים ב י"ב:ו') איש מאת מכרו:

**פסוק ו**

**בסודם אל תבא נפשי**. אל תהי נפשי באה בסודם שיהיו הם שרים ומלכים על בניי ויתעצו סוד עליהם ויעשו להם רעות באפם:

**ובקהלם אל תחר כבודי**. כשיקהלו יחד להתייעץ אל תתיחד כבודי וזרע פן יעשו רעות בחמתם:

**כי באפם הרגו איש**. רגילים הם להרוג בני אדם בכעסם:

**ובאפם**. **וברצונם**. אפי' בלא כעס עוקרים שוריהם של בני אדם ולפיכך איני רוצה שימשלו על נפשי וכבודי כלו' על בניי שיוכלו להקהל ולהמתיק סוד עליהם:

**פסוק ז**

**ארור אפם כי עז**. אף ועברה עזה וקשה שלהם תהא ארורה כי לא יוכלו אחיהם לסבלם להיות מלכים ומושלים עליהם ולא יודו לדברי אם אומר שימלכו אלא אחלקם ואפיצם זה מזה להתערב עם שאר אחיהם ביעקב ובישראל ולא יקחו שום עצה יחד ולא היה ללוי חלק ונחלה ונתפזר בכל ארץ ישראל כי כל אחד נתן מעריו ללויים ושמעון לקח נחלה אצל יהודה כידי שתהיה אימת מלכות עליו כמו שנ' (שופטים א':ג') ויאמר יהודא אל שמעון שהיה אצלו עלה אתי בגורלי:

**פסוק ח**

**יהודה אתה יודוך אחיך**. בך יודו שתהא מלך עליהם ואתה תהיה איש מצליח ותהיה ידך בעורף אויבך שיפנו לך עורף וינוסו מפניך:

**ישתחוו לך בני אביך**. שתהיה להם דורש טובתם ועושה משפט וצדקה כדכ' (שמואל ב ח':ט"ו) ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו:
**בני אביך**. לפי שהם בני אב אחד ובני אמהות הרבה:

**פסוק ט**

**גור אריה יהודה מטרף בני**. מכל עושה טרף עלית שאין טורף ושולל על אויבך כמותך וי"מ מטרף בני עלית מעצמך ומרצונך שאין אדם יכול להעלות אותך מעל טרף שלך עד שתרצה כמו שנ' (ישעיהו ל"א:ד') כאשר יהגה האריה והכפיר על טרפו וקרא אחריו מלא הרועים משאותם ומהמונם לא יחת עד שירצה ויעלה מעצמו, משום ר' יוסף קרא שמעתי:
**כרע רבץ כאריה**. כלו' אם תאמר שהוא טורף על אחרים ואחרים עליו לכך כרע רבץ בשעה שכורע ורובץ בארצו אין מי שיקימנו וירגישנו כי כולם יראים אותו וכן מצינו בדוד שהיה שולל וטורף את האומות כדי לחלק לאחיו העניים כדאמ' (ברכות ג' ע"ב) כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו ואמרו עמך צריכין לפרנסה וכו' עד לכו ופשטו ידיכם בגדוד מיד מתייעצין באחיתופל ונמלכין בסנהדרין וכו' מפרש בפ"ק דברכות. ולפי האגדה י"ל מטרף בני עלית כלו' מטרף שאתה עושה נתעלית שאתה עושה ממנה צדקה:

**פסוק י**

**לא יסור שבט מיהודה**. בא לפרש מתי יבא לו המלכות ואמר לו לא תעלה על לבך שתהיה בעניות עד שיבא זמן מלכותך כי לא יסור שבט מיהודה וממשלה ממך כי לעולם יחשבוך לגדול ותהיה מכה ורצועה בידך:
**ומחוקק**. שכתב ומחוקק גזירות מצוות על אחרים כלו' עד כי יבא שילה תהיה שוטר ומושל אבל משבא שילה תהיה מלך כי משבא יומו של שילה שנחרב אז צמחה מלכות בית דוד כדכ' בספר תהלים (ע"ח) ויטש משכן שילה וימאס באהל יוסף ויבחר בדוד עבדו ובירושלים אשר רצה אלמא דבביאת יומו של שילה תלוי מלכות בית דוד, ובישר לו יעקב שאז יהיה מלך ועד ביאת שילה לא יהיה בשפלות רק שבט ומחוקק אבל משיבא שילה לו יקהת עמים אז יקהלו אליו כל ישראל להמליכו כדכ' (דברי הימים א י"ב:ל"ט) ויבאו כל ישראל חברונה להמליך את דוד וכן מצינו שיהיה שבט יהודא גדול לעולם כדכ' (במדבר ז':י"ב) ויהי המקריב ביום הראשון נחשון בן עמינדב שיהיה ראש לדגלים ולחנוכת המזבח וכתי' (שופטים א':ב') מי יעשה לנו בראשונה ויאמר ה' יהודה יעלה:

**יקהת**. לשון קיבוץ כמו (משלי ל') ליקהת אם י"ל לשון קהיון שינים שקהו שיניהם של אומות העולם בשעה ששמעו שמלך דוד על ישראל כדכ' (שמואל ב ה':י"ז) ויעלו כל פלשתים לבקש את דוד:

**פסוק יא**

**אסרי לגפן עירה**. לפי שאמר שיהודה טורף ושולל אמר לך לא תהיה סבור שלכך הוא שולל שאין ארצו מבורכת ואין לו מה יאכל כי ארצו מבורכת ואינו שולל רק לחלק לאחיו העניים כמו שפי'. אוסרי כמו אוסר והיוד מיותרת כמו היושבי בשמים:

**לגפן**. כמו לגפן אחת:

**ולשורקה**. לזמורה אחת הוא אוסר עירה שלו זמורה אחת היא מטעינו כולו:

**בני אתונו**. פי' רש"י כמו בן אתונו והיוד יתירה כמו של אוסרי י"ל דהכי קאמר יהודה בני אוסר לשרקה אתונו:

**כבס ביין לבושו**. מרוב יין עושה בו משרה וכבושה:

**פסוק יב**

**חכלילי עינים מיין**., עיניו פניו מראיתו אדום כמו (שמות י':ה') וכסה את עין הארץ שהוא מראית הארץ מראיתו אדום מן היין שהוא שותה ושיניו לבנות מחלב שהוא אוכל וי"ל אדום מראיתו יותר מן היין ושיניו לבנות מן החלב כלומר אדם יפה ובעל תואר והגון למלכות כדכתיב בדוד (שמואל א ט"ז:י"ב) אדמוני עם יפה עינים וטוב תאר:

**פסוק יג**

**זבולון לחוף ימים**. על שפת הים ומביאות שם כל סחורה וכל הון יקר ובני זבולון מוליכין סחורה בים ומרויחין הרבה:

**וירכתו על צידון**. גבולו כמו על ירך המזבח צפונה ומוליכין סחורה לצידון ובני צידון להם שהם אנשי סחורה כדכת' (ישעיהו כ"ג:ב') סוחרי צידון מלאוך ולא ידעתי למה הזכיר זבולון קודם יששכר וגם משה אמר שמח זבולון בצאתך לסחורה ויששכר באהליך שיושב שם לשמור שדותיו וגם אחר גד דן אשר ואח"כ נפתלי והיה לו לסדר אחר דן נפתלי:

**פסוק יד**

**יששכר חמור גרם**. בעל עצמות כמו (צפניה ג':ג') לא גרמו לבקר חזק לחרוש שדות ולשדד הנשמים שבני יששכר עובדי אדמה היו ולא בעלי סחורה:

**בין המשפתים**. בין תחומי השדות לשמור שם גנותיו ופרדסיו:

**פסוק טו**

**וירא מנוחה כי טוב**. ראה כי טוב להיות בביתו במנוחה מלצאת ולבא בסחורה:

**ואת הארץ כי נעמה**. וראויה להספיק לו כל צרכיו בלא טורח סחורה:

**ויט שכמו לסבול**. עבודת האדמה:
**ויהי למס עובד**. על שהיה נותן ממנה תרומה ומעשרות לכהנים וללוים וגם למלכי ישראל כדכתיב (שמואל א ח':י"ד) כרמכם וזיתכם הטובים [וגו'] יעשר:

**פסוק טז**
**דן ידין עמו**. לשון נופל על הלשון כמו יהודה אתה יודוך:
**כאחד שבטי ישראל**. אעפ"י שהוא מבני השפחות יעמיד שופט גדול וחזק שישפוט את ישראל בכחו והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלשתים. כאחד שבטי ישראל כמיוחד שבשבטי ישראל:

**פסוק יז**
**יהי דן נחש עלי דרך**. שהיה דן אחרון לדגלים וגם בארץ ישראל היה עומד על הגבול כדכתי' כל ישראל מדן ועד באר שבע וכשהיו שונאים באים על ישראל בו פוגעים תחלה והוא נלחם בהם ומונע אותם מלעבור כנחש העומד על הדרך כבריח ומונע את העוברים וכשהיו מגיעים אצלו היה נחש נושך הסוס בעקבו והוא נופל על עקבותיו והרוכב נופל לאחוריו כך דן כשהיו השונאין פוגעין בו היה נלחם בהם ומשיבם אחור שלא יכנסו בארץ ישראל:

**פסוק יח**
**לישועתך**. אני מקוה הק' ומצפה לו שישיעך שכל זמן שהק"ב מושיע אותך אין ישראל יראים כלום שאתה עומד כבריח:

**פסוק יט**
**גד גדוד יגודנו**. כלו' גד גדוד שיגוד עמו כגון ראובן וחצי שבט מנשה שיעברו עמו חלוצים והוא גד עצמו יגוד עקב יחזור על עקבו שלם לביתו ולארצו במניין הגדוד שיגוד:

**פסוק כ**
**מאשר שמנה לחמו**. יותר מאשר שמנה לחמו של גד שטובה ארצו של גד משל אשר כי היה המקום מקום מקנה והוא אשר יתן מעדני מלך ולא מפני שארצו של אשר רעה כי הוא אשר יתן מעדני מלך כי ארצו טובה חשובה ושמינה:

**פסוק כא**
**אילה שלחה**. ארצו של נפתלי מבכרת ומבשלת פירותיה כאילה זו שממהרת לצאת:
**הנותן אמרי שפר**. משם באות בשורות טובות לעולם שמי שבא מארץ נפתלי אמר כבר ראיתי ענבים מבושלים ותאנים ורמונים גמורים וכן ראיתי כבר פרחים וסמדר והבריות שמחות ויפה בעיניהם כשהעולם מתחדש ומתבקר ופירות חדשות באות לעולם וגם י"ל כי בני נפתלי קלים ברגליהם כצבאים וכשהיו ישראל הולכים למלחמה ונוצחים היו בני נפתלי רצים ושבים תחלה ברוב מרוצתם ומשבחין את הישועה וזהו הנותן אמרי שפר:

**פסוק כב**

**בן פורת יוסף בן פורת עלי עין**. דרך הפסוק להתחיל דברו ואינו כגומרו ואח"כ מתחיל וגומר כמו (תהלים צ"ב) נשאו נהרות ה' ולא פי' מה נשאו נהרות ואח"כ מפרש נשאו נהרות קולם וכן בן פורת יוסף שיהא פרה ורבה ולא פי' כיצד ואח"כ פירש בן פורת עלי עין שיהא פרה ורבה כאילו הוא שתול עלי מים מעין הטוב שאינו פוסק ומשקה שתילים הנטועים סביביו:

**בנות**. פאורות ניכרים:

**צעדה עלי שור**. שהפאורות גדולות ומתנכרים על החומות ועל המגדלים:

**שור**. חומה בלשון ארמי וכן יוסף פרה ורבה שיצאו ממנו ב' שבטים גדולים והם עם רב כדכתיב ביהושע (י"ז) ואני עם רב אשר עד כה ברכני ה' כך אמרו בני יוסף אל יהושע:

**צעדה**. שהעביר המעיין את הפאורות על החומה מתוך שמשקה אותם כמו (איוב י"ח:ז') יצרו צעדי אונו:

**פסוק כג**

**וימררהו**. עשאוהו מטרה לחצים משנירנטלו"י, כמו (ירמיהו ל"א:כ"א) שמי לך תמרורים עשי לך ציונים כמו סימנין בדרך וכן המטרה סימן שירה שם החץ וכן הוא אומר וימררהו עשו אותו מטרה:

**ורבו**. כמו רובה קשת וכמו יפולו עליו דברי חציו שירדו בו חצים כלו' שדברו עליו רעות כמו שנ' (ירמיהו ט':ז') חץ שחוט לשונם, על אחיו ועל אשת פוטיפר הוא אומר כדכת' ולא יכלו דברו לשלום ואשת פוטיפר הלשינה עליו:

**פסוק כד**

**ותשב באיתן קשתו**. כלו' קשתם נשברה שלא יכלו לו אבל כשדבר אתם קשות עמדה קשתו באיתן ובחוזק שכולם נפלו לפניו ובידו וזן לכל אחיו ולאשת פוטיפר שנעשה אדון לכל מצרים:

**ויפוזו**. כמו (שמואל ב ו':ט"ז) ודוד מפזז ומכרכר בכל עז וכן יוסף היה מפזז ומכרכר בזרועותיו ומושך חציו בחזקה כלו' מתגבר בידו ואונקלוס תרגם לשון זהב ופז:

**מידי אביר יעקב**. בא לו הכח הזה והממשלה ומשם אביר יעקב נעשה רועה ומפרנס לאבן ישראל כלו' לבני יעקב:

**אבן**. שורש וחוזק כמו (תהלים קט"ז) אבן מאסו בונים היתה לראש פינה שנ' על דוד [ואונקלוס תרגם בגימטריא אב ובן והבי"ת משמש עם הא' וגם עם הנו"ן ותרגמו אבהן ובנין הגה"ה]:

**פסוק כה**

**מאל אביך**. בא לך זאת והוא יעזרך:

**ואת שדי** התהלכת שגמלת טוב לאחיך על שגמלו לך רע והוא **יברכך**.

**ברכות שמים מעל**. של גשם ומטר ומגד תבואת שמש ומתהום רובצת תחת שיהא הטל עולה מן התהום להשקות את ארצך וגם בשעה שיהיו הגשמים יורדין מן השמים יעלה תהום נגדו כמו שאמרו רבותינו אין לך טפח שיורד מלמעלה שאין טפחין עולין מלמטה כדכתיב (תהילים מ"ב:ח') תהום אל תהום קורא לקול צנוריך:

**ברכות שדים ורחם**. שלא יהא רחם של נשיו ובהמה משכל אלא ילדו בעתם ובזמנם לא יהיו מפילות והשדים יספיקו חלב הרבה לגדל הוולדות ולא יהיו צומקות ודרך גדילת האשה לקח ברכתו השדים תחלה ועוד שדרך לבא החלב בשדים קודם שיולד הוולד ולכך לקח שדים תחלה אבל ירמי' (הושע צ"ל) קללתו אמר (הושע ט' י"ד) תן להם רחם משכיל ושדים צמוקים והכי קאמ' יהיה רצון שיפילו ואם תלדנה בזמנם יהי רצון שיצמקו שדיהן ולא יוכלו לגדלן ולפיכך לקח הרחם תחלה:

**פסוק כו**

**ברכות אביך גברו**. שנתן לי הק"ב רוב בנים יותר מאבותי וכולם בכלל ברכת אברהם לירש ארץ ישראל, נתן לאברהם בנים מהגר וקטורה ואמר ביצחק יקרא לך זרע והוציא סוחרים מכלל הברכה ומכלל ירושת הארץ נתן ליצחק אותי ועשו ואמר לי כי לך ולזרעך אתן את הארץ והוציא עשו מן הברכה ומנחלת הארץ אבל בניי כולם בכלל הברכ' וגם ליעקב נתנה נחלה בלא מצרים כמו שפי' רבות':

**עד תאות גבעות עולם**. עד שנתאוו לברכות גדולי עולם והם תהיינה לראש יוסף שיהיו כל בניו לכלל הברכה ולכלל ירושת הארץ:

**נזיר אחיו**. יוסף שהיה מופרש ומובדל מאחיו כמו (ויקרא כ"ב:ב') וינזרו מקדשי בני ישראל ואעפ"י שכל אחיו היו כמו כן הם וזרעם בברכת הארץ מ"מ הוא זכה יותר מכולם שנטל שני חלקים:

**פסוק כז**

**בנימין זאב יטרף**. כזאב שטורף ואינו מתעכב על טרפו כי לא נמשכה מלכותו של שאול רק שתי שנים ומחצה והוא היה שולל וטורף אויביו כדכתיב (ש"א י"ד) ושאול לכד המלוכה וילחם באדום ובמואב ובני עמון ועמלק ובפלשתים ובכל אשר יפנה ירשיע אבל מלכות בית דוד דומה לאריה שעומד על טרפו ואינו בורח לפי שנמשכה מלכותו:

**בבוקר יאכל עד**. מלכות שאול דומה לבוקר לפי שהיה תחלה מלכות ישראל כמו שהבוקר תחלה היום:

**עד**. לשון שלל, ביזה עדאה בלשון ארמי:
**ובערב**. לאחר שערבה שמשם של ישראל שגלו יחלק שלל שחילק שלל לאחרים ולא לקחו לעצמן בימי מרדכי ואסתר שהיו מבנימין כתי' (אסתר ט') ובבזה לא שלחו את ידם:

**פסוק כח**
**כל אלה שבטי ישראל שנים עשר**. כל אלה י"ב שבטי ישראל הם:
**איש אשר כברכתו ברך אותם**. ברכות העתידות לבא עליהם ויבוא להם:

**פסוק לא**
**ושמה קברתי את לאה**. כלו' שלי הוא וחלקי שהבכורה שלי וכבר החזקתי בה שכבר קברתי את לאה:

**פסוק לג**
**ויאסוף רגליו אל המטה**. כשהיה מדבר עמהם היה יושב על המטה ורגליו על השרפרף ואח"כ שכב ואסף רגליו אל המטה:

## פרק נ

**פסוק ב**
**לחנוט**. אנבמי"ר (embâmer. Balsamiren) בלע' ונראה שהוא משמן זית שלא הביאו שליש ואין הזתים רק חנוטים כמו (שיר השירים ב':י"ג) התאנה חנטה פגיה וגן אמרו רבו' אנפיקטינון שמן זית שלא הביאו שליש והאומנין מרחקין אותו לחנוט בו אדם וכן עשו ליוסף:

**פסוק ג**
**ויבכו אותו מצרים וגו'**. במצרים לבד אשר בכו אותו בגרן האטד **שבעים יום** מ' לחניטה ול' של אבילות:

**פסוק ה**
**אבי השביעני**. ואל יעבירני על שבועתי:

**פסוק י**
**ויספדו שם מספד גודל**. נר' שלשם באו לקראתו אלופי עשו ונשיאי ישמעאל ובני קטורה ובני ארם שהם גם הם היו קרוביהם שהיו השבטים מבנות לבן וכל רעיו ושכניו ומיודעיו ובני בריתו שבארץ כנען התחילו לבכותו גם הם עמהם כי כן דרך כשבא אחד מקרובי המת ובוכה בוכים כולם עמו ולכך עשה שם אבילות ז' ימים:

**פסוק טו**
**לו ישטמנו יוסף**. ולוואי שישטמנו יוסף ולא יגלה שנאתו כי כל שנאה שאין אדם מגלה אותה קרויה שטימה וכן וישטום עשו, אבל יריאים אנו פן ישנא אותנו בגלוי מעתה **והשב ישיב לנו את כל הרעה** ומקרא קצר הוא. וי"מ כמו אם זו לבד יעשה יוסף ישטמנו

השב ישיב וגו' וכן מפרשים כל לו שבמקרא כמו (ישעיהו מ"ח:י"ח) לו הקשבת למצותי ואם זאת לבד עשית שהקשבת ואינו כלום בעיני. ורש"י פי' זה לשון שמא ויושב יפה אלא שלא מצינו לו שהוא לשון שמא:

**פסוק טז**

**ויצוו אל יוסף**. ויצוו אנשים שלוחים אל יוסף לאמר לו כמו ויצו עליו פרעה אנשים לאמר לו:

**אביך צוה לפני מותו לאמר**. לך זאת **אנא שא נא וגו'**:

**פסוק יז**

**עבדי אלהי אביך**. אם אין אביך חי אלהי אביך חי והם עבדיו:

**ויבך יוסף**. נתגלגלו רחמיו עליהם:

**פסוק יח**

**וילכו גם אחיו**. אחר שלוחיהם כשראו אותו בוכה ידעו כי מרחם עליהם ומהרו ונפלו לפניו שימחול להם בעוד שהוא במדת רחמנות:

**פסוק יט**

**כי התחת אלהים אני**. שאוכל (להרע) לכם בתמיה ועוד שאין עלי דעין עליכם כי רעתכם נהפכה לטובה ועוד מה יאמרו עלי בני אדם שהבאתי אתכם כאן על בטחוני ואני ארע לכם ולא דיי שאעשה עמכם רעה כי טובה אעשה לכם לכלכל אתכם ואת טפכם:

**פסוק כג**

**לאפרים בני שלשים**. והוא רביעי, וגם בני מכיר בן מנשה, ראה לאפרים דור רביעי ולמנשה דור ג' שכבר הגיע לאפרים ברכתו של יעקב שיהיה הגודל ממנשה:

**פסוק כד**

**פקד יפקד**. אלהים ולא השביע אליהם מיד כמו שעשה יעקב לו לפי שאין ספק בידם:

**פסוק כו**

**ויישם בארון**. כדי שיהיה מצוי לנשאו כשיפקד אותם הק"ב לטובה:

**והעליתם את עצמותי מזה אתכם**. יודע היה שכל גופי השבטים יעלו ולפיכך אמר אתכם אבל עם עצמו היה ירא לפי שהוא גדול ויקברוהו מצרים בכבוד גדול וירא שמה יניחוהו שיאמרו הרי הוא נקבר בכבוד:

**את אויבי צור יקוב**, **ועצמותיהם ירקבו רקוב**, **ומישור יהיה לפני עקוב**, **בסיימי ויחי יעקב**. **ואשמתי תפר**, **בסיימי הספר**, **היושב בדד מרוממות**, **יצליחני בהתחלת ואלה שמות**.

# שמות

## פרק א

**פסוק א**
**ואלה שמות**. אע"פ שמנאן חזר ומנאן כאן לפי שהוא ראש הספר וכל הספר מדבר בהם הזכיר המנין איך פרו ורבו וכמה היו בבואם וכמה היו בצאתם ואיך נשתעבדו וכל המאורעות:

**פסוק ה**
**שבעים**. עם יעקב ואמר **יוצאי ירך יעקב** לפי שכולם יוצאי יריכו לבד הוא לבדו:

**פסוק ח**
**אשר לא ידע את יוסף**. לא הכירו ולא ידעו ולא נשא להם פנים בשבילו:

**פסוק י**
**הבה נתחכמה לו פן ירבה**. נערים עליו לעשות דבר שלא ירבה שאם ירבה **והיה כי תקראנה מלחמה** כי יקרה מקרה של מלחמה יתחבר עם שונאינו:
**ונלחם בנו ועלה מן הארץ**. ילכו להם ונפסיד עם גדול כזה שראויין להשתעבד בהם בשעת הצורך ולכך נשתעבד בהם שלא לצורך שלא ירבו ולא יעלו מן הארץ ויהיו מצויים לנו בשעת הצורך כי זאת העבודה לא היתה לצורך אלא פן ירבה. וי"ל ועלה מן הארץ כלו' מן הארץ יהיה עליון יותר ממנו והיינו משועבדים להם, שניהם מדעתי והראשון נראה כי בסוף ניכר שבסוף הקפידו שיצאו מתחת ידם ומדקאמר והיה כי תקראנה יש להוכיח שבפני עצמו לא היו יראי' מהם:

**פסוק יא**
**וישימו עליו שרי מסים**. שהיו גובין מס האנשים שהיו שולחין על עבודת המלך עשרת אלפים והיו מחולקים לחדשים או לשבתות כמו שנ' בשלמה (מלכים א ה':כ"ז) ויהי המס שלשים אלף איש ואמר (שם) חודש יהיו בלבנון ושנים חדשים בביתו ואדונירם על המס וכאן שרי מסים ממונים על מס האנשים למחלוקתם והיו חודש בעבודת פרעה או ג' או ד' בביתם והא ליכא למימר שהיו תדיר בעבודה דא"כ מתי יעשו לביתם ומי יפרנסם:
**ויבן ערי מסכנות**. לשון אוצר כמו (דה"ב ל"ב) ומסכנות לדגן ולתירוש וכן תרגם אונקלוס ופרעה היה צריך רוב אוצרות כי חומש כל תבואת מצרים שלו כדכת' (בראשית מ"ז:כ"ו) וישם אותה לחק עד היום הזה לפרעה לחומש אבל בני ישראל לא היו נותנים חומש כי יוסף נתן להם אחוזה במיטב הארץ וכלכל אותם ולא מכרוהו ובאו בעלילה על ישראל לאמר כל המצרים עובדים את המלך שעובדים את האדמה והחומש שלו וכל בהמתם

שלו והם מגדלים אותם ונותנין חצי הוולדות למלך וכולם אריסין אבל אתם אינם עובדים אותו לכן כיון שהמצרים נותנין את התבואה אתם בנו את האוצרות לתתה בהם:

**פסוק יב**

**ויקוצו מפני בני ישראל**. כי כאשר ראו כי כן יוסיפו לענותם כן יוסיפו לפרות ולהרבות קצה בחייהם מפני בני ישראל לבדם בתחלה היו יראים פן יתחברו עם השונא ועכשיו שראו אותם כ"כ פרים ורבים קצה מפניהם לבדם:

**פסוק יד**

**וימררו את חייהם**. כשראה שהם פרים ורבים הוסיפו למרור חייהם בעבודה שבתחלה ויבן ישראל ערי מסכנות ולבסוף אף בכל עבודה בשדה ליטע כרמים וגנים ולחפרם ולשדד תלמים אחריהם ובכל עבודתם שהיה משתעבדים היו משתעבדים בהם **בפרך** שלא היו מניחים אותם אפי' להרגיע עד בלעם רוקם אלא אצים ודוחקים וממהרים אותם כדי ליגעם וישנו כל הלילה מתוך יגיעתם ולא יעסקו בפריה ורביה וכשראו שכל זה אינו מועיל להם שלא יפרו ולקחו להם צד אחר להמית הבנים:

**פסוק טו**

**ויאמר מלך מצרים למילדות**. לאותם שמילדות את העבריות ומסתמא גם הם עבריות היו ואף הפסוק משמע שהמילדות עבריות:

**אשר שם האחת שפרה**. הזכיר הק"ב שמם לכבודם שתזכרם לטוב כי שמו נפשם בכפם על ישראל לעבור מצוות המלך:

**פסוק טז**

**אם בן הוא והמיתן אותו**. ותאמרו הפילו כי לא רצו עדיין לעשות רציחה בפרהסיא:

**פסוק יט**

**כי חיות הנה**. בריאות אי נמי מילדות יודעות כל אחת לילד את עצמה כמו שתיר' אונקלוס:

**בטרם תבוא אליהן**. בתחלה היו קוראים אותם לכך נקראות מילדות כי הנאה הייתה להן באחרות יותר מבעצמן אבל כשהרגישו שאנו עסוקין במצוותיך כי מתוך שהן יודעות האומנות הרגישו ושוב לא קראו אותנו כי בטרם תבא אליהן המילדת משם ואילך וילדו:

**פסוק כ**

**וייטב אלהים למילדות ויירב העם**. ולא נחשדו על שפיכת דמים שאם לא היו פרים ורבים כבתחלה היו סוברים שהם היו עושים אע"פ שכל אחת יודעת שלא עשו לה רק טוב:

**פסוק כא**

**ויעש להם בתים**. עושר וכבוד ופריה ורביה כמו (שמואל א כ"ה:כ"ח) כי עשה יעשה ה' לאדוני בית נאמן וכיון שראה שאינו יכול בצינעה פירסם הכל וצוה לכל עמו ועשאם כולם ממונים ע"כ שלא יוכלו ישראל להשתמר מהם. [וראיתי בדברי החכם צח (?) כי ראו אצטגניני פרעה כי עם מצרים עתידים לטבוע כמו שעשו בים וסברו להפוך על ישראל הגה"ה]:

## פרק ב

**פסוק א**

**וילך איש מבית לוי וגו'**. לא עתה בשעת גזירה אלא קודם גזירה כי קודם הגזירה נולדו להם אהרן ומרים אלא לספר להם מה אירע להם בשעת הגזירה התחיל לספר איש לוי שלקח בת לוי אירע לו כך בשעת הגזירה:

**פסוק ב**

**ותרא אותו כי טוב**. בעל צורה וראוי לחיות:

**ותצפנהו ג' ירחים**. כי לא הרגישו שהיא מעוברת עד ג' ירחים שניכר הוולד ומשם מנו ובסוף תשעה למניינם אמרו לחפש אחריו ושמה אותו בסוף. ורבותינו אמרו שנולד לששה חדשים וב' ימים כמו שכתוב בשמואל ויהי לתקופות הימים ותהר חנה וגו' מיעוט תקופות ב' ומיעוט ימים ב' כי יולדת לז' יולדת למקוטעים והם מנו לתשעה:

**פסוק ג**

**ותקח לו תבת גומא ותשם בסוף**. סוף וגומא אחד הוא, אין נראית ונכרת שם, משום שהסוף והגומא דומה לדדי כי היתה יריאה פן יראוהו מצרים ויטביעוהו ודעתה לגונבו משם דימתה בת פרעה:

**פסוק ד**

**ותתצב אחותו מרחוק**. אמה העמדתה שם וצותה לה לראות מה יעל בנער מדלא כתיב ותצב נר' שהציבוה אחרים:

**פסוק ה**

**ותרד בת פרעה לרחוץ**. כמו ותרד על היאור לרחוץ הגה"ה:

**אמתה**. שפחתה שאם היתה יד שלה היתה האלף פתוחה והמ"ם דגושה:

**פסוק ו**

**ותחמול עליו**. ואומרת מי יתן מינקת לשכור שתגדלנו לי כי יפה הוא מאד וחסה על שראוהו בוכה והוא זכר:

**מילדי העברים**. המושלכים ביאור [ואף ראתהו נמול הגה"ה]:

ואמרה לה **האלך**. כלו' התרצי מן העבריות ואמרה כן:

**פסוק י**
**ויהי לה לבן**. כי הצלתו מן המיתה וגדלתו בממונה:

**פסוק יא**
**וירא בסבלותם**. שהיו סובלים עול קשה ולא די בעול אלא שאותו מצרי חובט ומכה אותו עברי ויחם לבבו כי נכמרו רחמיו אל אחיו:

**פסוק יג**
**לרשע**. לאותו שמתאכזר להכות את חבירו:

**פסוק יד**
**ושופט**. אתה שופט לפי דעתך ושר ליקח הנקמה בעצמך רוצה אתה להורגני שלא כדין שהמכה את חבירו אינו חייב מיתה כיון שאינו הורגו:
**כאשר הרגת את המצרי**. שלא כדין שהיה עושה את מצות המלך לדחוק היהודי:
**אכן**. אמת:
**נודע הדבר**. אני הייתי סבור שלא יודע ולכך פניתי כה וכה וזה צועק עלי ואינו חושש מי ישמענו. ומשם ר' שמואל שמעתי אם כן כמו אך כן כלו' אינו כמו שהייתי סבור אך כן הוא שנודע:

**פסוק טו**
**ויבקש להרוג את משה**. על שהרג את המצרי שהיה עושה מצוותו:

**פסוק יז**
**ויושיען**. שהיו רוצים הרועים לגזול את המים שדלו:
**וישק את צאנם**. שלא הספיק מה שדלו הם ודלו מים אחרים עד שהשקה צאנם וזה שאמרו לאביהן **הצילנו** מה שדלינו הציל **וגם דלה דלה לנו** להספיק:

**פסוק יח**
**מדוע מהרתן**. בא שבכל יום אתן רגילות לבא אחרונות לפי שהם הרועים אינם מניחים אותם להשקות והיום באתם ראשונות:

**פסוק יט**
**איש מצרי**. על עניין לבישתו ועל הלשון הכירו אותו כי ממצרים הוא:

**פסוק כ**
**למה זה עזבתן את האיש**. שמא אין לו אושפיז:

**פסוק כב**
**כי אמר וגו'**. גרשם גר הייתי שם:

**פסוק כג**
**וימת מלך מצרים ויאנחו**. כל זמן שהיה אותו מלך חי היו מצפים שמא כשימות זה יתבטלו גזירות וכיון שמת ולא נתבטלו גזירותיו אמרו עתה אין לדבר סוף לא נצא עוד

מעמל זה ויאנחו י"מ וימת מלך מצרים והיה משה יכול לשוב כמו שאמר הק' כי מתו כל האנשים וגו' וגם נאנחו בני ישראל ושמע הק"ב את אנחתם וריחם את בניו וגם זכר את בריתו שכרת לאבותם וחפץ לקיימו לשלם נדרו שנדר לתת להם ארץ כנען כל הדברים הללו גרמו ששלחו למשה ועתה מספר איך שלח. וי"מ וימת מלך מצרים ובין מלכא למלכא היה להם פנאי להתאנח ולהתפלל:

**פסוק כה**
**וידע אלהים**. שם לבו ודעתו עליהם:

## פרק ג

**פסוק א**
**אחר המדבר**. העביר להם המדבר שבמדבר לא היה מרעה כי בארץ מדבר אין עולין עשבין כמו שמפור' בחולין גבי כסוי הדם:

**פסוק ג**
**מדוע לא יבער הסנה**. שהאש מתאבך בו ואינו נעשה גחלת ואינו משתנה מכמות שהוא:
**לא יבער**. זה אינו לשון הבערה כי בוער היה כמו שכתב למעלה אלא לשון ביעור כמו (דברים כ"ו:י"ג) ביערתי הקודש מן הבית ולשון כלוי כדכתיב והסנה איננו אוכל הגה"ה:

**פסוק ה**
**של נעליך מעל רגליך**. לפי שנעל הרגל דורס בכל מקום ופעמים במקומות מטונפים אינו ראוי שיביאנו במקום מקודש:
**מעל רגליך**. שאף אותו של היד נקרא נעל סתם והוא שנתן בועז לגואל והוא בלע"ז גונ"ט (gant, Handschuh) ועדיין רגילים השרים להקנות בגונ"ט שלהם ולכך צריך לומר מעל רגליך שלא יהיה סבור שמאותו של היד הוא אומר לו:

**פסוק ו**
**כי ירא מהביט**. כי אין לתלמיד לזקוף עיניו ופניו בפני רבו:

**פסוק ח**
**וארד להצילו**. מן השעבוד כי רחמתי עליהם:
**ולהעלותו מן הארץ**. לקיים נדרי שנדרתי לאבות:

**פסוק ט**
**וגם ראיתי את הלחץ**. שנה למשה שעבודם של ישראל כי הי' גלוי לפניו כי היה דעתו של משה קצרה על שעבוד של ישראל כמו שנ' וירא בסבלותם ושם נפשו בכפו והכה המצאי בשבילם והזכירו לו כדי שיאות ללכת:

**פסוק יא**
**מי אנכי כי אלך אל פרעה**. איני ראוי לילך לפני פרעה וכל שכן שאיני כדי להוציא את ישראל:

**פסוק יב**
**כי אהי עמך**. ואם אין אתה כדי אני כדי כי ממני הדבר לא ממך:
**וזה יהיה לך האות**. שממני תעשה מה שתעשה ואני שלחתיך בשליחותי עשית זאת:
**תעבדון את האלהים על ההר הזה**. ואז אודיע ואתן אות לכל שאני שלחתיך וכל שאתה עושה ממני הוא כמו שכתוב בשעת מתן תורה הנני אנכי בא אליך וגם בך יאמינו לעולם וידעו כי אתה שלוחי וזה הוא שאומר כאן וזה יהיה לך האות שאז יוודע ויגלה לכל כי אני שלחתיך ולא מלבך אתה עושה **בהוציאך וגו'** ואז אודיע כמו שפיר':

**פסוק יג**
**ואמרו לי מה שמו**. וכי אדם הולך בשליחות ואיני יודע לומר מי שלחו:

**פסוק יד**
**אהיה אשר אהיה**. פי' שם המיוחד של ד' אותיות הנכתב בכל התורה שהק' היה בלא תחלה כי וי"ו במקום יו"ד בהרבה מקומות כמו קום שוב שאומ' הדייקנין קים שיב וכן מן ידע יאמר יודע מן יסר יוסר כי היו"ד נעשית וי"ו במקומות וגם אתה יכול לומר הוא שמשמע היה וגם משמע הוא שהוא הק' הוא ויהיה באין סוף זהו משמעות השם הוה והיה ויהי וגם משמע ושהא הוה בצרתם של ישראל ובכל מקום שאנו מגיעים אצל השם ואין לנו רשות להגות השם באותיותיו אנו מכנים השם בלשון אדנות כלו' אדון הכל אמר דבר זה ובכאן לפי שהיינו צריכים לפירוש השם ממש כינהו בתיבה שפירושה דומה לפירוש השם והוא אהיה שאם הייתי קורא אדון אשר אדון לא היה דומה למשמע השם ופירושו כלל אבל אהיה משמע אשר אהיה לאין תכלית ואהיה עמם בצרתם והוא אחד ממשמעות השם ולכך תאמר אהיה שלחני אליכם ולא שיאמר זה הלשון ממש אלא השם בן ד' אותיות אלא כינהו באהיה כדי לקרות ולהבין. ור' שמואל פי' דאהיה עיקר השם אלא שהק' אומר אהיה ואח' כמו שכתב בכל מקום כמו שיאמר אדם על עצמו אעשה ואחרים אומרים עליו יעשה ולא נהירא לי דא"כ היאך אנו הוגים אותו כמו שהק' קורא שמו יותר ממה שאחרים קוראין אותו ועוד כל מקום שנ' אני ה' היה לו ליכתב אהיה ולכך נראה לי שהוא כינוי כמו שפי':

**פסוק טו**
**ויאמר עוד אלהים אל משה**. כלו' כשתזכיר את שמי להם אמור אלהי אברהם **כי זה שמי וזה זכרי** כשמזכירין שמי מיחדין אותו על אברהם יצחק ויעקב וכן יזכירו שמי לדורות:

**פסוק יח**
**ושמעו לקולך**. כי יאמינו בך כדכתיב ויאמן העם וישמעו כי פקד ה' וגו':

**פסוק יט**
**ולא ביד חזקה**. י"ל לא מפני שידו חזקה ונר' ולא ביד חזקה ואפי' כשתחזיק ידי עליו ולא ישלח עד שאשלח והכיתי אותו בכל נפלאותי אבל לאחר כן ישלח בעל כרחו:

**פסוק כב**
**ושאלה אשה משכנתה**. ומאותה שגרה בביתה שתאמר לה הננו הולכים לחוג השאיל (לי) כוס כסף וזהב, כלם שלך שלא אתבייש בין חבירינו, וכן השמלות של שש ורקמה ואני אתן אותם לחן וישאילום ואני אידר שיהא הכל שלכם בדין כך אמר הק' כמו שאפרש בגזירת הרחמן:

## פרק ד

**פסוק א**
**כי יאמרו לא נראה אליך ה'**. אפי' כשאומר להם שמך יאמרו אתה היית יודע שמו של הק' אבל לא נראה אליך, ועשה ג' אותות בתחלה נחש לפי שהיה בעמל ויגיעה וכל עמל ויגיעה של עולם הנחש גרם כדכתיב (בראשית ג') בזעת אפך תאכל לחם ורמז להם כי על היגיעה שלהם נגלה, ואח"כ נגע צרעת כי בשביל יגיעתם יביא נגעים על פרעה ביד משה ומה שאמר לו הבא ידך בחיקך לפי שדרך הנגעים לבא ע"י סגר לילך ע"י סגר כמו שמפורש בפרשת נגעים והסגיר הכהן את הנתק וגו' אח"כ דם כי ישפוך דם על מצרים בשביל ישראל במכות בכורות ובים:

**פסוק ח**
**והיה אם לא יאמינו**. כלו' מי שלא יאמין לראשון יאמין לשני ומי שלא יאמין לשני יאמין לג' שיש בהם צדיקים ובינוניים וקשים כשהיו מהם שלא היו מאמינים לראשון לפי שלא משמע אלא שבא בשביל יגיעתם והאמינו לב' דכיון שישלח נגעים ודאי יוצאים ויש מהם שלא האמינו עד שאעשה אות שימיתם הג"ה:

**פסוק י**
**לא איש 'דברים אנכי**. ולא אוכל לומר שליחותך:
**גם מתמול גם משלשום**. כלו' מעולם מום זה ואינו מום עובר כי מום קבוע כי מאז דברך לא נתרפאתי ולא אוכל לדבר כי כבד פה וכבד לשון אנכי ומה יועילו לי אותות:

**פסוק יא**
**מי שם פה לאדם**. כלו' אם הייתי רוצה היית מדבר יפה אבל אני איני רוצה שזה כבודי שאדם שאין לו לא פה ולא לשון יעשה שיחותי וישלים חפצי ויעשה על ידו דבר גודל כזה:

**פסוק יג**
**שלח נא ביד תשלח**. ביד כל אדם אתה יכול למלאות חפצך ולמה תשלח אותי שלח אחר כי הכל עבדיך. ומשום ר' יוסף קרא שמעתי כך אמר לו הק' למשה מי שם פה לאדם כלו' הפה חדשה אני בורא לא אוכל לתקן את שלך? אני אתקננה כשארצה. ומשום ר' עובדיה זצ"ל שמעתי וכי לא הייתי יודע שאתה כבד פה והלא אני עשיתי ומה לך להזכיר לי, והראשון שלי:

**או מי ישום אלם**. כנגד מי שם פה לאדם:

**או חרש** כנגד פקח שייך בין גבי עין בין גבי אזן, פקוח אזנים ולא תשמע (ישעיהו מ"ב:כ') שמעתי מר' יצחק הגר הגה"ה:

**פסוק יד**
**ויחר אף ה'**. כל זמן שמצא אמתלא לדבריו לא חרה אפו של הק' אבל כיון שאמר בלא שום טענה שלח נא ביד תשלח אז חרה לו בוא וראה כמה ענוותנותו של הק':

**ידעתי כי דבר ידבר הוא**. אל ישראל ואל פרעה ויטול מקצת הכבוד ואם רציתה יהיה כל הכבוד שלך וא"ת יקשה בעיניו לדבר לכך נאמר **וראך ושמח בלבו** שיהא שמח ואנכי אהיה עם פיך ועם פיהו ואתה אמרת לא אוכל לעשות שליחותך לפי שאני כבד פה אבל אם לא כן הייתי עושה יפה בעצמי כי יהיה אהרן עמך שהוא בעל לשון גם אתה עמו תהיו צריכין, צריך שאהיה עם פיך ועם פיהו שאם לא כן לא תועילו כלום וכן היית יכול לעשות לבדך כיון שהייתי עמך:

**פסוק יט**
**כי מתו כל האנשים**. ואין לך לירא מהם הבטיחו שלא יהא לבו נוקפו על זאת:

**פסוק כ**
**וישב ארצה מצרים**. כלל והדר פי' כיצד שב ומה אירע לו בדרך וכן דרך פסוקים הרבה לסתום והדר לפרש:

**פסוק כא**
**ראה כל המופתים**. שבתחילה לא צוה לעשותם רק בפני העם כדי שישמעו לו ועכשיו אומר לו לעשותם לפני פרעה לא מפני שישמעו לכם אלא כדי להתרות בו:

**פסוק כב**
**בני בכורי**. כל מעשה ידי בני הם אבל ישראל בכורי וחביב לי יותר מכולם:

**פסוק כג**
**הנה אנכי הורג את בנך**. מדה כנגד מדה ומתחלה אני רוצה שתתרה בו על אותה מכה שתנצחנו שלא יאמר סבור היה לנצחנו בשאר המכות וטעה אבל עכשיו שתתרה בו במכות בכורות ידע שהייתי ידוע שלא ישלחם עד מכות בכורות וגם משה על זאת היה

סומך כשהיה אומר לו פרעה התפלל עליו היה מתפלל עליו כי היה יודע שלא יצאו עד מכת בכורות ולא היה מביאן רק להרבות אותותיו ומופתיו:

**פסוק כד**

**ויבקש המיתו**. חלה עד המות:

**פסוק כה**

**ותקח צפרה צר**. היתה מפשפשת במעשיו על איזה עון חלה וסברה על שאין בנה מהול: **צר**. כמו (יהושע ה':ב') חרבות צורים, שנון, ומלתו והקריבתו לפניו כדי שתעמוד לו זכות המילה:

**פסוק כו**

**וירף ממנו**. אז הקל חוליו מעליו:

**אז אמרה חתן דמים למולות**. כלו' זה שהיה משה חתן דמים וחייב מיתה למולות בשביל חטאת מילה היה כי כשמלתו את הנער מיד (הניח) הק' לו ומשה לא מל אותו מפני סכנת הדרך:

**פסוק כז**

**לך לקראת משה**. כי כך התניתי לו שתלך ותצא לקראתו:

**וישק לו**. כי שמח עליו:

**בהר האלהים**. זה איני יודע איזו הוא ושמא חורב הוא וכי אמר לו הנה הוא יוצא לקראתך עד כאן בחורב יצא לקראתו:

## פרק ה

**פסוק ב**

**מי ה' אשר אשמע**. כל מה שעשיתי וששעבדתי בהם לא עשיתי אלא כדי שלא יעלו מן ארצי ועתה אשלחם בשביל מי שאיני יודע מי הוא:

**פסוק ג**

**פן יפגענו בדבר או בחרב**. ונמצאת מפסיד הכל מוטב לך שנלך ונשוב משנמות והפסדת הכל כי אין הק' שואל לך שנלך מכל וכל אלא לילך דרך ג' ימים ולשוב:

**פסוק ד**

**למה תפריעו את העם**. לילך ג' ימים ולחוג ולשוב ג' ימים אין הפסד קטן כי העם רב והעבודה גדולה מוטב שתלכו לסבלותיכם:

**פסוק ח**

**נרפים**. רפה עליהם המלאה וחושבים איך יבטלוה לגמרי שאם הייתה העבודה כבדה עליהם לא היו שמים לב על הדברים הללו וי"ל רפה העבודה עליהם דלא די להם בעבודתי שמבקשים עבודה אחרת דכתיב שלח את עמי ויעבדוני הגה"ה:

**פסוק ט**
**ואל ישעו בדברי שקר**. כמו (בראשית ד׳:ד׳) וישע ה' אל הבל אנטרנט"א (tournant, er wandte sich):
**בדברי**. כלו' אל יתעסקו בדברי הללו שאומרים כי אלהי העברים נקרא אלינו והוא שקר וכזב כי אם במלאכתי:

**פסוק טז**
**וחטאת עמך**. ששואלים לנו מה שאין אני יכולים לעשות:

**פסוק יז**
**נרפים אתם**. כלו' יכולים אתם לעשות כי בשביל שהמלאכה רפוייה בידם אתם אומרים דברים הללו:

**פסוק יט**
**אותם ברע**. בני ישראל ראו ברע ולפיכך וירִיבו עם משה ואהרן לא דייכם שלא הועלתם אלא הבאשתם והרעותם ולא ענו אותם כי לא מצאו תשובה אלא הלך משה וקבל לפני שולחו:

**פסוק כב**
**למה הרעות ולמה שלחתני**. ואם רצונך להרע להם דשמא חטאו לפניך אותי למה שלחתני וכי לא היה לך לפרע מהם כי אם על ידי:

**פסוק כג**
**כי מאז באתי אל פרעה**. הרע יותר מקודם לכן ואתה לא הצלתה:

## פרק ו

**פסוק א**
**עתה תראה**. שהוא עצמו שהרע ישלחם ויתן להם רשות ואם לא ירצו לילך יגרשם בעל כרחם כל כך יהא דחוק מתוך המכות:
**ביד חזקה**. וכן הוא אומר ותחזק מצרים על העם מהר לשלחם:
**אלי בעל נקמות, שוכן ברום מרומות, שפוך זעם וחימות, על אומות נואמות, נבואות וחלומות, הבלים ומשימות, וילבשו כלימות והוגי תורתך יראו נחמות, ושוני הלכות ילכו עולמות, בסיימי ואלה שמות.**

**פסוק ג**
**וארא אל אברהם באל שדי**. דכתיב אני אל שדי התהלך לפני וגו':
**ושמי ה'**. דכתי' אני ה' אלהי אברהם אביך וגם הראיתי להם שאני אל שדי שדי בברכותי שהשפעתי להם ושהייתי עמם בכל צרתם שפירוש השם שאני הווה עם עבדי בצרתם כמו שפי' למעלה ואני הוכחתי עליהם מלכים כגון פרעה ואבימלך שלקחו את שרה וגם

ד' מלכים מסרתי ביד אברהם וגם ליצחק הלך אבימלך לכרות עמו ברית וליעקב עזרתי מכל הקמים עליו כגון לבן ועשו ולכך זקף על ה' ששם סיום הדבור:

**לא נודעתי להם**. כלומר אבל לא נודעתי להם שלא קיימתי להם בימיהם מה שנדרתי להם את ארץ כנען:

**פסוק ד**

**את ארץ מגוריהם**. וגם לא הראיתי להם נסים וגבורות כמו שאראה לך והאמינו כי לא אמרו לא קיימת את נדריך לתת לנו את הארץ אע"פ שיש זמן גדול שנדרתי להם אלא סמכו על אמונתי ועתה עדיין לא יש חודש אחד שאמרתי לך שאציל את עמי מיד מצרים וכבר אמרת לי הצל לא הצלת ויי על דאבדין ולא משתכחין וכי אין שהות ומתון בדבר עדיין אני עומד בדיבורי כי מודה אני על כל הטובה אשר עשיתי להם. גם זאת עשיתי שהקימותי את בריתי אתם ונשבעתי להם לתת להם את ארץ כנען וגם שמעתי את נאקת בני ישראל ואזכור את בריתי ואקיימנו:

**פסוק ו**

**לכן אמור להם**. שאוציא אותם מתחת סבלות מצרים וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים כלו' לא מיד אני רוצה ליגאל שאם הייתי רוצה מיד ששלחתי לפרעה שישלח את עמי היה שולח אותם שלבו מסור בידי כדכתיב (משלי כ"א:א') פלגי מים לב מלך ביד ה' על כל אשר יחפוץ יטנו אלא איני רוצה כי אם בשפטים גדולים שאקח נקמתי ממנו על ששעבד בבניי ולמען ספר שמי:

**פסוק ז**

**ולקחתי אתכם לי לעם**. והייתם עבדים לי כי טוב לכם להיות עבדי מהיות עבדי פרעה והייתי לכם לאלהים אני אהיה אדון לכם ולא פרעה:

**וידעתם כי אני ה' אלהיכם המוציא אתכם**. ועבדתם אותי ברצון כי תאמרו מוטב לעבוד המלך הגדול מלעבוד אותו הדיוט פרעה:

**פסוק ח**

**והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי**. לישבע להם ואשלם לכם את אשר נדרתי להם:

**מורשה**. ירושה היא לכם מהם וגם תהיו מורישים אותם לבניכם, רמז להם שלא יכנסו לארץ כדאיתא ביש נוחלין:

**פסוק ט**

**ולא שמעו אל משה**. לא שמו לב לדבריו כ"כ היו קצרי רוח מן העבודה קשה:

**פסוק יב**

**הן בני ישראל לא**. קבלו ממני ולא שמו לב לדברי איך יקבל ממני פרעה לדברי:

**ואני ערל שפתים**. כלו' אפי' אדם אחר לא ישמע כ"ש אותי שאני ערל שפתים:

**פסוק יג**

**וידבר ה' אל משה ואל אהרן**. שיתף אהרן עמו על שאמר אני ערל שפתים. לשון ערל כל דבר שאינו יכול לעשות מה שדרכו לעשות כגון ערילה אזנם ואינם יכולים לשמוע וכן ערלי לב מי שאינו יכול להבין וערל שפתים מי שאינו יכול לדבר ואף פירות שאינו רשות לאדם לאכלן נקראו כן כמו (ויקרא י"ט) וערלתם ערלתו את פריו:

**ויצום אל בני ישראל**. עתה חוזר לתחלת הדברים לסדר כל הדבר מתחלתו על הסדר ומתחיל לספר כי צוום הק' על ישראל להוציאם ועל פרעה לרדותו ומפרש מי הם ומי תולדותם וראש בית אבותם והתחיל בראובן ומנה עד שהגיע ללוי ומשהגיע ללוי מונה זרעו של לוי עד שהגיע למשה ולאהרן ואף בני אהרן ואף פנחס ובני קרח וכל ראשי אבות הלוים ובני חברון לא מנה וא"פ שהיה לחברון בנים כדכתיב לחברון משפחת החברוני דשמא לא היו ראשי האבות. ור' שמואל פי' כי לכן לא מנה בני חברון שלא נזכרו בשום מקום בתורה שלא מנה אלא אותם שנזכרו בתור כגון בני עמרם שהם משה ואהרן ובני יצהר וקרח ובניו שנזכרו בויקח קרח ואגב קרח מנה אחיו, ובני עוזיאל נזכרו דכתיב (ויקרא ח':ל"א) ויקרא משה אל מישאל ואל אלצפן בני עוזיאל דד אהרן וגם פנחס נזכר אבל חברון ובני איתמר ובני משה לא נזכרו ולא מנאן וגם פי' שלכך מנה שנות לוי וקהת ועמרם כי כל דורות נימנו עד לוי בבראשית עד נח בנח עד אברהם ואברהם ויצחק ויעקב נמנו שנותם ועכשיו מנה משה ואהרן הגה"ה. ומנה שנותיו של לוי ושל קהת ושל עמרם שהיו אבותם של משה ואהרן וגם מנה שנותם של משה ואהרן ללמדך שלא היו בחורים כי זקנים היו כבר וברצונם לא היו באים לעשות תחבולות הללו אלא שבחירם הקב"ה להוציא את בניו:

**פסוק כט**

**אני ה' דבר אל פרעה**. בסנה אמר לו כן והוא ענה שהוא ערל שפתים ובלשון קצר הוא מספר עתה כדי לסדר כל מעשה פרעה על סדר אחד:

## פרק ז

**פסוק א**

**ויאמר וגו' ראה נתתיך אלהים לפרעה**. יאשטיז"א (justice, Richter) בלע"ז כמו (שמות כ"ב:ח') עד האלהים יבא דבר שניהם:

**נביאך**. לשון דבור כמו (ישעיה נ"ד) ניב שפתים, ותירוש ינובב (זכריה ט') שידבר הוא דבריך אל פרעה מפני שאתה ערל שפתים ואינך יכול לדבר:

**פסוק ג**
**ואני אקשה את לב פרעה**. כדי להרבות מכותי עליו להגדיל שמי ולנקום נקמת עמי:

**פסוק ט**
**יהי לתנין**. רמז לפרעה שנקרא תנין כדכתיב (ייחזקאל כ"ח) התנין הגדול הרובץ בתוך יאוריו כדי שיעשו החרטומים תנינים ויבלעם של אהרן רמז כי יבולע פרעה ויהא נבער מן העולם:

**פסוק יא**
**ויקרא גם פרעה לחכמים ולמכשפים**. תיבות הפוכות הם והוא כמו ויקרא פרעה גם לחכמים וגם למכשפים. הגה"ה:

**פסוק יב**
**ויבלע מטה אהרן**. אמרו רבותינו לאחר שנעשה מטה בלעם נס בתוך נס:

**פסוק יג**
**ולא שמע אליהם**. כי עדיין לא נגע אל לבו:

**פסוק טו**
**הנה יוצא המימה**. דרך השרים והמלכים לטיל על שפת הנהר ומוליכים עופות בידם כגון אושטיר"א ואשפרברי"ש ולוקחין להם עופות אחרים וקורין דיבר"א ושם תדבר עמו כי שם לא יהיה עמו רוב עם ותוכל אליו לדבר שם:

**פסוק יז**
**בזאת תדע**. אתה אמרת לא ידעתי את ה' בזאת המכה תתחיל לידע כי אני אדון למכה וכ"ש בשאר המכות הגה"ה:

**פסוק כ**
**ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם**. נר' לי שלא נעשה היאור דם אך אותה שעה ובאותה שעה שנקרש ונעשה דם מתה הדגה ואח"כ נעשית מים תדע דלא אמר שלא יכלו לשתות מן היאור מפני שהוא דם כי אם מפני שמתה הדגה ונסרחה נבלתם ובאש היאור וגם אומר שעשו כן החרטומים ומה עשו הלא הכל דם אפי' בכלים כמו שהוא אומר ובעצים ובאבנים אלא ודאי לפי שעה היה דם בכל ארץ מצרים ואח"כ נהפך למים ואח"כ חזרו החרטומים והפכוהו כמו כן לדם לפי שעה ולפיכך לא אמר להם שיהפכו למים אלא כיון שראה שנהפך מיד למים לא שת לבו לזאת:

**פסוק כד**
**ויחפרו**. לעשות מעיינות להם שלא יהיו שם דגים ולא יבאשו אותם מנבלת דגים:

**פסוק כו**
**בא**. כלו' אני אלך עמך:

**פסוק כט**

**ובכה ובעמך**. כלו' אפי' על גופיכם יעלו לכן לא אמר פרעה לחרטומים להעביר הצפרדע כי דרך חרטומים שעושין עשרה או עשרים צפרדע ומעבירים אותם אבל כולי האי להעביר הצפרדע שמילאו כל הארץ היה ידע שלא יוכלו לעשות ולכך בא לו אצל משה ומיהו לא בחנו עד הכנים שמאת הק' היתה מה שהיה משה עושה מיהו ידע כי החרטומים לא יוכלו למהר כמו משה הגה"ה:

## פרק ח

**פסוק ה**

**התפאר עלי למתי**. אמור דבר שתתפאר לומר לא יוכל עשות דבר ותתפאר ששאלת דבר שלא אוכל עשוהו:

**פסוק ו**

**ויאמר למחר**. יהיו כולם מיתות אמר אני אתן לך זמן עד למחר ואפי' הכי לא תוכל עשות והוא עשה כן וימותו הצפרדעים וי"ל למתי תשלח העם שאעתיר לך על הצפרדעים בשביל שתקבע לי זמן לשלחם ויאמר למחר אשלחם ויאמר כדברך אעשה להסירם בתנאי זה למען תדע:

**רק ביאור תשארנה**. רק אותם שביאור תשארנה כמו שהיו מתחילה:

**פסוק י**

**ותבאש הארץ**. בשתי מכות הראשונות היתה מסרחת כל ארץ מצרים המים והיבשה שבדם נבאש היאור ועתה הארץ:

**פסוק יב**

**והך את עפר הארץ**. בזאת לא התרו בו כי כך דרך בשתי מכות היה מתרה ובג' לא היה מתרה ועל זאת נתן ר' יהודה סימנין דצ"ך עד"ש באח"ב אלא שצירף אחרונה של בכורות שלא יכול לעשות תיבה מאות אחת לבדה ואני שמעתי כי על ג' מחלוקות שבאגדה נתן סימן וסימן עשר [מכות] מצרים שכתובין ות"ק שעל הים והטביעם בים הכתובים בהדיא והם תקי"א וכן עולה דצ"ך עד"ש באח"ב:

**והך את עפר האר והיה לכינם**. נר' לי שהם כינים שחורים שקורין פוד"ש שדרכם לבא מן העפר כי כינים שקורין פו"ז אין דרכם לבוא כי אם מזיעת האדם. והמכות דרכם לבא ממקום תולדותם צפרדעים מן היאור ומטר וברד מן השמים וכן כולם ולפי שאלו הכינים דבר שתולדותו מן העפר ושמא הרבה מינים היו תולעים ופוד"ש ושאר יתושין שתולדותם מן העפר:

**פסוק יד**
**ויעשו כן החרטומים**. נר' לי שלא רצו לעשותם אלא להסירם ולבטל מה שעשה משה כי אמרו דם עשה משה אנו דם, משה עשה צפרדעים ואנו צפרדעים הרי אנו מוסיפים מכה על מכותינו ועוד שאין זה הבחנה שמא אנו עושים במכשפות והוא על יד הק' אבל בזאת נבחין שאם נוכל לבטל מה שהוא עושה אז נדע כי מכשפות היא כי כל דבר שנעשה ע"י מכשפות מתבטל אבל אם לא נוכל לבטלו נדע כי אצבע אלהים היא ולכך נאמר ויעשו כן החרטומים **בלטיהם** לשון חשאי שהיו בלט כשפיהם כמו (שופטים ד':כ"א) ותבא אליו בלט:
**ולא יכולו**. להוציא הכינים מהם שלא יכלו ותהי הכינם על כרחם באדם ובבהמה וכיון שראו שלא היו יכולין לבטל מה שהוא עושה אמר אצבע אלהים היא כי לפי הפשט מאי שנא דם וצפרדע שעושים ומאי שנא כינים שלא היו יכולים לעשות ורבות' פי' כי אין השד שולט על פחות מכעדשה ועליהם אין להשיב:

**פסוק טו**
**ויחזק לב פרעה**. וגם לא שאל רפואה על הכינים לפי שלא היו אלא בעפר והיכליו של רצפת שיש היו ומכבדין אותם בכל יום ולא היה שם עפר וכינים וכן כל השרים הגדולים והעניים רגילים בכינים ואינם חוששין:

**פסוק יז**
**הנני משליח בך את הערוב**. הנה שלחתי ערבוביא של כנים ויתושין ודברים דקים לא חשתה הנני משליח בך משלחת ערבוביא כבד מהם אריות דובים ונמרים חזירים וזאבים וחיות רעות כמו (דברים ל"ב:כ"ד) בהמות אשלח בם:

**פסוק יח**
**והפליתי**. והפרשתי כמו כי יפלא ממך דבר שיהא הדבר נפרש ממך שלא תדעהו וכן כי יפליא לנדור שיפריש עצמו מיין ומטומאה:

**פסוק יט**
**ושמתי פדות בין עמי ובין עמך**. שהיוצא מתך עמך ויבא לתוך עמי יהא נפדה וניצול מן הערוב:

**פסוק כ**
**תשחת הארץ מפני הערוב**. שהיו אוכלין וממיתין את בהמותיהם וגם בני אדם כשהיו פוגעין בהן אבל במבצרים ובמגדלים היו ניצולין:

**פסוק כב**
**כי תועבת מצרים**. דבר שהוא נתעב בעיניהם נעשה ונזבח צאן. בא וראה כמה נס עשה הק"ב עמנו בכל יום שגדול כמשה ירא על תועבת מצרים והם אומרים כי זבחנו תועבתם והק' מצילנו מידם הגה"ה:

## פרק ט

**פסוק ג**
**הנה יד ה' הויה במקנך אשר בשדה**. מן הערוב הייתה ניצול במגדלים ובמבצרים אבל עתה לא תוכל להציל בהמתך מן הדבר שהוא בידי שמים:

**פסוק ה**
**וישם ה' מועד לאמר**. הוא אמר שתעשו חג ומועד וזביחה בארץ למחר יהי מועד זביחת תועבתם בארץ שימותו בדבר משם ואילך לא הייתה מכה שלא לקה תועבתם כי היה השחין באדם ובבהמה והברד הרג בהמות והארבה אכל כל ירק עשב מאכל הבהמות ובג' ימי החשך לא ניתן תבן לבהמות ומכת בכורות הייתה אף בבהמות וגם צוה הק' לקחת שה לבית אבות לעיניהם ולתת דמו על המשקוף והמזוזות בפרהסיא הגה"ה:

**פסוק ו**
**וימת כל מקנה מצרים**. דא"כ היה לו לומר למחר ימותו ואינו אומר כי אם דבר ודבר משמע שימותו מקצתם חציים שלישיתם וגם מצינו בברד שהיה להם מקנה עדיין כדכת' הירא דבר ה' הניס את מקניהו ואשר לא שם וגו' עזב את מקניהו מכלל דהוו להו מקנה אבל משמעות הפסוק כך הוא כמו שפי' וימת כל מקנה מצרים וימת כל ממקנה מצרים וסיפיה דקרא מוכיח כדכת' וממקנה ישראל לא מת אחד כלו' שהרי ממקנה בני ישראל לא מת אחד ורש"י פי' כי אומ' במכילתא שלא נגזרה גזירה אלא על אותם שבשדה כדכתיב במקנך אשר בשדה אבל בבתים לא היה דבר והכי קאמר וימת כל מקנה מצרים אשר בשדה ופי' דהיראים הניסו מקניהם בבתים, והדבר מגומגם בעיני דנר' שהוא רוצה לומר שלא נשאר מקנה רק ליראים ובברד מצינו שהיה מקנה אפי' לשאינם יריאים דכתיב ואשר לא שם ושמא גם לשאינם יראים היה מקנה ע"י מקרה שלא הוציאום אותו יום. נראה לי לפי שאמר משה הן נזבח את תועבת מצרים דנר' שהוא ירא מהם אמר הק' אתה ירא להמית יראתם עתה אמור להם שאשלח דבר ביראתם לעיניהם:

**פסוק ז**
**ויכבד לב פרעה**. בזה לא שייך שישאל רפואה דמי שמת מת ומי שחי חי:

**פסוק ח**
**קחו לכם מלא חפניכם**. כאן לא היה התראה דהיא שלישית:

**פיח**. כמו רמץ רשייאלט"ש בלע' ונתן בהם כח ליקח אותם בחפניהם וזרקו משה השמימה שיפול על אדם ועל הבהמה ויהיו נכוים בו ויעלו בהם אבעבועות כי אדם נהכוה עולה אבעבוע במקום הנכוה ומכל מקום קורא אותו הפסוק שחין ושחין משמע שלא ע"י האש ולא מתולדותה כדמוכח בחולין מפני שמלא חפנים אש לא היה יכול להספיק לכל מצרים ומשום הכי מעצמו בא השחין ולא מחמת האש אלא שה"ק אינו רוצה לשנות מנהג העולם ועשה מקצת לפי מנהג העולם ולכך צוה להשליך עליהם רמץ וכן תמצא ברוב נסים שה"ק אינו משנה על מנהג העולם כמו (שמות ט"ו:כ"ה) ויורהו ה' עץ שנראה ששם תבלין להמתיק המים ואם היה רוצה לא היה צריך עץ וכן (במדבר כ"א:ח') עשה לך נחש ושים אותו על נס ואם רצונו בלא נחש היה יכול לרפאותם וכן הרבה וזו המכה שחין נתעסקו בה הק' ומשה ואהרן דכתיב מלא חפניכם משמע אהרן חפן וזרקו משה השמימה ומן השמים נתחלקה ונפלה על כולם כי המכות היו ג' ע"י הק' ערוב דבר ומכות בכורות וג' ע"י משה ברד ארבה חושך וג' ע "י אהרן דם צפרדע כינים ושחין ע"י שלשתן:

**פסוק יא**

**ולא יכלו החרטומים לעמוד**. כי כן דרך השחין על הברכיים ועל השוקיים כדכתיב (דברים כ"ח:ל"ה) יככה ה' בשחין רע על הברכיים ועל השוקים:

**פסוק יב**

**ויחזק ה'**. גם בזו לא שייך לשאול רפואה כי האבעבועות מאליהן מתרפאות כאבעבוע של משה:

**פסוק יד**

**את כל מגפתי אל לבך**. הרבה מכות שיביא בברד שהיה יורד על אדם ובהמה וממיתם ומשבר בתים ואילנות ומשחית עשב השדה כדכת' כל האדם והבהמה אשר ימצא בשדה וכת' ואת עשב השדה הכה הברד ואת כל עץ השדה שיבר והוא הדין לבתים:

**אל לבך**. שאף לבו של אדם נשבר עליו ומתפחד מאד:

**פסוק יט**

**העז לשון קבוץ**. כמו (ישעיהו י':ל"א) יושבי הגבים העיזו ולא נתן משה עצה לאותו רשע אלא להודיע שהירא דבר ה' משתכר הגה"ה:

**פסוק כג**

**וה' נתן קולות טוני"ר** (tonnère, Donner):

**וברד** אבני ברד גרשל"א (grêle, Hagel) גדולה וגסה:

**ואש מתלקחת** אישפרטי"ר בלע':

**ותהלך אש ארצה**. שלדר"ש (sauta, saltò, sprang hernieder) בל' שנופלת על הארץ:

**פסוק כז**

**חטאתי הפעם**. הפעם הכרתי שחטאתי ומודה אני שה' הצדיק ובדין עשה לי הרעות הללו:

**ואני ועמי הרשעים**. שעשינו לישראל רעות על לא חמס ועברתי על מצותו מלשלחם:

**פסוק כט**

**כצאתי את העיר**. בצאתי מאתך לבא את העיר בתוך העיר אפרוש כפי וכן הוא אומר למעלה ויצא מעם פרעה ויעתר אל ה':

**פסוק ל**

**ואתה ועבדיך ידעתי כי טרם תיראון**. כלו' יודע אני כי טרם שתשלחו אותנו תיראון תהיה לכם יראה ופחד גדולה מזו:

**פסוק לב**

**והחטה והכסמת לא נוכו**. להשחיתם בא הארבה:

**פסוק לג**

**ומטר לא נתך**. אפי' גשמים היו נתכין ונפשרין על הארץ:

**פסוק לד**

**ויכבד לבו**. כי ידעו כי לא יחזור הברד עליהם כי אין הק' שונה מכה שני פעמים:

**ה' לי לא אירא, ביום צר לי ביום עברה, בשמו אמצא עזרה, חסד יסובבני כפי תחרא, בסיימי סדר וארא.**

## פרק י

**פסוק א**

**בא אל פרעה**. לא היה אומר לך כי אם בא בייי"ן (viens, komme) בלע' שמשמע שאני אלך עמך ואל יקשה בעיניך לומ' בחינם אני טורח כי הוא כבד לב ולא ישמע כי אני הכבדתי את לבו ואם הייתי רוצה כבר שלח אותם וכל זמן שארצה ישלח:

**למען שתי**. י"ל כי היו"ד יתירה והרי הוא שית אותותי אלה וי"ל שיתי כמו שית אני:

**פסוק ב**

**ולמען תספר**. בארבה שייך ספור דברים יותר משאר מכות שארבה רגיל לבא לעולם וכשרואין את הארבה מזכירין ארבה משונה שהיה ואומ' אין זה ארבה אבל אני שמעתי על ארבה אחד שהיה בעולם שאין נרא' כמותו וכן הוא אומר ביואל (א) על הארבה עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר אלמא שדרך לספר על הארבה וכאן נמי כתב אשר לא ראו אבותיך וביואל נמי ההיתה זאת בימיכם ובימי אבותיכם ובזאת ידע משה כי ארבה יביא ואמר לפרעה הנני מביא מחר שמעתי מר' עובדיה זצ"ל. ואעפ"כ

הרבה נביאות מצינו שאומר' נביאים ואינו מפרש היכן אמר להם ק' וגם במשה כמו כן בפרשת המן:

**פסוק ז**

**יהיה זה לנו למוקש**. דבר זה שאתה מעכבו עד מתי יהיה למוקש לאחר שיצא משה אמרו כן שלא רצו לחייב המלך בפני בעל דינו:

**הטרם תדע**. הטרם שתשלחם רוצה אתה לידע כי אבדה מצרים ועל דבר זה נאמר למעלה ויכבד לבו הוא ועבדיו כי כאן גילו כובד לבם שאמר שלח את האנשים ולא נשים ואף ובעצתם אמר לא כן לכו נא הגברים ואם השיאו לו עצה לשלוח הכל שלח הכל הגה"ה:

**פסוק י**

**ראו כי רעה נגד פניכם**. הרעה שאתם סבורים לעשות שאתם רוצים לברוח מכל וכל מארצי אינה מסותרת אלא נגד פניכם היא עומדת ואדם יכול להבינה ובפניכם היא ניכרת כמו (בראשית ל"א:ה') רואה אנכי את פני אביכן והנה איננו עמי מתוך פניו אני מכיר הרעה שבלבו וכן כאן אתם אומ' דר ג' ימים נלך במדבר ודבר עומד נגד פניכם שאתם רוצים לברוח ולכך אתם שואלים להוליך כל אשר לכם וכן הוא אומ' (ישעיהו ה':כ"א) הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים שעושים פנים של טובים ומראים עצמם נבונים:

**פסוק יא**

**לא כן לכו נא הגברים**. ויהיה הטף ערבון שתשובו:

**כי אותה אתם מבקשים**. עד היום שתלכו ותשובו ועכשיו אתם מבקשים ליל‍ך מכל וכל שאתם רוצים להוליך כל מה שיש לכם. ויש מפ' כי אותה אתם מבקשים אין אתם מבקשים כי אם לזבוח ואין דרך טף ונשים לעשות זבח וי"מ לכך אתם מרבים לשאול שאהא מודה על הגברים כאדם שעומד על המקח ואומר אינו שוה כי אם כך כדי שיבא לדמיו שיודו לו ואינם יושבין על סדר הפסוק כמו אותו שפי':

**ויגרש אותם**. מקרא קצר ולא פי' מי גרשם כל זמן שבאו מעצמן היו הולכין מעצמן אבל הוא השיבם והוא צוה להם להלוך:

**פסוק טו**

**ויכס את עין כל הארץ**. מראה הארץ ולא יוכל אדם לראות את הארץ ומקרא קצר הוא הג"ה:

**ותחשך הארץ**. מצל ארבה שהיה פורח עליה:

**רק את המות הזה**. אם לא אשלח אתכם לא אומר לכם שתעתירו עלי רק את המות הזה יסיר:

**פסוק יט**
**רוח ים**. מערבי רוח מזרחי הביאו מן המזרח ורוח מערבי החזירו למקומו למזרח:
**לא נשאר ארבה אחד**. כל דבר שנברא בשביל המכה כגון כנים וצפרדעים דכת' גבי צפרדעים ושרץ היאור צפרדעים כשעברה המכה מתה כדכ' וימותו הצפרדעים ומסתמא כן הכנים וכל דבר שלא נברא בשביל המכה אלא בא ממקום אחר חזר לאחר המכה שעשה שליחותו כגון ערוב וארבה בערוב כת' ויסר הערוב לא נשאר אחד ובארבה לא נשאר אחד ואינו אומ' שמת ורבות' אומ' לכך לא מתו הערוב שלא יהנו מעורות ובשר והארבה שלא יאכלום. כאן כתוב ואחריו לא יהיה כן וביואל כתב ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם, במשה משמע שלא היה כמוהו וביואל שלא הייתה כמוהו, וי"ל דבמצרים לא היה כמו של משה ובארץ ישראל לא היה כמו של יואל וי"ל ממין אחד לא היה כמו של משה שלא היה כי אם ארבה ולא היה משלחת של כמה מינין כמו של יואל:

**פסוק כא**
**ויהי חשך**. בזו לא היתה התראה כי שלישית היא:
**וימש**. לשון אמש ולילה כמו שפי' רש"י כלו' יעריב ויחשיך החושך:

**פסוק כג**
**היה אור במושבותם**. בארץ גושן שהם יושבין שם אבל ארץ מצרים היתה חשוכה לכל העולם אפי' לישראל ורבות' אמרו שהיה אור לישראל אפי' במצרים שהיו מסתכלין מה שבבתי המצריים ובמושבותם בכל המקום שבאין ויושבין שם ואפי' במצרים:

**פסוק כד**
**רק צאנכם ובקרכם**. יעמוד לערבון שתשובו:
**ויקרא פרעה אל משה**. לאחר שעברו ימי החושך כי בימי החושך לא זזו ממקומם אפי' הגדולים ולפיכך ויחזק לב פרעה לפי שכבר עברו ימי החושך:

## פרק יא

**פסוק א**
**ויאמר ה' אל משה**. שם דבר אליו מיד ושם הזהירו על מכת בכורות ואח"כ יצא בכעס על שאמר לו ביום ראותך פני תמות:

**פסוק ב**
**דבר נא באזני העם**. דבר עתה באזני העם כי אין שהות עוד יותר:
**וישאלו**. כמו שפי' ובמשמעות הפסוק ובעניין העולם כמו שהיו אומרות השאיל לי כלי כסף וזהב ובגדיך החמודות להתכבד בין חברותי בחג הנעשה והק' סיבב את הדבר עד שעמדו ישראל בנאמנותם:

**פסוק ד**
**כחצות הלילה**. כשתחצה הלילה והיינו בחצות הלילה:

**פסוק ו**
**והיתה צעקה גדולה**. שכל אחד צועק על מתו וכאן עושה צעקה לשון זכר ולשון נקבה:

**פסוק ז**
**לא יחרץ כלב לשונו**. שום היזק לא יבא להם ואפי' הכלב לא יחרץ לשונו לצעוק ולנבח בהם כדי להבעיתם כמו (שמואל ב ה':כ"ד) אז תחרץ כי אז יצא ה' לפניך אסקריא"ר בלע"ז (écrier, rufen, schreien):

**פסוק ח**
**וירדו כל עבדיך**. וגם הוא בעצמו ירד לפי שאמר והשתחוו לי חלק לו כבוד שהוא מלך:

**פסוק ט**
**ויאמר ה' אל משה לא ישמע עליכם פרעה**. בתחילה מתחיל למנות כלו' בתחלה אמר ק' למשה לא ישמע וכן היה שלא שמע אליהם עד מכה אחרונה וגם מונה אהרן ומשה ושהק' חיזק את לבו למען ספר שמו:

## פרק יב

**פסוק א**
**בארץ מצרים**. זו המצוה הייתה בארץ מצרים וזאת הפרשה נאמרה קודם פרשת מכת בכורות שזו נאמרה קודם עשור של ניסן ושל בכורות ערב פסח אבל אין מוקדם ומאוחר. הג"ה:

**פסוק ב**
**החדש הזה**. ראש לחירות ואותו תעשו ראשון למניין חדשיכם כדי שתמנו משעת החירות ובזאת תזכר לכם שעת החירות ותזכרו את הטובה שעשיתי עמכם ותהיו זהירין ביראתי ובאהבתי ובעבודתי:

**פסוק ג**
**שה לבית אבות**. כפי המשפחה תקחו זה ביניהם וזה לבית וגם בני בית אחר אפי' אינם בני משפחה אחת משתתפין יחד וכן הוא אומר (שמואל א כ':כ"ט) כי זבח משפחה לנו כי דרך משפחה לעשות יחד:

**פסוק ד**
**ואם ימעט הבית**. שאינם יכולים לאכול זה אחד ישתתפו עם שכנים:
**איש לפי אכלו**. הכל לפי האוכלין שאם תהיה המשפחה גדולה מלהספיק להם יקחו ב' או ג' שיים:

**פסוק ה**

**שה**. ולא עגל:

**תמים**. ולא בעל מום:

**זכר**. ולא נקבה:

**בן שנה**. נולד בזו השנה:

**מן העזים**. שאף זה שה כדכת' שה כבשים ושה עזים:

**פסוק ו**

**והיה לכם למשמרת**. לבודקו מן המום וכן היו עושין בתמיד שבודקין אותו ג' ימים קודם הקרבתו כדאמר אין פוחתין מששה טלאים מבוקרים בלשכת הטלאים שהיו ראוים לג' ימים שנים ליום אלמא שג' ימים היו מבקרין קודם הקרבתו:

**ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל**. כל אחד שלו ורבות' פי' מכאן שהפסח נשחט בג' כתות ושכל ישראל יוצאין בפסח אחד ושלוחו של אדם כמותו:

**בין הערבים**. בזמן שהלילה מתערב עם היום והיום עם הלילה מז' שעות ומחצה שינטו צללי ערב וקורא לו ערבים שבתחלה מתערב מעט ואח"כ יותר ויותר ויש שם כמה עירובין:

**פסוק ז**

**ונתנו על שתי המזוזות**. שהם מזה ומזה לפתח ונר' מבחוץ כדי שיראה אותו המשחית ויהיה אותו דם סימן לכפרה על דמכם. א"נ **מזוזות** על שם שזזות ממקומן כשרוצה לתת כלי גדול בבית:

**ועל המשקוף**. במקום שהדלת שוקף למעלה. ובאזוב כמו שמפר' משה לישראל אלא דרך הפרשה נאמ' ונשנית מקצר בראשונה ומפר' באחרונה:

**פסוק ח**

**ומצות**. שתאכלו מצות עם הפסח על מרורים שיאכלו עשב מר שיהא הכל ביחד העבדות והחירות וההצלה עשב מר סימן לעבדות שמררו חייהם, המצות סימן לחירות שלא הספיק להחמיץ עד גאלם לחירות, והפסח סימן להצלה שהצילם בשעת המגפה:

**פסוק ט**

**אל תאכלו ממנו נא**. תרגם אונקלוס כד חי כי נא חי שאינו מבושל כל צרכו בערבי ולפי העברי נא עתה הוא לפי שצוה הק' לאכלו בחפזון אמר אל תמהרו כ"כ שתאכלו אותו חי מיד שיתחמם באש כאדם שאומר נאכל אותו נא עתה מיד מהרה ולא נמתין שיתבשל:

**ובשל מבושל במים**. וגם לא תבשלו אותו במים שיתאחר לבשל ואין זה דרך חפזון כי אם צלי אש שיתבשל מהר ובשלוהו כל צרכו, כן דרך בני אדם הנחפזין ללכת שאוכלין צלי שהוא ממהר מבושל אחר שאין חציצה בינו לבין האש ולכך קורא צלי אש שהוא

לשון מיהור, ובישול שייך אף בצלי, ולפיכך הוא אומר מבושל במים שהוצרך לפרש במים שמבושל משמע אף צלי וכן כתב (דה"ב ל"ה) ויבשלו את הפסח:
**ראשו על כרעיו**. הכל תהיו צולין כאחד ולא תעשו אותו שני מיני מאכל כי אין זה דרך איחוד:

**פסוק י**
**ולא תותירו ממנו**. דאין דרך בני אדם שהולכין להם להותיר לצורך המחרת ואם יותר שורפי' כי לא תאכלו כאן בבוקר והוא בשר קודש ואם יותר יאכלהו כלבים או יושלך בבזיון והוא דרך חול:

**פסוק יא**
**וככה תאכלו**. כבני אדם שנחפזים ללכת לדרכם:
**פסח**. הוא לשון דלוג ומהירות:

**פסוק יב**
**ובכל אלהי מצרים**. נר' בכל גדולי מצרים כמו נתתיך אלהים לפרעה עד האלהים יבא דבר שניהם לשון גדולה שגדולים מתו עם הבכורות כי כל זה לשון בכור כדכ' (תהלים פ"ט) אני בכור אתנהו:

**פסוק יג**
**ופסחתי**. לשון דילוג כמו ופסחתי עליכם וכן (מלכים א י"ח:כ"א) עד מתי אתם פוסחים ואותיות הגרון מתחלפות:

**פסוק יד**
**לזכרון**. עתה תעשו אותו לצורך ולדורות לזכרון:

**פסוק טו**
**אך ביום הראשון תשביתו**. ביום הראשון יהא נשבת שלא ימצא שמאתמול אתם צריכין להשביתו עד יום כ"א שלא תאמר ז' ימים צוה הק' ואוכל ז' ימים מצה או בראש חודש או בסופו או בסירוגין ת"ל בי"ד עד כ"א וקבע להם זמן ורבות' דרשו להביא את הלילות:
**כי כל אוכל חמץ**. שלא תאמר אוכל מצה וחמץ עמה דא"כ תבטל המצה מפני החמץ שאדם רגיל בו:

**פסוק יט**
**כי כל אוכל מחמצת**. זה שאור ושתי כריתות הללו צריכין כמו שפי' רבות':

**פסוק כב**
**לא תצאו**. פן יפגע בכם המשחית שניתן לו רשות וזה שאמרו רבות' בשעת דבר כנוס רגליך:

**פסוק כג**
[**ולא יתן המשחית**. מלאך המשחית ומה שאמר' רבות' ועברתי בארץ מצרים אני ולא מלאך המשחית עמי דכת' ישלח בם חרון אפו וגו' עם חרון אפו הג"ה]:

**פסוק כד**
**לחק לך ולבניך**. שכמו שתעשו עתה את הפסח לצורך כן תעשו לדורות לזכרון:
**לחק לך ולבנך**. חק יהיה לך לצורך בניך כדמפ' ואזיל והיה כי יאמרו אליכם בניכם:

**פסוק כז**
**ויקוד העם וישתחוו**. וקבלו המצוה בשמחה ובטוב לב כמו וילכו ויעשו:

**פסוק כט**
**עד בכור השבי**. כמו שפי' רש"י ושלא יאמרו בשביל העון ששמו אותנו בבור בא המכה עליהם ולא בשביל ישראל אבל עתה שלקו אף הם עמהם ידעו כי לא בשבילם הוא:

**פסוק ל**
**כי אין בית אשר אין שם מת**. כי במקום שאין בכור מת הגדול כמו שפי' ובכל אלהי מצרים אלו הגדולים:

**פסוק לא**
**כדברכם**. כמו שאתם אומרים גם אתה תתן בידינו זבחים ועולות לקחו את מקנה שלי:

**פסוק לב**
**וברכתם גם אותי**. עמכם שתשתפוני בזבח:

**פסוק לג**
**כי אמרו כלנו מתים**. שאם נמתין מכה אחרת עתה מתו הבכורות במכה האחרת ימותו גם הפשוטים א"נ כי אמרו כולנו מתים לשון פעולה כולנו הולכים ומתים:

**פסוק לט**
**וגם צדה לא עשו להם**. אע"פ שאמר להם משה שעתה יצאו לא היו סבורים שיגרשו אותם בבהלה אבל סבורים שיתנו להם שהות לאפות עיסתם ולתקן צידתם:

**פסוק מ**
**שלשים וארבע מאות שנה**. מבין הבתרים היה מונה שהיה ל' שנים קודם שנולד יצחק וגזירת ארבע מאות שנה משנולד יצחק כדכת' כי גר יהיה זרעך משעה שיהיה זרעך ואע"פ שלא עמדו במצרים רק רד"ו מ"מ הכל נקרא על שם מצרים משום דעיקר הגלות היה במצרים ואע"ג דכתי' ואברם בן חמש שנים וע' שנה בצאתו מחרן ואח"כ היה בין הבתרים א"כ יותר מע"ה היה לאברהם בין הבתרים ומפ' בסדר עולם כי קודם שהיה בן ע' יצא מחרן תחלה וכשהיה בן ע' נגלה עליו הק' בין הבתרים וחזר לחרן ועשה שם ה' שנים ואח"כ יצא פעם שנייה וזה שכתוב ואברם בן ע"ה שנה בצאתו מחרן ולפי הפשט הוא מונה משיצא מארם תחלה ובא לחרן עם תרח אביו שזה היה תחלה גלותו ואז היה

בן ע' שנה ועמד בחרן ה' שנים ויצא, כת' ואברם בן ע"ה שנה בצאתו מחרן ואח"כ נגלה עליו הק' בין הבתרים והיה לו יותר מע' שנה כסדר המקראות אבל זה הפסוק אינו מונה מבין הבתרים אלא מתחלת גלותו שבא לחרן לכן מנו בני אפרים שיצאו ל' שנה קודם הקץ כמו שאומ' התרגום של ויושע ומנו משיצא מארם והיה להם למנות משנולד יצחק ולדברי רבות' היה להם למנות מבין הבתרים. הגה"ה:

**פסוק מב**

**ליל שמורים הוא לה'**. שהק' היה שומר וממתין לילה זה להוציא את בני ישראל:

**הוא הלילה הזה לה' שמ' לכל בני יש'**. שיהיו בני ישראל שומרים וממתינים לילה זה בכל שנה לקיים מצות הללו לשם הק' שגאלם ורבות' אמרו לילה המשומר ובא מן המזיקין:

**פסוק מג**

**כל בן נכר**. כל מי שנכרי אצל פסח גוי ומשומד שאינם מודים במצוות הפסח ואף מי שלא מונה עליו גם הוא נכרי אצלו ואינו אוכל הימנו:

**פסוק מה**

**תושב ושכיר**. תושב קנוי קניין עולם של יובל שכיר קנוי קניין שנים לשש ושניהם ישראל והכי קאמר ישראל שאינו קנוי קניין הגוף ועשה אדונו פסחו ולא מנה אותם עמו על פסחו לא יאכלו בו שלא תאמר מאחר שהם עבדיו בלא מנוי יכולין לאכול עמו דמסתמא הכי מנויין כיון דמזונותם עליו קמשמע לן שצריך למנותן בהדיא אבל עבדו כנעני כיון שמלו והוא קנוי קניין הגוף אכל בלא מינוי דמסתמא נמנה הוא עמו והכי אמר בפר' האשה בפסחים שוחט אדם ע"י בנו ובתו הקטנים וע"י שפחתו ועבדו הכנענים שלא מדעתם אבל לא ע"י בנו ובתו הגדולים ולא ע"י עבדו ושפחתו העברים אלא מדעתם. הגה"ה. ומה שפי' רש"י לא נהירא לי דכיון שערל שמתו אחיו מחמת מילה אסור אע"פ שאינו משומד לערלות משום דמאיס כדאמ' בהערל ואסור לאכול משולחנו של מקום וכן מקשה בהערל ערבי מהול וכנעני מהול שהם ערלים גמורים מבעיא דאמר הנודר מן הערלים מותר בערלי ישראל ואסור במולי אומות העולם:

**אז יאכל בו**. האדון דברי ר' יהושע שמילת עבדיו מעכבין אותו ור' אליעזר אומ' אז יאכל בו אעבד קאי דאין מילת עבדיו מעכבין אותו אבל מילת זכריו דברי הכל מעכבין אותו דכתיב המול לו כל זכר:

**פסוק מו**
**ועצם לא תשברו בו**. גם זה מפני חפזון דאין דרך הנחפזין ללכת לשבור עצמות לאכול את המוח אלא אוכל את הבשר במהרה וזורק את העצם מפני שהוא נחפז ורבות' פי' שהשורף עצמות פטור:

**פסוק מח**
**ועשה פסח**. בזמנו כאזרח:
**וכל ערל לא יאכל בו**. משום דמאיס כדאמ' בהערל דערל מאיס:

**פסוק נא**
**ויהי בעצם היום הזה**. כבר נאמר למעלה והכא הכי קאמר ויהי בעצם היום אשר הוציא ה' את בני ישראל:

## פרק יג

**פסוק ב**
**קדש לי**. וכן מוכח דפרשה זו בו ביום נאמרה דכת' זכור את היום אשר יצאתם:
**קדש לי**. שיהיו מקודשים משאר בני ישראל שהוספתי להם נס להצילם מן מכת בכורות וכן כתב כי לי כל בכור ביום הכותי כל בכור בארץ מצרים הקדשתי לי וי"ל קדש לשון הזמנה וכן הקדשתי כמו (שמות י"ט:י') וקדשתם היום ומחר ומתרג' ותזמנון:

**פסוק ד**
**היום אתם יוצאים**. שאתם יוצאים בו שהוא בחודש אביב זכור:

**פסוק ה**
**והיה כי יביאך**. חזר והזהירם שינהגו איסור חמץ אפי' בארץ ואף חידש בה מצות לא יראה ומצות תפילין ושצריך להודיעו לבנו שאינו יודע לשאול:
**אל ארץ הכנעני**. כולם בכלל הכנעני ופעמים שפי' ה' מהם או ו' וי"ב היו כמו שפי' בפ' נח ונקראו שבעה לפי שהששה חשובין והשבעה נקראו על שם אביהן:

**פסוק יא**
**והיה כי יביאך**. שלא תאמר לא צוה הק' לקדש אלא אותם שיצאו ממצרים שהיו בנס לכך אומר שאפי' בארץ יקדישום:
**אל ארץ הכנעני**. בכאן לא פרט אפי' אחד אלא כולן תלאן באביהן:

**פסוק יב**
**פטר**. לשון פתיחה שפותח הרחם תחלה וכן תרג' אונקלוס. והעברתם את נחלתו לבתו (במדבר כ"ז:ח') שיעביר את הנחלה מן הקרובים זכרים לבתו כמו **והעברת** את הבכור מתורת שאר בנים לתתו לה':
**שגר**. לשון שילוח כמו מלא שגר יונה:

**פסוק יג**

**פטר חמור**. [דוקא] מדלא קאמר בהמה טמאה ואין ללמוד חמור חמור משבת דאין לנו לדון גזירה שוה מעצמינו לפי שאף בהמה טמאה לקתה גם היא במכת בכורות:

**פטר חמור**. שלא תאמר הבהמות טמאות לא לקו ולפי שהם מאוסות לא פירש רק אחת מהן לסימן וקידש חמורים שסייעו לישראל כשיצאו א"נ מפני שמצרים נמשלו לחמורים א"נ שסייעו למשה לבא למצרים להושיע את ישראל כדכתיב ויקח משה את אשתו וגו' וירכיבם על החמור:

**וכל בכור אדם בבניך תפדה**. ה' סלעים כמו שמפורש במקום אחר:

**פסוק טז**

**והיה לאות**. זה קדושת הבכורים הוא זכרון וגם זכרון אחר תעשה על יציאת מצרים שתעשה על ידך אות שתשא עמך:

**על ידכה**. כתב בה' יד כהה לומר קושרין תפילין על השמאל שהיא כהה מלעשות מלאכה:

**ולטוטפות בין עיניך**. על הראש כמו (דברים י"ד:א') תשימו קרחה בין עיניכם שהוא הראש במקום השיער:

**טוטפות**. לשון הבטה וראיה כמו (מס' מגילה י"א) ועיניהא מטייפי שיראו ויזכרו ורש"י פי' לשון דיבור כמו (עמוס ז':ט"ז) ולא תטיף אל בית ישחק שיזכרו אותם וידברו בם, וגם נר' שהלו וטפוף (ישעיה ג') לשון הבטה שמגביהות צוארם ומביטות לכאן ולכאן:

**אשר הטה אוזן אל עמו ושמעו**, **וראה מכאוביו ובגלותו ידעו**, **ושפך את נפשו ואת לבו קרעו**, **וחזקת אותו ואימץ את זרועו**, **כי אתה גואלו מלכו ומושיעו**, **והושעת אותי מכל רע פגעו**, **בסיימי סדר בא אל פרעה**.

**פסוק יז**

**ויהי בשלח**, **נחם**. ניהג אותם כמו (שמות ל"ב:ל"ד) לך נחה את העם וכמו (איוב ל"ח:ל"ב) ועיש על בניה תנחם:

**כי קרוב הוא**. כמו שמצאנו ביצחק שהיה רוצהלילך למצרים דרך ארץ פלשתים כדכתיב ויבא יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה ואז אמר לו הק' אל תרד מצרימה אלמא שהיה רוצה לילך דרך שם:

**פן ינחם העם**. על שיצא:

**בראותם מלחמה**. מלחמת פרעה שאם לא היו הולכים דרך ים סוף וטבעם שם היו רודפים אחריהם דרך שאין שם ים והוצרכו להלחם עמו ביבשה ואף פלשתים יצאו לקראתם ותהי להם מלחמה פנים ואחור:

**ושבו**. ואע"פ שהיה יכול להפילם כולם מתים רוצה היה הק' להרבות נסים ונפלאות להוביש הים ולהעבירם בו ישראל ולהטביע מצרים:

**פסוק יח**

**וחמושים עלו בני ישראל**. כמו (בראשית מ"א) וחמש את ארץ מצרים שהיה עמהם מזונות כדי להספיק אותו דרך רחוק שהרי נזונו חודש אחד במזון שעמהן שלא שאלו מן [ט"ו ניסן] עד ט"ו באייר:

**פסוק כ**

**ויסעו מסוכות**. ביום הששי:

**פסוק כא**

**וה' הולך לפניהם**. מלכם לפניהם וה' בראשם:

**בעמוד ענן**. לפי שאין השכינה נגלית להם הולך עמוד ענן שיראו אותו וידעו לאיזה צד יפנו:

**לנחותם**. כמו להנחותם:

**בעמוד אש**. אף להאיר להם שמנחה אותם ומאיר להם:

**פסוק כב**

**לא ימיש**. הק' את עמוד וגו' **לפני העם** מלפני העם ולפי שאמר למטה שילכו באש והענן אחריהם מגיד לך שאין דרכם בכך אלא לצורך נעשה:

## פרק יד

**פסוק ב**

**וישובו**. איני רוצה שתהיו בדאים שאמרתם דרך ג' ימים ותחזרו וגם שאלתם כליהם על מנת להחזירם ולכך תשובו לעמוד על אמונתכם:

**פסוק ג**

**ואמר פרעה לבני ישראל**. ואני אשים בלבו של פרעה שיאמר על בני ישראל שהם נבוכים מסוגרים ומעורבבים כמו נבכי ים:

**פסוק ד**

**ורדף אחריהם**. שיצא לקראתם למלחמה וכשינוסו ירדפם ולא יניחם לחזור והרי הפשיעה עליו ועל עמו שלא הניחם לחזור ולהשיב להם מה ששאלו מהם:

**ואכבדה בפרעה**. אכביד מכתי עליו:

**פסוק ה**

**ויוגד למלך מצרים**. מספרי לשון הרע היו שהיו אומרים ודאי לא כוונו אלא לברוח:

**ויהפך לבב פרעה**. נהפך למחשבה אחרת שבתחלה גרשם בחזקה ועכשיו רצה להחזירם וי"ל ויהפך לשון צער נצטערו על ששלחום כמו (איכה א':כ') נהפך לבי בקרבי:

**מעובדינו**. מעבוד אותנו:

**פסוק ח**
**ובני ישראל יוצאים**. לא היו נותנים לב לשום דבר כי ברשות יצאו ויוצאים בפרהסיא ולא כגנבים:

**פסוק י**
**ויראו מאד**. כי הייתה אימתן עליהן שכל הימים נשתעבדו בהם:

**פסוק יא**
**המבלי אין**. כך דרך הפסוק לכפול לשונו כמו (ויקרא כ"ו) ואף גם זאת:

**פסוק יב**
**אשר דברנו**. שאמרו לו ירא ה' עליכם:

**פסוק יג**
**כי כאשר ראיתם**. כלו' מה שראיתם את מצרים היום לאבדם מן העולם מתכוין הק' ולא תוסיפו לראותם ולא תלחמו אתם אלא הק' ילחם לכם בשבילכם:

**פסוק יד**
**ואתם תחרישון**. שיתקו ולא תצעקו עוד כי אין אתם צריכין לצעוק:

**פסוק טו**
**מה תצעק אלי**. וכי זה כבודי שאתה צועק לפני וכי כך אני שישראל באו כאן עלי ועל בטחוני ובמצותי ואניחם בידם:
**דבר אל בני ישראל ויסעו**. כי אין לירא כלום:

**פסוק יט**
**ויסע מלאך האלהים**. הוא שכתוב בו וה' הולך לפניהם שמפני שהוא שלוחו של מקום קורא אותו ה' וזהו שכת' (שמות כ"ג) כי שמי בקרבו:
**ויסע עמוד הענן**. להבדיל בין מחנה ישראל ולמחנה מצרים ולהחשיך להם כי היה לפני עיניהם מחשיך להם הלילה:

**פסוק כ**
**ויאר את הלילה**. החשיך כמו (איוב ל"ז:י"א) יפיץ ענן אורו חברו מנחם ואונקלוס תרגם ויאר שבא ענן אש לפני מחנה ישראל ומאיר להם כפעם בפעם והיה חושך על מצרים ולישראל אורה:
**ולא קרב זה אל זה**. מחנה ישראל אל מחנה מצרים:

**פסוק כא**
**ברוח קדים**. רוח מזרחית קשה היא ומוכנת לפורענות כדכתיב (הושע י"ג) יבא קדים רוח ה' וגו', ורוח הקדים נשא את הארבה (שמות י'), שדופות קדים (בראשית מ"א):

**ויבקעו המים**. נבקעו חציים לכאן וחציים לכאן וכשהיו המים מגיעין למקום הבקעה עולין זה על זה כדכתיב נצבו כמו נד נוזלים ובירדן נמי כתיב (יהושע ג') המים היורדים מלמעלה קמו נד אחד, מתאספין זה על זה וכן אותם שלמטה והיה להם חומה לכאן ולכאן וע"כ נקרא הנוד נוד שבו אסיפת המים וכן (תהלים ל"ג) כונס כנד מי הים ורש"י פי' לשון חומה וכן תירגם אונקלוס:

**פסוק כג**

**ויבואו אחריהם**. כי היתה הלילה חשיכה להם ולא הרגישו עד שנכנסו אחריהם באשמורת הבוקר בשעה שבני אדם משמרים ומצפין את הבוקר:

**פסוק כד**

**בעמוד אש וענן**. בשעה שעמוד אש מסתלק עמוד הענן בא ונתערבו זה בזה ומצרים לא הרגילו לראות כך וכשראו נבהלו ונהממו שהיו צועקים בקול גדול להשיב המרכבות לאחוריהם כמו (שמואל א ז':י') וירעם ה' בקול גדול ויהמם, שכל זמן שהענן לפניהם לא נתערב עמוד האש בו ולא נהממו כי אמרו הרבה לילות חשוכים הם אבל כשראו האש בא לפניהם אז נהממו דכיון שהאיר היום לא הוצרכו ישראל לא לעמוד הענן ולא לעמוד אש כי המים להם חומה מימינם ומשמאלם ואין דרך לנטות ימין ושמאל הגה"ה:

**פסוק כה**

**ויסר את אופן מרכבותיו**. כיון שראו שהם בתוך הים נפחדו ודרך כל מים שהן גבוהות בשפתם ועמוקות באמצעיהן והאופנין מגלגלין אותן בתוך העומק אל מורד המים ולא היו יכולים להעמידם ולא למשכם אצל שפת הים מפני שהיא גבוה והגלגל מתגלגל אל העומק:

**ויסר**. מצרים:

**את אופן מרכבותיו**. הסירו מרכבות האופנים מן המרכבות שלא יורדים לעומק וממשיכים אצל שפת הים והיתה הנהגת המרכבות שהיו מושכין אצל השפה כבדה עליהם שלא היה שם אופן והשפה גבוה:

**ויאמר מצרים אנוסה**. אמרו מצריים לנוס מתוך הים אל שפת הים מפני בני ישראל:

**כי ה' נלחם להם**. מפני בני ישראל שרדפנו אירע לנו כך כי נכנסנו בתוך הים ועתה ננוס אולי ננצל כי זו היא מלחמה שהק' עושה עמנו בשבילם. ומשום ר' שמואל שמעתי ויסר את אופן מרכבותיו כמו ויסר אליה האוהלה שרצו לסור את הדרך ולהחזיר המרכבה לאחוריהם כדי לנוס והיה המקום סר מעליהם ולא היו יכולים לחזור זה מפני זה והיו נדחקים זה בזה והיינו וינהגו בכבידות והיו צועקים זה לזה סורה מפני ולא היו יכולים:

**פסוק כז**
**לפנות בוקר**. כשפנה הבוקר ונעשה קרוב לחצי היום:
**לאיתנו**. כמו שהיה מתחלה:
**נסים לקראות**. שנדבק תחלה לצד השפה והם באים לקראת המים של צד שפת המים שסבורים לצאת:
**וינער ה'**. שהיו המים מגביהים את המרכבה של עץ והופכה על פיה ומנער המצרים בתוך הים כאדם שמנער את הקדרה:

**פסוק ל**
**ויושע ה' ביום ההוא את ישראל מיד מצרים**. אותו היום היתה תשועה גדולה שמשם ואילך לא ראו מצרים:
**וירא ישראל את מצרים**. כלו' מצרים שהיו על שפת הים מתים שדרך הים להשליך חוץ על שפתו כל דבר מת שבתוכו:

**פסוק לג**
**ויאמינו בה' ובמשה**. האמינו שהוא **עבדו** ובמצוותו עושה מה שהוא עושה הגה"ה:

## פרק טו

**פסוק א**
**ישיר**. לשון יפעל ששר משה וגרם לאחרים ששרו:

**פסוק ב**
**עזי וזמרת יה**. עז שלי וזמרת לאויבי שזומר ומחתך אותם כמו (ויקרא כ"ה:ד') כרמך לא תזמור, זמיר עריצים יענה (ישעיהו כ"ה:ה'), **יה** הק' לי לעז ולאויבי לזמור ובכך **ויהי לי לישועה**:
**זה אלי**. שעמד לי בצרתי:
**ואנוהו**. בשיר לשון נאוה כירושלים וי"ל ואנוהו לשון נוה קדשך וכן תרגם אונקלוס:
**אלהי אבי**. שאף לאבותי עמד בצרתם **וארוממנהו** בשבח כלו' הק' אמר לי כי לי בני ישראל עבדים ואני אומר מימות אבותינו אנו עבדיו והוא אדונינו וכל שכן עכשיו וי"מ עזי וזמרת יה עז שלי וזמרת שלי לשון זמר ושבח:

**פסוק ג**
**ה' איש מלחמה**. איש לשון גבורה כמו (יהושע א') וחזקת והיית לאיש, וכמו (שמואל א כ"ו:ט"ו) הלא איש אתה ומי כמוך בישראל:
**ה' שמו**. כלו' ודאי ה' שמו כמו שאמר למשה ששמו משמע שהיה עם עבדיו בצרתם כמו שפי' באלה שמות ודאי כן הוא שהיה עמנו בעת צרתינו שהרי מרכבות פרעה וחילו וגו':

**פסוק ה**
**תהומות יכסימו**. יכסו אותם ואין לתיבה דמיון ופתרונה לפי עניינה:
**ומבחר שלישיו**. שלא נשארו במצרים רק דלת העם:

**פסוק ו**
**ימינך ה' נאדרי בכח**. יו"ד דנאדרי יתירה וזה מן הפסוקים שכפולים דבריהם ומפרשים באחרונה כמו (תהלים צ"ג) נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם וכן ימינך ה' תרעץ אויב:

**פסוק ט**
**תמלאמו**. תמלא מהם נפשי:
**אריק חרבי**. איזיין בחרבי כמו (בראשית י"ד:י"ד) וירק את חניכיו:
**תורישמו**. תוריש אותם ידי שאהרגם ואוריש את אשר להם לעמי:

**פסוק י**
**במים אדירים**. במים שהם אדירים כמו (תהילים צ"ג:ד') אדירים משברי ים וכן (שופטים ה':כ"ה) ב ספל אדירים בספל של מים שהמים נקראו אדירים ורבות' קאמ' שהמים אדירים:
**צללו כעופרת**. וי"ל צללו אדירים כעופרת המים אנשי החיל שהיו אדירים צללו כעופרת במים:

**פסוק יא**
**נורא תהלות**. אדם ירא לומר לך תהילה כי לא יספקו ולא יעלו דבריו כלום:

**פסוק יב**
**נטית ימינך**. עליהם להכותם ונבלעו ונבערו מן העולם:

**פסוק יג**
**נחית בחסדך**. נהגת בחסדך שעשית עמהם:
**עם זו**. שגאלת:
**נהלת**. אותם **אל נוה קדשך** אל ארץ ישראל כלו' בחסד שעשית עמהם ובנפלאות שהפלאת להם נהגת אותם ונהלת אותם כלו' לא זו בלבד עשית אתה להם שהושעת אותם מיד מצרים כי אף נחית ונהלת אותם שנפחדו כל האומות העומדות על הדרך ששמעו זה הנס ויראו מהם ומעתה אין שטן ואין פגע רע כמו שמפר' כיצד נהלת ששמעו עמים זה הנס חיל אחז יושבי פלשת ונבהלו אדום ואחז רעדה את בני מואב ונמוגו יושבי כנען ששמעו שהן באין עליהן ולא יעמוד איש נגדו הרי שנהלת אותם:

**פסוק טז**
**תפול עליהם**. עתה מתפלל לאמר הפחד והאימה שהיא עליהם תפול עליהם כלו' תשכון עליהם כמו (בראשית כ"ה) על פני כל אחיו נפל שלא תעבור מעליהם הפחד:

**בגדול זרועך**. שעשית עמנו חסד ונסים בזרוע נטויה ידמו כאבן:
**עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית**. לך לעבדים שהוצאתם מבית עבדים כדי שיעבדוך:

**פסוק יז**
**בהר נחלתך**. שהוא מכון לשבתך שפעלת והכינות לך ואל מקום המקדש אשר כוננו ידך:

**פסוק יח**
**ה' ימלוך לעולם ועד**. ואתה תהיה מלך עלינו לעולם ועד שלא יהיה לנו עוד מלך אחר ואל תתננו ביד אומה אחרת:

**פסוק יט**
**כי בא סוס פרעה**. כשבא סוס פרעה וגם כשהשיב הק' עליהם מי הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים אז ותקח מרים אחות אהרון דרך הפסוק כשמזכיר אשה מזכיר אחיה הגדול כמו בשמת אחות נביות, אלישבע אחות נחשון:

**פסוק כא**
**שירו לה'**. ואמרו כל השירה אלא מאחר שכתב למעלה כל שירה לא הזכיר כאן רק פסוק אחד הגה"ה:

**פסוק כה**
**ויורהו ה' עץ**. אם היה רצונו של הק' בלא עץ היה יכול להמתיק אלא דרכו של הק' לעשות נסין על דרך העולם שמשימין המינין המתוקין בדבר מר להמתיקו:
**ושם נסהו**. כאדם שעושה לאדם קשה רצונו לנסות אם יכול לפתותו ע"י שעושה לו רצונו להחזירו למוטב וכן הוא אומר במן למען אנסנו הילך בתורתי אשלים לו חוקו לנסות אם אוכל להחזירו למוטב שילך בתורתי ואז **שם** לפניו **חק ומשפט** מזון כמו (בראשית מ"ז:כ"ב) ואכלו את חקם:

**פסוק כו**
**ויאמר לו אם שמוע תשמע**. בקולי כלו' שם שם לו חוקים ומשפטים שאמ' שבחוקים ומשפטים חייו תלויים והזהירם עליהם:
**כל המחלה אשר שמתי במצרים**. לפי שדרך בני אדם להיות מתפחד מן הפורענות שהוא רואה בא על חבירו שם לפניהם מחלה של מצרים שראו והיו יראים ממנו:
**כי אני ה' רפאיך**. כמו שהרופא שומר מאכל האדם ומתקנו שלא יבא עליו שום חולי כן אני אשמר אותך שלא תבא לידי חולי כמו שהמתקתי לך המים שלא יזיקו לך וכן הזהיר הק' על ישראל נבילות שקצים ורמשים ובהמות טמאות ועופות טמאים ודגים טמאים שהם מזיקים וממיתים גופו של אדם כי האוכלם נמאס ומזוהם וגם הפרישן מנגעים מזבין ומזבות ויולדות ונדות ומנבלת אדם ובהמה ומנגעי אדם בתים ובגדים שכל אילו מביאין אותן לידי זיהום כי כל דבר שהכתוב קוראו טמא מיאוס הוא כי טמא לשון

מיאוס כמו שכת' ביחזקאל (ד') והיא בגללי צואת אדם תעגינה לעיניהם ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בגוים אלמא טמא לשון מיאוס וכן אמרו רבות' כל האוכל בלא ניגוב ידים כאילו אוכל לחם טמא מפני שהוא מיאוס כשידיו לחים הלחם נמאס מליחלוחית מי ידיו ומביאין זה הפסוק לראיה ככה יאכלו את לחמם טמא שהוא לשון מיאוס וזהו כי אני ה' רופאיך שהפרישך מכל המיאוסין הללו כי המיאוס מביא את האדם לידי חליות וכן הוא אומר (שמות כ"ג:כ"ה) ובירך את לחמך ואת מימיך והסירותי מחלה מקרבך ואינו אומ' כי אני ה' רופאך שתהי חולה וארפאך דא"כ הוי קללה. ומשום ר' עובדיה זצ"ל שמעתי והסירותי מחלה כלו' אני אברך לחמך ומימיך שאתן לך בשיפוע מאכל ומשתה וגם אסיר מחלה מקרבך שתהיה ברי ותוכל לאכלו כי מה יועיל שיפוע המאכל אם לא תוכל לאכלו הגה"ה:

## פרק טז

### פסוק א

**בחמשה עשר יום לחודש השני**. למדנו שחדש אחד הספיק להם צידה שהוציאו ממצרים מט"ו בניסן עד ט"ו באייר:

### פסוק ג

**מי יתן מותנו**. בעתנו מיתת עצמנו ולא יקצרו ימינו ברעב:

**בשבתנו על סיר הבשר באכלנו לחם לשובע**. אין דרך בני אדם להשביע עצמו כי אם בלחם וכן כת' בערב תאכלו בשר ובבקר תשבעו לחם ואמרו רבות' למדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר לשובע כי אם לחם לשובע וכגון בשר בערב ולא בבוקר וגם למדנו בכאן שזמן סעודה פעמים ביום בוקר וערב:

**כי הוצאתם אותנו**. תלו במשה ובאהרן הקלקלה ולא בהק' ולפיכך אמרו להם משה ואהרן בשעת התיקון בערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם הארץ מצרים ולא אנו ואע"פ שאין אדם יכול להיות בלא לחם לא היה להם לבקש דרך תלונה אלא דרך רחמים הגה"ה:

### פסוק ד

**הנני ממטיר לכם לחם מן השמים**. מקום שאין היד שולטת שלא יוכלו ליקחנו משם ויהיו עיניהם תלויות אלי:

**דבר יום ביומו**. לא אתן להם רק לצורך היום ויהיו צריכין לידי כל שעה ושעה:

**למען אנסנו הילך בתורתי**. אולי מתך שיהיו צריכין לי כל שעה ויראוני ולא ימרדו בי וילכו בתורתי:

**פסוק ה**
**והכינו את אשר יביאו**. יתקנו אותו וישלו אותו לצורך שבת כדאמר לקמן את אשר תאפו אפו:

**פסוק ו**
**ערב וידעתם**. שיתן לכם בשר בוקר וראיתם שיתן לכם לחם:

**פסוק ז**
**ונחנו מה כי תלינו**. אתם מראים עצמיכם כאילו אינכם מתלוננים כי אם עלינו ותלונתכם אינה כי אם על הק' כי אין בידנו לעשות עמכם כלום:

**פסוק יא**
**וידבר ה' אל משה**. וכבר דבר ה' אל משה לעשות להם כן:

**פסוק יג**
**ויהי בערב ותעל השלו**. כדומה אני שזה שליו של בהעלותך אלא שאגב שדבר במן דבר בשלו תדע דאי ראה משה שבא להם שלו פעם אחת והספיקם היאך יאמר הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם:

**פסוק יד**
**מחוספס**. אין לו דמיון ופתרונו לפי עניינו הגה"ה:
**דק ככפור**. גרשל"א (grêle, Hagel) דקה ולפי שאין לה שיעור שפעמים גסה ופעמים דקה נתן לה דומיא זרע גד:

**פסוק טו**
**מן הוא**. פי' רש"י שהוא לשון זמון כמו (יונה ב') וימן ה' דג גדול וימן המלך (דניאל א') ואין נר' לי כי לא ידעו מה הוא ואיך קראוהו בשמו אבל עדיין לא היה לו שם ועוד שלא היו יודעין עדיין שהוא זימון וכן נר' לי כי מן בלשון מצרי כמו מה בלשון עברי ושואלין זה לזה מן הוא כי לא ידעו מה הוא ולפיכך שואלין מה הוא עד שפי' להם משה שהוא הלחם ועל שם כך נקרא מן מהיום ההוא ומעלה:

**פסוק טז**
**לקטו ממנו איש לפי אכלו**. כלו' לקטו ממנו כמו שתרצו הן רב הן מעט איש לפי אכלו למספר נפשותיכם שבאה לו אתם לוקחים לא תקחו לא פחות ולא יותר וכן עשו:

**פסוק יז**
**המרבה והממעיט**. יש מהם שהרבו ללקוט ויש מהם שהמעיטו וכולם לקחו במדה אחת שהמעט נתרבה בידם והמרבה נתמעט בידם עד שבאה למידה שוה על ידיהם ואמרו רבות' כי אף דינין היו עושין במן שאם היה האחד שדן על העבד הזה עבדי הוא וזה אומר עבדי הוא אמר להן משה לבקר משפט ורואין בעמרי המן שאוכל מי שנמצא עומר

יתירה יותר ממניין בני ביתו וידע שהעבד שלו וכן אם גירש אדם אשתו ונשאה אחר בתוך ג' לראשון וילדה לסוף ז' של נישואי השני ולא נודע אם ט' לראשון או בן ז' לאחרון ע"י המן היה נודע שאצל שנמצא עומר יתירה נודע שהוולד שלו ולפי הפשט כך הוא אומר לא העדיף המרבה אלא היה משליך המותר והממעיט לא החסיר אלא חזר ולוקט עד שממלא מדותיו:

**פסוק יט**
**אל יותר ממנו**. שתראו כחסרי אמנה ולא שמעו ונבאש:

**פסוק כא**
**וילקטו אותו בבוקר**. שהרי כחם השמש ונמס ושוב לא יוכלו ללקוטו:

**פסוק כב**
**ויבאו כל נשיאי העדה**. כי היו יראים להניחו עד למחר לפי שקצף משה על המותרים:

**פסוק כג**
**הוא אשר דבר ה'**. הוא אשר הראה (התיר?) כי למחר יהיה שבת וצריכין אתם לשמרו:
**הניחו אותו למשמרת**. וכן עשו ולא הבאיש וידעו קדושת שבת:

**פסוק כז**
**יצאו מן העם ללקט**. אעפ"י שלא היו צריכין, לידע אם אמת לא יהיה בו:

**פסוק כח**
**עד אנה מאנתם**. לפי שלא הזהירם משה שלא לצאת אלא אמר לא יהיה בו כללו עמהם:
**ראו כי ה' נתן לכם השבת**. יכולין אתם לראות כי מה' השבת שנתן לכם בששי לחם משנה ובשבת אינו יורד וזה אינו אלא בידי שמים לכן **אל יצא איש ממקומו** וכבדו את השבת :
**וישבתו העם**. משם ואילך:

**פסוק לא**
**כזרע גד לבן**. כזרע גד בדמות אלא שהוא לבן דאי זרע גד לבן לא היה צריך לומר רק כזרע גד בלבד א"נ שני מיני גד הם אחד לבן ואחד שאינו לבן ואמר שהוא כזרע גד הלבן **כצפיחת בדבש**. כשאינו מבושל בפרור אבל כשהוא מבושל כטעם לשד השמן:

**פסוק לד**
**לפני העדות למשמרת**. משנבנה המשכן ועד שלא נבנה המשכן היה לפני הבמה שמקריבין שם הקרבנות כמו ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכול לחם לפני האלהים:

**פסוק לה**
**ארבעים שנה**. פחות מחודש שבששה עשר באייר התחיל ובי"ו בניסן פסק כדכ' (יהושע ה':י"ב) וישבת המן ממחרת אבל רוב השנה ככולה ורבות' פי' כי עוגות שהוציאו

ממצרים טעמו בהן טעם מן ולכך אמר מ' שנה אכלו מן וי"מ שירד להם ביום א' של פסח בשנת מ' והספיק להם עד ט"ו באייר הגה"ה:

## פרק יז

**פסוק ה**

**אשר הכית בו את היאור**. כי אז יראה הנס גדול שהמטה שגרם למצרים שלא יכלו לשתות מימי היאור הביא להם לשתות:

**פסוק ט**

**ומטה האלהים בידי**. במקום נס שקורין אנשייני"א (enseigne, Fahne) שדרך לזקו במלחמה וכשמתגברין זוקפין אותה ויודעין שהם נוצחין וכשאין מתגברין משפילין אותה כדי שידעו אותם של אחריהם שאותם שבתוך המלחמה צריכין סיוע וכן כתב כאן **והיה כאשר ירים משה** והיה משה על הגבעה ואם היו צריכין בני המלחמה היה מראה לעם במחנה ויבאו לסייען:

**פסוק י**

**ומשה אהרן וחור עלו**. עמו כדי לסמוך ידיו כי היה יודע שאם היה מניח ידו יהיו נרתעין בני המלחמה ויתגברו בני עמלק כמו שכת' שאם ירים ידו מתגברין ישראל שיודעים שהם נוצחין ומתגברין. **וכאשר יניח ידו**. כלו' אם יניח ידו יתש כחם כי יאמרו אין אנו מתגברין וגבר עמלק ולפיכך היו סומכין ידיו ולא היה מניח את ידיו וגבר ישראל כדכת' [**ויהי ידיו אמונה** קיימי בחזקם וכן (ישעיה כ"ב) יתד במקום נאמן פי' מקום חזק וכן (תהילים ק':ה') דור ודור אמונתו קיומו הגה"ה] **ויהי ידיו אמונה** ולא גבר מעולם עליהם עמלק כי לא הוצרך להניח וכן פי' הפסוק לפי שהיה יודע משה כי כאשר יניח ידו וגבר עמלק וכאשר ירים וגבר ישראל לפיכך העלה אהרן וחור עמו שלא יניח:

**פסוק יג**

**ויחלוש יהושע**. הרגם לגמרי ולפי שאמר למעלה וגבר אמר כאן לשון הנופל עליו ויחלוש כלו' החלישו עד שלא היה יכול עוד להתגבר עליו עוד כי נצחם והחלישם כדכת' (איוב י"ד:י') וגבר ימות ויחלש אלמא חלשות שייך בלשון מיתה:

**פסוק יד**

**כתב זאת**. שעשה עמלק:

**כי מחה אמחה**. ורוצה אני שיודיע סרחונו וידעו למה אמחנו ולא יזקקו עוד לישראל:

**פסוק טו**

**ה' נסי**. נס שלי אות ואנשיי"א (enseigne, Fahne) ודגל שלי כמו (ישעיהו ה':כ"ו) ונשא נס לגוים:

**פסוק טז**

**כי יד על כס יה**. שם הק' ידו על כסאו ונשבע כך תרגם אונקלוס וי"ל יד לשון גדולה ומלכות כמו (ישעיה כ"ו) ונתתי בביתי ובחומותי יד ושם והכי קאמר שתהיה יד ומלכות על כס יה על כסאו של הק' שאעמיד מלך על ישראל שישב על כסא ה' כדכת' (דה,א כ"ט) וישב שלמה על כסא ה' למלך דהיינו מלכות ישראל שיושב על כסא ה' כדכתיב (ירמיה ג') יקראו לירושלים כסא ה' אז תהיה מלחמה בעמלק כמו שמצינו כשהומלך שאול צוהו להלחם בעמלק וכן בכל דור ודור ילחם בו עד שימחה לגמרי וי"ל לפי שלא נמחה אלא לאורך ימים צריך דור לספר לדור של אחריו שצוה הק' למחותו:

**אויבי אל קבר יובל בלי כלח, שקץ תשקצנו כמו שרץ הלח, וחפץ ה' בידי יצלח, בסיימי ויהי בשלח**.

## פרק יח

**פסוק א**

**וישמע יתרו כהן מדין**. כל האותות והמופתים והיד הגדולה אשר עשה הק' לישראל ע"י משה אלא ששם משה בראש שהוא מלך וגדול:

**כי הוציא ה' את ישראל**. ועל ידי כן שהוציא הק' את ישראל ממצרים ויצא השמועה והקול בעולם ובאה השמועה עד יתרו שאם עשה ולא הועיל לא הייתה השמועה יוצאה:

**פסוק ב**

**ויקח יתרו**. הנה אמר כי באה השמועה עד יתרו ועתה מספר מה שעשה יתרו כי לאחר שהביא משה צפורה ובניה למצרים כדכ' ויקח משה את אשתו ואת בניו וגו' וילך ארצה מצרים אחרי כן ויקח יתרו את צפורה ממצרים והביאה אצלו ממדין להיות עומדת ומשמרת:

**אחר שילוחיה**. כל מה שאדם נותן לבתו בשעה שמשיאה לבעל נקראים שלוחים שע"י כן משלחה מביתו וכן כתוב (מלכים א ט':ט"ז) ויתנה שלוחים לבתו שנתן פרעה אותה העיר שלוחים לבתו, ויתרו כיון שראה כי משה מתאחר לשם לקח את צפורה משם להיות עומדת אחר שילוחיה סמוך לשילוחיה הקרקעות שנתנו לה כשנישאת לבעל לעבדם ולשמרם:

**פסוק ג**

**ואת שני בניה**. כשהביאה אצלו למדין הביא בניה עמה:

**פסוק ד**
**מחרב פרעה**. שרצה להורגו כדכתי' ויבקש להרוג את משה וכל זמן שהיה אותו פרעה חי לא חשב עצמו ניצול כי היה ירא לשוב מצרימה אל אביו ואל משפחתו וקרא בנו גרשום על שם גירות אבל אותו שנולד אחר מיתת פרעה קרא אליעזר כי אז ניצל לגמרי:

**פסוק ה**
**ויבא יתרו**. ולפיכך שהיו עמו כמו שפי' למעלה ויבא יתרו ובניו ואשתו אל משה אל המדבר ואיזה מדבר הר האלהים מדבר סין:

**פסוק ו**
**ויאמר אל משה אני חותנך יתרו**. ע"י שליח ומקרא קצר הוא א"נ הכי אמר ליה במצרים כשהביא את צפורה למדין ואמר לו משה אינו יכול לשוב כי ה' הוציא ע"י את ישראל ממצרים אמר לו יתרו הנח את צפורה שאוליכנה אחר שילוחיה אותה ובניה וכשתוציאם אני חותנך יתרו בא אליך למקום שאשמע שאתה שם ואשתך ושני בניה עמה ועתה בא ומשה כשידע שהוא בא יצא לקראת חותנו:

**פסוק ז**
**וישתחו**. לימד ענוותנתו של משה שאע"פ שהוא מלך לא נתייהר אלא השתחווה לחותנו ונוהג בעצמו דרך ענווה וסיפר לו כל המאורע:

**פסוק ט**
**ויחד יתרו**. שמח על הטובה כי לא היה יודע דשלא כדין היו עושין להן להשתעבד בהן:

**פסוק יא**
**כי בדבר אשר זדו עליהם**. כי באשר זדו עליהם ועשו להם שלא כדין יודע אני כי באשר זדו עליהם כי גדול הק' עושה דבריו בדין ובמשפט וי"ל כי בדבר אשר זדו במים שאמר כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו באותו דבר נפרע מהן שטבעו במים והכי אמרו רבות' בקדרה שבשלו בה נתבשלו ודרשו זדו לשון ויזד יעקב נזיד:

**פסוק יב**
**ויבא אהרן וכל זקני ישראל**. קראם בזבח ומשה שם היה כי עמו נתאכסן ולא הוצרך לקדמו:

**פסוק יג**
**מן הבקר עד הערב**. שלא היה יכול להספיק לבדו ודן כל היום ולא הפסיק ולא זז עד חשיכה:

**פסוק יד**
**אשר הוא עושה לעם**. כי דבר קשה היה עושה להם שהיו ממתינין דיניהן כל היום ופעמים לא היו יכולין לבא לפניו מפני האחרים:

**פסוק טו**

**לדרוש אלהים**. לדרוש דינין ולדון כמו עד האלהים יבא דבר שניהם ואני דן אותם ומודיע להם חוקי אלהים איך ינהגו כדין וכשורה איש נגד חבירו:

**לדרוש אלהים**. כמו (בראשית כ"ה:כ"ב) ותלך לדרוש את ה' לידע מצוותו של הק':

**פסוק יח**

**נבול תבול**. לשון חלשות כמו (ירמיה ח') והעלה נבל:

**גם אתה**. שלא תוכל לסבול:

**גם העם הזה**. שלא יוכלו לסבול שיעמדו כל היום להמתין על דינם וי"ל נבל תבול לשון עירבוב כמו (בראשית י"א:ז') ונבלה שם שפתם שמתבלבל אתה והן שכל אחד צועק לך שמעני אדוני וזה צועק ואין את יודע למי תענה והם אינם יודעים למי ידברו:

**פסוק יט**

**ויהי אלהים עמך**. שאז תצליח במעשיך שתעשה מעשיך כהוגן וכשורה ואז יסכים הק' על ידיך ויצליחך:

**מול האלהים**. שיבואו לשאול לך בעת הצורך כאשר ישאל איש בדבר אלהים שהם יבואו לשאול ממך ואתה בעת הצורך תשאל להק' כמו שכת' ויקרב משה את משפטן לפני ה' וי"ל מול האלהים נגד הדיינין כמו עד האלהים יבא דבר שניהם שתעמוד כנגדם כדי שישאלו לך בעת הצורך ואתה תשיב דבריהם לפני הק' כמו שפי' ואז **והזהרתה אתהם את החוקים** אבל עתה אין אתה יכול להזהיר שאינם שומעים מה שאתה אומר ולא אתה מה שהם אומרים:

**פסוק כא**

**אנשי חיל**. זריזים להציל עשוק מיד עושקו וגזול מיד גוזלו:

**אנשי אמת**. שאינם אוהבים חפאות וחניפות ואינם סומכים רק על אמיתת הדברים:

**שונאי בצע**. שאינם אוהבים שוחד כי מי שיש בו מדות הללו מוציא דין אמת לאמתו:

**בצע**. כל בצע ממון שלא כדין או מלשון גזל הוא כמו (תהילים י':ג') ובוצע ברך ניאץ ה' וכתיב (משלי א':י"ט) כן ארחות כל בוצע בצע:

**שרי אלפים**. שחלק כל ישראל לאלפים והעמיד אחד מכל אלף שר על האלף והיו שרי אלפים שש מאות ואח"כ חלק העם למאות והעמיד בכל מאה שר אחד והיו שרי מאות ששת אלפים גם השש מאות שהיו שרי אלף שם עליהם שרי מאות וכן לחמשים וכן לעשרות ופעמים ששר עשר ממונה על שר אלף וכן על שר מאה וחמשים וכן כולם ובעניין אחר לא תמצא חשבון מכאן לפי מה שמנה אותם בסנהדרין:

**פסוק כב**

**ושפטו את העם בכל עת**. כל עת שיהיו צריכין למשפט יהיו מצויין להם:

**ושפטו את העם**. יהיו להם דיינין הרבה אבל אתה יחיד ולא תספיק לכולם הגה"ה:
**והקל מעליך**. לשון צווי כלו' והקל המשא שעליך:
**ונשאו** אלו הדיינין אתך:

**פסוק כג**
**את הדבר הזה תעשה**. שתעשה את הדבר הזה:
**וצוך אלהים**. שיסכים הק"ה על העצה הזאת שאמרתי לך:
**ויכלת עמוד**. אז תוכל לעמוד:

## פרק יט

**פסוק א**
**ביום הזה**. ביום שנסעו מרפידים באו למדבר סיני ופי' רבות' שהוא ר"ח סיון והמקראות מוכיחים כמו שפי' שבששה בסיון נתנה תורה כדפי' במסכ' שבת בפרק דר' עקיבא דא"ר יוסי בשני על וירד בג' עלה וירד וכו' והק' אמר ממחרת השבת תספרו חמשים יום והוא ממחרת יום טוב הראשון של פסח והחשבון כלה לששה בסיון:

**פסוק ג**
**ומשה עלה אל האלהים**. ולא מעצמו אלא שקרא לו הק' מן ההר וגו':
**כה תאמר לבית יעקב**. לפי הפשט כפל מלה היא:

**פסוק ד**
**ואשא אתכם על כנפי נשרים**. כלו' הגבהתי אתכם למעלה ולגדולה גדולה שהוצאתי אתכם מעבדות עבדים ואוליך אתכם אלי להיות עובדים אותי שאני מלך מלכי המלכים וכמה הגבהה גדולה היא לכם כאילו נשאתי והגבהתי אתכם על כנפי נשרים שפורחין למעלה מכל העופות וי"ל על כנפי נשרים שהנשר נושא גוזליו על כנפיו ואינם יראים כלום לא מחץ מלמטה ולא מעוף מלמעלה לפי שהוא מגביה לעוף משאר עוף וכן עשה הק' לישראל עמוד האש לפניהם וענן לאחריהם והמים להם חומה מימינם ומשמאלם ואינם יראים כלום משום צר הגה"ה:

**פסוק ה**
**אם שמוע תשמעו בקולי**. לשמור מצותי ולעשות עבודתי הרי אתם נשואים וגדולים מכל העמים שהם כולם שלי ואני אגדיל אתכם על כולם:
**כי לי כל הארץ**. ובידי להגדיל אתכם על כולם:
**סגולה**. לשון יוקר וחביבות וכמו (קהלת ב':ח') סגולת המלכים והמדינות:

**פסוק ו**
**ממלכת כהנים**. כלו' ממלכה של שרים וסגנים כמו (ש"ב ח') ובני דוד כהנים היו שרים וסגנים:

**פסוק ח**
**כל אשר דבר ה' נעשה**. הננו מזומנים לכל אשר יצוה ויגזור עלינו:
**וישב משה את דברי העם אל ה'**. שב אל הק' לומר דברי העם לפניו אלא שהיה ירא לפתוח ולדבר לפני המלך עד שפתח הק' לדבר עמו דאין דרך התלמיד לפתוח פיו לפני רבו עד שיפתח הרב תחלה:

**פסוק ט**
אמר הנה **אנכי בא אליך** כדי שיאמינו בך לעולם וידעו שאתה שלוחי ואז הגיד משה את דברי העם אל ה' ואמר כבר הם מאמינים ואומרים כל אשר דבר ה' נעשה ואז אמר הק' מאחר שהודו לעשות לך וקדש אותם הזמין שיהיו מזומנים לשמוע דברי ולקבלם:

**פסוק י**
**וכבסו שמלותם**. לבא לפני בטהרה ובנקיות, ויהיו מזומנים ליום הג', נתן להם זמן כדי שיהיה להם שהות לטהר עצמם:

**פסוק יב**
**והגבלת את העם**. עשה להם גבול ואמור להם שלא יעברו את הגבול:

**פסוק יג**
**לא תגע בו יד**. לעולה בהר שהרוצה לתופסו יעלה אחריו ויעלה גם הוא אלא כיצד יומת **כי סקול יסקל או ירה יירה** ישליכו אחריו אבנים או יורו אחריו חצים להמיתו:
**במשוך היובל**. אך במשוך קרן היובל שימשוך קול השופר ולא יהיה עוד אז יוכלו לעלות בהר:

**פסוק טו**
**היו נכונים לג' ימים**. לקבל התורה ולשמוע הק' שידבר עמכם ומעתה **אל תגשו אל אשה** כדי שיהיו טהורים לשמוע את קול הק' וכ"ש שיהיו נזהרים מטומאה חמורה ולפי שלא פי' זמן באל תגשו אל אשה הוצרך לומר שובו לכם לאהליכם אבל אם פי' להם זמן קצוב לא הוצרכו להיתר ולכך כל חרם וגזירה ששמין הקה' לזמן כיון שהגיע הזמן אינה צריכה היתר אבל אם נגזרה בלא זמן בשביל שום דבר אע"ג שנתבטל הדבר כיון שלא פי' בהדיא צריכה היתר כי דהכא דאנן סהדי שלא נאמר אל תגשו אלא כדי לקבל התורה ואע"ג שנתקבלה הוצרכו היתר וכן מצינו שתקנו רבות' כרם רביעי עולה לירושלים מהלך יום אחד לכל צד כדי לעטר שוקי ירושלים בפירות ולאחר חרבן רצה ר' אליעזר להפקיר כרם רביעי שהיה לו במזרח לוד עד שאמרו לו כבר נמנו חבירך והתירוהו ואע"ג שלא לחוש לשוקי ירושלים לאחר חרבן הוצרך היתר כיון שלא פי' זמן בהדיא הגה"ה:

**פסוק יז**
**ויוצא משה את העם**. כי היו חרידים ויראים לצאת:

**בתחתית ההר**. שלא היו קרבים אצל שיפוע ההר:

**פסוק יח**

**עשן כולו**. עשן חציו קמץ וחציו פתח והוא פעל כמו מלמעלה עשן כל ההר:

**ויחרד כל ההר**. חרדת אלהים היה על ההר כל המסתכל בו חרדת אלהים נפלה עליו:

**פסוק יט**

**ויהי קול השופר הולך וחזק**. לא כשאר שופרות שהקול הולך ומתחלש מפני נשימת האדם שהולכת ודלה אבל זה עומד בחזקה בסוף כמו בתחלה:

**משה ידבר**. כשהיה משה מדבר כגון שהיה אומר לא יוכל העם לעלות **האלהים יעננו בקול** עד שהיו ישראל שומעין כשהקב"ה מדבר עמו כמו שאמר בעבור ישמע העם בדברי עמך:

**פסוק כ**

**אל ראש ההר**. בגובהו של הר:

**פסוק כא**

**פן יהרסו**. לפי שעומדים בשורה אחת אצל הגבול כמו גדר אומר לשון ירסו כמו (משלי כ"ד:ל"א) וגדר אבניו נהרסה:

**ונפל ממנו רב** מגפה גדולה:

**פסוק כב**

**וגם הכהנים**. זה הבכורים:

**יתקדשו**. יהיו מזומנים וזהירים לעמוד במורא ובאימה שלא יאמרו אנו כהנים וקרובים אצל הק':

**פן יפרץ**. גם זה לשון גדר שנפרצה שייכה בהם ויעשה בהם פרצה:

**פסוק כג**

**לא יוכל העם**. כלו' לא איצטריך להזהיר בהם יותר כי כבר הוזהרו:

**פסוק כד**

**לך רד**. והזהר בהם כי איני רוצה לחבול בהם כי היה הק' מזהיר וחוזר ומזהיר כדי שלא תבא תקלה במתן תורה:

**פסוק כה**

**וירד משה** ואח"כ **וידבר אלהים**. שהיה משה מדבר עומד ביניהם כששמען עשרת הדברים שמעו מפי הק' אבל רבות' אמרו כי אנכי ולא יהיה לך שמעו מפי הגבורה והשאר ממשה ופי' ר' יוסף קר"א ז"ל שהמקראות מוכיחים כן דאנכי ולא יהיה לך מדברים כאילו הוא עצמו מדבר אליהם ומלא תשא ואילך כאילו מדבר ע"י שליח דכתיב

כי לא ינקה ה' ולא כתיב כי לא אנקה וכתיב כי ששת ימים עשה ה' ולא כתיב עשיתי וכתיב אשר ה' אלהיך נותן לך ולא כתיב אשר אני נותן לך:

## פרק כ

### פסוק ב

**אנכי ה' אלהיך**. זה דבור ראשון אנכי מצוה עליך שאהיה אדון שלך ודיין שלך כלומר שתחזיקני לאדון ולדיין לך ועתה נותן טעם לדבר מפני זאת רוצה אני להיות אדון שלך ודיין שלך **אשר הוצאתיך מארץ מצרים** ומוטב ונאה לך לעבוד אותי מלעבוד אותם עבדים והיה יכול לומר הק' אשר עשיתיך ואשר בראתיך וכחלב התכתיך וכגבינה הקפאתיך ועצמות וגידים הסככתיך עור ובשר הלבשתיך חיים וחסד עשיתי עמך ועל שדי אמך הבטחתיך ובידי מות וחיים לשלם גמול לשונאי ולאוהבי ואני זן ומפרנס אותך ולאין סוף וחקר לומר הדין שיש להק' עלינו לשמור מצותיו ולעבדו בלבב שלם ונפש חפצה אך אם היה אומר כן היה יעולים להשיב וכן עשית לכל בריות ולכל האומות וא"כ למה תטיל עלינו עמל תורתך יותר משאר האומות ולכך לא שם לפניהם רק אשר עשה להם והחבה שהראה להם יותר מכל האומות אשר לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות ובמופתים וביד חזקה ובזרוע נטויה שלא עשה לשום אומה אחרת וזה אשר הוצאתיך ולכן יש לו דין על ישראל שיקבלו יחודו ואלוהותו מכל אומה:

### פסוק ג

**לא יהיה לך אלהים אחרים**. שלא יאמר אדם אני אהיה עבד לך כאשר ציויתני וגם אלהים אחרים יעבוד שיהיו לו אדונים הרבה ומסייעים הרבה לכך נאמר לא יהיה לך כי אתה אינך צריך כי אם לו כי הבל וריק הם והבל וריק יעזורו:

### פסוק ד

**לא תעשה לך פסל וכל תמונה**. א"ת לא אעבוד אלהים אחרים אבל אתה אל מסתתר ואין לראותך כי לא יראך אדם וחי אעשה לי פסילים ותמונות שיהו מצויים לי ואעבוד אותם ואשתחוה להם לכבודך ואז אזכור אותך כמו שאמרו המינין לכך נאמר לא תעשה לך ואם יעשו אותם אחרים לא תשתחוה להם ובמקום אחר הוא אומר הטעם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' עמכם א"כ מה תמונה תעשו וכן הוא אומר אל מי תדמין אל ולפיכך אני מתרה בך שלא תעשה כל תמונה:

**אשר בשמים ממעל**. כלומר למעלה מן השמים כגון חיות ואופנים ומלאכי השרת כמו שאמ' רבות':

**ואשר בארץ מתחת**. כגון אדם ובהמות וחיות ועופות ודגים ושמש וירח וככבים וכל הנראה על הארץ:

**ואשר במים מתחת לארץ**. מכל אשר בתוך התהום:

**פסוק ה**

**כי אנכי ה' אלהיך אל קנא**. יילו"ש (zélé, zeloso, eifervoll) בלע"ז כמו (במדבר ') ועבר עליו רוח קנאה וגו' כי כל כך אני אוהב אתכם שאיני רוצה שתהיו משועבדים כי אם לי לבדי וזה כבודכם וחבתכם לפני ואותם אלוהות כ"כ מאוסים ונבזים שהמשתעבד להם מאוס ונבזה לבא לפני ומיד אני כועס ואל תאמר כי אני אשכח את הפשע כי אני **פוקד עון אבות על בנים** ולא בשביל שאפרע מן הבן עונותיו של אב כי איש בחטאו יומת ולא יומת הבן בעון האב ולא כך היא המידה אם אדם חוטא הק' ממתין לו אולי ישוב או שמא בנו יהיה צדיק ואינו נפרע ממנו ואם יהיה בנו רע הק' ממתין גם לו אולי ישוב או שמא יהיה הבן טוב וכן הג' ואם ד' רע מכחידו מן העולם בעונותיו של עצמו שכבר הוחזקו אבותיו ולא גרמו לו עונות אבותיו אלא שאין הק' ממתין לו ומ"מ אין הק' פורע ממנו אלא מה שהוא עצמו חוטא וזה פוקד עון אבות שאם לא היו אבותיו חטאים לא היה פורע ממנו:

**פסוק ו**

**ועשה חסד לאלפים**. לכמה אלפים שבניהן צדיקים ועובדין הק' זה אחר זה הוא מוסיף עליהם אהבה שעובדין אותו דור אחר דור לעולם באין קץ אבל הרשעים לא יעברו דור ד' ולפיכך אינו אומר על חמישי ושני שלא יבא לעולם וכן מצינו ביהוא (מ"ב ט"ו) כי כשהרשיע אמר לו הק' בנים רביעים ישבו לך על כסא ישראל וכן (בראשית ט"ו) ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם וגו':

**פסוק ז**

**לא תשא**. לא תאמר מאחר שאין הק' רוצה שיהיה לנו אדון אלא הוא בשמו אשבע הן לאמת הן לשקר כי לא אוכל לישבע בשם אלוה אחר לכך נאמר לא תשא את שם כי הק' אמת ואין נשבעין בו רק באמת אבל באמת נשבעין בו דכתיב (דבריו ו') ובשמו תשבע: **לשוא**. הוא דבר שלא היה ולא נברא כגון על עמוד של אבן שהוא של זהב ושקר דבר שישנו אבל אינו כן ועל זאת הזהיר במקום אחר (ויקרא י"ט:י"ב) לא תשבעו בשמי לשקר:

**כי לא ינקה**. לשון נקוי שייך בשבועה כמו (בראשית כ"ד:מ"א) אז תנקה מאלתי (יהושע ב':י"ז) והיינו נקיים משבועתך הזה אשר השבעתנו ולכך כתב לא ינקה כי גוזל וחומס יכול לנקה עצמו ע"י השבת ממון אבל נשבע לשקר אינו יכול לנקות עצמו ולכך הוא אומר (ויקרא י"ט:י"ב) לא תגנובו ולא תכחשו ולא תשבעו בשמי לשקר כי הגניבה והשקר מביא את האדם לשבועת שוא ושוב לא נתן להשבון ונקוי וכן אמר' רבות' פרשי

אינשי מספק שבועה ולא פרשי אינשי מספק ממונא שזה ניתן להשבון וזה לא ניתן להשבון ולכך כתב בשבועה לא ינקה הגה"ה:

**פסוק ח**

**זכור את יום השבת**. הוו זהירים לזכור את יום השבת שתשמרו למנות את ימי השבוע שלא תחליפו שבת ביום אחר ואע"פ שעכשיו אין אתם צריכין שהמן מודיעכם את יום השבת כשתהיו בארץ הוו זהירין בו שלא יודיעכם המן ולפי שאמר לא יכבד אדם אלא הק' אבל שבת תכבדו שזהו כבודי שבזאת אתם מעידים שבראתי העולם ונחתי בשבת כדפי' ואזיל:

**פסוק ט**

**ששת ימים תעבוד**. לשון לבורי"ש (labourès, sollst du arbeiten):

**פסוק י**

**ויום הז' שבת לה' אלהיך**. לכבוד ה' אלהיך:

**ובהמתך**. בדברות האחרונות נתן טעם למה צוה על שביתת הבהמה דכת' שם למען ינוח עבדך ואמתך כמוך שאם היתה הבהמה מותרת במלאכה בא העבד או האמה להנהיג את הבהמות ולעשות בהן מלאכה, וכן כתב **כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ** ובכך תעידו כי כן הוא וע"כ ברכו הק' וקדשו ובדברות האחרונות כתב וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלהיך וכשתנוח בשבת יזכר לך עבדות מצרים שלא היית יכול לנוח ועתה הנח בשבת ותדע שאתה בן חורין מן העבודה ותזכור החסד שעשה לך הק' ולכך בדברות הראשונות כתב זכור שנא' על מעשה בראשית שכן דרך לומר על דבר ישן זכור כמו (ישעיהו מ"ג:י"ח) אל תזכרו ראשונות, (תהילים ע"ט:ח') אל תזכור לנו עונות ראשונים ובדברות אחרונות שמדבר על יציאת מצרים שהיה מעשה חדש לא שייך לומר זכור אלא שמור ולכך הוקבע בקידוש של שבת לומר זכר למעשה בראשית כמו שאומר בדברות הראשונות וזכר ליציאת מצרים כמו שנ' בדברות אחרונות:

**פסוק יב**

**כבד את אביך ואת אמך**. אע"פ שאמרתי לך לא תכבד ותעבוד כי אם אותי אביך ואמך כבד ולא תשכח כל גמוליהם כי הם הביאוך לעולם וגמלוך עד שנעשית גדול ועליך מצטערים וכל טרחם אינו רק לך ואם תכבד אותם ותשלם להם גמולם ידעתי כי תכבד אותי על כל החסד שעשיתי לך להביאך לעולם הזה ולעה"ב:

**למען יאריכון ימיך**. כי בכך אתן לך אורך ימים ועוד שאם תחזיק במצות יכבדוך בניך ויסמכו אותך לעת זקנהנ ולא תמות בחוסר בלא עתך:

**פסוק יג**

**לא תרצח**. שלא תאמר מאחר שאמר הק' שלא אכבד כי אם אותו ושבת ואבי ואמי כל אדם שיעשה לי שלא כרצוני אכנו נפש לכך נאמר לא תרצח דלא הזהרתיך על זאת אלא אלהות אבל לרצוח עון כבד הוא, רציחה מורטר"א (meurtre, Mord) בלע"ז והיא מיתה שלא כדין ואין לשון רציחה שייך אלא בשלא כדין אבל מיתה והריגה שייכי בין בדין בין שלא בדין כדכתיב במיתת בית דין כי הרג תהרגנו, מות יומת, דמיו בו ולפיכך אין צריך כאן פי' אחר כי לשון רציחה מוכיח שאינו מזהיר אלא על שלא כדין:

**לא תנאף**. לפי שאמר לא תרצח דמשמע אסור למעט הבריות הייתי אומר אבל לגדל הבריות שפיר דמי ולפיכך כל אשה שימצא אדם בין אשת איש בין שאר עריות יבא עליה כדי להוסיף על הבריות לכך נאמר לא תנאף דניאוף משמע ביאה של ערוה כגון הבא על א"א, ועריות אבוטיר"א (adultère ?aventure?) בלע"ז וכן זימה:

**לא תגנוב**. שלא תאמר על רציחתו ועל ניאוף אשתו אני נזהר שמא אוליד ממזר ונמצאתי לתת כל יגיעי ועמלי לממזר אחד שאינו בני אבל לגנוב אותו או ממנו כדי להשתכר מותר לכך נאמר לא תגנוב ובלא תגזול מזהיר במקום אחר אבל כאן הזהיר על הגניבה שהיא מצויה יותר שגזילה אינה מצויה כ"כ שיכוהו על ראשו וגם יקבלו עליו למושל ונר' דלא תגנוב דהא אזהרת דגונב נפש שיש בו חיוב מיתה דומיא דלא תרצח דלא תנאף וכן לא תענה אזהרה לעדים זוממין:

**לא תענה**. שאפי' לגרום שימות או שיפסיד ממונו אי אתה רשאי ואח"כ **לא תחמוד** שתתן עליו לצדד שיבא שלו בידך לא בדמים לא בשלא דמים כי הנותן דמים בלא דעת בעלים נקרא חמסן והחמדנות מביא האדם לידי מעשה:

**פסוק טו**

**וכל העם רואים את הקולות**. מעשה נס וי"ל כי ידיעה ושמיעה וראייה אחת היא כמו (ש"ב ט"ז) הרואה אתה שבה העיר וזהו ראיית המחשבה:

**ויעמדו מרחוק**. מפני הפחד פן נמות כמו שמפורש במשנה תורה כי תאכלנו האש הגדולה הזאת אם יוסי' וגו':

**פסוק יז**

**אל תיראו**. כי לא עשה הק' כל אלה להזיקכם כי אם לטובתכם **לנסות** אם יכנע לבכם לעבדו ולתת יראתו על פניכם לבלתי תחטאו וזהו טובתכם:

**פסוק יט**

**אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם**. ואין לדמותי בשום עניין ולכך **לא תעשון אתי אלהי כסף וזהב** כי כולם אין אבל אם תרצו לעבוד אותי תעשו לי לשמי מזבח אדמה

ורבות' דרשו אלוה הבא בשביל כסף ואלוה הבא בשביל זהב שלא יעמידו שופט שאינו הגון בשביל עשרו הגה"ה:

**פסוק כא**
**אזכיר**. אצווה להזכיר שמי ולהשרות שכינתי כגון בשילה בנוב וגבעון:

**פסוק כב**
**כי חרבך הנפת עליה ותחלליה**. ותעשה אותו מזבח חולין לפני וחללת הקדושה שבו כי איני חפץ בשום דבר היזק:

**פסוק כג**
**ולא תעלה במעלות**. כלו' הצנע לכת עם אלהיך ולא בחוצפה וגלוי ערוה:
**אשר שם משטרו, יקבץ רועה עדרו, וישכלל היכל דבירו, ומקדשו יבנה ועירו, ברוב חסדו והדרו, ואויבי יסכסך כגבר אשר יין עברו, ובו יסע גאונו ויתרו, בסיימי וישמע יתרו.**

## פרק כא

**פסוק א**
**ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם**. רבות' פי' לפניהם ולא לפני גוים שכשם שאמר מקרב אחיך תשים עליך מלך ולא תוכל לתת עליך איש נכרי כך מזהיר כאן שלא תעשה גוי שופט על ישראל ולפי הפשט מאחר שעשה משה דיינין והעמיד שרי אלפים ושרי מאות אמר לו הק' הרי העמדת שופטים ואלה המשפטים אשר תשים לפני השופטים:

**פסוק ב**
**כי תקנה עבד עברי**. עבד שהוא עברי לפי שאמר אשר הוצאתיך מארץ מצרים להיות בני חורין מפרש ואזיל שלא ימכרו עוד ממכרת עבד כי איני רוצה שיהיו עבדים עוד כי עבדי הם כדכתיב כי לי בני ישראל עבדים וקדם שטרי לשטר אחרים:
**ובשביעית**. שאינו חורש וזורע וקוצר ובוצר אינו צריך עבודה כ"כ:
**ישלחנו חפשי חנם**. שלא יתן לאדון כלום אבל האדון מעניקו כדכת' (דברים ט"ו:י"ד) העניק תעניק לו וכן האמה דכתיב בה ויצאה חנם שאין נותנת לו כלום אבל הוא מעניקה [כדברי רש"י ואף לאמתך תעשה כן להעניק. הגה"ה]. ואם יצטרך למכור עצמו מפני חסרונו או ימכרוהו ב"ד מפני גניבתו יוצא בשש כי עד שש אני נותן להם רשות:

**פסוק ג**
**אם בגפו יבא בגופו**. לבדו בלא אשה כמו (דה"א י') גופת שאול:
**בגפו יצא**. כל עומת שבא כך ילך כדמפ' ואזיל:

**פסוק ד**

**אם אדוניו יתן לו אשה**. שימסור לו שפחה כנענית שיוליד ממנה בנים שיעבדוהו היא ובניה נשארים בעבדות האדון והוא יצא כשבא:

**ואם בעל אשה הוא**. בשעת מכירה שהיה לו אשה ישראלית כשנמכר ונכנסו שניהם בעבודתו בשביל פרנסתם לא היא ולא בניה תשאר אלא כמו שנכנסה עמו כך תצא עמו:

**פסוק ו**

**והגישו אדוניו אל האלהים**. לעשות על פי ב"ד:

**והגישו אל דלת**. לפי שדרך הבתים להיות של אבן אין אדם יכול לנקוב כנגד האבן שקשה האבן ואין המרצע יכול ליכנס אמר לו שיגישו או אל הדלת או אל המזוזה שהם של עץ ושם ינקוב אותו יפה ועוד כדי לפרסם הדבר:

[**ועבדו לעולם**. פירשו רבותינו עד היובל והרציעה סימן שהוא עבד עולם ולא יצא בשביעיות הבאים הגה"ה]:

**פסוק ז**

**לא תצא כצאת עבדים**. כדרך שהעבדים יוצאים בלא בניהם היא לא תצא בלא בניה שאם תרצה להבנות ממנה אתה בעצמך תקחנה ויהיו לך בנים הימנה ותהיה אשתך משם ולהבא ולא תצא כי אם בגט וכתובה כשאר בנות ישראל והכתוב שלאחריו מוכיח דכתוב **אם רעה בעיני אדוניה** שאינו רוצה ליעדה לעם נכרי כלומר אין לו ממשלה עליה למוסרה **לעם נכרי** כלו' לעבדו כנעני כדי להוליד בנים הימנה כדרך שמוסר לעבד עברי שפחה כנענית:

**פסוק ח**

**בבגדו בה**. כשהוא בוגד בה שלא ישאנה כמו (ירמיהו ג':כ') כאשר תבגוד אשה מריעה כי לשון בגידה שייך כשאינו רוצה להתחבר בה:

**למוכרה**. כמו למוסרה כמו (שופטים ד':ט') כי ביד אשה ימכור ה' את סיסרא, ביד יעל:

**פסוק ט**

**ואם לבנו ייעדנה**. אם מייעד אותה לבנו כי זה בידו לעשות ליעדה לו או לבנו בלא רשות אביה מאחר שקנאה [הגה"ה] לא ינהג בה מנהג שפחות אלא משפט בנות ישראל:

**פסוק י**

**ואם אחרת יקח לו**. בנו או הוא בעצמו ואם לקחה **שארה כסותה ועונתה לא יגרע** מאחרת שיקח לו שלא יאמר זאת לקחתי בשפחות וזו דרך חירות אכבד זו מזו לכך נאמר שארה כסותה ועונתה לא יגרע הימנה מן האשה האחרת. י"מ **עונתה** לשון מעון ומדור כמו (ישעיה י"ג) וענה איים באלמנותיו:

**פסוק יא**
**ואם שלש אלה**. כמו שפי' רבותינו שלא יעדה לו או לבנו או לא תצא בגירוע כסף:
**ויצאה חנם**. כשתגיע לנערות:
**אין כסף**. אם היא איילונית אין לה נערות כשתגיע לזמן בוגרת וכ"ש אם תפגע בה שביעית והא ליכא למימר שלש אלה שאר כסות ועונה לא יעשה לה ויצאה חנם שלא תתן לו כלום בפדיונה אלא הוא יתן גט וכתובה כמו שאומר כמשפט הבנות יעשה לה [ורבות' דרשו לא תצא כצאת העבדים בראשי אברים הגה"ה]:

**פסוק יד**
**מעם מזבחי**. וכ"ש מערי מקלט שהמקום מקודש קולט את השוגגים אבל מזיד אין לו מקלט אלא שאמרו רבותינו שהמזבח קולט אף מזיד ודרשו מעם מזבחי ולא מעל מזבחי:

**פסוק טו**
**ומכה אביו ואמו**. אע"פ שלא המיתם ובלבד שיעשה בהם חבורה ולפי שאמר מכה איש ומת הייתי סבור שלא יתחייב על מה שיעשה לאדם אלא א"כ המיתו מפרש לך בכאן דברים שאינו ממית ומה הוא כגון עושה חבורה באביו ואמו וגונב נפש ומקלל אביו ואמו בשם, ושיטת הפסוקים לא זו אף זו בתחלה אומר מכה איש ומת ואף פעמים אפי' לא המית כגון מכה אביו ואמו ופעמים שאינו מכה ואינו חובל כגון גונב ופעמים שאינו גונב לא מכה ולא נגע בו כגון מקלל אביו ואמו וגם י"ל שלכך כתוב גונב אצל מקלל שהגנב כשטוענין עליו שהוא גנב מקלל אביו ואמו אם גנב כדי לנקות עצמו ונמצא שגניבה גרמה לו לקלל אביו ואמו אם גנב כדי לנקות עצמו ונמצא שהגניבה גרמה לו לקלל אביו ואמו ומדרש אגדה לכך ניתן גונב בין מכה ומקלל שהגונב אדם גורם לו שמכה ומקלל אביו ואמו שכשגנב נער ומוליכו למקום רחוק וגדל שם ואין מכיר אב ואם ושבא אצלם מכה ומקלל אותם לפי שאינו מכירם:

**פסוק טז**
**ונמצא בידו**. הפשע ע"י עדים שנתגלה הדבר ונדין אל נדון כאלו נמצא בידו:

**פסוק יט**
**ונקה המכה**. ממיתה אבל אם היה מת מאותו המכה חייב מיתה:

**פסוק כ**
**עבדו**. כנעני אבל עבדו עברי חייב אפי' לאחר יום או יומים שהרי הוא כישראל בן חורין לכל דבריו ומה שאומר **כי כספו הוא** מוכיח דבעבד כנעני מיירי:

**פסוק כא**
**אך אם יום או יומים יעמוד**. כי מן הדין אדם רשאי לייסר את עבדו ולרדותו אבל להמיתו אינו רשאי והממיתו תחת ידו שמכהו שם עד שמת אין זה רדוי אלא ממית בידים אבל

אם יעמוד יום או יומים לא ינקם שזהו דרך רדוי אבל אם ממיתו תחת ידו היא רציחה ואו צוה הק"ב שב"ד ינקמו אותו והנקימה פי' רבות' בסייף כדאמר בנקימה זו איני יודע מה היא:

**פסוק כב**

**ונגפו אשה הרה**. איטפי"ר בלע"ז כמו (תהלים צ"א) פן תגוף באבן רגלך:

**כאשר ישית**. כאשר יוכל להשית בדין מדמי הוולדות חיה:

**ונתן בפלילים**. כמו שיראו הדיינין בדין, פלילים דיינין כמו (ש"א ב') ופללו אלקים:

**פסוק כג**

**ואם אסון יהיה**. באשה ונתת נפש תחת נפש לפטור מן הממון דמתחייב בנפשו פטור מן התשלומין:

**פסוק כד**

**עין תחת עין**. דמי עין תחת עין כך פירשו רבותינו ונתנו טעם וראייה לדבריהם בבא קמא וכן שורת הדין והפסוקין מוכיחין שהוא דמי רגל שכשאדם ממית אדם אין לפייסו בממון ומשום הכי נהרג אבל באיבריו מה יועיל אם יטילו כמו כן מום בחבירו מוטב לו שיתן לו ממון לפרנס את עצמו כמו שאנו רואים בהדיא בהחובל בחבירו שאינו אומר שיחבלו לו כמו כן רק שבתו יתן ורפא ירפא וכן חמשה דברים ומינה שמעינן דכמו כן לראשי אברים דיש אדם שאין לעשות בו כגון סומא שסימא וקיטע שקיטע לא כ"ש ובפי' הוא אומר כאן פצע תחת פצע חבורה תחת חבורה שאמרנו למעלה גבי חבורה ופצע ונקה המכה רק שבתו יתן וכשם שאין חבורה תחת חבורה דווקא אלא דמים כך אין רגל תחת רגל דווקא אלא דמים וכאן שנה עליהם ליתן צער במקום נזק כמו שדרשו רבותינו:

**פסוק כז**

**עין עבדו**. עין עבדו הכנעני אבל עברי הרי הוא בן חורין לכל דבריו:

**לחפשי**. להיות חפשי וי"א שהוא כמו לחופש והיו"ד יתירה ומשום הכי יוצא לחירות שעינו עולה לו בפדיונו שאין ליתן ממון תחת עינו וכל מה יועיל לו מה שקנה עבד קנה רבו ואפי' על מנת שאין לרבו רשות בו יכול רבו לייסרו ולדחקו עד שיתן לו על כרחו ואין לו תקנה כי אם לחירות ואע"פ שגופו קנוי לו אין הק' חפץ שישחית באיבריו. עד כאן נזקי אדם באדם ועתה מפרש נזקי שור באדם:

**פסוק כח**

**ולא יאכל את בשרו**. אפי' לגוי ואפי' לכלבים שאסור בהנאה ורבותינו דרשו שאם שחטו לאחר שנגמר דינו אסור מדקאמר את בשרו דהוי ליה למימר לא יהנה ממנו אדם:

**ובעל השור נקי**. משום דלקמן שנא' במועד וגם בעליו יומת אמר הכי ובעל השור נקי ורבות' דרשו לאסור הנאת עורו משום דלא אמר למעלה כי אם בשרו וזה נקי מיותר הוא דאם שתק הכתוב פשוט דהוא נקי דלא הייתי מחייבו מה של חייבו הפסוק אלא כאדם האומר יצא פלוני נקי מנכסיו:

**פסוק כט**

**ואם שור נגח הוא מתמול שלום**. כגון שהוחזק נגדו מב' או ג' פעמים למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה:

**והועד בבעליו**. שהותרו והועדו לשמרו והוא לא שמרו והמית בפשיעתו:

**השור יסקל**. כמו אותו שלמעלה:

**וגם בעליו יומת**. לפי הפשט פעמים שהוא חייב מיתה כגון הניח אותו לילך לדעת כדי שיהרוג אדם שהוא שונא והורג אז חייב מיתה דהוה ליה כמו שהרגו בידים כמאן דמשקיל עליה בידקא דמיא ולפי הפשט נראה שאם ירצו היורשים ימות ואם ירצו יקחו דמים:

**פסוק ל**

**ואם כופר יושת עליו**. הב"ד שלא הניחו מדעת ונתן פדיון נפשו א"נ הכי קאמר יומת כלומר דין מיתה עליו שלא מהר וידוע בו שהוא נגחו אלא מפני שלא עשה בידים יכולין ב"ד לשום עליו כופר ורבות' פיר' מאי יומת יומת בממון שעל רציחתו אתה הורג ואי אתה הורגו על רציחת שורו:

**ואם כופר יושת עליו**. כלומר אם ירצו היורשין ליקח ממנו כופר דרוב בני אדם זילא הוא ליקח דמים וממון על מיתת אביהם אפי' למאן דאמר דמי מזיק שאביהם נישום כעבד כדאמרינן גבי ההוא חמרא דעלם ידא דינוקא וכו' ומסקנא דאמר אבוה דינוקא הואיל ונישום כעבדא לא בעינא דזילא בי מילתא ומכ"ש על אביהם ומשום הכי כתב ואם:

**פסוק לא**

**או בן יגח או בת**. לפי שנתן חילוק בין עבד לבן חורין אומר שאין חילוק בין גדול לקטן:

**פסוק לב**

**אם עבד יגח השור**. ואין חילוק בין נוקב מרגליות למרקד בי קובי וזהו מידה בתורה שלעניין מיתה אין חילוק בין קטן לגדל כמו שכתוב מכה כל נפש אדם כל דהו נפש לא שנא מוכה שחין שהרג נשיא ישראל ול"ש נשיא ישראל שהרג מוכה שדינם שוה. ונתן להם לעבדים הכתוב כפי ערך נקבה דאשה ועבד כי הדדי נינהו דגמר לה לה מאשה ורבות' פיר' שהוא לשון קנס אבל הא תימה לי שנותן בשביל עבד יותר מבן חורין דבן חורין דמי ניזק או דמי מזיק ופעמים שהוא זקן ואין דמיו רק דבר מועט ועבד אפי' זקן

ל' איכא למימר פעמים נמי שהוא מחמיר בבן חורין יותר מבעבד כשהוא שוה יותר דעבד אפילו שוה מאה מנה אין לו אלא שלשים ונראה דלכך נתן הק"ב קיצבה בעבד שהוא רגיל בין הבהמות לשמרן וליתן להם מספוא וממיתות אותו ואתו לאנצויי שזה יאמר עבדי שוה כך וכך וזה יאמר עבדו אינו שוה כי אם כך ונתן הק"ב קיצבה דלא אתו לאנצויי אבל בן חורין מילתא דלא שכיחא הוא:

**פסוק לג**

**ונפל שמה שור או חמור**. שור ולא אדם דאדם בן דעת הוא ואיבעי ליה לעיוני ומיזל ואיהו דאפסיד אנפשיה אם נפל:

**חמור**. ולא כלים דאין דרך כלים ללילך בלא שמירת אדם והיה לו לשמרם ומדלא שמרם איהו הוא דאפסיד אנפשיה ומיהו בנזקי אדם חייב דנזק שייך אפי' בבור שאין בו אלא טפח או טפחיים דליכא למימר ביה דאיבעי ליה לעיוני ומיזל דאין כל דרך אדם ללקט במלקט ורהיטיני וכיון דמחייב בנזק לא פליג רחמנא ואפי' בבור עשרה מחייב בנזק:

**פסוק לד**

**בעל הבור**. שפתחו או כרהו שהתקלה בא על ידו:

**כסף ישיב**. ושוה כסף ככסף:

**והמת יהיה לו**. לבעלים שהרי אם היתה הנבילה לבעל הבור היה משלמה לו דכל מידי מיטב הוא דאי לא מזדבין הכא מזדבין במתא אחריתי ונראה דמשום הכי אמר רחמנא ניזקין במוטב דאדם רוצה בקב שלו מקביים של חבירו וסברא הוא וגם שלו מזומן לו ועוד דאדם היה לו להזהר שלא יזיק את חבירו ולפיכך אמר רחמנא שישלם מידה דקפצי עליוה זבינה כדי שיהא מה שישלם לו מזומן לו לעשות בו כרצונו אבל מלוה אין דרך להלוות דבר שהוא צריך לו תדיר ולכך דיי שישלם לו זיבורית שהיר גם זה לא נתכוין להזיקו אלא מתוך דחקו אינו יכול לשלם ורבותינו פי' שלא יראה אדם בית נאה וכרם נאה לחבירו ויקפוץ להלוותו אבל רבות' אמרו בבינונית מפני תקנת העניים שלא תנעל דלת בפני לווין וכתובת אשה בזיבורית דלא מידה אפסדה כדאמר גבי ערב וכתובה טב למיתב טן דו:

**פסוק לה**

**ומכרו את השור החי**. וגם את המת ימכרו וחצו את כספו לפי שהיה תם ולא דרכו להזיק ולא היה על הבעל להזהר בו ולא פשע ומזלא דתרווייהו גרם לפיכך תרווייהו שווים בהיזק ובסתמא דבר הכתוב דמסתמא שור כשור ושוה זה כזה וכשחולקין אותן נמצא ההיזק שוה ביניהם ומתוך כך יש להבין שאם אינם שוים שיהיה חצי היזק על המזיק וחציו על הניזק ובלבד שיהא שוה שור המזיק חצי הנזק שאם אינם שוים רק חצי נזק

שעשה יקחנו הניזק כולו ואם אינו שוה חצי נזק יקח מי שהזיקו ותו לא דכיון שלא פשעו הבעלים בדבר לא ישלם לו רק מי שעשה לו הנזק אותו יקח וכן אמר' רבות' דתם אינו משלם רק מגופו:

**פסוק לו**

**או נודע**. או פשעו הבעלים שלא נזהרו בו וחייבין לשלם כל הנזק ולהעמיד לו שור אחר במקום שורו חשוב כמותו או שויו וזה הדין אפי' ברשות הרבים דרך שוורים ליילך ברשות הרבים ונגחי והדרי ובכל מקום חייבין חוץ מרשות המזיק דאי הלך שור הניזק ברשות המזיק והוזק שם פטור דאמר ליה תורך ברשותי מאי בעי:

**פסוק לז**

**חמשה בקר**. לפי שעמל בו וגדלו וטרח בו ומבטלו ממלאכתו קנסו הכתוב כ"כ ועוד דאדם ניחא ליה במה שגידל טפי מדבר אחר הרבה וכן צאן אלא שאין בו ביטול מלאכה פיחת אחת וכן אמרו רבותינו וגם לפי שנשא הצאן על כתיפו מה שאין בשור ע"כ פיחת אחת ואפי' לא גדלו שקנאו היום או אתמול לא חילק הכתוב וגם דבר זה שעושה אחת ומן האחת יעמוד ד' או ה':

## פרק כב

**פסוק א**

**אם במחתרת ימצא הגנב**. כלומר אין המכהו נחשב כשופך דמים שהרי כמו אנוס הוא שאין אדם יכול להעמיד עצמו על ממונו וזה נחשב כמו רודף כמו שאמרו רבותינו דדעתו שאם יעמוד אדם נגדו שימיתנו ובא להרגך השכם להרגו:

**פסוק ב**

**אם זרחה השמש**. שיצא מן המחתרת לאויר העולם מקום זריחת השמש:

**דמים לו**. ואם הרגו נחשב עליו כרוצח ושופך דם דלא הותר לו רק בשעת חימום במחתרת ומשום הכי חייב אם המיתו ואין לו עליו רק תשלומין:

וא"ת ואם אין לו לשלם במה מתקנם לכך נאמר **אם אין לו ונמכר בגניבתו** וישלם לך את שלך וקודם מתן תורה אפי' אם היה לו מה לשלם נעשה עבד לבעל הגניבה כדכתיב אשר ימצא אתו יהיה לי עבד גבי בנימין ואע"פ שהיה לו הרבה מה לשלם אבל נתנה תורה ונתחדשה הלכה שכל זמן שיכול לשלם לא ימכר בעבד:

**פסוק ג**

**אם המצא תמצא בידו הגניבה**. שלא אבד גידולו טרחו ועמלו:

**שנים ישלם**. תשלומי כפל כמו בשאר מטלטלין ומדקאמר עד שור ועד חמור ועד שה חיים נר' כמו כן שדין כל בהמה שוה ולפי הפשט דחיים שניים אבל אם אינם חיים

ישלם ד' וה' ואפי' חמור אבל אבל רבותינו אמרו כל שישנו בטביחה ישנו במכירה כל שאינו בטביחה אינו במכירה וגם אמרו רבותינו שור ושה שכפלו הכתוב שור ושה אין מידי אחרינא לא וחיים ישלם והכי קאמר כשישלם אותם חיים ישלם ולא שחוטים או מתים וגם קנם רחמנא אבל מזיק כיון דאינו עושה בידים לא קניס ואפי' עושה בידים שהורג בהמת חבירו או גוזל כיון דלא מילתא דשכיחא היא דאין מצוי שיהרג אדם בהמת חבירו ולא גוזל שיודע הוא שקובלים עליו וצריך לשלם אבל גנב קנסיה רחמנא כדי שיוסר ורבותינו אמרו משום דגנב עושה עין שלמטה כאילו אינו רואה קנסיה רחמנא שמשתמר מבני אדם ולא מהק"ב ועוד דאתרי ותלת גנבא לא מתפש ופעם אחרת גנב ולא שלם ומתוך כך דין הוא ישלם עתה כפל. הגה"ה:

**פסוק ד**

**כי יבער איש שדה או כרם**. שמבער השדה או הכרם מן התבואה שבתוכו ומשחיתה:

**ושלח את בעירה**. בהמתו על לשון יבער נקט בעירה שהשחית תבואת חבירו וע"י ששלח בהמתו לתוכו ואכלה התבואה או השחית או רמסה ברגליה דלשון ושלח בעירה שייך ברגל כמו שכתב (ישעיהו ל"ב:כ') משלחי רגל השור והחמור ולשון ביער שייך בשן שמבער הכל מן העולם כמו (מלכים א י"ד:י') כאשר יבער הגלל עד תומו כך פירשו רבותינו:

**בשדה אחר**. של אחר ברשות הניזק דאין שן ורגל חייבין כי אם ברשות הניזק לפי שאין דרך להניח תבואותיו ופירותיו ברשות הרבים ואם הניח ואכלוהו ורמסוהו איהו דאפסיד אנפשיה וכך אמרו רבות' כל המשנה ובא אחר ושנה בו פטור כלומר אפי' שנה בו אבל שלח בהמתו בשדה אחר אז הוא פשע:

**מיטב שדהו**. ומיטב דלקמיה כמו ששיערו, שמאין שהיתה שם התבואה אם באה לידי מיטב בעת הקציר והבציר ישלם לו. ורבותינו פי' מיטב שדהו של מזיק שצריך לשלם הפסד הניזק מעידיות דמזיק אם ישלם לו מיטב קרקעותיו ואם ישלם מטלטלין כל מילי מיטב הוא דאי לא מזדבן הכא מזדבן במתא אחריתי ומכאן למדו שתשלומי נזק מן העידיות דילפינן כולהו נזקין מאילו מגזירה שוה דתחת נתינת כסף ישלם דכאן כתיב ישלם ובבור כתיב ישלם כסף וילמד בור מזה ובשור ישלם ותחת ובעבד כסף ונתינה וכל האחרים שכתב בהם תחת נתינה ישלם כסף למדין מאילו:

**פסוק ה**

**כי תצא**. משמע מעצמה:

**ומצאה קוצים**. מפ' כיצד יצאה שמצאה קוצים ודלקה והלכה עד שבאה לגדיש או לקמה אע"פ שדלקה שהדליק בתוך שלו כדי לשרוף קוצי שדהו כדי לנקות שדהו מהם והיו

קוצים אחרים סמוכין להם ודלקו זה מזה עד שהגיע לגדיש ודלקוהו או הקמה או השדה שחת שבשדה ורבותינו פי' ליחכו נירו וסיכ[ס]כו אבניו:

**שלם ישלם המבעיר את הבעירה**. שהיה לו לשמור האש שלא ילך מתוך שלו ולתת לב על הנזק שהאש יכול לעשות ולפיכך פטרה תורה טמון באש שעל הטמון לא היה לו ליתן לב כיון שאינו רואה אותו ואינו חייב אלא על הטמון הידוע שהוא כמו נראה כגון כלי בית הטמונים בבית וכלי המחרישה והמוריגין הטמונין בגדיש כמו שאמרו רבותינו הא לך ארבע אבות נזיקין שור ובור שן ואש ומתולדותיהן ומבניהן במה הצד אנו למדין כל מיני נזק שאדם עושה לחבירו שחייב לשלם:

**פסוק ו**

**כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים**. והוא הדין לכל דבר המיטלטל וגופו ממון כדנפקא לן מכלל ופרט וכלל ובשומר חינם מדבר ולכך נקט כסף או כלים שאין דרך לשאול שכר על שמירתם שאין בהם טורח לשמרן אלא מניחם למקום המשתמר ונאים שם:

**אם ימצא הגנב**. אותו שגנבם בין הוא בין אחר:

**ישלם שנים**. כדרך כל הגנבים שמשלמין כפל:

**פסוק ז**

**אם לא ימצא הגנב**. שלא יוכלו לברר מי גנבם ובעל הפקדון חושד השומר שהוא גנבם:

**ונקרב בעל הבית אל האלהים**. השומר אל הדיינין ונשבע שלא גנבם ויפטר:

**ונקרב**. לעשות שבועה קאמר מדכת' אם לא שלח כלומר אם לא שלח אז יוכל להיות נקרב לשבועה אבל אם שלח ידו אז לא יכול להיות נקרב לשבועה כי מאחר ששלח יד בפקדון לא יפטר בשבועה דכיון ששלח בו יד הרי הוא באחריות ואפי' גנב ע"י אחר הוא ישלם אבל אם נאמר ונקרב לדון היאך אמר קרא אם לא שלח וקרב לעשות דין הא אם שלח לא יעשה דין כ"ש שצריך לעשות דין ולפיכך מתוך הלשון יש להוכיח שעל השבועה הוא מדבר ורבותינו אמרו כתיב הכא אם לא שלח וכתיב למטה שבועת ה' תהיה בין שניהם אם לא שלח מה להלן שבועה אף כאן שבועה:

**פסוק ח**

**על כל דבר פשע**. רבות' פי' למה באו כל הפרטות האלה:

**אשר יאמר כי הוא זה**. אחד מאילו שאמר זה הפקדתי אצל והוא פשע וגנב או אבד וטען שנגנב ונשבע אותו מהשומרין שיטענו כך, אשר ירשיעון הדיינין שיוודע לדיינין שהוא פשע וגנב ישלם שנים לבעל הפקדון ורבות' פי' כי הוא זה שהודה לו במקצת ואומר לו זה אני חייב לך והשאר נגנב או אבד בלא פשיעה או אומר על השאר לא היו דברים מעולם אז חייב שבועה אבל כופר הכל אינו חייב שבועה דנודע דוודאי הדין

עמו דאם איתא דחייב לו לא היה יכול להעיז פניו בו לכפור והכי קאמר על כל דבר פשע בין של מלוה בין של פקדון בין בשומר שכר בין בשומר חנם בין בשואל בין בגוזל בין בחובל בו בין שכיר לו שיאמר כי הוא זה שיודה במקצת שייך זה הדין של מעלה שיקרב לשבועה וזהו עירוב הפרשיות שכל הפרשיות נתערבו כאן דעל כל דבר פשע ואשר ירשיעון קאי אשומר חנם לבד שישלם דאין מי שפוטר עצמו בטענת הגניבה אלא שומר חנם לבד והכי פירוש למ"ד ד' שומרין צריכין כפירה במקצת והודאה במקצת דכי הוא זה בשומר שכיר ושומר חינם יליף נתינה נתינה משומר ושואל מדכתיב וכי ישאל ו"ו מוסיף על עניין ראשון ושוכר דיניה אי כשומר חינם אי כשומר שיכר ולמ"ד דלא בעינין הודאה במקצת אלא במלוה סבר דכשם ישלם שנים לא קאי אלא אש"ח כך כי הוא זה לא קאי אלא אמלוה ולא אשאר פרשיות אבל בפקדון מעיז ולפיכך אפי' כופר הכל צריך לישבע ובשכיר נגזל ונחבל פליגי ר' יודא ורבנן בפרק כל הנשבעין דלר' יודא דכי הוא זה קאי אנגזל ואנחבל ואשכיר:

**פסוק ט**

**כי יתן איש אל רעהו**. בשכר שנותן לו שכר על שמירתו ולכך נקט בהמות שאין דרך לשמרן כי אם בשכר שיש טורח בשמירה להוציאן ולהביאן ולהאכילן ולהשקותן:

**ומת או נשבר או נשבה**. אילו אונסין:

**אין רואה**. וגבי גניבה בפרשה ראשונה לא שייך למכתב אין רואה דאין דרך גנב לגנוב כי אם בסתר:

**פסוק י**

**שבועת ה' תהיה**. כיון שאין רואה הא יש רואה צריך להביאו כאיסי דסבירא לן כותיה ואם לא יביא לא מהימן בשבועה כיון דמקום רבים היה מעשה כדאמר בבבא מציעא בפרק האומנין. הגה"ה:

**פסוק יא**

**ואם גנוב יגנב**. ישלם דכיון שיש לו שכר על שמירתו היה לו ליזהר בו:

**פסוק יב**

**אם טרף יטרף**. ע"י חיות רעות יביא עד שנטרפה באונס ופטור דגם זה אונס הוא ולפי הפשט **עד** יביא שתי כרעים או בדל אוזן כדכתיב (עמוס ג':י"ב) כאשר יציל הרועה שתי כרעים או בדל אוזן:

**פסוק יג**

**וכי ישאל איש**. דכל הנאה שלו חייב ואפי' נשבר או מת ואינו פטור אלא על מתה מחמת אותה מלאכה ששאלה לצרכה אבל שינה אותה למלאכה אחרת כגון להוליכה

בהר והוליכה בבקעה והוליכה בהר חייב אבל מתה מחמת מלאכה היינו טעמא דפטור דאמר ליה לא לאותובי בכילתא שאילתא דדעת כן לא שאלה והוא עצמו לא השאילה לו אלא כדי לעשות בה מלאכתו וכיון דאינה יכולה לעשותה איגלאי מילתא דלאו שואל הוא עליה ופטור ומיהא אם מתה מחמת עצמה חייב דאיכא למימר בשעת שאילה הייתה ראוייה לאותה מלאכה אלמא דאנסה מלאך המות וכיון דבתורת שאלה לקחה הרי הוא שואל עד שיוכיח שאינו שואל ובמתה באותה מלאכה מוכחה מילתא שאינו שואל:

**פסוק יד**

**אם בעליו עמו לא ישלם**. לפי הפשט אם עומדים בעלים על הבהמה והוא עצמו שומרה הרי היא בשמירת בעליה והשואל פטור וכן אמר ר' המנונא ואיתותב ורבות' אמרו דאפי' היה עמו בשעת משיכת אחרת פטור וסברת הדין קשה ודייקי רבותינו כמדומה בהאי דקרא עמו דמשמע עם השואל ולא אמר עמה דמשמע עם בהמתו והסברא כיון דבעלים משועבדים עמו בשעת משיכה משעבד עצמו כ"ש ממונו דומיא דמה שקנה עבד קנה רבו. ומשואל ילפינן שמירה בבעלים פטור בין בש"ח בין בשומר שכר בין בהשוכר דהוה או כש"ח או כש"ש דוכי ישאל כתב וי"ו מוסיף על עניין ראשון וקל וחומר הוא דשואל דכל הנאה שלו פטור בבעלים כ"ש אינך ובפשיעה דבעלים פליגי:

**ואם שכיר הוא**. לפי הפשט אם הבעל שכיר לשואל וע"י שכרו הוא עמו במלאכתו לא יפטר השואל בכך שהרי בשכרו בא ולעצמו הוא טורח ואינו משועבד לו ולפי פירוש רבותינו הכי קאמר אם שכיר הוא ששכר הבהמה:

**בא בשכרו**. בא לעשות מלאכתו ממנה ואין כדין שואל שאין כל הנאה שלו אבל לא פי' דינו ונחלקו בו ר' מאיר ור' יודא יש אומר כשומר חינם לפי שהשכירות כנגד המלאכה ומשמירה בחנם ויש מי שאומר כש"ש שבשביל מלאכתו נותן השכר ומקבל עליו השמירה ונמצאת המלאכה שכר השמירה חייב בגנבה ואבדה ונשבע על שבורה ומתה ומאילו השבועות שבתורה שבועת שומרים והלואה וכל דבר פשע ושבועה הבאה ע"י עד אחד ושבועת סוטה משום דרגלים לדבר לימדו רבות' לתקן שאר שבועות כגון פוגם שטרו ונפרע שלא בפניו ונפרע מן היתומים ושבועת אריסין אפוטרופא ושבועת אפי' שלא בטענת ודאי שהם דומיא דסוטה דרגלים לדבר משום דמורי היתרא ואף גילגול שבועה מסוטה ילפינן והאומר על השטר אשתבע לי דלא פרעתיך וכיון שרבו מעיז פנים שכופר' הכל עמדו ותקנו שבועת היסת מפני הרמאים ואף הפכו שבועת שכיר וחנוני ונגזל ונחבל ואף תקנו שבועת העדות שצבורין ומונחין בר"ה שאין להעמיד הדינין על

דברי תורה לגמרי אלא הכל לפי הצורך והשעה כדאמר ר' נחמן על האי גברא גזלנא עתיקא הוה ובעינו למיקנסא והכל לפי מה שיראה הדיין להוציא דין לאמתו של דיין לפי ראות עיניו דאין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות והמקום יצילנו מעיוות הדין:

**פסוק טו**

**מהר ימהרנה לו לאשה**. על כרחו אלא שיכול להוציאה בגט מאחר שנתרצת לו:

**פסוק טז**

**כמהר הבתולות**. חמשים כמו שפי' רבות' שיהא זה כמהר הבתולות ומוהר הבתולות כזה ויש מסמנין כמהר כמה דינרין והם ב' נ' סלעים:

**פסוק יז**

**מכשפה לא תחיה**. וכן מכשף אלא שדבר הכתוב בהווה שהנשים מצוייות אצל מכשפות:

**לא תחיה**. משמע שלא יעמידה בדין סנהדרין אלא כיון שיודע כי היא מכשפה כל הקודם לפגעה זכה שאם יביאוה לב"ד תעשה מכשפות להנצל או תעשה שום רעה וכן הוא אומר גבי הכנענית לא תחיה כל נשמה ולא שיביאום לב"ד והכי נמי מכשפה לא תחיה ולא שתבא לב"ד וכן מצינו בשמעון בן שטח שתלה פ' נשים באשקלון ביום אחד:

**פסוק יח**

**כל שוכב עם בהמה**. לכך סמך כל שוכב עם בהמה למכשפה המכשפה תעשה אשתך בהמה תחתיך כדאמר מההיא איתתא דהויא חמרא ורכיב עליה בשוקא ואתית חברתה ובטלה המכשפות והוה רכיב איתתא בשוקא:

**פסוק יט**

**זובח לאלהים יחרם**. גם זה מעניין המכשפים שדרך המכשף לקטר לשדים ולאלהים אחרים ולכך זובח לאלהים יחרם:

**בלתי לה' לבדו**. כל העבודות לשם המיוחד והאי דכתיב לבדו לומר שאם יזבח לשם ולאלהים אחרים עמו כמו הכותיים דכתב בהן את ה' היו יראים ואלהיהם היו עובדין אם יעשה זבח בשותפות יחרם לכך נאמר לבדו, שמעתי מר' עובדיה זצ"ל ורבותינו דרשוהו לחייב על עבודת פנים שלא כדרכה בסנהדרין בפ"ד מיתות:

**פסוק כ**

**וגר לא תונה**. לפי שאינו יודע ענייני הארץ דבר קל לאנות אותו:

**כי גרים הייתם**. ומן הדין אוהבים זה את זה וכן המנהג כמו שאמר רבות' ג' אוהבים זה את זה הגרים וכו' ואע"פ שזבח לאלהים אחרים כיון שנתגייר הכל מחול. הגה"ה:

**פסוק כב**

**אם ענה תענה אותו**. כלו' אם רוצה אתה שתתענה אתה, ואם ענה מילתא באנפי נפשה הוא תענה אותו ואז תתענה כיצד כי אם צעק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו:

**פסוק כג**

**וחרה אפי**. מידה כנגד מידה. ואם ענה שהוא כמו אם אתה רוצה להתענות כמו מי שיש מעות של ירושה ורוצה לאבדם וכו' ואומר כך כדי להזהירו על כך וכאן נמי כדי להזהירו והרי מקראות קצרים כזה ואיכא למימר מדקרי' אם ענה תענה אותו ולא ענה תענה כמו אם שמוע תשמע צעוק יצעק ואף איכא לפר' דזה כי כמו דילמא וה"ק שמא אם הוא ראוי דאם יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו ואם אינו ראוי לא אשמע ומשום הכי כתב כי כשמא היא ודילמא אחד מד' לשונות:

**פסוק כד**

**כנשה**. כמו שנשה ושכח הלואתו זמן ארוך ועתה דוחק הלוה ואומר לו ללוה כמה ימים החזקת בשלי ודוחק אותו מאד ונשה כמו (בראשית מ"א:נ"א) נשני אלהים לשון שכחה ואינו נקרא נושה אלא כשדוחק הלוה כמו (מלכים ב ד':א') והנושה בא לקחת והאיש אשר אתה נושה בו יוציא אליך (דברים כ"ד:י"א) לא נשיתי ולא נשו בי וכולו מקללוני (ירמיהו ט"ו:י') כלומר איני דוחק אותם על שהם חייבים לי וגם אני איני חייב להם כלום ולא איחרתי להם מעותם שקללוני על כך וכולו מקללוני חנם אלמא שאינו נקרא נושה אלא בשעה שדוחק וגם דרך המלוה בריבית עושה עצמו כאילו שכח כדי שיעלה על המלוה ריבית הרבה ואח"כ דוחק ואל תהיה לו כנושה להרבות ריבית ואח"כ תדחק וזה שאומר **ולא תשימון עליו נשך** כלומר גם לא תשימון עליו נשך ללות לו חמש בשש לזמן קצוב וגם מודעת שמשעת שימה שמתנה לו הריבית עובר על בל תשימון ואפקיה בלשון רבים כי הלוה והמלוה והערב והעדים כולם עוברים על בל תשימון:

**פסוק כו**

**כי היא כסותה לבדו**. כי זה כמו אי אם זה כסותה לבדו והוא שמלתו לעורו אז אני מזהירך שתשיבנו לו כי **במה ישכב** מאחר שאין לו אלא היא לבדה:

**כי חנון אני**. ואע"פ שבדין אתה בא עליו שלקחתו בשביל מעותיך אני חנון ואיני רוצה שתרחיקנו יותר מדאי מאחר שאין לו ועשה לו לפנים משורת הדין מטעם כי חנון אני ובמקום אחר הוא אומר (דברים כ"ד:י"ג) ושכב בשלמתו וברכך ולך תהיה צדקה כאן אמר אם לא תשיב תענש והתם אמר אם תשיב לך תהיה צדקה אבל למעלה גבי יתום ואלמנה שהוא שלא כדין אמר וחרה אפי. אבל גבי אלמנה ויתום לא תענון כתיב שמוע

אשמע צעקתו הואיל ומן הדין יש לי לשמוע צעקתן לפיכך לא כתב שם כי חנון אני. הגה"ה:

**פסוק כז**

**אלהים לא תקלל**. סמך להשיב עבוט אולי יעבור המלוה ולא ישיב העבוט ויקלל הלוה הדיינים שדנו לקחת עבוטו. הגה"ה:

**אלהים לא תקלל**. דיין ונשיא מיסרין ורודין בני אדם ולכך דרך לקללם ולכך מזהיר על קללתם וכן הוא אומר (קהלת י') גם במדעך מלך אל תקלל וכן הוא אומר (דברים כ"א) כי קללת אלהים תלוי כשרואין אדם תלוי רגילין בני אדם לקלל הדיינים לכך צוה לא תלין את נבלתו. הגה"ה:

**בעמך**. בעושה מעשה עמך כי הוא רודה בך להדריכך בדרך ישרה ורבות' דרשו מבניא דידהו ומלא תקלל חרש אפי' הדיוט דעל כל ישראל אדם מוזהר על קללתו:

**פסוק כח**

**מלאתך**. תבואתך כמו (דברים כ"ב:ט') פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע, **ודמעך** תירוש ויצהר שזבים מן היקבים כמו דמעה מן העין:

**אל תאחר**. שתעשה חלקי מאוחר לשלך אלא הראשית תתן לי ואח"כ קח לעצמך כדכתיב ראשית ביכורי אדמתך וכן ראשית עריסותיכם חלה תרימו תרומה וגם **בכור בניך תתן לי** ולא מן האחרים:

**פסוק כט**

**כן תעשה לשורך ולצאנך**. לתת לי הבכור מ"מ לא תמהר להביאו לפני אלא ז' ימים תניחו עם אמו דבתוך ז' אינו ראוי לפני מפני שיצא ממקום הטינופת וכל דבר מיאוס וטומאה נטהר לז' וגם משום שמא נפל הוא:

## פרק כג

**פסוק א**

**לא תשא** על פיך **שמע שוא**. כלומר לא תוציא מפיך דבר שקר אפי' ביחידי וכ"ש שלא **תשת ידך עם רשע** להצטרף עמו לעדות שקר וחמס כי אז יבא לידי מעשה ורבות' דרשו לא תשא שמע שוא שלא תקבל לשון הרע:

**פסוק ב**

**לא תהיה אחרי רבים לרעות**. אע"ג שדין לילך אחרי רבים אם נראה בעיניך שאינם מכוונים יפה לא תהיה אחריהם מוטב להיות אחרי המיעוט ותתבטל כי מ"מ המעשה יעשה ברבים:

**ולא תענה על ריב**. לא תלמד סנגוריא על דברי הרבים לנטות אחרי הרבים לנטות הדין וכמו כפל מילה הוה אלא לעולם אמור סברתך שמא יחזרו לומר כדבריך ויצא הדין לאמיתו ורבות' דרשו לא כהטייתך לטובה הטייתך לרעה ולא תענה על ריב על רב:

**פסוק ג**

**ודל לא תהדר בריבו**. אל תהי צדיק הרבה שלא תאמר דל הוא וצדקה היא אם אזכנו אין נושאין פנים בדין:

**פסוק ד**

**שור אויבך**. אפי' איבך ואף מצוה יותר באויב מבאוהב כדי לכוף יצר הרע:

**פסוק ה**

**וחדלת מעזוב לו**. השנאה שבלבבך בתמיה:

**עזב תעזב**. השנאה כך תרגם אונקלוס וי"ל לשון סיועא כמו (נחמיה ג':ח') ויעזבו ירושלים עד החומה:

**פסוק ו**

**לא תטה משפט אביונך**. לחייבו כי כבר הזהיר למעלה שלא לזכותו שלא כדין:

**פסוק ז**

**מדבר שקר תרחק**. הרחק מעליך דוברי שקרים ורכילים שעליו כבר הזהיר לא תשא שמע שוא ואז נקי וצדיק אל תהרוג כי השקרנים גורמים להרג צדיקים ונקיים:

**נקי וצדיק**. נקי מי שהוא נקי מן העון צדיק מי שיצא צדיק מן הדין כגון שעשה העברה בלא עדים ובלא התראה ונצדק בדין וא"ת יעשה רשע לחדי שינצל לכך נאמר כי לא אצדיק אני אקח הדין ממנו כי לי גלוי בירור הדבר:

**פסוק ח**

**ושוחד לא תקח**. אפי' לעשות דין אמת כי השוחד יעורך ויסלפך ותסלף הדין ומיהו שכר ביטולו מותר ליקח מזה כמו שהיה עושה קרנא:

**פסוק ט**

**וגר לא תלחץ**. בדין להטות דינו ולמעלה הזהיר עליו אפי' שלא בשעת דין ולכך אמר למעלה לא תונה וכאן לא אמר כי אם לא תלחץ ואגב שאמר לא תטה משפט אביונך אמר כאן וגר לא תלחץ ואחר שאמר לא תטה משפט וגר לא תלחץ אמר אך עבד להו חיות ומידת רחמנות:

**פסוק י**

**שש שנים תזרע**. ואכלו אביונך וגרים בכלל:

**פסוק יב**

**ששת ימים תעשה מעשיך וינפש בן אמתך והגר**. גם זו לטובה תעשה לו שלא ישתעבד בשבת ואע"פ שאני מזהיר אתכם על הגר לא תתחבר עמו יותר מדאי שלא ידבר עמכם מע"ז שהיתה לו ולכך אומר **ובכל אשר אמרתי לכם תשמרו** שהזהרתי אתכם על ע"ז תשמרו ואפי' שמותם לא תזכירו ולא ישמע על פיך ולפי שרוצה לומר החגים והוא סקבא דשתא פי' חבורה שמחמת השמחה אדם רגיל לומר דברים שלא כהוגן חזר והזהרם מכל אשר אמרתי שאפי' בשעת השמחה צריך להזהר בעצמו כלומר בכל דרכיך דעהו:

**פסוק יד**

**שלש רגלים תחוג לי בשנה**. ג' זימני שמחה בשנה ובשלשתם תעשה לי חג כדי שתהא שמחתכם לשמים בחג המצות על שיצאתם ממצרים בו לחירות וחג הקציר בשעת שאדם מתחיל לקצור קצירו שמח כדכתיב ושמחו לפניך כשמחת בקציר כאשר יגילו בחלקם שלל ותעשו שם חג כדי שתהיה השמחה לש"ש וחג האסיף כשאדם אסף תבואתו וכונס קיצו ומוסק את זיתו אז הוא שמח ותעשו אז חג כי אני רוצה להתערב בשמחתם לכך נאמר בחג הסוכות במקום אחר והיית אך שמח כלומר מאחר שאספת את הכל אין לך מחשבה כי אם לשמוח:

**פסוק יח**

**לא תשחט על חמץ**. כמו שאמרו רבות' לא תשחט את הפסח ועדיין חמץ קיים שלא תמהר לשוחטו:

**ולא ילין חלב חגי**. שלא תאחר הקטר אימרים עד בוקר שעמוד השחר פוסל בלינה. הגה"ה:

**פסוק יט**

**לא תבשל גדי בחלב אמו**. לפי הפשט בישול לשון גידול וגמר כמו (בראשית מ':י') הבשילו אשכלותיה ענבים וה"ק לא תניחנו לגדל ולגמול בחלב אמו שתאחרנו עד שתגדלנה האם בחלבה אלא בראשית תביאנו דומיית תחלת הפסוק שאמר ראשית ביכורי אדמתך. [והאמת כי אסר בשר לבשל בחלב כי החלב שגדלו וחי ממנו איך תבשלו בו דומיא דאותו ואת בנו ולא תקח האם על בנים ושהוא דרך אכזריות וגדי לאו דוקא אלא לפי שעז יש לה רב חלב והגדי דק וקטן שב' וג' יולדות בכרס ויכול לבשלה בחלבה וה"ה לכל בהמה חיה ועוף אלא שר' יוסי הגלילי חולק בעוף שלפי שאין לו חלב אם ולא מפני שהקז' חס על הבהמה אלא שלא ינהגו ישראל דרך אכזריות הגה"ה]:

**פסוק כ**

**הנה אנכי שולח מלאך**. נביא שליח דליכא למימר מלאך ממש דלא אמר הק' לשלוח מלאך ממש עד שעשו העגל שאמר להם בכעס ולא קבלו אלא מלאך זה נביא:

**פסוק כא**

**כי לא ישא לפשעכם**. אם תמרה בו אין בידו לישא לפשעכם כי המורד בו הוא פושע בי **כי שמי בקרבו** כי הוא נקרא בשמי והוא שלוחי ואין בידו לסלוח מה שפושעים בי וא"ת א"כ מה יועיל לי כל אשמע לו לכך נאמר אם שמוע תשמע בקולו ועשית כל אשר אדבר כי מה שהוא אומר אני מדבר כי מפי הוא אומר ולכך אם תשמע לו הרי אתה שומע לי:

**פסוק כה**

**את לחמך ואת מימיך**. שלא יזיק המאכל:

**והסירותי מחלה מקרבך**. כמו כי אני ה' רופאיך ומשום ר' עובדיה ז"ל שמעתי וברך את וגו' שתהא ברכה ושפע מצויה בהם והסירותי וגו' שתהיה בריא בגופך ותאכלנו יפה כי מה יועיל רוב אוכל אם תהיה חולה לא תוכל לאכול וזה ישר בעיני:

**פסוק כו**

**לא תהיה משכלה ועקרה**. אשה שמפלת או שמתים בניה בחייה נקראת שכולה כמו (בראשית כ"ז:מ"ה) למה אשכל גם שניכם יום א' וגם עקרה לא תהיה בארצך כי כולם תלדנה:

**את מספר ימיך אמלא**. שתהיה זקן ומלא ימים ולא תמות בלא עתך כי הרשעים מתים בלא עתם כדכתיב (משלי י':כ"ז) ושנות רשעים תקצורנה:

**פסוק לא**

**מים סוף**. אשר במזרח ארץ ישראל:

**ועד ים פלשתים**. אשר במערב:

**וממדבר**. אשר בדרום:

**ועד הנהר**. אשר בצפון:

## פרק כד

**פסוק א**

**ואל משה אמר**. קודם מתן תורה:

**עלה אל ה'**. כמו שנאמר בוישמע יתרו ויקרא ה' אל משה אל ראש ההר ויעל משה:

**פסוק ב**

**ונגש משה לבדו**. כמו שנאמר שהזהירם הק' של ליקרב להר ואח"כ בא משה וסיפר להם:

**פסוק ד**

**ושתים עשרה מצבה**. שתקן משה מצבה לכל שבט ושבט כמו שנאמר והגבלת את העם סביב שהיו ג' שבטים במזרח וג' במערב וג' בצפון וג' בדרום וי"ל כי שתים עשרה אבנים למספר שבטי בני יעקב ומה שלא כרת כאן בין בתרי בהמה כמו במקום אחר להראות להם שאם לא יקיימו הברית יפרע מהם בדם לכך כרת בדם וכן הוא אומר (ויקרא כ,ו) והבאתי עליכם חרב נוקמת נקם ברית וכן מפ' בהגדה ולכך נאמר נעשה ונשמע נעשה מה שמצוה עלינו ונשמע נקבל ברית כמו אם שמוע תשמעו דמתרגמינן אם קבלה תקבלון:

**פסוק ה**

**וישלח את נערי בני ישראל**. הבכורים זה היה בה' סיון כמו שאמרו רבות':

**ויעלו עולות**. מספקא להו בחגיגה אי אילו עולות קאי אפרים דבסוף הפסוק אי עולות של כבשים היו ואע"ג דאיכא למ"ד דפשיטא ליה מ"מ לא ידענא היאך פשיטא ונקד עולות באתנחתא ולא דהיינו אפרים שבסוף הפסוק כדאמר ביומא לרב מספקא ליה לאיסא פשיטא ליה ונקדי' אתנחתא בעולות כי היכי דמצינו כי והכי דשמא האתנחתא מפסקת בין עולות לשלמים אע"ג דתרווייהו פרים ושמא אף בין פרים לכבשים:

**פסוק ו**

**זרק על המזבח**. קודם שקרא להם הדברים ולאחר שקרא להם זרק את החצי האחר על המזבח כדמת' אונקלוס:

**פסוק ח**

**הנה דם הברית**. נחלק לחציים הוא דם הברית וחלקתיו כי כן דרך כורתי ברית שחולקין ובין שני הבתרים הברית נכרת כדכתיב באברהם כשנכרת לו ברית בין הבתרים וכמו שכת' העגל אשר עברתם בין בתריו:

**פסוק י**

**כמעשה לבנת הספיר**. שפר"א בלע"ז והוא כעין תכלת בלי"ב (bleu, blau) בלע"ז ולפי שאין הספיר ניכר לכל אדם חזר ונתן סימן שהוא ניכר לכל:

**עצם השמים לטהר**. שהוא נטהר מן העננים כדכתיב (איוב ל"ז) ורוח עברה ותטהרם:

**השמים**. דומה לתכלת בלי"ב, ועוד דאיכא ספיר שהוא אדום כדכתיב (איכה ד') אדמו עצם מפנינים ספיר גזרתם והוא ייגינייצי"א גרנ"ט או רוב"י וזה כעצם השמים:

**פסוק יא**

**ואל אצילי בני ישראל**. [לא סמכם בידו כ"כ שלא יהו צריכין לאכול כדכתיב ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו אלמא שנהנו מזיו השכינה אבל כ"כ לא נהנו שיכלו להתענות כמו שהתענה מ' יום ומ' לילה וכן כתב בפי' אבן עזרא משם יהודא קשטלין וכן אמר

משם ר' ישעיה מטרנא הח"ר משה הגה"ה] ואל אצילי הבכורים לא שלח ידו כשנגלה להם הק' היו יראים מאד פן יוזקו כמו שאמר מנוח מות נמות כי אלהים ראינו וכשראו שלא שלח עליהם ידו ולא הוזקו הקבילו פני שכינה בלא היזק ויאכלו וישתו כי היו שמחים הרבה:

**פסוק יב**
**ויאמר ה' אל משה**. זה היה אחר עשרת הדברות:

**פסוק יג**
**ויעל משה**. ויהושע נשאר אל רגלי ההר להמתין לו:

**פסוק יד**
**ואל הזקנים אמר** משה **שבו**. המתינו לנו לי וליהושע כי יהושע נתקרב אל ההר יותר מהזקנים ומאהרן וחור ולכך לא ידע במעשה העגל:
**מי בעל דברים**. זהו שהוא רוצה להוציא מחבירו כי המחזיק לעולם שותק:
**אליהם**. לפי הפשט לדון ורבות' אמרו יגש ראיה עליהם ומכאן אמרו כלל גדול בדין המוציא מחבירו עליו הראיה וכשאין תפוס זה אלא כמו זה ומספקא מילתא יעשו הדיינין שודא כמו שניהם תלמידי חכמים שניהם שכינים שניהם קרובים חלוקים והוא דליכא למיקם עלה דמילתא היום או למחר כל דאלים גבר משום דלא ליתי לזילותא דבי דינאי:
**מלכי עזרת השבטים**, **עשה באויבינו שפטים**, **ויהיו נזבחים ונשחטים**, **ולעמך הנמשכים והנמרטים**, **השפע דם ענב וחלב חטים**, **ובגדי צבעונין ותקון קישוטים**, **וכסף וזהב ורוב פשיטים**, **בסיימי אלה המשפטים**.

## פרק כה

**פסוק א**
**לאמר**. מפרש להרבה פנים פעמים לאמר אל משה לאמר אליהם כמו בכאן שאומר אחר דבר ופעמים לאמר אל בני ישראל ופעמים שאינו אלא תיקון מילה כמו (ירמיה ג') לאמר הן ישלח איש את אשתו וגו':

**פסוק ב**
**ויקחו לי תרומה**. לצורכי לבנות לי בית, הגזברים יקחו מאת העם ולא בחזקה אלא **מאת כל איש אשר ידבנו לבו** וזאת הפרשה נאמרה בתוך מ' יום האחרונים שהיה משה ממתין את הלוחות וצוה לו הק"ב להיכן יניחום שיעשו משכן ובית קדשי הקדשים ובתוכו ארון ובתוך הארון הלוחות ושם תשכון שכינה עם התורה וישראל סביב כסא הכבוד

והשכינה ביניהם כמו שכתב ושכנתי בתוכם כמו בין המלאכים ועל זה נאמר (תהלים פ"ב) אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כולכם להיות שכינה ביניכם אלא שחבלתם:

**פסוק ג**

**וזאת התרומה**. לא היו מביאין אלא הדברים הראוין לתת למלאכה ולא כשאר נדבות שמנדבין כל דבר כגון סרבל אדם לנדב למזבח או לבדק הבית ומוכרין אותו ולוקח מהדמים מה שצריך לבדק הבית או למזבח אבל בכאן לא היו מנדבין שום דבר כדי למוכרו וליקח ממנו אלא מה שצריך למשכן ברזל ועופרת ובהמה ובגדים שלא היו מנדבין אלא מה שראוי למלאכה כדמפרש ואזיל כי כל אילו י"ג דברים ראוין למלאכה:

**פסוק ד**

**שש ועזים**. נוצה של עזים שהעזים עצמן לא היו הנשים טוות:

**פסוק ה**

**מאדמים**. צבועים אדום כמו קורדוא"ן (corduan, Leder) אדום מדלא כתיב אדומים:

**ועורות תחשים**. העור נאה מאד ודרך השרים והשרות לעשות מהן נעלים לנוי כדכתיב (יחזקאל ט"ז) ואענלך תחש:

**ועצי שטים**. במדבר היו יערים שגדל שם אותו עצים הקרוין שטים דכתיב (במדבר כ"ה:א') וישב ישראל בשטים וכתיב (יהושע ב':א') וישלח יהושע בן נון מהשטים על שם יער נקרא המקום שטים וכן כתיב (ישעיהו מ"א:י"ט) אתן במדבר ארז שיטה תדהר ותאשור וגו' ומשם היו מביאין אותן ומנדבין למשכן והוא עץ קל וחלק ונאה ותדע שהוא קל שהרי מ"ח קרשים ואדניהם חמש של מסך וד' של פרוכת והיתידות וכל העמודים ס' עמודי החצר ואדניהם וס' עמודי המשכן ואדניהם ה' של מסך וד' של פרוכת והיתידות היו מושכין ח' בקר שנתנו לבני מררי כמו שפי' בפ' נשא ואע"פ שהקרשים היו קירות גדולות בני עשר אמות ורחבו אמה וחצי ועביו אמה כמו שאנו למדין מב' קרשים שבמקצועות אלא ודאי עץ חשוב וקל היו דוגמת מזר"א שעושין ממנו כוסות:

**פסוק ו**

**שמן למאור**. אל המנורה:

**בשמים לשמן המשחה**. יש לתמוה שכל הפרשה כולה אינה אלא תיקוני בניין חוץ מפסוק זה שהם לצורך עבודה ואינו אומר חטים ללחם הפנים כבשים לתמידים ולמוספין ולא עצים למערכה ובשלמא שמן המשחה צורך הבניין שבו נתקדש כל הבניין והקטורת נמי משום שצריך אומנין לכך הוצרך להביאו לפני האומנין אלא שמן למאור למה הוזכר כאן ונראה ששלשתן צורך הבניין שמן המשחה כדפרישית, קטורת דרך המלכים שמשחין להם את הבית קודם שיכנסו בה וכ"ש מלך מ"ה וכן מצינו שע"י

הקטורת שכינה באה כדכתיב וכסה ענן הקטורת את הכפורת וכתיב כי בענן אראה אל הכפורת ושמן למאור אין דרך המלך לבא אל ביתו עד שידליקו לו נרות וגם הבית אינו מתוקן עד שיפתחו לו חלונות ויתקנו מקום המאורות ביום ובלילה כי אין דרך כבוד לדור בחשיכה ואע"פ שאין צריך לאורה כבוד מעלה הוא והכי פשוטה דקרא שמן למאור ומאותו יקחו למשחה מדלא כתיב שמן ובשמים למשחה אלא אשמן דלעיל קאי:

**ולקטורת הסמים**. לצורך הקטורת יקח סמים:

**פסוק ז**

**אבני שוהם**. שתי אבני שוהם לאפוד:

**ואבני מילואים**. י"ב אבנים לחושן ולפי שכתב בו ומלאת בו מלאת ד' טורי אבן שהיה מלא חושן באבנים ועל שם שממלאים האבנים נקראו אבני מלואים:

**פסוק ט**

**ככל אשר אני מראה אותך**. י"ל שהראהו ממש התבנית וי"ל שקורא מראה מה שאומר לו עניין המשכן ומראה לו איך יעשה וכן לשון בני אדם:

**פסוק יא**

**וצפית אותו זהב**. ראוי היה הארון להיות כולו של זהב אלא שהיה כבד לנושאו והוא נשוא בכתף כדכתיב כי עבודת הקודש עליהם בכתף ישאו וכן מצינו במזבח שצוה הק' לעשות הלוחות נבוב לוחות וחלול מבפנים כדי שלא יהיה כבד:

**ועשית עליו זר זהב**. לשום על גבי שפתו שכשצפה אותו מבית ומחוץ ועשה שתי ארונות זהב אחד מבחוץ ואחד מבפנים עדיין לא היה מצפה עביו הארון העץ למעלה על השפה ועשה לו זר זהב סביב לתת על השפה לכסות עובי העץ וזהו זר שעשה כמין זר והולך סביב לארכו ולרחבו:

**פסוק יב**

**ויצקת לו ד' טבעות, ושתי טבעות**. לפי הפשט מדקאמר ושתי נראה שח' טבעות היו בתחילה יצק ד' טבעות קטנים קבועים בארון ובאותן קבע ד' טבעות גדולים ורחבים שהבדים קבועין בהן וכשהיו מניחין הארון הנושאים אותו כופלים הטבעות שהם נתונים בתוך הטבעות הקבועים ונשפלים הבדים והיו כמו נתלין שם ולא היו כנגד גובה הארון אלא כשנושאים אותם:

**פסוק טו**

**לא יסורו ממנו**. מפני קדושת ארון לא היה רוצה הק"ב שישמשו בארון הקודש להסיר בדים ולהכניסן אלא כשבאין לנושאו מחזיקין בראשי הבדים ונושאין אותו וכשמניחים אותו הולכים להם מיד מפני אימת הקדושה ועתה נותן טעם לדבר **ונתת אל הארון**

ולכך אני מצוה לנהוג דרך קדושה ואע"פ ששם משה הבדים בארון כדכתיב בו ותכל ופרשת נשא כתיב אהרן ובניו יבאו וכתב שם גבי ארון ושמו בדיו אלמא שהוסרו איכא למימר דאע"פ ששמם משה רצה הק' שיושמו ע"י הכהנים ולפיכך שמו אותם אהרן ובניו ומאותו שעה לא הוסרו וי"מ לפי הפשט שלא יסורו שכתב כאן ה"ק ששמו אותן בקביעות בתוך הטבעות שלא ישמט הארון לכאן ולכאן כשנושאין אותו אבל מוסרים היו כמו שכתב לשם ושמו בדיו אבל רבות' מפ' שלא היו מוסרים כדמ' במכות דקאמר גבי יש חורש תלם אחד ועובר עליו משום ח' לאוין ופריך ולחשיב נמי שהסיר בדי הארון וקעבר בלאו דלא יסורו ובמסכ' יומא נמי אמר המסיר בדי הארון לוקה ולכך פי' שלא הוסרו רק בפעם ראשון כדי שיתנו ע"י כהנים וי"מ שמה שכתב גבי אהרן ובניו ושמו בדו אינו אלא שתקנו אותם ולא הוסרו מעולם כדאמר ביומא מתפרקין ואינם נשמטים ובבא בתרא פרק קמא מפ' כמה הלוחות אוכלות בארון ואיך מונחות בין למ"ד אמת כלים באמת בת ששה טפחים בין למ"ד בת חמש טפחים הגה"ה:

**פסוק יז**

**ועשית כפורת זהב טהור**. הכפורת שהיה נתון על הלוחות והשכינה מתוועדת שם היה כולו של זהב:

**פסוק יח**

**שנים כרובים זהב**. דומיא לכסא הכבוד ולחיות הקודש:

**פסוק יט**

**מקצה**. כמו מקצה:

**פסוק כ**

**ופניהם איש אל אחיו אל הכפורת יהיו פני הכרובים**. פניהם זה כנגד זה וכבושים כנגד הארון והכתפים פרושות למעלה מראשיהם דרך ענוה נר':

**פסוק כא**

**ואל הארון תתן את העדות**. כאן צוה לתת הלוחות בארון ולמעלה נתן טעם ללא יסורו: **ונועדתי לך שם**. מבין שני הכרובים ממקום שהלוחות שם כדכת' וישמע את הקול מדבר אליו וגו' והאי דכתיב וידבר ה' מאהל מועד לאמרו ה"ק מאוהל מועד הי שומע הקול כשהיה חוץ לאוהל וכשהיה חוץ האוהל היה הקול בא אליו מעל הכפורת כדכתיב ובבא משה אל אהל מועד:

**פסוק כג**

**ועשית שלחן**. דרך כבוד הוא שיהיו עבדיו וכהניו אוכלים משלחנו:

**פסוק כד**

**וצפית אותו זהב טהור**. מלמעלה ולמטה ועדיין היה עץ השלחן נראה ולכך אמר **ועשית לו זר זהב** לכסות עובי העץ והוא עשוי כמין זר שנותנין סביס לשחלן כמו צרקל"א (cercle, Kreis) בלע"ז להבדיל:

**פסוק כה**

**ועשית לו מסגרת**. לתת על השלחן סביב שלא יפול הלחם אם יגעו בו ועובי המסגרת טפח והיה מונח סביב דשפתי השלחן:

**ועשית זר זהב למסגרתו**. ואם המסגרת של עץ עשו לה כמין זר כפול מבחוץ ומבפנים למסגרת לכסותה ועל שפתו לכסות עובי המסגרת וכל דבר הסובב שהוא קצר וארוך כמו זיר ואותו זיר עשוי כמין תיק טפח מכאן וטפח מכאן והולך סביב סביב והמסגרת נכנסת בתוך אותו תיק ונמצאת כולה מכוסה זהב וגם י"ל כי המסגרת היתה כולה זהב וה"ק ועשית זר זהב שעשה טס רחב טפח סביב סביב וה"ק ועשית זר למסגרתו להיות מסגרתו:

**פסוק כו**

**אשר לד' רגליו**. לד' הפאות היו ד' רגלים ובין הרגלים ועובי השלחן אמה וחצי וזה קומתו:

**פסוק כז**

**לעומת המסגרת**. אשמעינן שלא היו טבעות במסגרת אלא לעומתם בעובי השלחן:

**פסוק כט**

**ועשית קערותיו וכפותיו וקשותיו ומנקיותיו**. קערותיו ללוש בהם את הלחם, כפותיו לתת בהם הלבונה לתתו על גבי מערכת הלחם ונקטרת משבת לשבת להיות ללחם לאזכרה, קשותיו כלים שנותנים בהם מים ללוש הלחם כדכתיב ואת קשות הנסך שהיו מנסכין הימנו המים על גבי הסולת ללושו, קשות לשון כלים כדאמ' (סנהדרין פ"א) הגונב את הקסוה ומפר' כלי שרת וכן תרגם אונקלוס קסותיה:

**אשר יוסך בהן**. שהיו מתקנין אותו בהם כמו (ישעיהו מ׳:י״ט) הפסל נסך חרש תיקן להבדיל:

**ומנקיותיו**. שהיו מנקין בהן את התנור מן הדשן ומנקין בהן השלחן כששמין עליו הלחם ומסדרין שש מכאן ושש מכאן כדאמ' באמור אל הכהנים שתי המערכות שש המערכות כל לחם ולחם היה מב' עשרונים כמו שתי מדות של פסח והיה לחם גדל והדור לבא לפני המלך והיו מסדרין ששה לחמין זה אצל זה לארכו של שלחן והשלחן היה ארכו למ"ד אמת כלים באמת בת ששה ספחים י"ב טפחים ורוחב הלחם טפח ועוביו טפח

דכתיב לחם הפנים ואין פנים פחותין מטפח נשארו ו' טפחים ריוח בין לחם ללחם וה"ה בין לחם ללחם טפח וחצי טפח לכאן וחצי טפח לכאן כי ה' אוירות בין שש לחמים ולמ"ד אמת כלים בת ה' טפחים היה אורך השלחן י' טפחים ונשאר ד' טפחים בין לחם ללחם וחצי טפח ויותר מעט חצי טפח לכאן וחצי טפח לכאן ומדרש אגדה כמו שפי' רש"י שהיו ג' על ג' ומנקיות סניפין והקשות חצי קנה לתת זה על גב זה וקשות הנסך לשון סוכה והקערות לתת אותו בהם עד השבת שהיו מסדרים אותו ולחם הפנים שהיה לו פנים ועשוי כמין תיבה פרוצה ובע' פנים התורה נדרשת ואני פי' אחר לשון עברי ואמרו רבות' סלקו כסדורו וזה נס גדול דכתיב חום ביום הלקחו ואף לפי הפשט נס הוא ואם היה חום בסדורו שהרי מבששי נעשה והיה חום בשעת הסידור ולפי הפשט חום פרי"ש (fraiche, frisch) בלע"ז:

**פסוק לא**

**מקשה תיעשה**. שלא יצק אותה טירייטי"ר בלע"ז ע"י הקשת קורנס תיעשה מכהו גוף המנורה למטה מן הקנים וקנה למעלה מן הקנים שהיה לה קנים באמצע ששה קנים היוצאים ממנה כפתור תחת שני הקנים ופרחיה שהיו מציירין אותה בפרחים לנוי ורבותינו אמרו בהקומץ כי שתי פרחים ושתי כפתורים היו לה לבד כפתורים הקנים שהיו במנורה כ"ב גביעים וי"א כפתורים וט' פרחים כפתור ופרח בכל קנה ובגוף המנורה שני הפתורים ושני פרחים כי מיעוט כפתורים שנים ומיעוט פרחים שנים והגביעין כמין כוסות אלכסנדריים כך מפר' בהקומץ ולפי הפשט כך נראה ג' גביעין משוקדים בקנה אחד כפ' ופרח שהגביעים מצוייר בהם שקדים וגם כפתורים ופרחים וכן במנורה ד' גביעים משוקדים כפתוריה ופרחיה ג' למעלה בקנה של מנורה וכן בכל קנה וקנה ולמטה אחד ששוה לכל הקנים [וכן אמרו רבותינו שמשוקדים מן התיבות שאין להם הכרע הגה"ה]. וכל הקנים היו שוים במדה אחת ועשוים כמין ענפי האילן קנה גוף המנורה גבוה מכולם שנים שבצדו נמוכים ממנה מעט כפי האלכסין והשנים נמוכים מן הראשונים כפי שהם יוצאים בנמוך והשלישיים יותר כפי שהם יוצאים בנמוך ואין במנורה רק ג' כפתורים מעשת הזהב אותם שהם תחת שני הקנים ורבות' פירשו בהקומץ שכל הקנים באים כנגד גבהה של מנורה ולפי הפשט הגביעים מצויירים בשקדים כפתורים ופרחים כדרך שעושים בכוסות מאברי"א (ivoir, Elfenbein) שלמוניי"א ולא היו בה פרחים כי אם בגביעים והגביעים נתונים כל סביבות הקנה כמין בית יד וכשהנר מתמלא יותר מדאי יורד השמן אל הגביע הראשון וכשמתמלא הראשון יורד אל השני

ומן הב' אל הג' ומן הג' אל הד' שבירך המנורה שכולם מתמצין לתוכו ובאה האורה מגובה המנורה ומן הקנים הנמוכים:

**פסוק לז**

**והאיר על עבר פניה**. כנגד השלחן שהוא כנגד פניה כדכתיב ויתן את השלחן על ירך המשכן תימנה ואת המנורה נוכח השלחן על ירך המשכן צלע צפון כי להאיר על השלחן היתה המנורה ונראה לפי הפשט כמו דאמ' בין מזרח ומערב מונחים והיו מאירות על השלחן וכל הפתילות נתונות לצד השלחן וכן מוכח אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות ולפי מה שהפתילות היו חוזרות לצד גוף המנורה ששת הנרות היה לו לומר דהשביעית שעל המנורה איך תחזור אל מול המנורה ואיכא למימר דלפי מה שאמרו רבות' אגב הששי נקט הז' א"נ שתהא דולקת ישרה לא תטה לכאן ולכאן וזה צורתה לפי הפשט וכל המנורות כשירות בכל מיני מתכות אבל לא מעץ למאן דדריש כלל ופרט וכלל ולמ"ד ריבה ומיעט אפי' מחץ כשירה ולא מיעט אלא של חרס ופלוגתא היא (מנחות כ"ח):

## פרק כו

**פסוק ה**

**וחמשים לולאות**. ובין שני הלולאות חצי האמה וביניהם מ"ט אוירות והם כ"ד אמות וחצי ומקום הלולאות עצמן ג' אמות וחצי וצוה הק"ב לעשות היריעות חלקות כשני חלקים כדי שיהו נוחות לטלטל וכן אותן של עזים ומקום לולאות יריעות העזים היו מחזיקות ה' אמות וחצי כי עבים היו ולפי הפשט נראה כי יתידות המשכן היו גבוהות כמו ו' אמות ויריעות קשורות בראשם ופרוסות כמין כנפים שקורין אלב"ן בלע"ז. והיו הקרשים מצופין הב מבחוץ כמו בפנים ונראין כולן מתחת יריעות שהיו פרוסות למעלה ונראה הזהב מתחתיהם כי לפי דברי רבות' היו היריעות נקמטות אחר המשכן:

**פסוק יד**

**מכסה לאהל עורות אילים מאדמים ועורות תחשים**. יש מי שאומר שני מכסאות היו אחת של אילים ואחת של תחשים וי"א אחת ונותנין עור של גוונין אחד ואחד אדום כעין אשייקי"ר ולא נתן הם מידה שאם נופלין מכאן ומכן אינם אלא על הגג:

**פסוק טו**

**עצי שטים עומדים**. שלא יהוא שוכבות על צדן כעין אשפר"ט בלע"ז אלא עומדים דרך גובהן כמו עמודים. הגה"ה:

**פסוק יט**
**האדנים**. ארכן אמה ורחבן ג' רביעי אמה בין השנים אמה וחצי ונותן ארכן לעובי הקרש ורחבן לרוחב הקרש ובכל אחד נקב חלול רביע אמה על רביע אמה נמצא שפתו לרחבו רביע מכאן ורביעי מכאן ולארכו שפתו חצי אמה פחות חצי רביע אמה מכאן וכן מכאן והקרש חורץ בשפת רחבו רביע אמה מכאן ורביע אמה מכאן ובאמצעיתו חורץ חצי אמה ונשארו שתי ידות כל אחד רחבו רביע אמה וזהו אמה וחצי בין הכל ונמצאו הידות שיש להם רביע אמה לכל אחד ברוחב הקרש ועוביין אמה כנגד עובי הקרש וחורץ בהם רביע וחצי מכאן מלפני הקרש ומאחריו ואז הידות רביע על רביע ונותן אותם בתוך נקבי האדנים ועובי החרצים מכסים שפתי האדנים בצמצום:

**פסוק כד**
**אל הטבעת האחת**. באותן ב' קרשים היו טבעות לפי שהם מחברות כותל האורך עם כותל הרוחב והיו מחוברות עם קרשי האורך בטבעות:

**פסוק כח**
**והבריח התיכון בתוך הקרשים**. אמרו רבות' ע"י נס ולפי הפשט בכל כותל וכותל היה אחת והאי דקאמר והבריח התיכון בתוך הקרשים ה"ק האחרים היו נתונין בין הזהב לקרש אבל הבריח התיכון היה נתון לתוך הקרשים שהיו נוקבין את הקרשים זה כנגד זה פוטינ"א בלע"ז ומכניסין הבריח התיכון בתוך הקרשים דרך הנקבים מקצה הכותל לקצהו אבל הבריחים שבין הזהב והקרש לא היו ארוכים אלא עד חצי הכותל ובאים זו כנגד זו ונותנים בראש הכותל מזרחי והולך עד חצי הכותל והאחד בא כנגדו מהראש מערבי של כותל ונכנס אל הבריח שבא מן המזרח והם שני בריחים והיו שנים מלמעלה מן התיכון ושנים למטה כמו כן והיינו חמשה עם התיכון ומבריחים בג' מקומות והתיכון הולך מקצה הכותל ולכך כתב ביה מן הקצה אל הקצה:

**פסוק לא**
**ועשית פרוכת**. בפרוכת היו ד' עמודים שהיה בין שני הכתלים ויכול לתלותן בכותל הקרשים מכאן ומכאן אבל במסך היו חמשה שלא היו בתוך הכתלים:

**פסוק לג**
**ונתת את הפרוכת תחת הקרשים**. לסוף ה' היריעות שהן של ד' אמות כדי שיהא המשכן עשרים על עשר ובית קדשי קדשים עשר על עשר:

## פרק כז

**פסוק ח**
**נביב לוחות תעשה אותו**. שיהא חלול מבפנים ויהא קל לנושאו:

**פסוק ט**
**ועשית את חצר המשכן**. כשתדקדק בעמודי החצר ליישבם צריך אתה לומר שמצד אחד של מסך פתח החצר ראש היריעות שבכתף תלויה בעמוד שבראש המסך ובצד השני המסך תלוי בעמוד שבראש היריעה שבכתף ובין עמוד לעמוד עם עובי העמוד חמש אמות ודוק ותשכח:

**פסוק יב**
**ורוחב נ' בנ'**. הפשט כמאן דאמר בעירובין העמיד משכן על שפת חמשים ורוחב חמשים בנ' של אורך החצר כי נ' היו פנויות לפני המשכן והיה לפני המשכן נ' על נ' ואחורי המשכן י"ט אמות שהרי ארכן ל"א אמות עם עובי המשכן וכן לשני צדדין וי"ט מכאן וי"ט מכאן דהוא רוחב י"ב עם עובי הקרשים:

**פסוק יז**
**וויהם**. מזלגות עשויית כמין אות וי"ו אלא שנותנים למפרע והיו קבועים בעמוד ותולים בהם היריעות בלולאות וחשוקים נראה כמין קשרים צרקל"א סביבות העומד בג' או בד' מקומות שלא יבקע העמוד הגה"ה:

**פסוק יט**
**כל יתידות המשכן**. של יריעות המשכן היו יתידות לקובעו שלא יגבה אותם הרוח כמו לקלעי החצר:

**בידך רוממה, תנות קרני רמה, בתבונה וחכמה, בדעת ומזימה, ואת נוגה ושמה, תנה ביזה ושמה, ואהליבמה, תהא לעמך אמה, עשה בהם נקמה, באותות ובמלחמה, בעת כי מסיימה, ויקחו לי תרומה.**

**פסוק כ**
**ואתה תצוה ויקחו אליך שמן זית זך כתית**. לפי שאמר סתם שמן למאור בויקחו לי תרומה פי' בכאן איזה שמן שלא יביאו אלא זך כתית ופי' מה יעשה ממנה ומי מדליק את המנורה:

## פרק כח

**פסוק ב**
**ועשית בגדי קודש**. שישמשו בם בקודש ולא יבואו לפני בבגדי חול כי אין זה דרך כבוד כי אם בבגדי תפארת וקודש:

**פסוק ג**
**ואתה תדבר אל כל חכמי לב**. כלומר כשם שצויתי על החכמים לעשות המשכן כך אני מצוה עליהם לעשות הבגדים ולא יאמרו אהרן ישכור מי שיעשה לו בגדיו וכן הם יקחו את הזהב שכשם שאני רוצה שתקחו את התרומה למשכן כן יקחו את הזהב והתרומה

לבגדים ולא יאמרו אהרן יבקש לעצמו וזה לאהרן ולבניו שכתב כאן לבניו שישמשו תחתיו בכהונה גדולה ולקמן מפרש בגדי כהן הדיוט כדכתיב ולבני אהרן תעשה כתנות:

**פסוק ו**

**ועשו את האפוד**. אפוד חגורה שמאפד כל הבגדים ומחבקו לו וכן הוא אומר (שמואל ב ו׳:י״ד) ודוד חגור אפוד בד:

**פסוק ז**

**שתי כתפות חוברות**. כעין שתי רצועות מחוברות לאפוד ובאות על כתפי אהרן אחת מכאן ואחת מכאן עשויות כמעשה האפוד רוחב הרצועות ומעשיהם כמעשי אפוד ובראשם הבא על כתיפותיו עשו משבצות יישטי"ן בלע"ז ונותן שם שתי אבני השוהם ועשו שתי שרשרות ונתנו על המשבצות כדכת' ונתת את שרשרות העבותות על המשבצות בראשי הרצועות:

**פסוק יד**

**שרשרות**. שלשלאות והיו נופלות לפניו מעט ובקצות החושן למעלה מחזהו עשו שתי טבעות זהב כדכת' ועשית על החושן שתי טבעות זהב ואותן שתי שרשרות שבראשי רצועות האפוד נותן באותן שתי טבעות כדכת' שתי עבותות הזהב על שתי הטבעות אל שתי הטבעות אל קצות החושן והעבותות מן השרשרות שהם מעשה עבות ולא חלולות כשאר שלשלאות שעושין טבעת בתוך טבעת אלא עבות טרינ"א בלע"ז:

**עבות**. מחוטי הזהב ומחברין החשן שבראשי רצועי האפוד אחת מימין צאורו וצאורו ניתן בין שני שרשרות וכן נראה שהשרשרות באות מהמשבצות שאבני השוהם שם אל הטבעות החושן ונתלה החושן אל האפוד באותן השרשרות וקצת השרשרות היו על המשבצות ובאות אל הטבעות כדכת' ואת שני קצות שתי העבותות תתן על שתי המשבצות ועושה שתי טבעות למטה בשני קצות החושן. ד' טבעות היו בחושן שתים למעלה ושתים למטה השתים שלמעלה היו ראשי השרשרות נתונות כמו שפי' ושתים התחתונים היו כנגד אותם שבאפוד שהיו למעלה מחשב האפוד כנגד המקום ששתי רצועות מתחברות לחושן ומרכסין הטבעות התחתונים שבאפוד ושבחושן זה לזה בפתיל תכלת והיה מחובר החושן לאפוד מלמעלה ומלמטה מלמעלה בשרשרות מלמטה בטבעות:

**פסוק כו**

**על שפתו אשר אל עבר האפוד**. למטה לצד האפוד ולא מצדדיו לצד הכתיפות והחושן כפול והאורים ותומים נתונים בתוך כפילו:

**פסוק ל**
ונר' לי **שאורים** לשון מדינות כמו (ישעיהו כ"ד:ט"ו) באורים כבדו את ה' וכמו אור כשדים:
**תומים**. גבולים מקום שהגבולים כלים ותמים שם שהיה כתוב שם תחום פלוני לפלוני וגבולין ומצרין נתונין בתוך החושן וכן לכל שבט ושבט הכתוב באבן תחומו וגבולו נתון כנגדו וזהו **משפט בני ישראל** שלא יוכל זה לערער על גבול זה כלום וכשהיו בימי יהושע מטילין גורלות היה נופל הגורל כמו שכת' בחושן וגם הכהן היה מכוון ברוח הקודש וכן ולא היה מערער ותרעם כל אחד על חלקו כי היה יודע כי מן המקום הוא לו וכן מפר' בבבא בתרא קלפי של שבטים וקלפי אל תרומין לפניו והיה מכוין ברוח הקודש וכו' ובשעת מלחמה ובשעת הצורך היו עולות האותיות הכתובות ואומרות מה שצריך להם לשאול:

**פסוק לא**
**מעיל האפוד**. מעיל שהאפוד חגור עליו:

**פסוק לב**
**לא יקרע**. אין פיו נעשה דרך קריעות כמו בבגדים שלנו אלא דרך אריגה עושה לה פה וי"מ שפה אורל"א (orlo, Saum) בלע"ז:
**יהיה לפיו**. כדי שלא יקרע:

**פסוק לה**
**ונשמע קולו**. ולא יבא לפני כגנב במחתרת ומכאן למדנו דרך ארץ שלא יכנס אדם לביתו של חבירו פתאם שמא יעשה או יאמר דבר סתר וכשישמענו בא יסתיר מפניו:

**פסוק לו**
**פתוחי חותם קודש לה'**. אמרו רבות' שבשתי שורות היו כתוב' קודש לה' בשטה אחת למטה והשם בשטה אחת שלמעלה ונראה לי שכך כתוב כזה כדי שיהא נקרא כדרכו ור' יוסי בר' יודא אומר אני ראיתיו ברומי וכתוב בו קודש לשם בשיטה אחת והוא היה מאוזן לאוזן ובו ג' נקבים קטנים אחד באמציעתו מלמעלה ושנים משני ראשיו ונותנין בנקבים ג' חוטין של תכלת וכופלין אותן כדי שיהוא על שפת הציץ ומתחיל אחד הולך על המצנפת שלא יפול עיניו והשנים אחד מכאן ואחד מכאן ונקשרים שלשתן אחורי ערפו וכן מוכיחים קראי שכופל החוט שיהא מקצתו למטה מן הציץ ומקצתו למעלה דכאן כתב ושמת אותו על פתיל תכלת משמע שהיה הציץ על הפתיל ובאלה פקודי כתיב ויתנו עליו פתיל תכלת דמשמע שהיה הפתיל על הציץ:

**פסוק לח**
**לרצון להם**. שהיה מרצה על הטומאות כמו שפירשו רבות' איזו עון הוא נושא אם עון פגול וכו' הא אינו נושא אלא עון טומאה שהותרה מכללה לצבור שהיא קלה כדאמרינן במועדו ואפי' בשבת במועדו אפי' בטומאה ופליגי תנאי דאיכא למ"ד בין עודו על מצחו בין אין על מצחו מרצה כל זמן שאינו נשבר דכתיב תמיד יהיה לרצון ויש למ"ד דאינו מרצה אלא בעודו על מצחו וכן שאר בגדים מרצים ומכפרים כל אחד בשלו כדפי' בשחיטת קדשי בשלהי המזבח שמכנסים מכפרים על דבר ערוה והכתונת על מכירת יוסף שהפשיטו לו את כתנתו והאבנט על אזור צלמי כשדים והמצנפת על עזות מצח והמעיל על לשון הרע והאפוד על עבדי אפוד כשאשכחן גבי אפוד שעשה גדעון שנכשלו בה והחושן על עוות הדין:

**פסוק לט**
**ושבצת הכתונת שש**. שהיה עושה בה אמות של שש יושטו"י לנוי:

## פרק כט

**פסוק א**
**לקח פר אחד בן בקר ואילים שנים**. הפר חטאת כדי שיבאו נקיים וזכאין לפני הק"ב והאיל אחד לעולה כדאמר' רוצה פרקליט ונכנס דורון לאחר שהביאו ונתכפר להם מביאין עולה לדורון כדי שירצו ואח"כ האיל השני שלמים שהוא דרך שלום וקירוב דעת שממנו למזבח האמורין וחזה ושוק לכהן ושאר הבשר לבעלים ונראין כאוכלין ביחד וזהו דרך שלום וקירוב הדעת:

**פסוק ב**
**ולחם מצות**. בלא שמן:
**וחלות מצות בלולות בשמן**. שהסלת בלול ונילוש בשמן:
**ורקיקי מצות משוחים בשמן**. נילושות בלא שמן ומשוחות לאחר עשייתן:

**פסוק כו**
**והנפת אותו תנופה**. כאדם שלוקח על ידיו לאמר זה אני מדרין לפני הק"ב והמשרת לוקח ומקטיר וכן חזה התנופה ושוק התרומה, הדרין והניף לכהן כי משה כיהן בז' ימי המילואים והחזה והשוק היה לו למנה כדכת' בצו את אהרן:
**תנופה ותרומה**. אחד הוא אלא לצחצח לשון עברי שלא לומר תנופה תנופה או תרומה תרומה אמר כן:

**פסוק כח**
**והיה לאהרן ולבניו לחק עולם**. ושמת אותו לחק שיהא חזה ושוק לכהן:

**פסוק לז**

**כל הנוגע במזבח יקדש**. לפי פשוטו יהיה קדוש שצריך לקדשו ולטהר מפני שמזבח קדש קדשים וי"ל שאחר שהמזבח מקודש ע"י משחה הנוגע בו ישמח ממנו כי הנוגע בדבר נמשח גם הוא נמשח שהמשיחה שביה מושחת הנוגע ולהחזיר שלא יגעו בו שלא לצורך אמר כן ורבות' פי' כל הראוי למזבח המזבח מקדשו להיות לו קדושת הגוף וה"ה לשאר כלי שרת שמקדשין את הראוי להם:

**פסוק לח**

**וזה אשר תעשה על המזבח**. לפי שצוה לעשות מזבח פי' מה יעשו עליו תמיד כמו שפי' מה יעשו בשלחן ובמנורה:

## פרק ל

**פסוק א**

**ועשית מזבח מקטר קטורת**. להקטיר עליו קטורת מלכותא דשמיא כעין מלכותא דארעא כעין שעושין המלכים מוגמר ובשם ומזבח העולה כגון בית המטבחיים ושולחן ומנורה והמטבחיים רחוק משבט של מלך והשולחן והמנורה ומוגמר קרוב יותר ובית קדשי הקדשים חדר המלך ומקום כסאו ולא מפני שהק' צריך לזה כי לו כל חייתי יער בהמה ועוף וכמו שנאמר (תהילים נ':י"ב) אם ארעב לא אומר לך אלא שהק' חפץ להצדיק את ישראל וכמו שאמרו החכמים רצה המקום לזכות את ישראל לפיכך הרבה תורה ומצות ולכך שיכן שכינתו ביניהם שתהא אימתו ויראתו עליהם ותיקן שיקריבו לפניו קרבנות נדרים ונדבות חטאות ואשמות תמידין ומוספין לכפר עליהם שכשאדם חוטא ורואה ויודע שנתכפר לו ויודע שהוא נקי נזהר יותר מלחטא ומלכלך עצמו בחטא ואם לא ידע שמתכפר לו וחוטא היום ולמחר יסבר הריני מלוכלך בחטאים שוב אינו נזהר על עצמו וכן אמרו רבות' כיון שעבר אדם עברה ושנה בה נעשית לו כהיתר ולכך קבע הק' לישראל קרבנות להתכפר בהם וי"ה למחילה ולסליחה שלא ירגילו לחטאים משל לאדם שיש לו בגדים צחים נקיים ומלובנים כל זמן שבגדיו מלובנים הוא נזהר בהם מן הטיט ומן הליכלוך וכיון שנתלכלכו אינו נזהר בהם ולכך צוה הק' על העבודה ועל הקרבנות וזהו שאמר שלמה (קהלת ט':ח') בכל עת יהיו בגדיך לבנים:

**פסוק ג**

**ועשית לו זר זהב**. לכסות עובי הלוח שכשכיסה הקורות עדיין עובי הלוח אינו מצופה ועושה כמין זיר לכסותו:

**פסוק ד**

**ושתי טבעות זהב**. אחת מכאן ואחת מכאן:

**פסוק ה**

**ועשית את הבדים**. כל הבדים של המשכן היו נכנסין דרך שתי טבעות חוץ משל מזבח הקטורת לפי שהיה קטן:

**פסוק ז**

**והקטיר עליו אהרן**. אהרן לאו דוקא כי הקטרת נעשית בכהן הדיוט כדאמ' חדשים לקטרת באו, תדע כתיב כאן ובהעלות אהרן את הנרות יקטירנה ולמעלה כתב גבי נרות באהל מועד יערוך אותו אהרן ובניו מי שכשר לנרות כשר לקטורת שתלה קטרת בנרות ואהרן לאו דוקא:

**פסוק ט**

**קטרת זרה**. שלא יוכל אדם לנדב קטרת לעשות עליו. חמש כלים היו במשכן ועל כל אחד נעשה בו נס ארון ושולחן ומנורה ושתי מזבחות ארון היה עומד בנס כדאמר מקום ארון אינו מן המידה, שולחן לשום לחם חום ביום הלקחו סלוקו כסידורו, מנורה נר מערבי שהיה נותן בה שמן כמדת חברותיה ממנה מתחיל ובה מסיים, במזבח העולה ירד אש מן השמים, מזבח הקטרת שלא היה בו אלא כעובי דינר זהב ועמד ציפויו כמה דורות: **לישועתך מלכי אקוה, חלצני מכל מדוה, ותנה נפשי כגון רוה, ובנה מקדש ובית נוה, בסיימי ואתה תצוה**.

**פסוק יב**

**כי תשא את ראש**. נשיאות ראש קרוי כשמונין אותם:

**ולא יהיה בהם נגף בפקוד אותם**. שלא יכנס בהם עין הרע ע"י המניין כדאשכחן גבי דוד שמנה ישראל והיתה בהם המגפה וכמו שאמרו רבות' אין הברכה מצויה לא בדבר המנוי ולא בדבר המדוד אבל הכפרה מונעת המגפה:

**פסוק יג**

**כל העובר על הפקודים**. לפי שדרך בני אדם וכן בהמות כשמונין אותם מעבירין אותם דרך פתח קטן ויוצאין זה אחר זה שלא יוכלו לצאת שנים כאחד ומתערב המניין ולכך אומר כל העובר על הפקודים שאותם שאינם פקודים עוברים דרך פתח ומתוספין על הפקודים שבחוץ וכן גבי בהמה הוא אומר וכל אשר יעבור תחת השבט:

**פסוק טו**

**העשיר לא ירבה**. שאם ירבה העשיר או ימעיט העני לא יודע על פי השקלים החשבון דלא ידע מי נתן שנים ומי יתן ג' ועוד כדי שיהיו שוים בכפרה:

**פסוק טז**

**ולקחת את כסף הכפורים**. אע"פ שלא נמנו אלא לחדש אחד אחר שהוקם המשכן שבא' בניסן הוקם המשכן בשנה שנייה לצאתם מארץ מצרים ובר"ח אייר שלאחריו

צוה הק' למנותם כדכתיב במדבר סיני אמר הק' למשה מספר כסף הכפורים תשים בעבודת המשכן בצימצום כדכתיב קראי מאת ככר ואלף וחמש מאות שקל ושבעים וחמש הגה"ה:

**פסוק יח**

**כיור**. לפי שאינו אלא להכשר מצוה לא מנה עשייתו למעלה עם שאר כלים ולא היה אלא לרחוץ כהנם ידיהם ומנאו אחר בגדי הכהנים ותקונם:

**פסוק כג**

**בשמים ראש**. לפי שאמר בשמים לשמן המשחה פי' הבשמים עתה וסכום חשבונם:

**בשמים ראש**. ראשי בשמים כדכתיב (שיר השירים ד':י"ד) עם כל ראשי בשמים וכדכתיב (עמוס ו':ו') וראשית שמנים ימשחו וי"ל ראש חשבון כמו כי תשא את ראש דמתרגמ' ארי תקבל ית חושבן שיקחום לפי חשבון שמונה והולך:

**פסוק לד**

**קח לך סמים נטף**. כמו קח לך סמים ונטף דסמים בא למנין והם שני סמים למיעוט:

**נטף ושחלת וחלבנה סמים**. כמו וסמים וזה סמים האחרון עולה כנגד כל המניין למעלה שהם ה' וזה סמים ה' הרי י' ולבונה י"א ואלו הן נטף הצפורן וצרי חלבנה ושחלת דמתגרג' טופרא ג' כמשמעה וריחה וצוה הק' לערבה עם הסמים כדי לצרף פושעי ישראל עם הצדיקים למען חסדו והלבונה ד' ואלו ד' הנמנים בהדיא:

**בד בבד יהיה**. קנה המאזנים קריו בד לשון בדים ובד בבד שיהא משקלו של זה כמשקלו של זה ומשקלם שבעים ומנה מכל אחד הרי מאתים ושמונים מנים, המור ה' וקציעה ו' ושבלת נרד ז' שבלת של נרד אפיק"א בלע"ז נרד"א בלע"ז והוא דומה לשבלת וכרכם וצפורן ח' משקל ששה עשה מכל אחד הרי ס"ד מנים ומאתים ושמנים הרי שלש מאות ומ"ד, הקשט שנים עשר ט', קילופה ג' י', קנמון ט' י"א הרי עשרים וארבעה סך הכל שס"ח ואלו המניינים שמנו חכמים מזה כך ומזה כך שמא מסברת האומנים שבכך יתבסס יפה א"נ מסורת בידם או הלכה למשה מסיני. שס"ה היו כמניין ימות החמה שהיה מקטיר בכל יום מנה פרס שחרית ופרס ערבית בין הערביים וג' מנים לצורך י"ה לחפינת כ"ג ולע' שנה היה בה חציים של שריים חצי הקטורת שהוא קפ"ד היה משיירי החפנים נמצא חפינת הכהן בכל שנה קרוב לחצי מנה ונשארים ב' מנים וחצי שהם לע' שנה קע"ה והם חציים פחות ט' מנים:

**פסוק לח**

**איש אשר יעשה כמוה**. וכן אמר גבי שמן המשחה שאין דרך להשתמש בשרביטו של מלך וכן אמרו רבות' שלא יעשה אדם בית תבנית היכל ולא מנורה של ז' אבל עושה

הוא של ששה ושמונה ולכך נאסר לבישת שעטנז לפי שבגדי כהונה היו של כלאים שש כיתונא תכלת עמרא כמו שאמרו רבותינו ואין ראוי לזרים שילבשו מעין שלובשים משרתי הק':

## פרק לא

**פסוק ב**
**ראה קראתי בשם**. בצלאל ואהליאב אני בוחר בשם ואתה תבחר שאר החכמים שיסייעו אותם:

**פסוק י**
**בגדי השרד**. הם הבגדים המכסים בהם הארון והשלחן והמנורה והמזבחות כשנושאין ואתן:

**פסוק יג**
**אך את שבתותי תשמרו**. אע"פ שצויתי לכם מלאכה של מצוה לא נתנה שבת לדחות אצלה ולא י"ט והמחלל את השבת אפילו בדבר של מצוה מות יומת ומזה למדנו שכל המלאכות של משכן אסורות לעשות בשבת שעל כולם הזהיר שלא יעשו בשבת:
**כי אות היא ביני וביניכם**. ואות היא שאתם עמי ונחלתי שצויתי עליכם לשבותו את יום שבתותי כמו שכתוב בסוף כי ששת ימים עשה ה':

**פסוק יח**
**לחות אבן**. דבר שאין הרקבון שולט בו:
**כתובים באצבע אלהים**. כתב שאינו נמחק כי תורה אין לה הפרה ולא תבטל לעולם:
**לחות העדות**. כתבן בשתי לחות שתהיו עלינו כשני עדים:

## פרק לב

**פסוק א**
**כי בשש משה**. מאחר לבא כמו (שופטים ה') מדוע בשש רכבו לבא, אמרו לא יבא עוד:
**עשה לנו אלהים**. שופט דיין ומנהיג ודבר כמו נתתיך אלהים לפרעה וכמו עד האלהים יבא דבר שניהם וחס ושלום לא נתכוונו לע"ז ונתינת הטעם מוכיח דקאמרי כי זה משה האיש אלמא דבמקום משה רצו להעמידו ומה שאמר דוד (תהילים ק"ו:כ') וימירו את כבודם בתבנית שור אוכל עשב ה"ק שהמירו כבודם משה שעשה הק"ב נסים ונפלאות ע"י בתבנית שור וישתחוו למסכה לכבדה ולא לשם ע"ז:

**פסוק ב**
**פרקו נזמי הזהב**. אהרן לשם שמים נתכוון חשב אם אומר להם כלב בן יפנה או נחשון בן עמינדב או אחד מן הגדולים יהיה לראש וימליכו אותו עליהם וכשיבא משה לא ירצה

לירד מגדולתו וירבה קטטה ותגר ביניהם וישפכו דמים ונפשות על זאת ואם אומר להם לא אעשה לכם ראש יתנו הם מעצמם ראש ותרב הקטטה ואם אומר אני אהיה לכם ראש יקשה בעיני משה, אעסיקם בדברים עד שיבוא משה ואעשה להם דבר שאין בו ממשות וכשיבא משה יתבטל מאליו וכן עשה וכן אמר להם התפרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם איני חפץ באחר, נתכוון שמא יעכבו הנשים על ידם ובתוך כך יבא משה:

**פסוק ד**

**ויצר אותו בחרט**. י"מ חרט גרייפ"א (Griffel) כמו (ישעיהו ח׳:א׳) בחרט אנוש שצר בו צורות וצעצועים כדי לאחר אולי יבא משה וי"ל שקשר אותו בבגד עד שיביאו הכל כמו (מלכים ב ה׳:כ"ג) ויצר אותם בשני חריטים דגחזי:

**אלה אלהיך ישראל**. דרך לדבר אלהות ואדנות בלשון רבים כמו אלהים קדושים א"נ שתפו אהרן עמו ובכך תעו שהיו סבורים שיכול להנהיגם לפי שידעו אהרן מלומד בנסים וסברו שיעשה לו שידבר ויסבור אות':

**פסוק ה**

**וירא אהרן**. שטעו אמר מתיירא אני שמא ישימו לב לאמר מה יושיענו זה וישימו להם ראש לפיכך בנה מזבח להטעותם עד שיבא משה:

**חג לה' מחר**. כלומר למחר נעמידנו על הממלכה ועשה חג לשמים על שנתן לנו מנהיג ואיחרם עד המחרת:

**פסוק ו**

**ויעלו עולות**. לשמים בשבילו כמו שמצינו בשאול כשנתחדשה לו המלוכה (שמואל א י"א:ט"ו) ויזבחו שם זבחים שלמים לפני ה' וישמח שם שאול וגו' וכן בכאן לא נתכוונו אלא לשמים והשתחוו לו לכבוד ולא לאלוהות:

**פסוק ז**

**כי שחת עמך**. עמך הם בעל כרחם אשר הוצאת מארץ מצרים ואותך נתתיך להם למנהיג ודבר להם:

**פסוק ח**

**סרו מהר**. עלובה כלה שזינתה בתוך חופתה עדיין לא עברו מ' יום שהזהרתי בהם והם עשו מנהיג במקומך וגם עברו על אשר אמרתי להם ולא תעשו לכם פסל כל תמונה אפי' לשמים כמו שפי' בוישמע יתרו לא תשתחוה להם ולא תעבדם והם השתחוו ועבדו ואע"פ שלא כוונו לע"ז עברו על מצות ומרדו בך:

**פסוק י**
**הניחה לי**. פתח לו פתח להתפלל שלא כיון הק' אלא שיפחדו כשישמעו דבר זה ויוסרו וגם נראה לפי שעשו אדון אחר במקום משה אמר לו לכבודו הניחה לי כלומר אם אתה רוצה אני אנקום אותך מהם ועמד משה והתפלל:

**פסוק יא**
**למה ה' יחרה אפך**. בשבילי יחרה אפך על עם גדול שעשית להם נסים ונפלאות כמו שמונה והולך תפסיד כל מה שעשית עמהם הגה"ה:

**פסוק טו**
**מזה ומזה הם כתובים**. לפי הפשט נראה שכתב מכאן ומכאן ורבות' אמרו שהכתיבה ניראית מכאן ומכאן כמו נבוב ולכך מ' וס' בנס היו עומדים ונראה שלכך הוא מפ' כאן שהיו כך חלולות שמתוך כך היונוחות להשבר ונשברו כשהשליכן:

**פסוק יז**
**ברעה**. כמו בהריעו:

**פסוק כ**
**וישק את בני ישראל**. לפי הפשט שלא נתכוון משה להשקותם אלא לפזרו ולאבדו אלא משנתנו במים על כרחך שותין אותו שאי אפשר להם שלא ישתו מן המים ומתו כך על כרחם נראין כשותין אותו לכך הוא אומר וישק את בני ישראל אבל רבות' אמרו שנתכוון לבודקן כסוטות לתשובת מינין שמלעיגין על אותה שתייה אמר להם בכאן רמז אלהים שאוכלין ושותין אותו אין בו ממש והם אוכלים בשר תרפותם והם שותים דמו בכל שנה:

**פסוק כב**
**כי ברע הוא**. ואם לא עשיתי להם זאת:

**פסוק כד**
**הזה**. שנגמר לפעולה כמו (משלי כ"ה) ויצא לצורף כלי:

**פסוק כה**
**פרוע הוא**. כמו (במדבר ה':י"ח) ופרע את ראש האשה שנתגלה שטותם וקלונם שהיו סבורים העולם שהם עם חכם ועתה נתגלה שהם שוטים שהיו סבורים שעגל זהב ינהיגם:
**לשמצה בקמיהם**. שאומות הועלם מלעיגים עלינו לאמר הלא אתם עשיתם את העגל ואני ראיתי משל על זה שאומות שעושות בכל מקום פסילים וצלמים מלעיגים עלינו והוא משל לאדם אחד שהיתה לו שה יפת תאר מאד והיו לו שפחות והיו אומרות השפחות אדונינו יגרש את אדונותינו ויקח אותנו לנשים אמרו להם למה אתמול כשבא אדונינו מן השוק ראה מעט ליכלוך על ידה מפחם אחר שנגעה בו ונמאס בעיניו ויגרשנה אמרו להם שוטות מה אתם אומרות אשתו שהיא יפת תאר יניח מפני רושם שהיה על

ידה מפני הפחם ואתכם יקח שאתם מלוכלכות בטיט ובפחמים מן הקדירות ומן היורות שאתם רוחצות עד שאין נראה לכם לא חוטם ולא פה כך האומות מלעיגות עלינו על עגל אחד שעשו אבותינו והם עושים בכל יום תלי צלמים עד אין קץ:

**פסוק כו**

**ויאספו אליו כל בני לוי**. ודאי כל ישראל כמותם כל אותם שלא פשעו בעגל דה"ק מי לה' מי שעמד ביראת ה' שלא פשע בעגל ולא עשה מסכה יבא אלי אלא לא בא אלא שבט שלם שלא היה בהם מקצת פשעי' חוץ מבני לוי שבאו כולם שלא פשעו אחד מהם בעגל ולכך הוא אומר ויאספו אליו כל בני לוי שלא נעדר מהם איש וכן הוא אומר בוזאת הברכה האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו ואת אחיו לא הכיר וגו' כלומר מי שיוכל לומר על אביו ואמו לא ראיתיו במעשה העגל ואת אחיו ואת בניו לא ידע במעשה העגל לא אחד מהם בעגל כי שמרו בכולם אמרתך ובריתך ינצורו כולם כי אין שבט בישראל שלא פשעו קרוביהם בעגל חוץ מבני לוי שהיו כולם לה' ולפי המפרשים שלא הכירום אלא הרגום צריך לדחוק אביו אבי אמו בניו בני ביתו אחיו מאמו לפי שכל הלוים היו לה' ואינו נראה בעיני:

**פסוק כח**

**ויעשו בני לוי**. לפי שהם עיקר תולה כל המעשה בהם:

**פסוק כט**

**לתת עליכם היום ברכה**. שמעתי שמכאן זכו בני לוי שברכם משה בוזאת הברכה אע"פ שלא ברכם יעקב ובני ראובן כבר פי' לפי ששלחם חלוצים בעבר הירדן והלכו במצותו ברכן וגם יעקב ברכן על אותו מעשה כמו שפי' בגד גדוד יגודנו וגם י"ל שברך בני לוי שהיו שבטו ואחיו אבל בני שמעון לא זכו שקללו במדינית וגינו משה שאמרו לו בת יתרו מי התירה לך:

**פסוק ל**

**אולי אכפרה**. מפני שהוא גדול יש ספק בדבר:

**פסוק לב**

**מחני נא מספרך**. על קלקולם אין אתה מוחל איך תמחול לי על ששברתי הלוחות שהרי בתחלה כתב ואכלם ואעשך לגוי גדול אבל עכשיו גם אני קלקלתי ששברתי הלוחות ואתה שופט צדק אם תמחול לי מחול להם ואם לא תמחול להם איך תמחול לי וכי יש משוא פנים בדבר:

**פסוק לג**

**מי אשר חטא לי**. הם גרמו והפשיעה שלהם ואתה בדין עשית שאינן ראויין לקבל לוחות:

**פסוק לד**
**וביום פקדי ופקדתי עליהם חטאתם**. כלומר אני מוחל להם עתה שלא יזוקו בדבר זה כל זמן שלא יוסיפו לחטא כשאפקד עליהם החטא שיעשו אפקוד גם זה עמו כאדם שאמר לחבירו אני מוחל לך כל זמן שלא תוסיף לעשות אבל אם תוסיף לא דיי שלא אמחול אלא שאפקוד עליך גם מה שעשית עתה:

**פסוק לה**
**ויגף ה' את העם**. שמתו על פי הדבר מהם ג' אלפים על שעשו את העגל אשר עשה אהרן כלומר אהרן חשב להציל אתכם מן ההריגה שלא רצה שיעשה ראש שלא תרבה קטטה ומלחמה ביניהם ועתה נהרגו על מה שעשה:

## פרק לג

**פסוק ג**
**פן אכלך בדרך**. כל זמן שאיני בקרבכם אם תחטאו לפני לא יקשה כל כך בעיני אבל אם טעלה עעמכם ואתם קשה ערף ותחטאו לפני ואני אכלה אתכם:
**קשה ערף**. כל פורק עול נקרא קשה ערף לפי שאינו כופף ערפו לקבל עול אל צאורו:

**פסוק ד**
**את הדבר הרע הזה**. שלא ילך הק' עמהם:

**פסוק ה**
**אתם עם קשה עורף**. ולטובתכם אני מכוון שלא אכילך:
**הורד עדיך**. אע"פ שכבר לא שתו אמר להם שיסלקו מן העדי לגמרי וי"מ לא שתו אותו עליו במקום הנראה אלא תחת בגדיהם והוא אמר שיורידוהו לגמרי:
**שהורד עדיך מעליך**. ונהגו מנהג אבילות על מה שעשיתם ויתגלגל רחמי אליכם:

**פסוק ז**
**ומשה יקח את האהל**. לפי שמרדו בו ורצו להעמיד ראש אחר פירש מהם וגם שאמר הק' שלא ישרה שכינתו ביניהם לא היה רוצה לעמוד במקום שאין השכינה שורה והרוצה לדרוש משפט או שום דבר יצא לשם:

**פסוק ח**
**והיה כצאת משה**. כשהיה משה בא אל המחנה היה בא לומר להם דבר ובשובו שהיה יוצא אל האהל ועמד כל העם:

**פסוק יא**
**לא ימיש**. שלא היה בא אל המחנה:

**פסוק יב**
**ואתה לא הודעתני**. שבתחלה אמרת ושלחתי לפניך מלאך ולבסוף אמרת הורד עדיך מעליך ואדע מה אעשה לך ועדיין לא גליתה לי אם תשלח המלאך אם תלך אתה מפני שהורידו עדים כמו שצויתה להם:
**ואתה אמרת ידעתיך בשם**. שתודיעני בשם את אשר תשלח עמי ומשה היה ירא לומר להק' ולהתפלל לפניו שיבא הק' עמהם מפני שאמר פן אכלך בדרך וסבר אם אומר לפניו שילך עמנו אהיה חב לישראל לפיכך אמר

**פסוק יג**
**הודיעני נא את דרכיך**. אמר בלבו אשאל לפניו שיודיעני מדותיו ולפי המדות אדע אם טוב לנו שילך עמנו אם לא אבל עדיין לא היה יודע לבחור המוטב להם ולכך אמר **וראה כי עמך הגוי הזה** ובחר להם המוטב כי אני איני יודע לבחור:

**פסוק יד**
ואמר לו הק' **פני ילכו**. אני אלך כמו (שמואל ב י״ז:י״א) ופניך הולכים בקרב כי זה מוטב להם שאלך עמהם **והניחותי לך** ממה שהיה לבך נוקפך איזה תבחר הרי בחרת לך המוטב ואע"פ שהיה משה ירא עדיין ממה שאמר פן אכלך בדרך מ"מ הודה כי ודאי כבוד גדול היה לישראל שילך הק"ב עמהם כמו שאמר **ונפלינו אני ועמך מכל העם** כי כל העם שאתה מצליח אתה שולח לפניהם מלאך להצליחם ואם תשלח לפנינו מלאך הרי אנו כאחד מהם ולפיכך אם אין פניך הולכים אל תעלינו מזה:

**פסוק טז**
**כי במה יודע איפה**. אבל אם תלך עמנו הרי אנו נפלינו מהם ששכינתך תלך עמנו ומ"מ עדיין לא נתיישבה דעתו על מה שאמר פן אכלך בדרך:

**פסוק יז**
ואמר לו הק' **גם את הדבר הזה אשר דברת אעשה**. שאודיעך מדותי כי אז תתיישב דעתך:
{יח}
כיון שראה משה שהיה שעת רצון הוסיף לשאול ואמר **הראני נא את כבודך**. כלומר רוצה אני לשמוע ולראות:

**פסוק יט**
**אני אעביר כל טובי**. שאודיעך מדת טובתי:
**וקראתי בשם ה'**. אתה אמרת שאמרתי לך שאודיעך בשם מי ילך עמך כמו שאמר למעלה ואתה אמרת ידעתיך בשם ואני אקרא לפניך ה' כי בשם אודיעך שאני אלך עמך:
**וחנותי את אשר אחון**. שאודיעך מידותיי כיצד אני חונן ומרחם אבל מה שאמרתי הראני נא את כבודך **לא תוכל לראות את פני** דאספקלריא המאירה, **כי לא יראני אדם וחי** ולא

שום דבר חי אפי' המלאכים וי"מ לא יראני האדם וחי שאם יראני וחי לעולם ומשמעות של מנוח לא יראני וחי אח"כ אלא ימות מיד כדכתיב ויאמר מנוח מות נמות כי אלהים ראינו:

**פסוק כב**

**והיה בעבר כבודי**. שיראה לך שאתרחק מעליך שיהא נראה כאדם שרואה את חבירו להבדיל מרחוק ומאחריו וכן אמרו רבות' משה אמר לא יראני אדם וישעיה אמר וארא את ה' ומשני כאן באספקלריא המאירה כאן בשאינה מאירה א"נ אחורי קורא מה שעבר ואע"פ שאין שם עורף דומיא דבני אדם שמניחין אחריהם מה שעוברים הכי נראה לי עיקר שלא ראה משה בשכינה כלל אלא ראה זהרורי אורו שהוא מזהיר במקום שעבר משם דומיא דשמש להבדיל כשהוא מעריב ונכנס במערב תחת הארץ ואין גוף השמש נראה אבל עדיין הזהרורים נראים שמעריבים והולכים לפי שהשמש מתרחק, **ופני לא יראו** כגון בבוקר שעדיין לא עלה גוף השמש והזהרורין כבר באים ומתגברים והולכים לפי שהשמש מתקרב כלומר זהרורים הנשארים כשעברתי משם תוכל לראות ולפי זה נטה התרגום הגה"ה:

**ושכותי כפי**. ענני כמו (איכה ג') נשא לבבינו אל כפים ויהיה הענן לפניך שלא תראה:

**פסוק כג**

**והסרותי את כפי וראית את אחורי**. הוי יודע שאין זה כי אם משל שאין למעלה עורף אפי' במלאכים כדכתיבג (יחזקאל א׳:ט׳) וד' פנים לאחד לד' רוחות יש להם פנים לכך לא יסבו בלכתן איש אל עבר פניו ילכו כ"ש נמי שאין לנו רשות לדבר עליו אלא ה"ק וראית את אחורי כאדם שרואה את חבירו מאחוריו ואין יכול להתבונן בו:

**ופני לא יראו**. שלא תראה באספקלריא המאירה כאדם שרואה את חבירו בפניו ומתבונן בו יפה:

## פרק לד

**פסוק ה**

**ויקרא בשם ה'**. בשם שילך עמו:

**פסוק ו**

**ה' ה'**. אני שהייתי בלא תחלה אני הוא שאהיה באין סוף ותכלית ובשם זה אני משלם גמול טוב לצדיקים ונפרע מן הרשעים ולכך אמרו ב' פעמים נפרע מן הרשעים דכתיב (נחום א׳:ב׳) נקם ה' ובעל חמה, ומשלם שכר טוב לצדיקים דכתיב (תהילים קמ״ו:ט׳-י׳) ה' אוהב צדיקים ודרך רשעים יעות וכתיב (לעיל ט"ו) ה' איש מלחמה אלא שהק' פורע מן הרשעים בשם זה וכתיב (תהילים קמ״ז:ו׳) מעודד ענוים ה' משפיל רשעים עדי ארץ

הא' מדת הדין והא' מדת הרחמים ואני אדון בעולם הזה ובעולם הבא. ואגדה אומרת אני ארחם קודם דין אני ארחם לאחר גמר דין ולכך י"מ שהם שתי מדות וארך אפים מדה אחת וי"מ ארך אפים שתי מדות וזו מדה אחת:

**אל**. דין שופט צדק כמו עד האלהים יבא דבר שניהם:

**רחום**. שמרחם על העניים ומצילם זו היא מדת רחמנות:

**חנון**. שייך לומר אפי' לעשירים ושאינם מצילם כמו (תהילים ל"ז:כ"א) צדיק חונן ונותן שמי שנותן מתנה חונן כמו (בראש' מ"ג) אלהים יחנך בי וכמו (במדבר ו':כ"ה) יאר ה' פניו אליך ויחונך שאני נותן לכל חי די מחסורו:

**ארך אפים**. לרשעים שאיני ממהר ליפרע מהם אולי ישובו ויבקשו רחמים ונסלח להם וארך אפים לצדיקים שאני מאריך ומגדיל עליהם כדי לזכותם לחיי העולם הבא:

**ארך אפים**. לפי הפשט שאיני ממהר ליקח נקמתי מן החוטא שאיני ירא שינצל מידי כי כל זמן שארצה אקח נקמתי שאין מידי מציל אבל עני בן אדם כשהוא שולט על חבירו שעה לו רעה לוקח מיד נקמתו אם יוכל לפי שאינו יודע אם יהיה יכולת בידו למחר:

**ורב חסד**. שאני מרבה מדת חסד על מדת פורענות כמו שאמרו רבות' מרובה מדה טובה ממידת פורענות ואני מכריע כף החסד לזכות בני אדם:

**ואמת**. שאני מבטיח אני מקיים וכל דברי אמת אם אין אדם פושע בעצמו:

**פסוק ז**

**נוצר חסד לאלפים**. אם אדם עושה חסד אני מזכירו לבני בניו לטוב אפי' לכמה אלפים:

**נושא עון**. נושא שבדי"ר (supporter, ertragen) בלע"ז:

**עון**. זה אדם שחוטא ע"י יצר הרע שמכריחו לחטא:

**ופשע**. מרד שמורד להכעיס כמו (מלכים ב ג':ז') ומלך מואב פשע בי:

**וחטאה**. שוגג כמו (ויקרא ד':ב') נפש כי תחטא בשגגה כל אלה אני נושא ואיני פורע מהם מיד שופרי"ש (soufrir, ertragen) בלע"ז אבל איני מנקה אותו לגמרי אם לא ע"י תשובה ומעשים טובים וכן דרשו רבות' מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינם שבים אלא **פוקד עון אבות** שאני נושא הרשעים עד דור רביעי וכיון שהוחזקו אני מכלה דור רביעי מן העולם ולא יהיה ושם חמישי ועון אבותיו גרמו לו להיות רביעי והק' פורע עונותיו ממנו אבל עון אבותיו אינו פורע ממנו דכת' איש בחטאו יומתו וכן פי' בוישמע יתרו ורבות' פי' נושא עון שנושא כף העוונות כדי שיכריעו הזכיות וי"ל **ונקה לא ינקה** שלא ינקה ויעביר מן העולם את החוטא עד דור ד' כמו (ירמיהו ל':י"א) ויסרתיך למשפט ונקה לא אנקך מן העולם:

**פסוק ח**

**וימהר משה**. כיון ששמע אלו מדות תרומיות שהק' חנון רחום וארך אפים נתיישבה דעתו ממה שאר לו הק' אכלך והודה והשתחווה ולפיכך חזר ואמר

**פסוק ט**

**אם נא מצאתי חן בעיניך ילך נא ה' בקרבנו כי עם קשה עורף הוא**. כלומר מאותו טעם שאמרת שלא תלך עמנו לפי שעם קשה עורף הוא ואתה רחום וחנון **וסלחת לעוונינו ולחטאתינו ונחלתנו** שנהיה לך לנחלה וי"מ וימהר משה לפי שאמר על שלשים ועל רבעים מהר שלא יאמר על חמשיים וששיים כי סברתם שהוא פוקד עון אבות על בנים עד דור ד' פורע עון האב בשביל שאוחזים מעשה אבות בידיהם אבל לפי מה שפי' שאינו פורע עון האבות מן הבן אלא שמונה עד הד' ופורע מן הד' עוונותיו שלו ומעבירו מן העולם אין לפרש כן שיאן שם חמישי ועוד הלואי שימתין עד העשירי:

**פסוק י**

**הנה אנכי כורת ברית**. שאלך עמך ומה שאמרת ובמה יודע כי נפלינו נגד כל עמך אעשה נפלאות:

**אשר אני עושה עמך**. בשבילך ונראה לפרש אשר אני עושה עמך שאקרין עור פני שלא נשמע ולא נברא ולא נראה מעולם כך וזהו **וראה** דכתיב וירא אהרן וכל בני ישראל כי קרן עור פני משה ונגד כל עמך אעשה נפלאות זהו שכתב ביהושע מחר יעשה ה' בקרבכם נפלאות ועל אותם נפלאות מבטיחם עתה:

**פסוק יא**

**שמר לך את אשר אני מצוך**. שלא תכרות ברית ליושבי הארץ ולא תתחתן בם ותועבותם תאבד כי לא תשתחוה לאל אחר כי הק' קנא הוא ומאחר שלא תשתחוה להם למה תשאירם:

**פסוק יג**

**אלהי מסכה לא תעשה לך**. לפי שעשו את העגל חזר והזהירם שלא יוסיפו לעשות שטות כה:

**פסוק טו**

**פן תכרת ברית ליושב הארץ**. ואכלת מזבחו מתוך כך תבא להתחתן בהם ויעבדו בניך ע"ז ויחרה אפי:

**פסוק יח**

**את חג המצות תשמור**. לא תוסיף לבדות חג מעצמך כמו שאמרתם חג לה' מחר אלא חג המצות אשר צויתי לך אותו תשמור:

**פסוק יט**

**כל פטר רחם לי**. כל זה תלוי ביציאת מצרים:

**תזכר**. אם תלד זכר אלדיי"א בלע"ז:

**פסוק כא**

**בחריש ובקציר תשבות**. קרא יתרה הוא ודרשי ליה רבות' איכא דדריש מצות תוספת שביעית וא"ד קצירת העומר דוחה שבת:

**פסוק כד**

**כי אוריש גוים מפניך**. ולכך לא יחמוד איש את ארצך כי יאמרו אותם שהיו מוחזקים הוריש אלהיהם מפניהם כ"ש שלא נוכל לקחת ארצם כיון שעוסקין במצותו:

**ולא יחמוד איש את ארצך**. אל תירא שמא ילכדו גוים את ארצך בהיותך שם ויתקצר גבולך שיקחו שנים או ג' כרכים בעודך שם אך בשכר מצוה זו אוריש גוים מפניך וארחיב את גבלך ולא יחמוד איש את ארצך שתהא תרנגולתך מנקרת באשפה ואין חולדה מזקתה פרתך רועה באפר ואין חיב מזקתה את הכל קרוי איש כמו שכתב בנח איש ואשתו גבי בהמות:

**פסוק כו**

**לא תבשל גדי בחלב אמו**. לפי הפשט לא תעזבנו עד שיגמור גדולו בחלב אמו, בשול משמע גמר כמו הבשילו אשכלותיה ענבים וכן בלשון תלמוד קצה לבשל פירותיה והוא דומיא דרישא דקרא ראשית ביכורי אדמתך משמע שמתבכרות שלא תאחר עד גמר הפירות [והאמת שאסור לבשל בשר בחלב ומצוה זו דומיא דלא תקח האם על הבנים ודומיא דאותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד שנראה מדת אכזריות ולא משום שהק' חס על הבהמה וכן כאן לא תבשל גדי הבשר בחלב שגדלה הימנו ועכשיו תתבשל בו כי גם זדה מדת שאכזריות ואין הק' רוצה שינהגו ישראל מדת אכזריות ולא מפני שהק' חס על הבהמה הגה"ה]:

**פסוק ל**

**והנה קרן עור פני משה**. שהבהיק אותו מזיו השכינה וכן (חבקוק ג') קרנים מידו לו ופירש לפי שכשהאור יוצא מפניו ועמוד הזריחה עולה לנגדו נראה כקרנים וכן אילת השחר שזריחת השחר נראה כאילת זה שקרניה מפוצלות ולכך אמר קרן לפי שלוחות הראשונות נתנו בקולי קולות ואלו בחשאי הראה הק' שגם אילו קדושות מפיו ומידו שהרי הבהיק זיו משה מזיו שכינה כשקבלם וגם י"ל לפי שרצו להעמיד ראש אחר במקום משה הראה להם הק' שהוא מלא מזיו שכינה ואין להעמיד אחר במקומו אלא על פי שכינה שאין לו תמורה:

**פסוק לד**
**ובבא משה לפני ה' לדבר אתו**. כשהשכינה בא לדבר אתו היה מסיר את המסוה ולא היה משים אותו עד שהיה עושה שליחותו של מקום ומדבר עם ישראל בלא מסוה ואז וראו בני ישראל את פני משה כשהיה אומר להם שליחות המקום ואח"כ משיב את המסוה: **מלכי רם ונשא**, **אשר הודו שמים כסה**, **חמול על עמך וחוסה**, **פשעיהם סלח ושא**, **ומחול חטא הנעשה**, **ואויבי תן למשיסה**, **בסיימי כי תשא**.

## פרק לה

**פסוק א**
**ויקהל משה את כל עדת בני ישראל**. כדי שלא יוכלו להתרעם לאמר הק' שצוה לעשות לו משכן ולא הודיענו שנביא תרומת המשכן ולא ידענו עד שהביאו אותם שידעו הכל ולא זכינו להתנדב כמו האחרים לכך הקהילם והודיע לכולם כאחד:

**פסוק ב**
**ששת ימים וגו'**. זאת שצוה הק' לעשות וביום השביעי יהיה לכם קודש ולא תעשה בו אפילו מלאכת הקודש כל העושה בו מלאכה יומת אע"פ שהיא מלאכת שמים:

**פסוק ג**
**לא תבערו אש בכל מושבותיכם**. לכן הזהיר על הבערה בהדיא יותר משאר מלאכות לפי שאינה נראית מלאכה כ"כ שמא יאמרו לא נעשה מלאכה בשבת אבל נזמין הכל ונבעיר בפחמין בחנות הצורפין לעשות בכסף בזהב ובנחושת מיד כשיצא שבת לכך נאמר לא תבערו אש שאפי' להזמין בשבת אסור ורבות' נחלקו איכא למ"ד ללאו יצאת ואיכא למ"ד לחלק יצאת:

**פסוק כב**
**ויבאו האנשים על הנשים**. כלומר לשלול על הנשים שהיו לוקחין תכשיטי הנשים כדמפ' ואזיל תח ונזם טבעת וכומז שהם תכשיטי נשים ואעפ"כ נשים היו שמחות וזהירות במלאכת שמים כדכתיב וכל הנשים אשר נשא לבן אותן בחכמיה טוו את העזים שסוף וטוו בעזים והוא חכמה יתירה:

**פסוק כז**
**והנשיאים הביאו את אבני השוהם**. כל אחד אבן אחת לחתום כל שבטו ושני אבני שוהם הביאו בין כולם שהיו כל השבטין חותמין בהם:

**פסוק כח**
**ולשמן המשחה**. שהוא מקדש הכל והיא משיחה וגדולה ובו היו משוחין הכהני גדולים והמלכים ואף הקטורת שהיה נקטר על המזבח הזהב ולפני ולפנים:

## פרק לו

**פסוק ו**

**אל יעשו עוד מלאכה**. שהיו טוות ביתם ומביאות כדכתיב ויביאו מטוה את התכלת מכאן שהוצאה מרשות לרשות נקראת מלאכה:

**פסוק ח**

**המשכן עשר יריעות**. כשצוה הק' צוה הכלים תחלה לפי שעיקר המלאכה היתה בשביל הארון יכניסוהו מיד ורובתיו אמרו שבצלאל אומר כן מדעת ועל זה נקרא בצלאל שאמר לו משה שמא בצל האל היית:

## פרק לז

**פסוק כט**

**קטורת הסמים**. טהור שלא נתערב בו שום דבר דמעט טנופת מקלקל שמן וסמים כדכתיב (קהלת י׳:א׳) זבובי מות יבאיש יביע זמן רוקח,

**רוקח**. לשון בושם:

## פרק לח

**פסוק ח**

**במראות הצובאות**. שהיה נתון בין אהל מועד ובין המזבח משוך מעט כלפי צפון כדי שתראנה אותו הנשים הצובאות ויהא נזר להנה שמשם משקין הסוטות כדכתיב מים קדושים בכלי חרס ומתרגמינן מי כיור במאן דכסף ונוסרו במראות במקום ראייתן:

**אורך אל עלי יהל**, **בנה משכן והאהל**, **למקדשך אותי נהל**, **ערלת לב היה מוהל**, **ואור פני מלכי ינהל**, **וצל לעשוקי לא יהי נהל**, **אך יבוש ויבהל**, **בסיימי סדר ויקהל**:

**פסוק כא**

**אלה פקודי המשכן משכן העדת**. שלא תטעה במשכן אחר:

**משכן העדות**. אותו משכן שלוחות העדות נתונות בו:

**ביד איתמר**. שהיה ממונה על בני מררי ובני גרשון כמו שכתב בנשיא והם נושאים כל המשכן הקרשים והיריעות כי בני קהת לא היו נושאים רק הכלים ועליהם היה ממונה אלעזר ולפי שרוב המלאכה בין בני גרשון ובני מררי שאיתמר ממונה עליהם אמר ביד איתמר:

**פסוק כה**

**וכסף פקודי העדה**. אינו אומר כסף התרומה כמו שאמר זהב התרומה ולא כסף התנופה כמו שאמר נחושת התנופה אלא כסף פקודי העדה וזה פשוטו כסף הרבה התנדבו אלא לא הוצרך למלאכה אלא מאת כיכר כסף למאת אדנים ואלף ושבע מאות וע"ה לווים

וצפוי ראשיהם וחשוקיהם והשאר נתנו באוצר וכן מן הזהב נתנו יותר ממה שהוא מונה וכן הנחושת אלא אינו מונה אלא אותו שהוצרך למלאכה והשאר נתנו באוצר לבדק הבית ולצורכי צבור ולקרבנות קיץ המזבח דאי אפשר לצמצם דנדבו בצמצום מה שצריך וגם א"א שלא נדבו בני י"ח בני ס"א בני ע' בני פ' שלא היו במניין דהא כתיב כל מרים תרומת כסף ונחושת דמשמע כל הרוצה להרים היה מרים ואפילו בני עשירים מי איכא למימר דלא הביאו אלא בקע לגלגולת הביאו הרבה מזה כדכתיב המלאכה היתה דיים לכל המלאכה והותר שהתנדבו יותר והם לא נמנו אלא לאחר שהוקם המשכן חודש אחד כמו שמפו' במדבר סיני וכאן מגיד לך שהכסף מניין העדה עלה למאת ככר ואלף וחמש מאות וע"ה כשמנה אותם ואתרמי שבמניין זה שבצמצום הוצרך למשכן כמו שמפרש והולך וה"ק קרא וכסף פקודי כשמנה אותם משה על פי השכינה חודש אחד שהוקם כדכתב הכא בא' לחודש הראשון בשנה השנית הוקם המשכן ובמדבר סיני כתיב דבא' לחודש השני בשנה השנית צוה הק' למנותם וקאמר הכא דכסף פקודי העדה כשמנאם עלה למאת ככר ואלף וה' מאות וע"ה שקל וכן הוצרך למעשה המשכן כדמפרש והולך ומגיד לך דהכי איתרמי אלא הא אינו נראה שנמנו ב' פעמים כיון שנמנו פעם אחת ועדיין עומדין באותו מניין למה יחזור וימנם ועוד שצריך לומר שמנין שמותם מתשרי ומנין הפסוק מניסן ועוד שצריך לומר שלא מת אחד מישראל מר"ה ועד אייר המקום יעמידם לחיים:

**פסוק כו**

**לשש מאות אלף וג' אלפים וה' מאות וחמשים**. חצי שקל לכל אחד והג' מאות אלף הם מאת ככר נמצא ג' אלפים שקלים בככר, מאה אדנים למאת הככר במאת אדנים של כסף היו שם למ"ח קרשים שהיו במשכן צ"ו אדנים ב' אדנים לכל קרש וד' אדנים לעמוד הפרוכת שהם ד' הרי מאה ושאר כל האדנים היו של נחושת ס"ה אדני נחושת היו בין החצר ומסך פתח המשכן ועשו אותם מן ס"ה ככר של נחושת ומן הה' ככרים ואלפים וד' מאות שקל מזבח הנחושת ווי העמודים של חצר וצפוי בדי המזבח ושאר דברים שהיו של נחושת:

## פרק לט

**פסוק לז**

**המנורה הטהורה**. שהיה מזהב טהור ואע"פ שכל זהב הכלים היה כמו כן טהור מ"מ לא היה שם כלי כולו של זהב שלא היה בו עץ חוץ מן המנורה דכתיב ועשית מנורת זהב טהור ולכך קרא אותה טהורה:

**פסוק מג**
**ויברך אותם משה**. אמר יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם:

## פרק מ

**פסוק י**
**ומשחת**. הוא דרך גדולה ומלכות לחנכם אף בעבודה כדכתיב ויתן השלחן ויערוך עליו ערך לחם וישם המנורה ויעל נרותיה וישם מזבח הזהב ויקטר עליו קטורת ואת מזבח העולה שם ויעל עליו העולה:

**פסוק לה**
**וכבוד ה' מלא את המשכן**. כמו והמשכן מלא כבוד ה' וכן פסוקים הרבה שהתבות מהופכות כמו (בראשית י"ט:ח') כי על כן באו בצל קורתי כמו על כן כי באו וכן הרבה ולכבוד שמים נהפכו שאם אמר והמשכן מלא כבוד משמע שהכבוד כנוס בתוך המשכן והמשכן מחזיקו השתא דכתיב וכבוד השם מלא את המשכן משמע שהכבוד גדול והמשכן כנוס בתוכו ולכך הוא אומר ויקרא ה' אל משה מאוהל מועד שכל מקום שהענן שם אינו יכול ליכנס בלא קריאה כי אז נתן לו רשות ליכנס וכן הוא אומר במתן תורה והר סיני עשן כולו וכתיב בתריה ויקרא ה' אל משה אל ראש ההר ויעל משה ורבותינו פירשו כי לכל דבור ודבור [הייתה] שם קריאה כי כן דרך ארץ שיקרא אדם (אות) [אותו] שהוא רוצה לדבר עמו כדי שידע שאיליו הוא מדבר:
**מבטחי על שדי**, **אמי לך אודה**, **ומצר בי רודה**, **ואותי מלכי פודה**, **ובנה שער הנודי**, **יגלה לי סודי**, **תורתך ואמץ ידי**, **עבדך והמם שודדי**, **עמך בקול ולפידי**, **בוש בסיימי אלה פקודי**, **ונפשי לך תכל**, **בסיימי ותכל**, **ולך אתן רוממות**, **בסיימי ספר ואלה שמות**.

# ויקרא

## פרק א

**פסוק א**
**ויקרא אל משה**. לפי שנאמר בסוף הספר: וכבוד ה' מלא את המשכן ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד, הוצרך לקרותו וליתן לו רשות לכנס. וכן מצינו בהר סיני כשכסהו הענן כתב: ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן. ולפי דקאי אקרא דלעיל דכתיב: וכבוד ה' מלא את המשכן, כתב: ויקרא אל משה, דאכבוד ה' דלעיל קאי. ורבותינו פירשו דלכל הדבורים היתה קריאה, ולמדה תורה דרך ארץ שכשאדם מדבר עם חבירו יקראנו תחלה שידע שאליו הוא מדבר:

**וידבר ה' אליו**. מפורש בתורת כהנים: למעט את אהרן: דאמר ר' יודא ב' בתירא: בשלש עשרה מקומות כתיב: וידבר ה' אל משה ואל אהרן, וי"ג מעוטין כתיב למעט אהרן. וכתיב בת"כ: אלא שאמר למשה שיאמר לאהרן, ולא נהירא לי אותו פירוש דבשביל שאמר למשה שיאמר לאהרן, כתיב: וידבר ה' אל משה ואל אהרן, אם כן היה לו לומר: וידבר ה' אל משה ואל בני ישראל, שהרי אמר למשה שיאמר לבני ישראל. ולפיכך, נראה לי דהכי קאמר: מיעט אהרן במה שכתב: וידבר ה' אליו, שכשאמר: וידבר ה' אל משה ואל אהרן, לא היה מדבר עם אהרן, אלא עם משה, ואהרן שומע הדבור שהיה מדבר עם משה, שלמשה היה מדבר כאשר ידבר איש אל רעהו, שאומר כך יהיה הדבר הזה, וכן תאמר וכן תעשה ואהרן היה שומע קול השכינה והדבור, אבל לא היה אומר אליו, אלא אל משה, וכן כל הנביאים לא היה הדבור מתיחד אליהם אלא בחלום, או על ידי מלאך, או שומעים [את] הקול שהיה אומר כך יהיה דבר זה, ואני רוצה שיאמר לישראל, והם הולכים ואומרים. ומה שכתוב בנביאים: וידבר ה' אלי, כלומר, לאזני בא הקול והדבור, וכן היה דבר ה' אלי. ונראה לי, דאותו שיאמר לאהרן לא גרסינן:

**מאהל מועד**. לפי שהיה משה חוץ לאהל, כדכתיב: ולא יכל משה לבא אל אהל מועד, מפני הענן, אמר שמאהל מועד בא הקול אליו וכשהיה בתוך האהל, היה ושמע הקול בא [אליו] מבין שני הכרובים ורבותינו דרשו: מאהל מועד, יכול למכל הכפרת, ת"ל: מבין שני הכרובים:

**פסוק ב**

**אדם כי יקריב מכם**. אפילו גוים, כדאמר: איש איש, לרבות את הגוים שנודרים נדרים ונדבות כישראל, מכם ולא כלכם להוציא: זבח רשעים תועבה, בכם חלקתי ולא באומות דאפילו הגוי רשע גמור, מקבלין הימנו קרבן, כדי לקרבו תחת כנפי השכינה. **קרבן לה'**. שתהא כוונתו לשמים, ורבותינו פירשו: שלא יאמר: לה' חטאת, אלא חטאת לה', שלא יוציא שם שמים לבטלה. **מן הבהמה מן הבקר ומן הצאן**. בהמה, וחיה בכלל בהמה ואמר מן הבקר ומן הצאן והיה ליה כלל ופרט ואין בכלל אלא מה שבפרט, לומר, דחיה אינה נקרבת והמביאה עובר. משל לאדם שאמר לעבדו: אל תביא לי אלא חטין, והביא חטין ושעורים, אינו כמוסיף על דברי רבו, אלא כעובר על דברי רבו, כך פירשו רבותינו. ות"כ מפרש: כאן למדנו ענותנותו של הק' שלא הטריח את בניו, אלא בדבר המצוי בידם. (לאחר שהוקם המשכן סדר הק' איך ישרתו אותו עבדיו בביתו וצוה סדר הקרבנות).

**פסוק ג**

**אם עלה קרבנו** דבר העולה כלו לאשים קרי עולה. **אל פתח אהל מועד יקריב אותו**. שלא יאמר לכהן: קח בהמה בביתי ועשה ממנה קרבן, דאין זה כבוד של מעלה, אלא הוא עצמו יקריב וידדה בהמתו לפני המלך:

**לרצנו**. כדי שיהא רצוי לפניו, ורבותינו דרשו: לרצנו, שלא יקחו בעל כרחו, אם נדר, אלא כופין אותו עד שיאמר: רוצה אני:

**פסוק ד**

**לכפר עליו**. לפי הפשט, כשאדם אוכל בשוגג חלב מביא חטאת, ואם ספק בידו, מביא אשם תלוי, ופעמים שהוא סבור שהוא אוכל היתר ודאי והוא אוכל חלב, והעולה מכפרת לו על שאינו יודע כלל, ורבותינו אמרו שהוא מכפרת על עשה ועל לא תעשה הנתק לעשה:

**וסמך... ושחט**. שיתעסקו בו הבעלים לשמש לפני בוראם, אבל מקבלה ואילך מצות כהונה:

**פסוק ה**

**את בן הבקר**. משמע לשון בחרות, שלא יביא זקן יותר מדאי וחולה, משום הקריבהו נא לפחתך:

**בני אהרן**. שלא יהיו זקנים מרתתין, כמו שאמרו רבותינו. כהן, מאימתי פסול לעבודה? משרותת:

**הכהנים**. הראוים לכהונה, שאינם לא חללים, ולא בעלי מומין, ולא טמאין, ולא אוננים לא שתוים, ולא יושבים ועומדים בכהונם שלבושים בגדי כהונה (ה)מחוסר[י] בגדים, וכל אלו מחללין עבודה:

**אשר פתח אהל מעד**. ולא על מזבח הזהב שבהיכל. ורבותינו אמרו: כשההיכל עומד ולא כשהוא מפורק:

**וזרקו...סביב**. דרשו רבותינו: שתי מתנות שהן ארבע:

**פסוק ו**

**והפשיט את העלה** אינו אומר בן הבקר, אלא העולה, לרבות כל העולות להפשיט:

**פסוק ח**

**את הראש ואת הפדר** שאינם בכלל הפשט, הראש שכבר הותז בשחיטה, והפדר בתוך המעיין ואינו סמוך לעור. ורבותינו אמרו שנותן הפדר על בית השחיטה והוא כבוד של מעלה, לפי שבית השחיטה מלוכלך בדם. לפי שמצינו פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים ופר ושעיר של יום הכפורים שהם נשרפים כולם והעור והפרש, פירש כאן בעולה, אעפ"י שהיא כולה כלול: והפשיט:

**פסוק ט**

**וקרבו וכרעיו ורחץ**. ואין כתוב רחיצה בקרבים רק בעולה, כי חטאת ואשם שנאכלים לכהנים ושלמים שנאכלים לבעלים, מי שאוכל אותם ירחיצם אם ירצה, אבל זו באה בשלחן המלך וצריך לעשות דרך כבוד, אבל אותם נשרפין חוץ:

**פסוק יא**

**על ירך המזבח צפנה**. אף אבן הבקר דלעיל קאי, ששחיטתן בצפון, דהא כתיב ביה נמי: **לפני ה'**. קבע מקום לבית המטבחים בצפון, שהוא פנוי ואינו מקום דרוסת רגלי הכהנים, שהכבש בדרום כדכתיב: ומעלתיהו פנות קדים, כשיפנה למזרח יהיה דרך ימין, וכן קבע מקום לקדשי קדשים כדכתיב: במקום אשר תשחט העלה תשחט החטאת, וכתוב: כי כחטאת האשם [וכו'], דאילו עיקר זביחת לשמים, אבל קדשים קלים לא קבע מקום לשחיטתן, אלא נשחטין בכל מקום עזרה, לפי שאין כל כך עיקרים לשמים:

**פסוק יב**

**ונתח אתו לנתחיו**. אע"פ שפירש הנתוח גבי בן הבקר, צריך לפרש גבי בהמה דקה שלא תאמר: בן בקר ראוי לנתח כל אבר מנה יפה בפני עצמו, אבל בבהמה דקה לא, קמ"ל, אבל ההפשט לא הוצרך, דדבר פשוט הוא, שבהמה דקה צריכה הפשט כמו גסה:

**פסוק טו**

**הכהן אל המזבח ומלק**. מליקה בעצמו של כהן, שהוא בראשו של מזבח, שחיטה כשרה בזר שאינו בראשו של מזבח:

**ונמצה דמו על קיר המזבח**. לפי שדמו מועט, אינו מקובל במזרק, שאם קבלו, אינו יכול ליקח ממנו להזות, ולכן מולק בראש המזבח שימצה מיד על המזבח. הגה"ה:

**פסוק טז**

**והסיר את מראתו** זפק אינו ראוי לבא אפילו [לפני] בני אדם. ורבותינו פירשו שפורסין ואוכלין גזל בשדות אחרים והק' שונא גזל, (בעולה) ולפי שתורים ובני יונה רדופין מכל העופות, בחר הקב"ה בהן:

**פסוק יז**

**ריח ניחוח**. נאמר ריח ניחוח בעוף הדק כמו בשור הגדול, דאחד המרבה ואחד הממעיט שוין ובלבד שיכון לבו לשמים:

## פרק ב

**פסוק א**

**ונפש כי תקריב קרבן מנחה**. כל המנחות קדשי קדשים ואין זר אוכל, ולפי שהוא דרך עניים להביא מנחה, חבבן הקב"ה לעשות אותן קדשי קדשים להראות ענותנותו (של הקב"ה) שהוא מלך גדול ומחבב עניים:

**פסוק ב**

**וקמץ משם**. מקמיצה ואילך מצות כהונה, אבל היציקות, והבלילה, והפתיחה, והלישה, והאפיה במאפה תנור, והמשיחה בשמן במשוחים בשמן כשר בזר; אבל הקמיצה וההגשה צריכות כהן:

**משם**. ממקום שרגלי הזר עומדות; לפי שהמנחה קדשי קדשים, והקמיצה במקום השחיטה, הייתי סבור שהקמיצה טעונה צפון, קמ"ל דלא קבע צפון אלא לשחיטה:

**פסוק יג**

**מלח ברית אלהיך**. מלח דבר המתקים, לפיכך צוה הק' להקריבו במנחות ובקרבנות, להראות שהקרבנות ברית קימת לעולם וכפרה. וכבר פירש, כי הכל יודעים שהק' אינו צריך לא לריח ולא לשום הקרבה, אלא לזכות בהם את ישראל, כשאדם חוטא ומקריב קרבן, מתכפר לו ויודע שהוא נקי ונזהר יותר מלכלך עצמו בחטא, כאדם שיש לו בגדים נקיים ונזהר מן הטיט, אבל כשהם מלוכלכים אינו נזהר; וכן אמרו רבותינו. כיון שעבר אדם עברה ושנה בה, ונתלכלך, נעשית לו כהיתר, כיון שנתלכלך נתלכלך. ועל זה אמר שלמה: בכל עת יהיה בגדים לבנים; וכן אתה מוצא גבי צדקה, שצוה הקב"ה לתת צדקה, ואם הק' היה רוצה, היה נותן לעני עושר וכבוד, ולא יהיה צריך לאחרים, אלא כדי שיזכו אחרים על ידי העני, כמו שאמרו רבותינו בפ"ק דברכות; וכן כל המצות אין הק' צריך, אלא לזכות את ישראל, כמו שאמרו רבותינו: רצה הק' לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצות:

## פרק ג

**פסוק א**

**ואם זבח שלמים**. לכן נקרא שלמים, שממנו למזבח, האמורים; וממנו לכהנים, חזה ושוק; וממנו לבעלים, שאר הבשר; - וזהו דרך שלום, שכולם אוכלים יחד:

**פסוק יב**

**ואם עז קרבנו**. כתב לעז פרשה בשלמים בפני עצמה, בשביל שאין בה דין אליה, כדתניא דבי ר' ישמעאל: כל פרשה שנשנית, לא נשנית, אלא מפני חדוש שנתחדש בה:

## פרק ד

**פסוק ג**

**אם הכהן המשיח יחטא** בדבר שזדונו כרת; וכל שחיבין על זדונו כרת, חיבין על שגגתו חטאת, כדילפינן מע"ז, כדמקרי ליה ר' יהושע בן לוי לבריה וכו'. בשאר המצות נתן הכתוב חלוק בין משיח נשיא ויחיד, אלא בע"ז בפרשת שלח לך, אין חלוק בין משיח [נשיא ויחיד] כדאמר התם: ואם נפש אחת, אחד משיח ונשיא ויחיד משמע, דאפילו

משיח ונשיא, כיון שנכשל בע"ז הרי הוא הדיוט, ודינו כהדיוט דאין גדולה ואין חכמה ואין תבונה לנגד ה':

**לאשמת העם**. כלומר, שוה אשמתו לאשמת כל העם, (צבור) שהוא מביא פר והזאתו כצבור על הפרוכת ועל מזבח הזהב, ונשרפין חוץ לשלש מחנות, אבל של יחיד ושל נשיא, האמורים נקטרים [דמן] על מזבח החצון, ובשרם נאכל לכהנים, כדמפרש בצו את אהרן. והגדה, לאשמת העם, כשכהן גדול חוטא אשמת העם הוא, שאותו היה לו לכפר עליהם וחוטא. בכהן משיח כתיב: פני פרכת הקדש, שבשביל שחטא הוא לבדו, לא נסתלקה הקדושה, אבל בצבור כתיב: פני הפרכת, דכיון שחטאו הצבור, נסתלקה הקדושה. בכל החטאות נאמר ריח ניחח רק ביחיד, לפי שהקב"ה מקפיד על הגדולים שחוטאים. שבועת העדות, והנכנס למקדש טמא, והאוכל קדש בטומאה, ושבועת בטוי בקרבן עולה ויורד, לפי שאינו נהנה מן החטא כל כך, חס רחמנא עליה, דמה הנאה יש לו כשכובש עדותו ונשבע לשקר, וכן נכנס למקדש טמא, והאוכל קדש בטומאה, מה הנאה יש לו שאוכלו בטומאה, וכן שבועת בטוי, מה הנאה יש לו שנשבע שלא יאכל ואכל, ולפיכך, מביאים כדי השגת ידם, אבל האוכל חלב ודם, והאוכל ביום הכפורים, והעושה מלאכה בשבת, והמפטם, והסך, והבא על הערוה שנהנים, וכל שכן של עבודה זרה, בפושט ידו בעיקר, בקרבן קבוע. והנהנה מן ההקדש דאיכא תרתי, שפשט ידו בשל הקדש ונהנה, אשם בכסף שקלים; והמכחש בעמיתו בפקדון, דאיכא תרתי שנהנה ונשבע לשקר, כמו כן אשם בכסף שקלים. ואשם תלוי, לפי שבני אדם מקילין להביא עצמן לידי הספק ומורין היתר לעצמן, החמיר עליהן הכתוב להביא אשם בכסף שקלים, כדי שיזהרו בעצמן: האי דכתיב בנשיא וביחיד **או הודע**, יש מפרשים שאו כמו אם, ולי נראה, שלפי שנשיא ויחיד מביאים אשם תלוי איכא לפרש: ועשה אחת מכל מצות ה' אלהיו אשר לא תעשנה ואשם, כלומר אם ספק בידו, ואשם, כלומר, שחיב אשם תלוי, כדמפרש לקמן בסוף הפרשה, זהו אם ספק בידו, או הודע אליו ודאי שחטא, אז אינו חיב אשם, אלא חטאת, וכן גבי יחיד; אבל בצבור וכהן משיח, שאין חיבין אשם תלוי, לא כתיב או הודע וצבור אין חיבין אשם תלוי דכתיב: נפש, באשם תלוי, ובכהן משיח כתיב: לאשמת העם לומר, שמשיח כצבור, אבל נשיא חיב אשם תלוי, כדקימא לן בהוריות, בפרק הורה כהן משיח. צבור ומשיח דמקרבי וחשיבי קמי קודשא בריך הוא, קריבת דם כפרתן לפניו, על הפרכת ועל מזבח הזהב, ומרחיק סרחונו לשרף חטאתו חוץ לשלש מחנות; יחיד ונשיא דלא מקרבי כל כך, כפרתן ואמורי חטאתן על מזבח החצון:

## פרק ה

### פסוק כד

**מכל אשר ישבע עליו**. להביא תשומת יד, דלא אדכריה בפסוק של מעלה; ורבותינו פירשו למה לא אהדריה בהדיא:

## פרק ו

### פסוק ב

**הוא העלה על מוקדה**. כלומר, באותה עולה שצריכה להיות על מוקדה בלילה, אני מפרש לך דין זה, דהיינו תמיד של בין הערבים, ובעולות נדבות הבאות סמוך לערב, שאין שהות ביום כדי לצרפן, אמר לן הכתוב שמותר בהקטר חלבים ואברים כל הלילה, אע"פ שכתוב: ביום צותו את בני ישראל להקריב את קרבניהם, ואין מקריבין קרבנות אלא ביום, מגיד לך, דכיון שהקטיר והעלה מבעוד יום, יכול לשרפן כל הלילה [ו]ה"ה לתמיד של שחר אם צריך, אלא שדבר בהוה, ואני לישב לשון המקרא באתי. ועל דרך הפשט נראה, כי חיבין להשאיר מן האברים והחלבים להקטיר בלילה לכבוד המקום, כדי שלא יהא בטל המזבח, לא ביום ולא בלילה, לכך נאמר: אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה:

### פסוק ג

**והרים את הדשן**. זהו תרומת הדשן, כמו שפירשו רבותינו, שהיא עבודת לילה; ופשוטיה דקרא, כשרוצין לפנות המזבח מן הדשן שעליו, היה לובש בגדי כהונה ועולה על המזבח, שאין לעלות על המזבח בבגדי חול, ומוריד הדשן עד אצל המזבח, ולאחר שהורידו משם, לובש בגדי חול ומוציא חוץ למחנה, וזהו: ולבש בגדים אחרים והוציא את הדשן, שאין להוציא בבגדי קדש, כדאמרי רבותינו ביומא, בפרק בא לו, היוצא בבגדי כהונה במדינה אסור וכדומה, אין מקרא יוצא מידי פשוטו, שכך עושין כשמוציאין דשן התפוח לחוץ, אבל תרומת הדשן מעוט ונבלע במקומו, כמו שפירשו רבותינו:

### פסוק ד

**אל מקום טהור**. נקי וצח, שאין לתת דבר שבא מלפני הק', כי אם במקום נקי, אבל באבנים מנוגעות כתוב: במקום טמא, מקום מחראות ובית הקברות, שאין דרך נושאי טהרות לבא שם שלא יטמאו בהן:

### פסוק ז

**וזאת תורת המנחה**. בא ללמד שאין נאכלות אלא לפנים מן הקלעים לזכרי כהונה:

**הקרב אתה**. מגישה לקרן מערבית דרומית; לפי ענין הפסוק שבויקרא ולפי הסברא, לא היו טעונות הגשה אלא אותן הבאות אפויות כמו מחבת ומרחשת ומאפה תנור

ורבוכה, דכתיב בויקרא: המנחה אשר יעשה מאלה, וגבי אפויות כתיב: והקריבה אל הכהן והגישה אל המזבח, אבל גבי מנחות סלת כתיב: וקמץ משם; ממקום שרגלי הזר עומדות אינן מגישות, ולפיכך אפויות צריך להגיש להראות שלצרך המזבח אפאן ותקנן, ולא לצרך עצמו, שלא יראה כאדם שמתקן לעצמו, ואחר כך שולח מנות, ועיקר הסעודה לעצמו, ואין זה כבוד שמים, לכך מגישה תחלה, להראות שעיקר לשמים, אבל אותה שמביא בעשרה סלת ואינה מתוקנת, אינה צריכה להגישה, דנראה הוא שהביאה לשמים, אבל רבותינו [אמרו] שכל המנחות טעונות הגשה, ומאלה למעוטי [שתי] הלחם ולחם הפנים:

**פסוק י**

**לא תאפה חמץ חלקם**. כהן האוכל מנחה חמץ עובר בעשה, דכתיב: לא תאפה חמץ חלקם, על אפייתה חמץ הזהיר:

**פסוק טז**

**וכל מנחת כהן כליל**. דאם אינה כליל, אלא אוכל המותר מן (זה) הד[ו]רון לפי המקום מה שקומץ בשלש אצבעותיו דבר מועט הוא זה, דבשלמא ישראל מביא מנחתו ומקטיר הקמץ והשאר אוכלים הכהנים, שהם משרתיו של הק', ונמצאת כולה דורון, אבל כהן דהוא עצמו אוכלה, מה דורון הביא בכריסי(ה) אוכליה, ולכך כולה כליל, ולא דמי לחטאת ואשם של כהנים, דהתם, החלב והאמורים נקטרים ועורה לאנשי משמר:

## פרק ז

**פסוק ח**

**עור העלה אשר הקריב** וכן עור חטאת ואשם, לכהן, כדאמר בשחיטת קדשים: זה מדרש דרש יהוידע הכהן: מדכתיב: כסף אשם וכסף חטאת. (עד כאן):

**פסוק ט**

**וכל מנחה אשר תאפה בתנור... לכהן המקריב אתה לו תהיה; וכל מנחה בלולה בשמן וחרבה לכל בני אהרן**. ודאי כמו שפירשו רבותינו הוא, דלכל אשי בית אב הוא זו בזו, מכל מקום נראות המנחות הנאפות מתחלקות לאותן העומדים שם בשעת הקרבה, דכולם קרי המקריב וזה מגיש, וזה קומץ, וזה מקטיר, וזה מצית האש, ואינם ממתינים לאותם שאינם שם, לפי שלא יצטנן ויתקלקל. ולכך אומר לכהן המקריב אתה, אבל בלולה בשמן וחרבה, שאינה נאפת, צריך להמתין לכל אנשי בית אב, שאינה מתקלקלת, ולכך כתיב בה לכל בני אהרן; וזהו פשוטו לפי הדרשה. ולפי הסברא ולפי פשוטו של מקרא נראה, דנאפת בתנור לכהן המקריב אתה, אבל הבלולה וחרבה לכל אנשי

המשמר, וסברא, לפי שטרח בה לאפות אותה בתנור, הרי הוא שלו. (אלו שני הפסוקים מפרשה דלעיל):

**פסוק יח**

**ואם האכל יאכל... לא ירצה המקריב** באכילה זו, כיון שהיא שלא בזמנה, ואע"ג דכתיב: ואכלו אתם אשר כפר בהם, מלמד שהכהנים אוכלים והבעלים מתכפרים, זאת האכילה אינה מרצה ואינה מכפרת. המקריב אתו לא יחשב [לו]. ובשעה ש[ה]מקריב לא יחשב לו, כלומר, עליו, כמו: אמרי לי אחי הוא; לא יחשב (יש) לאכל בשלישי, דזהו חוץ לזמנו, ואם חשב פגול יהיה. שהמחשבה מפגלתו, אבל אכילה שלא בזמנה אינה מרצה ואינה מפגלת למפרע. והנפש הנאכלת - בין שהוא פגול, בין שהוא נותר, זהו פשוטו; פי' הדרשה, לעיל, פרשת חטאת נאמרה בלשון נקבה, שרוב חטאות כשבה או שעירה, אבל אשמות כולם זכרים, ונאמרה בלשון זכר:

**פסוק יט**

**והבשר כל טהור יאכל בשר**. בשר, לרבות אמורין, שאם נאכלים בטומאת בשר, שהיא באזהרה לבד, שהוא חיב משום זרות, דאפילו זר אוכלם. (עד כאן):

**פסוק כא**

[**ונכרתה**]. כריתות הכתובות כאן בשלמים, פירשו רבותינו: שלש כריתות בשלמים למה? בשבועות. מיהו, לפי הפשט, הפסוק הראשון בטומאה היוצאה עליו מגופו, הפסוק השני למדנו, שאם נגע בטומאת אדם כגון בזב, או מצורע, או נדה, או נבלה, או שקץ ואכל שלמים, שהוא כמו כן בכרת:

**פסוק כג**

**כל חלב** אבל חלב חיה (היה) מותר, אבל דם אסור מן הבהמה, חיה ועוף, לפי שדם בהמה ראוי למזבח, ודם חיה ועוף טעון כסוי:

**פסוק כד**

**ואכל לא תאכלהו**. שלא תאמר: הבשר איתוסף בו אסורין שהי(ת)ה מותר ועתה נאסר, והחלב שהיה תחלה אסור באכילה, עתה יאסר בהנאה כשנעשה נבלה, לכך נאמר: יעשה מלאכה ואכל לא תאכלהו, מחמת שהוא נבלה, דאסור נבלה חל על אסור חלב. ולפי הפשט, לפי שאמר יעשה לכל מלאכה והייתי סבור שכל שירצה יעשה ממנו, ואפילו לאכלו, הואיל ואין נבלה וטרפה ראויות לקרבן ת"ל: ואכל לא תאכלהו, דלא בא להתירו כי אם בהנאה, כדפרישית, ורבותינו דרשו: יעשה לכל מלאכה, שאינו טמא משום נבלה כשאר הבשר, אלא טהור:

**פסוק לז**
**זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם ולמלואים**. אמה שכבר פירש המלואים בפרשת ואתה תצוה קאי, וכל הפרשה דמלואים קאי אההיא דואתה תצוה:

## פרק ח

**פסוק ג**
**ואת כל העדה הקהל אל פתח אל אוהל מועד**. ואע"פ שלא הוקם המשכן עד יום השמיני של מלואים, שהוא ראש חדש ניסן, כמו שאמרו רבותינו אותו היום נטל עשרה עטרות, וכתיב בפרש[ת ואלה פקודי]: ויהי בחדש הראשון בשנה השנית באחד לחדש הוקם המשכן, אמרו רבותינו בת"כ: כל שבעת ימי המלואים היה [משה] מעמיד [את] המשכן בכל בקר ובקר, מקריב קרבנותיו עליו ומפרקו, בשמיני, שהיה ראש חדש ניסן - הקימו ולא פרקו, לכך נאמר בו: הוקם המשכן:

**פסוק יז**
**ואת הפר ואת ערו**. צוה הקב"ה לשרפו אע"פ שלא בא דמו לפנים:

## פרק ט

**פסוק א**
**ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו**. לחנכם בכהונה ולהקריב קרבנם:
**ולזקני ישראל**. שיהיו בחנוך גם הם [ו]ועמדו על קרבנם:

**פסוק ב**
**בן בקר לחטאת**. דרך כהן גדול להביא פר חטאת אף על המצות, וביום הכפורים, כמו שהוא גדול, מביא מין גדול, וכאן צוה הקב"ה שיביא אהרן חטאת כדי שיכנס זכאי לכהונה, וישראל חטאת שיהיו זכאין כשישלחו לעבד במקומם בפני הק':
**ואיל לעלה**. רצה פרקליט, נכנס דורון:

**פסוק ג**
**קחו שעיר עזים לחטאת** כי דרך צבור להביא שעיר, על חטאת שאינה ידועה, ברגלים ובראשי חדשים, וצוה שיביאו עולה ושלמים ומנחה, והם כל מיני דורון, שאין קרבת נדבה רק אלו ג', ונותן טעם לדבר, כי היום המקום נראה אליכם, וראוי להדרין בכל מיני דורון:

**פסוק ו**
**וירא אליכם כבוד ה'**. ובזה תבינו כי בחר הק' בעבודת אהרן ובניו, שאני שמשתי שבעת ימי המלואים, אמר לו: מעתה קרב אתה ועבד:

**פסוק ז**
**וכפר בעדך**. ואחר כך, ובעד העם, שיבא זכאי ויכפר על החיב:

**פסוק יא**
**ואת הבשר ואת העור שרף**. אע"פ שלא נכנס דמן כמו של מלואים, וגזרת הכתוב היא:

**פסוק כב**
**וישא אהרן את ידו אל העם ויברכם**. שנתחנך אף בברכת כהנים:

**פסוק כג**
**ויבא משה ואהרן אל אהל מועד**. להתפלל שיראה הכבוד וירד אש מן השמים, שיודע שנתקבלה העבודה:
**ויברכו את העם**. שירצו בקרבנם:

## פרק י

**פסוק א**
**ויקחו שני בני אהרן**. קדם שתרד אש מן השמים, והיו ממעטים את הכבוד, שיאמרו: באשם של נדב ואביהוא שרף קרבנם. אשר לא צוה אתם. הא אמרינן: אע"פ שהאש יורדת מן השמים, מצוה להביא מן ההדיוט, הני מילי, לאחר שירדה אש מן השמים כבר, אבל קדם לא, ולפיכך כשהיו מביאין אתם אש, פגעה בהם אותה אש שירדה מן השמים ושרפתם ואע"פ שכתוב שתי פעמים ותצא אש, אש אחת היא. אש זרה אשר לא צוה אתם. שהזהיר עליהם שלא לעשות, כדכתי: לא תעלו עליו קטרת זרה, ושוב לא צוה לעשות, ולפיכך נענשו, כמו: לשרף את בניהם ואת בנתיהם באש אשר לא צויתי, כלומר, הזהרתי עליהם, כדכתיב: לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש, לא צותי, הכי קאמר, מאחר שאסרתים שוב לא צויתי, כי פעמים שהק' אוסר דבר וחוזר ומצוה לצרך השעה, כמו אליהו בהר הכרמל, שהקריב בבמה ע"פ הק', ואע"פ שנאסר הבמות וכמו שסבר אברהם אבינו שהק' אסר רציחה לבני נח, וסבר אברהם שהק' צוה לשחט את בנו ורצה לשחטו. וזהו: אשר לא צוה אתם:

**פסוק ג**
**הוא אשר דבר ה' בקרבי אקדש**. ופירוש אשר דבר, בפרשת כהן גדול, באמר אל הכהנים, שכתוב שם בכהן גדול: ועל כל נפשת מת לא יבא, לאביו ולאמו לא יטמא, וכתיב: את ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרם, וזהו בקרבי אקדש, שהוא מכובד על ידי כהנים גדולים שהם קרובין[ו], לא ימצא בהם דרך אבילות, ובזה על פני כל העם אכבד, אהי נכבד; ואף לבני אהרן, אע"פ שהם הדיוטים, אמר כן, לפי שעתה נמשחתם תחלה, הרי אתם ככהנים גדולים היום. ויש לפרש, הוא אשר דבר ה', כלומר, זה חשב הק' אנקם מאלו שהם קרובי ואתקדש ואכבד בפני העם שילמדו קל וחומר בעצמם: ומה בקרוביו כך, באחרים על אחת כמה וכמה שיש לנו לירא. וכיון ששמע אהרן שהם קרוביו של הק'

שתק וקבל נחמה. ורבותינו דרשו, שהורו הלכה בפני רבם, או שתויי יין היו, והוא אשר דבר ה', כשאמר ונקדש בכבדי:

**פסוק ה**

**וישאם בכתנתם**. של נדב ואביהוא, דליכא לחומר בכתנות של מישאל ואלצפן, שלא מצינו לוים בכתנות. הגה"ה:

**פסוק ו**

**ראשיכם אל תפרעו**. שהוא דרך אבלות, כדכתיב גבי מצרע: בגדיו יהיו פרמים וראשו יהיה פרוע:

**ועל כל העדה יקצף**. שבאו לחנוך שלכם ואתם תערבבו להם השמחה, ואם תאמרו, אם כן, והיו אחינו מבולבלים שאין חולק על מיתתם, לכך אמר: ואחיכם כל בית ישראל יבכו את השריפה. והם יבכו ויתאוננו עליהם:

**פסוק ט**

**יין ושכר אל תשת**. אע"ג שנותנים יין ושכר לשאר אבלים, שנאמר: תנו שכר לאובד ויין למרי נפש, אתה ובניך אל תשת, כי אתם אסורים בעת בואכם אל אהל מועד ויש בו חיוב מיתה:

**פסוק יא**

**ולהורת**. בשעת הוראה בין אסור והיתר ובשעה שמבדילין בין קודש לחול ובין טמא לטהור, אסור לשתות יין, כדי שיהיה מקום קדוש שאין נכנסין בו בטומאה (ובין מקום חול), וכן בין טומאה לטהרה; מיהו אין בהוראה מיתה, אם הורה שתוי, דכתיב: אתה ובניך... ולא תמותו, אתם הנכנסין במקדש במיתה, אבל לא המורה שתוי. הגה"ה:

**פסוק טז**

**ויקצף על אלעזר ועל איתמר**. לפי שהיה סבור הם פסלוהו, כמו שאמר: הן לא הובא את דמה אל הקודש, להיות נשרף, שהחטאות הפנימיות נשרפות, ופנימה היתה של[א] י(ו)צא[ה] חוץ לקלעים, ואם כן...:

**פסוק יז**

**מדוע לא אכלתם**. שמא אתם הקרבתם אותה באנינות, וכהן הדיוט (אינו) פוסל עבודה, ואמר לו אהרן:

**פסוק יט**

**הן [היום] הקריבו**. בתמיה, אני הקרבתי אותה, וכהן מקריב אונן ואינו אוכל, ואם שמעת בקדשי שעה וכו':

## פרק יא

**פסוק ב**

**זאת החיה אשר תאכלו**. כלומר, זאת הבהמה, חיה לאכל, שונ"א בל"ע[ז], אבל האחרות, אנפרימ"ש; חיה כמו והיתה המכה, כאדם שאומר לעבדו: אתה רגיל אצלי, אל תמאס עצמך במאכלים מאוסים ומזוהמים; כי כל מקם שנאמר טמא, מאוס ומזוהם הוא, כדכתיב: בגללי צאת האדם... ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא, מאוס, ואדם מזוהם אינו ראוי לבא לפני המקום. ועתה מפרש והולך מי מזוהם ומאוס ואינו ראוי להתקרב לפני המקום, אוכל בהמות טמאות ודגים טמאים ועופות טמאים ושקצים ורמשים, והנוגע בהם, והנושא נבלתם, וזבים, ומצורעים, נדות ויולדות, וטמאי מתים, ובעלי קרי, והנוגע בהם, ובגד, ושתי וערב ובתים מנוגעים, ושוכב עם הטמאות, כמדפרש בזה [ה]ספר; אבל חלב ודם אסור קדושה יש להם, שכל כך הם קדושים ונקרבים על גבי המזבח, שאין ההדיוט רשאי לאכלם, כי מנת המלך הם, ערלה וכלאי הכרם טעם אחר [ל]הם, ובמקומם אפרש מה שעם לבי:

**פסוק ג**

**כל מפרסת פרסה**. שיש להם פרסה והיא שסועה, אבל מי שאין להם פרסה כלל, כגון כלב וחתול וכיוצא בהם, שיש להם פושט וצפרנים וכן ארנבת ושפן ואפילו יש להם פרסה ואינה שסועה כגון חמור וסוס, אסורים:

**פסוק ד**

**את הגמל כי מעלה גרה... ואת השפן... ואת הארנבת כי** (**מעלי גרה המה**)... **ואת החזיר כי מפריס פרסה**. כל אלו כי משמשין בלשון אם, כמו אם, כלומר, אם יש להם סימן אחד, כיון שאין להם האחר אסורים, והוא כגון אע"פ ואפילו הבא בסימן אחד טמא, כגון חזיר וגמל ושפן וארנבת טמא[ים]. ואפילו הגוים אין רגילין לאכל אלא אותם הבאים בסימן אחד, שהאחרים מזוהמים יותר מדאי, ובזה יש להוכיח לגוים ממנהגם, שמי שאין לו סימן מזוהם:

**פסוק ח**

**מבשרם לא תאכלו**. הנהרגים והנשחטים קורא בשר, והמתים קורא נבלה, ומ"מ זה וזה נבלה, אלא לישב לשון הפסוק, לא תגעו, עצה טובה ואינה אזהרה כמו שפירשו רבותינו: קל וחומר ממת שיש לו טומאה, ואין מוזהר[ין] עליו אלא כהנים. ואם תאמר: שאני מת שצריך לקברו ול[הת]עסק בו (כל, הזהיר עליו), נבלה נמי, צריך להוציאה מביתו ולהרחיק (ה)סרחון (זו) זוהמא מעליו, כי איך יוכל לסבל הריח הרע, כי כל עיקר אלו הטומאות אינו מזהיר אלא שלא יהיו מזוהמים וטמאים, ואם לא יוכלו להוציא [את]

הנבלות והשרצים מביתם, הרי הם מזוהמים ומשוקצים וטמאים, ועוד אם הזהיר על הנגיעה, למה הוצרך להזהיר על האכילה, כיון דלא יגע מהיכן יאכל, ועוד דכתיב: לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה, ונתינה משמע מיד ליד, ורבותינו סמכו מכאן לנוגע ברגל, שאדם חיב לטהר עצמו ברגל, לפי שהוא חיב בראיה ולכנס בעזרה, ובפרשת ראה אנכי פירשתי, דלא תגעו כדי לאכל והוכחתי כן:

**פסוק י**

**וכל אשר אין לו... לא תאכלו**. אע"פ שמפסוק ראשון יש לדקדק, כי כתב זה לעבר עליהם בלאו ועשה, וקרא אחרינא להתיר אותו שעתיד להשיר, כמו שמפורש בת"כ, והכי קאמר: כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת אפילו במים, לא תאכלו, אבל אם יש לו במים, אע"פ שאין לו ביבשה, שנושרין בשעה שעולה מן המים, ואם תאמר: מאחר שבא להתיר, אמאי לא אמר: כל אשר יש לו סנפיר וקשקשת במים תאכלו, לעבר עליהם בשני לאוין ועשה, ובשחיטת חולין שלהי אלו טרפות, דרש להאי קרא:

**פסוק טז**

**בת היענה**. ופעמים קורא אותה הכתוב יענה, כדכתיב: כיענים במדבר, אלא כשהיא קטנה דרך לאכלה ואסרה הכתוב, אבל כשהיא גדולה, בשרה קשה ואין בריה יכולה לאכלה ואין צריך לאסרה, ורבותינו דרשו מכאן שביצת עוף טמא אסורה:

**פסוק כד**

**ולאלה תטמאו**. גם זה נראה שלכך הוציאו בלשון היתר שאמר: ולאלה תטמאו, לומר שאינו מוזהר עליהם:

**פסוק כח**

**והנשא את נבלתם**. אע"פ שאינו נוגע:

**פסוק כט**

**וזה לכם הטמא**. אינו צריך להזהיר על אכילתם, שאינם בני אכילה אלא (אותם) שהם מטמאים ולפי שיש להם עורות, כמו שמפורש בשמנה שרצים, ואדם עשוי לטפל בשקצים בנבלות, שהוא דבר מאוס וישראל קדושים וטהורים, אבל שאר שרצים שאין להם עורות ולא אתי לטפל בהם, לא הוצרך לטמאם. הגה"ה. מיהו הרי הם בכלל לא תאכלום כי שקץ הם. כל מקום שאמר: טמאים הם לכם, טמא הוא לכם, לשון שבח לישראל הוא, כלומר, לכם הוא טמא, שאתם עם קדוש, אבל לשאר אומות שהם משוקצים, ראוים הם. ורבותינו דרשו מלכם, שלכם יהא, שהוא מותר בהנאה:

**פסוק לד**

**מכל האכל אשר יאכל אשר יבוא עליו מים יטמא**. דכיון שנתלכלך והמאוס והטומאה נוגעת בו, נטמא ונמאס, כי דבר לח ממאוס יותר מדבר יבש, ומיהו שבא עליו מים וחזר

ונתיבש מה שהוא כשר לקבל טומאה, טמא. ומיהו רבותינו דרשו, שאם בא עליו מים שלא ברצון הבעלים טהור, מכדתיב: כי יתן וקרינן כי יותן:

**פסוק מה**

**והייתם קדושים כי קדוש אני**. נאה לקדוש[ו] שיהיו משרתיו קדושים ומובדלים מן הטמאות וטהורים:

## פרק יב

**פסוק ב**

**כי תזריע... כימי נדת דותה תטמא**. דין נדה יש לה, שאם ילדה ואחר כך ראתה [דם] כל ששה לערב שביעי ללידה, טובלת ומשמשה, אע"ג דלא פסק דם הלידה, דהלכא כוותיה דרב דאמר: מעין אחד הוא (ו)התורה טהרתו והתורה טמאתו, בין לקולא בין לחומרא, אבל ילדה בתוך אחד עשר שבין נדה לנדה וראתה ג' ימים בקושי ושפעתה מעת לעת או בלילי שבת ויומו מן הצער; למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה וילדה זו, הרי יולדת בזוב וצריכה ז' נקיים, וכל שכן אם ראתה ג' [ימים] בלא קושי בתוך י"א יום וילדה, שהיא יולדת בזוב, ואפילו אם לא פסקה מעט, ששפעה בתוך שבעה, טמאה עד שתפסק כדאמרינן בבנות כותים ללוי, אבל לדברי רב אינה צריכה הפסק. ומיהו האידנא, צריכה לישב ז' נקיים שלא תראה כלל, ואע"ג דהדם דם טהור, בנות ישראל החמירו על עצמן אבל משטבל[ה] אפילו רואה בכל יום, משמשת והולכת כל ימי טהרה. וגם (לא) דומה לנדה שטבילתה בלילה כנדה, כדאמרינן: נדה ויולדת טבילתן בלילה, אבל אם ילדה אפילו י"א יום, דם הבא מחמת צער הלידה אינו נחשב דם זיבה, אלא דם לידה, מפני שבא מחמת הלידה ואינה זבה, אע"פ שראתה ג' [ימים] רצופים ויותר:

**פסוק ג**

**וביום השמיני ימול**. א"ר שמעון: מפני מה אמרו: מילה בשמיני ולא בששי ולא בשביעי? שלא יהיו הכל שמחים, שיום מילה שמחה הוא, כדכתיב: שש אנכי על אמרתיך, [ו]אביו ואמו עצבין, שאסורין זה לזה, אבל בשמיני מותרים, שטבלה כבר בערב שביעי, והם הכל שמחים:

**פסוק ד**

**ושלשים יום ושלשת ימים תשב בדמי טהרה**. בדמים שהם של טהרה לבעלה, למעשר ולחולין דבעלה, חלי הוא, כדאמרינן בנדה, בפרק קמא, תשב ותמתין שלא תגע בקדש ולא תכנס למקדש כדפריש ואזיל:

**בכל קדש לא תגע**. לא תאכל וזהו אזהרה לכרת:

**ואל המקדש לא תבא**. מה מקדש שיש לו נטילת נשמה, כרת, אף קדש [ש]יש בו נטילת נשמה, כרת, דהיינו אכילה:

**בכל**. לרבות את התרומה שהיא טבילת יום ארוך. ולפי הסברא נראה, דאין דם הנדה ודם הזיבה מטמא האשה לבעלה, אלא הזהום שיוצא עם הדם מגופה, כדאמרינן בנדה: האי טפה קמייתא לא מייתי[נן לה] קמי[הו ד]רבנן, משום דמזו(ו)ה[ו]מא ואמרינן: האי אתתא דא[יי]ת(י)א [דמא] קמיה דרבי אל(י)עזר, אמר: האי דם חשוד הוא, לפי שלא היה מזוהם כל כך כמו אותו הבא בזמנו, ומיהו טמאה היא, וגם ידעו רבותינו שחמשה מראי דמים הטמאים באים ממקום הזהום, ושאר מראי דם אינם ממקום הזהום וטהורים, ולפיכך, כשהאשה יולדת, הזהום יוצא מגופה עם הולד ומטהר את גופה ואז היא טמאה אפילה בלידה יבשתא, ולפי כי הדם מטהר, טהורה (כל) שלשים ושלש[ה] (לבעלה) [לבן], שאין באותו דם זהום שכבר יצא ונטהר הגף, והבת יוצא עמה זהום כפלים וטמאה כפלים ומטהרת הגוף כפלים ואין דמה מזוהם עד ששים ושבעה, וכן י"א יום שבין נדה לנדה כבר נטהרת בנדתה מקצת ולפיכך אינה סופרת אלא אחד לאחד ואחד לשנים, אבל כיון שראתה שלשה ימים בידוע שזהום גדול שהיה בה גרם לה, וצריכה ז' נקיים. כל זה לא אמרתי אלא למסבר קראי ולתת לב למה זה טהור וזה טמא לבעלה, ומיהו לענין קדש ומקדש, לאו אורח ארעא ואסר[ה] רחמנא אפילו דם טהור:

## פרק יג

### פסוק ב

**שאת או ספחת או בהרת**. אמרו רבותינו: בהרת עזה כשלג והוא לשון בהיר הוא בשחקים. קליר בל"[עז], שאת כצמר לבן ואינו לבן כל כך, ולכך נקראת שאת לשון גובה, שאינו עמוק. כל כך כלום. ספחת לשון טפלה כמו ספחני נא אל אחת הכהנות, והטילה הכתוב בין שאת לבהרת לומר תן טפלה לזו ולזו והן כסיד ההיכל וקרום ביצה והכי מוכחי קראי שאין ספחת רק טפלה שיש פרשה לדין בהרת כדכתיב ואם בהרת לבנה הוא ופרשה שניה בשאת: וראה הכהן והנה שאת לבנה, אבל בספחת לא כתיב דין שלה לפי שהיא טפלה ותולדה לשתיהן ותולדתה של זו כדינה, ושל זו כדינה. ולפי הפשט נראה שספחת ומספחת אחת הן, ודין מספחת (כדין) [כתיב] בפסיון. בפרשה בהרת נקט קמייתא, אע"ג שהיא אחרונה בפסוק דלעיל, דאמאי דסלק מינה קאי:

### פסוק ג

**ושער בנגע הפך לבן**. שהשער שהיה שחור קודם שנולד בו הנגע, לאחר שבא לו הנגע נהפך [ל]לבן, טמא הוא, שהשער שנתלבן סימן שנחלש הבשר ומת, שהנגע ממית את

הבשר כדכתיב: אל נא תהי כמת, גבי מרים. ואף הזקנים כשמחלישים ומגיעים לעת זקנה, שערם מתלבן, אבל אם היה השער לבן קודם לנגע, אז אינו סימן טומאה דאמר מר: אם בהרת קודם לשער לבן, טמא; שער לבן קודם לבהרת, טהור, שהרי לא נתלבן מחמת הנגע, כדכתיב: והנה נהפך שער לבן בבהרת; ספק, קודשא בריך [הוא] אמר טהור, משום דכתיב: לטהרו או לטמאו, הכתוב פתח בו לטהרה תחלה, כדאיתה לטעמיה בנזיר, ומתיבתא דרקיעא אמרי טמא, קסברי ספיקא דאורייתא לחומרא:

**פסוק ד**

**ועמק אין מראה מן העור**. שאינו לבן יותר מן העור, אלא בשוה, דכל הלבן מחברו עמוק ממנו, כמראה חמה העמוקה מן הצל, ומיהו מקום הנגע פלש בל"עז] יותר, ונראה שיש חולי שם. והסגיר הכהן את הנגע. שלא יראנו עד שבעת ימים, כי אז יבין בפסיון כי הרואה תדיר דבר והוא גדל מעט מעט אינו מתבונן בגדילתו, כמו אותו שרואה אותו לפרקים. והא ליכא למימר שיעשה סימן סביב הנגע, דהסימן ימחק בעל הנגע, ויעשה סימן אחר הרחק מן הנגע, כדי שיחשבוהו טהור ולא יוציאוהו חוץ למחנה, ויביאוהו לידי זיוף, אבל בנתק לבדו עושה סימן מן השערות, שאין לזוף כדלקמן:

**פסוק ה**

**עמד בעיניו**. בעיניו של כהן, לפי ראות עיניו עמד ולא פשה. לפי פירוש רש"י, היה לו לומר: עמד (בעיניו) [בעינו]:

**פסוק ו**

**וכבס בגדיו וטהר**. שטעון טבילה וכבוס בגדים, לפי שהיה בספק טומאה, וכל העומד בספק טומאה אינו נזהר על הטומאה כל כך ולכך צריך טבילה:

**פסוק י**

**והנה שאת לבנה**. שאת לשון גובה, שאינה עמוקה במראה כמו בהרת ושער לבן שהוא סימן טומאה מה שאינה עמוקה ולבנה כל כך סימן טהרה והשער לסימן טומאה. והוא הפכה שער לבן. שהשאת הפכה את השער ללבן אם יש שם מחית בשר חי שנאורא בל"עז] שהמכה שוש"נא [בלע"ז], נודע שמה שהוא גבוה במראה מפני המחיה הוא שמכהה מראיתה וטמא, ואם אין שם מחיה שכל הנגע הפך לבן מראש הנגע ועד רגליו באותו לובן שאינו בהיר ועמוק, נמצא שמה שהוא כהה לפי שאינו נגע וטהר ובלבד שצריך טבילה. ואם ישוב להיות בו מחיה טמא, שהמחיה גרמה הכהוי, ואם תרפא המחיה טהור, כדפרש ואזיל:

**פסוק יח**
[**שחין מכות אש**]. שחין, חמום הבא שלא מחמת האש, מכוה, מחמת האש, כמו שפירשו רבותינו: איזה שחין, איזה מכוה וכו', בחולין מייתי לה. ואין חלוק בין שחין ומכוה, וחלקו לב' פרשיות לומר ש(ב)חצי גריס שחין וחצי גריס מכוה אין מצטרפין, כדמוכח בחולין, גבי ההיא הילכתא דלבן שפוד, דקבעי אי משום שחין נדון, אי משום מכוה נדון:

**פסוק יט**
**לבנה אדמדמת**. פתוך כמו כוס של חלב שנפלו בו טיפי דם:

**פסוק כז**
**וראהו הכהן ביום השביעי**. אלא דמקצת היום ככלו שיאן ממתינין ז' ימים שלמים:

**פסוק כט**
**בראש או בזקן**. ואע"פ שאין דרך אשה להיות לה זקן, הרי [אמרו] רבותינו: זקן האשה והסריס הרי הוא כזקן לכל דבריהם:

**פסוק ל**
**ובו שער צהב דק**. מקום השער קשה מבשר חלק, וכמו שהשער לבן סימן טומאה לבשר חלק, כך השער צהוב סימן טומאה למקום השער, דכיון שנצטהב, ידוע שמת הבשר ונתחלש:

**פסוק לג**
**ואת הנתק לא יגלה**. שיבין בפסיון אם יער' פסיון הנגע את השער שסביב הנגע שלא גלח, ואע"פ כן, צריך להסגיר ולהתבונן יפה שאין מתבונן במקום השער כבמקום חלק:

**פסוק לז**
**ואם בעיניו עמד הנתק**. שלא פשה, הרי זה סימן טהור, ושער שחור סימן טהרה אחר; ויש לשאל: בא סימן אחד בלא חברו מהו? נ"ל שהיא פלוגתא דר' יאשיה ור' [יו]נתן, למ"ד משמע אחד אחד בפני עצמו, סגי בחד:

**פסוק מג**
**כמראה צרעת עור בשר**. חלק, דכיון שנקרח או נגבח דין הנגע שבו כבשר חלק:

**פסוק מה**
**והצרוע**. אכולהו קאי, ינהג מנהג אבלות, שהוא כמנודה לשמים, שפרשו מעל[יו אשתו ו]בניו, וטמא טמא יקרא, שירחיקו ממנו. ואמרו רבותינו שצריך להודיע צערו לרבים, ורבים יבקשו עליו רחמים:

**פסוק מו**
**בדד ישב**. שזה החולי מתפשט על בני אדם הרגילים אצלו, ולכך יהיה בדד שלא ירגיל אדם אליו ואסור בתשמיש המטה שהתשמיש ממקחקו:

**מחוץ למחנה**. וגם זה מפני שלא יתקרב אצל בני אדם מפני החולי גם מפני הטומאה, שהוא מטמא בביאה כמת:

**פסוק מח**

**או בשתי או בערב**. ואעפ"י שאינו נגמר לכלי, ואעפ"י שאינו טמא טומאת מגע וטומאת מת וטומאת שרצים עד שיגמר לכלי, זאת כיון שיוצאה עליו מגופו טמא. וכן בעור אעפ"י שלא נעשה כלי, ובכל מלאכה לאחר שנעשה כלי:

**פסוק נב**

**צרעת ממארת הוא**. שנשתלחה מארה באותו הבגד וסופו שיתפשט הנגע בכל הבגד וישחית כולו, ולכך שרפהו ולא תשהה הטומאה עמך שהרי ישחת כלו:

**פסוק נה**

**עינו**. מראהו, כמו: עין הארץ, וכמו" עד שיקלט את העין:

**פחתת הוא**. פוחת והולך הוא ונשחת ולכך שרף אותו [ד]לא סגי אם תקרע אותו מקום הנגע מן הבגד, שהרי כולו נשחת, אבל אם כהה סגי בקריעה:

**בקרחתו או בגבחתו**. אעור, בין במקום בשר שאין שם שער, בין במקום שער שדרכו להתקרח, וכן בגד בין במקום שער שסורקין אותו ומעלין לו שער ועתיד להתקרח, בין מאידך גיסא שהוא גבח בלא שער. ואונקלוס תרגם: בין חדש בין ישן, שנפל ממנו השער. ורבותינו עשו ממנו גזרה שוה, בסנהדרין מייתי לה, נאמר קרחת באדם ונאמר קרחת וגבחת בגדים וכו' גבי זקן ממרא:

**פסוק נח**

**וכבס שנית**. לפי שהיה בספק טומאה, כמו שפי' גבי אדם שצריך טבילה לטהרו, נ"ל לפי שאפשר למצורע בלא כבוס בגדים, ערב טומאת בגדים קודם טהרת מצורע שטהרתו יחד:

## פרק יד

**פסוק ב**

**והובא אל הכהן**. אם הוא רחוק מן המחנה, ומביאין אותו אל קצה המחנה, אבל אינו נכנס, והכהן יוצא לקראתו חוץ למחנה:

**פסוק ד**

**שתי צפרים** [**חיות טהרות**] **ועץ ארז ושני תולעת ואזב**. ארז גבה שבאילנות ואזוב נמוך, סימן שמגביהות בא לנמיכות, ומי גרם לו? החטא, שהוא כשני תולעת, כדכתיב: אם יהיו חטאיכם כשנים; ועתה מחל לו הקב"ה וחוזר למקומו ולגבהותו. ושוחט הצפור ומערב דמה במים חיים, לומר, שהמת הוא המצורע שהוא חשוב כמת, כתיב: אל נא

תהי כמת, יתערב עתה עם החיים לבא במחנה ולהיות כשאר בני אדם. ושולח הצפור האחת על פני השדה, לומר, המצורע שהוא יושב בדד כצפור בודד על גג ואסור ונקשר מלבא עם שאר בני אדם, עתה הותר לבא עם חבריו, כמו הצפור שהיתה קשורה בידי אדם ועתה משולחת על פני השדה לילך ולעוף עם חברותיה:

**פסוק ה**

**אל כלי חרש**. סימן שאם יחזור לקלקולו, שוב אין לו תקנה:

**פסוק ז**

**על פני השדה**. שהוא מקום זרע ומקום חיותה, ולא על פני הים ולא על פני המדבר, ולא יפרס לה קלע שתהא שלוחיה לחיים, כמו שהוא מותר ומשולח לטובתו. ומיהו אם לאחר זמן נתפשה, הרי היא מותרת באכילה, שלא אמרה תורה שלח לתקלה:

**פסוק ח**

**וגלח את כל שערו**. מיד, כדי לנקות עצמו מן הטומאה היטב, וביום השמיני יגלח מה שיצמח באותם שבעת ה[י]מים, ושני גלוחין עושה תגלחת ראשונה ביום טהרת הצפרים ותגלחת שניה (ביום השמיני לטהרה שניה ו)ביום השמיני לטהרת צפרים. **וישב מחוץ לאהלו**. שאסור בתשמיש המטה ועדין טמא ומטמא אדם בימי ספרו, כדאמרינן בבבא בתרא בשמעתתא דעולא משגש אורחתא דאימיה, וכן כל הפורש מטומאה חמורה שיהי' ז' נקיים:

**פסוק כא**

**ואם דל הוא**. יולדת ומצורע שאין קרבנם בא על חטא ידוע בעולה ויורד, שלא החמיר עליהם הכתוב, ואע"ג דנגעים באים על גג"ג ששצ"ל, מיכפר לה נגיעה (תבא) [הכא], פי' לעשיר קרבנו בדלות. וכל פרשה דמצורע עני שהאריך בה מה שאמ' למעלה לגזרה שוה רגל רגל לחציצה, אזן אזן לרציעה:

**פסוק לד**

**ונתתי**. כמו ואתן:

**בבית ארץ אחזתכם**. שאין דין נגעים נוהגים כי אם בארץ. (ונותן השמן שנתן הדם לומר שנהפך לו הדם לשמן וממיתה לטעם, ולימין מקום הנראה):

**פסוק לה**

**כנגע**. שאינו נגע לטמא עליו אלא על פי כהן כדפריש ואזיל:

**פסוק לז**

**שקערורת** פתרונו לפי ענינו שיש"א. בלע"ז:

**פסוק לח**

**והסגיר את הבית שבעת ימים**. להתבונן לו בפסיון כמו שפי':

**פסוק לט**
**והנה פשה**. קוצה וחולץ וטח, ואם לא פשה טהור ואינו צריך לעשות לו כלום, כדאמר גבי נגעי אדם, והא לא פירש משום דגבי נגעי אדם פירש לומר אם לא פשה וטהרו הכהן, לומר שצריך טבילה מפני שהוא בספק טומאה, אבל בבית שאינו עושה כלום לא פירש כלום:

**פסוק מ**
**אל מקום טמא**. מקום מאוס (ומה ראית) שאין שום דבר טהור רגיל לשם ולא יטמאו שם כלום:

**פסוק מג**
**ואם ישוב הנגע...ובא הכהן וראה והנה פשה**. זה הפסיון אינו פסיון ממש, אלא הפריחה קורא פסיון, לפי שהיה שם פעם אחת וחזר. **צרעת ממארת הוא**. שנשתלחה מארה באותו הבית והנה הוא נשחת וצריך נתיצה:

**פסוק מו**
**והבא אל הבית כל ימי הסגיר אתו**. בלא שהיה, יטמא עד הערב, וכל שכן בימי חלוטו, כדנפקא מימי כל ימי:

**פסוק מז**
**והשכב... והאכל**. מטמא בגדים והוא הדין לשוהה אפילו לא שכב ואכל, אלא אורחא דמילתא נקט, וילמוד סתום מן המפורש כמה שעור שהיה ושכיבה כדי אכילה ושעור אכילה כדי אכילת פרס, והם ד' ביצים, וזה השעור הלכה למשה מסיני. כדאמרינן: שעורין, חציצין [ומחיצין] הלכה למשה מסיני, וזה פרס פת חטין ולא פת שעורין, תיסב ואוכלו בליפתן, כדאמרינן הנכנס לבית המנוגע וכליו על כתפיו וטבעותיו באצבעותיו וסנדליו ברגליו, הוא טמא מיד והם בכדי אכילת פרס:

**פסוק מח**
**ואם בא יבא הכהן וראה**. ואם כשיבא הכהן אחרי הטוח אותו וראה שלא פרח שוב הנגע בבית:

**פסוק מט**
**ולקח לחטא**. כמו שעושה לטהרת המצורע. ונראה שלאחר וקצה וחלץ וטח, מניח את הבית שבעה אולי יחזר הנגע, זהו פירוש הפרשה לפי פשוטה ולפי סדר המקראות. אבל רבותינו אמרו שזה שכתב: ובא הכהן וראה והנה פשה, שלא במקומו נכתב, ואלעיל קאי, דקאמר שאם פשה חולץ וקוצה וטח, והשתא דקאמר שאם לא פשה בשבוע ראשון שמסגיר אותו בשבוע שני, ואם פשה בשני חולץ וקוצה וטח, ולפיכך אמר לשון ופשה. וזהו דתנא דבי ר' ישמעאל ושב הכהן ובא הכהן, מה להלן חולץ וקוצה וטח ונותן שבוע

להסגיר, אף כאן. ואם עמד בזה ובזה, שלא פשה לא בשבוע ראשון ולא בשבוע שני, חולץ וקוצה וטח [ו]נותן שבוע להסגירו, שאין בנגעים יותר מג' שבועות בהסגר. ואם תאמר: מאחר שבשבוע שני בין פשה בין לא פשה חולץ וקוצה וטח, למה הסגיר בשני, איכא למימר, שמא ירפא ויעבר מראה הנגע. והאי דקאמר ופשה דהאי קרא דשבוע שני, אפילו פשה קאמר, אפילו פשה אינו אלא חולץ וקוצה וטח ונותן שבוע ואינו נותץ מיד, כדילפינן מושב ובא; והוא הדין לעמד בשני שאינו נותץ את הבית, אלא חולץ וקוצה [וטח] ואינו נותץ אלא אם כן פרח אחר שהלך וקצה וטח. ואינו מטהר אלא (א"כ) לאחר שחלץ וקצה וטח ולא שב, כי אז נרפא, כדכתיב: כי נרפא הנגע, אינו מטהר אלא ברפוי. והכי הסדר: אם פשה בראשון חולץ, ואם לא פשה הראשון חוזר ומסגיר, בשני בין פשה ובין לא פשה (בשני) חולץ וקוצה, ולאחר החליצה מסגיר, פרח נותץ, לא פרח מטהר, (ציפורי' ועיץ ארז ושני תולעת כן פרשו רבותינו, והן והן הדברים שנאמרו בסיני:

**פסוק נג**

[**וכפר**]. וכפר על המטהר דכתיב גבי נגע וכן וכפר על הבית, וכן וכפר דכתיב גבי יולדת, [וכן] וכפר דכתיב גבי זב, כולו לפי פשוטו, כפי ההוא דכפר ידיה בגלימא דחבריה, אישטרדר"א בל[ע"ז]. דכפרה ממש לא שייך בהו, דאע"ג שהנגעים באים על חטא, איכפר ליה ניגעיה, ואפילו למ"ד יולדת חוטאה היא, מכל מקום לפי הפשט, אין בא על חטא ואינו אלא לשון נקוי, שמנקה אותם מטומאתם, והחטאת נמי לשון נקוי כמו, וחטאת על המזבח בכפרך:

## פרק טו

**פסוק ב**

**דברו אל בני ישראל**. בני ישראל מטמאים בזיבה ולא גוים, אבל רבותינו גזרו עליהם שיהיו כזבים לכל דבריהם:

**איש איש**. מעוט אחר מעוט לרבות את הקטן:

**מבשרו** ולא מחמת אונסו, ולפיכך אמרו רבותינו: בז' דרכים בודקין את הזב, המרגילין לזיבה:

**פסוק ג**

**החתים בשרו**. שעור זיבה בחתימת פי האמה, ותלתא קראי כתיבי ולמדנו תורת הזב, זאת תורת הזב זב של ראיה אחת, ואשר תצא ממנו שכבת זרע שוים לטומאת ערב, ולכך הקישן הכתוב בסוף הפרשה, וכאן מנה שתים לטומאת שבעה ושלש אף לקרבן, ואפילו ראה שלשתן ביום אחד או ראיה ארוכה שעור שלש ראיות כמגדו לשילח, טמא טומאת שבעה וחיב קרבן, שתלה הכתוב את הזב בראיות ואת הזבה במים:

**פסוק ח**
**וכי ירק**. הוא הדין לשבע[ה] מעינו[ת] שמתעגלים ויוצים כרוק:

**פסוק י**
**וכל הנגע בכל אשר יהיה תחתיו**. מכאן לעליונו של זב שמטמא:

**פסוק יא**
**וכל אשר גע בו הזב**. וידיו שנגעו בבשרו או בידיו (?) לא שטף במים, כלומר, והזב לא טבל, והאי דאפיק הטבילה בלשון שטיפה, למד שצריך לפשפש משום חציצה, והאי דפרט ידיו, דהוו בכלל אשר יגע בו הזב, [אמר] מה ידיו בגלוי אף כל בגלוי, דאי נגעה בו טומאה בבית הסתרים אינו טמא. וכן גבי טבילה אינו צריך שיבואו לו מים בבית הסתרים, אלא האיש נראה בשעת טבילה כמוסק, והאשה כאורגת, שמה שנגלה בשעת המלאכה אינו בית הסתרים. ומיהו אף בית הסתרים כגון בתוך הפה צריך שיהא ראוי לבא בו מים, שלא יהא עצם בין שניו:

**פסוק יב**
**וכל כלי עץ ישטף**. יטבל, והוא הדין לכלי מתכות, מכדתיב: וכל:

**פסוק יג**
**וכי יטהר**. וכי יבא לטהר שנתרפא, ומכאן לפי הפשט, שמבשרו מפי האמה קאמר ולא כוחו וניעו ושאר דברים הזבים ממקום אחר, דמשמע מדבר שפעמים זב על ידי חולי ופעמים נטהר, ואי מן המעינות היה מדבר, הם דרכם לעולם בכך. ורבותינו דרשו (מכאן) ממבשרו כתיב, כמו שפירש רש"י:

**פסוק יט**
**דם יהיה זבה בבשרה** ואפילו בהיות הדם בבשרה היא מטמאה, דכיון שהדם בפרוזדור אעפ"י שלא יצא לחוץ טמאה היא, ואפילו באונס היא מטמאה; דאין בודקין אשה זבה כמו שבודקין הזב, כדאמרינן בשמעתי' קמיית' דקדושין, דגבי זב כתיב מבשרו, ודרשינן ולא לתחת אונסו, והכא כתיב בבשרה, וכל חד (משום) לפי ענינא דקרא:
**שבעת ימים תהיה בנדתה**. ולא פחות ולא יותר, שאם ראתה יום אחד טמאה ששה והוא, אם שנים חמשה והם, ואם ג' ד' והם, וכן עד ז'. ואפילו ראתה כל ז' לערב טובלת ומשמשת, אבל בנות ישראל החמירו על עצמן שאפילו רואות טפת דם כחרדל אחד יושבות עליה ז' נקיים כר' זירא, שלא יתקלקלו במנינן:

**פסוק כד**
**ואם שכב ישכב איש אתה... וטמא שבעת ימים**. אפילו בא עליה יום שביעי לנדתה, הוא טמא טומאת שבעה והיא לערב טובלת ומשמשת:

**פסוק כה**

**ימים רבים**. ימים ב' דאם תפשת מרובה לא תפשת, רבים שלשה דלא בא הכתוב לנעול אלא לפתח, ואם באת לומר הרבה ימים, אין לדבר שעור ונעלת:

**בלא עת נדתה**. מופלג מנדתה:

**על נדתה**. או סמוך לנדתה, כמו והנה שלשה אנשים נצבים עליו, דמשמע בסמוך, והם אחד עשר [יום] שבין נדה לנדה כמו שמפורש בת"כ ובהגדה, מה רביעי שראוי לספירה, אם ראתה סמוך לנדתה ג' ימים הרבים הרביעי מן הספירה, ואם הפליגה יום אחד כמו שכתוב: בלא עת נדתה, שמשמע מופלג וכל הפחות יום אחד ונמצא (ג') רביעי מג' ימי הראיה, הרי הרביעי מג' ימי זיבה, כמו כן כל הראוין לספירה אם ראתה סמוך לנדתה, ראוין לזיבה אם ראתה בהם, והיינו עד עשרה, ואחד עשר מרבה [מ]בלא עת נדתה. ואם ראתה יום אחד בתוך י"א יום שומרת יום כנגד יום, דכתיב: וספרה לה, מלמד שסופרת אחד לאחד, ואם שנים שומרת השלישי; ואם שלשה רצופים צריכה ז' נקיים. ואחד עשר אינו צריך שמו[ר] אלא לערב טובלת ומשמשת, ובעשירי, שאינה יכולה לבא עוד לידי זיבה גדולה, פליגי ר' יוחנן וריש לקיש חד אמר עשירי כאחד עשר, וחד אמר עשירי כתשיעי:

**פסוק כח**

**ואחר תטהר**. אחר אחד לכולן, וביום י"ב אם תראה חוזרת לפתח נדתה וטמאה ששה והוא:

**פסוק לא**

**והזרתם את בני ישראל מטמאתם**. נראה לי לשון זרות אישטרונייריא [בלע"ז]. ורש"י פירש לשון פרישות, כמו: וינזרו מקדשי בני ישראל:

**מטמאתם**. מכל טומאות האמורות למעלה, מבהמות טמאות ועופות טמאים ודגים טמאים ושקצים ורמשים ויולדת ונגעים ונדה ובעלי קריי' וזב ובה, כי כל זה דבר מיאוס וטומאה:

**ולא ימתו בטמאתם**. ששקץ אותם אם [יהיו] משוקצים כשאר אומות, ואני שוכן בתוכם כבין המלאכים וראוים להיות נקיים וטהורים וקדושים ועם סגולה, ואם יכנסו לפני טמאים או יאכלו בקדשי שהם כאוכלים על שלחני ימותו בכרת כי הבא למקדש טמא והאוכל קדש בטומאה בכרת, אבל [אם] ישמרו עצמם בטהרה אז טוב להם:

## פרק טז

**פסוק א**

**אחרי מות שני בני אהרן**. לאחר שמתו בני אהרן מיד פירש הקב"ה על הדברים הגורמים מיתה לבאים למקדש, כגון: יין ושכר אל תשת (ופי' ר' דלא שייך בהו טומאה) ואחרי כן שמנה שרצים מטמאין וכל דבר המטמא גורם מיתה לבא במקדש, כמו שמתו בני אהרן בביאת מקדש, ואמרו. אסור שקצים שהם אסורים אע"ג דלית בהן טומאה, ואחר כך יולדת דכתיב בה: ואל המקדש לא תבא, ואחר כך נגעים שמשולחין ממחנה שכינה ואף משאר מחנות ונגועי בגדים ונגעי בתים שאף הם גורמים טומאה ומיתה לבא במקדש וזב ובעל קרי ונדה וזבה ואיש אשר ישכב עם טמאה ובסוף כולם כתיב: והזרתם את בני ישראל מטמאתם ולא ימתו בטמאתם [בטמאם] את משכני, כאשר מתו בני אהרן שבאו שלא כהלכה, וכתב כל אחד ואחד וטהרתו וכפרתו איך יוכשר לבא במקום הקדש, וכל אלו שייכו אחר מיתת בני אהרן. אבל עתה בזאת הפרשה הזכיר מיתת בני אהרן לפי שזאת הפרשה מזהרת ממש על דבר שגרם להם המיתה, שהן לא באו לפי הפשט לא שתויי יין ולא טמאים, אלא שנכנסו לפני המלך בלא רשות, שאין לבא בבית הפנימית בלא רשות והבא אחת דתו להמית על שעשה שלא כהוגן. וכן כתיב בני אהרן: אשר לא צוה אתם, שבאו בלא רשות, ועתה מזהיר על אהרן, שהוא בן ביתו של הקב"ה שלא יכנס לפני ולפנים וכ"ש אחרים שאינם כל כך בני ביתו של הקב"ה:

**פסוק ב**

**ואל יבא בכל עת**. שירצה אל הקדש:

**ולא ימות**. כי חיוב מית לבא בלא רשות:

**כי בענן אראה על הכפרת** כי שם אני מצמצם שכינתי בתך הענן, ואין לו לבא לפני בלא רשות:

**פסוק ג**

**בזאת יבא אהרן**. בזאת אני נותן לך רשות לבא ביום הכפורים ובדורון זה, שאין לבא אפילו ביום הכפורים אלא בדורון, כדכתיב גבי רגלים: ולא יראו פני ריקם, וחיב מיתה הבא ביאה ריקנית לפנים, ובשאר ימים אפילו בדורון חיב, דהיינו בלא רשות:

**פסוק ד**

**כתנת בד קדש ילבש**. שאינו נכנס בבגדי זהב שהוא אדום, אלא בבגדי לבן סימן שהחוטאים שהם אדומים, כדכתיב: אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, מתלבנים היום ומתכפרים, ואין נכון שיצא מלפני הקב"ה בצבע אדום אלא בלבן, שיראה שנתכפר העון, ולפיכך החטאים אדומים שמביאין לידי כעס והכעס מאדים את הפנים:

**בגדי קדש הם ורחץ במים**. אעפ"י שהוא טהור צריך טבילה כשלובשן, וחמש טבילות ועשרה קדושין גמורי שעושה כהן גדל בו ביום כמו שמפורש ביומא, כי לכל חלוף עושה טבילה ושני קדושין חד לפשיטה וחד ללבישה:

**פסוק ה**

**ומאת** [**עדת**] **בני ישראל**. אבל הפר והאיל משלו:

**פסוק ו**

**וכפר בעדו**. תחלה, ובעד ביתו תחלה, מוטב יבא זכאי ויכפר על חיב ולא יבא חיב ויכפר על החיב:

**פסוק ח**

**לעזאזל**. פתרונו ארץ קשה שאינה מעלה עשבים ואין בה גדול שום דבר כי אם סלע וארץ מדבר שאינה ראויה לישוב בני אדם, כי עז לשון קשה ואל כמו כן וענינו מוכיח עליו: לעזאזל המדברה ומדבר משמע ארץ ציה וצלמות אשר לא ישב אדם שם, וגם ארץ גזרה שבסוף הפרשה הכי משמע, ארץ גזרה מכל טוב. ואף רבותינו כך פירשו צוק וסלע גבוה וגזור ומשופע, שהיה דוחפו על מתניו ולא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה אברים אברים:

**פסוק י**

**יעמד חי**. דוגמא, פ' כשהיה מקריב ומכפר היה עומד שם והעונות מתפרשים מישראל ונטענים עליו, כדכתיב: ונשא השעיר עליו את כל עונתם אל ארץ גזרה, והוא תמורתם ונתפס בעונם ומנותח אברים ועליו הקב"ה מכלה חמתו ושב חרון אף השם מישראל:

**פסוק יג**

**ונתן את הקטרת על האש לפני ה**' שלא יתקן מבחוץ ויכניס:

**וכסה ענן הקטרת**. שלא יזונו עיניו כל כך מבית קדשי הקדשים:

**פסוק יז**

**וכל אדם לא יהיה באהל**. מפני אימת השכינה שבאה בענן הקטרת כדכתיב: כי בענן אראה על הכפרת, וגם שלא יזונו עיניהם מבית קדשי הקדשים כשהוא פותח פתח האמה טרקסון ליכנס:

**פסוק כו**

**והמשלח**. והמוליך מיבעי ליה, אלא נראה לפי הפשט והמשלח אייציקלי גלביאה, [בלע"ז] לשון שלח, בשלח יעברו, וכמו אין משלחת במלחמה שהוא לשון שלח שאין שולחיו וכלי זינו מועילין לו במלחמה: ורבותינו דרשו: מדכתיב יעמד חי עמידתו חי ואין שלוחו לחיים, והיינו דקאמינא שיעמד חי מוכיח שאין שלוחו אלא לשון שלח,

וכתיב: ושלח את השעיר במדבר, דמשמע דבמדבר נתח אותו גלבייר בל[ע"ז], דאי שלוח ממש הוה ליה למיכתב: המדבר:

**פסוק כט**

**תענו את נפשתיכם**. אינו אומר לא תאכלו, אלא תענו, מכאן דרשו רבותינו שאדם מתענה בחמשה דברים ששייך בהם לשון ענוי, אכילה ושתיה [וסיכה] ותשמיש המטה ונעילת סנדל ומניעת מרחץ, כדאיתא ביומא:

**וכל מלאכה לא תעשו**. לא תעסקו, רק בענוי ותפלה שיבאו קרבנכם וכפרתכם לרצון:

**פסוק לב**

**אשר ימשח אתו**. המושח בשמן המשחה, ו[מ]קרא קצר הוא:

**ואשר ימלא את ידו**. ברבוי בגדים, כדכתיב: ומלא את ידו ללבש את הבגדים:

**פסוק לג**

**וכפר את מקדש הקדש**. מטומאת מקדש וקדשיו. **ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר**. מעונם, למד שהקב"ה ירצה כל הכהנים גדולים כמו אהרן, לכפר על הכל בין משוח בין מרובה בגדים:

## פרק יז

**פסוק ג**

**איש מבית ישראל אשר ישחט שור או כשב או עז**. אפילו חולין, לפי הפשט במדבר, שנאסר להם בשר תאוה ולא היו אוכלים כי אם שלמים, וכתיב כי ירחק ממך המקום... ואמרה אכלה בשר...בכל אות נפשך תאכל בשר. כיון שבאו לארץ ישראל הותר להם בשר תאוה, ופרשה שניה מוכחת דקאמ' אשר יעלה עלה או זבח, ופרשה ראשונה בחולין, אלא שפרשה ראשונה במדבר ושניה במוקדשין ואפילו בא"י ובארץ המרחק. ורבותינו פירשו דשתיהן במוקדשין, וראשונה בשחיטה ושניה בהעליה ואו, לרבות את הזורק:

**פסוק ד**

**דם יחשב**. נחשב עליו כאלו שופך דם אדם בלא עדים והתראה והוי בכרת:

**פסוק ז**

**ולא יזבחו עוד את זבחיהם**. כלומר, איני אומר מפני שאני צריך לזבחיהם, אלא מפני שלא ירגילו להקטיר לע"ז וזהו: ולא צויתים ביום הוציאי אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח, כי איני לא רעב ולא צמא, ולא עשיתי אלא כדי שישמעו לקולי, ולא ירגילו לע"ז ואיתכפרו מעונם ולהנאתם נתכונתי ולא להנאתי:

**פסוק יא**

**כי נפש הבשר בדם הוא ואני נתתיו**. כלומר, מפני שני טעמים אני אוסרו, אחת שהוא נפש ואין הגון לאכלו, ועוד שאני נתתיו [לכם על המזבח] נמצא בבהמה הנקרבת שני טעמים ובחיה ובעוף מפני שהוא נפש, ולכך הדם הוא אסור מכל בהמה, חיה ועוף, אבל אסור חלב אינו אלא מפני שהוא נקרב ולכך אינו נוהג אלא בקרבת ושניהם אסור קדושה שקדושתן אוסרתן, ולא כשאר אסורין שהם משוקצים וטמאים ולפיכך בהמה נקרבת דבר ידוע שדמה אסור, שהרי דמה ראוי ליזרק על גבי המזבח, ואינו צריך היכר אחר, כתיב: על הארץ תשפכנו, אבל אותו של חיה ועוף שאינו נזרק, הטעינו הכתוב כסוי, להיות היכר שהוא אסור. והכופרים שאומרים אין כסוי הדם מצוה, ראוי להפשיט עורם מעליהם, והוא הוא המגלה פנים בתורה שלא כהלכה. יש מהם אומרים אם צריך לנקות חצרו יכסהו בעפר, וכי הכתוב מלמדם לנקות חצרות? ומי למדם לנקות רפת בקר שלהם וגללו צאת [ה]אדם? יקחו אותם בידיהם ויוציאם לחוץ, כי דבריהם דברי צדוקים. ויש מהם אומרים לפי שאמר למעלה שיש עונש בדם המוקדשין אם לא יביאנו לאהל מועד, אמר בזה, שאין בו עונש, וכסהו בעפר, כמו: ארץ אל תכסי דמי, [וכמו:] ונתתי את דמה על צחיח סלע לבלתי הכסות, שיראה ויענשו, אבל בזה, וכסהו בעפר, לא יענש עליו; אם כן, יאמר על הארץ ישפכנו, אי נמי וכסהו ארץ, עפר למה הזכיר? ועוד מאי בעפר? עפר היה לו לומר, ועוד למה נקט חיה ועוף? יאמר בבהמות חולין וכל שכן שאינן ראוין כלל להקרבה, ועוד שאין לשון כסוי שייך אלא בעון הנמחל כמו: אשרי נשוי פשע כסוי חטאה, אבל כיון שאין שם עון וטנופת, מה יכסה בעפר? ודבריהם חולין אפילו להזכיר וספריהם ראוין לישרף:

**פסוק יג**

**אשר יצוד**. למדה תורה דרך ארץ שלא יקח [אדם] בשר מן השוק ולא יאכל (בשר) אלא בהזמנה הזאת, שאינו חסר כלום. ושפך את דמו [וכסהו]. במה ששפך יכסה, שלא יכסנו ברגל, שלא יהיו מצות בזויות עליו; ומכאן אנו למדין לכל [ה]מצות לנהג בהן דרך כבוד, כמו שאמרו רבותינו: אבוהון דכולהן דם דמיניה ילפינן כולהו דרך כבוד:

**בעפר** שצריך ליתן עפר למטה ולמעלה דבעפר משמע בתוך העפר, שיהא נכרך בתוך העפר. הגה"ה:

**פסוק טו**

**וכל נפש אשר תאכל נבלה**. במה הכתוב מדבר? אם בנבלת בהמה, הרי כבר אמור: והאכל מנבלתה יכבס בגדיו (בפר' ויהי ביום השמיני), ועוד מאי טרפה? אי בנשחטה מי מטמאה, ואי בשלא נשחטה היינו נבלה; אלא בנבלת [עוף] טהור הכתוב מדבר שאינו

מטמא לא במגע ולא במשא אלא בגדים אבית הבליעה, דנהי דאינו משוקץ ליגע ולישא, לאכל הוא משוקץ:

**וטרפה**. להוציא נבלת עוף טמא דלא טרפות שייך ביה. ולפיכך החמיר הכתוב בנבלת עוף טהור מעוף טמא, דמתוך שהוא מותר באכילה אתי לקלקל בו, דעוף אין שחיטתו מפורשת ויהיו סבורים שנבלתו מותרת:

## פרק יח

### פסוק ג

**כמעשה ארץ מצרים**. וראיתם מעשיהם וענינם אל תעשו שענינם רע וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה. ותלמדו ותראו את ענינם לא תעשו, כי אף הם מאוסים בעיני, ואם תעשו כמעשיהם מה הועלתי במה שהחלפתי בכם; והוא הדין לשאר אומות העולם, אבל על אותם שהם רואים ויודעים ויש לחוש פן ירגילו לעשות כן. והכי משמע קרא, דכתיב: את משפטי תעשו [ואת] חקתי תשמרו, ולא חקים אחרים. [חוקים] קדומו"ש, משפטים ריישונו"ש. [בלע"ז]:

### פסוק ה

**אשר יעשה אתם האדם וחי בהם**. שלא יהו שניו מתקצרות שאינו מת אלא מיתת עצמו, אבל חוקות הגוים, שגוזלים וחומסים וגונבים ורוצחים ובאים על נשי חביריהם, מקצרות ימיהם, שבאים בעלי הממון והורגים אותם, וכן בעל האשה לא יחמול ביום נקם, ואף הקרובים הורגים את הרוצח, וכתיב: ושנות רשעים תקצרנה:

### פסוק ו

**אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה**. שלא יהיו ישראל מצוים אצל זימה, שאם היה אדם מותר בקרובותיו, מתוך שהם מצוים זה אצל זה, ירבו זימה, לא תצא אשה בתולה מבית אביה שלא יבוא עליה אביה או אחיה או זקנה המגדלה, והבן שיהא מצוי אצל אמו ואצל דודתו ואפילו כשתהינה (אשת) איש יהא רגיל לבא עליה[ן] ומלאה הארץ זימה וטנופת. בתחלה כלל והשתא פרט איזו מן הקרובות אסורות:

### פסוק ז

**ערות אביך**. ולקמא מפרש מהו ערות אביו:

[ו]**ערות אמך**. כיון שהיא אמך אסורה, בין נולדת מן האישות, בין באונס בין בפתוי בין באסור כגון שבא על בתו או על אמו ונולדת ממנה, הרי היא אסורה לך:

### פסוק ח

**ערות אשת אביך**. אעפ"י שאינה אמך, והשתא מפרש מהו ערות אבי' דקא' לעיל. ורבותינו פירשו: ערות אביך (ערות אשת אביך) בין היא אמו בין אינה אמו, וערות אשת

אביך להזהיר על אשת אביו לאחר מיתה. ואיכא למ"ד ערות אביך דוקא, והבא על אביו חיב שתים משום אביו ומשום ואת זכר. ואנוסת אביו ומפותת אביו איכא למאן דאמר דאסור מדכתיב במקום אחר: ולא יגלה כנף אביו, כנף שראה אביו לא יגלה. ואיכא דמוקי להההוא קרא בשומרת יבם של אביו, אבל אנוסתו ומפותתו אינה מן התורה:

**פסוק ט**

**מולדת בית**. שנולדה מן אשת אביך שאינה אמך או מבעל אמך שאינו אביך, ואם היא מאביך ומאמך כל שכן שהוא בכלל מולדת בית:

**או מולדת חוץ**. מאונס ומפתוי בין שפתה אביך אמך או אנס[ה], בין שפתה או אנס אשה אחרת או ש[נ]אנסה או נתפתתה אמך מאיש אחר:

**פסוק י**

**ערות בת בנך**. [א]מולדת חוץ דלעיל קאי, בת בנו שנולד חוץ. ובת בתו שנולדה חוץ, דבבת בתו מאנוסתו הכתוב מדבר, ומאיש אחר, ובתו מאנוסתו אתיא הנה הנה זמה זמה, אבל בתו מאשתו כתיבה בהדיא דכתיב: ערות אשה ובתה... את בת בנה ואת [בת] בתה, לא שנא ממנו ולא שנא מאיש אחר:

**פסוק יא**

**אחותך היא**. כלומר, אם מולדת אביך אחותך אפילו מאשת איש אסורה עליך, אבל אם אינה אחותך אפילו היא מולדת אביך שבא על השפחה ו[על] הנכרית שהיא מולדת אביך אבל אינה בת אביך ואינה אחותך שאינה נקראת אלא אחר אמה השפחה, דכתיב: האשה וילדיה תהיה לאדניה, שאינם הולכים אחר האב כלל, ונכרית כדנפקא לן מכי יסיר את בניך, בן בתך הבא מן הגוי קרוי בנך ואין בן בנך הבא מן הגויה קרוי בנך אלא בנה, ולפיכך אינך חיב עליה, אבל אם עבד וגוי בא על אמך והוליד ממנה בת אחותך היא, שלעולם הולד כרוך אחר אמו:

**פסוק יב**

**ערות אחות אביך**...[**ערות**] **אחות אמך**. האי דאסר רחמנא דודתו ולא אסר נכדתו שהקרובה ענין אחר לה ולפי שדרך אשה להביא בן אחותה ומצוי אצלה ויהא מצוי אצלה בזימה, אבל איש אין דרכו להוציא ולהביא בת אחיו ואינו מצוי אצלה:

**פסוק יד**

**דדתך הוא**. לרבות אפילו לאחר מיתה, כמו דודתו אחות אביו או אחות אמו שאסורה לעולם:

**פסוק טו**

**אשת בנך היא**. כלומר, אינה כלתך אלא אם יש לבנך אישות בה, דאנוסת בנו ומפותת בנו אינה כלתו:

**פסוק טז**

**ערות אשת אחיך**. שיש לה[ם] בנים או שהוא [מ]עריות או מצרותיהן או מצרות צרותיהן:

**פסוק יח**

**לצרר**. דבר קשה הוא ששתי אחיות שהן אהובות זו לזו ואתה תכנוס אותה בביתך שתהא צרות זו לזו ומתקנא[ות] זו בזו ומתקוטטות זו עם זו, ואפילו אם יגרש האחת אסור באחותה שאם תבא לביתה תקנא בה. אבל לאחר מיתה גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה:

**פסוק יט**

**לא תקרב לגלות**. לפי שמצוי אצלה בשעת שאינה נדה, שיך לומר לא תקרב ביאתך בעת נדתה, אלא המתן עד שתטהר. ומיהו מותרת ליחד עמה שהתורה העידה עליה: סוגה בשושנים, [שאף אם] אין ביניהם אלא סיג של שושנים, לא יפרצו פרצות; וטעמא כיון שהוא יודע שתהא מותרת לו לבסוף, אין יצרו מתבער עליו כמו בשאר עריות:

**פסוק כ**

**לזרע**. ואעפ"י שאפילו [בלא] הראה חיב מיתה באשת איש, כדנפקא לן מנדה ומאשת אח אפילו שלא כדרכה כדנפק לן, ממשכבי אשה, לפי הפשט נראה שאסרה תורה כל אלו חיוב מיתה שלא יבא להזריע בה, כי דבר קשה שהעני בן אדם יגדל ממזר אחד ויהיה סבור שהוא בנו וימסור נפשו עליו ובמותו ינחילו כל יגיעו, איך לך עברה קשה מזו, הלכך לזרע ניתנת טעם היא. ודע שהקב"ה מקפיד מאד בדבר שהרי אמרו רבותינו: גמירי ממזירא לא חיי אלא א"כ ידוע. והוא הלכה למשה מסיני שאין הקב"ה רוצה שיירש אותו עני. ורבותינו דרשו בהבא על יבמתו ביבמות, לזרע, פרט למשמש באברו מת, ולמאן דמחיב משמש מת פרט למשמש לאשה מתה:

**פסוק כא**

**ומזרעך**. בהוה דבר הכתוב, שכן דרכן של עובדי מלך שאינן ממיתין כל זרעם אלא מקצתם ומקצת זרעם מקימים, כמו שעושין הגוים שמקצת זרעם עושין גלחים וכומרים לע"ז לאבד את שמם שלא יהא להם זכר, ומקצת מלמדין אומנות ומשיאין להם נשים, ולכך אמר: מזרעך, וכל זרעו אסור, ומיהו רבותינו אמרו בסנהדרין, בפ' ד' מיתות, העביר כל זרעו למלך פטור, משום דכתיב: מזרעך:

**פסוק כג**

**תבל הוא**. פירשו רבותינו: וכי תבלין יש בה בעברה מכוערת זו שאתה מוצא בה טעם. וכן זימה פרשו זו מה היא שוה יותר מאשה אחרת שאתה נכשל בה. וכן תועבה תועה אתה בה, שאתה תועה כשאתה מתאוה לה, שכמו שאסורה אשה כך מותרת אשה:

**פסוק כח**

**ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה**. כלומר, כדי שלא תקיא הארץ אתכם על ידי הטומאות שתעשו עליה, אני מזהיר עליכם שתשמרו מצותי וחוקותי ולא תטמאו אותה, שאם תטמאו ודאי תקיא כאשר קאה [את] הגוי:

**פסוק כט**

**כי כל אשר יעשה**. אפילו גוים ונכרתו, כי אף האמורים נענשו על זה וכל שכן אתם שעליכם להזהר יותר, דמפקיד דינא עליכו וכן יין ושכר אל תשת אתה ובניך ולא תמתו, שהוא כמו כדי שלא תמותו:

**פסוק ל**

**אני ה' אלהיכם**. אם תשמרו עצמכם מטומאות ותועבות הללו. אי נמי אלהיכם בוטר"א אטיצטייר"א [בלע"ז], שעתיד לנקם אם לא תשמרו, כמו: עד האלהים יבא דבר שניהם, אלשאטיצ"א [בלע"ז]. והמקום יצילנו מעונש ומכל טומאה יטהרנו:

## פרק יט

**פסוק ב**

**קדשים תהיו כי קדוש אני**. ונאה לקדוש שיהיו משרתיו קדושים; כי אין מושל קדוש יכול לסבול סביביו משרתים אלא אם כן קדושים, דכתיב: משל מקשיב על דבר שקר כל משרתיו רשעים, הא לדבר אמת כל משרתיו צדיקים, שכל אדון כדומה [לו] וכל שכן מלך מלכי המלכים שראוים להיות קדושים:

**פסוק ג**

**איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו**. כלומר אעפ"י שאמרתי לכם בעשרת הדברות כן, שהרי אמרתי: כבד את אביך [ואת אמך] לפי הפשט כבוד ויראה ענין אחד להם, אמר עתה: אני ה' אלהיכם, כלומר, לשם שמים תעשו מה שתעשו, לשם שמים תיראו אותם ולשם שמים תשמרו שבת ולשם שמים תחללו[ם], כמו שפירשו רבותינו: שאם יאמר לך אביך לעבור על דברי תורה אל תשמע, שאתה והוא חיבים בכבודי. ולשם שמים תחללו שבת, כגון לחולה ולפקח את הגל כדכתיב: ולבך תשית לדעתי, וכמו שאמרו רבותינו: וכל מעשיך יהיו לשם שמים. ורבותינו אמרו: ששם הזהיר על הכבוד וכאן אל המורא, ופירשו איזהו מורא ואיזהו כבוד בקדושין, ופירשו שבכבוד הקדים האב לאם לפי שהוא מכבד אמו יותר, לפי שמשדלתו בדברים לפיכך הקדים האב לאם והזהירו על הכבוד של אב, ובמורא הקדים האם לפי שאדם זריז ביראת אביו יותר לפי שמיסרו ומלמדו, הקדים האם שיהיו יראים, ולפי הפשט לומר מצות שניהם שקולה, כמו: הוא אהרן ומשה, הוא משה ואהרן. ואיש, לא לפטר נשים מכבוד ומורא

בא דכשהוא אומר תיראו, הרי כאן שנים איש ואשה, ששניהם חיבים, למה נאמר איש? איש ספק בידו לעשות, אשה אין ספק בידה לעשות ומיענש האיש טפי:

**פסוק ד**

**אל תפנו אל האלילים**. אפילו תאמרו לשם שמים אנו עושים כדי שיזכיר[ו] הבורא לנו כמו שעושים הגוים:

**ואלהי מסכה לא תעשו**. ולא לכם דלכם אלא קאי לא אתם תעשו לאחרים ולא אחרים לכם:

**אני ה' אלהיכם**. ואין לדמותי כי מה דמות תערכו לו? כמו שמפורש במקום אחר: כי לא ראיתם כל תמונה, וכל שכן לעבוד אותם:

**פסוק ה**

**לרצנכם תזבחו**. תן רצונך בו, שלא תהיה צר עין במה שתקריב לפני המקום, שיש בני אדם שמקריב[ים] לפני המקום וקשה בעיניהם, אלא שרואים אחרים עושים כך ויש לו בושת שלא יעשה כמותם, זה אינו שוה לו כלום, כי הקב"ה יודע לבות בני אדם. וכן אמר שלמה: ואת כל כשרון המעשה כי הוא קנאת איש מרעהו גם זה הבל. ותנהגו בו מנהג כבוד לאכלו בזמנו ובמקומו, כמו שפירשו רבותינו: לא תחשב עליו לאכלו חוץ לזמנו וחוץ למקומו, ושלא תאכלו ממנו נותר ופגול כי את קדש [ה'] חלל, נהג בו מנהג חולין ולא חלק כבוד למלך. אבל בעין יפה ובדרך כבוד תעשה, והוא הדין לכל הקרבנות שאדם מקריב ולכל הצדקות שאדם עושה. ויש לפרש לרצנכם, עשה שיבא קרבנך לרצון שתעשהו בעין יפה ותשמר אותו בקדושה כמו שמפרש והולך והינו הך; ויש לפרש לרצנכם שתוכל לאחר הקדשו לעכבו כרצונך וכשתרצה תזבח, ובלבד שלא תעבר בבל תאחר, אבל אכילה אינה כרצונך, שאם תאכל ביום השלישי נהגת בו מנהג חולין. ורבותינו פירשו לרצנכם, לדעתכם, שישים דעת בזביחתו שלא יהא מתעסק ושוחט:

**פסוק ט**

**לא תכלה פאת שדך** מפני שלשה דברים אמרה [תורה] שמניח אדם פאה בסוף שדהו: מפני החשד, שאם יניח בראש שדהו כשיבא אדם כשיקצר סוף שדהו ויראה שלא יניח כלום יהא סבור שלא הניח פאה, והעניים כבר נטלוה, ומפני בטול עניים שיהו משמרים להנחת הפאה מראש הקצירה ועד סופה שלא ידעו מתי יניח ויתבטלו שם, אבל עכשו אינם שמרים עד שיבא לסוף שדהו, ומפני הרמאים, שבראש דהו היה אומר בסוף אניחנה ובסוף יאמר הנחתיה בראשו:

**פסוק י**

**לעני ולגר תעזב אתם אני ה'**. כלומר, לשמי תעזב אותם ולא להתפאר ולא להתגדל:

**פסוק יא**

**לא תגנבו**. גנבת ממון ממש:

**ולא תכחשו**. אם הפקיד אצלך ממון לכחש בו לא ראיתיך ולא היו דברים מעולם:

**ולא תשקרו**. שתתנה לחברך אם תתן לי כך וכך אעשה לך מלאכתך ותקח את שלו ולא תקים [ה]תנאי[ם]:

**פסוק יב**

**ולא תשבעו בשמי לשקר**. שאם תאמר בפיך דבר שקר או תגנב או תכחש, כשיבא להשביעך, יהא לך בושת להודות שגנבת [ו]ששקרת ותאחז בשקרך ומתוך כך תשבע לשקר ונמצאת מחלל שם שמים לבטלה, ועברה גדולה בידך שנאמר בה: לא ינקה השם, ושלא נתנה לחשבון, שכל זמן שלא נשבעת, הממון הזה נתן להשבון, אבל השבוע[ה] לא נתנה להשבון והכי אמרי רבותינו ששכר עברה עברה, שעברה קטנה מביאתו לידי עברה גדולה. אלו עניני גנבה ואלו עניני גזלה:

**פסוק יג**

**לא תעשק את רעך** עושק זהו שלוה לו חברו ממון או הפקיד אצלו, והוא אומר הן, אבל איני רוצה לשלם לך, ובאלמות גוזל לו את שלו, כגון: ויגזל את החנית מיד המצרי:

**לא תלין פעלת שכיר**. שא[ו]מר לו: לא אשלם לך עד חמשה ימים, ואין לך גזל גדול מזה, שאין לו מה לאכל, ואליו הוא נושא את נפשו, ובאלו לא שיך שבועה שהרי הוא מודה:

**פסוק יד**

**לא תקלל חרש** הוא הדין לכל ישראל שעושה מעשה עמך, כדנפקא לן בנין אב מחרש ונשיא ודין דכתיב: אלהים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר. ומיהו דבר הכתוב בהוה שאלו דרכם לקלל חרש, מתוך שאינו שומעו ואינו ירא שיחזר לו קללתו, נשיא ודין, מתוך שמיסרין ומוכיחין אותם שונאים אותם. וחרש קורא כל אותו שאינו שומע ואינו מבין לו, כדמתרגם אונקלוס: דלא שמע:

**ולפני עור**. מי שהוא עור בדבר ואפילו מזיד, אבל אינו יכול לעשות אלא על ידי זה, כגון מושיט כוס יין לנזיר ואבר מן החי לבני נח, בקאי בתרי עברי נהרא:

**ויראת מאלהיך אני ה'**. שאעפ"י שזה אינו שומעך וזה עד בדבר זה ניחא ליה, ויראת מאלהיך ממי (שיודע) שרואה ושומע ויודע הכל:

**פסוק טז**

**לא תלך רכיל בעמך**. כי אז לא תעמד על דם רעך, אבל אם תלך רכיל או תעמד, ואילו כתב ולא תעמד, היה משמע שהיא מצוה לבדה ועל כרחך מצוה אחת היא: לא תלך רכיל כדי שלא תעמד על דם רעך, כי כשתאמר איש פלוני מוציא עליך שם רע, קשה

עליו והורגו. ויחזקאל פי': אנשי רכיל היו בך למען שפך דם, אלמא שהרכלי' מביאין לידי שפיכות דמים (מ"צ וב"ר). וכן אמרו רבותינו: לישן תליתאי קטיל תליתאי (ע"א):

**פסוק יז**

**לא תשנא את אחיך בלבבך**. שאם יעשה לך אחיך דבר שקשה בעיניך, לא תשנאנו בתוך לבבך, אלא הוכיחנו ואמר לו: למה עשית לי כזאת? שמא לא נתכון למה שאתה סבור, או נאנס, או שום טעם יש בדבר שיאמר לך ומתוך כך תדע שלא עשה עמך שלא כהוגן: [**הוכח**]. אם תראהו עובר עברה אל תאמר: מי יתן [ו]יוסיף על חטאתו פשע, אלא הוכח: **ולא תשא עליו חטא**. לשנאותו בחנם. ומצוה הוכח תוכיח את עמיתך, אם תראה בו דבר ערוה ולא תשא עליו חטא אם הוכחתו ואינו רוצה להניח בשבילך, אבל אם לא תוכיחנו יש לך חטא, כדכתיב ביחזקאל: ולא הזהרתו [ולא דברת להזהיר] רשע מדרכו הרשעה [לחיתו] הוא רשע בעונו ימות ודמו מידך אבקש:

**פסוק יח**

**לא תקם ולא תטר**. כמו שפירשו רבותינו, שלא תשנאנו על שלו ולא תטור לו איבה אם אינו רוצה להשאיל לך או לתת לך, דשמא אינו יכול או צריך לאותו דבר. אבל אם יגזול את שלך או יגנוב תנקם ותטור וקח שלך מתחת ידו. ולא תטר. אף לא תטור האיבה בלבך, לא תטר כמו: לא תשמר, כדמתרגמי ואביו שמר את הדבר, [ואבוהי] נטר ית פתגמא, שהנטירה מביאה אותך לידי נקימה:

**ואהבת לרעך כמוך**. כמו שאתה רוצה שיאהב אותך, דעלך סני לחברך לא לא תעביד; ואהבת לרעך כמוך, פי' הוא כמוך ביראה ואם לאו לא תאהבנו, שנאמר: יראת ה' שנאת רע. הגה"ה. שאינו אומר שיאהב אחר כמו עצמו, אלא כתיב: וחי אחיך עמך, חייך קודמים לחיי חברך, שאם היה רוצה לומר שיאהב אחר כמו עצמו, היה לו לכתב: ואהבת את רעך כמוך, וכן: ואהבת לו כמוך, ולא כתב ואהבת אותו כמוך. אבל במקום אחר שכתב: ואהבתם את הגר, לא כתב כמוך. ואהבת לו משמע לעשות לו כמוך כמו שאתה רוצה שיעשה הוא לך, כמו שפיר'. ואם תאמר: מאי שנא שאין הקב"ה מזהיר בלאו על אותו שלא רצה להשאיל לי מגלו ולא היה לו שום טענה עלי שלא עשיתי לו מאומה, ולי יש לי טענה עליו שלא רצה להשאיל לי, הזהיר בלאו אם לא משאיל לו קרדומו, איכא למימר, שאותו לא הניח בשנאה אלא שחביב מגלו עליו ואינו רוצה להשאילו ולא הכריחו הכתוב להשאיל את שלו שלא כרצונו, אבל לך שקרדומך עשוי להשאיל שהרי היית משאיל לו לולא הנקימה, ואם כן משנאה ומרעי לב אתה מניח להשאיל, ואומר לך הקב"ה: תנצח האהבה שיש לך עמי את השנאה שיש לך עמו ותשאיל לו בשביל אהבתי ולא תקום, ומתוך כך יבא שלום ביניכם. וכן תמצא גבי וכי תראה חמור שנאך

רבץ תחת משאו, שאמר הקב"ה. תנצח האהבה שיש לך עמי את השנאה שיש לך עמו ותסייענו בשביל אהבתי: וזהו דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. אני ה'. וראויה אהבתי לשכח את השנאה:

**פסוק יט**

**את חקתי תשמרו**. חוקים שחקקתי לך כבר מששת ימי בראשית, איני רוצה שתשנא אותם, לעשות בריות בעולם שלא עשיתי אני:

**בהמתך לא תרביע כלאים**. שתרביע סוס על חמור וכן על סוסיה חמור ויצא מהם פרד שלא בראתי, והנה שנית מעשה בראשית, וכן כל שני מינים כגון כבש על עז, שתעש עצמך כמו בורא; ואין הברכה מצויה בהם ולא תוליד לעולם הפרדה ולא שום כלאים, ששניהם נטורש [בלע"ז] מתחברים יחד, זה מעכב על זה מלהוליד: וכן:

**שדך לא תזרע כלאים**. כגון חטה וחרצן שזה מין עשב וזה מין אילן, ופעמים כשזורעין אותם יחד, באים שני גרגרים ומתחברים יחד ומוציאין צמח ביחד ויוצא דבר ממוצע משניהם, שלא נברא; תדע שיניקת זה באה בתוך זה דאמרינן דאריסי דרב יוסף מייתו לית תמרי מדיקולי דקיילי ביני גופני, טעם בהו טעם חמרא, אמר למחר אייתי מקורייהו, גופני קני דיקלי, (ו)לא קני גופני אלמא שיניקת וטעם זה באה בתך זה, וכן כל שני גרגרים כשזורעים, ולפי שאינו נכר כל כך כמו משתי בהמות, החמיר הכתוב שאם נטע כרם שלא יביא זרע לשם, מדכתיב: פן תקדש המלאה הזרע אשר תזרע ותבואת הכרם ואם העביר עציץ בכרם, כיון שהוסיף מאתים, כלומר, אחד במאתים, שם אסור [עליו] אבל פחות ממאתים מותר, לפי שהוא בטל במאתים מה שגדל באסור בתוך הכרם, וכן הרכבת האילן שגם זה מעביר החוק, שגורם לו לתפוח שמוציא חבושים או עוזרדים ובורא בריאה שאינה חוק בעולם הרי הוא משנה מנהג העולם ואסור, אבל כלאי זרעים דבר שאינו נכר כלל הוא ולא הקפיד עליו הכתוב ואינו אלא מדרבנן. לפשט שזה מין בהמה וזה גדולי קרקע. ולמינים אמור: הצמר צבוע ופשתים אינו צבוע דהקפיד בבגד של שתי מראות והודו לי. העיד הח"ר ברכיה נ"ע. והגה"ה:

**ובגד כלאים**. של צמר ופשתים, כדמפרש במקום אחר, דכתיב: לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדיו, ואינו אוסר שני מינים רק מצר ושפתין, כמו שפירשו רבותינו, דתניא דבי ר' ישמעאל: כיון שנאמרו בגדים בתורה סתם ופרט לך הכתוב באחד מהן: צמר ופשתים, אף כל צמר ופשתים, וטעמא לפי שבגדי כהונה היו של כלאים צמר ופשתים כדאמרינן: מדשש כיתנא תכלת עמרא, ואסור להדיוט להשתמש בהם, דומיא דחלב ודם שנאסרו מפני שנקרבים על גבי המזבח, וכן בשמן המשחה, דכתיב: ובמתכנתו לא תעשו כמהו,

ובקטורת דכתיב: איש אשר יעשה כמוה...ונכרת, דהוה ליה כמשתמש בשרביטו של מלך ואסור, כמו שאסור להחליף חוקו. ואם תאמר: ליתסר תכלת עם ארגמן ותולעת שני, אינו צריך כיון דנשתנה בדבר אחד שאין בו כלאים, שוב אינו צריך, כדאמרינן גבי שמן המשחה וקטורת: ובמתכנתו לא תעשו [כמהו, ובמתכנתה לא תעשו] לכם, אלמא, כיון ששינה מתכונתו שוב אינו צריך. וגבי מנורה אמרו רבותינו: אבל עושה [של חמשה] של ששה ו[של] שמנה קנים וכו' הקפיד הכתוב בבגדי אהרן שנעשו לדורות, אבל בבגדי כהנים הדיוטים ובבגדי לבן של יום הכפורים שאינם קבועים לדורות לא הקפיד הכתוב:

**פסוק כ**

**ואיש כי ישכב את אשה**...**והוא שפחה נחרפת לאיש**. לפי הפשט היה נראה שאם ייחד איש שפחתו לעבדו [העברי] כדכתיב: אם אדניו יתן לו אשה, שבא עליה במלקות ובאשם, ובקרת תהיה אחרייהו קאי, והוי בקרת שם דבר בטאור, בל[ע"ז], אבל רבותינו דקדקו: אם כן למה כתיב: והפדה לא נפדתה או חפשה לא נתן לה, פשיטא כיון שהיא שפחה שלא נפדתה וחפשה לא נתן לה, ואוקמוה אפדויה ואינה פדויה, והפדה שנפדת לא נפדתה לגמרי, והיא שאין לה במה להביא קרבן, דמה שקנתה שפחה קנה רבה, תהי בקרת, לוקה:

**בקרת תהיה**. בקריאה תהיה שהדיינין קוראין בשעת המלקות, והוא שיש לו מקריב אשם ופטור:

**פסוק כג**

**שלש שנים יהיה לכם ערלים**. שלא תהנה מפריו, לפי שאין דרך ארץ שתהנה ממנו עד שתדרינו ממנו למקום, כי ראשית כל תבואות ראוי להדרין לפני המקום, ובשלש שנים ראשונות אינו טוען אלא דבר מועט ואינו ראוי להביא לפני המקום, ואתה אין אתה רשאי להקדים לי, כמו שמביאין עומר לפני המקום קדם שיאכלו חדש, ובכורים ופירות באילן, והכי נמי בשנה הרביעית שהוא טוען דבר הראוי הרי הוא קדש להביא לירושלים כמו מעשר שני, או לפדותו להביא דמיו כמו ממעשר דילפינן קדש קדש ממעשר, משם ואילך הפירות שלך:

**פסוק כה**

**ובשנה החמישית**... **להוסיף לכם תבואתו**. ותעכבו עד שתוסיף בתבואה שתהיה ראויה לבא לפני, כמו שפי':

**אני ה' אלהיכם**. ואין אתם רשאים להקדים לי.

**אני ה'**. ואין ראוי להדרין לפני כי אם דבר מקובל, אי נמי, אל יקשה לך אם תאבד ג' שנים, כי בכך תהא תוספת וברכה בתבואה:

**פסוק כו**

**לא תאכלו על הדם**. לפי פשוטו נראה, של תאכלו מן הבהמה עד שתצא נפשה, שאם שחטה ימתין עד שיצא דמה ותצא נפשה, ולא יחתך ממנה חתיכה בעודה מפרכסת ויאכלנה, כדאמרינן בחולין: הרוצה שיבריא יחתוך כזית בשר מבית טביחתה [של בהמה] ומולחו יפה יפה [ומדיחו יפה יפה] וממתין עד שתצא נפשה [אחד נכרי ואחד ישראל מותרין בו], וכן הוא אומר בשאול: [הנה העם] חטאי[ם לה'] לאכל על הדם, שהיו עיפים מן המלחמה ורעבים מן התענית, דכתיב: ויאל שאול את העם [לאמר]: ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב, והיו דחוקים ושוחטין ואוכלין מיד, ולא היו ממתינין עד שתצא נפשה, ואמר שאול: גלו אלי [היום] אבן גדולה... ושחטתם בזה ואכלתם, שאשמר אתכם שלא תמהרו יותר מדאי, לפי שהוא גנאי. **לא תנחשו ולא תעוננו**. נראה ענין נחוש; ואני ראיתי גוים כשרוצחים זה את זה, הולכים ואוכלים על קבר הנרצח אכילה ראשונה שאוכלים ואומרים ששוב לא ינקם, וזהו שאמר: לא תאכלו על הדם; ורבותינו דרשוהו להרבה ענינים:

**פסוק כז**

**לא תקיפו פאת ראשכם ולא תשחית את פנת זקנך**. כמו שעושין הכומרים, וחוק ע"ז הוא והקפיד עליו הכתוב שלא נלך בחקותם, ויש לפרש גנאי למלך שיראו עבדיו מנולין:

**פסוק כח**

**ושרט לנפש לא תתנו**. על מת, וגם זה חוק בשעה שמצטערים, כדכתיב: ויתגדדו כמשפט, אלא ששריטה ביד וגרידה בכלי:

**וכתבת קעקע**. שמקעקע בשרו ונותן בתוך הקעקע איזה צבע שהוא רוצה ונראה לעולם, וגם הוא חוק לע"ז, שכך רגילים לכתב שם ע"ז על בשרם:

**אני ה'**. מלך גדול לעשות לפני דברים של תהו הללו:

**פסוק כט**

**אל תחלל [את בתך]**. לא תנהג בה חולין:

**להזנותה**. להפקירה כגון הזונות ההולכות מעיר לעיר ואינן מקפידות על עצמן:

**ומלאה הארץ זמה**. שאינה יודעת ממי מתעברת ונמצא אב בא על בתו ואח על אחותו:

**פסוק ל**

**את שבתתי תשמרו ומקדשי תיראו**. שאין בנין בית המקדש דוחה שבת, כך דרשו רבותינו, ואע"ג דאשמעינן גבי משכן, צריך אף במקדש שהוא קבוע יותר. ולי נראה, לפי

הפשט, דהכי קאמר: אם מקדשי [תיראו] שתעשו הקרבנות כהלכתן אז שבתתי תשמרו שלא תחללום, אך אם תעשו הקרבנות שלא כהלכתן תחללו את השבת, שהרי צוה הקב"ה לעשות תמיד ומוסף בשבת ואם תעשו כהלכתן נתנה השבת לידחות אצלם ולא תחללו שבת במה שאתם שוחטים ומפשיטים ומקטירים, אבל אם לא תעשו כהלכתן הרי חללתם שבת שלא נתנה שבת לידחות אצלם. וכן כת' ביחזקאל: קדשי בזית ואת שבתתי חללת, כמו שפי':

**פסוק לא**

**אל תבקשו לטמאה בהם**. כמו: אל תבקשו בהם לטמאה שהמבקש מהם טמא ונמאס:

**אני ה' אלהיכם**. ואין לכם לבקש אלא ממני ומנביאי:

**פסוק לג**

**לא תונו** [**אתו**]. כשאינו בקי במשא ומתן של ארצכם וקל להונות אותו, ואף באונאות דברים כי ירא להשיב:

**פסוק לד**

**ואהבת לו כמוך**. כלומר כאחד מכם האזרחים:

**כי גרים הייתם**. דרך הגרים לאהב זה את זה, כדאמרינן: ג' אוהבים זה את זה הגרים [ו]כו':

**כי גרים הייתם**. אלא שאני ה' אלהיכם שהוצאתי אתכם מן הגרות ועשיתי אתכם אזרחים:

**פסוק לו**

**והין צדק**. שיהא הין שלך [צדק] ולאו שלך צדק:

## פרק כ

**פסוק ב**

**ואל בני ישראל תאמר**. עתה בא לפרש את האזהרות שאו' העונשים שלהם מי במיתת ב"ד ומי בכרת, ואיזו מיתה?

**פסוק ג**

**פני**. פנים של זעם:

**למען טמא את מקדשי**. קדושתי, דומיה דלחלל את שם קדשי, כי לפי שהוא יהודי וסבורין העולם שמה שיהודי עושה (סבורים בני אדם) שאני צויתי, והרי הוא מחלל שם קדשי, שסבורים שצויתי דבר מכוער כזה, ולפיכך אשמיד אותו ואכרית אותו אם לא ירגמוהו, שברח מידם או עשה שלא בעדים, כי בזאת העברה יש לה קול ותרתי אית בה רוצח ועובד ע"ז, ודבר משוקץ ואכזריות:

**פסוק ד**
**ואם העלם יעלימו**. שיש עדים ואסור בידם ואינם רוצים להורגו, אז אשים פני בו ובמשפחתו' כלומר, בכל מסייעיו ומחזיקיו ואעבירם מן העולם:

**פסוק ה**
**ואת כל הזנים אחריו**. כל מסייעיו חשובים בעיני כזונים אחריו, וכן תרגם אונקלוס ובמשפחתו: ובסעדוהי:

**פסוק ט**
**כי איש אשר יקלל**. כלומר, דין הוא שתעשו מצותי שאני אביכם, יוצרכם [כ]בוראכם:
**אביו ואמו קלל**. כאדם שתוהא ואומר: אביו קלל שעשה דבר מכוער כזה:
**דמיו בו**. מה שדמו נשפך, בו הפשיעה ורבותינו דרשו: סמך קללה לאביו וסמך קללה לאמו, לחיבו על אביו בלא אמו ועל אמו בלא אביו לר' יאשיה, ולר' יונתן לרבות אפילו לאחר מיתה:

**פסוק יג**
**תועבה עשו שניהם**. אעפ"י שזה נהנה מן העברה וזה אינו נהנה שניהם עשו הדבר ה[מ]שוקץ ומתועב וחייב זה כזה, שזה נהנה מן העברה וזה הרגיז שלא נהנה ועבר:

**פסוק יד**
**באש ישרפו אתו ואתהן**. כלומר, בשתיהן שייך דין שרפה, ולא שנשא שתיהן יחד, כי הראשונה נשאה בהיתר, שאם לקח ראשונה הבת לאשה ואח"כ [ה]חמות שהיא האם, החמות בשרפה, כלומר, גם הראשונה שהיא מותרת עתה אם נשא(ה) שניה גם היא בשרפה, וזהו בשתיהן תוכל למצא שרפה. טו"ב על"ם הג"ה. ואם לקח ראשונה האם והבת לאחר כך, הבת בשרפה, ומשום הכי לקח לשון ואתהן, ולפי שלא פתח הכתוב כי אם באשה ובתה, והאם הראשונה מותרת, הייתי סבור שאין בשרפה כי אם [ה]בת ולכך לקח ואתהן. ואם יש לאשתו אם ובת שתיהן בשרפה. ורבותינו דרשו ועשאוהו כשתי תיבות: את הן, את אחת מהן, שכן בלשון יוני קורין לאחת הינה:

**פסוק טו**
**ואת הבהמה תהרגו**. שיש בה תקלה וקלון:

**פסוק טז**
**דמיהם בם**. וגבי איש הבא על הבהמה לא כתב הכי דהתם הבהמה לא פשעה אם האיש בא עליה, אבל הבהמה הבאה על האשה פשעה, דאין האשה יכולה להכריחה דאין קשוי אלא לדעת, אבל הבהמה פרצה גדרו של עולם לבא על מין שאינו מינה, וזהו השחתה שעשו הבהמות במבול:

**פסוק יז**

**ואיש אשר יקח את אחתו**. במקום שאינם יודעים [בו] ואח"כ נודע הדבר. וטעם [**וראה את ערותה**] או ראה, [כמו]: אביו ואמו קלל [וראה, כמו: גלה, וטעם] והיא תראה [את ערותו] שהסכימו שניהם על זה. הגה"ה:

**וראה את ערותה**. לשון גילה, כמו: וגלה את ערותה והיא תגל[ה] ערותו, ולפי שסרחונם שוה אמר דבר השוה שאין שוה בכל הקרובות רק אח ואחות שקורבתן שוה, אבל הבא על הבת הוא משום אב והיא משום בת, והבא על אמו הא משום אם והיא משום בן, אחות אביו הוא משום דודתו והיא משום נכדה, וכן כולם:

**חסד הוא**. לשון חרפה וקלון, כמו: יחסדך שומע, וחרפה תרגום חיסודא. ומדרש: זהו חסד שעשיתי עם אדם הראשון שנטלו בניו אחיות שלא היו אחרות בעולם, וזהו: אמרתי עולם חסד יבנה:

**פסוק כא**

**נדה הוא**. לפי הפשט, דומות, נדה היא, פעמים שהנדה אסורה ופעמים, כשנטהרה מנדתה, מותרת, אף אשת אח פעמים מותרת כשמת בלא בנים, ופעמים, כשיש לו בנים, אסורה. ורבותינו דרשוהו לגבי העראה. וכל אלה הכריתות מיותרים שהרי כתיב לעיל: ונכרתו הנפשות העשת, ורבותינו דרשו דאחות לחלק לחטאת, אם בא על אחותו שהיא אחות אביו ואחות אמו ברשיעא בר רשיעא שהוא חיב ג' חטאות, והאחרים לדברים אחרים והראש' להיקיש' דר' יונה:

**פסוק כד**

**ואמר לכם אתם תירשו את אדמתם**. ואם תעשו כמעשיהם מה הועלתי בחלופי:

**אשר הבדלתי אתכם מן העמים**. וכשם שאני הבדלתי אתכם מן העמים שהם טמאים להיות טהורים וקדושים כן אתם תבדילו בין הבהמה הטהורה לטמאה, לקחת לכם הטהורה:

**פסוק כה**

**ולא תשקצו את נפשותיכם**. שאם לא תבדילו הרי אתם משוקצים ואין אתם מובדלים מהם, ואם תבדילו, והייתם לי קדשים כי קדוש אני. ולא תהא הבדלה ביני וביניכם, ואם לא תבד[י]לו מן הטומאה הרי אתם כהם מובדלים ממני, ואם תבד(י)לו מן הטומאה הרי אתם מובדלים מן העמים ומדובקים אלי, כדכתיב: אחרי ה' אלהיכם תלכו...ובקלו תשמעו [ואתו תעבדו] ובו תדבקו[ן]:

## פרק כא

**פסוק א**

**אמר אל הכהנים**. למעלה פירש הבדלה שבין ישראל לעמים, כדכתיב: אשר הבדלתי אתכם מן העמים, שהבדילם מן שקצים ורמסים ומצורעים וזבים וזבות ובהמה טמאה ושאר ט[ו]מאות שלא נצטוו בני נח עליהן, ועתה מפרש הבדלת כהנים הדיוטים מישראל, שהם מצוים להבד[י]ל מטומאת מתים, לבד חמשה מתי מצוה הכתובים כאן, וישראל מטמאין על כל מת לקוברו ולעסק בו:

**בני אהרן**. לא בנות אהרן, ורבותינו דרשו: להזהיר גדולים על הקטנים, שלא יניחום לטמא במתים. הגה"ה:

**לנפש לא יטמא**. אפילו בעמיו, לקרוביו, וכל שכן לנכרים, ורבותינו דרשו לנפש שהוא בעמיו, אבל אינו בעמיו כגון מת מצוה מטמאין:

**פסוק ב**

**כי אם לשארו**. אמרו רבותינו, שארו זו אשתו, וכן מוכיח סיפא דפרשה שכהן מטמא לאשתו, מדכתיב: לא יטמא בעל בעמיו להחלו, הא שלא להחלו מטמא, וכתיב נמי: ולאחותו הבתולה...אשר לא היתה לאיש, הא אם היתה לאיש לא יטמא לה, כי אם בעל[ה] קוברה ומטמא לה, ואפילו הוא כהן, דכתיב: והיו לבשר אחד, ואין קורבה גדולה מזו:

**הקרב אליו**. שאינו בא מחמת אחר כגון דודו הקרוב אליו מכח אביו, וכן כל קרובים באים מכח אחרים, חוץ מאלו, ולכן כתיב: הקרב אליו, שהקורבה מגעת אליו. ולבנו לבתו, בני קיימא, אבל לנפלים אינו מטמא, ולכך אין כהן טמא לבנו ולבתו שמתו בתוך שלשים, אלא א"כ קים ליה שכלו חדשיו, וכל שכן לאחיו ולאחותו, כדיליף בת"כ: מה אביו ואמו בני קיימא, אף בנו ובתו בני קיימא. הגה"ה:

**פסוק ג**

**לה יטמא**. ולא לאבריה, וכן לאביו כשהוא שלם ולא לאברים, שאין כהן מטמא לאבר מן החי לאביו, אבל כשמת מטמא אפילו לעצם כשעורה:

**פסוק ד**

**לא יטמא בעל בעמיו**. מצאתי מפורש: כמו: לבעל בעמיו, דאפילו לכהן גדול שמת לא יטמא. ויש לפרש בעל כהן קורא בעל, לפי שהוא קדוש. ולא יטמא להחלו, לקרוביו המחוללים, כגון אם יש לו אח חלל או בן חלל. ורבותינו אמרו שהוא מטמא אפילו לבנו ממזר, חוץ מי שיש לו מן השפחה והנכרית, ופירשו על אשתו שהוא מחולל עליה כגון שנשא גרושה:

**פסוק ה**

**לא יקרחה קרחה בראשם**. לפי הפשט היה נראה שישראל אינם חייבין אלא בין העינים ועל מת ועל כמה קרחות לאו אחד, כדכתיב: ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת, אבל כהנים חייבין על הראש ואפילו בלא מת ועל כל קרחה וקרחה, מדכתיב: לא יקרחה קרחה, לחייב על כל קרחה וקרחה, בראשם משמע כל הראש:

**ופאת זקנם לא יגלחו**. לפי הפשט נראה, שישראל אינו חייב אלא בהשחתה כגון תער, כדכתיב (בהו): ולא תשחית את פאת זקנך, וכהנים אפילו בגלוח בעלמא:

**ובבשרם לא ישרטון שרטת**. לפי הפשט, שרטת לחיב על כל שריטה ושריטה ואפילו בלא מת, וישראל אינם חייבין אלא על מת ועל כמה שריטות אחת, דכתיב בהן: ושרט לנפש לא תתנו בבשרכם, ואין להעמיד על הפשט מפני הגזרה שוה דפאת פאת, שנתנה למשה מסיני, ובין כהנים ובין ישראל חייבים על הראש כעל בין העינים וחייבין על כל קרחה וקרחה ועל כל שריטה ושריטה ואינם חייבין אלא על המת ואינם חייבין אלא על הגלוח שיש בו השחתה, כגון תער, דאי סלק' דעת' למימר להחמיר ליתן את האמור של זה בזה, ולחיבו בין על מת בין בלא מת בין בגלוח בין בהשחתה, אם כן, למה הזכיר: ושרט לנפש? לימא ושרט סתם, ולימא בגלוח ולא ליזכר השחתה, (דהשחתה אין לך גלוח גדול מזה), אבל מדכתיב גלוח והשחתה, שמע מינה דאין חייבין רק בהשחתה שיש בה גלוח ובגלוח שיש בו השחתה, כגון תער שמגלח ומשחית שאינו משייר כלום חוץ לבשר, לאפוקי מלקט ורהיטני שעוקרים השער ומספרים, ואם תאמר, מאחר שהם חייבין על כל הראש, למה הזכיר בין העינים, כיון דאין לדרש שניהם, בראשם ובין העינים, למה כתב, דלמא בראשם והרי בין העינים בכלל, הרי הוא מפנה לדון גזרה שוה ללמדנו מקום הנחת תפילין, דכתיב בהן: והיו לטטפת בין עיניכם, מה כאן מקום שער אף להלן מקום שער, דהא כתיב כאן קרחה, וגזרה שוה דפאת פאת והפנאתה בפרק קמא דקדושין מקרח הקרחה. ואם תאמר, מאחר שישראל וכהנים שוים באלו דברים, למה נכתבים גבי פרשה ככהנים, לכתבן גבי ישראל שתי הפרשיות ולילפן מהדדי כדהשתא והוא הדין לכהנים, איכא למימר דהא קא משמע לן, דאי עבדי להו כהנים להני שריטות וגלוחין וקריחות דאסורין לעבד עבודה עד יצמח ראשם וזקנם ותתרפא השריטה, כגון שגלוחי ראש ופרועי ראש דאסורין לעבד ולא מחלי עבודה, כדכתיב ביחזקאל: וראשם לא יגלחו ופרע לא ישלחו, דלא מחלו עבודה, כדאמר בסנהדרין בשלהי פרק כהן גדול, ללמדנו כן נכתבו גבי כהנים:

**פסוק ז**

**זנה**. פליגי בה תנאי ביבמות:

**וחללה**. שנולדה בפסול או נבעלה לפסול לה:
**גרושה מאישה**. אעפ"י שאינה אלא מאישה שאמר לה: הרי את גרושה ממני ואי את מותרת לכל אדם, וזהו ריח הגט שפוסל בכהונה, שאינו גט גמור ואין בו כריתות, וכל שכן גרושה גמורה:

**פסוק ח**
**כי קדוש אני**. וראוים משרתי להתנהג בהם מנהג קדושה.

**פסוק ט**
**ובת [איש] כהן**. בזיקת הבעל הכתוב מדבר, דילפינן אביה אביה מנערה המאורסה, לרבנן נשואה בשרפה ולא ארוסה, לר' שמעון ארוסה ונשואה, לר' ישמעאל ארוסה ולא נשואה, כדמפרש טעמייהו בפרק ד' מיתות:
**את אביה**. שהוא קדוש, הוא מחללת ומזלזלת, ועונה כפול ולכך תשרף:
**והכהן הגדול**. עתה בא לפרש הפרש שבין כהן גדול לכהן הדיוט:
**מאחיו**. שאם אין לו מגדלים אותו משל אחיו, ולפי הפשט, שהוא גדול משאר אחיו:
**[את] ראשו לא יפרע ובגדיו לא יפרם**. שאינו רשאי לנוול עצמו בשביל אבלות:

**פסוק יב**
**ומן המקדש לא יצא**. אם מת לו מת:
**ולא יחלל**. בעבודתו שם דכהן גדול מקריב אונן ואין עבודתו מתחללת, הא אחר שלא יצא חלל, ולילפינן נמי מהכא שאינו יוצא אחר המטה, יש אומר כלל, ויש אומר נכסים והוא נגלה. אבל אינו אוכל אונן, כמו שפי' אהרן: ואכלתי חטאת היום, בתמיה, לפי שקדשים אין נאכלין אלא בשמחה, דכתיב: וזבחת שלמים ואכלת [שם] ושמחת, ואנינות בלבו:
**אני ה'**. והמשמח לשמי צריך להתקדש.

**פסוק יד**
**כי אם בתולה**. הא בעולה בעשה, דלאו הבא מכלל עשה, עשה, ואם תאמר, מאי שנא: כי אם צלי אש, וכי אם בתולה הוי עשה, איכא למימר, דכי אם בתולה קאי איקח אשה דבתריה שהוא עשה, וכי אם צלי אש אלאו דלעיל קאי, שהרי אין אחריו עשה:

**פסוק טו**
**ולא יחלל זרעו**. בשני חלולין הכתוב מדבר, אחד לה ואחד לזרעה, זרעו מתחלל אבל הוא אינו מתחלל, אלא נודר ועובד יורד ומגרש, אבל כל זמן שלא נדר לגרשה לא שבקי ליה מדרבנן:

**פסוק יח**
**כי כל איש אשר בו מום לא יקרב**. וכאן אמר איש אשר בו מום אינו דין שיקרב, ולהעמיד דבריו בא זה, וכי זה כמו דהא:

**פסוק כג**

**אך אל הפרכת לא יבא**. אעפ"י שהתירו הכתוב לאכל קדשים שהאכילה כפרה, דאמ' ואכלו [אתם] אשר כפר בהם, מלמד שהכהנים אוכלים ובעלים מתכפרים, סבור הייתי שכפרה שאינה ריח ניחוח יכולים לעשות, לכך איצטריך למימר: אך אל הפרכת לא יבא:
**ואל המזבח לא יגש**. מזבח הזהב להזות עליו, כי אינם ראוים לכפרה זו:
**כי אני ה' מקדשם**. הפרכת והמזבח, ואין בעל מום ראוי לבא אליהם:

## פרק כב

**פסוק ג**

**וטמאתו עליו**. אעפ"י שהתרתי לבעלי מומין לאכל, טמאין לא התרתי לאכל, ומכאן ואילך לא זו אף זו קתני, לא מיבעיא מצורע כי אף זב אסור, ולא זב שטומאה יוצאה מגופו כי אף טמא מת, ולא טמא מת שמטמא טומאת שבעה אלא אפילו בעל קרי שטמא טומאת ערב, ולא בעל קרי שהטומאה מגופו כי אף טמא מגע בכל שרץ (אשר יטמא לו) כגון שמנה שרצים:

**פסוק ה**

**או באדם אשר יטמא לו**. כגון אדם אב הטומאה, שאין אדם מקבל טומאה אלא מאב הטומאה כגון זב ומצורע וטמא מת:

**פסוק ח**

**נבלה וטרפה לא יאכל**. אנבלת עוף טהור ואבהמת קדשים שיצאה חוץ ממחיצתה קא מזהיר להו, לפי שהותרה מליקה אצלם שהיא, להבדיל, דומיא דנבלה, דאי נמלק עוף חולין נבלה היא, איצטריך לאזהורי בהו דלא ליכלי נבלת עוף טהור, וטרפה זהו בשר שיצאת חוץ למחיצת', כגון בשר קדשים שיצאת חוץ לעזרה, ובשר קדשים קלים שיצאת חוץ לחומה דכל בשר שיצאת חוץ למחיצת' נקרית טרפה, כדנפקא לן מובשר בשדה טרפה, דהכי קאמר, ובשר שהוא בשדה, כלומר חוץ למחיצת' טרפה, והכי דרשי ליה בחולין, בפרק בהמה המקשה, גבי עובר שהוציא [את] ידו לחוץ ממעי אמו בשעת שחיטת אמו, והכי קאמר יחזקאל: כל נבלה וטרפה מן העוף ומן הבהמה לא יאכלו הכהנים, וקאי נבלה אעוף חולין שנמלק, שבא להזהיר כהנים עליו לפי שהותרה להם מליקת עוף על גבי המזבח, וטרפה קאי אבהמת קדשים שיצאת חוץ למחיצה, והזהיר הכהנים שלא יאכלום, אלא נשרפה לפני הבירה אם לא עבר צופים, ואם עבר צופים נשרפה במקומה, דלא הטריחו חכמים כל כך לחזר לשרפה לפני הבירה משעבר צופים, כדתנן בפ' אילו עוברין בספחים וצופים קרי כל מקום שצופה ורואה משם ירושלים, דהכי נמי קאמר האי קרא דהכא לטמאה בה, אני מזהירך שלא תאכל כגון שלא במליקה

על גבי המזבח כמצותו, וכגון שיצאת בשר ממחיצת הגבול ששמתי לה אני ה', אבל אם נמלקה לשמו במצותו או כמו שעומדת בתוך הגבול ששמתי לה מותרת:

**פסוק יב**

**ובת כהן כי תהיה לאיש זר**. למי שזר אצלה, היא בתרומה הקדשים לא תאכל, דכיון שנבעלה לפסול לה פסלה מן הכהונה, ואפילו בת אלמנה או בת גרושה:

**פסוק יג**

**ובת כהן כי תהיה אלמנה**. ממי שיש לו אלמנות וגירושין בה כיון שאין לה זרע, לא בנים ולא בני בנים, לא פסול ולא כשר, כדנפקא לן מאין לה, עיין עליה:

**מלחם אביה תאכל**. מתרומ' דבי נשא, מיהי דרשי' מקרא דלעיל, אינה חוזרת לחזה ושוק, דכתיב: בתרומת הקדשים, במורם מן הקדשים לא תאכל:

**פסוק יד**

**ואיש כי יאכל קדש**. אלעיל קאי דקאמר: וכל זר לא יאכל קדש, מפרש דזרה יכלה לאכל קודש אם נישאת לכהן, כדכתיב: כי יקנה נפש קנין כספו, ואשתו קנין כספו, אבל זר לעולם לא יאכל קודש, אפילו נשא כהנת ואפילו הוא תושב ושכיר לכהן, כדאמ' לעיל, והשתא מפרש שאם אכלו שוגג שנותן קרן וחומש:

**ונתן לכהן את הקדש**. ואם תאמר, הרי כבר אכלו, אלא דבר הראוי להיות קודש, חולין טהורין, ובתרומה מיירי, דאי בקודש ממש היה חיב אף אשם, כדאמ' בויקרא:

**פסוק טו**

**ולא יחללו**. [לא] תנהגו בו מנהג חולין:

**פסוק טז**

**והשיאו אותם**. לישראל עון אשמה, דכיון שהם מחללים אותה לישראל, הנותן אותה להם יש לו עון, כדאמרינן: הנותן תרומה לכהן עם הארץ כאילו וכו'; ורבותינו דרשו אותם, עצמן:

**אני ה' מקדשם**. לישראל וקדשיהם ותרומה, ואין לנהג בהם דרך חולין:

**פסוק יח**

**אשר יקריבו לה' לעלה**. עולה צריך תמות וזכרות, שלמים תמות ולא זכרות:

**פסוק כב**

**עורת**. שם דבר: או"רב"ט"י:

**לא תקריבו אלה**. להקריבם כולם:

**ואשה לא תתנו**. שאפילו אימורין:

**פסוק כג**
**שרוע וקלוט**. לפי הפשט, שרוע לשון יתור, כמו קצר המצע מהשתרע, להתפשט ולהתגדל עליו, וכמו: שרעתא דנהרא, שפרסותיו סדוקות בשנים או שלשה מקומות ויש לו כמה פרסות ורגלו מתפשט אילך ואילך ומשתרע. קלוט, אינם סדוקות כלל אלא כפרסות הסוס, ואין זה מום ולכך מותר לנדבה, אבל אם נדר מתחלה אינו יוצא ידי נדרו, דאדעתא דמשונה לא נדר. ויש מפר' דהכי קאמר, נדבה אם תעשו אותו, בתמיה, ולנדר לא ירצה, דמום הוא וכן פירשו רבותינו בתמורה:

**פסוק כה**
**כי משחתם בהם**. לשון השחתה כמו: כן משחת מאיש מראהו. ומהר"ר אליעזר ממגנצא שמעתי: כי משחתם, אעפ"י שמשחתם בהם לשון משיחה ושמינות, כמו: למשחה בהם, שהבהמות סריסות שמנות יותר מבעלי ביצים, אפילו הכי, מום בם ולא ירצו:

**פסוק כז**
**שבעת ימים יהיה תחת אמו**. דשמא נפל הוא, ועוד כל הפורש ממקום טומאה וממקום צחנה צריך פרישות קודם שיכנס למחנה שכינה, כגון זב ומצורע וטמא מת:

**פסוק כח**
**אתו ואת בנו**. כלומר, יש לך מחוסר זמן אחר, שאם נשחט הבן היום, האם כל זה היום מחוסרת זמן ואסור ליקרב וכן אם נשחטה האם הבן מחוסר זמן, וזה נוהג בין בחולין בין במוקדשין, דאינו אלא מדת רחמנות כגון: כי יקרא קן צפור, שאינו מזהיר כי אם על האם, וכן לא תבשל גדי בחלב אמו, והאי דקאמ' אתו, דדרך לומר לנקבה לשון זכר, כמו: עמד פתח האהל, ולא בשביל שהקב"ה מרחם על הקן ובבהמה, אלא בשביל ישראל, שלא ינהגו עצמם דרך אכזריות. הגה"ה:

**פסוק לג**
**המוציא אתכם מארץ מצרים**. על מנת להיות לכם לאלהים ושתשמרו מצותי:

## פרק כג

**פסוק ד**
**אלה מועדי ה'**. לפי שבמועדים איכא קרבנות ומוספין שהכהנים מקריבין כתובין הכא בי ת"כ, ומשום הכי קאמר והקרבתם אשה לה', ומיהו המוספין לא נתפרשו אלא בפרשת פינחס:

**פסוק י**
**והבאתם את עמר ראשית קצירכם**. שאין דרך ארץ שתאכלו מן חדש עד שתביאו ממנו דורון לפני הקב"ה; ומן השעורים היה בא, דכתיב ביה: אביב, וכתיב במצרים: כי השערה אביב, מה להלן שעורים אף כאן שעורים:

**עומר**. עשרית האפה, ודרך עומר אחד שתצא ממנו עשירית האפה, ולפיכך אותה מדה עומר:

**פסוק יא**

**והניף**. כאדם שמדרין לפני המלך שנוטל על כפיו ומדרין, ואמרו רבותינו שמוליך ומביא מעלה ומוריד כדי להניא רוחות רעות וגשמים וטללים רעים:

**ממחרת** יום טוב של פסח, כמו שפירשו רבותינו בפרק ר' ישמעאל במנחות, ולכך נאמר למעלה: שבעת ימים מצות תאכלו, ובמקום אחר: ששת ימים, שבעה מן הישן וששה אף מן החדש, אבל ביום ראשון של פסח אינו יכול לעשות מצות מן החדש:

**פסוק יג**

**ומנחתו שני עשרנים**. אמרו רבותינו: יצא כבש זה מכלל כל הכבשים שאין לך כבש בתורה שמנחתו אלא עשרון וזה שני עשרונים. ונראה לפי הפשט, כי אחד מאלו שני עשרונים הוא העומר שהוא עשרון, והוא בא עם זה הכבש, והעשרון השני הוא עשרון הראוי למנחתו, תדע, שהרי אינו מוסיף בנסך כי אם רביעית ההין כמו לשאר כבשים, שאם בא להוסיף למנחה שני עשרונים כמו לאיל, היה לו להוסיף נסך, להביא שלישית ההין יין כמו לאיל. אלא אחד עשרון העומר, שבא להתיר החדש. וי"ל שלכך כפל מנחתו של כבש זה, לפי שהוא תחלת הקציר והוא סימן ברכה לתבואות שיכפלו וירבו:

**פסוק יד**

**את קרבן אלהיכם**. העומר, דהכבש אינו מעכב החדש, דנאמרה למעלה הבאה: והבאתם את עמר, ונאמרה כאן הבאה: עד הביאכם את קרבן, מה להלן עומר אף כאן עומר:

**פסוק טו**

**וספרתם לכם ממחרת השבת**. יום טוב, כמו למעלה. **שבע שבתות**. וכתיב: תספרו חמשים יום, דמצוה למימני יומי ומצוה למימני שבועי:

**פסוק טז**

**תספרו חמשים יום**. לכבוד תורה צוה הקב"ה לספור, משל לאדם אחד שהיה חבוש בבית האסורים, בא לו מבשר אחד מעבדי המלך ואמר לו: יום פלוני יוציאך המלך מבית האסורים, ולאחר חמשים יום ליציאתך, יתן לך בתו. אמר: ולואי שיוציאני. לאחר שהוציאו המלך אמר: משנתקיימו דבריו שהוציאני המלך, ודאי יתקיים שיתן לי המלך בתו. התחיל למנות עד חמשים יום ונתן לו המלך בתו. כך כדבר הקב"ה עם משה: לך... והוצא את עמי (בני ישראל) מ(ארץ) מצרים, ואמר: בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה, ואתן להם את התורה, והלך משה וספר [הד]ברים לישראל, ולא שמעו אל משה, מעבודה קשה, אמרו: שיוציאנו ממצרים משעבוד, אין

אנו יכולים להאמין, אף כי יתן לנו את התורה. עד שיצאו, התחילו ישראל למנות: מתי יתן להם התורה, ונתנה להם לסוף חמשים יום ליציאתם, וצוה הק[ב"ה] שיספרו בכל שנה לחבב עליהם התורה, שנתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם כך שמעתי מאבא מורי זצוק"ל ולפי שחמשים יום יותר משבעה שבועות יום אחד, הכי קאמר: עד ממחרת השבת השביעי תספרו ולא עד בכלל, ובחמשים יום: והקרבתם מנחה חדשה. ואע"פ שנקרב כבר העומר מן החדש ההוא מן השעורים וזה מן החטים. והעומר מתיר חדש במדינה בכל העלם ושתי הלחם במקדש להביא מנחות מן החדש:

**פסוק יח**

**והקרבתם על הלחם**. אלו הקרבנות באים בשביל הלחם, לבד מוספי יום טוב הכתובים בפרשת פנחס, תדע שהן מופרשין, דהתם שני פרים והכא פר אחד, והתם איל אחד והכא שני אלים, ועוד דאי סלקא דעתך דהני מוספין נינהו מאי שנא מוספי שבועות שפי' הכא, ומאי שנא שאר ימים טובים שלא פירש מוספין אלא בפרשת פינחס:

**ומנחתם ונסכיהם**. כמו שמפורש במקום אחר, שלשה עשרונים מנחה וחצי ההין נסך לפר, ושני עשרונים ושלישית ההין לאיל, ועשרון ורביעית ההין לכבש:

**פסוק כ**

**על שני כבשים**. של שלמים, שהיו נאכלים עם הלחם:

**קדש יהיו לה' לכהן**. ולא יאכל זר מהן כמו משאר שלמים, לפי שהן באין בשביל הצבור:

**פסוק כב**

**ובקצרכם**. לפי שמשבועות ואילך עיקר הקציר, והתחיל לדבר והעומר שהוא תחלת הקציר, הזכיר כאן לקט ופאה:

**לא תלקט לעני**. להזהיר עני על שלו, אפילו עני צריך להניח פאה בשדה, ואף שלא ילקט אדם לקרובו עני, אלא יניחנה לעני הנמצא ראשון, ואם עבר ולקטה לצרך קרובו, פלוגתא אם זכה לו אם לא זכה לו:

**אני ה' אלהיכם** ולשמי ובאהבתי תרחמו את העניים, ולא להתגדל עליהם:

**פסוק כז**

**אך בעשור**. לפי שכל החגים מקראי קדש היו נקראים לאכל ולשתות ולהתענג ולשמח, כתב כאן: אך בעשור יהיה מקרא לכם היום ולהרבות בו קרבנות, אך תענו בה' ענ[ו]ים שפירשו רבותינו, כי יום כפורים הוא ותענו שיכפר הק[ב"ה] לכם עונותיכם. אך, כמו: אבל, בכל החגים תענגו אך ביום הכיפורים תענו:

**פסוק לו**

**עצרת הוא**. אני מעצר אתכם ביום השמיני, כמו: ולא יעצרכה הגשם, אע"ג שכבר זמן שבעה ימי סוכה עברו, אעצר אתכם יום אחד שלא תלכו עדין, משל לאדם שהיו באי בניו להקביל פניו, פעם ראשונ[ה] אמר להם: מתי תחזרו? לראותו. אמרו עד חמשים יום. אמר להם: לכו לשלום, שניה אמר להם: מתי תחזרו? אמרו לו: קודם ארבעה חדשים. אמר להם: לכו לשלום. פעם שלישית, אמר להם: למתי תחזרו? אמרו לו: יש לנו אונס ולא נוכל לבא עד ששה וז' חדשים. אמר להם: אם כן, תעכבו עדין יום אחד שאשבע לראותכם מאחר שתאחרו לבא. כך ישראל כשבאים בפסח, אמר הכתוב: ופנית בבקר והלכת לאהליך, שהרי תבאו בשבועות, וכן בשבועות, שהרי תבאו בסוכות, ומן הגשמים לא הטריחו הקו[ב"ה] לבא עד הפסח:

**פסוק לט**

**אך בחמשה עשר יום**. כלומר, בכל החגים תעשו שמחה אבל בסוכות, באספכם את תבואת הארץ, שכבר אספתם כל תבואת הארץ והכל תחת מפתח ואין לכם שום מחשבה, כי אם לשמח, כדכתיב: והיית אך שמח, אין לך עסק רק השמחה, גם עבר יום הכפורים ונמהלו עונותיכם תוסיפו שמחה על שמחתכם:

**פסוק מ**

**ולקחתם לכם** [**ביום הראשון**] **פרי עץ וכו'**. כדי שתראו שיצאתם זכאין מבית דין, שתראו כשרים שמוליכים בידם פירות יפות לריח טוב, וענפי עץ לטיל ותשמחו שבעת ימים לבד שמיני עצרת, אבל בפסח אתם טרודים ללקט תבואות מן השדה, כגון שעורים ושאר פירות המתבכרות, ולסמוך שדותיכם ולכך אמרתי לכם: ופנית בבקר והלכת לאהליך, וכן בשבועות שהרי זמן לקיטת החטין ולשמר: אבל עכשיו הרי אתם פנויים, והוצאת מעשר שני מפירותיך ויש לך מה להוציא בירושלים, דבר שאין אתה יכול להוציא כי אם שם ושמחתם לפני ה' [אלהיכם] שבעת ימים:

**ולקחתם**. לקיחה תמה, שתהא ארבעת המינין ביחד, שארבעה מינין שבלולב מעכבין זה את זה, ואפילו לר' יאשיה דאמר: משמע שניהם כאחד ומשמע אחד אחד בפני עצמו, דהא כתיב: ולקחתם:

**פסוק מב**

**כל האזרח בישראל ישבו בסכת**. כלומר, אפילו האזרחים המיושבים בישראל, שיש להם בתים ופלטין גדולים, ישבו בסכות. ורבותינו דרשו: להוציא את הנשים, שלא נילף חמשה עשר חמשה עשר מחג המצות, שנשים חיבת במצה אעפ"י שהיא מצות עשה שהזמן גרמה שכל שישנו בבל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה. וכבר פירשתי ששלשת

הרגלים באים בזמן שמחה, הפסח בתחלת קצור שעורים ושבועות בתחילת קציר חטים וסכות לאחר שאספו הכל ושמו הכל באוצר, ורצה הקו[ב"ה] להתערב בשמחתם של ישראל שיעשו שמחתם לשם מצוה, וכשבאין לאסף בביתם מן השדות שישב שם בסוכות לשמר פירותיהם, כדכתיב: באספך מגרנך ומיקבך, ומשמע כשתאסף הבית[ה] כמו: ואין איש מאסף אותם הביתה, מסוכת הגרן והיקב תעשה סוכה לשם שמים, ומה שאמרה תורה שמצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות, וכן עבדים דגמרי לה לה מאשה, לפי שהן ברשות אחרים ויש להן בעלים, ושמא לא יתרצו להם בשעת הזמן שיוכלו לעשות המצוה בזמנה, או יצוה עליהם שום דבר שלא יהא להם פנאי ופטרם הקו[ב"ה] ברחמיו, אבל מצות עשה שלא הזמן גרמה, אי אפשר שלא ימצאו מקום לקימה, ואם לא יוכל היום יוכל למחר; ומצה, שמחה והקהל שנשים חיבות, טעמא אחרינא הוא, דגבי מצה כיון שאינה יכולה לאכל חמץ שהוא בכרת, איך יאמר לה: לא תאכלי מצה, הלא הוא חייב במזונותיה, ושמחה איך יאמר לה: לא תשמחי היום, הלא הוא חיב לשמחה דאמרינן: אשה בעלה משמחה, וכיון שהמצוה עליו לא יבטלנה, וכן הקהל, עליו מוטל להקהל, דכתיב: הקהל את העם האנשים [והנשים] ולא אמר: יקהלו הנשים, וכל אלו על הבעל מוטלות. ותורה ופריה ורביה [ופדיון הבן] שפטרן הכתוב אע"פ שלא הזמן גרמה, תורה, דכתיב: והגית בו יומם ולילה, שצריכה קבע, וכיון שיש להן בעלים אינן יכולות לקבע את עצמן; פריה ורביה, אין דרך אשה שתחזר אחר פריה ורביה, אלא האיש מחזר אחר אבדתו; ופדיון הבן, מה שקנתה אשה קנה בעלה ובמה תפדנו אם לא יפדנ' הבעל, ואע"פ שיש אלמנות וגרושות לא חלק הכתוב. אבל העונשין והדינין והמיתות חייבן הכתוב. העונשין, דיאן לך אדם אכזר בעולם שיאמר לאשתו עשי דבר זה שתענשי עליו, והדינין, כי היכי דתיהוי להו חיותא, כמו שפירשו רבותינו, דאם לאו לא יהיה אדם נושא ונותן עמהן, והמיתות, כמו שפירשו רבותינו, דאם לא כל המוצאן יהרגן, אם לא יתחיבו על אחרים ואחרים עליהן. ובל תקיף ובל תשחית ובל תטמא למתים שלא חיבן הכתוב, אעפ"י שהם לאוים, משום דלא שייך בהן בל תשחית, שהרי אין דרך להן להיות זקן, ואם יש לה כדאמרינן: זקן האשה והסריס הרי הם כזקן לכל דבריהם, הני מילי לענין נגעים, אבל לענין השחתה דין הוא שתשחיתנה בכל ענין שתוכל, בין בתער בין במספרים בין במלקט, שלא תשנה מחברותיה; בל תקיף, אם מקפה שערה, דבר שאינו נראה הוא, שהרי שער באשה ערוה, ומה בכך? וגם אין חוק לנשים שמקיפות עצמן לע"ז, אלא כולן מגדלות שער כלילי(ת), וכל שאינו בהשחתה אינו בהקפה, ובל תטמא למתים, לפי שהשנים קלות בדעתן ומקוננות על המת יותר מן האנשים, ירדה

תורה לסוף דעתן שלא יוכלו להעמיד עצמן מלטמא, ועוד שלא הזהיר על הכהנים אלא לפי שהם נכנסים לעבד לפני הקב"ה וצריכין להזהר מן הטומאה, ואין ישראל מוזהרים על הטומאה וכל שכן הנשים:

## פרק כד

**פסוק ב**

**ויקחו אליך שמן זית**. לפי שבזה הספר סדר כל תשמישי המשכן הקרבנות ומלוי יד הכהנים והפרשת הטומאות שאוסרות לבא במקדש ולאכל קדשים, בא עתה לפרש סדור המנורה והשלחן, והקטרת כבר נזכר[ה] באחרי מות, גם סדר יום הכפורים:

**להעלת**. שצריך להדליק נר שתהא שלהבת עולה מאליה:

**פסוק ד**

**יערך את הנרות**. שמא יערך לשון תקון שמדשנו ומתקנו:

**פסוק ה**

**ואפית אתה**. הסלת, שתים עשרה חלות:

**פסוק י**

**והוא בן איש מצרי**. וזה גרם לו שברך את השם, כי מצרים מבזים שם שמים, כמו שאמר פרעה: מי ה' אשר אשמע בקולו:

**פסוק יא**

**ויקב בן האשה... ויקלל**. מתוך המריבה אמר לחברו: ברוך פלוני שגדלך ושבראך ושמחיה אותך:

**ושם אמו שלמית בת דברי**. דברנית ומפטפטת שלום, ומחלקת אמריה, כי כן דרך מנאפת, אחת היתה ופרסמה הכתוב ללמדך שלא היו בנות ישראל פרוצות בעריות:

**למטה דן**. הוא שגרם לו המריבה. כי [ה]הוא דהוה אמר דינו דינו אמרו: שמא מדן קאתי, דכתיב דן ידין עמו:

**פסוק יב**

**לפרש להם על פי ה'**. נראה היה בעיניהם שחיב מיתה משום דכתיב: ומקלל אביו ואמו מות יומת, קל וחומר לשכינה אלא שלא רצו לענשו מן הדין, ומשום הכי כתיב: לפרש להם על פי ה' אבל במקושש ידעו אל נכון שהוא חיב מיתה, דכתיב: מחלליה מות יומת, אלא שלא ידעו באיזו מיתה הוא נהרג, ולכך כתיב: מה יעשה לו, באיזו מיתה יהרגוהו:

**פסוק יד**

**וסמכו כל השמעים את ידיהם על ראשו**. לתבע כבוד שמים וכדי שיתכפר להם מה ששמעו ברכת השם, כמו שסומכין על הקרבן כדי להתכפר, לתבע כבוד שמים, לדחפו מבית הסקילה, ואחר כך:

**ורגמו אתו כל העדה**. דכיון שיראו שידחפוהו השומעים, ידעו אל נכון שברך, שאם לא ברך לא היו מתחיבין בנפשם להרגו, ואז ירגמוהו, וכן: יד העדים תהיה בו בראשנה להמיתו, דכיון שיראו העדים שמתחילין סומכין על דבריהם (ו)רגימתו בכל ישראל, אבל [אם] לא ישלחו בו יד, אלא שאומרים עברה פלונית עבר, אין סומכין עליהם כל כך ויקשה בעיניהם, דעביד אינש דמקרי ואמר:

**פסוק טו**

**איש איש כי יקלל אלהיו**. אפילו הדין:

**ונשא חטאו**. מלקות, כדכתיב: אלהים לא תקלל. ויש לפרש אלהיו קודש ובלא עדים והתראה:

**פסוק טז**

**ונקב שם... יומת**. יהרג, נוקב מברך, כמו: מה אקב:

**פסוק יז**

**ואיש כי יכה כל נפש אדם**. כלומר, אף עלבונם אני תובע מענותנותו של הקב"ה בא להשמיענו כי הוא תובע עלבון עמו, ולא כמו שלו, ואפילו לא חסר אלא בהמתכם, דכתיב: מכה נפש בהמה ישלמנה, מלמד שהבעלים מטפלים בנבלה ואפילו מום הבהמה, שנתן מום בבהמת חברו, צריך לשלם, (ואפילו מום): דכתיב: ומכה בהמה ישלמנה ולא כתיב נפש:

**פסוק כא**

**ומכה אדם**. שעושה בו חבורה, כגון אביו, ובהחובל מוקי להאי קרא בהחובל בחברו כגון שקטע ידו או רגלו, ומאי יומת, יומת בממון, ובא לפרש בעין תחת עין לאו דוקא, אלא ממון, והיקשו כאן לבהמה לומר: מה [מכה] בהמה לתשלומין אף מכה אדם לתשלומין; ויש מפר' דאיומת דאיש כי יכה כל נפש אדם אמר, מאי יומת, יומת בממון, וטועים כי חזר בו התלמוד ממאי דאמר' לעיל דהאי לקטלא אתי, דאיש כי יכה לקטלא אי, כדמפרש בסנהדרין באלו הן הנשרפין, ותני דבי חזקיה פליג אתנא דהחובל ומוקי האי קרא נמי לקטלא ודרש: מה מכה בהמה לא חלקת בו בין שוגג למזיד, בין מתכוין לשאין מתכוין לפטרו ממון אלא לחיבו ממון, אף מכה אדם (ו)לא תחלק בו לחיבו ממון אלא לפטרו ממון:

**פסוק כב**

**כגר כאזרח**. כלומר, כשם שאני תובע עלבון האזרח, כך אני תובע עלבון הגר ובהמתו:

**אני ה' אלהיכם**. בטריוטיינרא [בלע"ז] לגר כמו לאזרח:

**פסוק כג**

**וירגמו אתו אבן**. השומעים:

**ובני ישראל עשו**. לרגם אחריהם, אי נמי וירגמו אותו אבן כל ישראל, ובני ישראל עשו, קיימו עליהם כל האמור בפרשה גבי דין אדם ובהמה:

## פרק כה

### פסוק א

**בהר סיני**. כל הפרשיות כולן של מעלה מראש הספר עד כאן נאמרו מאהל מועד, וכולהו שייכו באהל מועד הקרבנות הטהורות והט[ו]מאות שצריכין ליזהר מליכנס ומלאכל בקודש בטומאה, כגון זבים ומצורעים ובעלי קריים ויולדות ומלואין וכל הענין, אבל אלו שתי הפרשיות בהר סיני, ומיהו משום דשייכי קצת שמדברות בשביעית ויובל וערכין דשייכי בכהנים, שהכהנים מקדשים השנים וביובל כתיב: והעברת שופר תרועה וכתיב: ובני אהרן הכהנים יתקעו בחצוצרות, וגם מדברות בחרמים שהם לכהנים, ובערכין שהכהנים מעריכין, נצטרפו הכא בת"כ, ומשום דלא תיסיק אדעתין דנאמרו באל מועד, כתב דבהר סיני נאמרו:

### פסוק ב

**שבת לה'**. שתהא ניכר שהוא של הק[ב"ה] כמו שפירשו רבותינו, מאי טעמא דשביעית זרעו שש ושבתו שביעית כדי שתדעו שהארץ שלי היא, וכן הוא אומר: כי לי הארץ:

### פסוק ה

**ואת ענבי נזירך**. כשם שהתבואה הבאה מן הגרגרים הנושרים בלא חרישה וזריעה קרויין [ספיח], כן הענבים הבאים בכרמים בלא זמור ובלא תקון קרויים נזירים, ועל שם שהבעלים נפרשים מהם ומניחים אותם קורא אותם נזירים, כמו: וינזרו מקדשי, וכן תרגום אונקלוס:

### פסוק ו

**והיתה שבת הארץ לכם לאכלה**. לא לסחורה ולא להספד ולא לזלוף ולא למלוגמא ולא למשרא ולא לכביסה, ומיהו באכילה מותר, ובכל דבר שהנאתו ובעורו שוה שהם דומיא לאכילה:

**לך ולעבדך ולאמתך**. כלומר, כולכם שוים, כשם שאינם יכולים למעט כי הפקר הוא, והכל אוכלים משולחן הגבוה:

### פסוק ז

**ולבהמתך וללחיה אשר בארצך**. שאפילו החיה אין לך רשות לגרש מתוך השדה, פי שאינה שלך, והקיש בהמתך לחיה, וכיון שכלה לחיה מן השדה כלה לבהמתך שבבית, וכשם שחיה אוכלת ופטורה מן המעשר, (כך בהמתך אוכלת ופטורה מן המעשר) שהרי אין לה אדון שיעשר לה, כך בהמתך אוכלת ופטורה דהא הפקר הוא, וכל שהוא אכל

ונשמר וגדולו מן הארץ חיב במעשר, אבל הפקר לא, והוא הדין לתרומה, שפירותיה של שבועות פטורות מהכל:

**פסוק ח**

**וספרת לך** נראה לי, מצוה על בית דין לספר שני היובל ולמימני שני ושבתות כדרך שאנו מונין יומי ושבועי לעומר, דמנינא לא אתא לאשמועינן:

**פסוק ט**

**והעברת שופר**. העברת קול שופר:

**פסוק י**

**וקראתם דרור**. שיוצאים עבדי חפשים:

**לכל ישביה**. בזמן שכל יושביה עליה, ולפי הפשט, שהמוכר עצמו [ל]חוצה לארץ לגוים, אין לו דרור, שאין ידנו תקופה עליהם, ואורחיה דקרא הוי דא, ולכך כתיב: ישביה, לאותם שיושבים בארץ ישראל:

**ואיש אל משפחתו**. שבמשפחתו, ולפי הפשט, האיש חוזר ואין בניו שיש לו מן השפחה חוזרין עמו אפילו ביובל, שאין להם משפחה:

**פסוק יא**

**לא תזרעו ולא תקצרו**. הרי לך שתי שנים מקודשות זו אחר זו, שביעית ויובל:

**פסוק יב**

**קדש תהיה**. שתופסת דמיה. **תהיה**. שבהויתה תהיה, שאינה יוצאה מדין שביעית אלא, אחרון אחרון נתפס ופרי עצמו אסור:

**מן השדה תאכלו את תבואתה**. שאין מכניסין אותם לאוצר, אלא הולך ולוקט מן הנמצא בשדה כדי לאכל ואוכל, ואחר כך חוזר עד שתכלה לחיה, דאין דרך לאסף פירות שביעית, כדאמרינן: בתחלה היו [קורין] אותם אוספי שביעית, וביובל אם נמנה לשמיטה הבאה או עומדת לעצמה, פלוגתא דר' יודא ורבנן, דלר' יודא שנת חמשים עולה לכאן ולכאן, ולרבנן עומדת לעצמה:

**פסוק יג**

**בשנת היובל הזאת תשבו**. קרא יתירא ולרבות שאפילו התנה לעשרים הכל כמו שפיר' רבינו. והשמטת כספים הנה היא במשנה תורה:

**פסוק יז**

**ולא תונו איש את עמיתו**. למכר כפי שהקרקע שוה, שהרי תחזר, ואעפ"י שאין אונאה לקרקעות, הכא יש אונאה, שאין הקונה קרקע בא"י קונה רק התבואות, כדמפר' קרא: [כי] מספר תבואת הוא מכר לך, כי מספר תבואות, שאם היו שנים כשני אליהו או שנת

שדפון וירקון, אינו ממעט בחשבון הכסף אם בא לגאל, וכן שתי שנים שאמרו חכמים שצריך להניחה בידו, צריך שיהיו שנים של תבואה:

**פסוק יח**

**וישבתם על הארץ לבטח**. אל ירע בעיניכם, כי בזאת תשבו בטח:

**פסוק יט**

**ונתנה הארץ פריה**. שאשלח בה ברכתי. ואף לפי נוהג כשהארץ שובתת היא מתחזקת להרבות פירות, ודרך בני אדם להובירה:

**פסוק כ**

**ולא נאסף**. מאחר שלא נזרע מהיכן נאסף? מכאן אמר ר' עקיבא ספחים אסורים, אבל רבנן דלא דרשו הכי אמרו דאין ספחים אסורים מן התורה אלא מדרבנן, כגון גדולי תרומה תרומה, וספחים דפליגי בהו הם ספחים הגדלים מן הגרגרים של שביעית לאחר זמן הבעור שהם אסורין, (והם ספחים) וספיחין של שביעית דבר פשוט הוא דלפני הבעור אסורין, כיון שכלו לחיה שבשדה, כדדרשינן מלבהמתך ולחיה, וכן פירשתי בהלכת ספחים בפסחים:

**פסוק כא**

**לשלש השנים**. לפי הסברא נראה לי, דאשנת היובל קאי, שיש שתי שנים מקודשות זו אחר זו, וצריכה התבואה הנלקטת בששית מפסח ועד תשרי, שמיטין ויובלות מתשרי מנינן, שתספיק לשביעית, לשמינית שהיא יובל ולתשיעית עד שילקטו מה שילקטו בעשירית בפסח, והן שלש שנים:

**פסוק כב**

**וזרעתם את השנה השמינית**. האי קרא קאי אשביעית, (דכל שמיטה ושמיטה):

**פסוק כד**

**גאלה תתנו לארץ**. שמכירת א"י אינו אלא כל זמן שירצה המוכר לגאל או קרוביו לפי שני היובל יגאל, כך מפרש ואזיל:

**פסוק כה**

**כי ימוך אחיך**. שאינו יכול לגאל:

**ובא גאלו הקרב אליו וגאל**. ואין הקונה יכול לעכב, וכל שכן אם השיגה ידו של מוכר:

**פסוק כו**

**והשיגה ידו**. אבל אינו לוה וגואל:

**כדי גאלתו**. אבל אינו גואל לחצאין, שיתן מעותיו בעין רע זוזא זוזא דאפסדינהו מיניה, ואעפ"י שאין עליו אלא תרעומות, הכא כיון דהקרקע בידו לא יקח מעותיו אלא ביחד, ולכך כתיב: כדי גאלתו:

**פסוק כז**

**וחשב את שני ממכרו**. שיחשב כמה יש משמכרו לו עד היובל, וכמה עולים דמי המקח לכל שנה, וכמה עמדה בידו, והיותר יחזיר לו:

**פסוק כט**

**בית מושב עיר חומה**. דאותו ודאי, כיון שהעיר מוקפת חומה, קרקע הבית לעולם אינו עומד לזריעה, והקב"ה לא הקפיד אלא בקרקע שחיות האדם תלויה בו כגון שדה וכרם וכל קרקע שעושה פירות, שאין הקב"ה רוצה דלפסקוה לחיותיה, ולכך אמר שלא תמכר לצמיתות אבל לבית דירה אין בה בית מיחוש כל כך, אלא שנתן לו הקב"ה זמן שנה תמימה שאם יוכל לגאל יגאל; אבל בתי החצרים פעמים שאדם עושה אותה שדה פרי, הרי היא כשדה ולא תמכר לצמיתות:

**פסוק לב**

**בתי ערי אחזתם**. אעפ"י שהיא מוקפת ולא תמכר לצמיתת:

**גאלת עולם**. אעפ"י לאחר מלאות שנה תמימה:

**פסוק לג**

**ואשר יגאל מן הלוים**. שאם ישראל מכר בית עיר חומה ללוי:

**ויצא ממכר** [**בית**] **ועיר אחזתו ביובל**. כלומר, אין לה דין בתי עיר חומה, שכשם שאין ישראל יכול לקנות לצמיתות מלוי, כך אין הלוי יכול לקנות מישראל לצמיתות, אלא יגאל או יצא ביובל. **כי בתי ערי הלוים**. מ"ח עיר שהיו להם בא"י ו' ערי מקלט ומ"ב שניתוספו עליהן כדכתיב: ועליהם [תתנו] ארבעים ושתים עיר, ואין להם מחוזה אחרת ולא שדות וכרמים אלא הערים ומגרשיהן, ולפיכך אין הקב"ה רוצה שימכרו לצמיתות, וכשם שאין מוכרין לישראל לצמיתות, כך אינם קונים מישראל לצמיתות, כדכתי: ואשר יגאל מן הלוים. ורבותינו דרשו: לוי שמכר ללוי ורצה לגאל שדינו כישראל שקנה מלוי:

**פסוק לד**

**ושדה מגרש עריהם לא ימכר**. לצמיתות, אי נמי, כשם שלישראל הבית נמכר לצמיתות והשדה אינו נמכר לצמיתות, כך ללוים כיון שהבית אינו נמכר לצמיתות שדה מגרשיהם אינו נמכר כלל וכלל:

**פסוק לה**

**ומטה ידו**. שאינו יכול להשיג מה שהוא צריך, ומדרש לפי שיד מקבל מתנה מלמטה ויד הנותן מלמעלה, שיך לומר בעני: ומטה:

**והחזקת בו**. על ידי מתנה או על ידי הלואה אבל לא בריבית, כדמפרש ואזיל:

**וחי** (**אחיך**) **עמך**. עשאו הכתוב טפל לך, שחייך קודמין לחיי חברך:

**פסוק לט**

**עבדת עבד**. עבודה מבוזה כגון לנקות הרפת וכיוצא בה, ורבותינו דרשו: בו אין אתה עובד עבודת עבד, אבל בבן חורין כגון אינשי דלא מעלו, אתה עובד, וכדרשינן: לעולם בהם תעבדו, ובאחיכם [וכו'] וכדרב שעורים אחוה דרב סלא דנקיט אינשי דלא מעלו ואייעל להו בגוהרקי דרבא, דאינו קשה כל כך לבן חורין כמו לעבד, משום דאי בעי עביד ואי בעי לא עביד:

**פסוק מ**

**כשכיר כתושב**. שניהם שכורים, אלא שזה שכר יום וזה שכר שנה, וכשם שלשכיר אין אתה יכול לצוות לו עבודה קשה בעיניה שהרי יחזר בו מיד, דפועל חוזר בו אפילו בחצי היום, כך לא תצוה לו עבודת פרך, ולא יהיה חלוק בינו ובין השכיר אלא עד שנת היובל יעבד עמך:

**פסוק מא**

**הוא ובניו עמו**. כל עבד שאינו יוצא ביובל, כגון עבד כנעני, הרי הוא ובניו ובני בניו משועבדים אבל זה כיון שיוצא אין לך שום טענה על בניו ועל דורותיו, שהרי הוא עצמו נעשה בן חורין; ורבותינו דרשו שהאדון חיב במזונות בניו:

**פסוק מג**

**לא תרדה בו בפרך**. שנה הכתוב להזהיר טפי על דבר זה:

**פסוק מד**

**ועבדך ואמתך אשר יהיו לך**. ש[י]היו לך אותן מלאכות מכוערות מן הגוי' וגו':

**פסוק מח**

**אחרי נמכר גאלה תהיה לו**. שלא תדחה אבן אחר הנופל, ולפי פשוטו, אחרי נמכר, כאדם שקובל ואומר אחרי שעשיתם שלא כהוגן, שלא החזקתם אותו כמו שאמרתי לכם: וחי אחיך עמך, ולא יצטרך לעם אחר ונמכר לגוים, גאלה תהיה לו, מהרו לגאל אותו שלא (יטמא) [יטמע] ביניהם:

**פסוק מט**

**או דדו או בן דדו**. הקרוב קרוב קודם:

**או השיגה ידו ונגאל**. שאין גופו קנוי, ולא אמרינן ביה: מה שקנה עבד קנה רבו:

**פסוק נ**

**וחשב עם קנהו**. מדקדק עם קונהו, שאין באין עליו בעקיפין, דגזל גוי אסור:

**פסוק נא**

**אם עוד רבות בשנים לפיהן ישיב**. דרש רב נחמן בר יצחק להני קראי כסיני, נתרבה כספו, שלמד אומנות ושוה יותר ממה שהיה שוה בשעת קנין, לא יוכל הקונה לומר:

אולי היה עומד עמי עד היובל, כך וכך היה מרויח, אלא לפי כסף מקנתו, לפי הדמים שקנה אותו בהם ישיב לו משנים הנותרות:

**פסוק נב**

**ואם מעט נשאר בשנים**. שנתמעט כספו שחלה ותש כחו, אינו שוה כמו שהיה שוה בעת קנין:

**כפי שניו**. מונין עמו כמו שאומדין אותו שיוכל להרויח עד היובל ולא לפי הקנין, ולפי הפשט, שנים הנותרות ישלם אם רב, אם מעט:

**פסוק נד**

**ואם לא יגאל באלה ויצא בשנת היבל**. אבל בשש אינו יוצא, באלה נגאל ואינו נגאל בשש:

**הוא ובניו**. כמו שפירשתי שיציאתו גורמת לבניו חירות, דאין דרך לומר שהגוי חיב במזונות בניו, דגוי לאו בר מעבד מצוה הוא:

**פסוק נה**

**כי לי בני ישראל עבדים**. ולפיכך אין אדם יכול לקנותם לצמיתות, אפילו אותם היורשים אותם אינם אלא כמו אריסי בתוכה:

**אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים**. ומאותה שעה נעשו עבדי, וקודם שטר שעבודי לכל אדם:

**אני ה' אלהיכם**. המחזיק אתכם בני חורין ואת ארצכם:

## פרק כו

**פסוק א**

**לא תעשו לכם אלילים ופסל**. שלא יועילו לכם כלום:

**ואבן משכית**. פי' רש"י לשון כסוי, מכסה בה את הרצפה, ויש לפרש לשון צפיה וראיה כגון: סוכה ברוח הקודש, אבן שיש בו צורה ובני אדם צופים אליה, והמשתחוה שם נראה כמשתחוה לצורה:

**פסוק ב**

**את שבתתי תשמרו ומקדשי תיראו**. שלא תמכר עצמך לגוי, שהוא יצוה לך לעשות מלאכה בשבת:

**ומקדשי תיראו**. קדושתי תיראו ולא תמכר עצמך לגוי שתחלל שם שמים שיעשה תועבות וחלול השם, וגם עבד משו[י]ם עבדים לעבד(ו) ע"ז, וכן הוא אומר: תחללו את שם קדשי באמר להם וגו':

**פסוק ג**

**אם בחקתי תלכו ואת מצותי** [**תשמרו**]. שתעשו מה שעליכם לעשות אף העננים והארץ והאילנות שנבראו בשבילכם יעשו לכם מה שעליהם לעשות, שאצוה העננים לתת גשמים בעתם, בעת הצרך, ולא מרובים יותר מדאי ולא מועטים יותר מדאי:

**פסוק ד**

**ונתנה הארץ יבולה**. כמו שיש עליה לעשות, ועץ השדה יתן פריו:

**פסוק ה**

**והשיג לכם דיש**. וכמו שתהיו תדירים במצותי וללמד תורתי בלא בטול, כך תהא ברכתכם בלא הפסקה, כדכתיב: והשיג לכם דיש את בציר, שלא יהא הפסק בין ברכה לברכה:

**ואכלתם לחמכם לשובע** נפשכם, כי מה מועלת רוב התבואה אם לא יוכלו לאכלה, ואפילו הם בריאים ויש להם תבואה הרבה, מה מועיל אם יאכלוה בפחד ורעדה, לכך נאמר: וישבתם לבטח בארצכם:

**פסוק ו**

**ונתתי שלום בארץ**. לפי שיש בני אדם בעולם שיושבים בטח ואינם שמים פחד על לבם, אבל היה להם לירא אם היו שמים על לב, ויש בני אדם שיראים ומתפחדים אעפ"י שאין צריך, לכך נאמר: וישבתם [ל]בטח, שלא יהיה לבבכם נרעד, ולא לשוא תבטחו, כי נתתי שלום בארץ, ואין שום מזיק שיחריד, לא חיה רעה ולא חרב:

**וחרב לא תעבר**. אפילו חרב של שלום, שיש לו שלום עמכם והולך על עם אחר, שאין לך חרב של שלום יותר מפרעה נכה, ונכשל בה יאשיהו:

**פסוק ז**

**ורדפתם את אויביכם**. ואם תאמרו: אחרים לא יבאו עלינו ואף אנו לא נוקמ' מאויבינו, לכך נאמר: ורדפתם את אויביכם, ותנקמו בהם, שהם יפלו לפניכם לחרב לפניהם. קודם שתשיגו אותם שתהיה חרב איש ברעהו:

**ורדפו מכם חמשה מאה**. חמשה מכם ירדפו מאה מהם:

**ומאה מכם**. שאז יראה חיל, ויהיו סבורים שבחיל גדול אתם באים וינוסו רבבה מפניכם, ואם תאמר: מדה טוב מרובה ממדת פורענות, והכא במדה טובה כתיב: ומאה מכם רבבה ירדפו, והם עשרת אלפים והם מאה פעמים מאה, הרי אחד למאה, ובמדת פורענות כתיב: איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה, הרי מדת פורענות מרובה ממדה טובה, ואיכא למימר הכא רודפין והורגין דכתיב: ונפלו אויביכם לפניכם לחרב, התם יניסו אבל אינם הורגים, דלא כתיב שם ונפלו:

**פסוק ט**

**ופניתי אליכם**. שאחזיר לכם פנים ולא עורף:

**והפריתי אתכם**. שתלדו בנים הרבה:

**והרביתי אתכם**. שיגדלו הבנים ולא יהיו מתים בעודם קטנים:

**והקימתי את בריתי אתכם**. שאם תשמרו מצותי, אני אקים אותן בידכם, ואספיק לכם לעשותן ולקימן, והיתה ידי אתכם, כי הבא לטהר מסייעין לו:

**פסוק י**

**ואכלתם ישן**. בשביעית:

**נושן**. בשמינית, וכשהיה יובל ישן בתשיעית, מפני חדש תוציאו. שתספיק לכם התבואה שתמצאו ישן הרבה באוצר עדין בתשיעית:

**פסוק יא**

**ונתתי משכני בתוככם**. שתהא שכינתי ביניכם כבין המלאכים:

**ולא תגעל נפשי**. שלא תפלט אתכם, להרחיק אתכם ממני:

**פסוק יב**

**והתהלכתי בתוככם**. כשתשכנו אני אשכן עמכם, וכשתלכו ממקום למקם אני אלך עמכם:

**והייתי לכם לאלהים**. לדיין, לנקם נקמתכם מכל הקמים אליכם:

**ואתם תהיו לי לעם**. שיאמר(ו) כל העולם: אלו ודאי נכר בהם שהם עמו של הק"[בה] ואם תאמרו, מאין נדע שתעשה לנו הטובות הללו שאתה אומר לנו, לכך נאמר:

**פסוק יג**

**אני ה' אלהיכם**. כלומר הרי הרי אני ה' אלקיכם, אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, ועשיתי לעיניכם נסים ונפלאות, מהיות להם עבדים, פדיתי אתכם, ואשבר מטת עלכם, כלומר, העול שהיה מטה ראשיכם וכופף כלפי הארץ שכתוב: ואולך אתכם קממיות, שזקפתי ראשיכם, שהייתם הולכים בקומה זקופה ולא היה כופף אתכם העול, כדכתיב: ובני ישראל יוצאים ביד רמה, וכשם שאני עשיתי זאת, אני נאמן שאני אעשה עמכם מה שאני מבטיח אתכם:

**פסוק טז**

**אף אני אעשה זאת לכם והפקדתי עליכם בהלה**. אני אמרתי לכם: [והיה] אם שמוע תשמע לקול ה' אלקיך, והאזנת למצותיו ושמרת וגו', ועתה אם לא תשמעו איני רופאך, אלא אפקד עליכם חליים רעים, ויכלו עיניכם לתקות הרפואה ולא תבוא, ואז תדאב נפשכם; כל המצפה לדבר ואינו בא קרוי כליון עינים, כמו: עודינה תכלינה עיניהו אל עזרתנו הבל, כי העין מצפה והדבר לא בא עד שמכלה העין מלצפות לעצמו:

**וזרעתם לריק זרעכם**. שלא תרויחו זרעכם, כלומר שלא יוציא השדה יותר מכדי זריעה, ואותו כדי זריעה תפסידו[ן], שיאכלוהו אויביכם, שיפשטו עליכם ויקחו הכל, ומוטב היה לכם שתהיה הזריעה באוצר ולא תטרחו לחרש ולזרע ולא תפסידו, וזהו כנגד שאמר למעלה: והשיג לכם דיש את בציר, שתתבר' בידם זריעת הארץ:

**ואכלהו אויביכם**. כנגד: ואכלתם [לחמכם] לשבע:

**פסוק יז**

**ונתתי פני בכם**. לרעה, פנים של זעם כנגד: ופניתי אליכם והפריתי אתכם, שפעמים שאדם פונה פניו אל חברו מחמת חבה, ופעמים מפני זעם, כדכתיב בירמיה: כי שמתי פני בעיר הזאת לרעה ולא לטובה:

**ונגפתם לפני אויביכם**. כנגד שאמר: ורדפו מכם חמשה מאה:

**פסוק יח**

[**שבע**]. פורעניות כנגד שבע עברות של מעלה: א) ואם לא תשמעו, שאינו רוצה ללמד; ב) ולא תעשו, שמה ששמע אינו רוצה לעשות; ג) את כל המצות, כופר במצות שאינן מן השמים; ד), ואם בחקתי תמאסו, מואס באותם שעושים אותם; ה) ואת משפטי תגעל נפשכם, שונא תלמידי חכמים שדנין ונושאין ונותנין בהם; ו) לבלתי עשות, שמונע אחרים מלעשות; ז) להפרכם את בריתי, שכופר בעיקר, כך מפורש בת"כ. ולפי הפשט, שבע לאו דוקא, אלא כך דרך הכתוב: שבע יפול צדיק וקם:

**פסוק יט**

**ושברתי את גאון עזכם**. כנגד: ואשבר מטת:

**ונתתי את שמיכם כברזל**. כנגד: ונתתי גשמיכם בעתם:

**פסוק כ**

**ותם לריק כחכם**. שתזרעו ותחרשו בחנם, שלא תוציא כלום הארץ, וזהו קשה מוזרעתם לריק, שכתוב למעלה, דהתם מוציאה כדי זריעה ולא יותר, והכא ולא כלום:

**ולא תתן ארצכם את יבולה**. דרשו רבתינו: אפילו מה שמובילין לה, והינו כנגד שאמר: ונתנה הארץ יבולה:

**פסוק כא**

**קרי**. לשון קושי, מלקות ובקורות:

**פסוק כב**

**והשלחת בכם את חית השדה**. מקום: והשבתי חיה רעה מן הארץ:

**פסוק כה**

**והבאתי עליכם חרב**. כנגד: והקימותי את בריתי אתכם, ויש לפרש על ברית מילה, כלומר, אתם לא רציתם להביא עליכם חרב של מילה, אני אביא חרב של הריגה, לנקם:

**ונאספתם אל עריכם**. שלא יהא בהם כח לצאת ולהלחם כנגד האויב:
**ושלחתי דבר**. מחוץ תשכל חרב ומחדרים [דבר ו]אימה:
**ונתתם ביד אויב**. על ידי רעב, כדמפרש:

**פסוק כו**
**בשברי לכם מטה לחם**. וכן הוא אומר בשעת חורבן: ויחזק הרעב בעיר... ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה [יצאו הלילה דרך השער] בין החמתים, ונתנו ביד אויב, שהשיגו [את] צדקיהו ולקחוהו, וזהו כנגד: וישבתם [ל]בטח:
**בתנור אחר**. שעשר נשים יוצרכו למלאות תנור אחד שהוא דבר קטן:
**במשקל**. שלא נפסד ממנו, ואע"פ כן לא תשבעו; ורבותינו פירשו: שיעשו פת ניפולין, ולא יוכלו לחלק, כי אם במאזנים:

**פסוק כט**
**ואכלתם בשר בניכם**. מקום שאמרתי: והפריתי אתכם:

**פסוק ל**
**ונתתי את פגריכם וגו'**. מקום שאמרתי: והרביתי אתכם:
**וגעלה נפשי**. מקום: ולא תגעל נפשי:

**פסוק לא**
**והשימותי את מקדשיכם**. מקום שאמר: ונתתי משכני בתוככם:

**פסוק לב**
**ושממו עליה אויביכם**. זוהי נחמה, נחת רוח, שלא ימצאו עליה (ועדין) נופלים (עליה) (כמה רבבות):

**פסוק לג**
**ואתכם אזרה בגוים**. גם זה חסד, כדכתיב: צדקת פרזונו של ישראל, צדקה עשה הק"[בה] עם ישראל שפזרם לבין האומות, שאם מוצאים אותם במקום אחד היו מכלים אותם, כדאיתא בתלמוד:
**והריקתי אחריכם**. על הבאים אחריכם:
**והיתה ארצכם שממה**. שממה מכם ומאחרים:

**פסוק לד**
**אז תרצה הארץ**. שלא תעבד לא מכם ולא מאחרים:

**פסוק לה**
**אשר לא שבתה**. שבעים שמיטות בטלו ושבעים שנה היו בגלות בבל, כדכתיב בדברי הימים: עד רצתה הארץ [את] שבתותיה... למלאות שבעים שנה:

**פסוק לו**
**מרך בלבבם**. מדה טובה, ושלא יתגרו בגוים:

**פסוק לח**

**ואבדתם בגוים**. כאבדה המתבקשת:

**ואכלה אתכם**. כאכילת קשואין ודלועין שאינם מתעכלין בגוף. בגוף:

**פסוק מא**

**והבאתי אתם**. ושלחתי אותם, אינו נאמר אלא והבאתי אותם, שאני אלך עמהם ולא אעזבם:

**או אז יכנע לבבם הערל ואז ירצו את עונם**. כמו: ואחריהם בפיהם ירצו סלה, שמזכירים יום המיתה ואינם חרדים, וכן ירצו את עונם, יזכירו עונם ויתודו עליהם, כמו שאמר: והתודו את עונם ואת עון אבתם:

**פסוק מב**

**וזכרתי את בריתי יעקב**. מאחר שיתודו ויכנעו:

**ואף את** [**בריתי**] **יצחק**. גם הברית שכרתי את יצחק, שהוא מאוחר יותר משל יעקב, גם אותו אזכר:

**ואף את בריתי אברהם**. שהיה קודם אזכר. שלא אתן להם נחלה אחרת במקומה, אלא אומר: אזכר ואחזירנה להם:

**פסוק מג**

**והם ירצו את עונם** שיאמרו ויודו שיען וביען שחקותי מאסו, באה להם הצרה הזאת; והכי קאמר באחד מאלו שני דרכים יגאלו, או בכך, שאז יכנע לבבם הערל ויחזרו בתשובה ואגאלם, או בדרך אחרת, שאף גם זאת שלא יחזרו בתשובה, לא מאסתים ולא געלתים לכלות, שאם הם עושים שלא כהוגן, אני לא אאבד את אמונתי, שאני ה' אלהיהם וגאלם ברחמי, שאני הוצאתי אותם [מארץ מצרים] לעיני הגוים, ויודעים שלקחתים לי לעם, ואם לא אגאלם יתחלל שמי, וכן הוא אומר: לא למענכם אני עשה בית ישראל כי אם לשם קדשי אשר חלתם, שהיכולת בידי להציל את עמי:

## פרק כז

**פסוק ב**

**בערכך נפשת**. שיאמר ערך פלוני עלי ונותן לפי השנים, כדמפרש ואזיל, ואין ערך לפחות מבן חדש, שלא תמצא לו ערך בפרשה, ומיהו אם העריך אותו נותן דמיו, כדאמרינן: אדם יודע שאין ערך לפחות מבן חדש וגמר ואמר לשם דמים, ולהכי אמר: נפשת, שאם העריך דבר שהנשמה תלויה בו, כגון ראש האדם או לבו, נותן ערך כולו, דכל הגוף תלוי באותו הדבר, ואם העריך ידו או רגלו נותן דמים, וכן אדם יודע דאין ערך לדבר שהנשמה תלויה בו וגמר ואמר לשם דמים. מה שהוא פוחת ערכו של זקן מכמות שהיה

בחור יותר משל אשה, כשהזקינה מכמות ערכה כבחרותה, נראה לי לפי הפשט, כי דרך איש להיות אומנתו בדבר כבד לפי כחו, וכשהוא זקן תש כחו ואינו יכול לעמוד בה, לכך נפחת ערכו, כי אומנות קלה לא למד, ואומנתו כבר אינו יכול לעשות, אבל האשה אומנתה קלה, וכשהיא זקנה יכולה לעמוד בה במקצת:

**פסוק ט**

**כל אשר יתן ממנו**. יהיה קודש לעולם, שאינה בתורת פדיון, דיש לה קדושת הגוף כיון דראויה להקרבה:

**פסוק י**

[**לא יחליפנו**]. ואפילו רע בטוב אסור, דאם באת להחליף, פעמים שתהיה סבור מרע טוב ומטוב רע, שאינך יודע מה חולי יש לה או שמא טרפה היא, לכך, לא יחליפנו ולא ימיר אותו, בין שאמר זו חליפי זו, בין שאמר זו תמורת זו, נתפסת זו בתמורה וזו אינה יוצאה לחולין:

**פסוק טו**

**ואם המקדיש יגאל את ביתו ויסף חמישית**. וכן במעשר שני ובשדה הקדש ובבהמה בעלת מום, וטעמא לפי שדרך בני אדם שמקדיש ופודה הקדשו או מעשר ופודה מעשרו, שהוא מורה היתר ומזלזל לנפשיה ואומר הכל משלי אם אתן כך, לפיכך אמרה תורה שיוסיף חמישית על האומד, אבל בהקדש לא מצינו כתוב שאם הקדיש מטלטלין שצריך להוסיף חומש אם פודן, ולפי שלא הקפיד הכתוב על דמיהם, אמר שמואל: הקדש שוה מנה שחללו על שוה פרוטה מחולל:

**פסוק כב**

**אשר** [**לא**] **משדה אחזתו**. לרבות קונה שדה מאביו והקדישו ואחר כך מת אביו:

**פסוק כד**

**לאשר קנהו מאתו** שדה של קונה אינו יכול להקדיש, אלא מה שקנה ומה שיש לו בו:

**פסוק כו**

**לא יקדיש איש אתו**. אינו צריך קדושת הפה, שהרי קדוש הוא מאליו, משפטר את הרחם:

**פסוק כז**

**ואם בבהמה הטמאה**. הטמאה ממש, שאם הקדישה לדמיה למזבח או לבדק הבית, ולעיל מיירי בבהמת בעל מום:

**פסוק כט**

**כל חרם אשר יחרם מן האדם**. כגון עכן שמעל בחרם. **לא יפדה** כגון: [ו]לא תקחו כפר לנפש רצח:

**פסוק ל**
**לה' הוא**. איכא למאן דאמר ממון גבוה הוא חוץ לירושלים ואין מקדשין בו את האשה:

**פסוק לד**
**אשר צוה ה' את משה**. כדאי השליח לשלחו אל ב"י, כדאי השליח למי שנשתלח אצלו וכדאי מי שנשתלח אצלו לשלוח. **אל בני ישראל**. זכות ישראל גרמה לו:

## במדבר

### פרק א

**פסוק א**
**באחד לחודש השני**. חדש אחד אחר הקמת המשכן שנתקן המשכן להעמיד הכהנים על עבודתם ועברו ימי המילואים ונסדרו הקרבנות והזהיר עליהם על ענייני הטמאות שלא יטמאו את המשכן צוה למנות את החיילות שיחנו סביב למלך ושראויין להלחם וחילק לארבעה דגלים כדי שיחנו לארבע רוחות המשכן כי כן דרך כבוד למלך ששריו ועבדיו מקיפין אותו והוא באמצע ודרך כשרוצה להכניסן במלחמה לימנות הצבא וכן היו עושים מלכים הראשונים כשנכנסין במלחמה מונין חיילות כדכתי' ויפקדם בבזק ויפקדם בטלאים וכשחוזרין מונין אותם לידע כמה נפלו מהם כדכתי' עבדיך נשאו את ראש אנשי המלחמה וגו' וכן צוה הק' לימנות את חילו ולסדרם על דגליהם כי בעשרים בחודש זה נסעו להתקרב להלחם בכנענים אלא שמנעום המרגלי' וזה פעם ראשונה שנמנו כי ביציא' מצרים לא נמנו כי מה שהוא אומר כשש מאות אלף רגלי זה היה אומד הדעת תדע דכתי' כשש מאות ולא שש מאות ולא פרט שם שום פרט ומי איתרמי אם נימנו שלא היה שם פרט ומה שאמר באלה פקודי בקע לגולגולת מחצית השקל בשקל הקודש לשש מאות אלף זהו זה מניין שבכאן אלא שאומ' לשם כי מניין הכסף שהוצרך למשכן זהו בקע לגולגולת מחצי' השק' בשק' הקוד' למניין הפקודים שבכאן להראות חיבתן של ישראל דאיתרמי הכי שאין לומ' שנימנו שני פעמים ולא פחתו ולא הותרו אלא נרא' שהם התנדבו כסף למשכן כל אחד כפי נדבת לבו ולא הוצרך אלא בזה המניין וכשמנום ראו דהכי אתרמי ונכתב לשם ללמדינו דהכי איתרמי ובערבות מואב מנה את הנולדים מאלה סמוך לכניסתן לארץ כי אלו מתו במדבר כדכתי' ובאל' לא היה איש מפקודי משה ואהרון:

**פסוק כ**
**ראובן בכור ישראל**. לפי שבנסיע' היה יהודה ראשון נותן טעם למה מנה ראובן תחילה לפי שהיה בכור ישראל:

**פסוק מז**
**והלוים...לא התפקדו**. שלא היה מניינם שוה שאילו נמנו מבן עשרים והלוים מבן חדש ומבן שלשים כדלקמ':

**פסוק נ**
**ואתה הפקד את הלוים**. שיהיו פקידים על כך:

**פסוק נב**
**וחנו בני ישראל איש על מחנהו**. ולא יקרבו אל המשכן:

**פסוק נג**
**והלוים יחנו סביב**. בין מחנה ישראל ובין המשכן ולא יניחום ליקרב אל המשכן: **ולא יהיה קצף** ומגפה על בני ישראל כדכתי' לעיל והזר הקרב יומת וזהו קצף. **ולא יהיה** כדי שלא יהיה קצף וכן כולם ושכר אל תשת...ולא תמותו כדי שלא תמותו ולא תקיא הארץ וכן כולם:

## פרק ב

**פסוק ב**
**מנגד**. רחוק כמו ותשב לה מנגד הרחק כמטחוי קשת:

**פסוק ג**
**והחונים קדמה מזרחה**. לצד פתח אהל מועד שהוא במזרח כדתי' לפני אהל מועד משה ואהרון ובניו לפי שיהודה גדול ומלך חונה לפני שער המלך:

**פסוק יז**
**בתוך המחנות**. שזהו כבודו של מלך שחצי החיל הולך לפניו וחציו לאחריו ולפי שבני גרשון ובני מררי נוסעים בין דגל יהוד' ודגל ראובן כדי להכין המשכן כנגד הארון ואחר דגל ראובן בני קהת כדמפר' בבהעלותך ולכך אמ' בתוך המחנות ולא באמצע המחנות: **כאשר יחנו כן יסעו**. כל דגל ודגל בפני עצמו והרחק זה מזה כמו שרחוקים בחנייתם כך פי' רש"י:

## פרק ג

**פסוק א**
**ואלה תולדות אהרן ומשה**. כלומ' הכהנים והלוים ומונה בני אהרון תחילה שהם כהנים ואחר כך משה ושאר הלוים דמשפחת העמרמי שהוא מונה בתוך הלוים זהו משה ובניו שהרי לא היו לעמרם בנים אחריהם כי אם משה ואהרון ובני אהרון כבר נמנו בפני עצמם כדכתי' ויבדל אהרון קדש הקדשים ובני משה לא נבדלו משאר הלוים:

**פסוק ו**

**ושרתו אותו**. לשמור כמו שמפורש אבל עבודה לא יעבוד כדפי' במקום אחר אבל נושאים המשכן וכליו כדמפרש לקמ' והיו נושאי' המשכן ומשוררים בשעת עבודה כדמפר' בדברי הימים ועזרא ובשעת הצורך שוחטי' הקרבן כי שחיט' אפי' בזר כשירה כדכתי' בפסח שעשה חזקיהו והלוים על שחיטת הפסח וכתי' רק הכהנים היו למעט ולא יכלו להפשיט ויחזיקום אחיהם הלוים עד כלות המלאכה:

**פסוק ט**

**נתונים המה מאת בני ישראל**. כי בני ישראל מספיקים ללוים מזונות שהיו ישר' עובדים האדמה וזורעים וחורשים ונותנים ללוים המעשר כולו מתוקן ומדוגן כדכתי' וללוים הנה נתתי מעשר ישראל חלף עבודתם גוף המעשר במקום נחלתם ומה שחורשים וזורעים ומתקנים להם התבואות במקום שעובדים במשכן במקום ישראל וזהו מאת בני ישר' שבני ישראל שוכרים הלוים ונותנים אותם לכהני' לשרתם:

**פסוק יג**

**כי לי כל בכור**. ושהוספתי עליהם גם משאר ישראל שהצלתים בשעת מכת בכורות. אי נמי שהכתי בכורי מצרים בשביל ישראל דין הוא שיתנו לי בכוריהם לשרתני ואמרו רבותי' שלפי שחטאו בעגל נפסלו מן העבודה ובני לוי שלא חטאו נלקחו במקומם כדכתי' בפר' והיה עקב שמספר מעשה העגל ומיד כת' אחריו בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי ונראה שלפי אותו מעשה הבדילו דכתי' והכהני' הלוים בני צדוק אשר שמרו וגו' ולפי הפשט נרא' שאותם שמשמשין במשכן אינם ראוין לנחלה כדי שלא יתנו עסק רק בעבודת הקב"ה שיהו זריזין ומלומדין בה ובכור נוטל פי שנים בנחלה ולפיכך לקח הקב"ה לוים במקומן וצוה שלא יתנו להם נחלה:

**פסוק טו**

**מבן חדש ומעלה**. שיצאו מכלל נפלים וכן הבכורים מבן חדש:

**פסוק לב**

**ונשיא נשיאי הלוי**. שהיה נשיא על שלשת הנשיאים של שלש המשפחות:

**פסוק לט**

**כל פקודי הלוי...שנים ועשרים אלף**. ובפרטן אתה מוצא עשרים ושנים אלף ושלש מאות וזו שאלה קונטרקו' ההגמון את רבן גמליאל בבכורות ואמר לו שאותם שלש מאות בכורות היו ופדו את עצמן ולכך לא נמנו דרך הפדיום ויש מפר' שמא לא היו ראוים לשימוש ולא פדו הבכורו' ומה שפי' רבותי' נר' עיקר:

**פסוק מה**

**ואת בהמת הלוים תחת בהמתם**. של ישראל אבל לא נתן הק"ב קפידה למניין הבהמות אלא בהמה אחת של לוים פוטרת כמה בהמ' מבכורות של ישר' ונכנסו בהמות הלוים בקדושה שהלוים פטורים מלפדות בכורי בניהם וגם לויה שנישאת לישראל ובכרה בנה פטור מה' סלעים לפטר רחם תלה רחמנ' ולא שייך באב כלל אבל בהמה טהורה של כהן ושל לוי שבכרה חייבת בבכורה כדאית' בפ"ק דבכורות:

**פסוק מז**

**ולקחת חמשת חמשת שקלים**. וכן לדורות כל בכור ישראל נותן ה' שקלים לכהן ואם תאמ' מפני מה אין בני הלוים הנולדים מכאן ולהבא פודין הבכורות שיולדו להם לישראל מכאן ולהבא יש לומ' הלוים נולדים מן הלוים הללו שפדו כבר את הבכורות וכל הבכורות אינם נולדים מן אילו הבכורות שנפדו אלא מכל ישראל שלא נפדו ואותם שהם מן הבכורות שנפדו אינם יודעים לפיכך צוה הק"ב לפדות כל הבכורות שיולדו מכאן ולהבא:

## פרק ד

**פסוק ג**

**מבן שלשים שנה**. ולקמן הוא אומר מבן עשרים וחמש ואיכא למימר מבן עשרים וחמש לשורר ולהפשיט עבודות קלות מבן שלשים למשא אז הוא בכחו כמו שאמ' רבותי' בן שלשים לכח ורבותי' פיר' בן כ"ה ללמוד בן ל' לשמש ואמרו מכאן שכל שאינו רואה סימן ברכה בחמש שנים שוב אינו רואה סימן ברכה:

**פסוק ו**

**ושמו בדיו**. בכל הכלים שיש להם בדים כת' ושמו בדיו במנורה שלא היו לה בדים ובכלי מזבח הזהב שלא היו נתונין עליו לפי שהוא קטן כת' ונתנו על המוט ושמו בדיו שכתו' גבי ארן לשון תיקון דהא כת' לא יסורו ממנו וכן מפרש ביומא: **חסלת במדבר סיני**

**פסוק כב**

**נשא את ראש בני גרשון גם הם**. לפי שגרשון ראשון לבני לוי גרשון וקהת ומררי וגם במניין מבן חודש נמנו בני גרשון ראשונה ובזה המניין בני קהת ראשונה במניין מבן שלשים לפי שכאן לעבודת הקודש מנאן ועיקר העבודה לבני קהת הארון והשלחן והמנורה והמזבחות כדכתי' כי עבודת הקודש עליהם בכתף ישאו לפיכך מנן כאן ראשונה ולכך כת' נשא את ראש בני גרשון אעפ"י שצויתי למנות בני קהת ראשונה לא להניח בני גרשון שלא ימנו כי גם הם ימנו אחר בני קהת אבל בני קהת נמנו ראשונה מפני עבודת הקודש ולכך כת' גם הם:

**פסוק מז**

**עבודת עבודה**. שיר שחיט' הפשט וניתוח שהיא עבודה לעבודת הכהנים וזה היו עושים בני כ"ה:

**ועבודת משא**. שהיו עושים בני שלשים:

**פסוק מט**

**על פי ה' פקד אותם**. עשה אותם פקודים על משמרתם ומשאם בבני קהת ובני מררי כת' על פי ה' ביד משה ובבני גרשון לא כת' אלא על פי ה' ולא כת' ביד משה ונראה לפי שבראש הפרש' קהת כת' וידבר ה' אל משה פי' בסופה על פי ה' ביד משה לומר שמפי הגבורה נאמ' למשה אבל בבני גרשון כת' וידבר ה' אל משה ולא נזכר שם אהרון לכך לא הוצרך לומ' ביד משה: הג"ה:

**ופקודיו**. כל אחד ואחד:

**כאשר צוה ה'**. לכל אחד הפקיד מה שצוה הק' למשה וכל אחד זר אצל עבודתו של חבירו שהוא נמנה עליה שאינו רשאי ליקרב אליה ואם קריב חייב מיתה משום הזר הקרב יומת ומשום הכי אמרו רבותי' משורר ששיער חייב מיתה גבי רבי יהושע שהלך לסייע לר' יוחנן בן גודגדא בהגפת דלתות ויש לפרש משום דכתי' ולא יבואו לראות כבלע את הקודש ומתו וכשהוא מגיף הדלתות הוא מבליע כל מה שבקודש:

## פרק ה

**פסוק ב**

**וישלחו מן המחנה כל צרוע**. דמאחר ששכינה ביניכם ואתם חונים סביב המשכן כמלאכים צריכים אתם לטהר מחניכם מן הטמאים ומיהו אין שילוחם שוים שהרי מצורע משולח חוץ לשלש מחנות דכתי' בדד ישב מחוץ למחנ' מושבו כדמפר' בפסחי' באילו דברים וזב משולח חוץ למחנה שכינה ולמה מותר במחנה ישראל כדכתי' בבעל קרי ויצא מחוץ למחנה ולא יבא אל תוך המחנה ויצא מחוץ למחנה ממחנה שכינה ולא יבא אל תוך המחנה זה מחנה לויה וזב איתקיש לבעל קרי וטמא מת ואפי' מת עצמו מותר במחנה לויה כדכת' ויקח משה את עצמו' יוסף עמו במחנ' לויה ואינו משולח אלא ממחנה שכינה:

**פסוק ג**

**ולא יטמאו את מחניהם**. תן מחנה לזה ומחנה לזה שזה משולח ממה שאין זה משולח לכך כתב בו יו"ד לשון רבים:

**אשר אני שוכן בתוכם**. זה מחנה שכינ' שכל הטמאים משולחים משם וגם צריכין לנקות עצמן מגזל ומשבועות שקר אפי' לגזל גר שמת ואין לו גואלים צריכים להוציא הגזל

מידם ולתת לכהן כדמפר' ואזיל וגם מספק זימה כמו סוטה ולשמור נזירות בטהרה דמאחר שנקדשו לחנות סביב לשכינה צריכין לנקות עצמן מכל דופי ומכל ספק כדי שיהו כמלאכים ויש מפר' לפי שנכתב בגזל הגר ומעלה מעל בה' ובסוטה ומעלה בו מעל סמכם זה לזה נזיר אחר סוטה פיר' רבותי' שהרואה סוטה בקילקולה יזיר עצמו מן היין שהיין מביא לידי זימה דכתי' זנות יין ותירוש יקח לב:

**פסוק ו**

**כי יעשו מכל חטאות האדם**. זאת הפרשה בגזל הגר ובויקרא כת' פרש' גזל של ישראל דכתיב ונפש כי תחטא ומעלה מעל בה' וכיחש בעמיתו וגו' אבל בכאן דיבר בגזל הגר ובא ללמדך שאפילו מת גר ואין לו גואלים שצריך להוציא גזילה מתחת ידו ולהשיב לכהן וכגון שנשבע לשקר מדבעי חומש ואשם והיינו דכתי' ומעלה מעל בה' שנשבע לשקר אבל אם גזל ולא נשבע ומת הגר בלא יורשים זכה הלה במה שבידו וכן הגוזל את גביו ומת ביו נותן לאחיו או ליורשיו קרן וחומש ומביא אשם וצריך להוציא גזילה מתחת ידו ואפי' לארנקי של צדקה ויבא שיאמ' זה גזל אביו כדאמ' בהגוזל עצים וכן הגוזל את הגר ונשבע לו צריך להוציא קרן וחומש מתחת ידו ונותן לכהן שהק' זכה בו ונתנו לכהן במתנה וצריך שישיב שוה פרוטה לכל כהן וכהן של אותו בית אב דכתי' האשם המושב לה' לכהן צריך שיהא בו כדי השבה לכל כהן וכהן מדכתי' לכהן ולא לכהני' ואם רוצה לצאת ידי חובתו אם אין שם שוה פרוטה לכל כהן יוסיף משלו עד שיהא שם שוה פרוטה לכל כהן יכהן של אותו בית אב:

**פסוק ט**

**וכל תרומה לכל קדשי**. לפי שגזל הגר נותן לאנשי משמר שאינו יכול ליתנו אלא לאות' שמקריבים את אשם אומ' שתרומתו יכול ליתן לכל כהן שירצה:

**פסוק י**

**ואיש את קדשיו לו יהיה**. מלמד שכל כהן שירצה הולך לירושלים ומקרב קרבנו' שלו ואינו מוסרם לאנשי משמר, אכילתה ועבודתה שלו כלומר אינו לאנשי משמר:

**איש אשר יתן לכהן לו יהיה**. מכאן לכהן שאין לו במתנות כהונה עד שיתנום לו ואם לקחם בחזקה הרי הוא גזלן שטובת הנאה לבעלים ולפי הפשט נרא' איש את קדשיו לו יהיה שאין שום כהן יכול לומר לאיש הקרב עתה מה שאתה חייב בבית אב שלו אלא ימתין בית אב שהוא אהוב יותר. ואשר יתן לכהן לו יהיה שאם ירצה לתת לו יתן לו:

**פסוק יב**

**כי תשטה אשתו**. נכת' בשי"ן כי תנהג עצמה דרך שטות ולא כדרך בנות ישראל:

**פסוק יג**

**והיא לא נתפשה**. שלא נאנסה דאי באונס נסתרה עמו או בא עליה באונס אינה אסורה לו אלא אם כן הוא כהן אסורה אם באין עליה באונס דאמרי' היא אשת ישר' כי לא נתפסה אסורה הא נתפסה מותרת ויש לך אחרת שאעפ"י שנתפסה אסורה ואיזו זו זו אשת כהן:

**פסוק יד**

**רוח קנאה**. לוֹשִׁיאַה ב"ל:

**וקנא את אשתו**. שאמר לה לא תדברי עם איש פלוני לפני עד אחד או לפני שנים פלוגת' היא ובאו עדים שנסתרה **והיא נטמא**' ששהתה עמו כדי טומאה ומיד נטמאה לבעלה שאסור לישכב עמה עד שתשתה:

**פסוק טו**

**והביא האיש את אשתו אל הכהן**. לבדקה אם נטמאה אם לא נטמאה וזאת הבדיקה נקראת יוֹאֵישַׁ':

**מזכרת עון**. שאר מנחות באות לכפר כגון מנחת דחטא ומנחת נדבה שמן ולבונה כדי שיהא בה ריח ניחוח ועושין אותה מסולת חיטין שתבא לרצון אבל זאת אינה באה אלא לבדוק ולגלגל עון ואמרו רבותינו שלא יהא קרבה מהודר לפי שהיא עשתה מעשה בהמה שאינה מקפדת על עצמה תהא קרבנה מאכל בהמה ולפי הפשט נר' לפיכך מביאה שעורים שהשעורים לשון פקידה דמתרגמי' פוקד מסער וזאת המנחה פוקדת עונה ולא יהיה בה ריח ניחוח ולפי שהק' ארך אפים הוזקק' להביא דבר שאינו רואי אפי' להדיוט כלומר לא דיה שחטאה אלא שהביאה דבר שאינו הגון ומתוך כך יפקוד עונה אם עותה ובודקה במים ובעפר שהמים דבר חי והוא סימן לחיים אם לא פשעה והעפר סימן למיתה שאם פשעה תחזור לעפרה ומדרש אגדה שבריית' מן המים ומן העפר:

**פסוק יח**

**ופרע את ראש האשה**. ורבותינו אמרו שאוחזה בבגדיה אם נקרעו נקרעו אם נפרמו נפרמו עד שמגלה את לבה ומביא חבל המצרי וקושר על דדיה אבל ר' יודא אומ' אם שערה נאה לא היה סותרו ואם לבה נאה לא היה מגלהו דחיישינ' להרהור' ודבר זה אינו מעכב וראוי להניחו לשם שמים:

**והעמיד את האשה**. קמא לשון עיכוב שאמ' לה המתיני לי עד שאכנס ואצא שהוא נכנס במשכן ולוקח משם עפר והיא אינה נכנסה ובמקדש שהיתה ברצפת אבנים היתה שם טבלא ובה טבעת קבועה ומגביה בטבעת ולוקח עפר מתחתיה ומחזיר הטבלא במקומה

והעמיד בתרא שמעמידה לפני הק' להשביעה ולהשקות' ורבות' דרשו שלכך כתיב והעמיד שהיה מסיעה ממקום למקום כדי שתודה:

**ונתן על כפיה**. כדי ליגעה:

**פסוק יט**

**והשביע הכהן אותה**. ולא אותה וחבירתה שאין משקין שתי סוטות כאחת שלא יהא לבם גס זו בזו מכאן אמרו שלא תביא שפחתה עמה שלא יהא לבה גס בה:

**ואם לא שטית טומאה תחת אישך**. שלא שטית מדרך הישר לקבל טומאה מאחר:

**פסוק כ**

**מבלעדי אישך**. שקדמה שכיבת בעל לבועל ולא שקדמה שכיבת בועל לבעל לפיכך אמרו רבותי' אין משקין את ארוסות אבל על ידי גילגול משביעין אותה כשהיא נשואה על שעת האירוסין כדכתי' ואמרה האשה אמן אמן שלא שטיתי ארוסה ונשואה שומרת יבם וכנוסה:

**פסוק כא**

**בשבועת האלה**. שבועה שיש עמה אלה משביע אני עליך אם נטמא' ואם נטמאת יבואו בה:

**פסוק כג**

**וכתב את האלות האלה**. אלות כותב ולא צוואות ואיכא למ"ד אינו מפסיק:

**פסוק כד**

**והשקה את האשה**. לפי פשוטו כמו כדי להשקות את האשה אי אנאכברה דהא לאחר הקטרת המנח' כת' ואחר ישקה את האשה את המים ומיהו פליגי בה תנאי איכא למ"ד משקה ואחר כך מקריב מנחתה ואיכא למ"ד מקריב מנחת' ואחר כך משקה והאי דכתי' והשקה ואח' כ' ישקה דרשי שאם נמחקה המגילה ואח"כ אמרה איני שותה מערעין אותה בעל כורחה או תודה:

**פסוק כה**

**והניף את המנחה**. ואף היא מניפה עמו דאתיא יד יד משלמים:

**פסוק כז**

**לאלה בקרב עמה**. שהם מכירין אותה דאמרינן תהא כפלוני':

**פסוק כט**

**זאת תורת הקנאו**'. לאשה שניטמאה:

**פסוק ל**

**או איש אשר תעבור עליו רוח קנאה**. כלומ' שלא היה אלא רוח קנאה שלא נטמאה בין שנטמאה ומתה בין שלא נטמאה:

**פסוק לא**

**ונקה האיש מעון**. שאם ניטמאה ומתה אין לאיש עון דאיהי פשעה בנפשה ואם לא נטמאה אין לו עון ממה שביישה וחשדה בחנם אע"ג דאמרי' החושד בכשרים לוקה בגופו שהרי בא להוציא' מספק איסור שאם נטמאה הרי היא אסורה לו דכתי' ונטמאה ג' פעמים אחד לבועל ואחד לבעל ואחד לתרומה:

**והאשה היא תשא את עונה**. אם נטמאה ורבותי' דרשו אם האיש מנוקה מעון שלא בא עליה משקינא לה ונסתרה אז האשה ההיא תשא את עונה בזמן שהאיש מנוקה מעון מים בודקין את אשתו אין האיש מנוקה מעון שבא עליה לאחר שנסתרה אין המים בודקין את אשתו דסתר קנויו ואין בדבריו כלום ומשרבו המנאפים נטלו מים המאררים כדאיתא בסוטה דכיון דאינם מקפידין על הודאי אין דק' מוכיח על הספק דכתי' לא אפקוד על בנותיכם כי תזנינה:

## פרק ו

**פסוק ב**

**נדר נזיר**. כיון שיפליא ויפריש לנדור שיהא נזיר סתם אסר עצמו בכל אלה דברים בעלין ולולבין בענבים וביין בין חדש בין ישן ובגילוח ושלא יטמא למתים דכיון דאמ' הריני נזיר בכלל נזיר כל האיסורין האילו האמורין בפרשה ומיהו בעלין ולולבין פלוגת' ואף בקרבן ולזמן שיפרש יהא נזיר ואם לא פירש זמן אלא אמ' הריני נזיר סתם סתם נזירות שלושים יום דכתי' קדוש יהיה ויהיה בגימטרי' שלשים ונזיר שנטמא במת סתר כל נזירות ומביא קרבן ומתחיל כל הנזירות כדכתב בהדיא והמגלח סות' שלשים יום שאינו מונה עד שלשים אחר הגילוח ואין צריך להביא ולאחר שלשים מתחיל ממקום שפסק ואינו סותר אלא אם כן גילח כל כך שלא יוכל לכוף ראש השיער לעיקרו אבל שתה יין אינו סותר כלום אלא לוקה ומשים נזירותו ואם אמ' הריני נזיר מן היין נזיר גמור דכתי' מיין ושכר יזיר כלומ' אפי' לא נדר אלא מיין ושכר הרי הוא נזיר גמור לכל דבר ונזירות לשו כתר ולשון הפרשה מיין ושכר יזיר לשון הפרשה כי נזר אליהו על ראשו לשון כתר:

**פסוק ג**

**משרת**. וכל משרת לומ' שהיתר מצטרף לאיסור דברי ר' עקיבא שאם אכל חצי זית פת עם חצי זית ענבים חייב ודין זה אינו אלא בנזיר דאמ' ר' יוחנן בכל התורה כולה אין היתר מצטרף לאיסור אלא בנזיר דחידוש הוא ומחידוש לא גמרינן ובפסחים בפרק אלו עוברין מפר' משום דהוי חטאת ונזיר שני כתובי' הבאים כאחד אין מלמדין ורבותי' אמרו משרת וכל משרת ליתן טעם כעיקר שאם שרה ענבין במים ויש במים טעם יין חייב אם שתאן והוא הדין לכל איסורין שבתורה שטעם אסו' כעיקר אבל אינו לוקה עליו כדפר'

בחולין וטעם משום דשאר איסורין לא ילפינן מנזיר אלא מן הדין ואין עונשין מן הדין והאי לאו חידוש הוא דבמדין נמי אסר טעם כעיקר ולאו שני כתובין הבאי כאחד נינהו דמצרך צריכי:

**פסוק ז**

**לא יטמא להם**. אבל מטמא הוא לזיבתם (ולנגעים) [ולנגעם]:

**פסוק ט**

**ביום טהרתו בשביעי**. שמזה וטובל ויום השביעי וי"ו יתירה:

**פסוק יא**

**אשר חטא על הנפש**. לפי פשוטו אינו לשון חטא אלא לשו' פליר ב"ל כמו קולע אל השערה ולא יחטיא ורבותי' אמרו שחטא על שציער עצמו מן היין:

**פסוק יג**

**ביום מלאות**. שישלים נזירתו בטהרה:

**פסוק טו**

**ומנחתם ונסכיהם**. של כבש (נכבשה) [וכבשה] מנחתו ונסכו של איל כתוב לקמן ושניהם להחזירם לכללם בפירוש כמו שפי' רבי:

**פסוק כג**

**כה תברכו את בני ישראל**. הברכה כעבודה כדכתי' לשרת לפני ה' ולברך בשמו וישא אהרון את ידיו אל העם ויברכם והיא מצות עשה כדאמרי' כל כהן שאינו עולה לדוכן עובר בעשה:

**אמור להם**. כדמתרג' אונק' כד ימרון להון דאין עובר בעשה עד שיאמר לו והוא אינו רוצה והכי אמרי ר' אמי ור' אסי הוו טשו ביני עמודי שלא יאמרו להם ולא יטילו עליהם העשה דכל זמן שאין אומרי' להם אינם עוברים:

**פסוק כד**

**יברכך ה' וישמרך**. יברך השם אותך בבנים בגוף בחכמה ובאורך ימים ובגדולה ובצאתך ובבואך ובעיר ובשדה ובטנאך ובמשארתך ובשמחה שיהא לבך שמח בחלקך דבכולהו שייך לשון ברכה בגוף דכתי' משמשון ויהי ה' את הנער ויגדל ויברכהו ה' שהיה גבור וחזק יותר משאר בני אדם בבנים דכתי' וברכתי אותו והפריתי אותו במאד מאד וכתי' כי ברך אברכך והרבה ארבה את זרעך בחכמה דכתי' ויקרא יעבץ אל אלהי ישראל אם ברך תברכיני והרבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשית מרעה לבלתי ויביא ה' אשר שאל ופי' רבותינו אם ברך תברכני בחכמה והרבית גבלי בתלמידי' והיתה ידך עמי שתהא הלכה כמותי בכל מקום האלך דלעניין חכמה שייך ברכה ובארך ימים רב חכמה תלוי אורך ימים דכתי' כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים ובגדולה ובשמחה שתהא שמח

בחלקך שיש בני אדם שהקב' משפיע להם טובה והם אינם שמחים מתוך שדעתם קצרה ואדם שהוא שמח ברכת המקו' היא כי ברך יברכך ה' אלהיך...והיית אך שמח וגדולה דכתי' ברך את בית עבדך להיות לעולם לפניך ובממון דכתי' ברכת ה' היא תעשיר וכתי' ברוך אתה בצאתך ברוך אתה בבואך ברוך אתה בעי' וכל אילו בכל לשון ברכה:

**וישמרך**. שישמור אותך מכל רע שלא יקרב אליך כדכתי' ה' ישמרך מכל רע וישמ' את נפשך ה' ישמור צאתך ובואך מעתה ועד עולם ה' שומרך ה' צילך על יד ימינך הרי כברכה ראשונה שמברכו בכל טוב ושישמור אותך מכל רע ורבותי' דרשו שהק' נותן ושומר:

**פסוק כה**

**יאר ה' פניו אליך ויחונך**. יש נותן מתנה לחבירו אבל לא בסבר פנים יפות כמו שנתן הקב"ה את השליו שנתנו ונפרע מהם כדכתיב והבשר עודינו בין שיניהם לכך אמר הק' יאר ה' פניו אליך שבסבר פנים יפות יתן לו מתנה זו ויש שנותנין מתנה טובה והכל עצבים עליה חוץ מן הנותן שנתנה לו ולכך ויחונך שתעלה לחן על רואיך וישמחו על טובתך וגם משמע שבסבר פנים יפות יתן לך מתנתך שויחנך לשון מתנה כמו צדיק חונן וכמו חנני אלהים כחסדך וגם משמע לשון רחמנות כמו חנוני חנוני אתם ריעי וכמו חנני אלהים חנני פנה אלי וחנני וכמי אל רחום וחנון וגם לשון חניה בקרקע כמו שדרשו רבותינו לא תחנם:

**פסוק כו**

**ישא ה' פניו אליך**. כלומ' בנשיאת פנים יתן לך כמו לשון משאות מאת פניו אליהם שזו דרך כבוד:

**וישם לך שלום**. שלא יתגרה בך יצר הרע ושטן ואומות העולם ושום פגע ושום מזיק:

**פסוק כז**

**ושמו את שמי**. ששם הקודש בכל ברכה וברכה והם היו אומרי' בשם המפורש הם ישימו את השם ויעשו מה שעליהם ואני אסכים על ידם ואברכם לישראל שבידו להשלים הברכה והכהני' ממילא מתברכים דהא כתי' ואברכה מברכך ואית דרשי ואני אברכם לכהנים ואין להקשות מישא פניו אליך לפי הפשט ר"ל אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד דלא ישא פנים משמע לא ישא פני אחרים בדין כמו לא תשא פני דל ישא פניו אליך משמע שהוא נושא פניו שלו אל עבדיו ואינו כובש פניו כשהוא נותן להם מתנתו כמו אדם שנתן מתנה כשאינו נותנה בעין יפה כובש פניו בקרקע בשעת נתינה ורבותי' היקשו ותירצו כאן קודם גזר דין כאן לאחר גזר דין ולפי פירושי' ישא פניו אליך שישמע תפילתך כמו הנה נשאתי פניך גם לדבר הזה וכמו אולי ישא פני וכמו פני יהושפט אני נושא כי המבקש מחבירו דבר כובש פניו וכשהוא עושה לו בקשתו הוא מגביה פניו:

## פרק ז

**פסוק ג**

**שש עגלות צב**. אמרו שכך צריך ארבע לבני מררי ושתים לבני גרשון ולבני קהת אינו צריך כלום כדמפר':

**צב**. לפי הפשט עגלות גדולות כבידות שהולכים לאט מפני כבידם כמו הצב השורץ שאין דרכו לרוץ וכן כתי' בצבים ובפרדים ובכרכרות בצבים בעגלות גדולות שמושכים הפרדים ובכרכרות עגלות קטנות קלות שמדלגות ומכרכרו' כמו ודוד מכרכר בכל עוז:

**פסוק יא**

**נשיא אחד ליום**. כדי לחלוק כבוד לנשיאים שיהא לכל אחד יומו ואף פרשיותיהם נכתבו לכל אחד שלא יתקנאו זה בזה שהיה יכול לכתוב פרשה ראשונה ולכתוב כן עשה פלוני וכן פלוני:

**פסוק יח**

**הקריב נתנאל**. הקריב שני פעמי' האחד לשון הפעיל שהוא גרם לאחרים שיקריבו מכאן דרשו רבותי' שהוא נתן להם עצה שיקריבו:

**פסוק כג**

**עתודים**. בן שתי שנים כמו אלים ולכך הקדימם לכשבים שהם בני שנתם אעפ"י שבכל מקום מקדים כבשים לעזים אבל שעיר בן שנתו הוא:

**פסוק פד**

**זאת חנוכת המזבח**. כלל הכל לכבד עבודת הקודש דאמניינא לא אתא לאשמעינן:

**פסוק פט**

**ובבא משה אל אהל מועד**. לפי שנ' וידבר אליו מאהל מועד וכאן אמ' מבין שני הכרובים למדנו לפי הפשט שכשהיה בחוץ נרא' לו שהקול בא מאהל מועד דכתי' התם ולא יכול משה לבא אל אוהל מועד וכשהיה באהל מועד היה נרא' לו שהקול בא מבין שני הכרובים וכן דרך ארץ כשאדם חוץ לבית והקול בא מן הבית אינו מבין מן הבית אבל כשהוא בבית אז מבין מאיזה מקום מן הבית ולפי שדיבר בחנוכת הבית למדנו שהשכינה בבית והקול בא מן הבית:

**חסלת נשא סלח נא את אשר הסכלתי עשה**:

## פרק ח

**פסוק ב**

**בהעלותך את הנרות**. לפי שדיבר בהקמת המשכן ובחנוכתו ואין בית בנוי וראוי לבא שם הארון עד שידליקו לו את הנר ויבשמו לו את הבית והבישום כבר נעשה על ידי נשיאים שהביאו כפות מלאות קטורת ועתה מדבר בהדלקת הנירות:

**אל מול פני המנורה**. כלומ' על השולחן שהוא מול פני המנורה וכת' ואת המנורה נוכח השולחן ורבות' אמרו אל מול פני המנורה ששלשה נירות שמכאן וג' נרות מכאן יחזרו האורה על האמצעית אבל יש לגמגם דאם כן ששת הנירות הוי ליה למימר אבל לפי הפשט שפיר קאמ' שבעת:

**יאירו שבעת הנירות**. כלומ' בשעת הדלקה צריך להזהר שידליק הפתילות לצד השולחן שאם ידליקם לצד אחר אין אדם יכול להפכן לצד השלחן כי המנורה מקשה כולה עד יריכה ופרחה הכל מקשה ואינה של חליות להתהפך למקום שירצה ולהכי נקט הכא וזה מעשה המנורה:

**פסוק ד**

**כאשר הראה ה' את משה**. כולה שלימה ולא על ידי פרקים **כן עשה את המנורה** והפתילות נמי אינו יכול להחזיר לאחר שהדליקם לצד השולחן פן יכבה אותם ויעבור בלאו דהא כתי' אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה ודרשו רבותי' לרבות אש שנ' בו תמיד דהיינו אש של מנורה דכתי' להעלו' נר תמיד וכתי' לא תכבה:

**פסוק ו**

**קח את הלוים**. לאחר שהוקם וסדר הדגלים וסידר הדלקת הנירות צוה הק' לקחת הלוים להבדילם לעבודת המשכן ולנושאו:

**וטהרת אותם**. להיות טהורים ונקיים לבא בהיכל המלך:

**פסוק ז**

**הזה עליהם מי חטאת**. שעד עכשיו שלא היו רגילים לבא אל המשכן לא היו נזהרים כל כך בטומאת מתים והזה על הספק כי מעתה שירגילו במשכן יהיו נזהרין בעצמן כי הבא למקדש טמא בכרת:

**והעבירו תער**. לפי הפשט נרא' לתקן את עצמן ולייפות את עצמן לבא לפני המלך להבדיל כמו ויגלח ויחלף שמלותיו ויבא אל פרעה אבל אין להעמידו כי גזירה שוה היא כנזיר שגילחו כל שיער שעליהם כדלעת וגזירה שוה נתנה בסיני ולהעביר כל צחנה מהם נצטוו כך:

**פסוק ח**

**ופר שיני בן בקר תקח לחטאת**. על עבירות אם ישנם בידם וחלק להם הכתו' כבוד שלא יביאו פר לעולה ושעיר לחטאת שהיה נרא' כמו על ע"ז והם לא נכשלו בעגל:

**פסוק ט**

**והקהלת את כל עדת בני ישראל**. שהם יקדישום לשם שמי' כדכתי' וסמכו בני ישראל את ידיהם על הלוים כי ישראל היו זורעים וקוצרים וזורים ודשים את המעשר לצורך

הלוים חלף עבודתם אשר הם עובדים במשכן במקום ישראל ולכך כת' כי נתונים נותני' המה לי מאת בני ישראל שבני ישראל שוכרים אותם לי:

**פסוק יא**

**והניף אהרון**. שתי תנופות היו ללוים אחת שהניף אהרון שהוא כהן ושלוחם של ישראל להקריב קרבניהם ולהדרין דורונם לפני הק' והניף את הלוים והדרינם לפני הק' כאדם שאומ' הנה זה דורון שנותנין לפניך בניך כי כל תנופות על עניין דורון הוא כאדם שלוקח על כפיו ואומ' הנה זה למלך ואחר שנתנום ישר' להק' הניף אותם משה שהוא שלוחו של הק"ב והדרין אותם לאהרון ולבניו לאמר הנה זה לכם מאת הק' כמו שאמר' הק' למשה והעמדת את הלוים לפני אהרון ולפני בניו והנפת אותם תנופה ולכך כת' כי נתוני' נתוני' המה מאת ישר' להק' ונתוני מאת הק' לאהרון:

**פסוק יח**

**ואקח את הלוים תחת בכורות**. כלומ' מתנה זו שישר' נותני' לי יש לי דין עליהם כי לי כל בכור בדין שהכיתי כל בכור בשביל ישראל וגנותי של בכוריהם:

**פסוק יט**

**לעבוד את עבודת בני ישראל**. אותה עבודה שהיתה על בני ישראל לעשות:

**ולא יהיה בבני ישראל נגף**. כדי שלא יהיה נגף בבני ישראל זה נרא' עיקר הטעם שלקח הק' לוים תחת הבכורים שאם היו הבכורים עובדים היה בהם נגף שהרי הבכור לא היה אביו בכור ולא אבי אביו ושמא לא הורגלו בעבודה וכשבא זה לעבודה לא היה בקי ונזהר ויעשה שלא כהוגן ויגפנו הק' שהרי נדב ואביהו לפי שלא נזהרו שלא היו רגילין נוגפו ונוסרו האחרים על ידם כדכתי' בקרבי אקדש אבל הלוים כיון שנבחרו הם ובניהם ובני בניהם והרגילו ונזהרו בעבודתם ובשירם והכי אמרו רבותינו כהנים זריזים הם שהורגלו בכך ולכך אמר הק' לא יהיה ללוי חלק ונחלה שלא יתעסקו בדבר אחר כי אם בעבודתם וגם אם יחזיק בקנקן שבחרישה ובמר לחפור בו שדיהו יקשו אצבעותיו ולא יוכל לכופן אל הנבל ואל הכינור ויקלקלו השיר והיינו דקאמר לכך לקחתי כדי שלא יהא בבני ישראל נגף בגשת כי מעתה לא יגשו:

**מבן חמש ועשרים שנה יבא לצבא צבא בעבודה**. ולא לעבוד עבודת משא עד שיהא בן שלשים כדכתי' בנשא אבל לצבא צבא שיהוא נרא' עם רב כי ברב עם הדרת מלך וגם ראוי לשורר ולהוריד ולהקים לסייע אבל לא במשא ומבן שלשים עד בן חמשים אף למשא:

**פסוק כה**

**ומבן חמשים**. שתשש כחו קצת:

**ישוב מצבא העבודה** אבל ישרת את אחיו לסייעם במקצת **ועבודה לא יעבוד** במשא:

## פרק ט

### פסוק א

**במדבר סיני**. בראש חודש ניסן נאמ' פרשה זו כדאמ' נביא עומד בראש חודש ומזהיר על הפסח וילפינן שהיה בראש חודש מדכתי' הכא במדבר וכתי' בראש הספר במדבר סיני באחד לחדש השני מה להלן בראש חדש דכתי' באחד לחדש אף הכא ברא' חדש ונאמ' פרשה זו חדש אחד קודם תחילת הספר דהתם בראש חדש אייר והכא בר"ח ניסן אבל לפי שת"כ מדבר בענייני אהל מועד סמך לו אותה שמדבר במניין הדגלים ובחנייתן סביב למשכן ואחר הדגלים בלוים שאף הם חונים סביב למשכן ואחר כך זאת הפרשה שהיתה תחילה ולכך אמ' רבותי' אין מוקדם ומאוחר בתורה שפעמים שמקדים המאוחר' כדהכא ועל ידי טעם וכאן הודה לו הק' שידרש בהלכות הפסח קודם לפסח שני שבתות ולכך נכתבה פרשה זו וללמדינו דין פסח שיני ובכל שנה ושנה היה דורש כך אלא שלא הוצרך לכתוב:

### פסוק ו

**ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא**. מישאל ואלצפן או נושאי ארונו של יוסף או שאר בני אדם שהיו טמאי מתים שחל שביעי שלהם להיות בערב הפסח מדכתי' ביום ההוא משמע הא למר היו יכולין ושאלו אם ישלחו לשחוט פסחיהם ולערב שיהיה להם הערב שמש יאכלו וכך אמרו למה נגרע לבלתי הקריב הלא יכולים לשלח לשחוט ולזרוק ולערב נאכל שהרי אנו טמאי' לנפש אדם ואין אנו צריכים כפרה לאכול בקדשים שאם היינו זבים ומצורעים נטהרו ולא היינו יכולים לאכול עד למחר לאחר זמן פסח שכבר עבר זמן אכילת פסח או שהיה רביעי או חמישי לטהרתינו שלא נוכל ליטהר עד שיעבור זמן הפסח לא היינו מדברים והשיבם הק' איש כי יהיה טמא לנפש הואיל ופעמים שהוא טהור בעת האוכל כגון שחל שביעי שלו להיות בערב פסח אפי' חל חמשי או ששי בערב הפסח יעשה פסח שני או שהוא בדרך רחוקה הואיל שאם היה שם היה ראוי כמו כן יעשה פסח שני ואין שום טמא ראוי לדחות לפסח שני כמו טמא מת אבל שאר טמאים לא דאי טמא שרץ או בעל קרי איכא למ"ד שוחטין וזורקין על טמא שרץ ואפי' למאן דאמ' אין זורקין על טמא שרץ על טבול יום זורקין דברי הכל ויטבול וישחוט ולערב יאכל למה זה ידחה ואם לא שלח איהו דאפסיד אנפשיה ובפשיעתו הוא נדחה זבין ומצורעין מולדת ומחוסרי כפרה נינהו ואינם יכולים להיות ראוים כלל ובשמיני אם חל ערב פסח מביאין כפרתן ואוכלין וביום השמיני וימים שלפניו אין לטעות כמו בין

שביעי וששי וחמשי שיאן ביניהם חילוק אבל בשמיני כבר טבל מאתמול וגם העריב שמשו ונעשה טהור לתרומה ונידה נמי אינה יכולה להיות ראויה שטבילתה בלילה ובעיא הערב שמש לאחר טבילת' זה הכלל כל הטמאים שיכולים לטהר בלילה אם לא טהרו ושלחו קרבנם כגון טמא שרץ ובעל קרי ושומרת יום פשעו יום אינם יכולים לטהר בלילה בשום עניין כגון זב ומצורע ויולדת שמחוסרי כפרה ונידה שטבילתה בלילה כל אילו אינם יכולים להיות טמאים היום וראוים בלילה אבל טמא מת פעמים ראוי בלילה כגון חל שביעי שלו להיות בערב הפסח ופעמים שאינו ראוי בלילה כגון ששי או חמשי להיות בערב הפסח ואם אמרה תורה הראוי שחל שביעי להיות בערב הפסח יאכל יבא לאכול אם חל ששי או חמשי יאכלנו בטומאה לפי שראה טמא מת בערב הפסח שאכל ואם תאמר יתבטל הראוי מאיזה טעם יתבטל הלא ראוי הוא ולא פשע ולפיכך אמרה תורה שידחה לפסח שיני ואין לך דוגמתו חוץ מזב בעל ב' ראיות ומיהו כולם נידחי' לפסח שיני כדאמ' בפסחי' בפר' מי שהיה טמא ולא הזהיר על פסח שיני רק על מצות ומרורים בשעת אכילה ושבירת עצם ונותר כי כל שאר דברים כבר עשאן בפסח ראשון ובפסח שיני פיר' רבותי' מה בין פסח ראשון לפסח שיני:

**פסוק יג**

**ואיש כי לא יהיה טמא ובדרך לא היה וחדל לעשות הפסח**. שיאמר' הרי יש לי תשלומין ונכרת וככל חוקת הפסח בא לרבות שלא יצא מחבור' לחבור' דומיא דעצם לא ישברו בו שהוא בגוף הפסח:

**פסוק יד**

**וכי יגור אתכם גר**. גם הוא ידחה לפסח שיני אם הוא טמא מת בראשון או בדרך רחוק' דפסח כבר נאמ' בבא אל פרעה שיעשנו:

**פסוק טו**

**וביום הקים את המשכן כסה הענן**. לפי שרוצה לדבר במסע הדגלים מגיד לך שכן דרך שענן לעולם על המשכן:

**פסוק כ**

**על פי ה' יחנו**. שכשהיו רואים שהענן נוסע היו יודעים שרצונו של מקום שיסעו וכשיניח יחנו:

**פסוק כא**

**ונעלה הענן בבקר ונסעו**. ללמדך שלא היה נוסע כי אם בבקר ולא הטריחן מעולם בערב:

## פרק י

**פסוק ב**

**עשה לך שתי חצוצרות**. לצורך שלא תצטרך לשליח במסע המחנות ק'ר'ק מדכתי' ותקעתם תרועה הרי תקיעה לפני התרועה ומדכתי' תרועה יתקעו למסעיהם הרי אחר התרועה תקיעה:

**פסוק ט**

**ונזכרתם לפני ה'**. והדר מפר' מה הוא הזכרון שהרי בשמחתכם היינו במועדיכם ותקעתם על עולותיכם וכשתתקעו ותריעו במלחמה יזכר לכם זכות הקרבנות **ונושעתם**:

**פסוק כה**

**מאסף לכל המחנות**. דכל אדם משאר דגלים שהיה לו לאחר על שום דבר ולא היה יכול ליסע על דגל שלו מתעכב עם דגל דן שהיה אחרון כי יותר לא יוכל לאחר שלא ישאר יחידי ולכך קורא לו מאסף לכל המחנות שמכל המחנות היו מתערבים עמו אבל ממנו לא יתערבו עם אחרים שאין דרך למהר יותר מבני דגלו:

**פסוק כט**

**והטבנו לך**. שלא תפסיד כלום אם תניח ירושתך שהרי אנו מטיבים לך יותר מירושתך ולא תירא מן המלחמה:

**כי ה' דיבר טוב על ישראל**. ולא יוכלו לעמוד נגדם:

**פסוק ל**

**כי אם אל ארצי**. ולא אניח הודאי בשביל הספק:

**פסוק לא**

**כי על כן**. כל כי על כן שבתורה כמו על כן כי כלומ' אני על כן מחלה לך שתבא עמנו כי **ידעת חנותינו במדבר** וראית מה שעשה לנו הק':

**והיית לנו לעינים**. שיאמרו הרואים אותך עמנו לא לחינם הניח זה ארצו ומקומו אם לא שראה שהק' עמהם ויראו להזדקק לנו ולהלחם עמנו:

**פסוק לב**

**והיה כי תלך עמנו**. ותעשה עמנו טובה וגם אנו מה טוב נטיב לך:

**פסוק לג**

**וארון ברית ה'**. הם הלכו שלשה ימים ובכל לילה היה הענן שוכן על הארון שלא היו יכולין לילך שלשת ימים רצופין לילה ויום דהא אמרינן האומר שבועה שלא אישן שלשה ימים מלקין אותו וישן לאלתר ובבוקר הענן היה נוסע מעל הארון והלוים מתקנין נסיעתן קודם שיסעו מחנות וזהו **נוסע לפניהם** לפי פשוטו שהיתה נסיעת הארון לפניהם באות' ג' ימים:

**לתור להם מנוחה**. שהענן מוליכן למקום שינוחו שם:

**פסוק לה**

**קומה ה' ויפוצו אויביך**. אם נתאספו לבא לקראת ישראל ולארוב להם יפוצו אויביך ולא ימצא בם שנים יחד אם יבאו ינגפו וינסו ולא תהיה להם תקומה וזו היא תפילת הדרך:

**פסוק לו**

**ובנחה יאמר שובה**. כשהיה נח הענן ובאים לחנות היה אומ' שובה ה' רבבות יהי רצון שישובו כל האלפים וכל הרבבות למקומם במספרם ולא יפקד מהם איש:

## פרק יא

**פסוק א**

**כמתאוננים**. כאוננים על מת היו קצרי רוח ומתאבלים על שהיה רוצה הק' להכניסם לארץ ויבאו למלחמה כי היו יריאים ומקטני אמנה:

**בקצה המחנה**. והיו יריאים שמא תתפשט על כל המחנה:

**פסוק ב**

**ותשקע האש**. וכבתה ולא פשטה:

**פסוק ה**

**אשר נאכל במצרים חנם**. לפי שלא יאמרו להם במצרים הייתם אוכלים בדמים וכאן אתם אוכלים המן בלא שום דמים לכך אמרו חנם ושמא במצרים שהיה היאור משקה כגון הירק היו אילו דברים כהפקר:

**דגה**. קיישונינא ב"ל כמו וידגו ומפר' איזו דגה הקישואין והאבטיחים ועתה מפר' למה שואלין אילו מינין כי על הבשר אין צריך ליתן טעם למה שואלין כי דבר חמוד לאוכליו אבל אילו המינין מפר' למה היו שואלין ואו' בלתי אל המן עינינו ואין לנו שום ליפתן עמו והוא כטעם לשד השמן שהוא נדוך מבושל ובפר' ויהי בשלח פרעה אומ' שהוא כצפיחי' בדבש וזהו כשאינו מבושל בין זה ובין זה מתוק הוא וצריך קיהוי כמו שעושין לבשר שמן חרדל ושומים לפיכך היו שואלין בצלים ושומים וכל כי הני ואינו אלא נפש רעה דאפי' לדבריהם מאחר שלא מוציאים שום דבר לא למאכל ולא לבגדים כדכתיב שמלתך לא בלתה מעליך ואילו דבר קל הוא שהרי עמהם כסף וזהב ומקנה רב אף דבר היורד מן השמים אינו צריך תבלין כי הק' אינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן ואין דבר תענוג בעולם כמו המן והמן יורד מן השמים:

**פסוק ט**
**וברדת הטל על המחנה**. ובויהי בשלח כת' ותעל שכבת הטל שהיה בין שני טלים טל מלמעלה וטל מלמטה כמונח בקופסא דרך כבוד ופי' כאן קצת העניין להודיע דלא כדין היו מתרעמין:

**פסוק י**
**בכה למשפחותיו איש לפתח אהלו**. שהיו בני המשפחה נוטים אהליהם בשכונה אחת והיו יוצאים לפתח אהליהם ובוכים זה כנגד זה:

**פסוק יב**
**כי תאמר אלי שאיהו בחיקך**. כי לולי שאמרת לי ואין לעבור על מצותיך הייתי בורח והולך לי אבל מצותך היא אסרתני:

**פסוק טו**
**ואל אראה ברעתי**. כי מוטב לי למות בידך ולא להיות מתנווה והולך בידם:

**פסוק טז**
**והתיצבו שם עמך**. משום שכינה שיהיו קרובים לשכינה:

**פסוק יז**
**ואצלתי מן הרוח אשר עליך**. איני רוצה לתת להם רוח אחר אלא משלך כדי שיהו טפלין לך:

**פסוק יח**
**כי בכיתם באזני ה'**. כלומר לא מפני שאתם צריכין אלא שבכיתם כתינוק גריוש ב"ל:

**פסוק יט**
**לא יום אחד**. בלבד **תאכלו**:

**פסוק כ**
**עד אשר יצא מאפכם**. כמו חרדל חזק על אשר שאלתם טיבול של קיהוי כמו שומים ובצלים:
**כי מאסתם את ה' אשר בקרבכם**. שאמרתם כי טוב לנו במצרים אילו לא הייתה לכם שום טובה אלא שכינה ביניכם דיי:

**פסוק כא**
**ויאמר משה שש מאות אלף**. הכי קאמ' איזה בשר תספיק להם שאם אמרת הנני ממטיר לכם בשר מן השמים כמו שאמרת במן לא הייתי תוהא אי אמרת אביא להם בהמות וחיות אינו תימא כי ידעתי כי כל תוכל אבל אתה אומ' בשר אתן להם משמע שהבשר כבר בעולם והיכן הבשר בעולם שיספיק להם ולכך לא הקפיד המקום שהרי לא אמ' שלא יוכל אלא תמה היכן הוא בעולם וענה לו הק"ב **היד ה' תקצר** גם בארץ יש לי הרבה בריות שאין אתה יודע:

**פסוק כו**

**וישארו שני אנשים במחנה**. איכא למאן דאמר במחנה נשארו שידעו שהק' צוה שבעים ומשה בירר ע"ב שלקח ששה מכל שבט אמרו אין אנו רואים לאותו גדולה הוצא מהשבעי' אל האוהל ולא תצטרך לגורל ולא יהיה בושת לאותן שיטלו חלק ולפי שמיעטו עצמן הוסיף הק' גדולה על גדולתן שהאחרים נתנבאו ופסקו שבאה נבואתן מכחו של משה והם נתנבאו ולא פסקו שבאה נבואתן מהק' **והמה בכתובים** בכתב שנכתבו שם השבעים ושנים זקינים כשנקבו בשמות לבא אל הגורל ואיכא למ"ד בקלפי נשארו שכשראו שנים מן הזקנים שנטלו חלק אמרו עתה יתביישו ולא רצו ליטול פתקיהם אלא אמרו אין אנו ראוים לאותה גדולה יהיה אילו שנים במקומינו והלכו להם **ולא יצאו האהלה** להתנבאות וזהו והמה בכתובים שבפתקיהם היה כתוב זקן שכבר נטלו החלקים:

**פסוק כח**

**משרת משה מבחוריו**. מנערותיו:

**אדני משה כלאם**. שנבאו בלא רשותך:

**פסוק לא**

**כדרך יום כה וכדרך יום כה**. כפי הנרא' בעיני חבורת השליו היתה מהלך שני ימים וג' פרסאות אורך ומהלך ב' ימים וג' פרסאות רוחב כמין טבלה עגולה או מרובעת והיו מעופפין חבורה על חבורה שהיית' על החבור' התחתונ' אחרת כמותה על גבה מעופפת עליה נוגעת ואינו נוגעת ועל השנייה שלישית ועל השלישי' רביעית עד שהיה עוביין אמתיים וזהו כאמתיי' על פני האורך עוביין אמתיים בין השמים ובין הארץ ודרך זה היו מעופפין עד שבאו על המחנה וכסו כל המחנה ועברו המחנה מהלך יום אחד והיה המחנה כנגד אמצעיתם שהיה ג' פרסאו' כמו שאמרו רבותי' וכן כת' שכסו כל המחנה כדכת' ותעל השליו ותכס את המחנה:

**וכדרך יום כה סביבות המחנה**. שהיה כדרך יום אחד למזרח ולמערב וכן לצפון ולדרום כמו שפי':

**פסוק לב**

**עשרה חמרים**. חומר כור אחד הוא וכור ל' סאין ועשר חומרים ג' מאות סאין והם עשר' סאין ליום שלשים לממעיט:

**וישטחו להם שטוח**. ששטחו להם חרמים לצודם כי היו מעופפין בגובה ולשון שטיחה שייך כחרמים כדכתי' משטח חרמים תהיה בתוך הים גבי צור:

## פרק יב

**פסוק א**

**ותדבר מרים ואהרון במשה**. משפילא ב"ל לפי שנשים דברניות והחזיקה מרים בדבר יותר מאהרן לכך הקדימה לאהרון ולכך לקתה היא לבסוף:

**על דבר אשה כושית אשר לקח**. לפי הפשט שהיו אומ' וכי לא מצא משה אשה מבנות ישראל שיקח לו לאשה שהלך לקחת לו מבנות הכושים שהם ערלים וכי בשביל שהק' מדבר עמו מתגאה שאינו רוצה לישא אשה מבנות ישראל שבקש אשה במרחק הלא גם בנו דבר ונשאנו מישראל ולא נתגאנו בכך:

**כי אשה כושית לקח**. לפי שלא מצינו במקום אחר שמשה לקח אשה כושית הגיד לך הכתו' כי בודאי אשה כושית לקח ועל צפורה לא דברו שלא היתה מישראל כי אז אנוס היה מפני שהיה בורח ולא יכול לבא במצרים בתוך בני ישראל:

**פסוק ב**

**אך**. דרך הפסוק לדבר כך לכפול דבריו כמו המבלי אין קברים:

**וישמע ה'**. ותבע עלבונו:

**פסוק ג**

**והאיש משה עניו מאוד**. מגיד לך הכתוב שמשה לא היה בעל גאוה ולא נתכוון לשום גאוה אלא הכי היתה סיבה ומזל שלקח אשת כושית כמו שכתוב גבי שמשון גבי אביו ואמו שהיו מוכיחין אותו על שלא היה נושא מבנות ישראל וכתי' והם לא ידעו כי מאת ה' היתה סיבה ואעפ"י שלא נודע למה היתה סיבה ואת של משה אין גלויין לנו כל הסודות ובדברי הימים של משה מספ' מן הכושית כי היתה מלכת הכושים והיה משה מלך בכוש ארבעים שנה ואף בזאת היה עניו שלא היה תובע עלבונו ולפיכך תבעו הק':

**פסוק ד**

**פתאום**. שלא יוכלו לומר משה קבל עלינו לפני המקום:

**צאו שלשתכם אל אהל מועד**. כאדם שאומר בואו לבית דין שלשתכם לידע אם מי הדין עם משה או עמכם כי שם היו יורדין לדין כרכתי' והיה כל מבקש ה' יצא אל אהל מועד אשר מחוץ למחנה:

**ויצאו שלשתם**. ונכנסו באהל מועד לדין ובא הק' דיין ועמד פתח האוהל כפעם בפעם דכתיב ובא משה האהלה ירד עמוד הענן ועמד פתח אהל מועד ודבר עם משה:

**פסוק ה**

**ויקרא אהרן ומרים**. לשמוע מה טענתם על מה הוציאו דיבה על משה:

**פסוק ו**

**אם יהיה נביאכם**. תשובה על מה שאמרו הלא גם בנו דיבר כלומר אינו דומה דיבור שעמכם ועם שאר נביאים לדיבור של משה כי כשאני מדבר עם שאר הנביאים איני מדבר עמהם כי אם על ידי מראה ודמיון, בחלום אדבר בו כאדם שרוא' חלום וצריך לפותרים: **ובמראה אליו אתוודע**. כאדם שרואה במראה נבואה ואינו רואה את הממשות וכאדם שמדבר אל שליח שאינו נאמן לו כל כך ומדבר עמו על ידי משל שאינו רוצה להבינו את הסוד כמו שתמצא בנביאים שמדבר על ידי משל כגון ויקח את צמרת הארז וגו' וכגון שכב על צדך השמאלית וכיוצא בהם וכמו שאמר דניאל ולא אבין אני דניאל במראה ואמ' סתום הדברים וחתום כי לעת קץ יתבררו הדברים ויתלבנו הדברים וכמו שאמר ישר' על יחזקאל מושלי משלים וכיון שהוא מדבר על ידי חידה כל אחד כך הוא הפתרון וכשאותו הפתרון אינו בא לפי שלא פתר יפה או' אין דבריו אמת כמו שאמר יונה בעוד ארבעים יום ונינוה נהפכת והיה סבור הוא עצמו במהפכת סדום ולבסוף שלא נהפכה כעס על שלא נתקיימה נבואתו והוא אמ' שתהא נהפכת מרעה לטובה שעשו תשובה:

**פסוק ז**

**לא כן עבדי משה**. תרגו' ירושלמ' בכל ביתי בכל עמי כולם מחזיקים אותו כנאמן כי אני מדבר עמו פה אל פה במראה אני מראה לו הדבר ממש כמו שהוא ולא על ידי חידה ומשל וכולם מבינים מה שהוא אומ' בשמי והכל בא ממני כי אני מגלה לו כל הסוד כמו שאדם עושה שלוחו והנאמן לו שמגלה לו כל סודו ואומר אמור לפלוני כך כי כך וכך סוד ביני ובינו ואם אין השליח נאמן לו אומר לו אמור לפלוני שיעשה אותו דבר שדברנו אני והוא ואין השליח יודע איזו שליחות הוא עושה ולפיכך כל באי עולם מחזיקין אותו כנאמן וכן כתו' בשמואל וידעו כל ישראל כי נאמן שמואל לנביא לאל כי נאמנו דבריו: **בכל ביתי נאמן הוא**. כאדם שאומר נאמן להיות נכנס בכל חדרי ובכל מקום סתר שבביתי: הג"ה:

ובכאן נשברו זרועם של אומות העולם שאומרים על מה שאמר משה רבינו אלגיריא הם כלומ' חידה ומשל ואינו מה שהוא אומר ומהפכין הנבואה לדבר אחר ומוציאין הדבר ממשמעותו לגמרי ועליהם אמ' דוד מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי ומשפט' בל ידעום שאעפ"י שהעתיקו את התורה מלשון הקודש ללשונם לא נתן להם הק' לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע אלא מהפכין הדברים למה שאינם כי אין רוצה וחפץ בהם שידבקו בתורתו גם מבני עמינו שמעתי שמפקפקין על תפילין ומזוזות וכיסוי הדם שאומ' והיו לאות על ידך ולטוטפות בין עיניך וכתבת' על מזוזות ביתיך ובשעריך שהוא כמו שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך שתזכרני

תמיד ואינו חותם על זרועו ולבו ממש וכן אילו אינם ממש תפילין ומזוזות וכן וכסהו בעפר כמו וכסינו את דמו וכמו ארץ על תכסי את דמי ואינו אומ' כסוי הדם ממש אוי להם מעלבונה של תורה כי אף הם עתידים ליתן את הדין וכי מה עניין משה אצל שאר נביאים שמדברים על ידי חידה ומשל אבל משה אינו מדבר על ידי חידה כמו שהעיד הקב"ה שאינו מדבר עמו בחידות בנביאים כת' כתבם על לוח לבך וזהו דבר שאינו מדבר בחידה ועל כיסוי הדם לא שייך לשון כיסוי אלא על חטא כמו וכסינו את דמו שנכסה החטא שנעשה בו וכן ארץ אל תכסי דמי שיהיה פשעם נגלה וכן אשרי נשוי פשע כסוי חטא' אבל השוחט חיה ועוף מה פשע שאומ' וכסהו בעפר ועוד וכסהו עפר היה לו לומר אלא ודאי נתן הק' מצוה זו שלא נאמרו מאי שנא חלב חיה דכשר ומאי שנא דם חיה דאסור כמו שאין החלב נקטר כך הדם אינו נזרק והדם אסור כי הדם הוא הנפש ואין ראוי לאכול הנפש כדפר' קרא וקבע בדם מצוה זו שיכסוהו ולא יהא להם טענה לאכלו כי צריך לכסותו והוא היכר שאסור לאכלו:

**פסוק ח**

**ותמונת ה' יביט**. שהוא רואה באיספקלריא המאירה יותר מכל הנביאי דכתי' ביה וראית את אחורי שראה מה שלא ראה נביא מעולם כי כל הנביאים אינם רואים אלא שנראה להם שרואים כאדם שחולם שסבור לראות ואינו רואה כדכתי' וביד הנביאים אדמה שדומה שהם רואים ואינם רואים ועתה תאמרו מדוע לא יראתם לדבר בעבדי משה וכשלא מצאו תשובה **ויחר אף ה' בם**:

**פסוק י**

**והענן סר מעל האהל**. ואחר כך **והנה מרים מצורעת כשלג** לאחר שנסתלק הענן כי אין דרך קדושה לעמוד במקום טומאה ומצורע טמא:

**פסוק יא**

**ויאמר אהרן אל משה**. מכאן שמקניט את חבירו צריך לשאל ממנו מטו ואחר כך מאת הק' וכן מצינו באבימלך השב אשת האיש ואחר כך עשה לו שיתפלל בערך:

**פסוק יב**

**אל נא תה' כמת**. אל נא תהי מרים כמת:

**אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו**. כלומ' צרעת הבאה מתולדתו שכשיוצא מבטן אמו בשרו מת ונאכל ולקוי ואין דרכו להרפא לעולם כי תולדתו הוא אבל זה הלקוי אינו תולדתה אלא על ידי חטא בא לה ועל ידי תילה ותשובה דין הוא שילך ולפיכך התפלל עליה ותחיה המכה כמש מצינו בפרעה כשלקח שרה כת' וינגע ה' את פרעה נגעים גדולים ואת ביתו על דבר שרה והשיבה ונתרפא:

**פסוק יג**
**אל נא רפא נא**. בבקשה ממך **רפא נא לה** רפא עתה לה נא ראשון לשון בקשה והשיני לשון עתה ולפיכך השיבו אם עתה מיד תרפא א"כ לא תהיה נזופה אפי' יום אחד ואם אבי' ירוק ירק בפניה להכלימה הלא תכלם ז' ימים בתמיה כי ה' של הלא תמוהה וכן כל הלא שבתורה והוא שינון ב"ל קל וחומר לשכינה ארבע' עשר שהרי מצינו בשאר מצורעים בין פשה בין לא פשה עושין לו הסגר השיני כדמפר' באשה כי תזריע והיינו י"ד יום אבל הכא דיו לבא מן הדין להיות כנדון **תסגר** ז' **ימים** ואחר תטהר:

**פסוק טו**
**והעם לא נסע**. כי לא נעלה הענן מפני כבודו של משה ובזה ידעו כי מפני מרים נתעכבו כי סמוך לאסיפתה נעלה הענן:
**חסלת בהעלותך**

## פרק יג

**פסוק ב**
**שלח לך אנשים**. מאחר ששאלום ישראל כדכתיב במשנה תורה ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלח' אנשים לפנינו וגם בעיניך ישר כדכתי' ויטב בעיני הדבר:
**שלח לך**. לדעתך דאי מיני דידי לא היו שולחים כי היה להם לסמוך עלי ועתה תראו מה תהא עצתכם מועלת:
**אשר אני נותן לבני ישראל**. ומושיט להם אלא הם ממאנים ליקח עד שישלחו:
**איש אחד למט' אבותיו**. שכל מטה יהא נשמע מטהו:
**כל נשיא בהם**. כל אותו שתשלח יהא נשיא בהם שיהא חשוב בעיניהם שלא יאמרו אלו שלחנו אנשים חשובים לא היה לבם נמס לא היו מוציאים דיבה:

**פסוק ג**
**ראשי בני ישראל המה**. כגון שרי אלפים שאינם ראשי המטות ממש שנבחרו למניין במדבר סיני:

**פסוק טז**
**ויקרא משה להושע בן נון יהושע**. לא עתה לפי הפשט אלא מתחילה כשנעשה משרתו ומצא חן בעיניו כמו שעשה הק' לאברהם ולשרה וליעקב ששינה שמם לעילויא אבל יצחק מתחילה נקרא על פיו של הק' וכן פרעה להבדיל ליוסף צפנת פענח ונבוכד נצר לדניאל חנניא מישאל ועזריה וצדקיה שהיה שמו מתניה ולנחמיה בן חכליה התרשתא לפי שהיה משקהו ולפי שלא תתמה שכאן קורא אותו הושע ובכל התורה יהושע אומ' לך כאן כי שמו הושע אלא שמשה שינהו לעילויא וקרא שמו יהושע:

**פסוק יז**

**עלו זה בנגב**. סמך לדרומה של ארץ ישראל היה אומ' להם עלו בזה הנגב שהוא סמוך:

**ועליתם את ההר**. וכיון שתודיעינו איך נכבוש את ההר לא תצטרכו לרגל את העמק שכל שכן הוא שנוכל להם:

**פסוק יח**

**את הארץ מה היא**. כדמפר' לקמיה:

**ואת העם היושב עליה החזק הוא**. אדסליק מיניה קאי ואחר כך חוזר אמה הארץ דלעיל:

**פסוק יט**

**הטובה היא אם רעה**. אם אוירה טוב ובני אדם היושבים בה בריאים אם רעה אנפרמא:

**הבמחנים**. כמו במחנים הם יושבים שיאן להם חומה סביבם:

**פסוק כ**

**והימים**. ששלחו המרגלים:

**ימי בכורי ענבים**. ופירות מצויות:

**פסוק כא**

**ממדבר סין**. הם נסעו ממדבר פארן אבל תחילה בכניסתן ממדבר סין וסמוכין הם **לבא חמת** מבוא חמת שרחוב סמוך משם לבא חמת:

**פסוק כב**

**ויבא עד חברון**. דרך הנגב הגיע עד חברון **ויבא** וימשך הנגב עד חברון:

**ושם אחימן**. לפי שעתידין לומר וגם ילידי הענק ראינו שם מפר' לך הכתוב היכן ראום:

**וחברון שבע שנים נבנתה**. ועדיין לא מתו הענקים שבה שהיו מימים ראשונים עתה בא הכתוב להכחישן על שאמרו ארץ אוכלת יושביה היא שבני אדם שבה מתים בחצי ימיהם:

**פסוק כג**

**במוט בשנים**. טורטני וטורטני דטורטני בשנים מיותר דכיון דאמ' במוט פשיטא שהם שנים ועוד שהיה יכול לכתוב וישאוהו במוט נמצאת יתור אחר יתור ולכך דרשו כל כך והוא עשוי כעין סכורא ב"ל שנשאו אשכול בשמונה כך שני מרגלים זה אחר זה בראש כל מוט נמצאו ח' מרגלים ושני מוטות קצרים ממוט הארוך למוט הארוך:

**פסוק כו**

**אל מדבר פארן קדשה**. מדבר פארן ומדבר סין וחצירות וקדש ורתמה סמוכין זה לזה דהא הכא כתי' ויסעו מחצירות ויחנו במדבר פארן והוא רתמה כדמפור' באלה מסעי ובאלה מסעי כת' ויסעו ממדבר סין ויחנו בקדש וכאן כת' במדבר פארן קדשה ולכך

נרא' שמחוז אחד הוא וביהושע כת' שאמר כלב בשלח אותו משה מקדש ברנע לראות את הארץ:

**פסוק כח**

**אפס כי עז העם והערים גדולות ובצורות**. תרתי לריעותא שאם אמרו עז העם היינו אומ' אין להם מבצר מפני עזותם ונוכל לכבשם ואם אמרו ערים בצורות היינו אומ' העם חלש ומתוך חלשות' עשו להם מבצר אבל הם אמרו העם עז ויש להם מבצר:

**וגם בני ענקים ראינו שם**. שהם אימתנים כדכתי' אשר אתה ידעת ואתה שמעת מי יתיצב לפני בני ענק:

**פסוק ל**

**ויהס כלב את העם**. שישמעו מה שמשה אומ' שהיה מדבר כדכת' במשנה תורה ואומ' אליכם לא תערצון ולא תיראון מהם כי ה' הוא ההולך וגו' **ויאמר עלה נעלה**:

**פסוק לא**

**כי חזק הוא ממנו**. ואפי' הוא למטה ואנו למעלה היה לנו לירא מהם אף כי נעלה אליהם:

**פסוק לב**

**ארץ אוכלת יושביה**. זו תשובה למה שאמר הטובה היא אם רעה שמתים בחצי ימיהם ואם תאמ' בחלשותם כל העם אשר ראינו בתוכה אנשי מדות שהרואה אותם נותן בהם מדה ודוגמא אלא מפני שרע אוירה ואם אנו שאנו חלשים נבא שם אפי' בלא מלחמה נמות:

**פסוק לג**

**הנפילים**. אנשים מופלאים שכל הרואה אותם מופלא עליהם ויש מפר' כל הרואה אותם מתפחד שלא יפלו עליו מרוב גובהם:

**ונהי בעינינו כחגבים**. לאו דווקא אלא ננסים:

**וכן היינו בעיניהם**. שהיו תוהין עלינו שאנו ננסים כל כך המרגלים השיבו אל משה מה שלא שאל כי משה לא היה דעתו לשלחם לומר אם ילכו אם לא ילכו כי ודאי היה בדעתו שילכו במצות הבורא אפס לכך שלחם להכין להם הדרך ולידע כשילך לצור על עריהם אם ייגע כל העם שם אל העיר אחת אם לא שאם הערים בצורות והעם חזק יוליך כל העם לצור על עיר אחת וגם צריך לבנות דיק וסוללות ואם לא ויחלקו העם ויצורו על ארבע וחמש עיירות כאחד ואם יש בה עץ וצריך קרדומות לחתום היער שלא יארבו שם עליהם ומה שאמר השמינה היא אם רזה להביא מפריה לחבבה על ישראל נתכוון כי יודע היה אל נכון שהיא שמנה וטובה וזבת חלב ודבש ואוירה טוב ובריא וגם כלב היה אומ' כמותם בכל מה שהיה אומר להודיע העניין אבל הם כוונתן למנוע ישראל

מלילך והוא כוונתו לילך ולהודיע כיצד ילכו היה מספר ולכך שהיה אומר כמותם כת' ויהס כלב את העם לפי שסבורים שהסכימה דעתו לדעתם כשהיה אומר להם שתוקו היו שותקין עד שאמרו לא נוכל לעלות והוא צווח עלה נעלה אז הכירו מחשבתו שאינה מחשבת' ולכך כת' ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עמו אעפ"י שהיה אומ' כמותם רוח אחרת היית' עמו ולא כרוחם שהוא מתכוין לטובה והם לרעה וכשם שהמרגלים וכלב אומ' דבר אחד ולא בדעת אחד כך משה וישראל שלחו ולא לדעת אחת שכשבאו אל משה באו לדעת כן (שיודעים) [שיודיעום] המרגלים אם ילכו אם לא ילכו ומשה סבר להכין הדרך ולהכי כת' וייטב בעיני הדבר כי היה סבור שכוונתם לטובה כמו כוונתו והק' אמ' שלח לך לדעתך ולא לדעתם והמרגלים נטו לדעתם חוץ מיהושע וכלב:

## פרק יד

**פסוק ב**
**או במדבר הזה לא מתנו**. מיתת עצמינו ולא יהא ביתינו לשבי ולביזה כמו שמפר':

**פסוק ד**
**נתנה ראש**. מנהיג שיוליכנו למצרים:

**פסוק ה**
**ויפלו על פניהם**. שלא ירעו עשות לשוב למצרים:

**פסוק ז**
**טובה הארץ מאוד מאד**. על שני הדברים שאמרו המרגלים השיבום על שאמרו ארץ אוכלת יושביה ומשכלת טובה הארץ מאד מאד ואוירה טוב טוב לשבת בה:

**פסוק ח**
**אם חפץ בנו ה' והביא אותנו** כי לא תשכל אותנו ועל שאמרו לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו אל תיראו את עם הארץ כי לחמנו הם ולנו נתנו למאכל כמו כי אכלו את יעקב:

**פסוק ט**
**סר צילם מעליהם**. הק' שהוא צל ושומר לכל הבריות סר מעליהם והפקירם לנו והוא איתנו לעזרתינו ולכך אל תיראום:

**פסוק י**
**לרגום באבנים**. כי היו אומ' אתם רוצים להמיתנו ולהפילנו בחרב:
**וכבוד ה' נראה**. שבא לדבר עם משה:

**פסוק יא**
**עד אנה ינאצוני**. מלבטוח בי ואעפ"י שראו אותות ומופתים שעשיתי להם:

**פסוק יד**
**אשר עין בעין**. והכל יודעים שאתה מחבבם כי עין בעין נגלה:

**פסוק טז**
**מבלתי יכולת ה'**. יאמרו לא המית' בשביל שנאה שהיה לו עמהם שהרי היה מחבבם הרבה אלא כיון שראה שאינו יכול לעשות מה שהבטיחם המיתם:

**פסוק יז**
**יגדל נא כח ה'**. שתכבוש את כעסך שזהו כח וגבורה כדכתי' ומושל ברוחו מלוכד עיר:
**כאשר דברת לאמר**. כשהודעתני מידותיך והזכיר לפניו מדות של רחמנות:

**פסוק יח**
**ה' ארך אפים**. כבר פירשתי בכי תשא שה' מידת הדין ומדת רחמנות ולכך הזכיר ה' ה' וכאן שלא בא אלא על מידת רחמנות לא הזכיר את השם אלא פעם אחת ואל לא הזכיר כאן מפני שהוא לשון דיין וחוזק כדכת' ואת אילי הארץ לקח ורחום וחנון שאינו מבקש שירחם לחונן ולתת להם כלום כדכתי' חונן ונותן כלומ' חונן ומרחם ראשונה לשון מתנה והוא לא היה מבקש אלא שיסלח להם אבל ארך אפים לשון רחמנות שמאריך אפים לבריותיו שאין מידת הק' כמידת בשר ודם שאדם כשבא לו מקום לנקום מאויבו אינו מאריך אפו שאינו יודע אם יבוא לו מקום אבל הק' מאריך אפו שכל זמן שירצה יגבה חובו ואין מידו מציל כי הכל בידו והכל עבדיו:
**ורב חסד**. שמרבה חסדו עם בריותיו אבל אמת לא הזכיר כאן שלא יבא עמהם באמיתת הדין ולא היה רוצה שיאמת עליהם דברו שאמ' אכנו בדבר ונוצר חסד לאלפים לא שייך הכא דהם לא עשו חסד שינצור להם אלא שפשעו:
**נושא עון ופשע**. וחטא' לא הזכיר שחטא לשון שוגג דכתיב כי תחטא בשגגה ואילו מזידים ומורדים היו כדכתי' אך בה' אל תמרודו ולכך הזכיר פשע ועון:
**ונקה לא ינקה**. שאינו מנקה הפושעים מן העולם אלא מוחל להם כדכתי' ויסרתיך למשפט ונקה לא אנקך מן העולם ומכאן אתה למד כי נקה לא ינקה מדת רחמים כמו שפי' בכי תשא מדהזכירו כאן:
**פוקד עון אבות על בנים**. גם זה מדת רחמנות שאינו פורע לא מהראשון ולא מהשיני עד הרביעי ובכי תשא שבא למניין המידות אמ' על בנים ועל בני בנים אבל בכאן לא חש להאריך:

**פסוק כ**
**סלחתי כדבריך**. שאאריך להם אפי ולא אמיתם מיד:

**פסוק כא**
**ואולם**. לא אמחול להם הכל:

**חי אני**. לשון שבועה אבל עדיין לא פירש מהו נשבע אלא אמר **וימלא כבוד ה' את כל הארץ** אני אעשה שלא יתחלל שמי אלא ימלא כבודי את כל הארץ גם בעיני מצרים גם בעיני בני כנען שאפרע מהם ולא יוכלו לומ' מבלתי יכולת ה' כי סוף סוף אתן להם את הארץ אבל זאת אני נשבע כי כל האנשים וגו':

**פסוק כב**

**וינסו אותי זה עשר פעמים**. מדקאמ' זה משמע דווקא כמו שאמרו רבותינו אבל אם אמר עשר פעמים בלא זה משמע כמו ואפו עשר נשים שאינו דווקא אלא הרבה וכן באיוב זה עשר פעמים תכלימוני והוא דווקא דעשר מענים מראש הספר עד שם וכמו זה שלש רגלים דבלעם שהם דווקא:

**וינסו**. ויכעיסו כמו והא אינון נסיסין ולפיכך הס' דגושה מצא':

**פסוק כד**

**וימלא אחרי**. פיו לומר מה שאני רוצה כמו ויקרא אחריך מלא כמו ופי אמלא תוכחת ויש לפר' וימלא אחרי שענה משה והוא מילא דבריו כמו ואני אבא אחריך ומלאתי דבריך:

**פסוק כה**

**והעמלקי והכנעני**. כפי שהמרגלים הפחידום בעמלק לפי שהורגל להלחם בהם כך הק' מפחידם בעמלקי:

**פסוק כז**

**אשה המה מלינים**. הם עשרה מרגלים כדכת' לקמן וישובו וילינו עליו את כל העדה אשר הלינותם עליו שגרמתם להתלונן עלי ולכך נגזרה גזירה על בני עשרים שהם בני מלחמה ולא רצו להלחם וכן אמרו רבותי' לא נגזרה גזירה על יותר מבן ששים ולא על פחות מבן עשרים שאינם ראוים להלחם:

**פסוק לב**

**ופגריכם אתם**. אמרגלים קאי וכן אם אתם תבאו אל הארץ קאי אמרגלים:

**פסוק לה**

**אני ה' דברתי**. וקיימתי:

**אם לא זאת אעשה**. כלומ' מאחר שדברתי אני מי יוכל למחות שלא אעשה זאת שאמרתי כל העדה:

**פסוק לז**

**במגפה**. האמורה לאחרים שימותו במדבר ולא נכנסו לארץ אבל יהושע וכלב חיו ואיכא למימר במגיפה של קרח ושהיתה אחרי המרגלים:

**פסוק לט**
**ויתאבלו העם מאד**. נתנו לב על מה שעשו ונתחרטו כי ידעו כי הרעו כי היה להם לבטוח בהק' וגם גזירה היתה קשה עליהם:

**פסוק מא**
**מדוע אתם עוברים את פי ה'**. שגזר שלא תכנסו לארץ ואתם רוצים ליכנס:
**והיא לא תצלח**. כי אי אפשר שלא יתקיימו דבריו:

**פסוק מג**
**כי על כן שבתם**. כמו על כן כי שבתם כאשר אמרתם שאמרתם או במדבר הזה לו מתנו:

## פרק טו

**פסוק ב**
**דבר אל בני ישראל**. אחר שראה הק' שחזרו בתשובה ונתחרטו על מה שעשו אמר להם כי תבאו אל ארץ מושבותיכם שיתיישבו בה בניכם ואני אתנינה לכם ודבר עמהם על עסקי הקרבנות אקבל קרבנכם ברצון ותביאו לפני סולת ושמן ויין שהוא עניין ניחוח ושמחה ונדבה וכל זאת הפרשה נאמרה אחר הגזירה שידעו שלא געל בהם הק' אך יתרצה להם ולפי הנראה לא הקריבו נסכים במדבר שהרי תלה בביאת הארץ ובפירות הארץ:

**פסוק יב**
**ככה תעשה לאחד**. לכל אחד ואחד:

**פסוק יג**
**כל האזרח**. מכם **יעשה ככה**. ככה עיכובא מיהו אם הביאו קרבנו היום יכול להביא הנסכים למחר כדאמ' ומנחתם ונסכיהם בלילה ומנחתם ונסכיהם אפילו למחר:

**פסוק יד**
**וכי יגור אתכם גר או אשר בתוככם לדורותיכם**. תיבות מהופכו' הם ולדורותיכם אוכי יגור אתכם גר קאי:

**פסוק כ**
**ראשית עריסותיכם**. בית שמאי אומ' מקב לחלה קסברי חלה אחד מעשרים וארבעה ונמצא כביצה לכהן דכ"ד ביצים לקב ופחות מכביצה אינו נתינה ובית הילל אומ' מקביים קסברי חלה אחד מארבעים ושמונה והוי כביצה לחלה וחכמי' אומ' לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא חמשת רבעים קמח חייבין בחלה והוא עומר ודרשי עריסותיכם כדי עיסת מדבר כי המדבר דכת' הכתו' והוא יזהיר שיתן כדי נתינה והשיעורין שנתנו בית שמאי ובית הילל אחד מעשרים וארבע' אוקמוה אבעל הבית שצריך לתת אחד מכ"ד ואחד מארבעי' ושמונה אוקמוה אחנוני שצריך להשתכר:

**כתרומת גורן**. תרומה גדולה שאין לה שיעור:

**פסוק כא**
**ראשית עריסותיכם**. ולא כל העיסה דבעינן ראשית ששיריה ניכרין:

**פסוק כב**
**וכי תשגו**. פרשה זו בע"ז וצריך פר לעולה ושעיר לחטאת וביחיד שעירה ולא כסבה ובשאר מצות בויקרא ציבור לפר לחטאת וכן כהן משיח כציבור ונשיא שעיר ויחיד כסבה או שעירה ומהכא ילפינן התם דאינו חייב חטאת אלא בעבודה שחייבין על זדונה כרת כדמקרי ליה ר' יהושע בן לוי לבריה והנפש אשר תעשה ביד רמה מקיש כל התורה כולה לע"ז מה ע"ז שחייבין על זדונה כרת אף כל וגו' והתם חלק בין משיח ונשיא ויחיד אבל הכא כת' ואם נפש אחת אחד משיח ואחד הדיוט ונשיא במשמע דכיון שנכשל בע"ז אפי' מלך ישראל הרי הוא כהדיוט גמור על שלא נזהר בה ודינו כהדיוט:

**פסוק לב**
**ויהיו במדבר**. כמו שנגזר עליהם שלא יכנסו לארץ ובתוך כך שהיו במדבר **וימצאו איש מקושש** איכא למאן דאמ' תולש היה ואיכא למ"ד מעמר היה ורבותינו אמרו לכך כתבו במדבר ללמדינו שזה היה צלפחד דכת' ביה אבינו מת במדבר:

**פסוק לד**
**כי לא פורש מה יעשה לו**. יודע היה משה רבינו שמקושש במיתה דכת' מחלליה מות יומת אבל לא היה יודע באיזה מיתה הוא נהרג וי"ל דלהכי כתב במדבר דמצות דלעיל גבי נסכים וחלה כתי' כי תבואו בבואכם אל הארץ אבל שבת נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ ואפי' במדבר:

**פסוק לח**
**ועשו להם ציצית**. שם דבר כמו ציצת ראשי:

**פסוק לט**
**והיה לכם לציצית**. להבטה כמו מציץ מן החרכים:
**וראיתם אותו וזכרתם**. שאינו נעשה אלא לזכירה וכשרואה זאת המצוה זוכר ונותן לב לשאר המצות כי הציצית כמו חותם שבכסותו שעושין לעבד סימן שהוא משועבד לרבו וכשרואים ישראל זוכרים שהם משועבדים להק' ועליהם לקיים כל מצוותיו ורבותי' אמ' ציצית שש מאות בגימט' ושמנה חוטין וחמשה קשרים הרי ו' מאות וי"ג מצות וכשרואה אותו נזכר על כל המצות ונתן הק' סימן לאות כי הן עבדיו וסימן בכסותן וסימן ביתם ושמו חתום בו ותפילין בראשם וזרוע לסימן שהם עבדיו כי הד' סימנים מקיפין את האדם מילה מלפניו ומזוזה מימין ותפילין משמאלו וציצית שבבגדו נגרר אחריו כשהוא הולך:

**ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם**. שהם תרים ומרגלים הנאת הגוף וחומד ממון של גזל ועריות וכשתראו אלו המצות תזכרו שאתם עבדי ולא תרגלו אחריה' לעבור על מצותי:

**אשר אתם זונים אחריהם**. נמשכים ומיוזנים וימנעו אתכם אלו הסימנים ויזכירו לכם שאני ה' אלהיכם אשר הוצ' אתכם מארץ מצרים כדי להיות לכם לאלהים ולכך אני ה' אלהיכם אדון שלכם ודיין שלכם:

## פרק טז

### פסוק א

**ויקח קרח**. לאחר פרשת מרגלים שנגזר עליהם שימותו במדבר לקח ויקח קרח ומפרש והולך העלילות והעניינים שנתגלגלו וגרמו שמתו כגון כאן ומעשה פעור בוירא בלק. הגה"ה:

**ויקח קרח**. אותיות ר ח ק ר"ל עם זה המחלקת נתרחק מן העולם הזה והעולם הבא, מצאתי:

**דתן ואבירם ואון**. שהיו ראשי המחלוקת לפי שקרח שהיה לוי היה מתרעם על הכהונה, ובני ראובן על שהיה ראובן בכור אמרו שיש להם דין בכהונה ולקחו את האחרים ופיתום להיות עמם כדכתיב **ויקמו לפני משה ואנשים מבני ישראל חמשים ומאתים** שלקחו ומשכו עמם, וקצר בפסוק ראשון כי סמך על הפסוק שיני וכן דרך אפילו בשתי פרשיות שמקצר בראשון מפני שסומך על פרשה שנייה, כמו "ויהס כלב את העם אל משה" שהיה מדבר ולא פי' מה היה אומר כי סמך על פירוש שבמשנה תורה שמפרש "ואמר אליכם לא תערצון ולא תיראון". [ולפי הפשט נראה שאון מן חמשים ומאתים וכללו "כל נפש יוצאי ירך יעקב" ויעקב כלל עמהם, ולכך לא הזכירו כי היה בכלל עם חמשים ומאתים. אבל רבותינו אמרו אשתו הצילתו] ופירש מן המחלוקת ואשתו של קרח גרמה לו לחלוק, דדרשו רבותינו "חכמות נשים בנתה ביתה" זו אשתו של און בן פלת, "ואולת בידיה תהרסנה" זו אשתו של קרח, און שישב כל ימיו באנינות, לאחר שראו שלקו האחרים ידע כי קשה בעיני המקום אשר עשו וישב באנינות על שנימנה עמהם, בן פלת, שנעשו לו נסים ונפלאות שניצול:

### פסוק ג

**רב לכם** לקחת הגדולה הזאת שאתם אומרים אהרן ובניו יהיו כהנים ועשו להם בגדי זהב ואבנים טובות ומרגליות של צבור לכבוד ולתפארת, וכל העדה משועבדים להם

בעשרים וארבעה מתנות כהונה, ועל כל העדה אתם קוראים "הזר הקרב יומת" והלא **כל העדה כלם קדשים** וראויין לכהונה שהרי הק' קראם "ממלכת כהנים וגוי קדוש": **ומדוע תתנשאו**. על הקהל לומר אתם כהנים ולא הם. [ומתוך תשובתו של משה שאמר להם "ובקשתם גם כהונה" אתה למד שעל הכהונה היה מערער] אלא שהיה מדבר כמו בשביל כל העדה, כדי שיאותו כולם לדבריו ולא יאמרו שמא הוא מבקש לעצמו:

**פסוק ד**

**וישמע משה** [שחשדוהו שהוא מתכוין לשם שררה לאחיו:

**ויפל על פניו**. כבש פני לגבי קרקע כי נתבייש]:

**פסוק ה**

**וידע ה' את אשר לו**. ואז תדעו כי מאת ה' היתה לאהרן הגדולה ולא מדעתי עשיתי כמו ה' שלחני לעשות את כל המעשים האלה כי לא מלבי:

**פסוק ו**

**זאת עשו קחו לכם מחתות**. כי בזאת תבחנו מי בחר הק' לעבודתו:

**פסוק ז**

**רב לכם בני לוי**. כלו' אתם בני לוי פשעתם יותר מן האחרים כי הק' בחר כדמפרש ואזיל, ואתם חולקים עליו:

**פסוק ט**

**המעט מכם**. וכי דבר מועט הוא בעיניכם שלא דיי לכם בכך שאתם מבקשים גם כהונה:

**פסוק יא**

**הנועדים על ה'**. לחלוק על מצות הק':

**ואהרן מה הוא**. הלא לא ביקש הגדולה ולא לקחה מעצמו:

**פסוק יב**

**וישלח משה לקרא לדתן ולאבירם** שיקחו גם הם מחתותם, כי אף הם מן המעוררים: ויאמרו לא נעלה. אחת שאין אנו צריכים הכהונה, כי אנו יודעים שהדין עמנו ועוד שאין מחזיקים אותך לגדול שנלך אליך כי מאיזה טעם תהיה שר עלינו בשביל שהרעתה לנו תהיה לראש:

**פסוק יג**

**המעט**. הרעה שעשיתה לנו ש**העליתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר** שנגזר עלינו שנמות במדבר **כי תשתרר עלינו** בשביל שהרעתה לנו:

**פסוק יד**

**אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש** שהתניתה **הביאתנו** ושאף לא נתת לנו נחלה של שדה וכרם, אלא היית אומר בני לוי לא יהיה לכם נחלה בתוך בני ישראל אבל אתם בני ישראל לא תנלו נחלה, ועתה הנחלה אין לנו, אלא השררה לקחת לאחיך ולקרוביך בני שבטך:

**העיני האנשים ההם תנקר**. [סבור אתה לנקר עינינו] שלא נבחין בין טוב לרע וכי דבר זה צריך הבחנה, אין לך סומא בעולם שאינו יכול להבחין [שעיותה עלינו את הדין ולכך לא נעלה שאין אנו מאמינים בשום הבחנה על דבר זה]:

**פסוק טו**

**ויחר למשה מאד**. על שהיו אומרים כי שררה היה נוהג עליהם ושלא יבואו להבחנה:

ואמר **אל תפן אל מנחתם**. הקטורת שיקטירו לפניך כי קטרת תועבה היא כי דבר שקרים לא יכין לנגד עיניך כי מעולם לא נהגתי עליהם שררה **לא חמר אחד מהם נשאתי** נטלתי לעשות בה מלאכתי אי נמי לא על חמור מהם נשאתי משאי עליו **ולא הרעתי את אחד מהם** לעשות בו אנגריא ועבדות, והם אותם שאני אשתרר:

**פסוק יט**

**ויקהל עליהם קרח את כל העדה**. כל כולם באו לראות מה יעלה בדינו **וירא כבוד ה'** שבא לדבר אל משה ואהרן:

**פסוק כב**

**ויפלו על פניהם**. נשתטחו לפני השכינה:

**פסוק כג**

**אל אלהי הרוחת**. לבות ורוחות בני אדם ודעתם, אין תימה על מלך בשר ודם שסרחה עליו מדינה אם פורע מכולם שאינו מבחין בין אבו לשנאו אבל אתה מלך מלכי המלכים אתה יודע מי פשע ומי לא פשע, אם כן לא תקצוף על כולם, **האיש אחד יחטא** כי היו סבורים שהקב"ה מדבר על כל העדה והוא לא היה אומר כי אם על עדת קרח כמו שפי' להם **העלו מסביב למשכן קרח** אז אמר לעדה כמו שאמר להם הק':

**פסוק כה**

**וילך אל דתן ואבירם**. בשליחותו של הק':

**וילכו אחריו זקני ישראל**. לכבודו של משה:

**פסוק כו**

**ואל תגעו בכל אשר להם**. כי הכל בחרם:

**פסוק כז**

**יצאו נצבים**. לשמוע ולראות למה משה בא שם:

**פסוק כט**

**ימתון אלה**. אבל לא היה מדבר עמהם כי מנודים היו והיה אומר לישראל והם שומעים דשמתינן מאן דמצער שליח דרבנן והם הרגיזו כששלח משה עליהם:

**ופקדת כל האדם יפקד עליהם**. שישכבו על משכבם ויחלו כשאר בני אדם ובני אדם באים לפקדם:

**לא ה' שלחני**. כלו' האחרים נבחנים הקטורת ואלו לא רצו להבחין, אני אתן להם בחינה אחרת שאם ימותו כשאר בני אדם, הדין עמהם ולא ה' שלחני ואם יברא ה' **בריאה** זאת [שתפתח האדמה פיה ותבלע אותם, אז תדעו כי הדין עמי, בשליחותו של מקום עשיתי] והם נאצו, ולפיכך קורא דבר זה בריאה לפי שלא היה בעולם עד כאן ולא נברא שאירע לאדם כך, לפיכך הרי הוא נברא עתה מחדש וכן "הנה ה' בורא חדשה בארץ" כל דבר חדש אל היה עד עתה נקראת בריאה:

**פסוק לב**

**ואת כל האדם אשר לקרח**. אבל הוא עם מחתתו פתח האהל ונשרף:

**פסוק לד**

**נסו לקולם**. כי כשפתחה האדמה תחתיהם היו צועקים ובאותה שעה יצאה אש ושרף את החמשים ומאתים [וכל שכן קרח אלא שלא פרט בשביל אחד והא דכתיב "ותבלע אתם ואת קרח במות העדה"] כיון שנבלע אהלו וכל אשר לו קורא אותו נבלע אי נמי [בליעה בלשון מיתה כמו "אזי חיים בלעונו"] מיהו רבותינו אמרו שהוא היה מן הבלועים ומן השרופים. בא וראה כמה קשה המחלוקת שאפילו הטף שאינם בני עונשים ולא ידעו טוב ורע לקו:

## פרק יז

**פסוק ב**

**כי קדשו**. הואיל ונקרבו לפני המקום אין להוציאם לחולין כיון דאישתמש בם קודש לא ישתמש בהם חול:

**פסוק ג**

**החטאים האלה בנפשותם**. שפשעו בנפשם וגרמו להם מיתה:

**פסוק ה**

**זכרון לבני ישראל**. כשיראו אותו צפוי יזכרו מה אירע לאלו על שעירערו על הכהונה ולא יבאו לערער:

**ולא יהיה כקרח**. ולא יארע לו כמו שאירע לקרח:

**כאשר דבר ה' ביד משה לו**. [לאלעזר עשה אלעזר] ומדרש אגדה הבא לערער על הכהונה לא יהיה כקרח אלא כאשר דיבר ה' ביד משה שנצטרע, כן יהיה לו כמו שמצינו בעזיה שבא להקטיר ונצטרע:

**פסוק ו**

**אתם המתם**. את עם ה' [שאמרתם להביא קטורת] הלא ראיתם נדב ואביהו שהביאו קטרת ומתו למה צויתם אותם לעשות כמו כן אלא שמדעת המיתם כי ידעתם כי הקטרת

סם המות והם סמכו על דבריכם ועשו מצותכם ומתו ועוד מה הבחנה יש כאן שאינם ראוים לכהונה, הלא נדב ואביהו אתם מודים שהיו ראוים לכהונה ומתו בשביל הקטורת, ואם הוכחתם שאהרן קדוש יותר מהן מיהו לא הוכחתם שאינם ראוים לכהונה, ומתו בשביל הקטרת:

**פסוק י**

**ואכלה אתם כרגע**. וכן למעלה "ואכלה אתם כרגע" מאחר שנגזר עליהם שימותו במדבר שייך למימר, "ואכלה אתם כרגע" כלו' נגזר עליהם שיכלו במדבר אבל הארכתי להם ארבעים שנה, שלא ימותו פתאום, אבל עתה שהם חוטאים אכלה אתם כרגע:

**ויפלו על פניהם**. נשתטחו להתפלל עליהם:

**פסוק יא**

**קח את המחתה ותן עליה אש מעל המזבח ושים קטרת**. בכאן הראה שהקטרת סם חיים שכשעמד בין המתים ובין החיים נעצרה המגפה ועל שיש לומר שאין זו הבחנה שהרי כמו כן מתו נדב ואביהו שהיו ראוים לכהונה, ואעפ"י שניצול אהרן שמא אהרן יש לומר שהוא נבחר מכולם אבל מכל מקום כל ישראל ראוין להיות כהנים הדיוטים ושוערים ומשוררים ולכך צוה הק' לעשות הבחנה במטות:

**פסוק כ**

**והשכתי מעלי**. כי עדיין יש להם מעט טענה כמו שפיר' מפני שמתו נדב ואביהו אי נמי והשכתי מכאן ואילך שלא יוסיפו עוד לערער:

**פסוק כג**

**ויצץ ציץ**. שהנצו הפירות:

**ויגמל שקדים**. שמא שקדים ממש אי נמי פירות אחרות אבל [מפני שבאו בלילה אחד קורא אותם שקדים לשון מהירות] כמו "כי שקד אני על דברי לעשתו" וגם יש לפרש שלכך צוה הכתוב לעשות הבחנות המטות כדי שיהא מטה אהרן למשמרת ולעד ולאות כדמפרש:

**פסוק כז**

**הן גוענו**. מיתת עצמינו במגפה:

**אבדנו**. שרופים ונבלעים דכתי' בהו "ויאבדו מתוך הקהל":

**פסוק כח**

**כל הקרב הקרב אל משכן**. כפל הכתוב דברו ולבסוף פי' כמו "נשאו נהרות ה'" ולא פי' מה נשאו ולבסוף פי "נשאו נהרות קולם", וכן "כל הקרב" ולא פי' היכן קרב וכפל פי' "הקרב אל משכן ה'":

**האם תמנו לגוע**. כי כל העם אינם זהירים וזריזים שלא ליקרב אל משכן ה' וימותו בכל יום:

## פרק יח

**פסוק א**
**אתה ובניך אתך תשאו**. עשה להם הק' גדר שהזהיר על אהרן ועל בניו שלא יניחום ליקרב ואם יקרבו יהא העון תלוי עליהם:

**פסוק ב**
**וילוו אליך**. ויתחברו כמו יתלוי בהדי ההוא טייעא:

**פסוק ג**
**ושמרו משמרתך**. שלא יניחו שום זר ליקרב:
**אך אל כלי הקדש...לא יקרבו**. שאתם הכהנים תהיו "לפני אהל העדת" ושמרתם הלוים מליקרב אל כלי הקדש ואם יקרבו תענשו גם אתם כדכתי' לא ימתו גם הם גם אתם שאתם תענשו עליהם:

**פסוק ד**
**וזר לא יקרב אליכם**. שאתם והם לא תענשו על הזרים אם יקרבו והייתם שוכנין בין המשכן ובין ישראל ובכך לא יהא **קצף עוד על בני ישראל** כמו שהיה כתוב "יצא הקצף... החל הנגף" מעתה לא יהיה עוד:

**פסוק ו**
**ואני הנה לקחתי את אחיכם הלוים**. לשמור סביב המשכן שלא יקרבו הזרים:

**פסוק ז**
**ואתה ובניך אתך תשמרו את כהנתכם**. שלא יקרבו הלוים אל כלי הקדש:
**עבדת מתנה אתן כהנתכם**. כלו' אני נותן לכם הכהונה במתנה שלא יוכל אדם לערר עליהם מעתה:
**והזר הקרב** לכהונה **יומת**. שאעפ"י שאמרתי שעליכם עון כהונתכם, לא לפטור הזרים אמרתי אלא כדי שתהיו זהירים למנעם והם אם יקרבו ימותו ואתם תענישו עליהם, וגם אם יבא שום זר לערער על מתנתי כמו שעשה קרח ימות:

**פסוק ח**
**ואני הנה נתתי לך את משמרת תרומתי**. כלומר גם משאר תרומותי: נתתי עליך לשמור הלוים שלא יקרבו לכלי המזבח, ועליך לשמור הזרים שלא יקרבו אל המשכן פן יבאו בטומאה וימותו וגם תשמור הקדשים והתרומות כגון חזה ושוק קדשים המורם מן הקדשים ותרומה גדולה ותרומת מעשר:

**פסוק ט**
**זה יהיה לך מקדש הקדשים מן האש**. כלומר בקדשי קדשים כל הנאצל מן האש שלך שהאמורים נקטרים וכל היותר שלך שלא יאכלו מהם הבעלים:
**לכל קרבנם**. כל קרבן שהוא שלהם לציבור כגון זבחי שלמי ציבור ומנחתם וחטאתם ואשמם שמנחה וחטאת ואשם קדשי קדשים וכולם כהנים "כל זכר" יאכלנו שנאכלים לזכרי כהונה אין נשים ועבדים אוכלים מהם:
**ואשר ישיבו לי**. דרשו רבותינו לרבות גזל הגר דכתי' "האשם המושב לה' לכהן":

**פסוק יא**
**וזה לך תרומת מתנה**. שאין לך כל בשר הזבח אלא תרומה יתנו לך מהם:
**לכל תנופת בני ישראל**. שיניפו מהם חזה ושוק כגון תודה ואיל נזיר ושלמים, מה שיניפו יהא שלך, מהשלמים חזה ושוק כגון תודה ואיל נזיר ושלמים, מה שיניפו יהא שלך, מהשלמים חזה ושוק ומן התודה כמו כן וד' לחם מארבעים לחם שבה ומאיל נזיר כמו כן ואף הזרוע בשלה:
**לך**...**ולבניך ולבנתיך**. שהמורם נאכל לכהנים ולנשיהם:
**כל טהור בביתך**. לרבות גם עבדיהם:

**פסוק יב**
**כל חלב יצהר וגו'**. תרומה גדולה שהיא ראשית לכל המתנות:
**ובכורי כל אשר בארצם**. בכורים משבעת המינים:

**פסוק יד**
**וכל חרם** יחרימו:

**פסוק טו**
**ובכור הבהמה הטמאה** פטר חמור תפדה בשה:

**פסוק טז**
**מבן חדש תפדה** ומשיבא לכלל חדש ראוי לפדות לא קודם שמא נפל הוא:

**פסוק כ**
**אני חלקך** (כתרגו' מתנן דיהיבית) לך. ולכך תהיה פטר לשמור משמרת שלא תצטרך לשום סחורה ולא לחרוש ולא לזרוע):

**פסוק כא**
וגם ללוים נתתי שיהיו פנוים לשמור **כל מעשר בישראל** יותר מכדי חלקם שמן הדין לא היה להם אלא אחד מי"ב או מי"ג שבטים הן עם בני יוסף ואני נותן להם אחד מעשרה ועוד שלא יצטרכו לחרוש ולזרוע. וזה המותר **חלף עבודתם** כי **הם עבדים** זה טוב להם וטוב לישראל שלא **יקרבו עוד**...**אל אהל מועד לשאת** חטאת:

**פסוק כד**
**בתוך בני ישראל לא ינחלו נחלה**. והיה המעשר חלף עובדתם וחלף נחלתם:

**פסוק כו**
**מאתם בנחלתם**. [במקום נחלתכם, ולפיכך צריכים לעשר כאילו בא מן הנחלה]:
**מעשר מן המעשר**. אמרתי לך ולא תרומה גדולה:

**פסוק כז**
**וכמלאה**. [שמן ויין קורא מלאה לפי שאין הכלי מחזיק מהם אלא כדי מלואו] אין אדם יכול לגודשו:

**פסוק כח**
מהם **גם אתם** כבני ישראל. ורבותי דרשו לרבות השליח:

**פסוק כט**
**מכל מתנתיכם תרימו את כל תרומת ה'**. תרומה גדולה ולעיל מיעט תרומה גדולה דכתיב "מעשר מן המעשר" ואמרו רבותינו מעשר מן המעשר אמרתי ולא תרומה גדולה ותרומת מעשר ואמרו רבותינו שאם הקדימו לוי לכהן ליקח שלו מישראל קודם שנטל הכהן תרומה גדולה שלו, בכרי שכבר אידגן ונתחייב הכרי תרומה, אז צריך הלוי ליתן לכהן תרומה גדולה, ואם יקדימו בשבולים לא יתן רק מעשר מן המעשר כדאמר ליה אביי לרב פפא:
חסלת קרח

## פרק יט

**פסוק ב**
**זאת חקת התורה**. חוק של הוראה:
**ויקחו אליך פרה אדמה**. [לפי שלא יהו בני אדם מצויין אצל מיתיהם מתוך חיבתם ויצערו יותר מדאי, אי נמי שלא דורשין אל המתים ובעלי אוב, החמיר הכתוב בטומאת מת יותר מכל טומאות שבעולם לעשותו אבי אבות הטומאה] שמטמא אדם וכלים ואף מטמא באהל ועושה חרב כחלל [ואף מפני כבוד הבריות שלא יעשו מעורם נודות, ושטיחין מעצמותיהן כלים להשתמש בהם כמו בעור בהמות ועצמות וזהו גנאי לבריות וכן אמרו רבותינו מפני מה עור אדם טמא שלא יעשה אדם עור אביו ואמו שטיחין, מפני מה [עצם אדם טמא שלא יעשה אדם עצמות אביו ואמו תרוודין, ולפי חיבתן טומאתן] כמו שאמרו רבותינו לצדוקים שאמרו קובלני עליכם פרושים שאתם אומרים ספר תורה מטמא ידים וספרי מרון אינם מטמאין הידים וענו להם קובלני עליכם צדוקים שאתם אומרים עצמות יוחנן כהן גדול מטמאין - לכך לקח יוחנן שהוא חשוב בעיניהם על

שנעשה צדוקי - ועצמות חמור טהורים אלא לפי חיבתן של אדם טמאים יותר מן החמור שלא יזלזלו בהם, הכי נמי לפי חיבתן טומאתן שלא יתנום עם תרומה ויאכלו העכברים אבל מרון יאכלום ויאכלום. וכן לעניין טהרתם החמירו עליהם לבקש אפר פרה שהיא יקרה בדמים, וגם בשביל להרחיקם מן המת אסר מת בהנאה. מיהו אי לא שהחמירו בטומאתו ובטהרתו לא יניחו בשביל שהוא אסור בהנאה מלהשתמש בו דליכשירגישו שהוא משתמש באיסורי הנאה לא יפסיד בכך אלא שיאסרו עליו מכאן ולהבא, אבל כשמטמא והוא משתמש בכלים טמאים, יטמאו כל אשר בביתו, ולכך ימנעו מלשמש בעור המת ובעצמותיו:

**פסוק ג**

[**ונתתם אתה אל אלעזר הכהן**. [ולפי שהיא מטמאה העוסקין בה לא רצה הק' שיטמא כהן גדול:

**ושחט אתה לפניו**. לפני אלעזר]:

**פסוק ה**

**ושרף**. אותה השורף:

**לעיניו**. של אלעזר:

**פסוק ו**

**ולקח אלעזר הכהן**:

**פסוק ז**

**וכבס...הכהן** וכן השורף וכן האוסף [לפי שאפר הפרה קדוש ואי אפשר ליגע באפר שלא יפרח ממנו על הבגד שהוא לבוש משום לא יוליכנו במקום טמא צריך לכבס בגדיו כדכתי' גבי חטאת "ואשר יזה מדמה על הבגד...תכבס במקום קדש: וגבי פר ושעיר הנשרפים נמי כתיב "והשרף אותם יכבס בגדיו ורחץ בשרו במים ואחר יבא אל המחנה" וכן נוגע ונושא צריך כיבוס מהאי טעמא שמא נפל מן המים עליו או על בגדו] [וגם יש לפרש להכי מטמא הנוגע שמא בני אדם העושין עצמן פרושין יזו על עצמן שלא לצורך כלומר אנו רוצים להיות טהורים, ולכך צוה הק' שהנוגע שלא לצורך יהיה טמא] ושמע' מפ' והשורף יכבס בגדיו קודם השריפה וכן האוסף קודם אסיפה וכן הכהן ואינו נראה כלל דאם כן מהו "ואחר יבא אל המחנה", ואחר ישרוף, או יאסוף מיבעי ליה:

**פסוק ט**

**ואסף איש טהור** מכדי חטאת קרייה רחמנ' ממאי תיסק אדעתין דטמא יתעסק בה וכי טמא יתעסק בקדשים ולכך דקדקו רבותינו שלא בא הכתוב לומר אלא שאין צריך אלא שיקרא האיש טהור ומצינו טבול יום שנקרא טהור דכת' "ורחץ בשרו במים וטהר ומשום

הכי אמרו טבול יום כשר לפרה, אבל הצדוקים שלא ידעו לדקדק היו אומ' שבמערבי שמש היתה נעשית והיו רבותי' מטמאין את העוסק ומטבילין להוציא מלבן של צדוקין וכל הפרשה כולה משמע מוציא מיד משמע ומשמע ממילא כדמפר' ביוצא:

**והניח**. לג' חלקים נתחלקה כמו שפי' רש"י והכי משמע קרא "והניח מחוץ למחנה" והשלישי היתה לבני ישראל למשמרת והשלישי הא אמרת למי נדה להזות ממנה כל שעה, השלישית הא אמרת:

**פסוק יב**

**הוא יתחטא בו**. הנוגע במת:

**ביום השלישי**. לטומאתו:

**וביום השביעי**. ואם איחר הזאתו מיום השלישי כל זמן שיזה מיום שלישי ואילך ישים שלשה ימים בין ראשונה לשנייה:

**פסוק יג**

**את משכן ה' טמא**. אם נכנס בלא הזאה וטבילה ואפי' לענין תרומת מעשר וחולין שאינם מקודשין כל כך:

**עוד טמאתו בו**. אעפ"י שעמד שבעה וטבל והעריב שמשו כיון שלא יתחטא, עדיין טומאתו בו, וכל מה שסיפר לא יועיל לו לענין שיזו עליו ב' הזאות נגד ג' וז' אלמ' יסתור הכל ויתחיל לספור ויזו עליו ג' וז' ולכך נאמר "עוד טומאתו בו" הגה"ה:

**פסוק יד**

**זאת התורה**. שאמרנו למעלה באוהל בנוגע במת עצמו כי הוא לבא המת:

**פסוק טו**

ולכלי חרס פתוח שהטומאה קודמת לפתחו כדאשכח גבי שרצים "וכלי חרס אשר יפל מהם אל תוכו" אלמא שאינו מקבל טומאה אלא מתוכו, אבל מתוכו כיון שבא לאוירו טמא אעפ"י שלא נגע, ולפיכך אם יש צמיד פתיל עליו טהור הוא אבל כלי שטף בכל ענין טמא בין מגבו בין מתוכו ובלבד שיגע בו ואהל המת כמאן דמלי טומאה דמי:

**פסוק טז**

וכן הנוגע **על פני השדה**. שלא באהל **בחלל חרב או במת או בעצם אדם או בקבר** צריך הזאה שלישי ושביעי:

**פסוק יח**

**ולקח אזוב וטבל**. דבר נמוך ועץ נמוך ללמדך שהמנמיך עצמו נטהר:

**וטבל במים**. שהמים שהם חיים מעבירין טומאת המת:

**פסוק כ**

**ואיש אשר יטמא ולא יתחטא ונכרתה**. לרבות כרת לנוגע בגולל ודופק שנתרבו מעל פני השדה כנוגע במת עצמו מיהו נזיר אינו מגלח עליהם אם נטמא בהם דאינו גלח אלא על טומאת גוף המת כדאיתא בנזיר וכהן אינו מוזהר על טומאתו ולפיכך הכהנים אינם מוזהרים על חלל חרב על כלי מתכות הנוגעים במת או הבאים באהל המת אעפ"י שהם אבי אבות הטומאה כמת דכיון דאין נזיר מגלח עליהם אין כהן מוזהר על טומאתם דילפינן טומאתו טומאתו לגזירה שוה, כדאיתא בשבועות ובמכות:

## פרק כ

**פסוק ו**

**ויפלו על פניהם**. להתפלל לפני המקום:

**וירא כבוד ה' אליהם**. לדבר אתם:

**פסוק ח**

**וקח את המטה**. להכות בסלע, לפי הנראה לי זהו מעשה שבויהי בשלח דכתיב ביה "והכית בצור ויצאו" אלא שלשם מספר איך פירנס הק' את ישראל במן ושליו ומים במדבר, ואחר כך כתב כל אחד במקומו ותדע שאחד הוא זה המעשה ואותו, דהתם כתיב "ויקרא שם המקום הזה מסה ומריבה", ובזאת הברכה הוא אומר על זה המעשה שהקפיד הק' על משה ואהרן "אשר נסיתו במשא תריבהו על מי מריבה" אלמא דמעשה אחד הוא, ואף בכאן כתב "המה מי מריבת מדבר צין" והתם נמי כתב "ויסעו...ממדבר סין" [ומה שלא פי' כאן פי' שם] שאמר לו הק' להכות בצור וכן דרך פרשיות הרבה שסותם דבריו במקום אחד ומפרש במקום אחר כגון פרש' מרגלים דכתיב במשנה תורה שאמרו ישראל "נשלחה אנשים" ובשלח לך לא פי' וכן הרבה:

**ודברתם אל הסלע**. [אל פני הסלע תדברו אל בני ישראל **לעיניהם** דבר שיהא נגלה ונראה לעיניהם שתאמרו שאני נותן להם מים] כמו שאמר במן "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים" וכמו שאמור בשליו "התקדשו למחר ואכלת בשר" כמו כן תאמרו שאני נותן להם מים שבזאת יתקדש שמי וידעו כי מאתי יבאו להם מים:

**פסוק י**

כשבאו לפני הסלע אמר להם משה **שמעו נא המרים**. כמו "בית המרי המה" לפי שלא היו שואלין כהוגן כי היה להם להתפלל לפני הק' שיתן להם מים ולומר למשה התפלל בעד עבדיך אל ד' אלהינו ולא נמות, והם היה שואלים על דרך מריבה ותלונות לאמר כי הבאתם אותנו אל המדבר הזה והיו כפויים טובה שהק' הוציאם מעבודת פרך והם מחזיקים הדבר לרעה ולכך קוראם משה המורים:

**המן הסלע הזה נוציא לכם מים**. [כלומר למה תריבו אלינו וכי היינו יכולים להוציא לכם מן הסלע הזה מים] [אל הק' היה לכם להתפלל שהוא כל יכול אי נמי הכי קאמר ההייתם סבורים שמן הסלע הזה נוציא לכם מים]:

**פסוק יא**

[והכה ב' פעמים ויצאו מים ואמרו ישראל מקרה הוא שאף הוא לא היה סבור שיצאו משם מים דאמר "המן הסלע הזה נוציא לכם מים" משמע שאינו סבור שיצאו אבל מקרה הוא דהרבה סלעים שנובעים מהם מים ולכך הקפיד הק' והיה לו לפרש דבריו] עד שידעו אל נכון שהק' נתן להם מים וזהו שאמר יען לא האמנתם בי להקדישני שאמרתי "ודברתי אל הסלע לעיניהם" שממני באו להם המים ולא דקדקתם בלשונכם ולכך לא באו המים בהכאה ראשונה אולי יתן לב לפרש יפה:

**פסוק יד**

**אתה ידעת את כל התלאה**. היו ישראל מפתים אותם בדברים כאדם שמספר לפני אהבו וקרובו תלאותיו ומספר לו מאורעיו לפי שישים אל לבו וירחם עליו:

**פסוק יז**

**נעברה נא בארצך**. כלומר לא תהיה סבור שאנו רוצים לחלק עמך בארצך מפני שאתה אחינו כי אפילו שום היזק לא נעשה לך אפילו לשתות מימיך:

**ולא נעבר בשדה וכרם** ולא נרמוס אותם:

**ולא נטה ימין ושמאול**. לפשוט על הארץ **עד אשר נעבר גבלך**:

**פסוק יח**

**ויאמר אליו אדום לא תעבר בי**. בתוכי דרך ערי סברו בני ישראל שמא הם מחזיקים אותנו כשקרנים דאיך יכול להיות שנעבור בגבולם ולא נשתה מן המים ולכך אינם רוצים להאמין בנו שנעבור בגבולם:

**פסוק יט**

חזרו ושלחו להם אם **מימיך נשתה אני ומקני ונתתי מכרם**. כלו' כן אנו רוצים לומר מתחילה שלא נשתה מי באר אלא אם כן נתן דמיהם אי נמי תחילה אמרו [לא נשתה מי באר שטרחתם לחפרו אבל מי הנהרות שהם הפקר נשתה] ולבסוף אמרו שאף על אותם יתנו מכרם, והרשיעו לבא לקראתם למלחמה:

**פסוק כו**

**והפשיט את אהרן את בגדיו**. בגדי כהונה:

**והלבשתם את אלעזר בנו**. שיראה בנו כהן גדול בימים ואחר כך יאסף אל אבותיו:

**פסוק כט**

**כי גוע אהרן**. כל "כי" שבתורה מתורגם "ארי" כי כמו ש"כי" בלשון הקודש משמע בד' לשונות, כן "ארי" בתרגום משמע בד' לשונות האי תאר דהא מית אהרן "וכי בא ישראל דרך האתרים דהא אתא ישראל, ואם תתרגם "כי יקראו קן" אי הכי תאמר דילמא ו"כי צחקת" אלא והאחרים "ארי" ה' לשונות, ושמא כולם "ארי" אלא שד' מקומות הראה לך התרגום העניין, וכן נראה עיקר:

**ויבכו את אהרן שלושים יום**. כן זמן אבילות, וכן מצינו ביעקב שבכו אותו מצרים שבעים יום, שלשים של אבילות, וארבעים דחניטה:

## פרק כא

**פסוק א**

**כי בא ישראל דרך האתרים**. המרגלים שעלו בנגב והא' יתירה כמו "אזרעי מקנה" וכיון שראו שבאו דרך המרגלים אמרו ודאי להלחם באים, כי דרך זה הראו להם המרגלים ונלחמו עמהם:

**וישב ממנו שבי**. ביזה של בהמות:

**פסוק ב**

**והחרמתי את עריהם**. שלא אהנה מהם דאמרו שמא הק' לא ירצה לתתם בידינו מפני שלא הגיע עדיין קצינו ליכנס לארץ ולפיכך נדרו להחרים עריהם ולא נהנה מהם ולא נבטל גזירת המקום:

**פסוק ג**

**ויקרא שם המקום חרמה**. [על שם החרם]. וזהו אותו מקום שרדפו שם בני ישראל כשהעפילו לעלות כדכתיב "ויכום ויכתום עד החרמה" ועל שם העתיד שנקראת עתה חרמה שם דבר ושמא זאת שאמר כאן "דרך האתרים" ונלחמו בהם ושבו מהם, על אותה מלחמה הוא אומר שאז נצחום על שעברו על גזירת המקום והיה בלבם של ישראל עליהם לנקום ועכשיו התפללו עליהם ונתן להם נקמה מהם כדמפר' הכא:

**פסוק ד**

**ותקצר נפש העם בדרך** [כיון שראו שהיו חוזרים לאחוריהם אל המדבר היה קשה בעיניהם מאד, כי היו סבורים ליכנס מיד בארץ ישראל לאכול מתבואתה ועתה חוזרים למקום שאין לחם ומים מצוי שם ואם תאמר הלא היה להם מן, לכן אמרו **ונפשנו קצה במן הקלקל**] פתרונו לפי ענינו דאינו זן [ואינו נותן כח לאדם] אלא הרגיל בו קליל ליה עלולא והיו מטיחין דברים כלפי מעלה וכנגד משה וגירה בהם הק' **נחשים שרפים** שכשנושכין בני אדם היה האדם שורפו ונעשה מיד אפר כאילו נפל בדליקה גדולה.

ושמעתי שיש עדיין נחשים בעולם כשנושכים בעקב הסוס מיד נשרף ונעשה כולו אפר, ואם אדם רוכב עליו אם אינו ממהר לירד גם הוא נשרף ונעשה אפר. וזו היא מדה כנגד מידה הם חטאו בלשונם כדכתיב וידבר העם באלהים ובמשה ולפיכך היה הורגם לשון אפעה מין אדום, מן הנחשים הממהרים להמית בארס שלהם:

**פסוק ז**

**ויסר ממנו את הנחש**. [כמו "ותעל הצפרדע"]:

**פסוק ח**

**וראה אתו וחי**. לא שהנחש מחיה ואין בו שום רפואה אלא קדושת השם נעשה שכשרואין שהמביט אל הנחש חי כמו שאמר הק' ושאינו מת, מכירים שמאת הק' להם החיים שאם היו מעצמן חיים ומתים יאמרו מקרה הוא יש חי ויש מת ומה שעשה [נחש לא דבר אחר כדי להגדיל הנס שהק' מכה באיזמל ומרפה באיזמל [וכן מצינו בחזקיהו שאמר ישעיהו "פלח דבילה וימרחו על השחין" ודבר קשה למכה כדאמר אכל דבש וכל מיני מתיקה והעלה בשרו בשר מת גרגותני אלא שהק' מכה באיזמל ומרפ' באיזמל וכן אלישע שנתן מלח במי יריחו לרפאם ומים מלוחים קשים. ואם היה רצונו של הק' לא היו צריכין שום דבר אלא היו מתרפאים מיד, אלא להגדיל הנס ושלא יאמרו מקרה הוא. אבל כשרואין שמתרפאין על מה שהק' מצוה לעשות, מבינים כי מאתו באה הרפואה והוא קדושת השם:

**פסוק י**

**ויחנו באבת**. [בצלמון ובפונן שבין הר ההר ואובות כמו שכתו' בפר' אלה מסעי ושם היתה מכת הנחשים. ומשם באו אחר המכה לאובות ומשם נסעו מעיי העברים:

**פסוק יב**

**ויחנו בנחל זרד**. ובאלה מסעי אמר שמעיי עברים באו לדיבון גד אבל לשם אומר שם המקומות והכא אומר שם הנהרות לפי שרוצה לבא אל הבאר] עיי העברים [כמו איי] העברים, ד' אותיותיו אהנ"ע מתחלפות ואף דבי ר' חייא קורין לאלפין עייניו ולעייניו אלפין. ואי כמו "איי הים" אישלא ל"ר העיים שעוברים שם את הנהר כמו המעברות:

**פסוק יג**

**מעבר ארנון**. [ארנון שם הנהר והם חנו מעבר הנהר לצד ארץ סיחון כי היו מקיפין ארץ מואב כי לא הניחום מואב לעבור בעריו כי אם בגבולו כדכתיב "וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה"] וכת' "כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר והמואבים הישבים בער" [ובאו מזרח שמש לאץ מואב שעברו במזרחה של ארץ מואב והניחו ארץ מואב למערב ועברו מעבר ארנון לצד ארץ סיחון] היצא מגבל האמרי שהנהר יוצא ונובע מגבול

האמרי ונמשך והולך בין מואב ובין האמרי שהנהר מפסיק בין שני הגבולים כי מתחלה היתה כל הארץ למלך מואב משני צדי הנהר ובא סיחון ולקח כל מה שהיה למלך מואב מעבר הנהר לצד ארצו, אבל לא היה יכול לעבור את הנהר לצד מואב ומאותה מלחמה ואילך היה מפסיק הנהר בין ארץ סיחון ובין ארץ מואב, וישראל לקחו מיד סיחון כל אותה הארץ עד הנהר כמו שאמרו רבותינו עמון ומואב טהרו בסיחון, שאעפ"י שאסר הק' ליקח ארץ עמון ומואב, מיד סיחון הותרה ליקח ואותה נחלה היה שואל למלך עמון בימי יפתח ואמר לו יפתח "לא לקח ישראל, משלכם כלום כי לא עברנו את ארנון] ובאותה שעה היה ארנון גבול מואב:

**פסוק יד**

**על כן**. [שנצח סיחון את מלך מואב:

**יאמר בספר מלחמת ה'**. ספר היה כמו דברי הימים שהיו כותבים בו מלחמות שבין אומה לאומה, והנצחון שהק' היה עושה לאומה על חברתה, וכתוב בו לענין מלך מואב:

**את והב בסופה**. אתוהב תיבה אחת היא והוא כמו "בהתודע יוסף אל אחיו" שהוא מן ידע וכמו כן אתוהב כמו אתיהב כמו "כי לא נתן להם נחלה" דמתרגמ' ארי לא יתיהיב כלומר ניתן מלך מואב בסופה וסערה שהיה נצוח:

**ואת הנחלים ארנון**. ועם הנחלים היה נצוח שלקח' כל ארצו עד הנחל]:

**פסוק טו**

**ואשד הנחלים**. [כמו ושפך] כמו "אשדת הפתגה" דמתרגמ' משפך מי רמתא שהיה נוטל לשבת ער שהיה מטה בתוך ארצם וישיבתם של בני ער דהיינו מואב דכתי' המואבים הישבים בער" שהיו יושבים מכאן ומכאן, עתה נשען הנחל ובסמך לגבול מואב שאין גבולם עובר הנחל]:

**פסוק טז**

**ומשם בארה**. [ומאותם הנחלים ומנביעתם היתה הבאר הובעת שיצאה מן הסלע]:

**פסוק יז**

**אז**. [כשנתנה להם אותו הבאר:

**ישיר ישראל**. מחמת שמחה כי נהפכו ממות לחיים כי היו יראים למות בצמא הם ומקניהם אבל משה לא שר] לפי שנכשל בו:

**עלי באר**. [כך משוררים וצועקים] עלי באר על באר:

**ענו לה**. [צעקו לה כמו "ועגו הלוים אל כל איש ישראל קול רם"]:

**פסוק יח**

**באר חפרוה שרים**. [כלומר אין באר זה כשאר בארות שחופרים אותם עבדים כדכתי' "ויחפרו עבדי יצחק בנחל" כי זו באר מכובדת היא שחפרוה שרים וכרוה נדיבי העם

כלו' משה ואהרן וזקני ישראל במחקק במשענתם כלו' לא חפרוה במרא ופסל כשאר בירות אלא שחקקו בסלע במשענות השררות שבידם, במטה האלהים. וזה מוכיח שלא הקפיד הקב"ה על שהכה דאי הקפיד מי הוו משוררים במה שהקפיד ויש לפרש שאמר מחוקק על שם משה שנקרא מחוקק כדכתי' "כי שם חלקת מחקק ספון" ומתרגמ' משה ספרא רבה דישראל:

וממדבר מתנה. כלו' חשיבות גדול באותה באר] כי ממדבר וממקום צמאון נתנה להם מתנה ושמחו ונתענגו בהכי. ארץ ערבה ושוחה, ארץ ציה וצלמות היתה למוצאי מים ולאפיקי גאיות:

**פסוק יט**

**וממתנה נחליאל**. [לא היתה כשאר בארות שנובעין במקומן אלא משניתן נתגבר והיה לנחל גדול כי אל לשון חוזק כדכתי' "ואת אילי הארץ לקח" וכן כת' "ויצאו מים רבים":

**ומנחליא במות**. משנעשה נחל מרוב המים היו עולות המים על הבמות:

**פסוק כ**

ומהבמות היה יורד לעבר ההר בגיא ונמשכת אצל **ראש הפסגה** הנשקפה הנראית על **פני הישימון** המדבר כמו "ובתהו יליל ישמן"] לשון שממה ומדבר ואותה פסגה היתה גבוה ונראית ונשקפת על פני כל המדבר [והיתה הנאה גדולה להולכי המדבר שהיו רואין הפסגה ויודעים שהמדבר נמשכים בגיא שאצלה, ובאים שם לשתות הם ובהמתם לקרר ולהתעדן]:

**פסוק כב**

**עד אשר נעבר גבולך**. ולא שאלו דרך עריו אלא לסבב את גבולו מבחוץ כמו שסיבבו ארץ אדום וארץ מואב וכן כתי' באלה הדברים "כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר והמואבים היושבים בער" שהניחו לי לסבב את ארצם דרך גבולם]:

**פסוק כג**

**ולא נתן סיחן ישראל לעבור**. אפילו דרך גבולו:

**פסוק כד**

**עד יבק עד בני עמון**. [יבק שם הנחל כדכתיב "יבק הנחל גבול בני עמון" וכתי' "ויעבר את מעבר יבק" כי כמו שלקח סיחון ארץ מואב עד ארנון, כן לקח ארץ בני עמון עד יבק והנהר מפסיק ביניהם אבל מהיבק ואילך לא כבש **כי עז** וחזק היה **גבול בני עמון** מהנהר ואילך, ולא היה יכול לכבשה מפני שהנהר היה מפסיקו]:

**פסוק כו**

**כי חשבון עיר סיחון**. [ולפי שאמר "וישב ישראל בארץ האמורי בחשבון" אמר אל תתמה על מה שאני אומר שחשבון מערי האמורי והיא היתה של מואב כי חשבון עיר סיחן

היתה שנלחם **במלך מואב הראשון** לא עם בלק אלא בראשון שלפני בלק] שעדיין לא נאסרה ארץ מואב ליקח לישראל ולא היתה בכלל האיסור ולכך ישב ישראל בה:

**פסוק כז**

**על כן יאמרו המשלים**. [בני אדם הרגילים למשול משלים אמרו על כן שלקחה סיחון **באו**, לדור בתוך חשבון **שתבנה ותכונן** כי עתה **עיר סיחון** היא כי כל זמן שהיתה של מואב היה סיחון שהוא מלך חזק מתגרה בה והיו יראים לדור בתוכה מפחד סיחון אבל מעתה שהיא של סיחון תיבנה ותיכונן כי אין לירא כלום, על כן שנכבשה קורין אותה עיר סיחון:

**פסוק כח**

ולאחר שכבשה ונלחם ממנה בשאר עיירות שהיו עד ארנון וכבשן אמרו כי **אש יצאה מחשבון**. חיל וגבורה:

**ולהבה מקרית סיחן**. שנעשית קרית סיחון:

**אכלה ער מואב**. כלו' מארצם וממקומם יצא אש ושרפם ואכלם כמו "תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם...ותצא אש מבעלי שכם...ותאכל את אבימלך" מהם ובהם. וזהו משל שמשלו על סיחון ועל גבורתו:

וגם משלו משל על מואב ובני עמון שנצחם סיחון ואמרו **אוי לך מואב אבדת עם כמוש**. בני עמון שעובדין לכמוש כמו שאמר יפתח למלך בני עמון "את אשר יורישך כמוש אלקיך וגו':

**נתן בניו פליטם**. כלו' אותם מבניו שהיו פליטי חרב מחרב סיחון:

**ובנתיו**. שאין דרכם להלחם נתן **בשבית** שבק כמו "ולא נתן סיחון", הנצלים מן החרב הלכו בשבי **למלך אמרי סיחון** הניחם בשביה שלא יוכל להצילם מידו]:

**פסוק ל**

**ונירם**. כמו וְנִירם כלו' [ליורש שלהם **אבד חשבון** וכל הארץ **עד דיבן** שלא ירשינה יורש של מואב, ניר לשון יורש כמו "למען היות ניר לדוד עבדי"] וגם יש לפרש לשון עול כמו "ואשבר מטת עלכם" ומתרגמינן ותברית נר עממיא וכן "נירו לכם ניר" כלו' שלהם אבד חשבון שלא יוכלו להטיל עוד עולם על יושבי חשבון שאינה שלהם, ויש מפרש שהוא מן "ירה" ונשליך אותם ולהודיע חשיבותם של ישראל שנתן הק' מלך גדול וגיבור בידם מונה והולך חשיבותו של סיחון:

**ונשים עד נפח**. שהיתה הארץ שממה ונשמה עד נופח:

**פסוק לב**

**וילכדו בנתיה**. את האמרי אשר שם ביעזר בבנותיה: חסלת פרשת חקת

## פרק כב

**פסוק ב**

**וירא בלק...לאמרי**. לסיחון מלך האמורי וממנו נשאו קל וחומר שאמרו סיחון שלא יכולנו לעמוד לפניו כדכתי' ביה בסיחון "והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו" לא יכול לעמוד לפניהם שהכו אותו ואת כל עמו וירשו את ארצו אנו על אחת כמה וכמה שלא נוכל להם ולכך ויגר מואב מאד וגו':

**פסוק ד**

**ויאמר מואב אל זקני מדין**. [שהיו שכניהם ובני בריתם כדכתי' "המכה את מדין בשדה" שבאו בני מדין לעזור והכם] ורבותי' פירשו שהיו שונאים זה את זה אלא שעשו שלום מפני פחדם של ישראל כדמפר' בחלק:

**פסוק ה**

**ארץ בני עמו**. [של בלעם] מגיד לך שרחוק היה בלק כי יש חולים ואינם חולים כל כך שילכו אחר הרופא למרחק אבל אם נמצא רופא עובר עליו, יעשה עמו תנאי, ויש שחלים כל כך שהולכים אחר הרופא, וכן עשה בלק, שלח לארם אחר בלעם:

**פסוק ו**

**אולי אוכל נכה בו**. [אני ועמי]:

**ואגרשנו מן הארץ**. [שלי שלקחו מיד סיחון שלקחה ממואב כדכתי' "והוא נלחם במלך מואב"] הגה"ה:

**כי ידעתי את אשר תברך מברך**. [לפי שהתנבא על מואב ונפלו ביד סיחון כדכתיב "על כן יאמרו המשלים" וזהו בלעם] וחביריו:

**פסוק ז**

**וקסמים בידם**. [יש מפרש שכר קסמים בידם, וראיתי כתוב בתרגו' ירושלמי ואגרתא דקסמים והיינו שכר הקסמים אי נמי איגרת הקסמים כלו' ספרי קוסמים הביאו לו] ויש אומר כלים שקוסמים בהם שלא יוכל לדחותם לומר אין כלי קסמיי בידי ויש אומר שהיו מנחשים כן לומר אם יבא עתה עמנו, נדע שיש בו תועלת ואם יתן עיכוב אין בו תועלת. הג"ה:

**קסמים בידם**. קוסם גדול ומכשף גדול היה בלעם עד שיצא טבעו בעולם ברוב כשפיו והיה מוציא קול שהוא נביא, ולכך אמר להם "והשבתי אתכם דבר כאשר ידבר ד' אלי" לומר שהוא עושה על פי השם ודעתו להזיק על ידי מכשפות והק' בחסדו נתמצא בדבר להציל ישראל מידו ולא שרת' עליו רוח עתה אלא בשביל ישראל הגה"ה:

**פסוק יב**
**לא תלך עמהם**. רמז לו כי ילך עם אחרים אבל בלא תאר את העם לא שם גבול אפי' כשתלך לא תאור אותם:
**כי ברוך הוא**. מפי ואינם ראוים לקללה. ורבותינו פירשו לא תלך עמהם והוא אקללם מכאן והק' אמר לא תאר והוא אמר אם כן אברכם, ואמר לו הק' אינם צריכים לברכתך כי ברוך הוא:

**פסוק יג**
**מאן ה' לתתי להלך עמהם**. כמו שאמר לו הק' "לא תלך עמהם" ולכך שלח שרים רבים במנין ונכבדים גדולים ומכובדים מן האחרים:

**פסוק יז**
**כי כבד אכבדך מאד**. פתח לו שוחד כלו' אכבדך בכסף וזהב לשון כובד כמו "ואברם כבד מאד במקנה בכסף ובזהב" וגם לשון כבוד במשמע והוא השיב בשוחד והתחיל לדבר גדולות אם יתן לי בלק מל ביתו כסף וזהב כלו' שוחד גדול כמו שראוי לדבר זה לא אוכל לעבור וגו' כך דרך בעלי שוחד, דרך ערמה נותנין קצבת השוחד כמו שאמר עפרון "ארץ ארבע מאות שקל כסף וגו' ולכך נתן קצבת כסף, ואברהם שמע והבין ונתן לו, וכן כאן כיון לעשות קצב לשוחד כדי להרבות שוחד לעצמו:

**פסוק יח**
לא אוכל לעבור וגו' – כך דרך בעלי שוחד, דרך ערמה נותנין קיצבת השוחד, כמו שאמר עפרון: ארץ ארבע מאות שקל כסף וגו' (בראשית כ"ג:ט"ו). ולכך נתן קיצבת הכסף, ואברהם שמע והבין ונתן לו. וכן כאן: כיון לעשות קצב לשוחד כדי להרבות שוחד לעצמו.

**פסוק כ**
**אם לקרא לך באו האנשים**. לטובתך ולהנאתך [ואתה סבור להשתכר בהליכתך **לך אתם** ואל תאמר שהפסדתיך שכרך אבל הוה יודע מה שאדבר אלך אותו תדבר בעל כרחך] ואם אתה רוצה לילך על מנת כן, לך:

**פסוק כב**
**ויחר אף אלהים כי הולך הוא**. [אעפ"י שנתן לו רשות לילך מחשבתו הרעה נכרת מתוך מעשיו] שאם היה דעתו לעשות מצות המקום היה לו לומר מאחר שלא אקללם ולא אעשה מה שהוא מבקש למה אלך, וכי אלך להתקוטט עמו בארצו, אלא ודאי מה שהיה הולך, דעתו היה לקללם שלא ברשות המקום, דקסבר [כשם שאמר לי תחילה "לא תלך" ועכשיו אמר לי "לך" כך יחזור בו על שאמר שלא לקללם, והוא טעה שלא אמר אלא לא תלך לקללם, אלא הוא עשה מתחילה שלא כהוגן דמאחר שאמר לו הק' מתחילה "לא

תלך" לא היה לו לחזור ולשאול ומאחר שחזר ושאל ראה הק' שהוא מתאוה לילך מפני השוחד ואמר לו הק' "לך" ותראה מה תועיל והוא הלך ברוע לבבו ולפיכך יצא המלאך **לשטן לו** ולהודיעו כי הק' יודע מחשבותיו וזדונו]:

**והוא רוכב על אתנו ושני נעריו עמו**. לשמשו:

**פסוק כג**

**ותלך בשדה**. בתחילה נראה לה המלאך במקום רחב ידים ונטתה בשדה מפני המלאך ואחר כך, בין גדרי הכרמים, לא יכלה לנוס ודחקה עצמה אצל הגדר ולחצה את רגלו ואחר כך במקום צר כגון שהיה אם הדרך גבוה ועומק גדול מכאן ומכאן שאם תטה לכאן ולכאן היתה נופלת ותמות היא והוא ולכך רבצה תחתיו ולכך חרה אפו כי [אמר עתה שהזקתי ברגלי איני יכול לילך ברגל רבצה תחתי] ואינה רוצה לישא אותי:

**פסוק ל**

**הלוא אנכי אתנך אשר רכבת עלי**. הרבה פעמים ושם הפסק הדבר כי רבוע היה "עלי":

**מעודך עד היום**. [קאי אה**סכן הסכנתי** כאדם שאומר המעולם עשיתי לך כן, וכך אמרה לו מאחר שאיני רגילה בכך, היה לך להבין שלא בחנם הייתי עושה]:

**פסוק לב**

**ירט**. [לשון עיקום] ועיקוש כמו "על ידי רשעים ירטני" ורבותינו עשאוהו גימטריא:

**פסוק לג**

**ותט לפני**. כמו מלפני:

**אולי**. כמו לולי:

**גם אתכה הרגתי**. [כמו שאמרת עליה שאמרת "לו יש חרב בידי"]:

**ואותה החייתי**. והגם מגומגם. [ונראה ששני הנערים שהיו הולכין עמו הרג המלאך שלא הזכירם מכאן ואילך ולכך הוא אומר "גם אתכה הרגתי" כמו הנערים שלא נטו מן הדרך מפני]:

**פסוק לה**

אך **את הדבר אשר אדבר אליך אתו תעשה**. [ולא תל עוד על דעת ראשונה שאם יעלה עוד על דעתך תהרג בחרב וכדי לירשאו ולבהלו בא המלאך]:

**פסוק מא**

**וירא משם קצה העם**. [כל העם מקצה שראם כולם עד סוף המחנה]:

## פרק כג

**פסוק א**

**בנה לי בזה שבעה מזבחות**. כדי להרבות רצוי אולי יתעשת וירצה שיקללם:

**פסוק ח**

**מה אקב לא קבה אל**. מה אני יכול לקוב מאחר שאין הק' חפץ ואינו רוצה להסכים שאקללם וכן לא זעם ה' אותם ואינו חפץ לזעום אותם:

**פסוק ט**

**לבדד ישכן**. כלו' לבטח ישכון כמו "בטח בדד עין יעקב" דמי שאינו ירא כלום יושב בדד ואינו צריך חבורה:

**ובגוים לא יתחשב**. אינם נחשבים כשאר גוים שיכול אדם לקללם:

**פסוק י**

**מי מנה עפר יעקב**. מי יוכל למנות שהוא נדמה כעפר כמו "אם יוכל איש למנות את עפר גם זרעך ימנה וגו':

**ומספר רובע**. מי מנה [יש לפרש רובע לשון רביעה כלו' זרע הראוי לצאת מהם] כמו שפיר' רבותי' הק' מונה אפי' רביעיותיהם של ישראל [ויש לפרש רובע לשון רביעית לפי שראה ישראל שוכנים לארבע דגלים אמר אפי' הרביעית אין אדם יכול לספור:

**תמת נפשי מות ישרים**. מכאן יש להוכיח מן התורה שישראל יש להם חלק לעולם הבא ובגן עדן שהרי בלעם ברוח הקודש היה מדבר ואם חס ושלום לא היה תועלת אין תועלת למתים מה לי מות רשעים מה לי ישרים]:

**פסוק יג**

**לך נא אתי אל מקום אחר וגו' וכלו לא תראה**. הכא אמר ליה שמא אין אדוניהם של אלו רוצה שתקללם כולם, אבל אביאך אל מקום אחר שלא תראם כולם אלא מקצתם ושמא יודה לך במקצת לקללם וימעטו אותו מקצת, וכיון שראה שלא יוכל לקלל אותו מקצת הוליכו אל מקום אחר שראה מקצת אחר, אמר שמא בזה המקצת טובים שבהם ואינו רוצה שתקלל מקצת זה, והוליכו למקום אחר, אולי יכול לקלל מקצת האחר, ולכך הוליכו בג' מקומות. ורבותינו פירשו שבלק היה רואה בקסמיו שמאלו ג' מקומות עתיד לבא פורענות ולכך הוליכו לאלו המקומות והוא כתוב בפי' רש"י ז"ל:

**פסוק יז**

[בתחילה כת' "וכל שרי מואב אתו" ולבסוף כתב **ושרי מואב** דכיון שראו שמברך ישראל הלכו להם מקצתם] וכיון שראה שאינה יכול לקלל לא כולם ולא מקצתם אמר לו לך "ברח לך אל מקומך" כי "מנעך ה' מכבוד":

**מה דבר ה'**. כלו' יודע אני בך שלא תאמר אלא מה שדיבר ה' והוא ענה לו מה אתה סבור שדיבר:

**פסוק יט**

**לא איש אל ויכזב**. כזב קורא מי שחוזר בדבורו בחנם שיש ספק בידו לעשות מה שאמר והוא אינו עומד בדבורו וחוזר בו בחנם, זהו כזבן, אבל הק' אינו כן, וכן **אדם ויתנחם** כמו אדם שאין ספק לעשות מה שאמר ומתנחם על מה שאמרו אבל הק' כל יכול ואלו שתי מדות אינם מצויות בהק', אבל יש מידה שלישית כגון אדם שאומר לחבירו אני נותן לך כך וכך בשביל שתכבדינו ותעבדינו וזה אינו רוצה לעבוד ולכבד והוא מתנחם מלתת לו וזאת הנחמה בפשיעת המקבל שלא מילא תנאו, והנותן אמיתי ועמד בדבורו שלא התנה אלא על מנת, וכן גבי רעה שאדם אומ' להרע לחבירו ובא זה ופייסו ואינו עושה לו רע: זה מצוי בהק' - כי הדין עמו - כמו גבי אדם דכתי' "כי נחמתי כי עשתים" שאני בראתים לכבודי כדכתי' "כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו" וגו' והם השחיתו דרכם לכך נחמתי על פשיעתם וכן "נחמתי כי המלכתי את שאול למלך כי שב מאחרי" ואני אמרתי לו על ידי שמואל "והיתם גם אתם וגם המלך אשר מלך עליכם אחרי ה' אלהיכם" והוא שב מאחרי, וכן במדה רעה כמו בנינוה ובישראל ששבו מדרכם הרעה ומן החמס "וינחם ה' על הרעה" וכן הוא אומ' ודוד "אם ישמרו בניך את דרכם" וכן פי' בבראשית כי [ג' נחמות מצויות באדם, אחת שאינו עומד בדבורו ואחת שאינו יכול ואחת בפשיעת המקבל ועל השנים אמר בלעם] שאינו בהק' נחמת כזב ונחמת שאינו יכול ולכך מתמה ואומ' ההוא הק' אמר ולא יעשה וגו' בתמיה:

**פסוק כ**

[**הנה ברך לקחתי וברך**. וקבלתי מאת הק' וברך כלו' אברך אותם **לא אשיבנה** הברכה מהם] כי על כרחי אומ' מה שצוה עלי, וכן תירג' אונקלוס:

**פסוק כא**

**לא הביט און ביעקב**. כלו' למה יחזור מלברכם הלא לא הביט הק' שום און ותוך ביעקב] וגם **לא ראה עמל** כל פעולה רעה קורא עמל כדכתי' "ורהבם עמל ואון" אבל אם היה בהם עמל ואון אז היה הק' מתנחם מן הטובה להרע להם כמו שפי' למעלה שהק' מתנחם מטובה לרעה ומרעה לטובה כשאדם מתהפך לפניו מטובה לרעה או מרעה לטובה, אבל בישראל לא ראה עתה עמל ואון שיהפוך להם ברכתו [ולפיכך (שאין בהם עמל ואון) **ה' אלהיו עמו ותרועת מלך בו** לשון ריעות וחיבה וזהו סמיכה גדולה שהרי **אל** חזק ה**מוציאם ממצרים** כי אל לשון חוזק כמו "ואת אילי הארץ לקח"]:

**פסוק כב**

**כתועפת**. [ככפלי כפלים וחוזקו כפול מכח הראם תועפות לשון כפול כמו "כפול" דמתרגמי' עוף וכמו "תעפה בבקר תהיה" כלו' חשיכה כפולה תהיה בבקר. ואעפ"י

שראם כאין נגד הבורא, בן אדם אינו יכול לדמות משלו אלא במה שעיניו בני אדם רואות כמו "ה'...כאריה ישאג" ואריה אינו כלום]:

**פסוק כג**

**כי לא נחש ביעקב**. [נחש כמו נסיון כמו "נחשתי ויברכני ה'" דמתרגמינ' ניסיתי כלו' אין לנסות אם יקללם כי ודאי לא יקללם:

ולא קסם בישראל. ואם תאמר ודאי אין הק' חפץ לקללם אבל על ידי כשפים וקסמים יכול אדם להרע להם ולכך אמר לא קסם מועיל בישראל כי הק' שומרם] ויעשה להם נסים ונפלאות:

**כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל**. [כעת הבא כמו "כעת חיה"] ארחי המקרא הוא לדבר כך, כעת כיום. יאמר ליעקב ולישראל מה פעל [כלו' על יעקב ועל ישראל כמו "אמרי לי אחי הוא"] שהוא כמו עלי. מה פעל אל [כלו' כל כך יעשה הק' נסים וגבורות לישראל עד שיאמ' כל העולם כמה פעולות פעל הק' עם אלו כמו "מה רבו מעשיך ה'"] שהוא כמו כמה רבו מעשיך [ולכך הוא חציו קמץ וחציו פתח שאינו שם דבר]:

**פסוק כד**

**הן עם כלביא יקום**. כלו' אתה היית סבור להשפילם לא כך אלא יתנשאו ויתגברו כלביא וכאריה]:

**לא ישכב**. על המנוחה ועל הנחלה כמו שתירג' אונקלוס]. ויש לפרש לא ישכב בלילה עד שיאכל טרף וישתה דם חללים כמו הארי שטורף וכשהוא שבע רובץ ושוכב:

## פרק כד

**פסוק א**

**ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים**. [לקראת נסיונות כמו שפי' כי ידע כי לא יועיל כלום כמו שיאמר הוא עצמו "כי לא נחש ביעקב" ונתכוון לברכם והק' הסכים על ידו כדכתי' **ותהי עליו רוח אלהים** אי נמי רצה לקללם כי הבין שאין הק' רוצה ורצה שלא תשרה עליו שכינה ויקלל מדעתו ושכינה שרתה עליו על כרחו והכריחתו לברך]:

**פסוק ג**

**שתם העין**. כדמתרג' אונקלוס:

**פסוק ד**

**וידע דעת עליון**. כלו' איני צריך עוד לידע מה יצוה לו הק' כי אני יודע כבר דעתו שהוא רוצה שאברכם. הגה"ה:

**נפל וגלוי עינים**. [כלו' בשעה שהוא נופל ושוכב, גם בשעה שהוא גלוי עינים כלו' גם ביום גם בלילה אני רואה המראות]:

**פסוק ו**

**כנחלים נטיו** זה הלשון של נטה שייך באהלים ובנחלים כדכתי' "אשר נטה אהלו" וכתי' "הנני נוטה אליה כנהר שלום וגו'" כנחלים נטיו [כמו שהנחלים נטין ומתפשטין לכאן ולכאן כשהם גדולים, כן יתפשטו האהלים לכאן ולכאן שיפרו וירבו ויהיו צריכים לפשט האהלים ולהרחיבן לכאן ולכאן כמו שכת' "הרחיבי מקום אהלך ויריעות משכנותיך יטו":

[**כגנת עלי נהר**. שגדילים הגנות ומתרחבין:

**כאהלים נטע ה'**. [אהלים ושנטע הק' בגן עדן כדכתי' "ויטע ה' גן בעדן מקדם" שגדילין ומתברכין] ובאהלים נמי שייך לשון נטיעה כדכתי' "ויטע אהלי אפדנו":

**כארזים עלי מים** שגדילין והולכין כן ישראל יפרו וירבו ויגדלו אהליהם:

**פסוק ז**

**יזל מים מדליו**. [כמו "הרים נזלו" יטפו מים ממקום שהם דולים כמו "גם דלה דלה לנו" כלו' ירבה חיל מזרעו כי (אזל) [חיל נמשל] למים ולנהר כמו "את מי הנהר העצומים והרבים את מלך בבל...שטף ועבר וגו'" כלו' יצאו חיל מזרעם:

**וזרעו** יהיה **במים רבים** ויגדל מאד:

**וירם מאגג מלכו**. ירם יותר מאגג מלכו של ישראל. כל מלכי עמלק נקראים אגגי כמו מלכי מצרים פרעה ומלכי פלשתים אבימלך:

**ותנשא מלכתו**. של ישראל] והיה מתנבא על שאול שנלחם באגגי:

**פסוק ח**

**יאכל גוים**. [כלו' ישראל יכלה גוים, אותם שהם **צריו**:

**ועצמתיהם יגרם**. כמו "ולא גרמו לבקר" כשאדם אוכל הבשר ואחר כך מגרד את העצמות ואינו משאיר אחיו כלום] יגרר ימשאליר ב"ל כמו ישברם, ויש לפרש יגרם כמו יגררם, יגרור אותם:

**וחציו ימחץ**. [ובחציו ימחץ אותם כמו "ויבא יעקב שלם" שהוא כמו בשלם]:

**פסוק ט**

**כרע שכב כארי**. שהכל יראים להקימו פן יפגע בהם:

מברכיך ברוך וארריך ארור. [כלו' שוטה היה מי שרוצה לקללך שהרי הוא מקולל] ועל בלק אמר שהיה רוצה לקללם:

**פסוק י**

**ויחר אף בלק**. כיון שראה שהוחזק בג' פעמים לברכם ידע שאין לו בו תועלת כמו שאמר זה שלש פעמים והרי אתה מוחזק בברכתם:

**פסוק יא**

**ברח לך אל מקומך**. [ברח לשון מהירות וקלות כמו "ברח דודי ודמה לך לצבי"]:

**אמרתי כבד אכבדך**. שתחזור לארצך כבד במקנה בכסף ובזהב שאתן לך אבל עתה יכול עתה לברוח ולילך במהירות שלא תשא עמך כלום, שלא אתן לך כלום ועכשיו הנה מנעך ה' מכבוד שאפי' שום כבוד לא אעשה לך:

**פסוק יד**

**לך איעצך** על אותו דבר שהיית ירא וחרד מפני הקהל היושב ממולך ומפחדו שלחת עלי איעצך אתן לך עצה שלא תתגרה עמהם שאין לך לירא מהם כלום כי לא יזיקוך ולא לעמך כל ימיך כי את אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים יהיה ולא עתה:

**פסוק יז**

**אשורנו**. [אני שר ורואה אותו אבל לא יהיה קרוב וכפל מלה הוא]:

**דרך כוכב מיעקב**. נתחזק הכוכב והמזל של יעקב, ודרך לשון חוזק כמו דרכי נפשי עז" וגם יש לפרש דרך לשון דרך כלו' איימנא אשטיילא כבר נכנס הכוכב והמזל בדרך - שיעלה ויעמוד מלך חזק על ישראל שימחץ **פאתי מואב** כלו' השרים שהם הפאות כמו "אבן הפיאה" שמעמיד כל הבנין, ועל דוד ניבא דכתי' ביה "ויך דוד את מואב וימדדם בחבל השכב אותם ארצה וימד שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות"]:

**וקם שבט**. גם הוא לשון כוכב שהולך ונמשך דרך הילוכו אל מקום המזל ודמיא דוכבא דשביט. ויש לפרש [לשון מקל ורצועה וממשלה] אך לפי שהוא כפל מלה על דרך כוכב יש לפרש לשון כוכב:

**פסוק יח**

**והיה אדום ירשה**. [שהיו עבדים לדוד נושאי מנחה:

**והיה ירשה שעיר אויביו**. כמו ירשה יהיה שעיר לאויביו] אי נמי ירשה יהיה שעיר שהם אויביו של ישראל:

**וישראל עשה חיל**. וממשלה וכח:

**פסוק כ**

**וירא את עמלק**.. **וירא את הקיני** [אלו שתי אומות לקח ביחד שעמלק היה ראשית מלחמות ישראל כדמתר' אונקלוס והקיני בא להקביל פניהם במדבר ועשה עמהם חסד שעל פיו העמידו שרי אלפים ושרי מאות] ומקומם ביחד כדכתי' "ויאמר שאול אל הקיני סרו רדו מתוך העמלקי: [ועתה ראה מה בין הנלחם לגומל חסד] **עמלק**...**עדי אבד** שיהיה נאבד מן העולם כדכתי' "אמחה את זכה עמלק מתחת השמים" והקיני **איתן מושבך ושים** [שם דבר כלו' ושימת מושבך **בסלע** חזק]:

**פסוק כב**
**כי אם יהיה לבער קין**. [כשיהיה לבער קין שילך בגלות:
**עד מה**. עד מתי יהיה דבר זה: לזמן ארוך יהיה ולא תהיה כי אם שביה **שאשור תשבך** ולא תהיה נבער ואבוד מן העולם כמו עמלק ולפיכך חכם הנשלם עמהם ושוטה המתגרה בהם]:

**פסוק כג**
**אוי מי יחיה משמו אל**. [כאדם המקונן ואמ' אוי מי יוכל לחיות מאותה שומא שישים הק' בעולם שאני רואה אותה ועל מלך משיח נתנבא]:

**פסוק כד**
**וצים מיד כתים**. [וצים ספינות גדולות כמו "וצי אדיר בל יעברנו":
**מיד כתים**. מן הרומיים, כמו שתירג' אונקלוס, אותם רומיים **ענו אשור** ואעפ"י שאשור יגדל כמו שאמר למעלה "עד מה אשור תשבך" אפי' הכי יענו אותם הרומיים:
**וענו עבר**. כל בני עבר הנהר, ישראל ובני יפת.
**וגם הוא**. רומי שיגדל ויחריב בית שני ועתה מושלים בכל העולם:
**עדי אבד**. לבסוף כשיבא מלך המשיח]. [ועל שראה האומות כלות בימי המשיח היה מקונן עליהם לאמר "אוי מי יחיה"] ועל האומות קורא אוי:

## פרק כה

**פסוק א**
**ויחל העם**. [נעשו חולין לזנות] כי כל המזנה מתחלל וכן "ובת כהן כי תחל לזנות". ונראה מה שאמר בלעם שלא יחזור הק' מלברכם אלא א"כ יחטאו לו כמו שפי' "לא הביט און ביעקב" למה יחזור הלא לא הביט און ביעקב, לפיכך היו משיאין אותם לחטא ואחר שחטאו הוליכו מדין בלעם עמהם לאמר אתה תוכל לקללם שכבר חטאו, וגם להודיעם אם יבאו ישראל עליהם כמו שהודיע לבלק שלא יבאו ישראל עליו וכשבאו ישראל עליהם מצאוהו שם ונתנו לו שכרו משלם והרגו לפי שעל ידי דבורו של בלעם שגילה להם שאם יחטאו שיחזור הקדוש מלברכם, החטיאו אותם כדכתי' "הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם למסור מעל על דבר פעור":

**פסוק ו**
**ויקרב אל אחיו את המדינית**. [האחרים הנכשלים היו אל הקובות של אותם זונות והוא הביאה בתוך המחנה והקריבה בתוך אחיו, ונעשה אהלו קובה של זנות והעיז פניו בפרהסיא] ושם הרגו פנחס. הגה"ה:
העם אשרי אחרי דלק, אש לא נופח אותם תדלק, ממול ערפו נמלק, בסיימי וירא בלק:

**פסוק יא**
**פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב חמתי**. [אין לישראל לשנאותו על שהרג זמרי כי טובה גדולה עשה להם שהשיב חמתי מעליהם ולא כליתם ואם ישנאו אותו אין בכך כלום כי **הנני נותן לו את בריתי שלום** אין לו לירא כלום לא מקרובי זמרי שהיה נשיא ולא מקרובי כזבי שהיתה בת מלך]:

**פסוק יג**
**והיתה לו ולזרעו אחריו ברית**. [שהיה משוח מלחמה מכאן ולהבא] תחילת גבורתו היתה לשמים ומשם ואילך היה משוח [כי הוליך הצבא על מדין:
**ויכפר על בני ישראל**]. ומאחר שנעשה כפרה זו [ראוי הוא לכהונה ולעשות כפרות אחרות]:

**פסוק טו**
**ושם האשה המכה**. [להודיעך כי גדולים היו וצריך שיבטיחנו הק' כמו שאמ' "אל תירא אברם" אחר שהרג המלכים ורבותינו אמרו שלא נתכהן פנחס עד שהרג לזמרי שכשנתן הק' כהונה, לאהרן ולבניו ולזרעם שיולידו לאחר שנעשו כהנים נתנה, תדע דהא כת' (בפרשה) [בפרשת] בגדים "ולבניו תעשה כתנת" אבל לבני בניו לא צוה]:

**פסוק יח**
**בנכליהם**. [שהערימו עליכם להחטיא בם] מפני שאמר בלעם "לא הביט און וגו'" ביום המגפה שהיתה על דבר פעור:

**פסוק יט**
**ויהי אחרי המגפה**. [שכלו מתי מדבר שצוה הק' למנות אותם שכנסו לארץ ונלחמו עם הכנעניים. שני פעמים נמנו ישראל במדבר כמו שפי' במדבר סיני, וכאן הזכיר שם המשפחות אבל במדבר סיני לא הזכיר שם המשפחות ולפי הפשט לא כל בני השבטים עלו למשפחה כי יש מה שלא היו להם בנים:

## פרק כו

**פסוק ד**
**כאשר צוה ה' את משה ובני ישראל היוצאים**. [שהיו נמנין מבן עשרים כמו כן נמנו כאן מבן עשרים] ולפי שחלוקת הארץ שייכא ביוצאי מצרים לדברי הכל הזכיר כאן יוצאי מצרים. ובזה המנין מנה והזכיר עד לשלא היה להם בנים כבר פיר' לעיל. [ונקראים על משפחת אחיהם שהיתה משפחת מרובה ונטמעו בהם ולא היה להם שם לעצמן כגון בבני שמעון שאינו מונה משפחות לאהד ולצוחר, וגם מבני אשר, ישוה לא מנה לו משפחה ונטמעו בני ישוה עם בני ישוי, ופעמים שאין המשפחה נקראת אלא בני

בניהם כגון "לזרח משפחת הזרחי" ולא מצינו זרח בבני שמעון אלא מבני בניו היה והיה גדול ונתלה בו המשפחה, וכן אצבון וכן ארד ונעמן שהיו בני בלע ומדקאמ' "לבלע משפחת הבלעי" שהיו לבלע בנים אחרים שנקראו על שמו שהוא אומר "למכיר משפחת המכירי". ויש מהם שנשתנו שמם קצת כגון ימואל נמואל, חושים שוחם, אחי אחירם, חופים שפופם:

**פסוק יא**

**ובני קרח לא מתו**. ואעפ"י שאמ' "ואת כל האדם אשר לקרח" היינו עבדיו ושפחותיו אבל בניו כבר היו מוחלקים ממנו ולא נצטרפו עמו במחלוקת ולא מתו:

**פסוק מד**

**ושם בת אשר שרח**. [לפי שזכרה עם יוצאי מצרים מנאה עמהם כאן]:

**פסוק נג**

**לאלה תחלק הארץ**. וכתוב "לשמות מטות אבתם תתנחלו" שלש מחלוקת בדבר, איכא למ"ד ליוצאי מצרים נתחלקה הארץ דכתי' "לשמות מטות אבתם" ומאי "לאלה" כאלה, שלא נתחלקה לטפלים אלא לבני עשרים כאלה. איכא למ"ד לבאי הארץ נתחלקה והאי דכת' "לשמות מטות אבתם" משום דמשונה ירושה זו מכל ירושות שבעולם שכל ירושות חיים יורשים את המתים וכאן מתים יורשים את החיים משל לשני אחים כהנים לזה שני בנים ולזה בן אחד והולכים לגרנות, זה מביא מנה אחת ואלו שתים, וחוזרים אצל אביהם וחולקים בשוה ונמצא לאחד כמו לשנים. ואיכא למ"ד לאלו ולאלו נתחלקה, היה מיוצאי מצרים נוטל חלקו משום יוצאי מצרים, היה מבאי הארץ נוטל משום באי הארץ, מכאן ומכאן נוטל משום יוצאי מצרים ומשום באי הארץ. ולמ"ד לבאי הארץ נתחלקה קשיא למאי איצטריך למימר "בין רב למעט" כיון דכל אחד שבא לארץ נוטל חלק פשיט' דאיכא חילוק בין רב למעט. ולפי הפשט נראה דלי"ב חלקים נתחלקה הארץ ונתנו חלק גדול לשבט שיש לו אוכלוסין גדולין, ואחר חולקים לקרקפא דגברי והיינו "בין רב למעט" ולדברי הכל "לשמות מטות אבתם" איוצאי מצרים קאי מדכתי' "ונתתי אתה לכם מורשה" דמשמע שאתם תהיו מורישים אותה לבניכם כך מפו' בבב' בתרא:

**פסוק נו**

**על פי הגורל**. על פה וגורל כיצד כהן לבוש אורים ותומים ומכוין באורין ותומים ברוח הקדש ואמר אם תחום פלוני עולה שבט פלוני עולה, כן הוה הגורל והיינו על פה ובגורל:

**פסוק נט**

**אשר ילדה אתה ללוי**. [מקרא קצר: אשר ילדה אותה אשתו ללוי]. [במנין זה היו מועטים ממנין מדבר סיני ששם ג' אלפים בפרט וכאן אלף בפרט לפי שאם היו כאן יותר היו

אומרים אותם שהיו מועטים לא היו יכולים לכבוש את הארץ, אבל אלו שהיו מרובים כבשום, ולפיכך כבשום אלו שהיו מועטים "כי אין מעצור לה' להושיע ברב או במעט" ולכך לא רצה הק' שירבו יותר מן האחרים כדאשכחן גבי גדעון כשנלחם במדין שלא רצה הק' שיוליך רק ג' מאות]:

## פרק כז

**פסוק ג**

**כי בחטאו מת**. כלו' לא מתו אחרים בחטאו לא גרם לאחרים שימותו כמו שעשו מרגלים שגרמו לכל ישראל שמתו במדבר ובעדת קרח שהצו על משה ואהרן ומתו חמישים ומאתים ואחר כך ארבע עשר אלף ודין הוא שלא יחלקו בארץ אבל אבינו לא מת אלא הוא לבדו למה יגרע הוא חטא הוא שקיל למיטרפסיה דאי ליוצאי מצרים תחלק, הוא היה מיוצאי מצרים כדאמ' "אבינו מת במדבר" שהיה מיוצאי מצרים, ולמ"ד לאלו ולאלו מ"מ יטול חלק על שהיה מיוצאי מצרים ולמ"ד לבאי הארץ מ"מ מודה הוא שהחלוקה חוזרת לאחר שנטלוה באי הארץ וכשיטלו אחי אבינו שהם מבאי הארץ חלקם, תחזור הנחלה אל חפר זקינינו ומחפר תגיע הנחלה אל אבינו ונרש אותה:

**פסוק ד**

**כי אין לו בן**. שאם היה לו בן לא דברנו אלה אפי' בת הבן ואם תאמר מה לכם אם תגיע נחלה לאביהם דבת אינה יורשת אביה, כי אחיו ירשו אותו, אם כן למה יגרע שם אבינו מנחלתו תתיבם אמנו מאחר שאין לאבינו יורש והבכור היבם יקום על שמו ולא ימחה שמו:

**פסוק ה**

**ויקרב משה את משפטן**. אמ' כך הן טוענות השיב לו:

**פסוק ז**

**כן בנות צלפחד דברת**. יפה הן טוענות. דוברות הפעל שלו דבר ממשקל קל, אבל מדיבר היה או' מדברות משקל חזק:

**נתן תתן להם אחזת נחלה**. ד' חלקים נטלו נתן אחד, תתן שנים, אחוזת ג', נחלה ד' כדמפר' בב' בתרא שהיה צלפחד בכור ונטל חלק בכורה, ותרי אחי דאבא הוו להו והיינו דכתי' "ויפלו חבלי מנשה עשרה" שיתא דשיתא בתי אבות וארבעה דידהו:

**פסוק יא**

**הקרב אליו**. קרוב קרוב קודם וכל הקודם לנחלה יוצאי יריכו קודמין ונחלה משמשת ועולה עד ראובן ליכא למימר עד יעקב דגמירי דלא כליא שבטים דכתי' "ואתם בני יעקב לא כליתם" ואב קודם לכל יוצאי ירכו:

**וירש אתה**. הבעל יורש את אשתו ואין האשה יורשת את בעלה דלא כתי' וירשה אותו אלא אם כן באה מחמת קורבה כגון שנשא בת אחיו ואין לאחיו יורש אלה זו הבת שהיא אשתו, וגם אין לו יורש אלא אחיו ומת אחיו בחייו הרי אשתו יורשת אותו, אבל לא בטענת אישות ולפי שהוא יורש את אשתו ואין אשתו יורשתו כדנפק' לן מן "יירש אתה" גרעו רבותי' והוסיפו ודרשו ונתתם את נחלת שארו לו ולפי הפשט וירש אתה קאי אנחלה הגה"ה:

**לחקת משפט**. אורעה כל הפרשה להיות דין, שאם עשה צואתו בפני שלשה, ביום רצו היו עדים רצו נעשים דין, בלילה הוו עדים ואין עושים דין לפי שאין עושים דין בלילה דכתי' "והיה ביום הנחילו את בניו" ביום אתה מפיל נחלות ואי אתה מפיל נחלה בלילה ואין עד נעשה דיין:

**פסוק יב**

**עלה אל הר העברים**. לפי שדיבר למעלה בפרשת נחלה כדכתי' בה "איש כי ימות" סמך כאן מיתה של משה:

**פסוק יג**

**כאשר נאסף אהרן אחיך**. על אותו דבר ובאותו ענין:

**פסוק טז**

**יפקד ה' אלהי הרוחות**. מאחר שאיני נכנס לארץ צריך שתמנה פרנס עליהם ואתה אלהי הרוחות ויודע רוחות של כל אחד ואחד ודעתו ומי ראוי להיות ראש כי אני איני יודע לבחור כי אדם יראה לעינים ואתה תראה ללבם:

**פסוק יז**

**אשר יצא לפניהם**. שיוליכם למלחמה:

**ואשר יוציאם**. אחד שיוציאם ויביאם, שיעשה הממונה מעשיו על פיך ועל פי עצתו:

**פסוק יח**

**איש אשר רוח בו**. רוח דעת גבורה ויראת שמים וראוי להיות מנהיג:

**וסמכ' את ידך עליו**. כמו מיסמך סבי. ולפי הפשט שתחזיק בו כמו "ויתן לו ידו ויחזקיהו באלהים":

**פסוק כ**

**ונתתה מהודך עליו**. [שתכבדיהו לפניהם כדי שיכבדוהו הם וישמעו אליו] כל ישראל [הרי איש שיוצא לפניהם ויבא לפניהם ואשר שאלת "אשר יוציא' ואשר יביא'" זהו **ולפני אלעזר הכהן יעמד**] **על פיו** של אלעזר **יצאו** ויבואו הוא זה מלך וכל ישראל אתו זה משוח מלחמה כל העדה זה סנהדרין:

**פסוק כג**
**ויצוהו**. כל מקום שנאמר ויצו אינו אלא לשון זריזות וזהירות להיות זריז (וממולה) [וממולח] להיות מנהיג ישראל ולסבלם:

## פרק כח

**פסוק ב**
**את קרבני לחמי**. לפי שהתמידים בכל יום, קורא אותם לחם, לפי שהלחם תדיר בכל יום מכל המאכלים כך התמידים תדירים מכל הקרבנות:
**תשמרו להקריב לי במועדו**. שלא יפסוק בשום ענין ולא תאמרו אם לא תקרב היום יהיו לו תשלומין למחר לכך נאמר "במועדו" שלא יהא הפסק:

**פסוק ה**
**כתית**. נדוך הזית במדוכה ואינו ניתן בגת אלא עוצרים אותו בידים, והוא זך שאין השמרים מתמצים בו:

**פסוק ו**
**העשיה בהר סיני**. לפי השפט נראה כמ"ד עולה שהקריב במדבר עולת תמיד הואי:

**פסוק ז**
**בקדש הסך נסך**. שכשר אם אינו קרב לאישים מ"מ בקדש יהא הסכו:

**פסוק ט**
**וביום השבת שני כבשים**. לא הטריח במוסף של שבת יותר מדאי אלא המוסף שוה לתמיד וחטאת אין בו כמו בשאר מוספי' מפני כבוד השבת שאין לשחוט בשבת דבר נאכל לשום אדם אלא כל הקרבתם לגבוה ואע"ג דמוספי ראש חודש וימים טובים קריבים בשבת אם יארע בשבת מ"מ בשל שבת עבד רחמנא הכירא.]

**פסוק יא**
**פרים בני בקר שנים ואיל אחד**. [וכן מוסף של פסח וכן עצרת אבל של ראש השנה ושל יום הכפורים ושל שמיני עצרת אין בהם אלא פר אחד כי בראשי חדשים שהן תדירין וברגלים שהם באסיפה הוסיף במוסף שלהם אבל בראש השנה איכא שני מוספים של ראש חדש ושל ראש השנה, וביום הכפורים אילו של אהרן ופר ושעיר חטאת לשם, משום הכי סגי להו בפר אחד, ובשמיני עצרת פר אחד שהוא נגד ישראל:

**פסוק יד**
**זאת עלת חדש בחדשו**. [בהתחדשו בשעת החידוש צריך להקריבו] ולא ביום אחר:
**לחדשי השנה**. כתרגומו:

**פסוק טו**
**לחטאת לה'**. [לפי שהוא ראשון כת' ביה "לשם" שיהא לשם שמים וכן כולם.] ורבותי' דרשו שהוא בא על חטא שאין מכיר בו אלא הש"י שאין בו ידיעה לא בתחילה ולא בסוף, ואיכא למ"ד דדריש שאמ' הביאו כפרה עלי על שמעטתי את הירח:
**על עלת התמיד...ונסכו**. של תמיד יעשה החטאת] ומקרא מסורס הוא:

**פסוק יח**
**כל מלאכת עבדה לא תעשו**. כל מלאכה שהיא עבודה לבור ב"ל אבל הקרבנות תעשו. ובמקום אחר הוא מתיר אוכל נפש, והא ליכא למימר "כל מלאכת עבדה לא תעשו" אבל אוכל נפש תעשו דהא ביום הכפורים נמי כת' הכי שאין אוכל נפש מותר בו לעשות:

**פסוק יט**
**תמימם יהיו לכם**. כלו' צריכין אתם שיהיו תמימים שאם לא כן הרי אתם מחללים ימים טובים בהפשטם ובשחיטתם שהרי אינו קרב' תדע דלא כתב "תמימם יהיו לכם" לא בראש חדש ולא בחולו של מועד שאינן אסורים בעשיית מלאכה כל כך:

**פסוק כג**
**מלבד עלת הבקר אשר לעלת התמיד**. אשר נעשית לצורך עולת התמיד:

**פסוק כד**
**על עלת התמיד יעשה ונסכו**. נראה לכך כת' "יעשה" בין תמיד ונסכו לפי שצריך לעשות התמיד קודם המוספים כלו, "היא העלה" עולה ראשונה. ומגיד לה שנסכי התמיד יכול לעשות אחר קרבנות היום כדאמ' "מנחתם ונסכיהם" אפי' בלילה אפי' למחר לפיכך כת' יעשה קודם ונסכו:

**פסוק כו**
**מנחה חדשה**. מתבוא' חדשה ששתי הלחם מתירין חדש במקדש למנחות:

**פסוק ל**
**שעיר עזים אחד לכפר**. ולא כתב ביה חטאת מפני כבוד התורה] מצאתי:

**פסוק לא**
**מלבד עלת התמיד**. [ותימ' מאי טעמ' לא אמר מלבד שתי הלחם ופר ושני אילים ושבעת כבשים הבאים עמהם כמו שאומ' "מלבד חטאת הכפרים" ומלבד "עלת התמיד" ואיכא למימר משום דכתי' "בהקריבכם מנחה חדשה" הרי כבר הזכירם דעל המנחה היו באים ותו לא צריך]:

## פרק כט

### פסוק ו
**מלבד עלת החודש**. [ותימ' מאי טעמ' לא אמר מלבד חטאת החודש ויש לומר לפי שכל העולות כפרתן שוה על עשה ועל לא תעשה הניתק לעשה, הזכירם זו על זו, אבל חטאת של ראש השנה ושל ראש חודש אין כפרתן שוה: של ראש חדש מכפר על שאין בו ידיעה לא בתחילה ולא בסוף כמו שפיר' רבותי מדכתי' ביה "לשם" אבל של ראש השנה מכפר על שאין בה ידיעה בתחילה ויש בה ידיעה בסוף ולכך לא הזהירם זה על זה:

### פסוק יג
**פרים בני בקר שלשה עשר אילים שנים כבשים בני שנה ארבעה עשר**. [לפי שיש בסוכות תוספת שמחה שכבר אספו כל פירותיהם ותוספת מצוה, סוכה ולולב, יש בו תוספת מוסף וניתוספו הפרים והולכין ומתמעטין כדי שיבא חשבון לע' כנגד ע' אומות, והכבשים נכפל מניינם שכל המוספים שבעה ובכאן י"ד שיעלו לתשעה ושמונה לבטל קללות שבמשנה תורה] אבל האילים עמדו במקומן כמו שאר המוספין ולא ידעתי מאי שנא:

### פסוק יט
**ומנחתם**. אשני תמידים קאי. ושני כאן מפני המדרש של מ"ם יו"ד מ"ם:

### פסוק לה
**עצרת**. שעצרתי אתכם לפי שאינו צריך לטרוח אתכם בימות הגשמים ולא תבואו עוד עד הפסח, עצרתי אתכם יום אחד מראייתכם ושלא יאמרו לכבודו עצרנו להרבות לפניו קרבנות [לכך הקל בקרבן של שמיני עצרת שאין בו אלא פר אחד ואיל אחד להראות שלא עצרם אלא מפני חיבתן של ישראל]:
חסלת פינחס

## פרק ל

### פסוק ב
**וידבר משה אל ראשי המטות**. לאחר שצוה את יהושע וזרזו והזהירו על ישראל דבר גם אל ראשי המטות להנהיג את ישראל דרך ישר לקיים נדריהם מה שידרו לפני המקום כמו שהזהיר שלמה "אל תתן את פיך להחטיא את בשרך" ולא מיבעי' מה שגזר עליהם הק' שהם צריכים לעשות, שלא לגנוב ושלא לגזול ושאר מצותיו אלא לפי מה שיהו נודרין וגוזרין על עצמן לשמו, צריכין לקיים:

**פסוק ג**

**כי ידר נדר**. שידור בדבר הנדור שיאמרו דבר זה יהא אסור עלי כקרבן או השבע שבעה שנשבע שלא יעשה או שיעשה דבר זה בין שקיים בלשון נדר בין בלשון שבועה, צריך לקיים:

**לאסר אסר**. שאוסר לעצמו דבר המותר לו:

לא יחל דברו. אבל אחרים מחללים לו יחיד מומחה או ג' הדיוטות אם יש לו פתח חרטה יחל יבטל ויש לפרש יחל לשון חולין חילול, ואשבועה קאי שיש בה חילול השם שבועה דרך להוציא לשם שמים וכל היצא מפיו יעשה קאי אנדר ויש לפריש יחל לשון איחור כמו "ויחל עוד שבעת ימים" גבי נח, דוגמת "כי תדר נדר...לא תאחר לשלמו" [ג' חרטות הם: אחד נולד דבר שלא היה בעולם בשעת הנדר ואף לא מסיק איניש אדעתיה שיבא לפי שאין דבר זה רגיל ומצוי וכיון שאינו מצוי אנן סהדי דאפי' הזכירו לו בשעת הנדר היה עושהו לפי שהיה סבור שלא יבא דבר זה לעולם ולפיכך אין פותחין בנולד דאפי' אמר אילו הייתי יודע שיבא לא הייתי נודר, אין בכך כלום, דאנן סהדי דמתוך שסבור היה שלא יבא, גמר בלבו הנדר ונדר. ויש חרטה שהדבר היה בעולם בשעת הנדר אבל לא היה יודע שהוא בעולם ובשידע אמר אילו הייתי יודע דבר זה לא הייתי נודר מתירין לו, שלא היה אדם בשעת הנדר ואדעתא דהכי לא היה נודר, שאם ישקר ויתיר, אין ההיתר היתר ועובר בלא יחל. ולכך היה אומר לו כדו תהית בבירור הוא שאתה תוהא על הנדר, תוהא לשון מתחרט כמו תוהא על הראשונות. והשלישית דבר שאינו בעולם אבל רגיל לבא בעולם יכול לאסוקי אדעתיה שיבא כי רגילות הוא לבא ובההיא פליגי אמוראי איכא למ"ד אין פותחין בחרטה, בזאת החרטה דחשיב ליה נולד כיון דאינה בעולם, ואיכא למ"ד פותחין ומתירין בזאת החרטה כיון דהוה ליה לאסוקי אדעתיה כמאן דאיתיה בעולם דמי ולא הוי נולד. וראיתי גדולים שאומ' דאין צריך לומר אלא מתחרט אתה והוא אומר כן ומתירין משום דאמ' דההיא דאתה לקמיה דרב הונא אמר ליה לבך עלך ושרייה, קסבר פותחין בחרטה ואו' שלא אמ' לו יותר ולא נהיר אלא נראה לי דלאחר שמצא פתח, החרטה אמר לו לבך עלך כלו' עדיין אתה עומד במה שהיה בלבך בשעת הנדר כלו' הזהר שלא תשקר וא"ל לא ושריה. ודייק תלמודא מן הלשון דמשמע נהפך לבך לאחר שעת הנדר שאירע הדבר אחר הנדר, אלמא שהיה לו לאסוקי אדעתיה ומשום הכי דייק קסבר פותחין בחרטה, תדע דאמרינן א"ר יודא א"ר אסי אין חכם מתיר אלא כעין ארבעה נדרים הללו, נדרי הבאי נדרי זירוזין, נדרי שגגות נדרי אונסין דהתירו חכמים ואמרינן קסבר אין פותחין בחרטה ואמרינן ההוא דאתא לקמה

דרב אסי ואמר ליה הרי תהית' וא"ל אין ושריה ואי אמרת לא אמרינן ליה יותר והוא הוא אמר אין פותחין בחרטה אלא ודאי מצא חרטה בדבר שהיה בשעת הנדר וא"ל תוהא אתה על הנדר על ידי דבר זה וא"ל אין ולכך ודאי תרווייהו מצרכי דבר חרטה, אלא על חרטה שאינה בעולם בשעת הנדר שייך לומר כדו תהית כמו תוהא אתה על הראשונות ואמרינן נמ' אמר רבא אמר רב נחמן הלכה פותחין בחרטה והדר אמרה משבח ליה רבא לרב נחמן ברב ספרא דאדם גדול הוא א"ל לכשיבא לידך הביאהו לידי אתא לקמיה הוא ליה נדרי למשרי א"ל אדעתא דהכי מי נדרת א"ל, עד דאיקפיד רב נחמן אלמא דמאן דאית ליה פותחין בחרטה מחזר למצוא את החרטה] ואחר שרא לנפשיה מדאיקפד רב נחמן ורב ישמעאל בר יוסי מדמחייה קצרה באוכלא דקצרי', דשכיחי אפקורי דמצערי רבנן דהוה ליה לאסוקי אדעתיה ואע"ג דא"ר ישמעאל משום אביו, אילו פייסוך בני אדם דמשמע דאין פותחין בחרטה, איהו כהלכתא סבירא ליה ופתח במה דמחייה קצרה וההיא דעלתא לרגלא דשרא ר' יוסי כיון דהות אמרה קודם הנדר דתעלה לא חרטה היא דזה הוה בשעת הנדר ומשום הכי הארכתי בדברים שראיתי רוב בני אדם נכשלים בדבר זה] והלכת' דפותחין דהוה ליה לאסוקי אדעתא. ואין פותחין לאדם לא בכבוד אביו ולא בכבוד אמו וכ"ש בכבוד שמים כגון "יש בוטח כמדקרות חרב" וכגון כל הנודר נקרא רשע דכת' "כי תחדל לנדר" וכתי' "שם רשעים חדלו רגז" ויליף חדל חדל, ותנן האומ' הרי עלי כנדרי כשרים אין בכך כלום דאין דרך כשרים לנדור, כנדרי רשעים כי דרכם הרשעים להיות קלים בנדרים. ולפי שבושת לאדם לומר דפי' הכי נדרו, משקר ואתי לידי תקלה, ולכך אין פותחין בדברים הללו. ונדרים חלים אפי' על דבר מצוה כגון קונם סוכה עלי ותפילין או ציצית וזה חומר בנדרים מבשבועות אבל אם אמר נדר שיאכל נבלה או ילבש שעטנז אינו נדר דכתי' "לאסר אסר" שאוסר על עצמו דבר המותר לו ולא שיתיר דבר האסור:

**פסוק ד**

**בנעריה**. אבל נדר קטנה אינו כלום ומשבגרה אינה ברשות אביה להפר:

**פסוק ו**

**ואם הניא אביה אתה**. הנערה כמו שפחה לאביה וכשהיא נודרת מדעת אביה היא נודרת כמו אשה אדעת בעלה ומשום הכי בידם להפר, ומיהו האב מפר בין נדרי ענוי נפש בין שאר נדרים אבל הבעל אינו מיפר אלא נדרי ענוי דכתי' "לענות נפש אשה יקימנה ואישה יפרנה" וטעמא שלא תתגנה על בעלה, ודברים שבינו לבינה כגון שלא אתקשט בגד צבעונים אבל יש חילוק בהפרתם דדברים של ענוי נפש מפר לגמרי שאם גרשה

אינם חוזרים עליה אבל דברים שבינו לבינה אין הפרתן מועלת אלא כל זמן שהיא תחתיו וכשמגרשה או מת, הנדר חל עליה:

**פסוק ז**

**ואם היו תהיה לאיש**. לפי הפשט נראה שהבעל מיפר בקודמין אבל רבותי' אמרו אין הבעל מיפר בקודמין, והאי קרא בארוסה כתי' שאביה ובעלה מפירין נדריה ואין יכולין להפר זה בלא זה ואם מת האב או שבגרה באירוסין ויצאת מרשות האב או אפי' קדשה כשהיא בוגרת אין הבעל יכול להפר עד שתכנס לחפה ונערה המאורסה שהפר לה בעל ולא הפר לה האב אהני דאם עברה על הנדר איסורא עברה אבל אינה לוקה דקיימ' לן כבית הלל דאמרי בעל מקליש קליש ואם מת הארוס בעודה קטנה נתרוקן רשות לאב ומפר עד שתבגרי:

**פסוק ח**

**ביום שמעו**. שאם שמע סמוך לחשיכה אינו מפר אלא עד שתחשך ואיכא תנאי דאמרי מעת לעת ולית הלכתא כוותייהו:

**כל אשר אסרה על נפשה יקום עליה**. שאין הבעל לא אב יכולין להפר אלא א"כ נשאלין לחכם שיתירנה דנשאלין על ההקם:

**פסוק ט**

**וה' יסלח לה**. מיירי באשה שהפר לה בעלה והיא לא ידעה ועברה, אבל אם שמעה שהפר לה אינה צריכה מחילה והוא הדין לבת אם הפר לה אביה:

**פסוק י**

**ונדר אלמנה וגרושה**. הרי היא ברשותה ואין לה היתר אלא על ידי חכם:

**פסוק יא**

**ואם בית אישה נדרה**. שנשאת:

**פסוק טו**

**מיום אל יום**. לרבות שמפירין נדרים בלילה כדמפור' בנדרים אבל רבי' לפי פשוטו פי' שבא ללמוד שלא יפר מעת לעת דכיון שבא מיום אל יום שוב אינו כול להפר:

**פסוק טז**

**אחרי שמעו**. אם שתק עד למחר, ואם קיים שאמר רוצה אני בנדר שנדרה אפי' לבו ביום:

**ונשא הוא את עונה**. [אבל היא אנוסה שסבורה שיכול להפר] וביבם אם יכול להפר ג' מחלוקת בדבר. איכא למ"ד אין זיקה כלל ואין יכול להפר אפי' אין שם אלא יבם אחד, ואיכא למאן דאמר יש זיקה אפי' בהרבה אחין וכולם יכולים להפר, ואיכא למ"ד בחד אחין יש זיקה ויכול להפר אם אין שם אלא יבם אחד אבל לא בתרי אחי שאם שומרת לשני יבמין אינם יכולין להפר לא זה ולא זה אלא שניהם כאחד:

## פרק לא

**פסוק ג**

**נקמת ה'**. הנקמה שיעשה הק' לישראל ממדין. ומדרש אגדה [הק' אמר "נקמת בני ישראל" ומשה אמר "נקמת ה'" אמר לפניו רבונו של עול הנקמה שלך היא שאין אומות העולם שונאין אותנו אלא בשבילך] מצאתי:

**פסוק ו**

**אתם ואת פינחס**. [שהיה משוח מלחמה ועוד שהתחיל המצוה] והנס בא על ידו. [ולכך באו על המדינים ולא על המואבים כי המואבים עדיין לא נתמלא סאתם ולא בא קיצם כאשר ניבא עליהם בלעם "אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב"] ועוד שמשה עמד עם המדינים ויתרו נתחבר אליהם ולא נשאו להם פנים [ועוד כי מואב מדאגה עשו כי היו יראים מפני שהיו חושבים ישר' כי ארצם ארץ רפאים ושמא יבאו עליהם:

**פסוק ח**

**חמשת מלכי מדין**. חמשה משפחות היו והעמידו עליהם חמשה מלכים דכתי' "ובני מדין עיפה ועפר וחנך ואבידע ואלדעה":

**ואת בלעם בן בעור**. ששלחו בשבילו כדי לקלל ישראל [לפי שאמר "לא הביט און ביעקב" כלו' לא חטאו לו למה יחזור מלברכם כמו שפי' בוירא בלק, והחטיאום ושלחו לו כלו' עתה תוכל לקללם כי חטאו, בא ונהרג] וזהו "הן הנה היו לבני ישראל [בדבר בלעם" כי מתוך דבריו שאמר "לא הביט און" למדו להחטיאם:

**פסוק יז**

**וכל אישה ידעת איש**. למ"ד יודעת איש ממש הושיבום על פי חבית, בעולה ריחה נודף, בתולה אין ריחה נודף, ולמ"ד ראויה לביאה הביאום לפני הציץ, ראויה פניה מוריקות:

**פסוק יט**

**ואתם חנו מחוץ למחנה**. [אעפ"י שטמא מת מותר אפי' במחנה לויה, לא היו רוצים שיטמאו אחרים כי רבים היו ולא יכולו להזהר מהם והם אבות הטומאה לטמא אדם וכלים] כי נגעו במתים שהיו אבי אבות הטומאה אי נמי חוץ למחנה שכינה אמר לא יכנסו בעזרה:

**פסוק כג**

**כל דבר אשר יבא באש**. שתשמישו על ידי האור, שפוד ואסכלה צריך ליבון באש כדי להגעיל דטעמו ולא ממשו דאורייתא:

**אך במי נדה יתחטא**. שצריך טבילה ואפי' הוא טהור ואפי' הוא חדש דכלי מתכות הנקחים מן הגוים צריכין טבילה דכלי מתכות כתובין בפרשה הזהב והכסף והבדיל והעופרת כדאית' בע"ג, ואשר נטמאו במת צריכין הזאה שלישי ושביעי וטבילה:

**ואשר לא יבא באש תעבירו במים**. אם תשמישו בחמין צריך להגעילו בחמין ואם תשמישו בצונן סגי בהדחה דכבולעו כך פולטו ומשום כלים בני יומן אצטריכא שלא נפגם טעמם:

**פסוק כז**

**וחצית את המלקוח**. מלקוח קרי דבר שאינו ניקח ביד ממש כגון אדם ובהמה שהם מנהיגים לפניהם, המטלטלין כסף וזהב ובגדים קרייבז ומה שנשאו על כתיפם וטרחו בו לא צוה לחלוק וזהו דכתי' "כי כחלק היצא למלחמה כן חלק היושב על הכלים":

**פסוק מט**

**עבדיך נשאו**. עשו חשבון כמו "נשא את ראש בני ישראל":

**ולא נפקד**. נחסר כמו "ויפקד מקום דוד" וזהו נס גדול ומאחר שעשה לנו הק' נס נתן לנו תורה כי הרגנו אומה גדולה ולא נחסר ממנו איש. ורבותינו דרשו "לא נפקד ממנו איש" לעבירה אבל ידי הרהור לא יצאנו ויש מפרש על שמנו את ישראל, אבל בזה סגי בבקע לגולגלת והיותר לכפר על ההרהור:

**פסוק נג**

**אנשי הצבא בזזו איש לו**. לא עשו זאת להקדיש אלא שרי האלפים, ויש לפרש בזזו [הביזה כגון הכלים והמטלטלין והבגדים מה שלקחו בזזו איש לו שלא חלקו מהם לעדה]:

## פרק לב

**פסוק יד**

**והנה קמתם**. לפי שאמרו "אל תעברנו את הירדן" סבר משה שלא היו רוצים לעבור אל המלחמה והם ענו "נחנו נעבר חלוצים לפני ה'" שהם הולכים ראשונה כדכתי' "והחלוץ עובר לפניהם" כלו' כאשר נלקחנו נחלה ראשונים נהיה ראשונים במלחמה] ואם תאמר ולמה היו הולכים ראשונים יותר מן האחרים י"ל לפי ששאר השבטים היו עמהם נשיהם וטפם ומקניהם וקנינם הרנייש ב"ל ולא היו יכולים לרוץ ולבא אל המלחמה ראשונים מפני כבדם והרניי' שלהם אבל בני ראובן ובני גד וחצי שבט מנשה שהניחו הרנייש שלהם בעבר הירדן כדכתי' "גדרת צאן נבנה למקננו ועירם לטפנו" והיו בלא הרנייש, הולכים הראשונים ומחפשים המעברות שקורין פו"ש ב"ל. הגה"ה:

**פסוק ל**

**ואם לא יעברו**. כפל את התנאי לר' מאיר ולר' חנינא בן גמליאל איצטריך שאם לא אמר הכי היה משמע שאם לא יעברו לא יחלקו לא כאן ולא בארץ כנען כדמפרש בקידושין, אם תאמר א"כ מצינו שלא ילחמו ושלא יעברו ויחלקו בארץ כנען בלא שום טורח אם

ירצו, ואיכא למימר דהכי קאמ' אם לא יעברו תנו להם חלקם שתאמרו תחום פלוני יהא שלכם והם ילכו ויכבשוה אם ירצו ואתם תכבשו חלקכם המגיעכם:

**פסוק לח**

**מוסבת שם**. [שבתחילה נקראו על שם עמון ומואב ולבסוף על שם סיחון ולבסוף על שם ישראל]:

**פסוק מא**

**ויקרא אתהם חות יאיר** וכן **ויקרא לה נבח בשמו**. [להזכיר עליהם שם גבורתם]:

חסלת מטות

## פרק לג

**פסוק א**

**אלה מסעי בני ישראל...למסעיהם על פי ה'**. שהיו על פי ה' [כדכתי' "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו"]:

**פסוק ד**

**ובאלהיהם עשה ד' שפטים**. גדוליהם ודייניהם קורא אלהיהם כמו "עד האלהים יבא דבר שניהם" כי הגדולים מתו כמו הבכורי' כי גם הגדולים נקראו בכורי' כדכתי' "ואנכי בכור אתנהו" כי גדול הבית היה מת ולכך הוא אומ' "כי אין בית אשר אין שם מת" כי מקום שאין בכור שם מת גדול הבית וזהו "באלהיהם עשה ה' שפטים" והיו מקברים אותם [ולשון נופל על הלשון הוא כאילו כתב ובשפטיהם עשה ה' שפטים כי אלהים לשון שופט, ולכך לא אמר אלהיהם הכה ואלהיהם הרג]:

**פסוק ז**

**וישב על פי החירת**. לפי ששבו לאחורי' כת' "וישב" וכתי' "וישבו ויחנו לפני פי החירת" שלא יהיו בדאים ושקרים על שאמרו "דרך שלשת ימים נלך" דמשמע ואחר נשוב ועתה שבו אלא שפרעה יצא אליהם בחרבות שלופות ונכנסו מפניו בים ונכנסו אחריהם וטבעו ונפטרו מתנאם כי אל מי יקיימוהו מאחר שמתו אותם שהתנו להם, ועוד שהם עצמם מנעום מלשוב. ועל מה דכתוב כאן באלה מסעי דבהר ההר מת אהרן ובזאת חקת כת' "ובני ישראל נסעו מבארת בני יעקן מוסרה שם מת אהרן" כתבתי שם כפי השגת ידי:

**פסוק נא**

**כי אתם עברים את הירדן**. אעפ"י שהזהירם בכמה מקומות על זה סמוך לביאתם לארץ רצה להזהירם:

**פסוק נו**
**כאשר דמיתי**. כלשון בני אדם הכתוב מדבר כאדם שאו' כאשר הייתי סבור לעשות להם שאמרתי לכם "לא תחיה כל נשמה" ואם לא תעשו כל מצותי בהם הרי שדימיתי ולא נעשה ואנקם מכם:

## פרק לד

**פסוק ד**
**מנגב לקדש ברנע** [תימ' לי שעתה בא תחומין לארץ כנען לנחלת תשעה המטות וחצי המטה ואומ' "מנגב לקדש ברנע" דמשמע שקדש ברנע הוא בארץ כנען והלא משה רבינו לא עבר את הירדן והוא מקדש ברנע שלח מרגלים כמו שאמ' כלב ביהושע "בן ארבעים שנה אנכי בשלח אותי משה עבד ה' מקדש ברנע לרגל את הארץ" גם בהר ההר מת אהרן שלא עבר את הירדן וכאן כת' "מהים הגדל תתאו לכם הר ההר" ונראה שאלו המחוזות מקצת לצד ארץ אדום שהיתה כנגד ארץ ישראל שכן מצינו דכתי' "הנה אנחנו בקדש עיר קצה גבולך" ובהר ההר נמי כת' "מקצה ארץ אדום" וקדש לצד נגב של ארץ ישראל והר ההר לצפונה אבל הר ההר היה מכוון כנגד תחום ארץ ישראל כנגד לבא חמת שהיא בגבול ארץ ישראל שכן מצינו דכתיב "מלבא חמת עד נחל מצרים" לצד תשעת המטות והכי קאמ' כשתעברו את הירדן תכוונו - דתתאו לשון כוון כמתרג' אונק', ותכוונו - כנגד הר ההר ושם תקחו למדוד הגבול. וקדש היתה כנגד ארץ ישראל אבל לא כנגד הגבול אלא צריך להרחיב הגבול לצד נגב כדי שתהא קו המידה מנגב לקדש ברנע שהוא לצד ארץ אדום וקדש בראש ארץ אדום לצד ראובן וגד [ואף איכא למימר דתרי קדש ברנע הוו שהרי ביהושע מני קדש ברנע בעיירות דארץ ישראל בעבר הירדן, ורבותינו נמי אמרו דתרי קדש הוו ור"ש נמי פי' דתרי הר ההר הוו ואותו של עבר הירדן הוא טורי אמנון המפור' בגיטין בפ"ק] ומפני דוחק הפסוקים נראה שאמר כן:

**פסוק ו**
**והיה לכם הים הגדול וגבול**. גבול היה לכם, וגם יהיה הים שלכם בארץ ישראל נחשב לענין המביא גט מהספינה שבים אינו צריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם, וגם הניסין אם יזרעו בהן חייבין במעשר ובתרומות ובשביעית. ניסין איי הים ועל שם הספינות שדומים שיש עליהם נס לפי שיש בהם באותם איים אלנות ונראי' כספינה שיש עליה נס בתוך הים נקראים ניסין ולר' יודא כל הניסים שברחוב הים שכנגד ארץ ישראל ושבצדדים כאילו חוט מתוח מקפלמיא עד ים אוקיינו', ומנחל מצרים עד אוקיינוס היו מארץ ישראל, ולרבנן מה שנבלע מן הים בתוך ארץ ישראל מארץ ישראל כאילו חוט מתוח מטורי אמנון לנחל מצרים. וכן לענין עפר הבא מארץ העמים והספינה בתוך הים חייב

במעשר בספינה של חרס דהוה לי' כעציץ נקוב מפני שהיא תדירה במים ולחלוחית המים עובר החרס שהוא שואב ומלחלח העפר מן המים שהם מארץ ישראל, אבל על גבי יתידות על הארץ שאין שם לחלוחית מים צריך שיהא העציץ נקוב כדמפרש בכל מקום. וגם היתה הספינה של עץ אין הלחלוחית בא דרך העץ שהחרס שואב יותר מן העץ, ולכך אינו יוצא מידי דופנו וכ"ש לר' יודא דבעי גוששת דאמ' היא של עץ לא הויא כארעא סמיכתא:

## פרק לה

**פסוק ב**

**ערים לשבת**. [נהי דאין להם נחלה, בית דירה מיהא צריכים]:

**פסוק ג**

**ולכל חיתם**. פי' רבותי' בנדרים לכבוסה דהא חיה בכלל בהמה וכיון דאמר "לבהמתם" לא הוצרך לומר "חיתם" בשביל חיות אלא לכל חיתם היינו לכבוסתם וכבוס קרי חיות דערבוביא גופא ודמאני קשיא לשיחני וכיבי:

**פסוק ד**

**אלף אמה סביב**. ולק' כת' "אלפים אמה" ולפי הפשט נראה דלא הוו המגרשים כל סביבות העיר אם העיר יתירה מאלפים אמה על אלפים אמה דאם היתה העיר ד' אלפים על ד' אלפים, באורך העיר מודד אלפים וכן אלפים ברחבה ברוחב אלף אמה כדכתי' "מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב", כזה (ציור הכת"י (a) אינו נכון ועל כן תקנתיו (b)) ובעירובין מוקי לה בעיר תרי אלפי על תרי אלפי וגם מתרצים הפסוקים אלף אמה מגרש ואלפים שדות וכרמים, ור' עקיבא מפיק מהכא אלפים אמה תחום שבת:

**פסוק ו**

**ועליהם תתנו**. תצרפו אותם לשש [שאף הם קולטות אלא שאלו קולטות מדעת אבל אלו קולטות בין מדעת בין שלא מדעת, אין קולטות אלא אם כן נתכוין להנצל שם] [ג' מכאן וג' מכאן אעפ"י שאין כאן אלא ב' שבטים וחצי וכאן ט' וחי משום דבגלעד שכיחי רוצחים דכתי' "גלעד קרית פעלי און עקבה מדם"] ואם תאמר הלא מזידים הם ומה מועילים להם ערי מקלט לפי שהיו הורגים במזיד בלא עדים, והק' מזמין את השוגגים שהורגין בלא עדים ואינם גולים והשוגג עולה בסולם ונופל על המזיד והרגו ונמצא זה נהרג וזה גולה כמו שדרשו רבותינו "מרשעים יצא רשע" שהק' מזמינם לפונדק אחד, ומפני המזידים מצוים שם שוגגים וצריכי עיר מקלט. וגם בעי תלמודא [מאי שנא מהאי גיסא ומהאי גיסא דמרחקי ובי מצעי דמקרבי דהא כתי' "ושלשת את גבול ארצך" ארץ ישראל ד' מאות פרסה ומצפון לעיר מקלט הראשונה מאה פרסה ומראשונה לשנייה

מאה פרסה ומשנייה לשלישית מאה פרסה ומשלישית לדרום מאה פרסה, נמצאו אותם שבשני הראשים בצפון ובדרום רחוקים מעיר מקלט מאה פרסה והאמצעיים קרובים יותר, ומשני דבשני האמצעיות שכיחי רוצחים דכתי' "וכחכה איש גדודים חבר הכהנים דרך ירצחו שכמה" ואם תאמר הדרא קושיא לדוכתי' כיון דבארץ ישראל נמי שכיחי רוצחים מאי שנא דבב' שבטים וחצי תלתא ובארץ ישראל תלתא ואיכא למימר דבגלעד שכיחי טפי דקרי ליה "עקבה מדם":

**פסוק טז**

**ואם בכלי ברזל הכהו**. בין אשוגגים בין אמזידים קאי, אשוגג דאי טעין ואמר שוגג הייתי תדעו שלא הכיתיו אלא בזה, ואם להכותו כדי לרוצחו היתי' כוונתי הלא בזה אין בו כדי להמית, אם בכלי ברזל הוא אין טענתו טענה דברזל ממית בכל שהוא ואם עץ או אבן הוא אומדים, וכן במזיד אם ברזל הוא לא שייך בו אומד, ואם עץ או אבן הוא אומדים אם יש בו כדי להמית חייב ואם לאו פטור, וזהו "ושפטו העדה בין המכה ובין גאל הדם":

**פסוק כג**

**ויפל עליו וימת**. אינו חייב אלא דרך ירידה:

**פסוק כה**

**וישב בה עד מות הכהן הגדל**. לפי הפשט נראה דמשום הכי בקש "עד מות הכהן הגדל" ואין אנו יודעין עד מתי הוא חי זה הנהרג אם לא שהרגו זה, ומשערין ליה בכהן גדול שהוא חשוב, וידוע דמסתמא לא היה חי יותר מכהן גדול שהוא משמש לפני הק' ובזמן שקיצר שניו של זה יהיה בגלות, ולכך נתנה לו תרוה ויקיירא ב"ל בכהן גדול ואפי' הוא בחור וכהן גדול זקן או הוא זקן וכהן גדול בחור, לא הלקה תורה אלא כי היכא דאיתרמי איתרמי:

**פסוק כו**

**אל גבול עיר מקלטו**. מלמד שהתחום קולט:

**פסוק לב**

**ולא תקחו כפר לנוס**. על מי שהוציאו בית דין לדונה וראו שיש עליו לנוס ורוצה לתת כופר שלא ינוס אלא ישב בעירו לשבת בארץ:

**לשוב לשבת בארץ**. שאם מת הרוצח בעיר מקלטו ואחר כך מת כהן גדול לוקחין עצמותיו וקוברין אותו בקברי אבותיו וזוהי ישיבה שהיא בארץ:

## פרק לו

### פסוק ט

**לא תסב נחלה...ממטה למטה אחר**. שני פעמים אחת בסיבת הבן ואחד בסיבת הבעל כדמפ' בבב' בתרא ומיהו זאת המצוה לא נהגה אלא באותו דור דדרשי "זה הדבר" דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה כדמפרש התם, כדי שיכירו מתחילה נחלת' אבל לאחר זמן אי אפשר להזהר דפעמים שאדם משיא בתו לשבט אחר ויש לו בנים הרבה מתים והיא יורשת ובעלה ובנה יורשים אותה שהם משבט אחר ולא משבט אביה בנחלתו ידבקו בני ישראל לחיי ולשלום:

חסלת אלה מסעי

סליק

ספר וידבר

# דברים

## פרק א

### פסוק א

**אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל**. סמוך למיתתו סידר להם את התורה, כדי שלא ישתכחו את המצות, ואומר כי אלה הדברים שהוא מזכיר להם עכשיו, נאמרו **בעבר הירדן**:

**בערבה**. בערבות מואב אמרם משה להם, וניתנו להם **מול סוף** כלומר לאחר שגזר להם הק' ים סוף:

**מול**. לשון גזר, כמו מול את בני ישראל, שהוא גזר את בני ישראל אלא שאותו לשון ציווי וזה שם דבר, כמו לגוזר ים סוף לגזרים. ואונקלו' תרגם מול קבל, כמו מול:

**בין פארן ובין תפל**. פארן הוא הר סיני, כי מדבר פארן ומדבר סיני אח' הוא. ובין תופל נרא' לי שזהו מרה. על שם שהיו המים המרים ולא יכלו לשתותו בלא תיקון, נקרא תופל, כמו היאכל תפל מבלי מלח. ומונה והולך המקומות שנתנה להם תורה, ונקט פארן דזהו סיני תחילה, שהוא עיק' נתינת התורה. ואחר כך מרה, דכתי' שם שם לו חוק ומשפט:

**ולבן וחצירות**. כמו שדה חצרות, ושדה קורא לבן כמו שדה לבן, שאף שם נאמר מקצת התורה. אי נמי על שם שנתנגעה מרים שם קורא חצרות לבן, דכתי' והנה מרים מצורעת כשלג שהוא לבן:

**ודי זהב**. אהל מועד, לפי שיהו הקרשים מצופים זהב וכתי' והמלאכ' היתה דים לכל המלאכה, קורא לדי זהב, ושם נמי נתנה [תורה], דכתי' ויקרא אל משה [וידבר ה' אליו

מאהל מועד] וצוה שם כל הקרבנות. ולכך מנה אותם מקומות שנתנה בהם תורה, שהוא רוצה לסדר, כי תורה מקומות מקומו' נתנה אבל רבותי' אמרו שנתנה כולה בסיני ונשנית באוהל מועד ונשתלשת בערבות מואב כאן. ואיכא למ"ד כללות נאמרו בסיני ופרטות באהל מועד ונשנית בערבות מואב. ולפי הפשט דבין ארבעה מקומות הללו נתנה, בין פארן דזהו סיני, ובין תופל שהוא מרה, ולבן וחצירות אחד הוא כדפרי' ודי זהב זהו אהל מועד. ואונקלוס תרגם לפי הדרשה. ועתה בא לסדר ולהזהיר על הכל במדבר בערבה, דזהו בערב' מואב כדמפרי' ואזיל, אלא שסיפר להם הגילגולים שבאו עליהם, ועל מה נתאחרו כל כך במדבר, כי אילו שהוא עתה מדבר אליהם, קטנים היו, ויש מהם שלא נולדו באותה שעה, וסיפר להם כל המאורע, ואחר כך באר להם את התורה:

**פסוק ב**

**אחד עשר יום מחרב דרך הר שעיר**. כלומ' אין מחרב אלא דרך אחד עשר יום עד קדש, אם היינו הולכים דרך הר שעיר שהוא דרך הישר. אבל אנו איחרנו הרבה, שסיבבנו את הר שעיר ולא הלכנו דרך הישר, דכתי' ונסב את הר שעיר ימים רבים. ורבותינו פי' שבשלשה ימים הלכו כל אותו הדרך, כדכתי' ויהי בחדש השני בשנה השנית בעשרים לחדש נעלה הענן [וגו', וכתי'] וארון ברית ה' נוסע לפניהם דרך שלשת ימים, הלכו עד קדש ברנע. כי בעשרים ותשעה בסיון שלחו מרגלים שכלו הארבעים יום בתשע באב, כדכתי' ויבכו העם בלילה ההוא שקבע להם בכיה לדורות, כי תמוז היה דההוא שתא מליאה ועתה נמצא שעשו מחרב עד קדש ארבעים יום חסר אח', כי בעשרים נסעו, הרי י' מאייר, כי יום עשרים בכלל והוא בו עשרים ותשעה מסיון, הרי ל"ט וחדש אכלו השליו שהוא כ"ט, ושבעה לסגירת מרים, הרי ל"ו, וג' ימים הלכו כדאית' בתענית. ויום חדש ל' ביום ל' נצטרעה מרים וכלו ימי הסגר בל"ו. אי נמי בהסגר מקצת היום ככולו דכתי' וראה הכהן ביום השביעית שאינו ממתין עד השמיני, ונסעו בשביעי להסגר:

**פסוק ג**

**בעשתי עשר חדש באחד לחדש**. בראש חדש שבט, ל"ז יום קודם מיתתו, כי בז' באדר מת משה:

**פסוק ד**

**אחרי הכותו**. שראו שנפלו לפניהם שני מלכים חזקים והכירו שבחינם הניחו אבותם לכבוש את הארץ, התחיל להוכיח':

**פסוק ה**

**הואיל**. רוצה כמו ויואל משה לשבת:

**פסוק ט**
**בעת ההיא**. כשבא יתרו וראה שלא יכולתי לעמוד ונתן לי עיצה:

**פסוק יא**
**ככם אלף פעמים**. כמו שכופלין האשיקיר וזהו דבר שאין לו מספר:
**כאשר דבר לכם**. כלומר כמו שדיבר לכם עליכם, שאמר לאברהם אם יוכל איש למנות את עפר הארץ. וי"ל שאינו ברכה אלא אמר להם יודע אני שיוסף עליכם הק' ככם אלף פעמים, וכ"ש שלא אוכל לסבול אתכם:

**פסוק יג**
**וידועים לשבטיכם**. שידוע וניכר לבני שבטים שהם חכמים:

**פסוק טז**
**ואצוה את שופטיכם** [וגו'] **ואצוה אתכם**. לשפטי שיסבלו בעלי דינין. ואצוה אתכם שתהא אימת דייך עליכם:

**פסוק יז**
**כקטון** [**כגדול**]. כעני כעשיר, שלא יהא זה לבוש איצטליא בת מא' מנה וזה צרורא בר זוזה. אלא אומרין לו או לבוש כמותו או הלבישיהו כמותך, שלא יסתתמו דבריו של עני. אי נמי **כקטון כגדול** דין קטון כדין גדול, שיהא חביב עליך דין של פרוטה כדין של מאה מנה:
**לא תגורו מפני איש**. לא תיראו כמו ויגר מואב. ורבותי' דרשו אל תכניסו דבריכם לשתוק מלומר הדין מפני איש, ולישנא דכינושא הוא, כמו אגרה בקיץ לחמה:
**כי המשפט לאלהים הוא**. לא דיין לרשעים שנוטלין ממון מזה ונותין לזה, אלא שמטריחין אותו להשיב ממון לבעליו ונמצאו דנין את הק':

**פסוק יט**
**ונסע מחורב** [וגו'] **כאשר צוה ה'**. שאמר לנו רב לכם שבת בהר הזה:

**פסוק כא**
**ראה נתן ה' לך את הארץ**. יכול אתה להבין ולראות במה שהביאך ממקום שרף ועקרב ואויבים רבים בלא פגע, שהוא רוצ' לתת לך את הארץ:
**עלה רש**. כי הכל מוכן:

**פסוק כג**
**וייטב בעיני הדבר**. כי הייתי סבור כי לישר הדרך לפניכם אתם שולחים ולידע מה אתם צריכים להכין דייק סוללות אבל ישראל לא היתה מחשבתם כך, אלא לידע אם ילכו אם לא ילכו:

**פסוק לב**
**ובדבר הזה אינכם**. אשר עשה עמכם כל הגדולות והנוראות אינכם מאמינים בו שיצליח אתכם וילחם בתמי', כן אמרתי להם. שמא תאמרו אם עשה כבר, הרי נסתלק מכם, הרי בכל יום הוא **הולך לפניכם** [וגו'] **לתור לכם מקום לחנותכם** ארץ ישר' שתר ומקרב אתכם אליה שתחנו ותשכנו בה. אי נמי **מקום לחנותכם** כשאתם (נושאים) [נוסעים], הוא תר לכם מקום ראוי שתחנו שם:

**פסוק לה**
**אם יראה איש**. מה שהם רוצים, אעשה להם, שאינם רוצים בארץ והם לא יראוה, ויהושע וכלב שחפצים בה, הם ילכו בה:

**פסוק לז**
**בגללכם**. לפי שאתם מקטני אמונה והיה לי לפ' בפירוש שאוציא מים מן הסלע. ואמרתי המן הסלע הזה נוציא לכם מים? ואמרתם לא היה סבור שיצא משם מים ומקרה הוא, ולכך הקפיד הק'. ואילו פירשתם דברי כמו שהייתי רוצה לומ', וכי סבורים הייתם שיעשה לכם הק' נס כזה שנוציא לכם מן הסלע הזה מים, כמו שיעשה, אי נמי וכי אנו יכולים להוציא מים מן הסלעים לא במצות הק', לא היה מקפיד. ובשביל שלא פירשת' כהוגן, הקפיד הק' והיינו בגללכם:

**פסוק לח**
**אותו חזק**. לסמכו ולהחזיקו בדברים:

**פסוק מא**
**ותהינו**. כשאמר לכם הק' הנה נתתי לפניכם את הארץ אמרתם לא, שלא רציתם לעלות, וכשאמר **לא תעלו ולא תלחמו** אמרתם הן, ותהינו:

**פסוק מד**
**כאשר תעשנה הדברים**. שעוקצין את האדם מכאן ומכאן ואינם ממיתין אותו. כך ויכום ויכתום, שהכריתו אותם הכה ופצוע, אבל לא הרגם, שלא רצה להפילם בחרב אויבים, שלא יגדילו פיהם עליהם ושלא יחללו שם שמים. תדע שלא מנה הנופלים במלחמה כדרך שאר מלחמות, ולי נראה שזהו וישמע הכנעני [וגו'] כי בא ישראל דרך האתרים [וגו'] וישב ממנו שבי, אבל לא הרגו מהם. ואחר כך נקמם הק', כדכתי' וידר ישראל נדר לאמר [וגו] ויתן את הכנעני [וגט'] ויקרא שם המקום חרמה. בחרמה היו שתי המלחמות:

**פסוק מה**
**לא האזין אליכם**. שתרשו את הארץ:

## פרק ב

### פסוק ו
**אוכל תשברו**. אם תרצו לאכל ולשתות משלהם קנו אותו בדמים, ולא תקחו משלם כלום בחזקה. אע"פ שלא היו צריכים, כי מן והבאר היה להם מים, מיהו אם ירצה יקנו:

### פסוק ז
**כי ה' אלהיך ברכך**. כלומ' הברכה יש לך במה לקנות:
**לא חסרת דבר**. לא כשאר אושפיזכניא, שבלילה הראשון נותן שני מיני בשר, בשיני אחד, בשלישי ירקות ומחסר והולך. אבל אתה בארבעי' שנה לא חסרת דבר, כיום הראשון כך אחרון, ואין אתה חסר עמו כלום, ואם תרצה תקנה:
**לא חסרת**. לשון חסרון כיס:
**דבר**. להוציא לצרכו, ויש לאל ידך, עתה לקנות אם תרצה, ואל יקשה לך, אם תקנה. וקאי אאוכל תשברו, ובל' נון דישפורש נייכט. לא במאכל לא בבגדים:

### פסוק ט
**אל תצר את מואב**. על אילו אומות הזהיר הק' את ישראל שלא יכבשו את ארצם, שיהיו סבורים לכבשם שעיר עמון ומואב. בשעיר, שבמקומות קורא אותם חוי, כדכתיב את אהליבמה בת ענה בת צבעון החוי, וסבורים ישר' שהיא ארץ החוי שנתן להם הק' לירש. ולכך כת' ובשעיר ישבו החורים לפנים, כלומ' עיקר שמם חורי ואינם מז' עממים, והאי דקרי להו חוי דמורחי לארעא כחויא. ולקמן מפר' איזה הוא חוי שניתן לישראל. וכן אמ' רבותי' שהיו מריחין את הקרקע ואומ' קנה זה יפה לדקלים וזה יפה לגפנים וכן לכל מין ומין ולכך קרי ליה יושבי הארץ שהיו מיישבין את הארץ בפירותיה מרוב חכמת'. ועמון ומואב שהיו ישראל סבורים שארצם ארץ רפאים שניתנה לאברהם אבינו כדכתי' את הקיני ואת הקניזי [וגו] ואת הרפאים, וכן כת' במואב יחשבו עליהם בני אדם שהם רפאים ואינ' כי המואבים יקראו להם אימים על שהם גדולי' ואימתני' וזהו עיקר שמם ואינם רפאים, ואין לכם דין בארצם. ובעמון כת' ארץ רפאי' תחשב אף היא. סבורים בני אדם שהיא ארץ רפאים ואינה כן, העמונים יקראו להם זמזומים, לפי שהם בעלי מחשבה ותחבולת, כמו כאר זמם. וכל אילו **עם גדול ורב ורם כענקים** וחכמים ובוטחים בחכמתן ובגבורתם ומורדין בבורא והשמידם ונתן אחרים תחתיהם ומסרם ביד חלשים מהם, אבל אינן מאותן עממין שנתנו לישראל אבל שאר אומות שלא היה להם לישראל שום טענה עליהם, לא הוצרכו ישראל להזהר עליהם, דממאי תיסק אדעתי' שיכבשום:

**פסוק יד**
**שלשים ושמנה שנה**. שהרי בשנה השנית שלחו המרגלים ונגזרה גזירה שלא יכנסו לארץ ונשתהו עד ל"ח שנים להשלים ארבעים שנה:
**אנשי המלחמה**. אנשים הראוים למלחמה מבן עשרים עד בן ששים:

**פסוק כג**
**והעוים היושבים בחצרים**. ועתה מתחיל לפרש היכן היא ארץ החוי שהיו ישראל סבורים שהיא הר שעיר, ואומ' העוים כמו החוים, שאותיות הגרון מתחלפות, כי גם בתלמוד קורא ר' לר' חייא עייא, כדאמ' בנדרים גבי ההוא דאגמרי' לר' חייא שבעה אפי' דהוה אמ' ר' זה עשה עייא ועייא עשה אותו. והכי קאמ' קרא, והחוים אם תרצו לידע היכן, הם **יושבים בחצרים** גבורים היו ולא היו חוששים בערי חומות אלא יושבים בחצירות בלא חומ':
**עד עזה**. היה גבולם:
**כפתורים** [וגו'] **השמידום**. והנה מחזיקים כפתורים בשלכם ומידם כבשום. וארץ רפאים היא ממלכת עוג, דכתי' ביה לקמן, ההיא יקרא ארץ רפאים, זהו ודאי ארץ רפאים ועוג [מלך הבשן] נשאר מיתר הרפאים:

**פסוק כה**
**אחל תת פחדך**. היום הזה תתחיל לכבוש את הארץ ונצוח מלחמות גדולות, שמהם תפול פחדך על כל העמים:

**פסוק כו**
**ממדבר קדמות**. מן המקום שהיה מדבר קודם שבאו ישראל והוציא להם הק' מים מן הסלע, אבל עכשיו היה מוציא מים והשקו אותם ולא היה עוד מדבר, כדכתי' ומבמות הגיא אשר בשדה מואב ראש הפסגה, וכתי' בתריה וישלח ישראל מלאכים אל סיחון. ולכן קורא מדבר קדמות שמקדם היה מדבר, אבל עכשיו למוצאי:

**פסוק כט**
**כאשר עשו לי בני עשו**. שאעפ"י שלא הניחני לעבור בעריהם, הניחו לעבור ולסבב ארץ גבולם. וכן המואבים. ולפי שרוב ארץ סיחון היתה מארץ עמון ומואב ולא מארץ ישראל, קראו לו לשלום. אבל לעוג שהיה מחזיק מארץ רפאים, שהיא מארץ ישראל, לא קראו לו לשלום, כמו שמפרש בשופטים ושוטרים, שאין קוראין לז' אומות [לשלום] ואפי' לסיחון לא קראו לשלום אלא על ארץ עמון ומואב ובלבד שישיב להם ארץ האמורי אשר לו. ולכך לא הניחם לעבור כלל, שהיו רוצים לקחת קצת ארצו. ועל ארץ עמון ומואב אמרו אעברה בארצך כלומ' בארצך שאין לנו דין בה. הגה"ה:

## פרק ג

**פסוק יא**

**הנה ערשו ערש ברזל**. כלומ' מבצר חזק כברזל היה לו ברבת בני עמון, שהיה מוקף חומה חזקה כברזל:

**תשע אמות ארכה**. גובה של החומה שסביב המבצר:

**וארבע אמות רחבה באמת איש**. של חומה אמות קורדינא. ערש לשון עיר מבצר, כדכתי' ובפאת מטה ובדמשק ערש, ובתלמוד מערב לה לכולה מחוזא דערסייא:

**פסוק יב**

**ואת הארץ הזאת ירשנו בעת ההיא**. מקר' קצר הוא והוא קאמ' ואת הארץ הזאת אשר ירשנו בעת ההיא [וגו'] נתתי לראובני וגו':

**פסוק יג**

**חבל הארגוב**. חבל לשון חלק, כמו ויפלו חבלי מנשה עשר. ארגוב לשון פלך ומחוז כדמתרג' אונקלו':

**פסוק יז**

**אשדות**. לשון שפיכה, כמו ואשד הנחלים, זהו מקום שהנחל שיצא מן הסלע שופך ומזנק שם, דכתי' הכא אשדות הפסגה וכתי' התם מבמות הגיא אשר בשדה מואב ראש הפסגה:

**פסוק יט**

**ידעתי כי מקנה רב לכם**. וצריכים אתם למקום הזה שהוא מרעה. ולפי שהוא מקום מרעה, קורא לה עשתרות קרנים, כמו עשתרות צאנך, שהיתה בין שני הרים גדולים וגבוהים עד שלא היתה החמה יכולה לזרוח בגיא אשר בין שני ההרים מתוך עומקו של גיא וגובהו של הרים. ובימות הקיץ מכניסין שם המקנה מפני החמה, ולכך נקרא עשתרות קרנים, עשתרות על שם הצאן, וקרנים על שם גבהות ההרים. והכי מוכח בסוכה. שאין החמה [זורחת] בין אותם שני ההרים, דאמרי' אלא מעת' עשה סוכתו בעשתרות קרנים מקום שאין זורחת החמה דלא הוא סוכה:

**השם יפיל אויבינו שברים**, **בסיימי אלה הדברים**:

**פסוק כג**

**ואתחנן אל ה'** [וגו']. **אתה החילות להראות את עבדך**. כי התחלה להראות את עבדך גדלך וידך החזקה, שלא הראית על ידי אדם ניסים ונפלאות בארץ משנברא העולם, כמו שהראית על ידי עבדך, והודעת על ידי, שאין בשמים ובארץ אשר יוכל לעשות כמעשיך וכגבורותיך. ויש לפרש אתה החילות להראות לי גדלך כגון מכות מצרים וקריעת ים סוף וניסים ונפלאות במדבר מן ושליו ובאר ובליעת דתן ואבירם ומתן תורה וכבישת

ב' מלכים גדולים ואדירים, אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יכול לעשות כמעשיך וכגבורותי':

**פסוק כה**
עתה **אעברה נא**. כי אז מלאת כל תאות לבי. ואיני מבקש בשביל חמדת הארץ, שהרי אני לוי ואין לי חלק ונחלה ואיני מגעגע רק על הראיה:

**פסוק כו**
**רב לך**. לדבר בדברים הללו. אי נמי רב לך בניסים ונפלאות שעשית לך. הנח לאחרים שיתגדרו ויתגללו במה שאעשה עמהם. כי אם כן אין לדבר סוף, לאחר שתכנס לארץ תשאל לראות בית המקדש. ואונקלו' תרגם שכן שאל דמתרג' והלבנון ובית מקדשא, לפי שנעשה מעצי הלבנון. רב לך. ברב בישר קרח ברב בשרוהו מן השמים. ואם תאב אתה לראות **שא עיניך** וראה מכאן, כי איני רוצה להשיב פניך מכל וכל. אתה שואל לעבור ולראות. הראיה תהיה לך ולא העברה. שהרי עיקר שאילתך מפני הראיה, **כי לא תעבור**. והראה לו הק' הכל, דכתי' ויראהו ה' את כל הארץ:

**פסוק כח**
**וחזקיהו ואמציהו**. בדברים, שיהא זריז וממולח ללחום מלחמת ה' ולהכרית הגוים ההם ופסיליהם:

## פרק ד

**פסוק א**
**למען תחיו**. איני דורש לכם רק להנאתכם, שבכך תחיו ותירשו את הארץ:

**פסוק ב**
**לא תוסיפו**. כי אם לא תוסיפו לא תגרעו. נרא' כך אם תוסיפו ה' פרשיות או ה' מינין או ה' גדילים, אז תוספת מביאה לגירעון, ונפקא מינה שילקה על כל גירוע ולא על כל תוספות. אבל אם צוה הק' ז' ימי סוכה ותוסף ח', הכא אינו לוקה משום בל תוסיף, כי בל תגרע ליכא כדמפר' מה שעשה עשוי. מפי' הר' יוד בן רבי' אליע' ע"ו הגה"ה, אבל תוסיפו תגרעו וכל המוסיף גורע, שאם תעשה חמשה גדילים אז הוספת וגדעת ד', שאינו כלום כל מה שעשיתה שלא עשיתה כמצותה. וכן ארבע פרשיות שבתפילין וכן ד' מינין שבלולב. אבל אם ישבת ח' ימים בסוכה, לא גרעת ז', שהרי לא בא השמיני עם ז' ומה שעשה עשוי. ומיהו לפי הפשט נר' גרוע, שנר' שלא עשית השבעה לשם מצוה שבלא מצוה אתה עושה כמו כן. ומיהו הק' יודע לבית בני אדם וכוונתן תדע שעושה מצותו של הק' חי בהם, והעובר עליהם מת, שהרי כל אותם שהלכו אחר בעל פעור מתו, ואפי' אותם שלא היו בגזירה ראשונה:

**פסוק ד**
**ואתם הדבקים בה'**. ובמצותיו:
**חיים**. וה"ה דמצי לאוכוחי מאותם שלא רצו ליכנס בארץ ומתו במדבר, אלא שיכולים לומ' מחמ' זקנה מתו, שנתעכבו ארבעים שנה במדבר:

**פסוק ה**
**ראה למדתי**. מתוך כך שאתה רואה שהק' מקפיד על מי שעבר על המצות, אתה יכול להבין שלא אמרתי לכם אלא מה שציוני הק' לומר לכם שתעשו כן בקרב הארץ:

**פסוק ו**
**ושמרתם ועשיתם**. כי אם יאמר רופא לחולה שתה סם זה שבו תחיה, ואפי' הוא מאוס ומזולזל שותה, וכ"ש שאתם צריכין לשמור המצות שהם סם חיים כמו שפיר' למעלה ואתם מתכבדין בהם:
**כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים**. אפי' בעיני העמים שאינם מאמיני בתורה, ועוד שאתם מתקרבים לפני המקום על ידי המצות:
**כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו**. אם שמרתם ועשיתם. ואם תאמ' יכול אני למצוא בעולם משפטים טובים כאלה **ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת**. ומאחר שאין שום אדם יכול לתקן כמותן, יש להבין כי לא באו מסברת בשר ודם כי אם מאת הק':

**פסוק ט**
**רק השמר לך ושמור נפשך מאוד**. כלומ' שמור עצמך מאוד על דבר זה, שלא תשכחנו דאעפ"י שהוכחתי לך על פי הסברא שמצות הללו מאת הק' הם, אינו דומה דבר הידוע לאדם מסברא לדבר שהוא רואה בעיניו, ולפיכך אני מזהירך שלא תשכח:

**פסוק י**
**יום אשר עמדת לפני ה'** [**אלהיך**] **בחורב**. ושמעתם שדיבר אליכם הק' בעצמו והראה לכם אשו הגדולה כדי שתיראו אותו:

**פסוק יא**
**וחושך וענן וערפל**. סביביו כך פי' קרא. ועתה אינן מכחישין זה את זה, במקום אחד אומ' **בוער באש עד לב השמים** וגו' אומר חושך וענן וערפל סביביו, שלא תוכל לומ' שראיתם שם כל תמונה. וכתב הדברים על לוחות אבנים, דבר שאין רקבון שולט בו, כדי שיהא דבר קיימא. כל זה אני מזהיר עליכם שלא תשכחו, שזה ודאי עיקר אמנה. ורבותינו דרשו מכא' כי השוכח דבר ממשנתו חייב מיתה אם ישב ויסירם מלבו:

**פסוק טו**

**ונשמרתם מאד לנפשותיכם**. אע"פ שאני מזהיר אתכם מאד שלא תשכחו, השמרו בנפשכם שלא תחייבו את נפשכם לומר מאחר שהוא מזהיר עלינו כל כך שלא נשכח, נעשה לנו תמונות להזכיר ולהיות לזכרון. כי אין זה זכרון, שהרי לא ראיתם כל תמונה, דאינו לכם לזכרון כי אם להשחתה, אבל בלבך יהא שמור:

**פסוק יט**

**ופן תשא עיניך השמימה**. אני מזהירך:

**ונדחת**. מדרך הישר:

**והשתחוית** [וגו'] **אשר חלק ה'**. להאיר:

**לכל העמים**. שנבראו לשמש לבני העולם ואפי' להדיוט שבעולם:

**פסוק כ**

**ואותך לקח** [ה' וגו'] **להיות** [לו] **עם נחלה**. וסגולה, ואיך תשתחוה לכל צבא השמים שנבראו לשמש להדיוטות? דבר גנאי הוא זה והשחתה:

**פסוק כא**

**וה' התאנף בי על דבריכם**. שאמר לכם המן הסלע כדפירישי':

**פסוק כב**

אינני עובר. לא חי ולא מת, ולכך אני מתרה בכם עכשיו, דלא אוכל לדבר עמכם משתבואו לארץ. ויכולים אתם לידע כי לא לצורכי אני אומ' שתשמרו המצות ותאריכו ימים בארץ כי אני לא אעבור שם:

**פסוק כג**

**השמרו לכם פן תשכחו את הברית** [וגו'] **כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא**. ואין קצפו דבר מועט, כי ראו אותי, שהייתי חביב לפניו התאנף על דבר אחד, וקנא הוא לנקום מכעיסיו:

**פסוק כה**

**כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם**. שתתיאשו לאמר כבר נתיישבנו בארץ ולא נפסידנה עוד **והשחתם** עצמכם **ועשיתם פסל**, הנני מעמיד עליכם עדים שהם קיימים לעולם, השמם והארץ, **כי אבד תאבדון** מן הארץ מהר, ולא יועיל לכם מה שהחזקתם, ויד העדים תהיה בכם בראשונה, ועצר [את] השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה. נבואה היא זו, ורמז להם שכך יעמדו בארץ, אלא שהקדים הק' שני שנים לונושנתם:

**פסוק כז**

**והפיץ** [ה'] **אתכם בעמים**. מאחר שתחפצו לעשות כמעשיהם יערב אתכם בהם, ואז **ועבדתם שם** אלהים אחרים. מטב שתכעיסו המלך שלא בפניו מבפניו, שישראל

שבחוצה לארץ אפי' הטובים עובדי ע"ז בטהרה הם כדמפר' בע"ז וכ"ש האנוסים וכ"ש המשומדים:

**פסוק ל**

**בצר לך ומצאוך**. ותבינו שאין מועלים לכם אותם אלהות כלום, ולא עוד אלא שאתם לוקים על ידם, ודרשת משם את ה' אלהיך, כי הוא המועיל לך, כדכתי' אלכה לי ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה:

**פסוק לא**

**כי אל רחום ה' אלהיך**. ומרחם אותם השבים לפניו בתשובה שלימה, אע"פ שמרדו לפניו בתחילה. ואם תאמרו מפני מה הק' מקפיד על פשיעתינו יותר משאר אומות? לפי שעשה לך ניסים מה שלא עשה לשום אומה:

**פסוק לב**

**כי שאל נא לימים ראשונים** [וגו'] **ולמקצה השמים** [**ועד קצה השמים**]. כלומ' שאל לדורות הראשונים, אם נעשה כן לשום אומה שבעולם בימיהם, ושאל למסוף העולם ועד סופו אם יש אומה בעולם שנעשה לה כך:

**הנהיה כדבר הגדול הזה**. שראה אדם דבר גדול כזה:

**או הנשמע כמוהו**. או אפי' שמע משום אדם שנהיה דבר כזה:

**פסוק לג**

**ששמע עם קול אלהים** [וגו'] **ויחי**. לומ' ואם היה, היוכל לחיות השומע. כלומ' ניסים כפולים עשה לך הק', אחת ששמעת מה שלא שמע אדם בעולם, ואח' שנצלת ממה שלא יוכל אדם להינצל:

**פסוק לד**

**או הנסה**. כל זה שאל אם השמיע או הנסה לקחת אם עשה לשום אומה אפילו אחת משתים גדולות שעשה לך:

**במלחמה**. טביעת ים סוף קורא מלחמה, מדכתי' שם ה' ילחם לכם. מיהו עשר מכות נרמזו כאן **במסות** ב', **באותות** ב', **במופתים** ב' הרי ו'. **ובמלחמה** ז', **וביד חזקה** ח', **ובזרוע נטויה** ט', **ובמוראי' גדולים** י'. ואפקיה להאי בלשון רבים שתהא טביעת הים בכלל:

**פסוק לה**

**אתה הראת**. ניסים ונפלאות:

**לדעת**. להודיע **כי ה' הוא האלהים** [וגו']:

**פסוק לו**

**מן השמים השמיעך את קולו**. קולות וברקים וקול שופר:

**ליסרך** שתהא אימתו ופחדו עליך וכן **על הארץ הראך את אשו הגדולה** כדי ליסרך, כדכתי' למען תהיה יראתו על פניכם לבל תחטאו:
**ודבריו שמעת מתוך האש**. קול הדברות היה בא להם מתוך האש והקולות והברקים מן השמים:

**פסוק לז**
**ויוציאך**. וניהג אותך:
**בפניו**. בשעת הוצאה, כדכתי' ויסע מלאך האלהים:

**פסוק לח**
והביאך **להוריש גוים גדולים** [וגו'] **כיום הזה**. שירשת סיחון ועוג ולכך היה לך להזהר שלא לעבור על דעתו. וכשאתה עובר על דעתו, דין הוא שיקפיד עליך יותר מכל אומה. ולכך אני אומר לך **וידעת היום והשבות אל לבבך** ואם יאמר לך יצר הרע מה לך לכל הצער הזה? והשיבותם אל לבך הרע **כי ה' הוא האלהים** ואין להינצל מידו, ובידו להמית ולהחיות. ולכך **ושמרת** [**את**] **חוקיו** [**ואת**] **משפטיו** שיטב לך ותאריך ימים בטוב, שתשים לב בדברים הללו, כי ה' הוא האלהים בשמים ומאחר שעשה לך כל הטובות הללו ואין אחר זולתו, דין הוא שתשמור מצותיו:

**פסוק מא**
**אז יבדיל משה**. אחרי הכותו את סיחון ואת עוג וירשום ישראל את ארצם. ולפי שסידור התורה והבדלת הערים היו בפרק אחד, לקח פרשה זו הבא ללמוד זריזתו של משה שאעפ"י שלא קלטו עד שנבדלו אותם שבארץ ישראל, כדכתי' והיו שש הערים האלה למקלט בזמן שהם שש הם למקלט. אע"פ כן לא נתעצל במצות. ולכך הוא אומר כאן זאת התורה אשר שם כי בפרק אחד נעשו שני דברים הללו:

## פרק ה

**פסוק א**
**שמע ישראל**. אנטנט בל':
**ולמדתם אותם**. לדורות הבאים:
**ושמרתם לעשותם**. אותם:

**פסוק ג**
**לא את אבותיכם**. בלבד **כרת**, כי אם אותנו כי אף אותנו:

**פסוק ד**
**פנים בפנים דבר**. אנכי ולא יהיה לך:

**פסוק ה**
**אנכי עומד** [וגו'] **להגיד**. שאר הדברות:

**כי יראתם**. כדמפר' למק':
**ולא עליתם בהר**. לשמוע שאר המצות והמשפטים:

**פסוק יב**
**שמור**. בדברות הראשונות שמדבר על מעשה בראשית שהוא דבר רחוק, אמ' זכור כאדם שמזכיר דבר רחוק, וכאן שדיבר על יציאת מצרים שהיה להם דבר קרוב, אמ' שמור. ושניהם בדיבור אחד נאמרו. ושבת אות ומזכרת למעשה בראשית ששבת בו הק', ליציאת מצרים דאדם ששובת נר' בן חורין שאין מי שיכריחנו לעשות מלאכה ושניהם תיקנו חכמים ליזכר בקידוש היום. ולפי שהוא אות לבני ישראל, לא רצה הק' שישבתו בו גוים ונתן בלבם להיות שובתין ביום ראשון ולא בשבת, שאם ישבתו כמו כן, וסדר הדברות פירשתי בוישמע יתרו:

**פסוק כד**
**ואת תדבר**. ואת לשון נקבה לשון תשות כח, כי קולך בא אלינו בחלשות ונוכל לסובלו:

**פסוק כה**
**היטיבו** [**כל**] **אשר דברו**. כי אי אפשר לכולם שיהיו נקיים וטהורים לדבר עמהם תדיר:

**פסוק כו**
**מי יתן והיה לבבם זה להם**. שיהיו יריאים מפני ומזומנים למצותי:

**פסוק ל**
**למען תחיון**. לטובתכם אני דורש:

## פרק ו

**פסוק ג**
**ארץ זבת חלב ודבש**. מקרא קצר הוא והכי קאמר **כאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך** לתת לך **ארץ זבת חלב ודבש**:

**פסוק ד**
**שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד**. אי אפשר בלא שלש הזכרות מפני קטרוג של אומות העולם. שאם אמר שמע ישראל ה' אחד, היו אומרים כל אומה ואומה על תרפותו, על שלנו הוא או' שהוא אחד. כשהוא אמ' אלהינו, נודע שעל אלהי ישראל הוא מדבר, שהרי עמהם היה מדבר. ואם אמר ה' אלהינו אחד, היו אומרים, כן הוא אומ' שאלהי ישראל אחד מן האלהות ויאמר כל אחד ואחד וכן שלנו. וכן אם אמר אלהינו ה' אחד היו מפר' ה' אלהינו ה' אחד מן האלהות. וכ"ש אם אמ' אלהינו אחד. אבל השתא על כרחם הכי קאמ' ה' אלהינו אלהי ישראל ה' אחד, אדון שלנו אדון אחד. שאין באדונו' אלא הוא. שאם רצה לומ' אחד מן האדונים, ודאי הכי קאמ' האדון שלנו אחד באדונות. והבן בדברים ויתישבו על הלב. ועל אילו התועים שאומרים שלש חלקים הם והם אחד

ולכך אמר שלש אזכרות וכללם כאחד, הרי תשובתו בצידו ואהבת את ה' אלהי הרי שני הזכרות שאינם לא אחד ולא שלש. ואם כדבריהם היה לומ' בכל מקום או אחד או שלש או על מניין חלקים הוא מדבר. אלא על כרחך אינו בא דרך המניין אלא הכי קאמ' ואהבת את ה' שהוא אלהיך ולא בא לתת מניין לחלקים, כמו הפסוק הראשון לא בא על מניין חלקים, אלא על פירש שפירש' לפי משמעות המקרא. ולדבריהם לא צוה לאהוב רק שני חלקים ומסתמ' אותו שנחלק מן האחרים ונכנס במקום הטנופת אין אוהבים אותו:

**פסוק ה**

**בכל לבבך**. שתתן כל מחשבות לבבך על אהבתיך, ולא יחלקו רעיוני לבך שני חלקים, כאדם שאוהב אדם אחד ונותן על אדם אחר מחשבתו ואין כל מחשבתו על האחד. וכן הוא אומ' על עורכי מלחמה בלא לב ולב. שיש אדם שיש לו שני לבבות על דבר אחד, המחשבה אחת אומרת הלחם, המחשבה אחרת אומרת לא תלחם, כאדם שאומ' אעשה או לא אעשה. אבל אילו הגבורים כל מחשבת' נתנה להילחם. וכן כאן ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך תקע לבבך לאהבתו. כמו שהוא אלהיך שנתיחד עליך ולא על אומה אחרת, כך אתה תתייחד בכל לבבך אהבתו, לא תערב שום מחשבה בלבך שהרחק אהבתו מליבך:

**ובכל נפשך**. שתהא כל אות נפשך על אהבתו שתהא לך תאות נפש באהבתו:

**ובכל מאודך**. שתקנה אהבתו בכל מאודך שיהיו יציאותך ולקנות אהבתו. ורבותינו אמרו שיש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו, ולכך נאמר בכל נפשך שאפי' נוטל את נפשך שהרי אינו משלם כלום. הוא נתנה והוא לקחה, כמו שאמר איוב ה' נתן [וה' לקח] יהי שם ה' מבורך. ויש אדם שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמ' בכל מאודך, כמו צריכ':

**פסוק ו**

**אשר אנכי מצוך היום**. יהא לעולם **על לבבך**:

**פסוק ז**

**ושננתם לבניך**. אני אומרם לך ואתה תשנה אותם לבניך, ובניך לשלשים לפניהם וכן לעולם:

**ודברת בם**. שיהיו תדירים לך שלא תשכחם:

**בשבתך בביתך וגו'**. בכל עת יהיו עסקיך בהם. אילו מידות שבני אדם עושים עומד ויושב ושוכב ומהלך. משמע שעה שעומד על רגלו:

**פסוק ח**

**וקשרתם לאות על ידך**. עשה לך בהם סימנים, שלא תשכח' שתקשרם על ידך. ובמקום אחר הוא אומר כתוב על ידכה בה', לומר שעל יד כהה תקשרם, לפי שיד הימין מושיטין בכל מקום והן עסקניות אין ראוי לתת התפילין עליה:

**והיו לטוטפות**. אשגרט בל', כמו שפיל ואזיל בר אווזה ועינהא מטייפי, וכמו הלוך וטפוף תלכנה, שמביטות לכאן ולכאן לעיין אחר הבחורים:

**בין עיניך**. מקום שמוח התינוק רופס במקום שער. אף מקום שיער כתי' הכא בין עיניך וכת' התם לא תשימו קרחה בין עיניכם. מה להלן מקום שיער אף כאן מקום שער. ורבותי' דרשו מלטוטפות ארבע בתים שבתפילין טט בכתפי שתים, פת באפריקי שתים. ותפילין של יד על הקיבורת של יד שקורין שורץ, והוא כנגד הלב. ואן ספק בדבר, כי כך קבלנו מרבותינו וכה עשו אבותינו. והאומ' שהוא ספק, כאילו נותן ספק על אלף שנקראת ב' ועל ב' א', ועתידין ליתן את הדין:

**פסוק ט**

**וכתבתם על מזוזות ביתך**. כדי שתזכור בשעה יציאה וביאה. והמפר' שזה כמו שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך, ואינו מדבר בתפילין ומזוזות, טועים ומשבשים ומראים פנים בתורה שלא כהלכה ולא שמו לב מה שאומ' הק' אל משה פה אל פה אדבר בו במראה ולא בחידות. ולפי דבריהם אילו חידות הם. ומה טעם לא נתנו לב על רבותינו שהיו יודעים לטהר את השרץ מן התורה, ומעולם לא תמצא אחד מהם שחיסר מצו' מן התורה. ואין נחלקו רק בדיקדוקי המצות וגזירותם אבל לעקור גוף מצוה, לא תמצא מחלוקת, והם מחסרים בפשטיהם שרא להו מרייהו. ועל כיוצא בהם אמרו רבותי' פושעי ישראל קרקפתא דלא מנח תפילין. כי על המניחין ללובשן מחמת ענוה לפי שצריכין גוף נקי ואל מי שאין לו ואינו מוצאן, חס ושלום לא אמרו, אלא על הכופרים בם. ורבותי' דרשו אילו המקומות המקראות בלכתך בדרך ללמד שאם אדם טרוד בדבר מצוה, כגון חתן, שפטור מקרית שמע דבלכתך משמע בלכת דידך שהוא רשות אתה חייב. אבל בלכת מצוה פטור, דהעוסק במצוה פטור מן המצוה. וגם אמרו רבותינו שאם אדם טרוד במלאכתו ונאנס ולא קרא ושנה אלא קריאת שמע שחרית וערבית בזמן שכיבה וקימה, קיים לא ימוש דאחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים והוא שהוא אנוס מללמוד יותר:

**פסוק יב**

**השמר לך פן תשכח**. מרוב הטובה שתהיה לך. כמו וישמן ישורון ויבעט:

**פסוק יג**

**את ה' אלהיך תירא**. אעפ"י שיבאו לך כל הטובות הללו בלא טורח, יש לך לירא את הק"ב, שלא ניתנה לך אלא על מנת שתעבד הק':

**ובשמו תשבע**. שלא תשא שם שאלהים אחרים על פיך, כדמפ' ואזיל:

**לא תלכו אחרי אלהים אחרים**. לישבע בהם ולא לעובדם, כי ה' אלהיך קרוב ליפרע לך, ואם תניחנו ותבקש איין אז יחרה אפו ואבדת כל טובתך והשמידך מעל פני האדמה:

**פסוק טז**

**לא תנסו**. כלומ' כשתעשה המצות, לא תעשה בשביל נסיון כאדם שאומ' אעבוד ואראה אם יפרע לי טוב ואם לאו אפרש, שאם כן אין כוונתך לשמים ואין תועלת במצותיך. אך אעבוד מאהבה כאשר צוה:

**פסוק יח**

ותעשה **הישר והטוב** שתעבדנו בישרת הלב ותעשה הטוב בעיניו:

**למען**. דבר זה ודאי **ייטב לך ובאת וירשת** [וגו'] **כאשר נשבע לאבותיך**, שנשבע **להדוף** [**את כל**] **אויביך מפניך**:

**פסוק כ**

**כי ישאלך בנך מחר**. בבן חכם הכתוב מדבר שמדקדק בטעם המצות שאנו אוכלין פסח ומצות ומרורים:

**מה העדות והחוקים** [**והמשפטים**]. אם תעשה דבר זה לעדות, מה אנו מעידים? חוק הוא, למה ניתן חוק זה? ואין דין הוא, מאיזה טעם הוא דין?:

**פסוק כא**

**ואמרת** אליו **עבדים היינו** וכת' **בפרעה ובכל ביתו לעינינו** ואנו עידים בדבר וצריכים אנו להעיד ולעשות החקים האלה, כדי שנזכור הטובה ונירא אותו. ולא להנאתו צוה כי אינו צריך לכל אלה, כי אם להנאתינו ולהחיותינו:

**פסוק כה**

**וצדקה תהיה לנו**. בכן, כי בכך יהיה לנו פתחון פה נגד מידת הדין. ואתה תעיד כמו כן בפני בניך מפיך, ובנך לבניהם:

**וצדקה תהיה לנו**. הכי קאמ' וצדקה תהיה לנו **לפני ה' אלהינו כי נשמור לעשות** ומקרא מסורס הוא:

## פרק ז

**פסוק ד**

**כי יסיר**. החותן:

**בנך** חתנו:

**מאחרי**. ויפתנו אחרי תעותו והוא יתפתה אחריו, לפי שאין להם עול מצות. וכל שכן בתך שהיא כבושה תחת בנו. ורבותינו דרשו מדלא כתי' כי תסיר, שבבן בתו הבא מן הגוי מיירי קרא, שיסיר אותו הגוי שהוא אביו ולימדנו כאן דבן בתך הבא מן הגוי קרוי בנך ואין בן בנך הבא מן הגויה קרוי בנך אלא בנה, דגוי ועבד הולך אחר האם כבהמה:

**פסוק ו**

**כי עם קדוש אתה**. ואין נכון לך להתחבר במזולזלים ומחוללים ולהתחתן בהם. מה טעם שינו כי? זילא מלתא בך:

**פסוק ז**

**לא מרובכם מכל העמים**. להתפאר בעם רב:

**כי מאהבת ה' אתכם**. ובשביל כך אתה חייבים לאהוב אותו ולשמור מצותיו:

**פסוק ט**

**וידעת כי ה' אלהיך**. ובכך ששמר הק' שבועותיו לאבותיך, יכול אתה להבין כי הוא **האל הנאמן שומר הברית והחסד** [וגו] **לאלף דור**. לאו דווקא, דהא כתי' במקום אחר לאלפים, וכל זמן שהדורות שומרים מצותיו זה אחר זה כל שכן שהוא מוסיף להם אהבתו, כמו ששמר לאברהם אחר כמה דורות:

**פסוק י**

**ומשלם לשונאיו**. תירג' אונקלו' שמשלם להם טוב שעושים בעולם הזה, כדי לטורדם לעולם הבא. וכן אמר דוד בפרוח רשעים כמו עשב ויציצו כל פועלי און, להשמדם עדי עד. ויש לפרש דהכי קאמ' בזכות הצדיקים הוא גומל חסדים לבניהם לאלף דור. אבל חובת הרשעים משלם להם על פניהם ואינו נפרע מבניהם אלא אם כן חוטאים גם הם, דלא ימותו בנים על אבות:

חסלת ואתחנן

**פסוק יב**

**והיה עקב**. אלעיל קאי, דקאמ' מאהבת ה' אתכם ומשמרו את השבו' [וגו'] הו' [ה'] את' בכח גדול וביד חזקה, אע"פ שלא נתן עליהם עול מצותיו ועכשיו שעול מצותיו עליהם **עקב תשמעון** אותם **ושמרתם ועשיתם** [אותם], **ושמר ה'** [אלהיך] **לך את הברית ואת החסד**:

**פסוק יג**

**ואהבת וברכך והרבך**. שעתה יוסיף אהבה על אהבתכם:

**עשתרות צאנך**. שמעשירות בעליהם:

**פסוק יד**

**ברוך תהיה**. בשורה היא:

**פסוק טז**

**לא תחוס עינך עליהם**. כי אז **לא תעבוד** [**את**] **אליהם כי מוקש הוא לך**, להעבידך אלהים, כמו וקרא לך ואכלת מזבחו:

**פסוק כ**

**וגם את הצרעה**. אמרו רבותינו שרץ העוף שזורק בהם מרה כמו צירעים ויתושים ולפי הפשט נרא' צרעה צעירה כמו שמלה שלמה, כבשים כשבים, כלומ' שיצער וימעיט אותם שנסתרים מפניך, כמו מחץ תשכל חרב ומחדרים אימת דבר, כתרגו' חרגת מותא:

**פסוק כא**

**לא תוכל כלותם מהר**. אינו אומ' אין היכולת בידך אלא אינו תקנתך, כמו לא תרצה כלות' מהר, כי כל דבר שרע לאדם אם עושהו, אעפ"י שבידו לעשות, שייך ביה לא תוכל. כמו לא אוכל לגאול לי פן אשחית את נחלתי, וכן לא יוכל הנער לעזוב את אביו, וכמו לא תוכל לתת עליך איש נכרי שמתרג' לית לך רשו. וכן לא תוכל כלותם. תוכל, אבל אין תקנתך, **פן ירבה**. ופסוק של אחריו מוכיח, דכתי' **ונתנם ה' אלהיך לפניך** שתהא ידך תקיפה והם יהיו במהומה גדולה. וגם היא תשובה על מה שהו' אומר למעלה רבים הגוים האלה ממני, איכה אוכל להורישׁ? אל תירא מה', **כי ה' אלהיך בקרבך**, שהוא **גדול ונורא**. אם בשביל כך אתה אומ' הם רבים ואני מעט איך אמלא מקומם? על זה השיב **לא תוכל כלותם** עד אשר תפרה:

**פסוק כה**

**לא תחמוד כסף וזהב עליהם**. שעליהם, שהם מציפים זהב וכסף:

**פן תוקש בו**. שאם תשהה להסיר הכסף והזהב, שמא יגבר עליך יצר הרע בתיך כך ותוקש כי עדיין בימי משה לא נכיס יצר' דע"ז. אי נמי **לא תחמוד כסף וזהב עליהם** כלומ' יותר מהם, שאם יבא כסף לידך וע"ז לשכור ולישרוף, יותר תחמוד לשבור לשרוף ולהחרים ע"ז מליקח הכסף והזהב שלא תעכב עד שתקח הכסף והזהב ואח"כ תשבור הע"ז. וא"ת לא תעשה, פן תוקש בעכבה ולא תוכל להחרימו כשתרצה. דוגמת אוקיר אנוש מפז ואדם מכתם אופיר, שחומדין להרוג בשונאיהן יותר מליקח פז וזהב ואופיר. אי נמי **לא תחמוד כסף וזהב** שאם אומר לך גוי, הניחו ואני אתן לך כסף וזהב בפדיון ע"ז, לא תשמע. כל זה במשמעות המקרא. כל המצוה כלומ' לא תחמוד דבר מתועב:

**פסוק כו**

**שקץ תשקצנו**. יחרים אותך כדכתי' **והיית חרם כמוהו** אלא כל המצות תשמור ותחמוד לעשות כי למען מצות תחיון ורביתם [ובאתם] וירשתם את הארץ:

## פרק ח

**פסוק ב**

**וזכרת את כל הדרך**. כלומר אם יאמר לך לבך לחמוד הכסף והזהב, וזכרת את כל הדרך אשר הוליכך ולא הוצרכת לכסף וזהב:

**פסוק ג**

**ויענך**. בדרך כדכתיב ענה בדרך כחי:

**וירעיבך**. במן, שלא היה נותן לו אלא דבר יום ביומו. והיינו וירעיבך, שאינו דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו. וכל זה לנסותך אם תשמור מצותיו, שתהא צריך לו דבר יום ביומו ותירא אותו ותשמור מצותיו. ועוד כי אין אדם ראוי לו כל התורה והמצות אלא א"כ יכול לסבול ענויין ותוכחות להעמיד עצמו מן המאכל ומן המשתה ולהרעיב את עצמו ולכך נסיה אתכ' בכל זה במדבר. וגם **האכילך את המן אשר לא ידעו אבותיך** ולא היו מאני' **למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם** ולא תשים בטחונך על הלחם ולא על מזונות **שעל כל מוצא פי ה'**. כלומ' על מצותיו וחוקיו שיצא מפיו יחיה האדם ובהם תשים בטחונך ורוב עסקיך כי הם יתנו לך חיים בעולם הזה ולעולם הבא. ולכך לא תלך אחר חמדת חלב לחמוד כסף וזהב באיסור. מיטב לך למנוע עצמך ממנו, לשמור המצות כי העינוי מביאך לאחרית טוב כמו שהראה לך הק' במדבר שעינך והרעיבך, ולבסוף נתן לך אחרית טוב שהביאך אל ארץ טובה. אי נמי **וזכרת את הדרך** שתשים לליבך כמה הטריחך הק', כדי שתשמור מצותיו. ומתוך תבין בלבך שהק' חפץ ורוצה שתשמור מצותיו ותהיה זהיר בהם:

**פסוק ד**

**שמלתך לא בלתה מעליך ורגלך לא בצקה**. מעינוי הדרך על זה הראה לך שלא תתן לב לאכול ולא לכסות אלא ללמד ולשמור מצות, כי הכל יספיק לך בלא עמל אם תגמול בתורה ובמצות. לא בצקה לא נפח' כמו בצק, אנפליר בל':

**פסוק ה**

**וידעת עם לבבך**. יכול אתה ממנה להבין כי כל העניין הללו לטובתך הן:

**כאשר ייסר איש את בנו**. שמכהו ומצערו על הספר ומתכוין לטובתו, שאעפ"י שמצר הוא עכשיו, שמח הוא לאחר זמן. כך הק'. מה שמצערו להיות שמח לאחר זמן ולהטיבו באחריתו. ויכפול לך שכרך:

**פסוק ז**

**ושמרת את מצות ה' אלהיך** [וגו'] **כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה**. במקום העינוי והרעבון ישפיעך טובתו, כמו שמונה והולך:

**יוצאות בבקעה ובהר**. אין בני ההר צריכין לירד בבקעה למים ואין בני הבקעה צריכין לעלות בהר למים:

**פסוק ח**

**ארץ חטה ושעורה**. שבעת מינין הללו מצוין בה, ויש לפר' בכלל ז' מינין הללו הרבה מינין, שהרי שיפון וכוסמין ומין חיטין, שבולת שועל מין שעורין:

**ארץ זית שמן ודבש**. זית שמן זיתים הראוים להוציא מהן שמן:

**ודבש**. כל מיני מתיקה קורא דבש:

**פסוק ט**

**לא תחסר כל בה**. שאין ארץ ישראל חסירה כלום:

**פסוק י**

**וברכת** [**את**] **ה'** [**אלהיך**] **על הארץ הטובה**. מצוה. ומכאן תקנו שלש ברכות שבברכת המזון. ואכלת א' ושבעת ב' וברכת ג', שמברך על אכילתו זהו ברכת הזן, על הארץ זהו ברכת הארץ נודה לך, הטובה אשר נתן לך, זהו בונה ירושלים דכתי' ההר הטוב הזה והלבנון. וברכת המוציא מק"ו דהשתא כשהוא שבע ונפשו קצה באוכל צריך לברך. כשהוא רעב והוא תאב ושמח על האוכל לא כל שכן? מעת' אין לירא אלא שתבעט מתוך שיפוע הטובה, ולכך אני מזהירך שלא תשכח את הק' שעשה לך כל הטובה הזאת. ואפי' כשיצערך לענותך, נתכוין לטובתך להטיבך באחריתך:

**פסוק יט**

**העדותי בכם היום כי אבוד תאבדון**. מהר שלא תוכלו לומר היה לו להזהיר בנו קודם שיפרע:

## פרק ט

**פסוק ג**

**וידעת היום כי ה' אלהיך** [**וגו'**] **אש אוכלה יכניעם וישמידם**. להבין כי הק' שהוא אש אכלה יכניעם וישמידם, ולא יועיל לנגדו גדולתם וגבורתם:

**אל תאמ'** [**וגו'**] **בצדקתי** [**וגו'**] **וברשעת**. כלומ' הא והא גרמה לי כי לא גרם לך צדקתך אלא רשעם, כי מתוך רשעתם היה דעתו להשמידם ואמרתי לאבות אתננה לזרעם, ועכשיו נתמלא' סאתם ואתננה לכם, אבל לא בצדקתך. אי נמי **לא תאמ' בצדקה** ... **וברשעת**. כמו והנה ברשעת הגוים ה' מורישם כדמפר' בקרא אחרינ' זכור אל תשכח את אשר הקצפת ואז לא תאמ' בצדקתי. ומזכיר והולך את אשר עשו:

**פסוק י**

**כתובים באצבע אלהים**. וגרמתם לשבור מעשה ידיו:

**פסוק יב**

**כי שחת**. לשון השחתה שייך בעושה פסל כדכתי' פן תשחיתון ועשית' לכם פסל:

**עמך אשר הוצאת**. לשון קינתור. עמך ולא עמי, אשר הוצאתי ולא אני. לפי שאמרו כי זה משה האיש, אינם מבקשים כי אם אותך. ולכן אומ' בתפילתי לא תשחת עמך ונחלתך, ועל כי אומ' אשר הוצאת, אמ' לו משה אשר פדית בגדלך ולא אני:

**סרו מהר**. בסיני אמרו נעשה ונשמע, ועכשיו סרו:

**פסוק יג**

**כי עם קשה עורף הוא**. ואינם רוצים לכוף ראשם לקבל עול על צוארם אלא זוקפים ראשם כאילו צוארם קשה ואינו של פרקים:

**פסוק יד**

**הרף ממני**. הרפה ממני בתפילתך, ומקרא קצר הוא. כמו הרף ואגידה לך שפי' הרפה הליכתך ואגידה לך. ומגיזרת הרב כבסני מעוני, הרבה מחילתך וכבסני:

**פסוק יז**

**ואשברם**. כי לא חפצתי לתתם לבני אדם שעוברים על מה שכתו' בהם:

**פסוק יח**

**ואתנפל לפני ה' כראשונה**. כמו שעשיתי ברבעים הראשונים שהתנפלתי על מה שאמ' הק' הרף ממני והתנפלתי עד שהודה לי שלא ישמיד, כדכתי' בכי תשא וינחם ה' על הרעה אשר דב' לעשות לעמו. אבל לא מחל העון. ועכשיו התנפלתי על מחילת העון:

**פסוק יט**

**כי יגורתי מפני האף. וישמע ה' אלי גם בפעם ההיא**. למחול העון כמו שעשה בתחילה שלא להשמיד:

**אשר קצף**. אמרתי מאחר שקצף תחילה כל כך שאמ' להשמיד, בקושי ימחול לגמרי, כי יאמ' דיי אם לא אשמים. וזהו כי יגורתי מפני האף:

**פסוק כא**

**ואכות אותו**. שלא יהנה ממנו אדם. שחך וזרה והטיל לים ואעפ"י שלא נתכוונו לע"ז כמו שפי' בכי תשא מ"מ דבר מגונה הוא:

**פסוק כב**

**ובתבערה**. היו מתאוננים ותבער בם אש:

**ובמסה**. כדכתי' ויקרא שם המקום מסה ומריבה [וגו'] על נסותם:

**ובקברות התאוה**. על השליו:

**ובשלח ה' אתכם**. במרגלים:

**פסוק כד**

**מיום דעתי אתכם**. תחילה שכשאמרתי לרשע למה תכה רעיך עמד והלשין עלי:

**פסוק כה**
**ואתנפל**. עתה חוזר לראש אל ארבעים יום שהתפלל על מעשה העגל, כדי לסדר תפילתו ולצרף עם הארבעים של לוחות אחרונות:
**פן יאמרו**. כמו כן יאמרו כלומ' זכור לאבות ועשה בשבילם וגם **פן יאמרו מבלי יכולת ה'**. היה סבור לתת להם הארץ ולא יכול והמיתם:
**ומשנאתו**. כמו או משנאתו כלומ' או שמא לא היה דעתו לתת להם את הארץ, אלא פיתן בדברים עד שהוציאן במדבר והרגם, כי שונא היה אותם, כמו הנני מפתיה והולכתיה המדבר והמיתיה בצמא. ובלשון התלמוד יש ווין הרבה שהם במקו או. כמו חלץ ועשה מאמר ונתן גט ביבמות:

**פסוק כט**
**והם עמך ונחלתך**. שנה על דבר זה. לפי שהוציאם הק' מכללו לומ' כי שיחת עמך אשר הוצאת, שנה לומ' עמך ונחלתך אשר פדית:

## פרק י

**פסוק א**
**בעת ההוא אמר**. מחל הקב' ואמר להחזיר להם הלוחות, במקום הלוחות ששיברת, שלא יתרעמו ישראל עלי לאמר הפסדתנו דבר חמוד. ולכך כת' **פסל לך** את' צריך לפסול, שלא יתרעמו הם ובניהם ובני בניהם:

**פסוק ב**
**ושמתם בארון**. שלא תוליכם עוד על ידך, שלא יהו מצויות לך לשברם אם תכעוס, כאשר עשית בראשונים:

**פסוק ו**
**בני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסירה**. משמע שמבאירות בני יעקן באו למוסירה **ושם מת אהרן**. ובאלה מסעי אומ' שבהר ההר מת אהרון שמונה מסעות אחר בני יעקן. ואמרו רבותינו שחזרו לאחוריהם שמונה מסעות ובמוסרות נתאבלו על אהרון כאילו מת שם. ויש לומ' שמוסירה אינו מוסירות, ובאירות בני יעקן ובני יעקן אינו דבר אחד, אלא מוסירה מוסיר שמו, ומסיר' כמו ירושלמה במצרימה למוסירה. ובאירות בני יעקן לחוד, ובני יעקן לחוד. ובין בארות ומוסיר הר ההר שמת שם אמרן. ולכך אמ' ובני ישראל סעו מבאירות בני יעקן לילך למוסירה ופגעו בהר ההר שביניהם ומת שם אהרן. גימגו'. אי נמי הכי קאמ' ובני ישראל נסעו מבארו' בני יעקן וממוסיר' שהיה קודם, ובאותו מחוז מת אהרן, שמשם באו הגודגוד' ומן הגודגוד' באו יטבתה עד שבאו להר ההר, שמת שם אהרן, אלא שקיצר דבריו כאן, לפי שהם מפורשי' באלה מסעי:

**פסוק ח**

**בעת ההיא**. שנעשה זה העגל שזכרנו בו למעלה:

הבדיל ה' את שבט הלוי. לפי שלא נכשלו בעגל הבדילם לשמשי. כי הבכורות לא היו ראוים לשמש שאין אדם ראוי לשמש לפני הק' אלא אם כן רגיל בשמוש אביו ובנו ובן בנו משפחתו בשמוש לא ידע משפט אלהי הארץ יקלקל. ומפני כן רצה הק' לבחור שבט אחד לשמשו, שיהא השימוש אומנותם ומלאכתם וישמשו כהוגן לפני מלך מלכי המלכים. וכשעמדו בנאמנותם בני לוי בעגל, זכו לאותה בחירה. דומיה הכהנים הלוים אשר שמר' את משמר' [מקדשי] בתעות בני ישראל מעלי, המה יקרבו אלי לשרתני ועמדו לפני:

**פסוק ט**

**על כן**. שבחרם הק' לשמשו:

**ולא היה ללוי חלק ונחלה עם אחיו**. שלא יתעסק רק בשימושו, ואם תאמ' במה יתפרנסו? **ה' הוא נחלתו** שצוה לישר' לזרוע לחרוש ולקצור ולתת להם מעשה דגם תירוש ויצהר, וערים לשבת יתנו להם מפני שהם משמשים לפני המקום במקומ':

**פסוק י**

**אנכי עמדתי בהר** [**וגו'**] **ארבעים יום**. לקבל הלוחות אחרונות ולהרבות תחינתי לפני הק' שימחול עון העגל לגמרי:

**וישמע** [**ה'**] **אלי גם בפעם ההיא**. ומחל לגמרי והביא לוחות אחרונות. ובשורת המחילה ביום הכפורים ונקבע להיות יום מחילה וסליחה. כי ק"כ ימים ממתן תורה עד יום הכפורים. כי בששה בסיון ניתנה תורה והתחילו ארבעים שעמד לקבל לוחות ראשונות בז' בו, כדאמרי' בשבעה עלה, הרי כ"ד מסיון וי"ו מתמוז. הרי ארבעים. וירד בי"ז בתמוז ונשתברו הלוחות מפני העגל. ועלה בי"ח והתפלל על העון ועמד ארבעים, י"ב מתמוז וכ"ח מאב, הרי ארבעים שניים. ובו ביום אמר הק' פסול לך. וביום כ"ט באב עלה לקבל הלוחות האחרות ועמד ארבעים, ב' מאב וכ"ט מאלול וט' מתשרי, הרי ארבעים שלישיים. וירד בעשירי בתשרי. ופסח מצרים היה בחמשי בשבת, שהרי בעשור לחודש שלקחו איש שה לבית אבות לשחוט והיה גוררין תועבת מצרים לשחוט לעיניהם ולא אמרו דבר, היה בשבת, ולכך נקרא שבת הגדול מפני אותו נס. וארבעה עשר היה ברביעי. פסח בחמישי וי"ז בתמוז באים ביום אחד. נמצא הלוחות הראשונות באו בחמישי בשבת, וראש השנה בשבת, ויום הכפורים ביום ב', ובאו לוחות האחרונות ביום ב'. ולפי שהלוחות ביום ה' וביום ב', הוקבעו לקרות בהם בתורה שלא יהיו ג' ימים בלא תורה. ולא בחרו יום ג' ויום ד' אלא יום ב' ויום ה', ורמז דרשו ה' ב'ה'מצאו, ב"ה שנמצאת לכם

התורה. ואז בית דין יושבין שמתוך שבאים לשמוע התורה באים לדון. ונתתי אני בכו"ר שו"ר סימן בצדק תשפוט עמיתך. כי צדק משמש בתחיל' יום ה' בשעה ראשונה ובשנייה של ליל ב' כדאמרינ' בשבת ח"ל"ם כ"צנ"ש בימים, כ"צנ"ש ח"לם בלילות. ואחר כל זאת אמר לי לך נחה את נעם ולא קצה בך נפשו:

**פסוק יב**

**ועתה ישראל**. אע"פ שהקצפתה, אין הק' שואל ממך **כי אם ליראה** ותטיב דרכיך מעתה והכל מחול לך. שמע'. ולי נרא' **מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה** וזה דבר קל הוא, שהרי אם יאמרו לך כל העולם כולו שלא לירא ממנו, היה לך לירא, שהרי חייך ונפשך בידו. ובידו להמית ולהחיות ואין מידו מציל, ובדין הוא שיהא מוראו עליך ותעשה כל אשר יצוך, פן יבולע לך. אין לך עני בשר ודם שהיה מסור בידו כמו שאתה מסור ביד הק'. שלא היתה ירא אותו ותעשה כל אשר יצוה:

**מעמך**. איני מבקש מעמך רק היראה והאהבה, כי כל מצות אינם מעמך רק מעמו. אם יתן לך בית תעשה מזוזה ומעקה, כסות, תעשה גדילים, מעות תעשה מהם צדקה, דגן תירוש ויצהר תן ממנו תרומות ומעשרות, בן תמול אותו. נמצא שאין זה מעמך אלא מעמו. אין לך ישמעאל בעולם שאם יתן לך כ' דיני', שלא היית נותן בשבילו למקם שיצוה החצי או השליש והייתה מחזיק לו טובה וכן יש לך בשביל הק' ולשבח על מה שעשאך נותן לו ולא מחזר על הפתחים וזה שאינו שואל מעמך משלך רק היראה והאהבה וכוונת הלב וכן כתב מי הקדימני ואשלם תחת כל השמים לי הוא. אני מקדים לתת להם קודם שיתנו בשבילי כלום. וכן אמר דוד משלך נתנו לך. ולא די שאתה עושה מצוה, אלא שתקבל שכר, דכתי' **לטוב לך**. ומזה הפסוק רמזו רבותינו מאה ברכות בכל יום, דכתי' מה ה' אלהיך שואל. אל תקרא מה, אלא מאה. ומאה אותיות בזה הפסוק בועתה כשתיקרי מאה עם אלף, שבמאה יש בו מאה אותיות. כי בתוך הפסוק מאה אותיות חסר אחת ועם האלף הן מאה שלימות. ועתה איכא תרתי אחת שאתה קורא מאה ועוד שהאותיות עתה מאה. שמע':

**פסוק יד**

**הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים**. ומה ישאל לך הכל שלו. ואם רצה לבחר אומה אחרת, היה יכול, מי יעכב על ידו הכל שלו:

**פסוק טו**

**רק באבותיך חשק ה'**. ולכך **ויבחר בכם** וצוה לכם מצות לטוב לכם:

**פסוק יז**
**כי ה' אלהיכם**. כלומ' כבוד גדול לכם שתמול ערלת לבבכם לאהבה אותו וליראה אותו ושתרכינו ערפכם לקבל עול מצות. שהרי **הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים** אלוה על המלאכים שבשמים ואדון על כל המלכים שבארץ:
**וגדול וגבור**. שלכבודכם היות לכם מלך וגבור. וגם **נורא** הוא שאם תבגדו **לא ישא** לכם **פנים**, כי אינו צריך לכם לכלום. וגם **לא יקח** מכם **שוחד**, כי הכל שלו ומה תתנו לו אם מה מידכם יקח? ואם תאמ' א"כ לא ירחם עלינו. אין לך רחמן כמותו ואין ישר כמותו **עושה משפט גר יתום ואלמנה ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה**, חונן ומרחם עניים:

**פסוק יט**
**ואהבתם את הגר כי גרים הייתם**. והגרים אוהבים זה את זה. וכשהוא אומר ואהבתם את הגר, גם על עצמכם הוא מצוה שתאהבו זה את זה, כי גרים הייתם. וכן כל מצות. כשהוא מצוה לעשות צדקה, לעני גם העשיר הוא מצוה, שאם יעני שירחמו עליו:

**פסוק כ**
**את ה' אלהיך תירא**. שלא תעשה מה שהזהיר עליך שלא לעשות, וזהו מצות לא תעשה:
**ואותו תעבוד**. שתעשה מה שציוה עליך לעשות, וזהו מצות עשה:
**ובו תדבק**. לא תפרד ממנו כלל, כי אין מלך כמותו כי הכל איין כנגדו:
**ובשמו תשבע**. ולא תזכיר שם אלהים אחרים וכיון שתזכיר שמו על דבר, תהא עליו מושבע ועומד, דהזכרת השם על דבר תהי בעיניך שבוע':

**פסוק כא**
**הוא תהילתך**. תהילה גדולה ופאר גדול הוא לך, שיש לך מלך גדול שאין כמוהו:
**והוא אלהיך**. דיין שלך ונוקם נקמתך אשר עשה עמך:

**פסוק כב**
**בשבעים נפש ירדו**. והוא הפרך והרבך:
**ככוכבי השמים**. לאו דווקא, דבר' תורה לשון הבאי כמו ערים בצורות בשמים:

## פרק יא

**פסוק ב**
**כי לא את בניכם**. כלומ' אין בניכם ראוים ליענש על המצות ככם, הרי אתם ראיתם את מוסרו ומעשיו בעיניכם. ולא לפטור את הבנים בא:

**פסוק ד**
**ויאבדם** [ה'] **עד היום הזה**. כלומר עדיין היום זה לא שבו לאיתנם ולחזקם שהיו מתחילה, כי עדיין הם כנועים ואבודים ומתי מעט מאותה מכה:

**פסוק ו**

**בקרב כל ישראל**. וכולם ראו את הדבר בעיניהם. ורבותי דרשו שאפי' מה שהיה בקרב ישראל, נתגלגל אל פתח הארץ להיות נבלע, ואפי' שאלו מחט שלהם:

**פסוק ז**

**כי עיניכם הרואות**. ולפיכך אל תעשו יותר:

**פסוק ח**

**למען תחזקו**. אינו אומ' תעשו המצות למען תחזקו, כי א"כ תעשו על מנת לקבל פרס. אלא עשו את המצות מאהבה, למען דבר זה תחזקו. ואין למען רהוט על תיבה של אחריו אלא עומד בעצמו. וכן **למען תאריכון** ימים, כלומ' ולמען דבר זה תאריכו ימים כאדם שמבשר:

**פסוק י**

**לא כארץ מצרים היא**. שהיא ארץ המישור ואין בה הרים אלא כמו בקעה אחת והנילוס עובר על פניה וכשאדם רוצה להשקות שדהו, בא אל שפת הנהר ופתח גדודי הנהר שכנגד שדהו ברגלו, והמים נמשכים מן הנהר על פני השדה. ומשקהו וחוזר וסותם פתח הגידוד שלא ישטפו מים את הזרע, כמו שעושין בגני הירק שעושין על שפת הנהר:

**פסוק יא**

**ארץ הרים ובקעות**. ואין אדם יכול להשקות מן הנהר, כי איך יעלו מי הנהר על ההר? ולכך אין לך תקנה אלא על ידי גשמים. ולפי שאתם צריכים לי לגשמים השמרו לקיים מצותי, כדי שאתן גשמים בעתם. ועוד שזהו שבחה של ארץ ישראל, שארץ ששותה מי גשמים מתברכת יותר מאותה ששותה מן הנהרות. שמי גשמים מתוקים וקלים, שמתוך קלותם עולים כנגד רתיחת השמש ומשקים את הארץ. והמלוחים מתוך כבידותם אינם יכולים לעלות. אבל במי נהר אי אפשר שלא יתערבו המלוחים בהם, ושורפת קצת הזרעים ונעשים מרים; כי רתיחת השמש מעלה המים, כמו שתראה אם יש מעט מים בשולי הקדירה, שתמצא הכיסוי לח והמים נוטפים משם כשמרתיחים אותם. ומה שהיא ארץ הרים, גם זה שבח שיכול לזרוע ראש ההר וצדדיו. וגם פירות הרים מתוקים מפני השמש שזורחת תדיר עליהם, דכתי' וממגד תבואות שמש [וגו'] וממגד גבעות עולם, כי השמש והגבעות גורמים לפירות שיהו מגדים ומתוקים:

**פסוק יב**

**ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה**. לפקוד אותה ואת יושביה ולדקדק במעשיהם:

**תמיד עיני ה' אלהיך בה**. לבדקם שאינם ניזונים אלא על פי מעשיהם. ואומר הק' כשהוא פוקד אותם **והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי**. אני אתן גשמים **ומטר ארצכם בעתו** בעת הצורך לתבואות, ולפיכך צריך אתה להזהר במצות:

**פסוק יד**

**יורה**. במרחשון וזהו תחילת הגשמים ומורה את הבריות להטיח גגותיהם ולכך נקרא יורה לשון הוראה. זו בא להצמיח את הזרעים:

**מלקוש**. בניסן ויורד על המלילות והקשים למלאות לגמור התבואה ולמלאות הקש בגרגיר התבואה. ורבותי' דרשו בעתו ליל רביעיו' וליל שבתות, שאין אדם יוצא מפחד לילית כדאית' בפסחים:

**ואספת דגנך תירושך ויצהרך**. כלומ' ואחר כך לא ירדו גשמים עליך כל זמן שאתה בשדה, שסימן קללה הם, דכתי' הלא קציר חטים היום ואקרא אל ה' ויתן קולות ומטר ודעו וראו כי רעתכם רבה. כדאית' בהעני' הגה"ה:

**בעתו**. מפר' והולך:

**פסוק טו**

**ונתתי עשב בשדך**. שירדו הגשמים אחר אסיפת תבואה להצמיח עשבים בארץ לצורך הבהמה כי בשעת אסיפה תאכל מן העומדים ומן הקש ומן התבואה שהרי אמרה תורה לא תחסום שור בדישו:

**ואכלת ושבעת**. שיספיק לך כל צורכך. ורבותי' דרשו מכאן שצריך אדם לתת תבן לבהמתו קודם שיאכל משום דכתי' ונתתי עשב בשדה לבהמת' והדר ואכלת ושבעת. וכן מצמיח חציר לבהמה [וגו'] להוציא לחם מן הארץ. וכן הק' עושה מקדים שחת בשדה שהוא לבהמה ואח"כ בא הגרגיר שהוא לצורך האדם. לפי שאין הבהמה יודעת לקצור ולאסוף כמו אדם הק' מקדים לה מאכלה כי רחמיו על כל מעשיו:

**פסוק טז**

**השמרו לכם פן יפתה לבבכם**. שמא תפתה ביצרך מתוך המאכל והמשתה:

**וסרתם**. מן הדרך הישר:

**פסוק יז**

**ועצר את השמים**. כל זמן שאתה עובד הק' הוא זן אותך. אבל אם אתה עובד אלהים אחרים לא יזון אותך כדי לעובדם. הן יזונו אותך אם יוכלו:

**ואבדתם מהרה**. מהרה דהק' תמני מאה וחמשין:

**פסוק יח**

ולפי שלא תבא לידי כך **ושמתם את דברי אלה** [וגו'] **בשבתך בביתך**. כי אילו ד' מידות שאדם מתנהג בהם, הליכה והשיבה הסיבה וקימא שהיא עמידה. בזו הפרש' כת' בין תפילין ומזוזה תלמוד תורה, ובפרש' שמע תפילין בין תלמ' תורה ומזוזה, ואיתקש תפילין לתלמוד תורה בין בפרשה ראשונ' בין פרש' שנייה, ומזוזה לא איתקש אלא בפרשה שנייה. ובתפילין נשים פטורות, דילפינן מתלמו' תורה, דכתי' ביה ולמדתם

אותם את בניכם ולא את בנותיכם. ובמזוזות חייבו', דכתי' למען ירבו ימיכם, ונשים בעו חיי', כדאית' בקידושין:

**פסוק כא**

**למען ירבו ימיכם**. למען דבר זה ירבו ימיכם שלא תגלו מעל הארץ:

**כי אם שמור תשמרון**. תורישו כל הגוים האלה, ואין מערער עליכם כלום:

**ופחדכם ומוראכם**. יהיה **על פני כל הארץ** ואין שטן ואין פגע רע, ותאריכו ימים על האדמה כימי השמים על הארץ:

חסלת והיה עקב

**פסוק כו**

**ראה אנכי**. עד כאן תוכחותיו על יראת השמים, מכאן ואילך מתחיל לסדר המצות, לפיכך הוא מתחיל לומ' **ראה אנכי נותן לפניכם היום** ותבחרו לכם את הישר בעיניכם. אם תבחרו שמירת המצות, תהיה לכם ברכה ותתברכו, ואם חילוף חילוף, כדמפר' ואזיל. ורבותי' פי' והברכה בידם דהכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. ומיהו אם בא לטהר מסייעין אותו כל כך כמו שאמ' רבותי', ואם לטמא פותחין לו, אבל אין מסייעין אותו כל כך. מיהו תחילת הטהרה והטומ' מדעת האדם, ולכך אומ' למה תתעינו ה' מדרכיו [וכתי'] אתה הסיבות את לבם אחורנית, שאתה פותח להם, ועוד שאתה נותן שלוה לרשעים וממתין להם, לכך לבם מלא רע וחוללות כדכתי' איש בער לא ידע וכסיל [לא יבין את זאת]. וגם לפי שיש רשעים שמגיע עליהם כמעש' הצדיקי'. והברכה ועשיתי את אשר בחוקיי תלכו שאייסר אתכם עד שתיאותו לעשות הטוב. ואתה הסיבות את לבם אחורנית מפ' רב חייוג בע"א דאוידעו קאמ', והרי קאמ' שלח האש וישובו בתשובה וידעו כי אתה הסיבות אל לבם אחור' מן הע"ז והחזרתם בתשובה:

**פסוק כט**

**ונתת את הברכה על הר גריזים**. שיהו ששה מהשבטים על הר גריזים והלוים פותחים בברוך ומהפכים פניהם כלפי הר גריזים, וששה בהר עב, כדכתי' בוהיה כי תבוא, ומפורש בסוטה. זה יהיה זכרון, המקיימין מבורכים והמפירים בארור:

**פסוק ל**

**הלא המה בעבר**. ועתה נותן סימן היכן אותם הרים:

## פרק יב

### פסוק א

**כל הימים אשר אתם חיים**. בין בארץ בין בחוצה לארץ. לפי שאמ' למעלה בארץ אשר נתן לך ה' לרשתה, סבור הייתי שלא היה נוהג אלא בארץ, ת"ל כל הימים אשר אתם חיים. ואשר נקט בארץ, דבר הוה, ששם תהיה בידם תקיפה, והיכולת בידם לעשות:

### פסוק ב

**אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגוים**. בכלים שנשתמשו בהם לע"ז הכת' מדבר, דהמקומות אי אפשר לאבד. ועוד דקרקע עולם אינה נאסרת כדמפר' ואזיל. [**את אלהיהם על ההרים הרמים**] על ההרים הרמים אלהיהם ולא ההרים אלהיהם שאם השתחוה להר, לא אסרו, וכן הגבעות. ואשר עבדו משמע שעבדו כבר, דאינם נאסרים בהזמנה עד שעבדו. אבל בע"ז פלוגת' איכה למ"ד ע"ז של ישראל מיד אסורה ובגוי עד שתעבד, ואיכא למ"ד איפכא:

**תחת כל עץ רענן**. שאם נתן תחתיו ע"ז, נוטלה ואילן מותר:

### פסוק ג

**ואשיריהם תשרפון באש**. שנטעו מתחילה לכך:

**ופסילי אלהיהם תגדעון**. שפסלו וגדעו לשם ע"ז דהחליף, מגדע מה שהחליף:

### פסוק ד

**לא תעשו כן לה' אלהיכם**. לעבד בכל מקום:

### פסוק ה

**כי אם אל המקום**. שאם יעשו בכל מקום, יזבחו לשעירים ויהיו סבורים העולם שהוא לשמים, כדמפרש במקום אחר והביאום לה' [וגו'] ולא יזבחו עוד את זבחיהם לשעירים. אבל כשמביא למקדש ומוסר לכהנים, על כרחו נקרב לשמים. ומפסילי דרשו רבותי' שגוי פוסל ע"ז ומבטלה. ומיהו אמ' רבותינו שע"ז של ארץ ישראל לא היה להם ביטול, לפי שאמ' בעגל אלה אלהיך ישר' ואוו לאלהות הרבה, וארץ ישר' מוחזקת היא ונעשו ע"ז של ישראל שאין לה ביטול. ולכך אמ' תתוצון ותשרפון שאין לה ביטול:

**ואבדתם את שמם**. **לא תעשו כן**. אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן מן המזבח:

### פסוק ח

**איש כל הישר בעיניו**. יעשה, שאין אתם צריכים להפריש תרומו' ומעשרות ולא לעלות לרגל ולא להביא קרבניכם ונדריכם ונדבותיכם אלא למשכן שהוא סמוך להם. ורבותי' פיר' על היתר הבמות שהותרו כל י"ד שכיבשו ושחילקו, שלא היו מקריבים אלא נדרים ונדבות שישר בעיניהם להקריב, ולא חטאות ואשמות שהם חובות. והכי קאמ' לא תעשו

חטאות ואשמו' כאשר אנו עושים פה, איש הישר בעיניו, לעשות במה בראש גגו, שהרי במדבר נאסרו הבמות:

**פסוק ט**

**אל המנוחה**. המנוחה קרי שילה שאינה לדורות, אלא נחה שכינה עד שנחרב בימי עלי. אבל ירושלים קרי נחלה, לפי שהיא לדורות ואין אחריה היתר:

**פסוק י**

**וישבתם בטח** [וגו'] **והיה המקום אשר יבחר**. לאחר שתשבו בטח:

**פסוק יג**

**השמר לך פן תעלה עולתיך**. שני לאוין הם, של מקום שנ' השמר לך ואל, אינו אלא לא תעשה:

**בכל מקום אשר תראה**. שיראה לך בעיניך בכאן טוב להקריב:

**פסוק יד**

**באחד שבטיך**. בארץ אחד מן השבטים, וזהו בארץ בנימין. בחלקו נבנה כל המקדש אלא שרצועה יוצאה מחלקו של יהודא ונכנסת בחלקו של בנימין ובה מזבח בנוי. ומיהו ירושלים לא נתחלקה לשבטים שהרי שמרו את יריחו שלא חלקוה, וכשנבחרה ירושלים נתנו יריחו במקומה, כדי שתהא ירושלים לכולם, ומשום הכי קאמ' לעיל מכל שבטיכם:

**פסוק טו**

**רק בכל אות נפשך**. כדמפר' בפר' דלקמן בסמוך כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך. ורבותי' דרשו מכאן לפסולי המשכן שנפדו, שהן כחולין אלא שאסורין בגיזה ועבודה. ודרשי הכי **תזבח** ולא גיזה, **ואכלת** ולא לכלביך, **בשר** ולא חלב:

**כברכת ה'**. הכל לפי הברכה המצוה לך תאכל בשר:

**הטמא והטהור**. כמו הטהור יכול לאכול הטמא שהם נאכלים בטומאה. ורבותי' דרשו מכאן שהטמא והטהור אוכלי' בקערה אחת אע"פ שהטמא מטמא מה שאוכל הטהור וזה אוכל בטומאת הגוף וזה בטומא' בשר, שפיר דמי מטמאין אותו לכתחיל', ודדיק מדכתי' יחדיו:

**פסוק טז**

**רק הדם לא תאכלו**. אעפ"י שאני מתיר לך הבשר שהיית' אסורה לך מתחילה על ידי פדיון, הדם איני מתיר לך, שזהו איסורו איסור עולם ולא בא איסורו מחמת הקדושה שנפדית:

**על הארץ תשפכנו כמים**. לפי שהקישן לצבי ואיל שדמם טעון כיסוי, הייתה סבור שאף אילו דמן טעון כיסוי ת"ל על הארץ תשפכנו כמים. לומ' שמכשיר פירות כמים.

וגם למדנו שדם קדשים אינו מכשיר, דדם הנשפך כמים מכשיר ושאינו נשפך כמים אינו מכשיר:

**פסוק יז**

**לא תוכל לאכול בשעריך**. האי קרא יתירה הוא, דהא כתי' לעיל ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך, והוה ליה למכתב לא תוכל לאכלם בשעריך. ופרט כל אחד יחידי לאו חד וחד, כדאית' באילו הן הלוקין. ואף בא להזהיר שלא יכלם בטומאה, דכתי' התם בשעריך תאכלנו הטמא והטהור יחדיו, שמתיר לאכול בטומא' גבי פסולי המוקדשין, והכי קאמ' לא תוכל לאכול בשעריך, מה שהיתרתי הת' בשעריך, דהיינו טומאה, הכא לא תוכל. הכא איתא במכות ובהערל:

**פסוק יח**

**ושמחת לפני ה' אלהיך**. שתהא שמחתך באכילת בשר:

**לפני ה' אלהיך**. שמאותו באה השמחה לך ותשמח בחצרות קדשו לפניו **בכל משלח ידך** כי בכך ישלח בהם ברכה ושמחה:

**פסוק יט**

**השמר** [לך] **פן**. שני לאוין הן:

**פן תעזוב את הלוי**. שמשמש במקומ' לפני המקום, ולפיכך עליך לחמול עליו, שתטיב לו בכל דבר בין במעשר בין בצדקה. ובכך תראה ששימוש הק' חביב עליך:

**על אדמתיך**. פי' רש"י אבל בגולה אינך מוזהר עליו יותר משאר עני ישראל, ונראה לפי שבארץ ישראל יש לישראל נחלה וללוי אין נחלה, צריך שיתנו עיניהם עליו, אבל בגולה כשם שאין לוי נחלה, כך אין לישראל נחלה. אבל בשלהי הוריות מפד' דלוי קודם לישראל להחיותו ולהשבת אבידה:

**פסוק כ**

**ואמרת אכלה בשר**. לעיל מיירי בפסולי המוקדשים, וכאן בבשר תאוה של חולין. מכאן אמ' אלעזר בן שמוע לא ליקח אדם בשר עד שיהא כמלך בביתו. נאמר כאן ואמרת אכלה בשר, וכת' אמרת אשימה עלי מלך. והני מילי בדורות הראשונים שהיו חזקים ויכולים להרעיב נפש. אבל כגון אנו לוים ואוכלי', כדא"ר יוחנן בחולין. דא"ר יוחנן אבא רב אמ' מי שיש לו מאתים זוז יקח לפסו ליטרא בשר ממשפחת בריאים הוה ויסבול, אבל כגון אנו לוים ואוכלים:

**בכל אות נפשך תאכל בשר**. אע"פ שהזהרתיך על הקדשים שלא תאכלם כי אם בירושלים, החולין תאכל בכל אות נפשך:

**פסוק כא**

**כאשר צויתיך**. תעשה הזביחה. רמז להילכות שחיטה, שהיה דרסה חלדה הגרמה ועיקור. רוב אחד בעוף, ורוב שנים בבהמה:

**כי ירחק ממך המקום**. ברחוק מקום אתה זובח, ואי אתה זובח בקירוב מקום שלא תשחוט חולין חוץ בעזרה:

**וזבחת מבקרך ומצאנך**. לימדה תורה דרך ארץ שלא ישחט אדם כל צאנו ובקרו לאכול אלא מקצתו:

**פסוק כג**

**רק חזק לבלתי אכול הדם**. לפי שהדם מעורב בבשר ויש עמל להוציאו מן הבשר ולטהר הבשר מן הדם, מזהיר שתתחזק לנקותה. ולכך הצריך להזהיר' טפי:

**פסוק כז**

**ועשית עולותיך הבשר והדם**. והחלב בכלל הבשר. ואעפ"י (שאינו) [שאני] מזהיר על הדם הרבה, שלא לאוכלו, לא מפני שהוא נמאס, אין ראוי [לכם] שתאכלוה. אבל בפני מי שנתנה תבא לכפר על נפשותיכם:

**ודם זבחיך ישפך**. והדר **הבשר תאכל**. מכאן שאסור לאכל בשר קדשים עד לאחר זריקת הדם:

**פסוק כח**

**למען ייטב לך ולבניך**. ולמען דבר זה ייטב לך ולבניך. כך יש רוב למען שבתורה:

ועשית **הטוב**. לאדם:

**והישר**. בעיני השם, כי לאדם שכמוך אתה יכול לגמול טובה, כדכתי' לאיש כמוך רשעך ולבן אד' צדקתך. אבל הק' אינו צריך לגמול טובה, אלא שתעשה הישר בעיניו:

**פסוק ל**

**אחרי השמדם מפניך**. כי אז לא תיענש יותר? שראיתה שמעשיהם מאוסים לפני הק' עד שהשמידם מפני רוע מעלליהם ואתה תעשה כמותם בתמי':

**ואעשה כן גם אני**. לשמים. איני חפץ שתעשה לפני מה שהם עושים לע"ז שלהם, כי שימושם ומעשיהם מאוסים ושנואים מתועבים לפני, כדמפר' ואזיל:

**פסוק לא**

**כי** [**כל**] **תועבת ה' אשר שנא**. ורבותי' דרשו שהעובד ע"ז כדרכה כדרך שעובדין אותה חייב, אבל שלא כדרכה אינו חייב מיתה, אלא על ארבע עבודות פנים, כגון זיבוח וניסוך וקיטור והשתחויה, כדנפק' לן מזובח לאלהים יחרם, ריקם כל העבודות לשם המיוחד. וקבלה והולכ' וסילוק לחם הפנים לא חשבי' לגבי הכי עבודה, דכתי' ועבדתם עבודת תמיד, ולא עבודה שיש אחריה זריקת הדם. ואין הקבלה אלא הכשר זריקה, וכן הולכת

דם הכשר זריקה, והולכת איבורים ואימורים הכשר הקטרה. אבל הזביחה אין אחריה עבודה באותו מעשה ובאותו עניין. וכן הקיטור והניסוך נסך היין והמים וזריקת הדם, שאף הוא נקרא ניסוך כדכתי' בל אסיך נסכיהם מדם. עבודת מתנה ולא עבודת סילוק. והשתחואה אעפ"י שאינה עבודה הרי יצאת לידון דכתי' לא תשתחוה לאל אחר, וכת' לא תשתחוה להם ולא תעבדם מקיש השתחוא' לעבוד'. אבל הנודר בשמו והמקיים בשמו, באזהרה:

## פרק יג

### פסוק א

**לא תסף עליו ולא תגרע ממנו**. כלומר: אם לא תוסיף לא תגרע, אבל אם תוסיף תגרע, כמו שפירשתי לעיל [ד, ב]:

### פסוק ג

(ג-ד) **ובא האות והמופת... לא תשמע אל דברי הנביא ההוא**. שאפילו העמיד לך חמה בחצי הרקיע כיהושע [י, יג] לא תשמע אליו. רבי יוסי הגלילי אומר: הגיעה תורה לסוף דעתה של עבודה־זרה, לפיכך נתנה לה ממשלה (ספרי כאן ריש סימן פד, וסנהדרין צ, א) כלומר: הגיעה לסוף דעתם של־בריות של עבודה־זרה, לידע ולנסות אותם אם לבם שלם עם הקב"ה שלא יוכל שום אדם לפתותם, ולפיכך פעמים שהקב"ה מקיים דברי נביאי־הבעל והע"א, לנסות הם את יראיו, כדכתי' **כי מנסה ה' אלהיכם אתכם לדעת הישכם אוהבים**: לא יוכל שום־דבר להפרידכם מאחרי־השם. תניא אמר רבי עקיבא: חס ושלום! שהקב"ה מעמיד חמה לעוברי־רצונו, אלא כגון חנניא בן־עזור שמתחילתו נביא אמת ולבסוף נביא שקר, והכי קאמר קרא: "**כי יקום בקרבך נביא**־אמת, **ונתן אליך אות או מופת** בעוד שהוא נביא־אמת על דברים אחרים שאמר לו הקב"ה, **ובא האות והמופת** שאמר, ועכשיו אמר לך: "עבוד **אלהים־אחרים**: ע"ז, שנעשה שקר נביא ואומר: אתה יכול לסמוך עלי, שהרי הרבה אותות ומופתים ראית על־ידי, לא תאבה לו ולא תשמע אליו, ואם־תאמר מאחר שסופו לקלקל למה עשאו הקב"ה תחלה נביא־אמת פן יטעה את בניו ואמר: **כי מנסה ה' אלהיכם**, וכל־שכן אם יעשה על־ידי מכשפות כגון יש"ו שהוציא כשפים ממצרים [סנהדרין קז, ב: בגמ' בלי־בקורת], או שעל ידי גניבה ששמע דברי נביא־אמת שאמר "כך וכך יהיה" ביום פלוני, והולך־הוא ואומר־כן בשם ע"ז **לא תשמע** לו!:

**פסוק ה**

**אחרי ה' אלהיכם תלכו**. כדמפרש ואזיל: לירא אותו, ולשמור מצותיו "מצות־עשה" ולשמוע בקולו: שלא לעבור אל אזהרתו כגון מצות "לא־תעשה" ולדבקה בו: שלא להפרד ממנו כלל וכלל:

**פסוק ו**

**והנביא ההוא - יומת** בסקילה, דגמרי רבנן הדחה־הדחה ממסית, דכתיב כאן **להדיחך מן הדרך**, ובמסית כתיב [להלן פסוק יא] "כי בקש להדיחך" מה מסית בסקילה, דכתיב ביה [שם] "וסקלתו באבנים". אף נביא שהדיח בסקילה (סנהדרין פט, ב) ורבי־שמעון לא גמר גזירה־שוה ומפרש הוא בחנק, דכל מיתה האמורה בתורה סתם אינו אלא חנק:

**כי דבר סרה על ה' אלהיכם**. דברים כדי להסיר אותך מאחריו:

**המוציא אתכם מארץ מצרים**. כלומר שגמל עמך טובות וחייב אתה להנקם מן הרוצה להפרידך ממנו. ול**בערו** מן העולם:

**פסוק ז**

**אחיך בן אמך**. שהוא חביב לך, שהייתם שניכם בבטן אחד, ושניכם ינקתם משדים אחדים, ולפי שהוא חביב יותר מבן־האב, שמאב אחד עויינים זה את זה מפני־הנחלה, אבל אם אין דרך כל־כך להיות לה נחלה להנחיל לבניה, לפי שאין בת יורשת במקום בן ורבותינו דרשו וכי בן־אב מסית, ובן־אם אינו מסית, אלא הא קמ"ל: דבן מתייחד עם אמו, ואין אדם מתייחד עם שאר העריות, ומתוך שהם מתייחדים שם, מוצא זה את זה ביחוד, אומר זה אל זה מה שעם לבו:

**אשת חיקך**. אשה השוכבת בחיקך. כמו (מיכה ז, ה) משוכבת חיקך שמור פתחי־פיך:

**בסתר לאמר**. דבר הכתוב בהוה, שאין דרך לאמר דבר־זה כי אם בסתר; ולי נראה אפילו בסתר שתאמר: לא־גילה סודו ועצתו כי אם לי, כאשר הוא בוטח כי איך אגלנו, וזהו אנק־נפשי־און ולכך [אמר] אעפ"י־כן **לא תחמול ולא תכסה עליו**, כי אין זו מסורה לאטראישון, כי אין לך לאהוב־אדם ולהבטיחו נגד יוצרך, ורבותינו דרשו (סנהדרין כט, א) לא תחמול ולא תכסה: שלא תהפוך בזכותו, כי אם בחובתו, ומחזירין אותו לחובה ולא לזכות [שם לג, ב]:

**פסוק י**

**כי הרג תהרגנו**. צדד כיצד־תהרגנו, שתכמין לו עדים מבחוץ, ותדליק־לו את הנר מבפנים, כדאיתא בסנהדרין [סז, א] **ידך תהיה בו בראשונה**: שאתה שמעת הנבלה מפיו, ושלח בו יד תחלה, ואז תחזק **יד כל העם** אחריך **להמיתו**, כי ידעו כי לא בחנם אתה נותן בו יד:

**פסוק יד**

**וידיחו את ישבי־עירם**. מדכתיב בהם: וידיחו ילפינן באיזה מיתה המדיחים חייבים, ורבנן ילפי הדחה [הדחה] ממסית, ואמרו מדיחי עיר הנדחת בסקילה, ור' שמעון גמר הדחה הדחה מנביא שהדיח, ואמר שהם בחנק, ובין למר ובין למר חמורים הם מן הנדחים, דמרובה כח המדיח מכח הנידח, ולרבנן סקילה חמורה מסייף, ולר' שמעון חנק חמור מסייף:

**אשר לא ידעתם**. ואמר לך להניח את הודאי שהוא גדול ונורא וגיבור, ולתפוס את־הספק שלא ידעתם, ואף כל־שכן שהוא־ידוע שאינם כלום:

**פסוק טו**

**ודרשת וחקרת**. בשבעת־חקירות, כדגמרינן [בסנהדרין מ, א. ב: במשנה ובגמרא] מ'היטב היטב':

**ושאלת**. בבדיקות:

**פסוק טז**

**הכה תכה**. וכן [במדבר לה, כא. וכ"ה בב"מ לא, ב] מות יומת, וכן [לעיל פסוק י'] הרג תהרגנו, באים ללמדנו: שאם אין אתה יכול להמיתו במיתה הכתובה בו, המיתהו בכל מיתה שאתה יכול להמיתו:

**לפי חרב**. ואעפ"י שהיחיד העובד ע"ז בסקילה, אין דרך בני־עיר אחת למסור עצמן לסקילה, אלא יוצאין להלחם, ולכן אמר הכתוב להכותם בחרב, ויחיד ממונו פלט ונותן ליורשיו, יכין רשע וילבש צדיק [מלה"כ איוב כז, יז ושם רק: יכין וצדיק ילבש] אבל "עיר" יורשיהם נהרגים עמהם:

**פסוק יח**

**ולא ידבק בידך מאומה מן החרם**. שאם תשלול את־העיר לא יהיה כבוד־שמים בדבר, שיהא נראה שלהנאתך נתכוונתה לשלול־שלל ולבוז־בז, אבל אם לא־ידבק, והעיר תהיה **תל־עולם** שלא תתיישב בה, אז יודע כי לשם־שמים נתכוונת. **ולמען** דבר־זה **ישוב ד' מחרון אפו**: ממה שהכעיסוהו הנידחים והמדיחים:

**ונתן לך רחמים ורחמך**. כיון שלא רחמת על־מכעיסיו הוא ירחם אותך, ומה שאמרו רבותינו (סנהדרין ב, א. טז, ב. קיא, ב) אין עושין עיר הנדחת בספר, דכתיב [לעיל פסוק י"ד וראה ספרי שם סימן: צג] מקרבך, ואינה נעשית עיר־הנדחת אלא אם ידיחוה אנשים, דכתיב [שם] יצאו אנשים, וכן אין עושין שלש מפני קרחה, מיהו נידונין הן כיחידים, כשיתפסו אחד מהם, ידינוהו בבית־דין כיחיד העובד ע"ז ונסקל, אבל אין עוקרין את

העיר לעשותה תל־עולם ומשום שלא יכנסו גוים בארץ־ישראל אם הוא בספר, או משום קרחה אם הם שלש:

## פרק יד

### פסוק א

**בנים אתם לה' אלהיכם**. ואם מת אביכם אין לכם להתגודד ולעשות קרחה ולהצטער יותר־מדאי, כי אינכם יתומים בכך, שהרי יש לכם אב־גדול חי וקים יתברך שמו, אבל גוי כשמת אביו אין־לו אב שיוכל לסייעו בעת הצורך כי אביו הנשאר לו של עץ, ואמו של אבן, כשכתיב (ירמיה ב, כז) אומרים לעץ אבי אתה, ולאבן את ילדתני, עליהם לבכות ולהתגודד וקרח ולהוציא עיניהם, ר' יוסף קרא:

**כי עם קדוש אתה, ובך בחר**. חדא ועוד קאמר, חדא: שאין אתה רשאי להראות עצמך כאילו אין לך אב, ועוד: כי קדוש אתה ואינך רשאי לנוול עצמך:

### פסוק ו

**וכל בהמה מפרסת פרסה**. אע"ג שמנאן בשמן, נותן־לך סימן, שאם אין אתה בקי בשמותיהן הא־לך סימן להבדיל הטהורות מן הטמאות, "כל בהמה מפרסת־פרסה, ושוסעת־שסע מעלת־גרה" כו' שלשה סימנים הן: כל בהמה שאין לה פרסה אסורה, כגון כלב וחתול, ואפילו יש לו פרסה כיון שאינה שסועה אסורה כגון סוס וחמור, ואם שסועה ואינה מעלת גרה אסורה כגון: חזיק, ואם מעלת גרה ואין לה פרסה כגון: ארנבת ושפן וגמל אסורה:

### פסוק ח

**מבשרם לא תאכלו**. אם נשחטו, או ננחרו:

**ובנבלתם לא תגעו**. [אם מתו] מיתת עצמן לא תגעו לאכלן, כמו (ויקרא יב, ד) בכל קדש לא תגע וגו' דאמרינן במסכת מכות [י"ד סע"ב] מה מקדש דבר שיש בו נטילת־נשמה על הנכנס בטומאה, שיש כרת בדבר, אף קדש שיש בו נטילת־נשמה: כרת, כגון שאכלה אותו בטומאה ואמרינן (שם וביבמות עה, א, וזבחים לג, ב) שהוא אזהרה לאוכל, ואפקיה לאכילה בלשון נגיעה, והכא נמי אפקיה אכילה בלשון נגיעה, וכפל־מלה הוא, ודרך הפסוק לשנות לשון כשהוא כופל דבריו, כגון (דברים לב, א) האזינו השמים ותשמע הארץ (ישעיה א, ב) שמעו שמים והאזיני ארץ, ו"שמיעה והאזנה" אחת היא, ומשום שכפל שינה־הלשון, וכן בשרם ונבלתם אחת היא, ומשום שכפל שינה־הלשון, וכן תאכלו ותגעו אחד, אלא מפני הכפל שינה, וכן בחוה כתיב (בראשית ג, ג) (ומעץ־הדעת) [ומפרי־העץ וכו'] לא תאכלו [ממנו ולא תגעו בו] פן תמותון, אעפ"י שלא צוה עליהם אלא שלא לאכול, אלמא לפי הפשט נראה ש"לא־תגעו" לאכול משמע, הרי

לך מדברי רבותינו מ"בכל־קדש לא־תגע" שנגיעה קורא אכילה, וכאן לפי־הפשט תדע [ג"כ ש"לא־תגעו" כמו: "לא תאכלו"] שהרי לא תמצא [כתוב] "לא תגעו" אלא אחר "לא תאכלו" [ואם אכל כבר נגע] אלמא הוא כפל [של] לא תאכלו. ועוד אי על נגיעה לוקה, אכילה למה הוצרכה לאסור:

**פסוק יב**

**וזה אשר לא תאכלו**. כלומר: אם אין אתה יודע איזו טהורה ואיזו אינה טהורה אני־אפרש, ומפרש ה"אינם־טהורים" שהם מיעוט, ללמדנו דרך קצרה, כמו שאמרו רבותינו (חולין סג, ב) גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שבהמות־טמאות מרובות מן הטהורות, ומנה את הטהורות (ויקרא יא, ג וכאן יד, ד, ה, ו) ובעופות איפכא דבעופות הטהורות מרובים, ומנה [שם יא–יג–כ, וכאן יד: יב–יט] הטמאים, ובדגים אלו ואלו מרובים מאד, וסמך אסימן, ועיקר־הסימן "קשקשת" כי: "כל שיש לו קשקשת יש לו סנפיר" אלא שלא תאמר קשקשת הוא סנפיר, ויבואו לאכול כל שיש לו סנפיר (הגהה: אלטא) כדאיתא בחולין [שם סו, ב כ"ה] ומיהו קשקשת מפורש בקבלה דכתיב [שמ"א יז, ה] ושריון קשקשים הוא לבוש:

**פסוק יג**

**ראה דאה** (**ויקרא יא, יד**) **איה ודיה**. ארבעתם אחת־הם, דמדכתיב בויהי ביום־השמיני [שם שם] למיה" א,איה, וכאן א,דיה, שמע־מינה איה ודיה אחת־הם, דאי שתים נינהו: מכדי משנה־תורה לאוסופי אתי והוה־ליה למכתב "למינה" גם א'איה: **ודאה וראה** אחת־הם דמשנה־תורה לאוסופי אתי, ואי לא דראה חד מהני תלת הוה מני לה הכא. **וראה וא**יה אחת הם, ואמר [ר' אבהו שם בחולין סג, ב] למה נקרא שמה ראה, שרואה ביותר, עומדת כאן בבבל, ורואה נבילה בארץ־ישראל. ואיה רואה ביותר, דכתיב (איוב כח, ז) ולא שזפתו עין איה, אלא דכל ארבעתם חד נינהו, אלא ארבע שמות יש לה, מפני מדת־הדין, שלא תקרא אתה דיה והוא **א**יה, וכו' הזכיר כל־שמות [שיש לה] כדאיתא בחולין [סג, ב] ויש מפרשים (הוא אבייי, שם) דראה ודאה אחת־הם, **וא**יה ודיה אחרת, ולא דריש "ולא שזפתו עין־איה". והא ליכא למיבעי דליכתבא דאה במשנה־תורה ולא ליכתבא **א**יה, כיון **דא**יה ודיה אחת היא דמשנה־תורה לאוסופי אתי וכותב כל השמות? על דכ' "למינה" א'דיה ילפינן **א**יה ודיה אחת הן, אבל דאה לא מצי למיכתב במשנה־תורה, דאי כתבה לא־ילפינן דראה ודאה אחת:

**פסוק טו**

**בת־היענה**. בשביל שהקטנה ראוייה־לאכול אסרה, אבל היענה־גדולה בשרה קשה כעץ ואינה ראויה למאכל, ולכך לא הוצרכה לאסור. ורבותינו דרשו מ"בת" דביצת עוף־טמא אסור (חולין סד, ב):

**פסוק יח**

**והעטלף**. עטלף אין לו עינים, כדאמרינן [סנהדרין צח, ע"ב] משל לתרנגול ועטלף שהיו מצפים לאורה וכו' והעלוזו. טלפ'א טועה, כי הוא שרץ, אבל זו קלב"א־שורי"ץ, וכשם שאמרו בדגים [יד ט, י] את זה תאכלו וזה לא תאכלו, כך אמר בבהמות ועופות, בבהמות כתיב [שם ג] לא־תאכל כל תועבה, כלומר: כל בהמה משוקצת ונתעבת, והדר קאמר [ד]זאת הבהמה אשר תאכלו ומונה הטהורה; ובעוף [יא] כל צפור טהורה תאכלו, וזה אשר לא תאכלו מהם, ולעבור עליהם בעשה ולא־תעשה, והני עופות־טמאים יש להם סמני־טומאה: "נשר" יש לו [כל] ארבע סימני־טומאה, ופרס ועזניה שלש, ועורב שנים, ותלתא הדרי בכולהו, כדאמרי' [חולין: סא, א, ב, עי"ש כ"ה] ועוף [טהור] נאכל במסורת [שם סג, ב]:

**פסוק יט**

**כל אשר־לו סנפיר וקשקשת – וכל אשר אין לו**. הרי תרי, נפיק חד מדיוקא דחבריה, דליתנא: "כל אשר לו – תאכלו" ואנא ידענא דאין־לו לא־תאכלו, ויש לומר לעבור עליהם בעשה ולא־תעשה, ובחולין [סו, ב] דריש להו שפיר:

**פסוק כ**

**כל עוף טהור תאכלו**. ובלבד שלא תהא נבילה, אלא שחוט, למ"ד יש שחיטה לעוף מן התורה. ולמ"ד אין שחיטה לעוף מן התורה [שם כז, ב. פה, ב] צריך לנוחרו או למולקו, אבל אם מת מיתת עצמו נבילה ולא תאכלו:

**פסוק כא**

**לגר אשר בשעריך תתננה – או מכור**. תתננה או מכור **לנכרי** דבדרי ר' מאיר (פסחים כא, ב) לאיזה שירצה יתן וימכור, "**או**" להקדים גר לגוי בין במכירה בין בנתינה, והאי דאמרי' בהלכה [שם] "להקדים נתינה דגר למכירה דגוי" לישנא דקרא נקט, דלר' מאיר אין נתינה דגר יותר [קדים] מגוי, ואין מכירה לגוי יותר מגר, דליכא למימר שיאהב את הגר יותר מעצמו, שיתן לו קודם שימכור לגוי ויתן המעות בכיסו, דהא חייו קודמין לו מכל אדם [ב"מ סב, א] ולר' יהודא לא צריך לומר להקדים גר לגוי, כיון דגר אתה מצווה להחיותו, אלא דברים ככתבן לגר בנתינה ולגוי במכירה, שאסור ליתנה לגוי, ר' יהודה לטעמיה דאמר [בע"ז כ, א ועי"ש כ"ה] לא תחנם (דברים ז, ב) לא תתן להם מתנה של

חנם, ולגר פשיטא דיכול למוכרו, ואפילו לישראל אם ירצה, דהוא קודם לכל אדם. ור' מאיר איצטריך להקדים גר לגוי, משום דפעמים דעבד ליה גוי ניחא נפשא:

**לא תבשל גדי בחלב אמו**. בשר בחלב אסור לבשל, דרך בישול אסרה תורה ומשום־הכי אמרינן דלא קרינן בחלב, דחלב אסור בלא בישול, ואסור בשר־בחלב באכילה והנאה, מדכתיב תלתא "לא־תבשל" בתורה (שמות כג, יט. לד, כו. דברים יד, כא) ו"אמו" נתינת טעם, דדרך אכזריות [הוא] שיבשל בשר בחלב [האם] שגידלתו, והבהמה שיצא ממנה החלב שמא אמו היתה, ורבי יוסי הגלילי דרש "אמו" להוציא עוף שאין לו חלב־אם שהוא מותר בחלב (חולין קיג, א במשנה), וזאת המצוה דומיא ד"לא תקח האם על הבנים" (דברים כב, ו) ואותו ואת בנו (ויקרא כב, כח) ובלא בישול נמי אסור לאכול בשר־בחלב, ובשר וגבינה יחד ואף גבינה וחלב אחר בשר אסור לאכול אפילו על־ידי קינוח־הפה, משום בשר שבין השינים, שנקראת "בשר" דכתיב במדבר [יא, לג] הבשר עודנו בין שיניהם, אבל בשר אחר גבינה וחלב מותר בקינוח־הפה, ואף חלב וגבינה אחר תבשיל של בשר נראה מותר על־ידי קינוח הפה, מדאמר רב נחמן [שם קה, רע"ב] לא־שנו דמים־אמצעים רשות אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה, ובלבד שלא יאכל מן הבשר כלל, אבל אם אכל מן הבשר לא יאכל חלב וגבינה באותה סעודה בשום קינוח, כי־אם בסעודה אחרת, וכן מוכחות ההלכות, ויש מתירין חלב אחר בשר על־ידי קנוח, מדרב־נחמן, וטועים, ועתידין ליתן את הדין, דהוה ליה לדקדק מדאמר רב־נחמן בין תבשיל לגבינה, ולא אמר בין בשר לגבינה:

### פסוק כב

**היוצא השדה**. למעט עציץ שאינו נקוב שאינו יונק מן השדה:

**שנה שנה**. שלא יעשר מן החדש על הישן [בכורות נג, ב ור"ה יב, סע"א] ולא מן הישן על החדש:

### פסוק כג

**למען תלמד ליראה**. שכשתעלה לרגל לאכול מעשר־שני שלך, ותראה כהנים בעבודתם ולויים בשירם וזמרם, וסנהדרין יושבים ודנין משפטים־ישרים ומורים־הוראות, שמשם יוצאה ההוראה לכל־ישראל – תלמד ליראה את השם:

### פסוק כד

**כי ירחק ממך** ויהיה לך טורח, **וכי יברכך** שיהא המשוי מרובה:

**פסוק כז**
**והלוי אשר בשעריך לא תעזבנו** שתתן לו מעשר ראשון, וגם במעשר שני בירושלים תזמיננו עמך, כדכתיב לקמן [טז, יא. יד] ושמחת בחגך אתה – והלוי, שאתה צריך לערבו בשמחתך:

**פסוק כח**
**מקצה שלש** לשמיטה **תוציא את כל מעשר תבואתך**. בשלש שנים תוציא את כל המעשרות כיצד בשנה ראשונה לשמיטה מעשר־ראשון ללוי, ומעשר שני בירושלים לאכול, וכן בשנייה, ובשלישית מעשר־ראשון ומעשר־עני לחלק לעניים, כדנפקא מן [מם להלן כו, יב] בשנה השלישית שנת המעשר, שנה שאין בה אלא אחד מן שתי המעשרות [ספרי שם, ולשון רש"י שם, מר"ה יב, ב] וזהו מעשר־ראשון, כדמוכח התם, הרי שלסוף שלש שנים הוציא כל מעשרות שיש לו להוציא: מעשר־ראשון, שני, ועני, ורבותינו דרשו [ירושלמי: מע"ש ה, ג] שהוא שנת הביעור, שאם שהה מעשרותיו צריך לבער בשנה שלישית הכל, ולתת ללוי את שלו, ולעני את שלו, ולהוליך ה[מעשר] שני לירושלם:

## פרק טו

**פסוק א**
**מקץ שבע שנים תעשה שמיטה**. מכאן שאין השביעית משמטת אלא בסופה [ערכין כח, ב ובספרי כאן–קי"א]:

**פסוק ב**
**וזה דבר השמיטה** אפילו דיבור משמטת שאם חייב אדם לחבירו שבועה, שביעית משמטת [משנה שבועות מה סע"ב וגמ' מט, א]:

**פסוק ג**
**ואשר יהיה לך את אחיך**. פרט למוסר שטרותיו לב"ד שאין לו על אחיו כלום אלא לב"ד, ופרט למלוה שיש לו משכון, ואף לא קרינן ביה "לא יגוש" (ספרי קיג, גטין לז, א. ושביעית י, ב) אבל את **הנכרי תגוש**. שהנכרי זורע וקוצר ובוצר ויכול למכרו לשלם ולפרוע, אבל אחיך לא חרש ולא זרע ולא קצר, במה ישלם?, **כי** קרא אחיך **שמיטה** לשדותיו **לה'** לשם שמים, ואין לו במה יפרע:

**פסוק ד**
**אפס כי לא יהיה בך אביון**. אם תשמרו שמיטות ויובלות, כי העניים המוכרים עצמם ואת בנותיהם חוזרים בשמיטה, ואם יש עליו חוב משמיטים אותו, וביובל חוזרין נחלותיו וממכריו, ונמצא שאינו יכול להיות אביון:

**כי ברך יברכך**. אלא ברך יברכך ה' ואלעיל קאי, דקאמר: לא יהיה בך אביון כלומר: לא הלוה ולא המלוה, הלוה כדפירשתי, והמלוה: אף ע"פ שהוא משמט הלואותיו **כי ברך יברכך** ולא תפסיד בכך כלום:

**בארץ אשר ד' אלהיך נותן לך**. לכל אחד ואחד **לרשתה**. כי לא תחלט ביד אחרים, אם תשמרו – השמיטה, כדמפ' ואזיל:

**פסוק ה**

**רק אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך לשמור ולעשות את כל המצוה הזאת**. השמיטה כהלכתה וכתקנה:

**פסוק ו**

**כי ה' אלהיך ברכך כאשר דבר לך**. כי לאחר שתרשו הארץ אני מצוה לכם השמיטה, לאחר שתכבשו ותחלקו, כי איך ישמיטוה עד שיהא לכם השמטת כספים התלויה בהשמטת הארץ כמו שאמרו רבותינו (קדושין לח, ב. גטין לו, א ספרי קיא) בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים, אין אתה משמט קרקע אין אתה משמט כספים, ונמצא כשתעשה שמיטה כבר ברכך ה' אלהיך להוריש הארץ ולהוריש הגוים מפניך **כאשר דבר לך**, וכשם שהשלים תנאך השלם לו תנאיו במה שנתן־לך, שתעשה שמיטה שאין הקב"ה מצוה־לך אלא במה שהוא נותן לך, ואם תאמר אם כן לא ישיבו לי הלוואתי שאשמיטם, לכך נאמר **והעבטת גוים רבים** שאתה יכול לנגוש אותם ולפרוע מהם ואם תאמר אינם מסורים בידי ליגוש אותם, לכך נאמר [כאן] **ומשלת בגוים רבים ובך לא ימשלו**:

**פסוק ז**

**כי יהיה בך אביון** אם יהיה בך אביון, **כי־**זה כמו־**אם**, אם יארע שיהיה בך אביון, כי אין־לך כלל, שאין לך יוצאים מן הכלל, ולכך אמרו רבותינו (קדושין לד, א, עירובין כז, א) אין למדין מן הכללות ואפילו נאמר בו "חוץ", [ואמר הכתוב] מה שאמרתי לך "לא יהיה בך אביון" לא ימצא הוא, ואם יהיה **לא תאמץ את לבבך** שלא תאמר זה שהוא־אביון מפני שאינו הגון והקב"ה שונאו, ולא אתן לו מאומה, כדרך שאמר טורנוסרופוס הרשע אל רבי־עקיבא [ב"ב י, א] אלא עשה מה שעליך, וגמול חסד לאחיך, והקב"ה מה שיחפוץ יעשה, כי שמא מה שהקב"ה מדקדקו בעניות, מפני שהוא אוהבו, כדכתיב (משלי ג, יב) כי את אשר יאהב ה' יוכיח, ומנקהו כדי לזכותו לחיי העולם־הבא, כי הקב"ה הרבה פעמים משפיע טוב לשונאיו כדי לטורדם דכתיב (תהלים צב, ז. ח) איש בער לא ידע וכסיל לא יבין את זאת בפרוח רשעים כמו עשב ויציצו כל פועלי און להשמדם עדי־עד,

והוא הדין שמדכה אוהביו בעניות כדי שיזכנו, ולכך "לא תאמץ את לבבך **ולא תקפץ את ידך** כלומר: לא תקפוץ מה שבידך שלא ליתנו לעני:

**פסוק ח**

**כי פתח תפתח את ידך לו**. כדי שיקח מה שבתוכה:

**והעבט תעביטנו די מחסורו**. אם יש לך משכון ממנו על הלוואתך, השב לו העבוט אותו שהוא חסר ממנו, כמו [להלן כד, יג] השב תשיב לו את העבוט:

**פסוק ט**

**השמר לך פן יהיה דבר**. שני לאווין בדבר, "השמר" "פן":

**עם לבבך בליעל**. השמר פן יהיה דבר על לבך ובליעל על מחשבותיך שלא תתן לו, שלא תשיב לו את העבוט, שתאמר מלוה שיש עליה משכון אינה משמטת [כנ"ל] ולכך לא תחזור לו את המשכון, **וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא**. כמו (שמות כב, כו) במה ישכב, והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני:

**פסוק י**

**כי בגלל הדבר הזה**. כמו [להלן כד, יג] ושכב בשלמתו וברכך, ורבותינו דרשו (כתובות סח, א) כי המעלים עיניו מן הצדקה כעובד ע"ז כתיב הכא: "פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" וכתיב התם [לעיל יג, יד] יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידיחו:

**פסוק יא**

**כי לא יחדל האביון**. "כי" – זה כמו – "דילמא" שמא לא יחדל האביון מקרב הארץ, שלא תכשירו מעשיכם ככל הצורך, ולכך **אנכי מצוך** את הדבר הזה, שתרחם אביונים, **ותפתח ידך לאחיך לעני**. שהוא אחיך, שהוא קודם לשאר עניים, "**לענייך**" בני־עירך שהם קודמים לבני עיר אחרת, **ולאביונך בארצך** "אביון" מדוקדק יותר מעני" שהוא תאב לכל [דבר] ומתוך עניו גולה מעירו לבקש בעיר אחרת:

**בארצך**. אלו הגרים שבאים לגור בארצך:

**פסוק יג**

**לא תשלחנו ריקם**. שהרי במכרוהו בית־דין הכתוב מדבר ואין לו כלום ובמה יתפרנס, לכך צריך הענקה מן־אילו שלשה מינים "צאן" "גורן" "ויקב" בשר לחם ויין ורבותינו נתנו שיעור בדבר, דילפו "ריקם" "ריקם" משלשים של עבד, כדאיתא בקידושין [יז, א] אבל במוכר עצמו שקיבל מעות־המכירה לא כתיב הענקה, ומיהו איכא רבנן דילפו "שכיר" "שכיר" ואמרי שכאן וכאן איכא הענקה:

**פסוק טו**

**ויפדך ה' אלהיך**. ברכוש־גדול ובהענקה־גדולה, **על כן אנכי מצוך** לעשות כן:

**פסוק יז**
**ונתת באזנו ובדלת**. שהדלת של עץ וטוב לנקוב כנגד העץ יותר מכנגד האבן:

**פסוק יח**
**כי משנה שכר שכיר**. כי שכר שכיר שלש שנים כדכתיב (ישעיה טז, יד) בשלש שנים כשני־שכיר ונקלה כבוד מואב, ושני־עבדות שש הרי העבדות משנה שכר־שכיר; ונראה שלכך הרגילו שלש שנים שכיר, שאם ישכיר עצמו לשנה־אחת פעמים תתעבר ופעמים לא תתעבר ויפסיד השוכר או הנשכר, אבל ברוב השנים עיבור אחד לשלש שנים, לא יפסיד לא זה ולא זה:
**וברכך ה' אלהיך**. בכל מקום שהקב"ה אומר לישראל שיותירו משלהם לשום־מצוה מבטיח להם שלא יחסרו כל כך, כי יברכם במעשה ידיהם:

**פסוק יט**
הזכר **תקדיש**. תנהג בו מנהג קודש, שלא תעבוד בו, שאינו שלך לעשות בו מלאכתך, ולא ליקח גיזה שלו:

**פסוק כ**
אלא ל**אכול לפני** הקב"ה, לאחר זריקת־דמו והקטרת אימורים יזכו בו כהנים משלחן־גבוה:

**פסוק כג**
**על הארץ תשפכנו כמים**. משום שהוקש לאיל וצבי הייתי סבור שיהא טעון כיסוי־הדם קא־משמע־לן דלא:

## פרק טז

**פסוק א**
**חדש האביב**. חדש שיש בו אביב של תבואות של שעורים, כמו (שמות ט, לא) כי השעורה אביב:

**פסוק ב**
**ועשית פסח**. בזאת תשמרו אותו שתעשה בו פסח, **כי ב**אותו חדש יצאתם **ממצרים**, לילה. קאי בין א' ועשית־פסח, בין א' יציאת מצרים, שהפסח נאכל בלילה, ומכת בכורות ובחפזון־דמצרים היה בלילה, שגרמה היציאה:

**פסוק ג**
**כי בחפזון** יצאת. בחפזון מצרים, שהוכו ונחפזו, ובחפזון־ישראל שנחפזו לצאת, ולא הספיק בצקם להחמיץ כדכתיב (שמות יב, לג) ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם, **למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים** ותשתעבד למקום בכל־לב:

**לחם עוני**. דרך עני כשנותנין לו מעט קמח אין לו כלי להחם בו חמין ללטוש ללושו, ולא מקום לחמץ, אלא בוללו במעט מים צונן וזורקו בתנור או בכירה, ורבותינו דרשו (פסחים לו, א. קטו, ב. קטז, א) לחם־עוני: לחם שעונין עליו דברים, כדכתיב [לעיל ו, כ] כי ישאלך בנך, וגם דרשו רבותינו [שם בפסחים] מה דרכו של־עני הוא אופה ואשתו מקטפת, אף כאן כן תעשו, למהר שלא יחמיץ, ומפרש [שם לו, א] "לחם־עוני" לחם שנאכל באנינות, לאפוקי מעשר־שני שאינו נאכל אלא בשמחה, וממעטין נמי עיסה שנילושה ביין ושמן ודבש, וחלוט, ואשישה שהם מצה־עשירה, ויש ממעטין ביכורים משום: בכל מושבותיכם תאכלו מצות (שמות יב, כ) ובכורים אינם נאכלים בכל מושבותיכם אלא בירושלים וממעטין נמי: חלות־תודה ורקיקי נזיר שעשאן לעצמן, לפי שלא עשאן לאכול לשבעה אלא ליום־ולילה, ובמצה כתיב (שמות יב, טו) שבעת ימים מצות תאכלו, מצה הנאכלת לשבעה [ר' פסחים לח, ב ובמשנה שם לה, ה.], אבל עשאן לאחרים מותר, משום דמימלך, דאמר אם אוכל למכרם מוטב, ואם לאו נפקי בהו [אנא] משום מצה, ודעתיה לשבעה:

### פסוק ד

(**ולא יראה לך חמץ** (**שמות יג**, ז)) **ולא יראה לך שאור**. דרשו־רבותינו (בפסחים ה, ב. כג, א) שלך אי־אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה:

### פסוק ה

**לא תוכל לזבח את הפסח**. והוא הדין לשאר־קרבנות, אלא משום דכתיב (שמות יב, כ) בכל מושבותיכם תאכלו מצות סלקא דעתך אמינא: מה מצה נוהגת בכל ארץ־ישראל, אף פסח כן, קמשמע־לן: לא תוכל לזבוח את הפסח, ואף דרשו: לא־תוכל לזבוח את הפסח **באחד**: שאם היו ישראל מחצה טהורים ומחצה טמאים, והטמאים עודפים "אחד" על הטהורים, אינם יכולים לעשות הפסח־בטומאה אלא נידחין לפסח־שני (פסחים צא, א) אף־על־פי שאין ציבור נידחין [שם סו, ב] דאמרינן איש איש (במדבר ט, י) איש נדחה ואין צבור נידחין, בשביל אחד לא חשיב להו ציבור, כדאיתא בפסחים [פ, א]:

### פסוק ו

**ובשלת ואכלת**. צלי נקרא בישול, כדכתיב [דה"ב לה, יג] ויבשלו הפסח באש וכתיב (שמות יב, ט) ובשל מבושל במים, מדאיצטריך למיכתב "מים" מכלל דיש בישול בלא מים, והיינו צלי:

### פסוק ח

**ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת**. שתהיה עצור מעשות מלאכה, מוסיף על אכילת מצה, שאין לומר שלא תאכל מצה רק ששה, שהרי כתיב (שמות יב, טו) שבעת

ימים מצות תאכלו, ורבותינו אמרו [מנחות סו, א. ובספרי כאן-קלד (מלבים-קפב)] שלכך נאמר כאן "ששת־ימים" דאחדש קאי, ואינו יכול לאכול מן החדש רק ששת ימים, שהעומר קרב ביום שני של פסח, ולמדנו בכך **שממחרת** דכתיב גבי עומר (ויקרא כג, טו) ממחרת יום־טוב הוא, במנחות [שם]:

**פסוק י**

**ומסת** לשון מס, כמו (אסתר י, א) וישם המלך אחשורוש מס, מכאן אמרו רבותינו (חגיגה ח, א) שאין מביאין חגיגה וראייה וכל דבר שבחובה אלא מן החולין, כלומר מס הוא שהטיל עליך לתת משלך, ולפי הפשט משמע: כפי השגת ידו:

**פסוק יא**

**ושמחת לפני ה' אלהיך**. לפיכך הזכיר כאן שמחה בשבועות ובסוכות, ולא בפסח, שעיקרו של־פסח להזכרת־הנס של־יציאת־מצרים, ועדיין אין זמן שמחות לקיטת־התבואה, אבל בשבועות שהוא זמן קציר, זמן שמחה הוא, כדכתיב (ישעיה ט, ב) שמחו לפניך כשמחת בקציר, וכל־שכן סוכות שאספו הכל מן השדה:

**אתה – והלוי**. ארבעה שלי וארבעה שלך [פסדר"כ ק, א. מ"ת ראה (יח)]:

**פסוק יב**

**וזכרת כי עבד היית**. כשתראה עצמך בשמחה תזכור את העבדות שהיית בו במצרים, שלא היה לך פנאי לנוח ולשמוח, ותברך את הגואל אותך משם:

**פסוק יג**

**באספך מגרנך ומיקבך**. כשתאסוף הביתה מן הגורן ומן היקב שהיית שומר בשדה כל ימות החמה, כדכתיב (שופטים יט, טו. יח) ואין איש מאסף אותם הביתה, דאי באסיפת התבואה מגרנך ומיקבך, אם־כן המקרא קצר, והכי נראה לי לפי הפשט: אתה ישבת בסוכות לשמור תבואותיך, כשתבוא לאסף בבית מאותה סוכה, תעשה סוכה לשם־שמים:

**פסוק טו**

**שבעת ימים תחוג**. שכבר אתה פנוי לשמוח שכנסת הכל לבית, וגם הפרשת מעשר שני שלך, ויש לך הרבה מה להוציא,

**והיית אך שמח**. שלא יהא לך מחשבה רק על השמחה, אבל בפסח שהתבואות בשדה, כתיב [לעיל טז, ז] ופנית בבקר והלכת לאוהליך כי המלאכה שיש לך לעשות [בשדה] תעכב שמחתך לפי שאין לך פנאי לשמוח:

**פסוק טז**

**בחג המצות ובחג השבועות**. מקיש חג־השבועות לחג־המצות, לומר שיש תשלומין כל שבעה, **ובחג־הסוכות**. הזכיר אע"ג דבדידיה קאי ללמדנו שהוא אחרון, או שהוא גורם לעניין בל־תאחר:

**פסוק יז**

**כברכת ה' אלהיך**. כל אחד לפי ברכתו:

**פסוק יח**

**שופטים ושוטרים תתן לך**. לכל־ישראל, זה סנהדרי־גדולה שמשם יוצאה הוראה לכל ישראל, כדכתיב לקמן [יז, ח. ט] "ועלית אל המקום אשר יבחר ה'... ובאת אל הכהנים הלוים ואל השופט אשר יהיה, אלמא דעיקר המשפטים בירושלים הוא:

**בכל שעריך**. סנהדרי־קטנה של **כ"ג** בכל עיר ועיר:

**לשבטיך**. מצוה לשבט לדון את שבטו, שלא יבררו בני־זבולון מבני ישכר לשום להם סנהדרין **ושפטו את העם משפט צדק**:

**פסוק יט**

**לא תטה משפט**. אכל־ישראל קאי, כמו "שופטים ושוטרים תתן לך" דקאי אכל ישראל, שמזהיר אכל ישראל שלא יטו ממה שישפטו הדיינין, ולדיינין שלא־יטו המשפט מדרך המישור, וכן

**לא תכיר פנים**. שמזהיר לדיינים שלא יכירו פני שום־אדם במשפט מלחייבו אם חייב בדין, ולכל ישראל שלא יכירו פנים מלעשות לו מה שנגזר עליו מבית־דין; "הכרת־פנים": שלא יאמרו הדיינין: אנו מכירים בפלוני שהוא אדם טוב וגומל חסדים, וגומל לנו טובות והנאות, ואיך נחייבנו, וכן לאידך גיסא אנו מכירים באדם פלוני שהוא אדם רע ונחייבנו, אלא דון את הדין לאמיתו, כאילו לא ראיתיו, ולא הכרתיו מעולם, וכן לישראל שיקיימו עליו גזרת הדין כאילו לא ראוהו מעולם, ומיהו גזלנא עתיקא שפיר למקנסיה למיגדר מילתא שפיר־דמי, כי כל זה ליישר את הדין:

**ולא תקח שחד**. בין הדיינין על הפסק־דין, ובין הקהל שלא לקיים הפסק־דין:

**ויסלף דברי־צדיקים**. שהשוחד מטה לב הדיין שהדברים שהם צדיקים, בדין, נראים להם דבריהם מסולפים ומעוקשים:

**פסוק כ**

**צדק צדק תרדף**. אזהרה לדיינין שידקדקו בדין, ואזהרה לבעלי־דינין שיבררו ב"ד יפה:

**למען תחיה**. למען משפט הישר תחיה וירשת, שאם תעשה דין מעוות לא תתקיים ירושתך בידך, שהרי יוציאוה מידך בדין־מעוות, והמחזיק בה לא־יחיה ולא יצליח, דשלא־כדין באה לידו:

**פסוק כא**

**לא תטע לך אשרה**. סמכו העמדת הדיינין [לנטיעת־אשרה] ומכאן אמרו רבותינו [סנהדרין ז, ב. וכ"ה בתיב"ע] כל המעמיד־דיין שאינו הגון, כאילו נטע אשרה, ואצל תלמידי־חכמים כאילו נטעו אצל המזבח. ופשטיה־דקרא לפי שדרכם לעשות־כן למזבח־של־בעל, כדאיתא בגדעון (שופטים ו, כח) שנתץ מזבח־הבעל והאשרה אשר עליו כרתה; וגם לפי שלא יהא נראה כשיקריבו [כאילו] על־מזבח של־אשרה הם־מקריבים:

**פסוק כב**

**אשר שנא ה' אלהיך**. כלומר: לשם עבודה־זרה שהקב"ה שונא, וכן לשם במה, להקריב משנאסרו הבמות, שמאותה שעה שנאם, אבל אם העמיד מצבה על קבורת המת לכבוד, כמו שעשה יעקב לרחל, ולהזכיר־שמו כמו שעשה אבשלום, שהעמיד מצבה בחייו, וקרא לה "יד־אבשלום" [שמ"ב, יח, יח] ולזכרון־דברים: כמו שעשו בני־גד ובני־ראובן על הירדן (יהושע כב, י. כו, כח.) מותר:

## פרק יז

**פסוק א**

**לא תזבח**. אגב שהזהיר על־המזבח, הזהיר על הזבחים:

**פסוק ג**

**אשר לא צויתי** להשתחות להם, אבל במקום שצויתי: השתחואה [מותרת], כדכתיב [להלן כו, י] והשתחוית לפני ה' אלהיך, ולאדם לכבדו, כמו שמצינו ביעקב שהשתחוה לעשו, וכן הרבה, ובלבד שלא יהא נעבד כהמן:

**פסוק ה**

**את האיש או את האשה**. כפל מלה הוא, ואורחיה דקרא דכתיב החידה: "והוצאת את האיש ההוא [או את האשה ההיא] אל־שעריך" ולא פירש למה כפל "את האיש או את האשה", (תהלים צג, ג) נשאו נהרות ה', ולא פירש מה נשאו, וכפל ופירש: "נשאו נהרות קולם":

**וסקלתם**. ורגמתם:

**פסוק ו**

**על־פי שנים עדים או שלשה עדים**. לפי שכתוב גבי בית־דין (שמות כג, ב) "אחרי רבים להטות" עשה־לך ב"ד נוטה כדי שתלך אחרי רבים, לכך־פירש גבי עדים דאין הולכים בהם אחרי רבים, אם הם שלשה באים להעיד על עדות־אחת בודקין־אותם כל אחד בפני־עצמו, ואם האחד מכחיש את שנים [בודקין] בחקירות או בדיקות כהוגן כגון:

בארירן או בסייף [סנהדרין ל, סע"ב. מא, א] או בסודר שנחנק־בו [שם] כי עדותן בטלה, ואין אומר נלך אחר שנים והשלישי יבטל, כיון שבטלה מקצתה בטלה כולה, וכנידון זה אמרו רבותינו [מכות ה, סוע"ב במשנה] מה שנים נמצא אחד מהן קרוב או פסול עידותן בטלה [כך שלשה כו'] ומיהו בעדות־ממון איכא למ"ד למימר גבי נמצא אחד מהן קרוב או פסול תתקיים העדות בשאר [ר' יוסי שם במשנה ו, א] אבל אם הם סותרים דבריהם בחקירות בהא לא דברו רבותינו, ונראה שאין בדבריהם כלום, משום דהוה עדות שאין אתה יכול להזימה, ובעדות־נפשות דברי־הכל: אין בדבריהם כלום, ומיהו אם יעמוד השלישי להכחישן, אין דבריו של אחד במקום שנים, אבל כיון ששלשתם מודים שראו את הדבר כאחד, ואחר־כך סותרים דבריהם נראה שהם שקרנים. ואף דרשו רבותינו [שם במשנה ח, סע"ב] מה שלשה מזימין את־השנים אף שנים מזימין את השלשה, אעפ"י שהם רבים, ומשלשין ביניהם הממון שהניטפל לעוברי עבירה כעוברי־עבירה, וכ"ש שניטפל לעושה־מצוה כעושה־מצוה, דמדה־טובה מרובה ממדת־פורעניות (סוטה יא, א. סנהדרין ק, ב) כדאיתא במכות הנ"ל:

**פסוק ז**

**יד העדים תהיה בו**. שהם ראו העבירה, כי אחרים שלא ראו לבן נקפן שמא עשה שמא לא עשה, וכיון שרואין שהעדים נותנין בו יד להמיתו, תחזקנה ידי אחרים להמיתו, דאומרים: ודאי לא ישלחו בו יד אלא אם־כן ראו:

**פסוק ח**

**כי יפלא**. במופלא הכתוב מדבר, שאעפ"י שהוא מופלא עשה־בו דין, אם ימרה. שמא ירבו מחלוקת־בישראל, ופשוטו כתרגומו: שיהיה הדבר מופלא ומכוסה מעיניך, שלא תוכל להוציאו לאור:

**ממך** זה יועץ (סנהדרין פז, א) כדאמרינן "ממך" גבי יועץ, כדכתיב (נחום א, יא) ממך יצא חושב על ה' רעה יועץ בליעל" דאפילו [הממרא] יועץ וחכם עשה־בו דין:

**דבר** זה הלכה למשה מסיני, שניתנה בדיבור ולא בכתב, שאם חלק על הלכה־למשה מסיני עושים־בו דין:

**למשפט**. זה הדין:

**בין דם לדם**. בין דם־נידה לדם־לידה, לדם־זיבה:

**בין דין לדין**. בין דיני־ממונות לדיני־מכות, לדיני־נפשות:

**ובין נגע לנגע**. בין נגעי־אדם לנגעי־בגדים, לנגעי־בתים:

**דברי**. אלו החרמים והערכין וההקדשות, שבאים על־ידי דיבור:

**ריבות**. השקאת סוטה, שבא על־ידי ריב שבין אדם לאשתו, ועריפת־עגלה־ערופה, שעל־ידי ריב בינו ובין רעהו הרג את־חבירו: וטהרת־מצורע, שעל־ידי שהוא בעל־מריבות ומוציא שם־רע בא לו הנגע:

**בשעריך**. זה לקט שכחה ופאה, דכתיב בהו (דברים כו, יב) ואכלו בשעריך ושבעו. ושלש מחלוקות התם: ר' מאיר אומר אינו חייב אלא על דבר שחייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת. ור' יהודה: על דבר שעיקרו מן־התורה ופירושו מדברי־סופרים. ור' שמעון אומר: אפילו דקדוק אחד מדברי־סופרים, והתם מפרש טעמייהו וכל חד וחד מפרש להאי קרא אליביה, ומייתי פלוגתא דתנאי אכל מילתא ומילתא באלו־הן הנחנקים:

**פסוק י**

**מן המקום ההוא**. מלמד שהמקום גורם:

**פסוק יא**

**על־פי־התורה**. "תורה" בכל מקום לשון־מוסר־והוראה, כמו (משלי א, ח. ו, כ) ואל תטוש תורת־אמך:

**ימין ושמאל**. לא תסור מן הדרך אשר יורו, לא לימין ולא לשמאל, שפעמים שתהיה סבור לילך (לארץ) לימין ותלך לשמאל וירבו מחלוקות בישראל:

**פסוק יב**

**והאיש אשר יעשה בזדון**. שיורה לעשות, דזדונו יעלה שיגרום לעשות, אבל אם שנה כדרך שהיה שונה, כיון שלא הורה לעשות אינו חייב מיתה:

**פסוק יג**

**וכל (ישראל) העם ישמעו ויראו**. כיון שישמעו שנהרג רב־גדול על־זאת יהא כל אחד ירא לנפשו, ורבותינו דרשו [שם פט, א] שצריך הכרזה, דארבעה צריכין הכרזה: זקן־ממרא, ובן־סורר־ומורה, ונביא־השקר, ועד־זומם, וכולם נהרגים על דיבור־בעלמא, ולכך נאמר בה, וכל העם ישמעו ויראו, דכולם תווהי בהו אינשי: זקן ממרא שהי' מתכוון ללמוד ולהורות הוראה־ישרה ועל זה נהרג, והוא כדי שלא ירבו מחלוקת בישראל, ולא יעשו תורה כשתי־תורות; בוא וראה כמה קשה עונשן של אותם שחולקין על הגדולים הקדמונים המבטלים דבריהם וסומכים על סברתם לעשות מעשה, והם רובם מתכוונים לקנות־שם, וקונים גיהנם לנפשם, כי לב הראשונים כלב־האולם, והם יונה־פותה אין־לב. ועל בן סורר־ומורה תמהו אינשי: שקטן על שאכל ושתה נהרג, חדא שהוא קטן, ועוד: שהוא עבר עבירה והוא נהרג על שם סופו, כמו שפירשו רבותינו [שם עא, ב] ועל עד זומם כמו־כן דמאי חזית דסמכת אהני סמוך אהני, ועוד שלא עשו־מעשה דכתיב [להלן יט, יט] כאשר זמם [במכות ב, ב, וראה ב"ק עב, ב] ומאן לימא לן דלא הדרי בהו קודם

שיהרג הנידון ויאמרו טענה שלא יהרג. ועל נביא־השקר שהיה מתחלה נביא אמת ואחרי כן נביא־שקר ונהרג, ואם־נתן־אות כל־שכן שנהרג, ועל ארבעה אלו הוא אומר:
**ישמעו ויראו**. כי כששומעין שזה נהרג יראים לנפשם, ורבותינו דרשו (סנהדרין פט, א) שצריכין הכרזה, ואיכא למאן־דאמר שמשהין אותם עד־הרגל ומקשינן ליה: מי כתיב יראו וישמעו, ישמעו ויראו כתיב, ואין מענין את דינו, ונהרג מיד, ומכריזין עליו:

**פסוק יד**
**וירשתה וישבתה בה**. מצוה זו על מלך לאחר ירושה וישיבה:

**פסוק טו**
**שום תשים עליך מלך**. זו מצות־עשה, כי ודאי צריך שיהא מלך, שלא יעשה כל אחד את הישר בעיניו:
**עליך**. שתהא אימתו עליך:
**אשר יבחר ה'**. שצריך להעמידו על פי נביא:
**מקרב אחיך**. שאין הקב"ה בוחר באחר:
**לא תוכל לתת עליך איש נכרי**. פן יחטיאו אותך לי, כי בעוונות אפילו מלכי־ישראל החטיאו כגון ירבעם וחביריו:
**אשר לא אחיך הוא** כלל, אבל אמו מישראל – מותר. כדאמרינן [יבמות מה, ב: רבא ובשבת קנד, א: רב] רב אכשר לרב־מרי בר־רחל ומנייה בפורסי דבבל, כיון דאמו מישראל מקרב אחיך קרינן ביה, אע"ג דאמרינן (קדושין עז, ב) כל משימות שאתה משים עליך לא יהיו אלא מקרב אחיך:

**פסוק יז**
**ולא ירבה לו נשים**. אלא שמונה־עשרה, בין טובות בין רעות, כדנפקא־לן מדוד (סנהדרין כא, א) שהיה לו ששה בשעה שאמר לו הקב"ה [שמ"ב יב, ח] ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה, דהיינו שמנה־עשר, ואפילו כאביגיל, כי ברוב נשים יישלה לבו אפילו הן טובות, ואם רעות בפחות מי"ח ובי"ח נמי לא יסירו לבו. ר' יהודה אומר: מרבה הוא לו ובלבד שלא יהיו מסירות את לבו [שם במשנה] כלומר: מן הטובות כמה שירצה, מן הרעות שמונה־עשר, שלא נתן קצבה כי אם לרעות.
ר' שמעון אומר: אפילו אחת והיא מסירה לבו הרי־זה לא ישיאנה, דהכי קאמר קרא: לא ירבה לו־נשים אפילו כאביגיל אלא שמונה־עשרה ולא יסיר לבבו אפילו באחת רעה, דרבי שמעון לטעמיה דדריש טעמה דקרא, ולא־יסיר אינו טעם, דאינו דרך־פסוק לכתוב טעם דאינו צריך, דאנו נותנין טעמא לפסוק מעצמינו, "ולא־יסיר" מצוה באנפיה נפשיה

היא, דלא אפילו אחת רעה, אבל רבי יהודה ות"ק דלא דרשי טעמא־דקרא אלא אם־כן נכתב אמרו: הכא נכתב הטעם לפיכך לא־דרשו־ליה אם־לא־נכתב, כן מוכחא הסוגיא:

**פסוק כ**

**לבלתי רום לבבו מאחיו** זה טעם ל"כסף וזהב לא ירבה לו", **ולבלתי סור מן המצוה**. זה טעם א'ספר־תורה שיהא יוצא ונכנס עמו, ואחת בבית־גנזיו, ועוד קרי ליה "**משנה**" לפי שראוי הכתב להשתנות בימי עזרא, כדכתב (עזרא ד, ז) וכתב הנשתון כתוב ארמית, **ולמען** דבר־זה **יאריך ימים על ממלכתו** אם ישמרהו, **ובניו** כמו־כן, והוא יזכה לבניו כמו שעשה דוד לזרעו:

## פרק יח

**פסוק ב**

**ונחלה לא יהיה לו בקרב אחיו**. מה שדרש בספרי [קסד] ונחלה לא יהיה לו: זה נחלת שאר, **בקרב אחיו**. זה נחלת־חמשה, נראה־לי דהכי־פירושו: **ונחלה לא יהיה לו**. "זה נחלת שאר" אפרים, ומנשה ודן, ונפתלי, וגד, ואשר, ובנימין, שאינם אחיו מאמו:

**בקרב אחיו**. זה נחלת חמשה, ראובן, שמעון יהודה יששכר זבולון, דאפילו (הם) עם אותם שהם אחיו מאב־ואם לא־יקח נחלה, ולפי שדיבר בפרשת המלך, דיבר כאן בכהנים והלויים, שישראל משועבדים לתת להם מתנות:

**פסוק ג**

**מאת העם**. מן החולין; לבד מה שיש להם בקדשים:

**מאת זובחי־הזבח**. הדין עם הזובח, שאם מכר מתנות־כהונה הרי הם של לוקח, והטבח ישלם לכהן:

**פסוק ד**

**ראשית־דגנך**. תרומה גדולה, ותרומת מעשר, ותרומה־גדולה אין לה שיעור, אלא שיהו שיריה ניכרים, שלא יעשה אדם כל גרנו תרומה, אבל למטה אין לה שיעור, לכך אמרו רבותינו (שבת יז, ב. חולין קלז, ב) חטה אחת פוטרת את הכרי, אבל רבותינו כתבו [ירושלמי תרומות ובבבלי שם, פ"ד הל' ב' דף יד, א] שלשה שיעורים, וסמכום: "עין רעה אחד מששים, דכתיב (יחזקאל מה, יג) ששית האיפה מחומר־החטים, ששית האיפה הוא חצי־סאה, שהרי האיפה שלש־סאים החומר הוא כור שהוא שלשים סאין, וחצי סאה משלשים סאין הוא אחד מששים, וזהו סימן לעין־רעה, ועין־יפה אחד מארבעים, דכתיב [שם] וששיתם האיפה מחומר־השעורים, "וששיתם משמע שתי־ששיות דהיינו סאה, ואמרו רבותינו [שם: שמואל] תן־על "וששיתם" ששית, נמצא תורם אחד־מארבעים, שהרי ששית עם וששיתם סאה וחצי ושני "חומר"ים כתיבי בקרא:

חומר־החטים וחומר־השעורים, שהם ששים סאין, וכשתורם מהן סאה חצי זהו אחד מארבעים [חציי]. ובינונים אחד מחמשים, דכתיב (במדבר טו, יט) "תרומה" **תרי־ממאה**, וכתיב [שם לא, ל] אחד אחוז מן החמשים, וזהו בינונים, **וראשית גז־צאנך תתן לו**. ופליגו עלה בחולין [קלה א, במשנה] איכא למאן דאמר: שתי־(חמש) רחלות גוזזות מנה ופרס חייבות בראשית־הגז, דכתיב (ישעיה ז, כא) ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי־צאן, אלמא דשתים קרויות־צאן, והכא כתיב: "גז צאנך", ואיכא למאן־דאמר: חמש רחלות גוזזות מנה ופרס, דכתיב [שמ"א כה, יח] וחמש צאן עשויות, ודייק "עשויות" פרפייטשא, דאז גמורות ומוכנות לשתי־מצות: בכורה, וראשית־הגז, והתם מפרש שצריך לתת כדי נתינה, כדי אבנט שהוא בגד־קטן לכל־הפחות [שם בגמרא קלח, א] ואם יש לו עדר־גדול אחד מששים:

**פסוק ז**

**ושרת** - **ככל אחיו**. לשורר ולהפשיט כי פשט הכתוב בלויים מיירי, ורבותינו דרשו [בספרי כאן: קסח, וב"ק קט, ב] על הכהנים:

**פסוק ח**

**חלק כחלק יאכלו**. מה שיבא בחג מחמתו, כגון: מוספין ופרי־החג, והכבשים, ושאר קרבנות הבאים מחמת־החג חולקים כל המשמרות שוה בשוה:

**לבד ממכריו על האבות**. מה שבא שלא מחמת החג, כגון התמידין, ונדרים ונדבות לאנשי־משמר ששבת, שאירע בו החג־שלהם, וכך תירגם אונקלוס:

**פסוק ט**

**לא תלמד לעשות כתועבות הגוים ההם**. בדור־המדבר כתיב (ויקרא יח, ג) כמעשה ארץ־מצרים וכו' לפי שגגדולים היו כשיצאו משם, וידעו ענין מצרים, וגם היה להם לבוא לארץ־כנען לולי שנתעכבו על־ידי המרגלים, ולכך הוצרכו להזהירם על אלו ועל אלו, אבל אלו שנכנסו עתה לארץ היו טף כשיצאו ממצרים ולא למדו ממעשיהם, ולכך לא הוצרכו להזהר אלא על מעשה ארץ־כנען שהם באים שם:

**פסוק י**

**לא־ימצא בך מעביר בנו ובתו באש**. עתה מפרש על איזו תועבות הוא מזהירם, איכא למאן־דאמר [כ"ה בסנהדרין סד, א, ב.] בין למולך בין לשאר עבודה־זרה חייב, דמולך משמע: "כל שהמליכוהו עליהם", ואיכא למאן־דאמר: למולך חייב, שלא־למולך פטור, דהוי שלא כדרכה ואינה עבודת־פנים; ואינם חייבין אלא על־ידי העברה של־אש, דילפינן התם מהכא, והכא כתיב "מעביר בנו ובתו באש" והתם כתיב (ויקרא יח, כא) ומזרעך לא תתן להעביר למולך, מה כאן באש אף התם באש, מה להלן למולך אף כאן למולך, ואיכא

למאן־דאמר: מולך לאו עבודה־זרה היא, אלא חוק הוא להם והקפידה עליו תורה, ואינו חייב אלא דרך העברה, שרגא דליבני בימצעי, ונורא מהאי גיסא ומהאי גיסא, ורבא אמר כי משוורתא־דפוריא, עושים חפירה וממלאים אותה אש, ומדלגים משפתה אל שפתה, ותניא כוותיה דרבא, וכן עושים בפורים. ואיכא למאן־דאמר: מעביר עצמו חייב: דכתיב: "לא ימצא בך", ו"בך" משמע עצמו, ואיכא דלא משמע ליה:

**קוסם קסמים** שמעתי מיהודי־אחד ממשקל כביאה שבמקומו מנהג כגון יוצא לדרך ופגע בתחלה באיש ואחר כך באשה אומר: דרכו מוצלחת, באשה ואחר־כך באיש חוזר־בו, סבור שדרכו לא תצלח, באיש ואחר־כך באיש, באשה ואחר־כך באשה, דרכו בינונית, ויש מהם בודקין קודם שיצאו, ולוקחין קיסמין מעץ ומקלפין אותם מצד אחד, ומצד אחר מניח הקליפה בעץ־הדלש, ולוקח הקסם וזורקו מידו, אם הקליפה למעלה אומר: זהו איש: ואחר־כך זורק, אם מחשף־הלבן למעלה אומר: אשה ואומר: הרי איש ואחר־כך אשה והולך לדרכו, ואם מחשוף־הלבן נופל תחלה למעלה, [הוא אשה] ואחר כך איש, ואם הקליפה למעלה בשניהם אל מחשף הלבן הרי איש אחר איש או אשה אחר אשה ודרכו בינונית ועל שם הקיסמין נקרא "קוסם קסמים":

**מעונן**. איכא למאן־דאמר [סנהדרין סה, סע"ב] אוחז את העינים ו"מעונן" לשון "עין", ואיכא למאן־דאמר: הבודק בשעות לומר: שעה זו יפה לצאת ו"מעונן" לשון "עונה", ואיכא למאן־דאמר: המעביר שבעה מיני זכור על העין, שכבת־זרע משבעה מיני־זכרים, כגון סוס וחמור וגמל ושאר זכרים עד שבעה:

**ומנחש**. [שם] תנו רבנן: "מנחש" זה האומר: פתו נפלה מפיו, מקלו נפל מידו, וכן המנחש בחולדה, אחד חבר גדול שמחבר דובים ואריות ובריות גדולות ואחד חבר קטן דצמד זיבורא ועקרבא ומחברם:

**ושואל אוב**. מדבר בין־הפרקים, ובין אצילי ידיו, והמעלה בזכורו: שמעלהו על זכרות שלו ונשאל בגלגולת:

**וידעוני**. המכניס עצם ידוע בפיו:

**ודורש אל המתים**: המרעיב עצמו והולך ולן בבית־הקברות כדי שתשרה עליו רוח־הטומאה:

**פסוק יב**

**כי–ובגלל התועבות האלה ה' אלהיך מוריש אותם מפניך**. ואם תעשה כמותם מה הועיל בחילופיו שגירש אותם ולקח אותך:

**פסוק יג**

**תמים תהיה**. כאיש תם שאינו מדקדק ומערים עם בוראו, אלא מה שהקב"ה מביא לידו לוקח, ואינו מצפה כי אם לרצונו הן טוב הן חילוף, ויאמר: ה' הוא הטוב בעיניו יעשה:

**פסוק יד**

**אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו**. אנטנדנט כיון בון (איש) שאין [אין] השכינה שורה עליהם:

**ואתה לא כן נתן לך**. לא נתן לך כך, אלא משרה שכינתו על הנביאים שתבוא־לך מאת־הקב"ה:

**פסוק טו**

**מקרבך מאחיך כמוני**. מיוחס, מאב ואם, ולא שאמו משתקתו מפני שבא דרך זימה (להזיהום) [להזהירם] שאין הקב"ה משרה שכינתו אלא על המשפחות המיוחסות שבישראל [קדושין ע, סע"ב]:

**פסוק טז**

**ככל אשר שאלת**. שאמרת [לעיל ה, כד] "ואת תדבר אלינו":

**פסוק יט**

**והיה האיש אשר לא ישמע**. שמוותר על דברי נביא, שאינו רוצה לעשות מה שנביא אומר לו, כגון [מל"א כ, לה] חבריה דמיכה שלא רצה להכותו כשאמר לו: "הכיני־נא", ואפילו הוא אם עבר על דברי עצמו, כגון שאכל בבית־אל כשהטעהו הזקן [מל"א יג, יז. יט]. והכובש נבואתו כגון יונה בן אמיתי, והמוותר כגון שהנביא נותן־לו אות, או שהוא מוחזק, כגון מיכה, אז חייב המוותר, ואלו שלשה מיתתן בידי־שמים, דכתיב **אנכי אדרש מעמו** ושלשה שבפסוק השני, מיתתן בידי־אדם:

**פסוק כ**

**אשר יזיד לדבר דבר בשמי אשר לא צויתי**. כגון צדקיה בן כנענה, דכתיב [מל"א כב, יא] ויעש לו צדקיה בן כנענה קרני־ברזל,

**אשר לא צויתיו** אבל לחבירו צויתיו, והוא אמרן, כגון חנני' בן עזור (ירמיה כח, א. ב. יא. מט, לה) שגנב דברי־ירמיה על ידי קל־וחומר (סנהדרין פט, א ושם כל הענין) קל־וחומר, ואמר על בבל מה שהיה ירמיה אומר על עילם:

**ואשר ידבר בשם אלהים אחרים**. כגון נביאי הבעל, ואפילו כיון ההלכה לאמר על אסור אסור, ועל מותר מותר, חייב מיתה כדכתיב: **ומת הנביא ההוא** בחנק, שהיא מיתה האמורה סתם בתורה [סנהדרין נב, ב. פד, ב. מכילתא כא, טו. טז. וספרי]:

**פסוק כב**

**ולא יהיה הדבר ולא יבא**. שניבא דבר שאינו תלוי לא בזכות ולא בחובה, כמו [מל"ב כ, ח] מה אות כי ירפא ה' לי עליתי ביום השלישי בית־ה', ואם נתן אות ולא בא אז חייב, ואם בא לעקור דבר מן התורה לגמרי, אפילו העמיד חמה באמצע הרקיע חייב, כמו שאמרו רבותינו [שם סו"פ הנחנקין: צ, א. ובשבת קד, א. מגילה ב, ב] שאינו רשאי לחדש דבר מעתה, אבל לפי שעה ולפי הצורך, כגון אליהו בהר־הכרמל, שהקריב בבמה, וכגון אברהם בהר־המוריה, שהם מוחזקים חסידים־גמורים, שומעים להם:

## פרק יט

**פסוק א**

**וישבת בעריהם ובבתיהם**. זאת המצוה נמי אחר ירושה וישיבה:

**פסוק ג**

**ושלשת את גבול ארצך**. שתהיינה משולשות וכבר פירשתי מה שאמרו רבותינו (מכות י, א) "ומאי־שנא מהאי גיסא ומהאי־גיסא דמרחקי, משום דבשכם שכיחי רוצחים, והקב"ה מזמין להם שוגגין:

**פסוק ד**

**וזה דבר הרוצח**. שהרוצח מדבר על־ידי עצמו אל גואל־הדם ואומר: "שוגג הייתי" [שם ט, ב, וגם י, ב] ורבותינו דרשו נמי [שם יב, סע"ב] שאם באים אנשי עיר מקלט לכבדו, אומר להם: רוצח אני! ואם אמרו אעפ"י כן יקבל, ועיר שרובה רוצחים אינה קולטת, שנאמר: וזה דבר הרוצח [שם י, ב] ולא שהשוו דבריהם לדבריו:

**וחי**. עביד ליה חיותא [שם י, א] שאין עושין אותם לא טירים גדולים, שלא יהא רגלו של גואל הדם מצוי שם, ולא כפרים קטנים שלא יקחנה בחזקה, אלא עיירות בינוניות, אין מפשילין לתוכן חבלים, ואם תלמיד הוא מגלין את רבו עמו, ואם רב הוא מגלין את ישיבתו עמו, דתורה חיותא היא:

**בבלי דעת**. פרט למתכוין להרוג את הבהמה והרג את האדם [שם ז, ב]:

**פסוק ה**

**ונשל הברזל מן העץ**. שיצא הברזל מקתו, אבל אם מן העץ־המתבקע הוה ליה כח כחו ופטור; ואיכא למאן דאמר [שם] מן העץ המתבקע כ"ש [נשמט] הברזל מקתו:

**ומצא את רעהו**. פרט לממציא את עצמו [שם ח, א]:

**פסוק ו**

**ולו אין משפט מות**. לרוצח, כי בשוגג הכהו; ואיכא למאן־דאמר בגואל הדם הכתוב מדבר, כלומר: יש לידא שמא יהרגנו שהרי אינו ירא כלום אם יהרגנו, "שאין לו משפט מות" כי גואל הדם הוא:

**כי לא שונא הוא לו**. דברי־הכל ברוצח הכתוב מדבר [שם י, ב]:

**פסוק ח**

**ואם ירחיב ה'** עתה מפרש למתי יעשה השלש ערים שאומר לך עכשיו:

**פסוק ט**

**כי תשמור את כל המצוה** כי בכך תלוי הדבר, **על השלש האלה**. שהבדלתי. ורבותינו דרשו [ספרי, קפה כאן] שלעתיד הוא מדבר, שיהא תשע, ו"על השלש האלה" אשלש שבארץ ישראל קאי, לבד אותו שבעבר הירדן שהבדיל משה [לעיל ד, מא]:

**פסוק י**

**והיה עליך דמים**. אם לא תתקן המקלט:

**פסוק יד**

**לא תסיג גבול רעך**. שלא תשיג לגבול ריעך אשר מעבר הלז, כגון שני אלמים ועני אחד ביניהם זה דוחקו מכאן וזה דוחקו מכאן ומוציאים העני מביניהם, ובא לומר: שלא תטול משלו כלום כדי להשיג, וכן אמר ישעיה [ה, ח] הוי מגיעי בית בבית:

**פסוק טו**

**לא יקום עד אחד באיש**. בממון ובמכות הכתוב מדבר, אבל קם הוא לשבועה. ולעיל [יז, ו] דבר בדיני נפשות כדכתיב: "לא יומת על פי עד אחד":

**על פי שני עדים**. על פיהם ולא על פי כתבם, שיכתוב עדותו בשטר, אבל כששניהם כותבים שטר אחד ומכוונין דבריהם הוה כמו שנחקרה עדותן בבית דין דמי, וכך אמרו רבותינו (גטין ג, א. כתובות יח, ב) עדים החתומים על השטר נעשה כמי שנחקרה עדותן בבית דין, וכן כתוב בירמיה [לב, מד] וכתוב בספר וחתום והעד עדים":

**פסוק טז**

**לענות בו סרה**. שתסרה גופה של עדות, ושיאמרו המזימים והלא במקום פלוני עמנו הייתם, ולא מן ההורג ומן הנהרג, ומיהו הוא ניצל בכך, אם אמרו ההורג או הנהרג היה עמנו במקום פלוני, אבל העדים אינם נהרגים אלא הוי בהכחשה, ואינם נהרגים עד שיזומו כולם:

**פסוק יז**

**ועמדו שני האנשים**. מצוה בנידונים שיעמדו, שלא יהא אחד עומד ואחד יושב, ומיהו העדים ודאי בעמידה, דבדידהו משתעי קרא:

**אשר להם הריב**. אלו בעלי־דינין:

**פסוק יט**

**ועשיתם לו כאשר זמם**. ולא כאשר עשה, שאם הרגו אין נהרגין; ואם תאמר מהו נפש בנפש לומר שאין נהרגין עד שיגמור הדין על פיהם שהיגע על פיהם ליטול הנפש, שאם אים המזימים קודם שנגמר הדין, אין דין להרגם, שהרי רוב הנידונים ניצולים, שבית דין מהפכין בזכותם, ולאחר שנהרג שמא הקרובים שכרום לנקום קרוב או אוהבים אותו נהרג, אבל לאחר גמר דין הרי הוא כנהרג, שאם היה לו זכות בבית דין מצאוהו, ואין הקרובים מביאין מזימים, שעד שיבואו מזימים דאיכא למיחש לזוממי זוממים יביאו מכחישין להציל הנידון, ולא ייראו כלום אבל לאחר שנהרג לא יועילו מכחישין, וכי תימא מאי חזית דסמכה אהני סמוך אהני. ואמרו רבותינו (סנהדרין כז, א) חידוש הוא, ונראה לכך סמכה תורה אהני כדי שתהא יאמת ההזמה על העדים, ולא יהיה קל עליהם להעיד עדות שקר שלכך דיקדקה התורה על אמיתת הדין, ובעדי ממון אם שילם הממון, ואם לא שילם ונגמר הדין, ישלמו בין כולם הממון, דמשלשים בממון (מכות ה, א במשנה) דחזי לאיצטרופי, אבל אין משלשין במכות דלא חזי לאיצטרופי, אלא כל אחד ואחד לוקה:

**לעשות לאחיו**. ואם העידו על איש ואשה שחטאו יחד בזימה ואין דינם שוה, כגון: בת־כהן שהיא בשריפה, ובועלה בחנק, או למאן דאמר ארוסה בשריפה, היא בשריפה ובועלה בסקילה, ידונו הזוממים במיתה הכתובה באחין, ולא במיתה הראויה לאחותו, דאי בדידיה חדית רחמנא, בעדים לא חדית, והא ליכא למימר שאם העידו על אשה שאין נהרגים, דהא השוה הכתוב אשה לאיש לכל דינין שבתורה:

**פסוק כ**

**ולא יוסיפו לעשות**. איכא למאן דאמר שזו אזהרה לעדים זוממין, ואיכא למאן דאמר מלא תענה [שמות כ, יג. ור' מכות ב, ב]:

## פרק כ

**פסוק א**

**לא תירא מהם**. אלא תשיב בוני בתים, ונוטעי כרמים, ולוקחי אשה חדשה, ורך הלבב, ואל תאמר יתמעטו הגייסות; "רך הלבב" איכא למאן דאמר: שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה, ומים שותתין על ברכיו מחמת פחד, ואיכא למאן דאמר: שירא מן עבירות שבידו, כדאמרינן (סוטה מד, ב) שח בין תפלה לתפלה עבירה היא בידו וחוזרין עליה מערכי המלחמה:

**פסוק ב**

**ואיש אחר יקחנה**. או יחלל הכרם, או יחנך הבית, ועגמת נפש הוא, ואיכא למאן דאמר: דכל אלה שלא לבייש את הירא ורך הלבב [ריה"ג שם מד א]:

[**כרם**: אפילו קטן] וכגון שתים כנגד שתים ואחת יוצאה [זנב] כי אז חשוב (כזה) [כרם]. וכגון שבנה בית הראויה למזוזה, וכגון שלקח אשה שכשרה לו, לאפוקי כהן שנשא גרושה, וכיוצא בו, ואם נשא אשה חדשה שאינו מחזיר גרושתו, או נטע כרם וחללו או בנה בית וחנכו, אינו יוצא כלל אפילו לתקן הדרכים ואפילו להספיק מים ומזון, כדכתיב [להלן כד, ה] נקי יהיה לביתו שנה אחת, ומרבה אף בונה בית ונוטע כרם, כדאי' בסוטה [מג, א. במשנה], אבל רך הלבב וחביריו מתקנין הדרכים ומספיקים מים ומזון, וקודם שיאמרו להם שיחזרו הכהן מחזק אותם בשמו של הקב"ה:

**אל תיראו ואל תערצו**. **ולא ימס**. איכא למימר שהשוטרים אומרים אותו ואיכא למימר שהטעם הוא שהפסוק נותן:

**ויספו השוטרים** לפי הפשט נראה, שפעם מכריזין על רך הלבב, לפי שיש בו תקלה, שמביא מורך בלב האחרים:

**פסוק י**

**להלחם עליה**. מפני שהיה בה מרד, ולא מפני שהיא מנחלתך, כדאמרינן לקמן [פסוק טז] ומאחר שאין אתה בא עליהם אלא מפני המרד, קרא לה שלום, ושאם תרצה לכבשה הרשות בידך, אבל לא תהרגם ולא תקח העיר מידם, מאחר שהם חפצים בשלום אבל אם עומדים במורדם, [אז עליך] להרוג **זכורה** הנלחמים עליך, **והטף** והנשים שאינם בני מלחמה תבוז לך:

**פסוק טז**

**מערי העמים האלה** המחזיקים בנחתך לא תקרא לשלום **ולא תחיה כל נשמה** לא נשים ולא טף, והטעם לפי שהם אדוקים בעבודה זרה ויחטיאו אותך לי, ואלו העמים פעם שמונה אותם שבעה אומות, ופעמים ששה, ואותם שאינו מונה כוללם באביהם "הכנעני" כי שנים עשר היו, דכתיב (בראשית י, טו) וכנען ילד את צידון בכורו וכו' ומונה שם **י"א** וכתיב ואחר נפוצו משפחות הכנעני שמאחד נחלק לשנים [עי"ש בפירושו]

**פסוק יט**

**כי תצור על עיר ימים רבים**. שתראה שאתה צריך לישב עליה ימים רבים מפני חזקה וגובה חומותיה ומגדלותיה, זה לך עצה:

**שלא תשחית את עצמה לנדוח עליו גרזן** להכריתו ולהשחיתו, **כי ממנו תאכל** ותתפרנס במצור:

**כי האדם עץ השדה**. דהא עץ השדה הוא האדם, כמו: "אדם" עץ השדה קרי, בין עץ מאכל בין אילן סרק, ושניהם כאדם לסייע לך **לבוא** העיר **מפניך במצור** ללכדה, כמו [מל"ב כד, י] ותבא העיר במצור: שנלכדה, "והעץ מאכל" עץ ממנו תאכל, ויספיק לך מזונות, ותוכל לישב שם, ו"אילן סרק" שתבנה ממנו סוללות ודיק, נמצא שניהם מסייעין לך, זה על שתאכל ממנו וזה על ידי שתבנה ממנו מצור, ואז אם תקיים זה, האדם עץ השדה, כאדם עץ השדה, לסייעך, **לבוא מפניך** ולה[תג]בר, אבל אם תלך על אומה להשחיתה, ולא לישב שם במצור, אז לאחר שתלכד העיר תוכל להשחית אפילו עץ מאכל, אם אינה מארץ ישראל, כדכתיב גבי מואב, שאמר להם נביא [מל"ב ג, יט] ועל עץ טוב תפילו – וכל החלקה הטובה תכאיבו באבנים:

**פסוק כ**

**עד רדתה**. ואפילו בשבת [שבת יט, א. ב"ק צא, א] "רדתה" לשון "ורודה במועד" [להלן כח, נב] עד רדת חומותיך. כמו (רות ב, ז) זה שבתה הבית מעט, שהוא מן "ישב" כמו רדתה מן "ירד":

## פרק כא

**פסוק א**

**כי ימצא**. פרט למצוי. כגון עיר שבספר ועיר שרובה גוים:

**באדמה**. לא טמון:

**נופל**. לא תלוי באילן, דאין דרך רוצח לשהות ולטמון, (לטמון ולא לתלותו, מפני שירא לנפשו, אלא שמא מת מיתת עצמו או בלא פשיעת אדם, הגה"ה.

**בשדה**. ולא צף על פני מים דאין לידע מאין בא לכאן:

**פסוק ב**

**ויצאו זקניך**. מיוחדים שבזקניך, סנהדרי גדולה, איכא למאן דאמר שלשה, ואיכא למאן דאמר חמשה [הכל במשנה ובגמ' סוטה מד, ב. מה, **א**] (ואיכא למ"ד חמש ואיכא למ"ד) [**זקניך**. סנהדרין, **ושופטיך**.] מלך וכהן גדול **ומדדו**. אפילו נראה בעליל לעיר מצוה לעסוק במדידה, ואיכא למאן דאמר: שמודדין מחוטמו, שהנשמה שם, דכתיב (ישעיה ב, כב) חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו, ואיכא למאן דאמר: מצוארו, ממקום שנעשה חלל, ואיכא למ"ד [מטבורו] מחללו של גוף [סוטה במשנה מה, ב]:

**פסוק ג**

**והיה העיר**. והיה דבר זה לעיר **הקרובה** שיקחו **עגלת בקר** דהוה ד' "והיה" לא אעיר קאי, דאם כן הוי ליה למימר "והיתה":

**פסוק ד**

**אשר לא יעבד בו**. אשר לא "נזרע" אינו אומר, אלא אשר לא יעבד בו **ולא יזרע**. מכאן אמרו רבותינו [מכות כב, א. וראה רמב"ם רוצח י, ט] שהעובד והזורע בנחל איתן בלאו, אבל מנקין בו פשתן ומסתתין בו אבנים (סוטה מו, ב):

**פסוק ה**

**ונגשו** הכהנים. ולא פירש למה, אבל לקמן מפורש [ו] "ירחצו את ידיהם": כלומר: נקיים אנחנו:

**פסוק ז**

**וענו ואמרו** אזקנים דסליק מיניה קאי:

**ידינו לא שפכה**. לא גרמנו לשפוך, לפוטרו בלא צידה ולא לווייה:

**פסוק ח**

**כפר לעמך**. קאי אכהנים, דכל מעשה כפרה תלויה בכהנים, וכן תירגם אונקלוס [כהניא ייְמרון]:

**ונכפר להם הדם**. הפסוק מבשר שנכפר הדם, וכל זה צוה הקב"ה לעשות שיהא קול לנרצח, ושיהא אוושא מילתא מתוך הערים הנמדדות וסנהדרי גדולה שבאים שם, והעגלה שנערפה ונקברת, שהוא דבר תימה, ומי שהלך מביתו ולא שב ולא נודע מה נעשה בו, באים בני ביתו ובני משפחתו אל (הנחל) [והמקום] אם מכירין אותו ואין אשתו עגונה ואין בניו יתומים – שיורדים לירושת־אביהם ואין בית דין מוחים בידם, ומתוך שהוא ניכר נודע מי הלך עמו ומי נתחבר לו, ופעמים שמתפרסם הרוצח על ידי כך, וגם נראה דבר גדולה וקפידה גדולה שהקב"ה מטריח על נפש אחת. ונראה לי דאף על פי שאמרו רבותינו (משנה יבמות קכ, א) אין מעידין אלא על פרצוף פנים עם החוטם, ואין מעידין אלא עד שלשה ימים. הני מילי עדות שאומר: מעידני על חוטמו ופרצופו שהוא כך וכך, והמכירים מבינים מתוך דברי העדים, דבר זה אין מעידים אלא עד שלשה ימי,ם ואי נפל במיא, אפילו טפי דמיא צמתי, כדאמרינן בפרק האשה שהלכה היא וצרתה [יבמות, קכא, רע"א] אבל אם אמר מכירני ודאי שזהו, בטביעות עינא גמור אני מכירו כאילו ראיתיו חי, ודאי תנשא; וההוא דטבע בדגלת ואסקוהו אדישרא דסביסתנא דאנסבי רבא לאשתו אחר חמשה יומי' עדות הוה ודמיון ללא אמר מוחזקני בו אל נכון, אבל אם אמר מחזקני בו אל נכון שזהו, ודאי מנסבא אחר כמה שבועות, ולפיכך אפילו ממקום המרחק יכולין לבא להתבונן בו:

**פסוק ט**

**ואתה תבער הדם הנקי מקרבך כי תעשה הישר**. אם תעשה הישר שתעשה המצוה כדרכה כמו שצוה הקב"ה, "כי" זה, כמו "אם", מתוך שתעשה הישר והמצוה כהלכתה, תבער הדם; שתברר הרוצח, מתוך הקול, ומתוך העיירות הבאות למדוד, יודע מי נתחבר לו, כמו שפירשתי ורבותינו דרשו (כתובות לז, ב) דהכי קאמר: שאם נמצא הרוצח לאחר שנערפה העגלה שממיתין אותו, וכל ישראל נקיים לשלום ולחיים:

**פסוק י**

**כי תצא למלחמה על אויביך וראית בשביה**. בשעת שביה,

**אשת**. אפילו אשת איש

**יפת תאר**. לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, מוטב יאכלו ישראל בשר תמותות שחוטות (קדושין כא, ב) כגון בשר "כוס כוס" דאיתי ביה צד היתר, ואל יאכלו בשר תמותות נבלות בלא שום היתר, ולכך התירה הקב"ה:

**וחשקת בה**. אפילו מכוערת:

**בה** ולא בה ובחברתה, שאינו יכול ליקח שתים לעצמו בשביה אחת:

**ולקחת**. ליקוחין יש לך בה, קידושין תופסין בה:

**לך**. שלא יקח לצורך אביו ולא לצורך בנו:

**פסוק יב**

**ועשתה את צפרניה**. איכא למאן דאמר תגדיל אותם, דומיא ד"**וגילחה את ראשה**" מה גלחה ראשה ניוול, אף עשתה צפרניה ניוול, כדי שתתגנה עליו, אולי לא ישאנה, וכן תירגם אונקלוס, ואיכא למאן דאמר: כמו [שמ"ב יט, כה] ולא עשה שפמו, ולא עשה רגליו, שהוא לשון תקון, וכדי לטהר עצמה משיקוץ וניוול גיותה, מעברת שיער, וצפרניה, ובגדים:

**פסוק יג**

**ובכתה את אביה ואת אמה**. לאו מצוה היא, אלא מסתמא ודאי תבכה, איכא למאן דאמר (שם יבמות מח, ב) אביה, ואיכא מאן דאמר עבודה זרה כמו (ירמיה ב, כז) אומרים לעץ אבי אתה: **ואחר כן תבוא אליה**. אבל קודם לכן לא לפי שאין דבר זה הגון, שהיא תבכה ואתה תשחק עמה:

**פסוק יד**

**תחת אשר עניתה**. תשלחנה לנפשה, דדייה לה שעיניתה, ועכשיו אין אתה רוצה לישאנה:

**פסוק טו**

**והאחת שנואה**. אם נשאה סופה להיות שנואה, ואם ילדה, סופו להיות בן סורר ומורה, ואם חס עליו: סופו להיות נידון, ולהיות נסקל ונתלה במעשיו המקולקלין, ולכך סמכו זו לזו. וכן אמר חושי הארכי לדוד [על] אבשלום, ודרשו רבותינו (יבמות כג, א) מאי שנואה: שנואה בנשואיה, כגון ממזרת ונתינה לישראל, גרושה וחליצה כהן־הדיוט, ואפילו הכי לא יפקיענו מבכורתו:

**פסוק טז**

**והיה ביום הנחילו את בניו**. ביום אתה מפיל נחלות ואי אתה מפיל נחלות בלילה [סנהדרין לד, ב, ב"ב: קיג, ב.] דשלשה שנכנסו לבקר את החולה ביום רצו עושין דין, רצו כותבין להיות בעדות, בלילה כותבין לעדות, ואין עושין דין, דאין עושין דין בלילה [ב"ב שם] ולהכי כתיב "**ביום**":

לבכר. כלומר: בתורת בכורה אינו יכול להרבות לו, אבל המחלק נכסיו על פיו, ריבה לאחד ומיעט לאחד, והשווה להם את הבכור, דבריו קיימין [ב"ב קכו, ב. במשנה]:

**פסוק יז**

**יכיר**. יכירנו לאחרים [וכתיב"ע ספרי ריז (כז) וקדושין עד, א. עח, ב וש"נ] דנאמן אדם לומר [זה בני בכור] וזה בני בן גרושה בן חליצה, דקרינן: "בן־השנואה יכיר" אם אמו שנואה בנישואיה דברי ר' יהודה, אבל רבנן פליגי, ואפילו בבן־גרושה (שם ודף סח, א. ויבמות מז, א.) כדמוכח בנערה שנתפתתה וביש נוחלין:

**ראשית אונו**. בא אחר נפלים אפילו בכור לכהן (אפילו) לא הוי, דהא בפטר רחם תלא רחמנא:

**בכל אשר ימצא לו**. לאב, פרט הראוי לו בשעת מיתה ואינו מוחזק (כספרי ריז, ובכורות נב, א. במשנה):

**פסוק יח**

**כי יהיה לאיש בן** ולא לבן בן, שאם היה לבן־עשר בן כמו בדורות הראשונים, אינו נעשה בן סורר ומורה:

**בן**. ולא איש, "כל ימיו של בן סורר ומורה שלשה חדשים, משהביא שתי שערות עד שיקיף זקן־התחתון, ולא העליון (סנהדרין סט, א) והרי הוא [נהרג] על שם סופו, מוטב ימות זכאי ואל ימות חייב" [שם, עב, א]:

**ויסרו אותו**. מלקות, [ספרי שם] וילקו אותו בבית דין, דגמרינן [שם א, ב] "ויסרו" מ"בן" ו"בן" מ"בן" והיה אם בין הכות הרשע [להלן כה, ב], וזהו: **בנינו־זה**. זה שלקה בפניכם:

**פסוק יט**

**ותפשו־בו**. ולא גידמים:

**והוציאו אותו**. ולא חגרים:
**ואמרו**. ולא אלמים:
**בננו זה**. ולא סומים, דאין דרך לומר "זה" אלא בדבר שהוא רואה:
**איננו שומע בקולנו**. ולא חרשים (ספרי ריט, וסנהדרין מה, ב) ואיכא למ"ד [שם עא, א: ר"י] שאם לא היתה אמו ראויה לאביו אינו נעשה בן סורר ומורה, וגם צריך שיהיו שניהם שוים בקול, במראה, ובקומה, ואם לאו אינו נעשה בן סורר ומורה, ואיכא דלא בעי קרא כדכתיב, ובלא כל הני נעשה בן סורר ומורה:
**זולל וסובא**. שגנב תרטימר־בשר וחצי לוג יין משל אביו ואכל ברשות אחרים, דבהא אתי למיסרכא שאינו ירא שיגער בו אביו, שאינו אוכל ברשותו, ולא להתפס כגנב על של אביו, אבל גנב משל אביו ואוכל ברשות אביו, וכל שכן גנב משל אחרים ואוכל ברשות אחרים, ומשל אחרים ברשות אביו דלא אתי למיסרך, דירא פן יגער בו אביו, או יתפס כגנב אינו נעשה בן סורר ומורה:

**פסוק כא**

**וכל ישראל ישמעו ויראו**. בארבע כתיב כן, לפי שאין נהרגין על מה שעשו אלא שלא יבא לידי תקלה, אלו הן: עד זומם שלא הרג לא היה נהרג אלא להטיל אימה שלא ירגילו להעד עדות שקר, וזקן ממרא, שהיה מורה אמת לפי סברתו, ואינו נהרג אלא כדי שלא ירגילו להרבות מחלוקת בישראל, ותהיה התורה כשתי תורות, ולכך צריך להכריז שהרי הם נהרגים ליסר אחרים, וכן מסית, לא עבד עבודה זרה, ולא הועיל דברו, ולא בא לידי מעשה, אלא לא ירגילו להסית ולהדיח את ישראל מאביהם שבשמים וכן זה לא נהרג על שאכל תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין, אלא על שם סופו, שלא ירגילו תרבות רעה, למרות עיני אביהם ואמם, ולהיות זוללים וסובאים, ולפי שמתיר [שמחמיר] ליסר אחרים צריכין כרוז, כדי שיוסרו הנשארים, ולפי הפשט אינו צריך אפילו כרוז, אלא הכי קאמר: מי שישמע שזה נהרג בלא חטא ירא מכובד המשפט [דלנ(ר)וע־א(יו)סטינ(צ)"א]:

**פסוק כב**

**ותלית אותו על עץ**. לפי הפשט נראה: אם יארע שתתלה אותו, לא תלין, אבל רבותינו אמרו [ספרי רכא (לז) וסנהדרין מה, ב במשנה] שהוא מצוה, דכל הנסקלין נתלין:

**פסוק כג**

**כי קללת אלהים תלוי**. כי על קללת אלהים אדם תלוי, שהרי מגדף נסקל ונתלה, וזהו נתינת טעם ל"לא תלין" לפי שדרך מגדף להיות נתלה אני אומר לך: לא תלין שום נתלה, שמא יאמרו הרואים: זה [הנתלה] מגדף היה, והרים יד מלך וזהו גנאי למלך, משל לאדם שבא וסטר את המלך על פניו ותלש שערו וזקנו, אף על פי שתלאו המלך, גנאי הוא למלך

שיאמרו ויפרסמו שזה אדם סטר המלך, ולכך לא תלין. ויש מפרשים: כי קללת אלהים: כשרואים אדם תלוי מקללין את הדיינים שדנוהו, לכך לפי שמרחמים על העני הנתלה ובאים לידי איסור, דכתיב (שמות כב, כז) אלהים לא תקלל, ורבותינו דרשו (סנהדרין מו, א) "כי קללת אלקים" **קל לית** בשעה שאדם מצטער או מוטל בבזיון, שכינה אומרת כביכול: "קלני מראשי קלני מזרועי" ואם אומר כן על רשעים, על צדיקים לא כל שכן: **ולא תטמא את** (הארץ) **אדמתך**. טעם אחד, כלומר: לכך לא תלין שאדם מת מטמא את הנוגע בו והמאהיל תחתיו, ונמצאו נושאי־טהרות לבני־אדם־טהורים מטמאים:

## פרק כב

### פסוק ב

**והשבותו לו**. ראה האיך תשיבנו לו שלא תאכיל ענל לעגלים וסיח לסיחים אלא מכרו בב"ד [ב"מ כח, סע"ב] ואף דרשו רבותינו [סנהדרין עג, א. ספרי ס"ס: רכג] "והשבות לו": שאם תמצא את חבירך תועה צריך להשיבו אל הדרך. דכתיב: והשבות לו: זהו השבת גופו:

**עד דרוש אחיך אותו**. לפי הפשט אינו צריך לחזור אחריו עד שיבא מאיליו, ורבותינו דרשו [ספרי שם וב"מ שם במשנה] דרשהו אם רמאי הוא, או אינו רמאי, שלא יפסיד בעל אבדה על ידך, כל הני פרטות דרשו רבותינו: [ב"מ כז, א] שור לגז זנבו, שצריך לגזז זנב השור בכל שנה, כדי שתבוא גיזה אחרת, שאם לא יגוז לא יבוא גיזה אחרת, נמצא הגוזז משיב אבדה, וכן שה לגיזותיו, והא ליכא למימר דקאמר שמשלם לו גיזותיו, דהא לא צריכא למימר. מה שמלה שיש לה סימנין ויש לה תובעין, אף כל שיש לו כו' [ל', המשנה שם] ואמור לסימני האוכף, אע"ג שאין הסימן בגופו מהו לגזיזותיו לא אצטריך, השתא שור לגוז זנבו אמרינן שהוא דבר מועט, שה לגזיזותיו מיבעיא, ומשום הכי שה דאבדה לדברי הכל קשיא:

### פסוק ד

**נפלים בדרך**. זו טעינה ובשכר ובפריקה בחנם [ב"מ לב, סע"א]:

### פסוק ה

**לא יהיה כלי גבר** וגו'. שלא ידמה איש לאשה ואשה לאיש, כי דרך ניאוף הוא, שהאיש בא בכך בין הנשים ואינו ניכר, ומתייחד עמהם, וכן האשה בין האנשים ודבר משוקץ ומתועב הוא:

### פסוק ו

**כי יקרא**. פרט למזומן, כגון אווזין ותרנגולין שקננו בפרדס [חולין קלט, בו ספרי רכז (נה)]:

**צפור**. משמע טהור, כדכתיב [לעיל יד, יא] כל צפור טהורה תאכלו אבל עוף טמא אינו בדין שלוח:

**והאם רובצת**. כל זמן שכנפיה נוגעות בקן קורא לה "רובצת":

**על האפרוחים או על הביצים**. מה אפרוחים בני קיימא אף בצים כן, לאפוקי ביצים מוזרות דליתנהו בדין שלוח:

**פסוק ז**

**שלח**. אפילו מאה פעמים:

**תשלח**. דאפילו לדבר מצוה הוא צריך לה, **תשלח** מכל מקום. אבל אם חזרה לאחר שנסתלקו האפרוחים או הבצים, שוב אינו צריך לשלח, ואם עבר ולקחה כשהיא על האפרוחים או על הבצים, איכא למאן דאמר: משלח ואינו לוקה, ואיכא למאן דאמר: לוקה ואינו משלח:

**למען־דבר־זה ייטב לך והארכת ימים**. בכל מצוה שיש בה חסרון־כיס, שיפסיד האם, דרך הכתוב לומר: "למען יברכך" "למען ייטב לך" כלומר: לא יקשה בעיניך כי השכר מרובה מן ההפסד:

**פסוק ח**

**כי יפול הנופל**. מי שראוי ליפול, ואף על פי כן הזהיר שלא תהא תקלה על ידך, כי מגלגלין חובה על ידי חייב:

**פסוק ט**

**המלאה הזרע**. אם נזרע שלא בכלאים, כגון המעביר עציץ נקוב בכרם אינו נאסר עד שיבא במילואו, שיוסיף מאתים, אבל אם נזרע בכלאים נאסר הזרע בהשרשה, כדאמרינן בכל שעה (פסחים כה, א):

**פן תקדש**. שכלאים אסורים בהנאה, ואינם רק לשרפה:

**פסוק י**

**לא תחרש בשור ובחמור** (**יחדיו**). והוא הדין לכל שני מינין שילפינן שור שור משבת [ב"ק נד, ב. וספרי רלא] ואדם מותר בכולם, ונראה שלכך אמר רחמנא חרישה משני מינין, שלא יבא להרגילם ולהרביעו זה עם זה, תדע שהרי בקדושים תהיו כתיב (ויקרא יט, יט) שדך לא תזרע כלאים, בהמתך לא תרביע כלאים, ובגד כלאים שעטנז, והכא במקום בהמתך לא תרביע כתיב לא תחרוש בשור, אלמא משום לא תרביע הוא:

**פסוק יא**

**לא תלבש שעטנז**. משום דבגדי כהונה של כלאים, ולא ישתמש בשרביטו של מלך, דאף הם לשם מצוה כמו בגדי כהונה:

**פסוק יד**
**ושם לה עלילות דברים**. מתוך השנאה שם לה עלילות שרוצה לגרשה בלא כתובה, ואומר לא מצאתי לה בתולים:

**פסוק טו**
**ולקח אבי הנערה ואמה**. כי הם בעלי דינים, ולהם הבושת והפגם, שעליהם לייסרה ולשמרה:

**פסוק טז**
**ואמר אבי הנערה אל הזקנים**. התורה עשתה עצמה כעורכי הדיינים, ולמדה אותו לטעון, מפני שבשתה מרובה, ומדרש [ספרי רלה] "מכאן שאין אש הרשאה לדבר בפני בעלה, שאינו אומר: "ואמרו אביה ואמה":

**פסוק יז**
**ופרשו השמלה**. השושבינין:
**ויסרו אותו**. מלקות דילפינן יסרו מיסרו, [ויסרו] מבן, ובן מבין הכות [להלן כה, ב] והיה אם בין הכות הרשע:

**פסוק יט**
**וענשו אותו**. ומשלם ולוקה:

**פסוק כ**
**ואם אמת היה הדבר הזה**. שזינתה תחתיו לאחר שנתארסה:
**אל פתח בית אביה**. על פתח העיר, שאביה דר בה, לומר: ראו גידולים שגידלתם:

**פסוק כב**
**ומתו גם שניהם**. לפי שאמר למעלה שהנערה לבדה נסקלת התם משום שאין הבועל ניכר, הכא שניכר הבועל, גם שניהם מתים:

**פסוק כג**
**כי יהיה נערה בתולה**. ולא בוגרת, "בתולה" ולא בעולה, "מאורשה" ולא נשואה, שהמאורשה בסקילה לפי שפגמה מרובה ומביישת את אביה ובעלה יותר מן הנשואה:

**פסוק כד**
**שניהם**. איכא למאן דאמר בזמן ששניהם בני עונש, אבל אם היא קטנה, הוא בחנק והיא פטורה, ואיכא למאן דדייק: "ומת האיש אשר שכב עמה לבדו" דהא "לבדו" מיותר מדכתיב בתריה: "ולנערה לא תעשה דבר" לומר: דאם היא קטנה הוא לבדו בסקילה [סנהדרין סו, ב. ובקדושין י, א. רש"י ותוס'] והנה שלשה פרשיות דמוציא שם רע [א'] מתה הנערה לבדה לפי שלא ניכר הבועל, שניה: מתים שניהם, שלישית: המאנס מת הוא לבדו:

**פסוק כו**

**כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש**. הרי זה בא ללמד ונמצא למד, כלומר: "אף למד", שהוא מלמד ולמד; "מלמד": מה רוצח יהרג ולא יעבור אף נערה המאורסה, ורוצח סברא הוא; כדרבא: דמאי חזית דדמא דידך סומק טפי וראוי לחיות יותר (ממך) [מחבירך דילמא דמא דההוא גברא כו'] ואין לדחות אותו בשבילך. ו"למד": מה הנערה ניתן להצילה בנפשו, דכתיב: ואין מושיע לה, הא יש מושיע צריך להושיע בכל מה שיכול להושיע, אף רוצח ניתן להצילו בנפשו, (סנהדרין עג, א. עד, א. פסחים כה, ב), והעדים שמעידים עליו, אומר דקיימי בתרי עברי נהרא ולא יכלו להציל, אי נמי היו יראים אותו, אי נמי לא ידעי דניתן להצילו בנפשו, ואיכא דרבי מהאי קרא הרודף אחר הזכר, מדכתיב: נער (סנהדרין עג, א.) ו"נערה המאורסה" מדקרי **נערה**, אחד חייבי כריתות, מדכתיב **חטא** דמשמע חייבי חטאות, [ואחד] חייבי מיתות בית דין, מדכתיב **מות**, דכולם ניתן להצילו בנפשו:

**פסוק כט**

**תחת אשר ענה**. מכלל דאיכא בושת ופגם:

## פרק כג

**פסוק א**

**ולא יגלה כנף אביו**. איכא דמפרש בשומרת יבם של אביו, והיא בכרת, שהרי היא דודתו, ואיכא דאוקי לה לקרא באנוסת אביו ומפותת אביו לאמר שהוא בלאו:

**פסוק ב**

**לא יבא פצועה דכה**. שנפצעו ונדכאו ביציו:

**כרות שפכה**. שניכרת הקרום שבין קילוח המים לקילוח הזרע לאורך הגיד ושוב אין המים מקלחין ואין הזרע יורה כחץ ואינו מוליד, ולכך אינו ראוי לבא בקהל, שמונע מלהוליד, ואעפ"י [שהאשה] אינה מצווה על פריה ורביה, אבל [מכל מקום בעיא] חוטרא לידא ומרה לקבורה (יבמות סה, ב, כתובות סד, א) וכתיב (ישעיה מה, יח) לא תהו בראה לשבת יצרה:

**פסוק ג**

**לא יבא ממזר**. נולד ממי שזר אצל אמו, אמרו רבותינו [ספרי כאן: רמח] שסמכו ל"לא יקח איש את אשת אביו" דבכי האי גוונא הוי ממזר, איכא למאן דאמר דאין ממזר אלא מחייבי מיתות בית דין, ואיכא למאן דאמר: אף מחייבי כריתות והלכה כדבריו, ואיכא למאן דאמר אף מחייבי לאווין, ואיכא למאן דאמר: אף מחייבי עשה, וכולהו דייקי מהאי

קרא ביבמות [מט, א]. ולא יבא פצוע דכה לא חשבי לה הפסק, דפשיטא דלאו אאינהו קאי ה"לא יבא ממזר" שאינם עושים ממזרות שאינם מולידים:
**לא יבא לו**. הלך אחר פיסולו:

**פסוק ה**
**על דבר אשר לא קדמו**. שהיה להם לקדם, שהרי אברהם אבינו גידל את לוט בביתו והצילו מן ההפיכה, ולא דים שלא קדמו, אלא ש**שכר עליך את בלעם** - **לקללך**, ולכך

**פסוק ז**
**לא תדרש** אלא כמו שדרש שלומך:

**פסוק ח**
**לא תתעב אדומי**. שהיה לו לקדם, שהלא אח עשו ליעקב, וגם לא הניח לישראל לעבור בגבולו, אפילו הכי **אחיך הוא** וזרעו של אברהם ויצחק, וכן **מצרי** אעפ"י ששעבדו בכם, **גרים הייתם בארצם**, ומתחלה הטיבו לכם, ומיהו מפני שהיה לאדום לקדם ולא קדמו, ומצרים ששיעבדו, שני דורות לא יבא והשלישי יבוא, ולפי הפשט היה נראה דשני דורות הראשונים פסולים לבוא בקהל, עד שיכלו כל אותם ששיעבדו, וכל אותם שהיה להם לקדם ולא קדמו, ודור שלישי מותר אפילו גר ראשון ומיהו רבותינו פירשו (יבמות עח, א) שלעולם פסול זה להם, שהגר ובנו פסול, והשלישי כשר, ודייק מדכתיב: "בנים" ו"דורות", ושאר כל האומות אף הראשון כשר, ומשנתבלבלו האומות על ידי סנחריב הותרו כל אומות, ואפילו גר ראשון, דכל דפריש מרובא פריש, ועמונית ומואבית מותרת, שאין דרכה של אשה לקדם, דכל כבודה בת מלך פנימה ומצרית ואדומית פלוגתא דר' שמעון ורבנן:

**פסוק י**
**ונשמרת מכל דבר רע**. דבר מיאוס כדמפרש ואזיל:

**פסוק טו**
**כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחנך**. שהיו מוליכין עמהם כלי הקודש וחצוצרות התרועה כדכתיב במדין (במדבר לא, ו) כשהלך פינחס להכותם, ופעמים עמהם הארון, כמו שעשו בימי עלי על פלשתים ואפילו אם אין שם אלא ישראל, הקב"ה משרה שכינתו במחנה ישראל:

**פסוק טז**
**לא תסגיר עבד**. שמפקיעו מן המצות, ולפי הפשט: עבד של גוי שיברח בארץ ישראל, אמר שלא יסגיר עבד, שאין הגוים קונין זה את זה, ולפיכך כשיברח אליך לא תסגירנו לו שאין לו בו דין [עבד], ואעפ"י שקונה אותו למעשה ידיו, מכל מקום מפקיעו מן המצות,

אבל רבותינו אמרו: אפילו בעבד ישראל שברח מחוצה לארץ מפני שמפקיעו מן המצות התלויות בארץ, בגיטין [מה, א]:

**פסוק יז**

**לא תוננו**. כמו שהזהיר באונאות הגר:

**פסוק יח**

**לא תהיה קדשה**. לפי הפשט: אשה מזומנת לזנות, כמו (בראשית לח כא) איה הקדשה, וכן "קדש": איש שנותן עסקו לזנות, ואפילו בפנויות, ולשון טומאה הוא כמו [מל"א יד, כד] וגם קדש היה בארץ, וכן (חגי ב, יב) הן ישא איש בשר קדש בכנף בגדו, שאם היו מזמנין עצמן לזנות, נמצא אב נושא בתו ואחותו, ומלאה הארץ זימה. הגה"ה:

**פסוק יט**

**לא תביא אתנן זונה**. שאם לקחה טלה באתננה ורוצה לעשות ממנו קרבן לא תקבלנו, כי בזימה תבואנו, ודבדר משוקץ הוא לפני המקום:

**ומחיר כלב**. שאם יחליף כלבו בשה לא יבא לפני אותו שה, שנראה כמדרין לי כלבו:

**פסוק כ**

**לא תשיך**. אזהרה ללוה שלא יתן רבית לישראל:

**לנכרי תשיך**. שלא תאמר מאחר שאני צריך ליתן רבית מוטב שאתננו לישראל שירויח משאתננו לגוי קמשמע לן כיון שיש בו עבירה לא תאכילנו דבר איסור, מוטב שתלוה מגוי, ואזהרה למלוה כתיב במקום אחר (ויקרא כה, לז) את כספך לא תתן לו בנשך, ובמרבית לא תתן אכלך, והתם (שמות כב, כד) כתיב: אם כסף תלוה את עמי [לא תשימון עליו נשך] אבל לגוי מותר להלוות ברבית:

**פסוק כא**

**לנכרי תשיך**. ותשוך, ולאחיך **לא תשיך** ולא תישוך אבל רבותינו אסרו [ב"מ ע, סע"ב] אלא כדי חייך, ותלמיד חכם כמה דבעי, דהוא לא גמיר ממעשיו [שם עא, א] והלוה והמלוה והערב והעדים, ויש אומרים אף הסופר כולם עוברים בלא תעשה, המלוה עובר על בל תתן ואל תקח מאתו (ויקרא כה, לו) ועל: לא תהיה לו כנושה (שמות כב, כד) ועל: לא תשימון עליו נשך [שם] ועל: לפני עור לא תתן מכשול (ויקרא יט, יד) (ועבר משום לא תהיה לו כנושה) ועדים וסופר משום לא תשימון עליו נשך. כמה סממיות עיניהם של מלוי ברבית, שמקבצים עדים וסופר וקולמוס וניר ודיו וכותבין וחותמין: פלוני בן פלוני כפר באלהי ישראל, אבל תלמידי חכמים מלוין זה לזה ברבית, כגון מאה פלפלין במאה ועשרים ואריך דידעי ומחלי זה לזה [ב"מ עה, א] דדבר מועט הוא וניתן למחילה:

**פסוק כב**

**כי תדור נדר**. כגון עולה ושלמים:

**לא תאחר לשלמו**. איכא למאן דאמר: כיון שעבר רגל אחד ולא שילם עובר, משום דכתיב (דברים יב, ו. ה) והבאתם שמה ובאת שמה, כיון דאתה בא צריך אתה להביא, ואיכא למאן דאמר: שלש רגלים, בין כסדרן, בין שלא כסדרן, ואיכא למאן דאמר: שבחג הסוכות תלוי, אם נדר ערב סוכות כיון שעבר סוכות, הרי הוא עובר משום בל תאחר, ואם למחרת סוכות אינו עובר עד שיעבור סוכות, דכתיב (שמות כג, יד) שלש רגלים תחוג לי בשנה, (דברים טז, טז) בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות וגו' וחג הסוכות מאחר דבדידיה מיירי קרא איכא למאן דאמר: שהוא גורם, כדפרישית, ואיכא למאן דאמר: שהוא אחרון ואינו עובר עד שיעברו עליו שלש רגלים כסדרן, שאם נדר אחר פסח מיד אינו חייב עד שיעברו עליו חמשה רגלים, וצדקה: הואיל ושכיחי עניים, עוברים עליה בכל יום:

**פסוק כג**

**וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא**. ועל זה אמר שלמה (קהלת ה, ה) אל תתן את פיך לחטיא את בשרך, שבניו ואשתו מתים בעון נדרים, בניו: דכתיב: וחבל את מעשה ידיך, דהיינו בניו, שהם מעשה ידיו של אדם, ו"אשתו" דכתיב (משלי כב, כז) למה יקח משכבך מתחתיך, וגשמים נעצרים: דכתיב: [שם כה, יד] נשיאים ורוח וגשם אין, איש מתהלל במתת שקר" [תענית ח, סע"ב. וענין שלמעלה בשבת לב, ב]:

**פסוק כד**

**כאשר נדרת. לה' אלהיך נדבה**. אם בנדבת הלב אמרת, אבל אם נאנס ונדר אינו כלום, וכתיב [דה"ב כט, לא] וכל נדיב לב עולות, ואמרו רבותינו [חגיגה י, א. וראה תוס' שם ד"ה "לאפוקי", ושבועות כו, ב] גמר בלבו צריך להוציא בשפתיו, ודובר אמת בלבבו (תהלים טו, ב) שמקיים אפילו מה שחשב, כגון רב ספרא (מכות כד, א) זהו דרך חסידות, אבל אינו נענש אם לא קיים:

**פסוק כה**

**כי תבא בכרם רעך**. שתשכר לו, דכת' **כנפשך** דבר שמוסר נפשו עליו, דהיינו שכרו, דלא כאיסי דאמר: בביאת כל האדם הכתוב מדבר, דלא שבק חיי לכל בריה [ב"מ צב, א]:

**ואכלת**. ולא מוצץ:

**ענבים**. ולא עלים ודבר אחר, שאינה אוכלה בליפתן:

**כנפשך**. כן נפשו של פועל, מה נפשך אם חסמת פטור, אף פועל אם חסמת פטור:

**שבעך**. ולא אכילה גסה:

**ואל כליך לא תתן**. בשעה שאתה נותן לכליו של בעל הבית [כל הענין עד כאן בב"מ פז, ב. ובספרי רסו]:

**פסוק כו**

**וחרמש לא תניף**. בשעת חרמש אכול:

**על קמת רעך**. לרבות כל בעלי קומה כגון זתים ותמרים ותפוחים וכיוצא בהם, ואוכל פועל במחובר לקרקע, בשעת גמר מלאכה, ובתלוש כגון שנגמרה מלאכתו, ועושה במין זה לא יאכל במין אחר, אבל מונע עצמו עד שמגיע למקום היפות:

## פרק כד

**פסוק א**

**כי מצא בה ערות דבר**. אסור לגרש אלא על ערות דבר:

**ונתן בידה**. ברשותה, כגון: גינה וחצירה וקרפיפה:

**ושלחה**. לומר: שהוא עושה שליח להולכה, והיא לקבלה, ומי שמשלחה ואינה חוזרת, לאפוקי קטנה ושוטה שאין להם דעת, וקטנה יש לה גבול, משיודעת לשמור את גיטה:

**וכתב**. בכתיבה מתגרשת ואינה מתגרשת בכסף:

**לה**. לשמה שאינה מתגרשת בגט שלא נכתב אדעת גירושיה אעפ"י ששמו ושמה כתובין בו:

**ספר**. ספירת דברים, שצריך לכתוב: "הרי את מותרת לכל אדם":

**כריתות**. דבר הכורת בינו לבינה, שאם אמר על מנת שלא תשתי יין לעולם, או שאמר הרי את מגורשת ממני (או) [על מנת] שלא תלכי לבית אביך לעולם, אין זה כריתות, שהרי אגידה ביה, דמחמתיה אינה שותה, ואם שתה חזרה לו, [ספרי כאן: רסט: גטין פג, ב ועוד]:

**פסוק ד**

**כי תועבה היא לפני ה'**. דאם כן כל אחד ישאיל אשתו לחבירו שיגרשנה זה ויקחנה זה, ויחזור ויגרשנה זה לאחר חדש ותחזור לבעלה, וזהו דרך זימה ודבר משוקץ, ומסריחין מטותיהן בשכבת זרע שאינה שלהם [ל' שבת סב, ב: קדושין: עא, ב]:

**פסוק ה**

**ולא יעבר עליו לכל דבר**. לשום אנגריא:

**נקי יהיה**. ממסים וארנונות (ספרי רעא, וסוטה מד, א):

**פסוק ו**

**לא יחבול רחים ורכב**. איכא למאן דאמר: חבל רחים לוקה שתים: אחד משום רחים, ואחד משום **כי נפש הוא חובל**, ואיכא למאן דאמר אינה לוקה אלא אחת, דאין לוקין על לאו שבכללות, וכן פליגי ברכב [ב"מ קטו, א]:

**כי נפש הוא חובל**. לרבות כל דבר שעושין בו אוכל נפש [שם] ופשטיה, לא יחבול ריחים "לא יחבול אדם ריחים" ומקרא קצר הוא, הגה"ה:

**כי נפש הוא חובל**. הרי זה כאילו חובל נפשו, שהרי חיותו תלוי בהם:

**פסוק ח**

**השמר בנגע הצרעת**. אמרו רבותינו (מכות כב, א, שבת קלג, ב) בקוצץ בהרתו הכתוב מדבר, שישנו בלאו, דכל מקום שנאמר: "השמר" "פן" ו"אל" אינו אלא "לא תעשה", אבל לפי הפשט הכי קאמר: השמר בנגע הצרת לשמור מאד ולעשות: שלא תשא פני איש מפני גדולתו, שלא תסגירנו ותחלטנו לשלחו חוץ למחנה, ולפרוע ולפרום ולטמאו:

**פסוק ט**

**זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים**. שהיתה אחות המלך והכהן גדול שנסגרה חוץ למחנה:

**פסוק י**

**ולך תהיה צדקה**. דאע"ג דהעבוט שלו, הצדקה שלך, ומכאן לבעל חוב שקונה משכון, דאם אינו קונה צדקה מניין (קדושין ח, ב ושם נסמן), ומחזירו לו [עד] שלשים יום, ואחר כך מכרו בית דין כרשב"ג [ב"מ קיג, ב] דמתני ומיהו יהיב ליה מה דחזי ליה, והיותר יקח בפירעון, דקיימא לן מסדרין לבעל חוב, כדקאמר ליה אליהו זכור לטוב לרבה [שם קיד, א] וכן פסקו כל הגאונים דבהא דאמר ר' שמעון: "כל ישראל בני מלכים" לא סבירא לן כוותיה דשיטה הוא, דאמר אביי: [שם קיג, ב] ר' שמעון ור' ישמעאל ור' עקיבא כולהו סבירא להו "כל ישראל בני מלכים הן" ובמאי דאמר ר' שמעון מיכלא כולו" אין הלכה כמותו, ואינו כמתניתן, ואין הלכה כמותו אלא במה שאמר במשנה [קיג, א] דמוכרו לאחר שלשים:

**פסוק יא**

**בחוץ תעמוד** אתה **והאיש** שליח בית דין, שגם הוא אינו נכנס, ואיכא למ"ד דשליח בית דין נכנס [ב"מ קיג, א. ב.]:

**אשר אתה נושה בו הוא יוציא אליך את העבוט**. מכאן לבעל חוב שדינו בזיבורית, דמה דרכו של בעל הבית להוציא פחות שבכלים, (גטין נ, א) ואע"ג דכל מטלטלין מיטב הוא, כדאמרינן בבבא קמא [ז, ב. וגם ח, א. כ"ה] דאי לא מזדבנא הכא מוליכו במתא אחריתי, ולאו דוקא נקט כלים דהוא הדין דמצי להעמידו על פחות שבקרקעות:

**פסוק טו**

**ואליו הוא נושא את נפשו**. תקוותו להשיב את נפשו ולאכול, זהו שכרו, דאין לו מה יאכל אלא ממה שיקח בשכרו, ואם תעשוק אותו לית ליה מידי למיכל, ורבותינו אמרו [ספרי רעא: ב"מ קיב, א] שעולה בכבש ונתלה באילן ושם נפשו בסכנה:

**פסוק יז**

**לא תטה משפט גר יתום** (**ואלמנה**). דבר הכתוב בהווה והוא הדין לכל אדם, אלא באלו הזהיר טפי, לפי שרשעים רגילין להטות משפטן:

**ולא תחבול בגד אלמנה**. לא שנא ענייה ולא שנא עשירה, דלית לן דר' שמעון דדריש טעמא דקרא: דמשום דלא תשיא להם שם רע הוא, ואינו מדבר כי אם בענייה שחייב להחזיר לה [ערבית ולקבלו שחרית] והולך תדיר [לביתה] ומשיאה שם רע [ראה כל העניין בב"מ קטו, א. וספרי כאן: רפא]:

**פסוק יח**

**וזכרת כי עבד היית במצרים ויפדך**. שראה את ענייך ושיעבודך וריחם עליך ופדאך, **על כן אנכי מצוך את הדבר הזה** לרחם עניים ולחמול עליהם:

**פסוק יט**

**ושכחת**. נדרש בין א' **קצירך** שאם שכח מקצת קמה לקצור שלא ישוב, וכן א' **עומר**, עומר אחד שכחה, שנים אינה שכחה, עומר שכחה ולא גדיש, ואם יש בעומר סאתים, הרי זה גדיש ואינו שכחה:

**לא תשוב לקחתו**. שלאחריו שכחה, שלפניו אינו שכחה, שאינו בלא תשוב:

**יהיה**. לרבות שכחת העיר, אלא שבשדה זכור ולבסוף שכח אינו שכחה, ובעיר זכור ולבסוף שכח שכחה, דליתיה דליזכיה ביה:

**למען יברכך ד'**. מפני שיש באלו מצות חסרון כיס אומר: "כי יברכך" כלומר לא תהיה חסר בכך כלום:

**פסוק כ**

**לא תפאר**. כמו (תהלים פ י) ותשרש שרשיה דרצינ"ש לומר: וכן תפאר דשביליר"ש שלא תיטול תפארתו ממנו (כחולין קלא, ב), ויש מפרשים: לשון "פאורות" [יחזקאל יז, ו: ותשלח פאורות] שלא תרוקן הפאורות והענפים:

## פרק כה

**פסוק א**

**והצדיקו את הצדיק**. ורבותינו דרשו (מכות ב, ב) מכאן: אזהרהר לעדים זוממין שלוקין, דאתו עדים שקרים שהרשיעו הצדיק, והצדיקו הרשע, ואתו עדים אחריני ואזמינהו ושוינהו להני רשעים, וכתיב: והיה אם בין הכות הרשע,

"**בן**" כמו: בן, (במדבר יא, כח) יהושע בן נון:

**פסוק ב**

**והפילו**. שמטהו וכופתו על העמוד:

**והכהו לפניו כדי רשעתו**. כדי רשעה אחת לפניו, ושתי רשעיות לאחריו [מכות כג ע"א] כלומר: שליש המכות לפניו על הבטן ושני שלישים על גבו, ולכך אין אומדין אותו אלא מכות הראויות להשתלש:

**פסוק ג**

**ארבעים יכנו, לא יוסיף, פן יוסיף**. שני לאוין הן:

**ונקלה אחיך לעיניך**. כיון שלקה הרי הוא אחיך. מכאן דרשו [שם כג, א במשנה] כל חייבי כריתות שלקו נפטרו מידי כריתתן, דאדם שהוא בכרת אינו אחיך דכתיב (ויקרא יז, ד) ונכרת האיש ההוא מקרב עמו, ואינו אחיהם, אבל כיון שלקה הרי הוא אחיהם, ואינו נכרת מעמיו, ודרשו מכאן [שם, שמואל] דמי שכפתוהו על העמוד וברח, שנקלה, שפטור, וכן קלה בריעי, ומכאן אמרו [שם כב, ב] כמה טפשי הנך אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ומקמי גברא רבה לא קיימו, כלומר: שמכבדין ספר תורה ואוהבים אותו, ואומר מה שבספר תורה נוח לשמור, מכל התלמידי חכמים שמחמירין ודורשין וגוזרין עלינו ומכבידין, ומתוך כך שונאים את התלמידי חכמים, ואינם קמים מפניהם, שהרי היה להם לאהוב אותן, שפעמים שהם מיקלין עליהם כמו הכא שהספר תורה לפום ריהטא נראה שמצוה להכותם ארבעים מכות, ואתו רבנן ובצרי חדא, שאין מכין אותם אלא **ל"ט**:

**פסוק ד**

**לא תחסום שור**. הוא הדין לכל הבהמה דילפינן שור שור משבת [ב"מ פט, א. ופח, ב. וב"ק נד, ב] והחוסם אדם פטור מנפשך" מה נפשך אם חסמת פטור, אף פועל אם חסמת פטור, ואם חסם שור מבחוץ [ב"מ צ, ב.] חייב, דמשמע "בדישו": בשעת דישה לא תהוי חסימה, כמו (ויקרא י, ט. י.) יין ושכר אל תשת – בבואכם, דמשמע בשעת ביאה לא תהוי שכרות, דהא כתיב [אח"כ] ולהבדיל בין הקדש ובין החול, ומשום דסמיך האי לאו אמלקות דלעיל דילפינן מינה דכל דמייחד לאויה כלאו דחסימה לוקין עליו (מכות יג, ב. טו, א):

**בדישו**. מ"דיש" ילפינן [ב"מ פט, א] דמחבץ ומגבן וחולב אינם אוכלים, לפי שאינם עושים בגידולי קרקע בדיש ואף מנכש בשומים ובבצלים לפי שלא נגמרה מלאכתם בדיש, והבודל בתמרים ובגרוגרות שהרי הוקבעו למעשר, וכן הלש והמקטף והאופה

שנגמרה לחלה אינו אוכל, אבל עד שנגמרה לחלה אוכל פועל בהם, ואע"ג דדיש לא כתיב גבי אדם מקשים חוסם לנחסם, מדלא כתיב "לא תדוש בחסימה":

**פסוק ה**

**כי ישבו**. מקיש פרשת יבמין לחסימה, ללמד על יבמה שנפלה לפני מוכה שחין שאין חוסמין אותה מלומר "לא בעינא ליה", ואפילו היה אחיו כמותו יכולה לומר: לאחיך הייתי יכול לקבל ולך איני יכולה לקבל, [ר' יבמות ד, א. מכות כג, א. כתובות עז, ע"א במשנה]:

**אחים**. בני אב אחד דילפינן אחוה אחוה מבני יעקב (יבמות יז, ב):

**יחדו**. שיש להם ישיבה אחת בעולם, לאפוקי אשת אחיו שלא היה בעולמו, שנולד לאחר שמת אחיו שאינו יכול ליבם [שם]:

**החוצה**. לרבות הארוסה, שעדיין היא חוצה לו, שלא כנסה לחופה [שם יג, ב]:

**לא תהיה**. איכא דדרשי (שם ויבמות צב ב) שלא תהיה בה הויה לזר, שאין קידושין תופסין ביבמה לשוק:

**יבמה יבא עליה**. שקנה אותה בביאה, "עליה" ילפינן מ"עליה", דאחות אשה כתיב בה (ויקרא יח, יח) ואשה אל אחותה לא תקח לצרור לגלות ערותה "עליה", אפילו במקום עליה כגון ביבם דכתיב: יבמה יבא עליה" לא תקח, ולא לצרור, ולא אותה, ולא צרתה, ולא צרת צרתה מכאן למדו [שם ג, ב] דכמה עריות פוטרות צרותיהן וצרות צרותיהן מן החליצה ומן היבום, דכיון שאינן עולות ליבום, אינן עולות לפני הזקנים לחליצה, להכי נקט "עולות" משום דכתיב [להלן פסוק ז] ועלתה יבמתו השערה: ט"ו שבראש המשנה (יבמות ב, א) ושש חמורות מאלו [שם יג, א] הרי עשרים ואחת:

**ולקחה לו לאשה**. כיון שלקחה הרי היא כאשתו לכל דבר, שמגרשה בגט, ומחזירה, (ולאו) – [ואין] אומרים: מדקיים בה מצות ייבום מעתה היא אשת אחיו שלא במקום מצוה:

**ויבמה**. בעל כרחה (יבמות נד, א):

**פסוק ו**

**והיה הבכור** (**אשר תלד**) מצוה בגדול ליבם:

**אשר תלד**. פרט לאיילונית שאינה [ראויה לילד] (יולדת):

**ולא ימחה שמו**. פרט לאשת סריס ששמו מחוי ועומד [כ"ה שם כד, א]:

**יקום על שם אחיו** לנחלה, שנוטל חלקו וחלק אביהם בנחלת אביהם, ולכך קרייה "בכור" שנוטל פי שנים, והמקרא יוצא מידי פשוטו, כי לפי הפשט היה נראה דהכי

קאמר: "והיה הבכור אשר תלד" כלומר: הולד הראשון שתלד ליבם, "יקום על שם אחיו" של יבם המת, שאם היה שמו שמעון קורין לו שמעון ואם ראובן ראובן:

**פסוק ז**

**ואם לא יחפוץ האיש לקחת את יבמתו**. והרי בושת גדול לה אעפ"י שהנחלה שלו אם לקחה, הוא קץ בה:

**ואמרה מאן יבמי**. תשיח דאגה שלה בפניהם:

**פסוק ח**

**ודברו אליו**. משיאין לו עצה ההוגנת לו, אם הוא ילד והיא זקנה אומרים לו: מה לך אצל זקנה, אם הוא זקן והיא ילדה אומרים לו: מה לך אצל ילדה, כלך אצל שכמותך, אל תכניס קטטה בתוך ביתיך [שם מד, א. קא, ב.] ואם היא בת גילו אומרים: למה לא תקיים לאחיך שם, וכן לעניין היופי והיחס, ואם אינו רוצה עומד לפניהם בעמידה ואומר: "**לא חפצתי לקחתה**" ובלשון קודש היו אומרים שהרי כתיב:

**פסוק ט**

**ככה**. דמשמע כמו שכתוב:

**ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים**. שיראו החליצה והרוק, כמו שאמרו רבותינו [בספרי רצא ויבמות קו סע"ב] רוק הנראה להדיינים:

**וחלצה נעלו**. נעלו הראוי לו, פרט לגדול שאינו יכול להלוך בו, ולקטון שאינו חופה רוב העקב, ושל עור יהיה כדכתיב (יחזקאל טז, י) ואנעלך תחש, [שם קג, ע"ב. וקב, ב. כ"ה]:

**מעל רגלו**. ולא מעל דמעל, פרט לאנפיליא שהוא שוקו [שם קג, א] עני, שפרשה שלו מיותרת לגזירה שוה, והחליצה לכך, כלומר: כך הייתי משמשת אותך אם היית רוצה:

**וירקה בפניו**. כלומר מאחר שאין אתה רוצה, איני חוששת ממך אלא כרוק הזה, וקח מנעלך ונעליהו, שלא אנעיל אותו לך:

**וענתה ואמרה**. בפני כולם:

**ככה יעשה לאיש**. דין לבזותו ככה, כמו [להלן כז, יד] וענו הלוים (ספרי כאן, וסוטה לב, א):

**פסוק י**

**ונקרא שמו בישראל בית חלוץ הנעל**. שכולם אומרים "חלוץ הנעל" "חלוץ הנעל", כלומר: מי שחולץ מנעלו ואין מי שינעיל לו, כלומר מבזין אותו כך, ותתיישב דעתה, ומ"אשר לא יבנה" דרשו רבותינו (יבמות י, ב. לב, א.) כיון שלא בנה שוב לא יבנה:

**ומבית אחיו**. בית אחד הוא בונה ואינו בונה שני בתים [שם מד, א: ר' יוחנן ומ"**בישראל**" מב"ד של ישראל ולא בבית דין של גרים, ולכך צוה הקב"ה שתינשא ליבם, מפני שבעלה

שם לה בכתובתה (שם) שדות וכרמים ובתים, וכיון דאין לו זרע: נמצא שאם תנשא לאחר – שירש בעלה הנחלה ממנה, ותסב נחלתו למשפחה אחרת, ולכך צריכה שתנשא ליבם, ושמא תשנא את היבם ותנשא לאחר, ותאמר: "לא רצה ליבמי" אמרה תורה שלא תנשא עד שתבא לפני הזקנים, ומשום שהיא מפרסמת שהוא קץ בה, אמרה תורה שיעשו לה נחת רוח, כמו שפירשתי. ומיהו אם יש לו זרע או לצרתה קרובה ליבם מותרת לשוק, ואף לכך חולצת נעל, שתהא מעתה נחלתו קנויה לה, לינשא למי שתרצה, ותקנה נחלתו לבעלה שיקחנה, כדכתיב (רות ד, ז) על הגאולה ועל התמורה לקיים כל דבר, שלף איש נעלו ונתן לרעהו, וזאת התעודה בישראל", ואף לכך קוראין "חלוץ הנעל" לפרסם שהיא קנתה הכל, הגה"ה:

**פסוק יג**

**לא יהיה לך בכיסך**. אפילו אינו שוקל בה אסור שישהנה אצלו, וכן **איפה**, אפילו לעביט של מימי רגלים [ב"ב פט, ב] וכן כתיב (איוב יא, יד.) ואל תשכן באהליך עולה, ורבותינו דרשו [ספרי כאן: ר"ד ו' ויקרא רבה טו, ז] **לא יהיה לך** ממון, לא תצליח **בכיסך** ולא **בביתך** אם תעשה מדה מעוותות, וכדכתיב (משלי י, ד) [ראש] עושה כף רמיה, מי שעושה כף מאזנים רמיה, נעשה רש אבל **אבן שלמה וצדק יהיה לך** ממון [הרבה] ותצליח, כדכתיב [שם] ויד חרוצים תעשיר מי שהולך על "חרץ המשפט" מתעשר, וכתיב [שם יא, ג] תומת ישרים תנחם, וסלף בוגדים ישד:

**גדולה וקטנה**. גדולה יותר מדאי להכחיש ולאנות המוכר לך, וקטנה יותר מדאי לאנות הלוקח ממך, אי נמי: גדולה לקנות וקטנה למכור:

**פסוק טז**

**כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה**. קשה עונשן של מדות מעונשן של עריות, דבעריות כתיב (ויקרא יח, כז) כי את כל התועבות האל, וכאן כתיב "אלה", ו"אל" קשה, דכתיב (יחזקאל יז, יג) ואת אילי הארץ לקח, ו"אלה" קשה מ"אל", שזה ניתן למחילה, עריות שאינו רע כ"א לשמים, אם בא על קרבתו שאינה אשת איש, וכל עושה תשובה הקב"ה מוחל לו, אבל גזל את הרבים אי אפשר לו לשלם, שהרי אינו יודע את מי גזל, והקב"ה לא ימחל לו עד שיפייס את הנגזלים, מיהו רבותינו אמרו [ב"ק צד, ב. ביצה כט, א] יעשה בהם צרכי רבים שיהנו רבים, כמו שגזל רבים, ומיהו אינה תשובה מעליא, כיון שאינו משלם למי שגזל ממש:

**כל עושה עול**. לרבות כל ענייני עול, בין בממון בין בדבר אחר, וסמוך:

**פסוק יז**

**זכור**. שתכתבו בספר מה שעשה לך, כדכתיב (שמות יז, יד) כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע, וכתיב התם: "כי מחה אמחה" ולכך אני רוצה שיכתוב סרחונו ויהיה לזכר, שלא יתמהו על מה מחיתיו:

**פסוק יח**

**ואתה עיף**. משיעבוד מצרים:

**ויגע**. מטורח הדרך:

**ולא ירא אלהים**. מעשות עול כזה, ואעפ"י שהשכינה בקרב מחניך לא היה חרד שמא יקפיד, אלמא דעושה עול אינו ירא אלהים וכן העושה עול במשקלות אינו ירא אלהים, להכי סמכי זה לזה, והיינו דקאמרו רבותינו: [ומי נפיש אגריהו טפי מרבית ומציצית] (מוציות) וממשקלות, בבבא מציעא [סא, ב] דמהכא ילפינן, ובמשלי [יא, א. ב] מרמז נמי להאי סמכי, דכתיב [שם כ, י] אבן ואבן איפה ואיפה תועבת ה' גם שניהם וכתיב בתריה: "בא זדון ויבא קלון, כנגד ביאת עמלק **ויזנב בך כל הנחשלים** כו' כל הנחלשים, כמו שמלה שלמה, ונראה לפי העניין שלא היה לו כח להלחם בישראל אך כלסטים היו תופסים אותם שהיו בזנב המחנה ואמרו להם ישראל להלחם ולא יכלו להלחם עם כל העם, אבל אמרו עם ארבעים אלף או שלשים אלף נלחם, וכן עשו, ולכך כתיב (שמות יז, ט) "בחר לנו אנשים וצא הלחם", דאי יכולים להלחם, לא היו מזנבים אלא באים בהדיא:

**פסוק יט**

**והיה בהניח ה' אלהיך לך. תמחה את זכר עמלק**. כשתעמיד מלך על כסא ישראל שהוא כסא **ה'** כמו דכתיב [שם יז, טז] כי יד על כס יה, "יד" לשון מלכות וגדולה, כמו [ישעי' נו, ה] ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם, "תמחה את זכר עמלק", וכן צוה הקב"ה לשאול לאחר שלכד את המלוכה על ישראל, ונלחם בגוים אשר סביבותיו, אז אמר לו: [שמ"א טו, ג] לך והכיתה את עמלק, כלומר: כתוב סרחונו ומחה זכרונו, והוא הרע לך כשאתה **עיף ויגע**, ואתה תנקום ממנו כשיניח **ה'** לך מהיגיעה ומהעייפות שלך:

## פרק כו

**פסוק א**

**והיה כי תבוא – וירשתה וישבת בה**. לאחר ירושה וישיבה:

**פסוק ב**

**מראשית כל פרי האדמה**. מאותם פירות שהם ראשית ומיטב משאר פירות, דהיינו שבעת המינים, כמו (עמוס ו, ו) וראשית שמנים ימשחו, ורבותינו פירשו [ירושלמי

בכורים: א, ג ג, א. ומשנה שם] ראשית: מאותן שנתבשלו ראשונה, כשרואה אותם מבושלות, כורך עליה גמי ומסמנה להביאה ביכורים:

**והלכת אל המקום**. לירושלים, וכל בעלי אומניות קמים מפניהם, ואומר' להם: אחינו אנשי מקום פלוני: בואכם לשלום! (חולין נד, ב. קידושין לג, א. בכורים ג, ג). בוא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה, שמפניהם עומדים, ומפני תלמידי חכמים אין עומדין, דאין בעלי אומניות רשאין לעמוד מפני תלמידי חכמים, אותם שעושין בשכר, ואם (ואפילו אם) עושה בשלו אינו צריך [לקום] דקימה שאין בה חסרון כיס צוה הקב"ה, כדאי' בקידושין [לג, א. ושם כל העניין]:

**פסוק ג**

**הגדתי היום לה' אלהיך כי באתי אל הארץ**. מגיד אני ומודה לפני הקב"ה כי באתי אל הארץ **אשר נשבע** וקיים את שבועתו, ועמד באמונתו. ונטלתי חלקי ממנה, והנני מביא לו דורון מפירותיה, להכיר שהוא נתנה לנו. ובלע"ז קורין כי האי גוונא פרישנ"ט דרקנר יישינצ':

**פסוק ד**

**ולקח הכהן הטנא**. עם הפירות, כדי להניף, דאתיא יד יד משלמים [שם לו, ב. וש"נ] והעניים מביאים אותה בסלי ערבה קלופה ולבנה לנוי, לפי השגת ידם [ספרי כאן: **ש**'], והסלים והבכורים לכהנים, לפי שאינם שוים רק דבר מועט, וגנאי לתבעם, ועשירים מביאים אותם בקלתות של כסף וזהב, ומחזירים הכהנים אותם להם לפי שדמיהם יקרים, והיינו דאמרי אינשי: בתר ענייא אזלא ענותא [כ"ה מב"ק צב, סע"א, מבכורים ג, ח]:

**פסוק ה**

**וענית ואמרת**. בקול רם, כמו [להלן כז, יד] וענו הלוים ואמרו אל כל איש ישראל בקול רם, דשבחו של הקב"ה אומר אדם בקול רם, אבל וידוי מעשר דלקמן [יג] אומר בקול נמוך, משום שהוא שבחו דידיה, דכתיב [שם] ככל מצותך אשר צויתני:

**ארמי אובד אבי**. עתה מספר החסדים והצדקות שעשה הקב"ה לאבותינו, ולא ארמי היה אבי אברהם שנולד בארם נהרים, ואובד היה שיצא מארץ מולדתו, והלך מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר, שאמר לו הקב"ה: לך לך מארצך וממולדתך, והיה הולך מכאן ולכאן תועה [כדכתיב: בראשית כ, יג] כאשר התעו אותי, ותועה נקרא אובד, כדכתיב (תהלים קיט, קעו) תעיתי כשה אובד:

**וירד מצרימה**. על פי הדבור, שאמר הקב"ה ליעקב [בראשית מה, ג: אל תירא מרדה מצרימה אנכי ארד עמך כו', וכן אמרו אל פרעה (שם מז, ד)] לגור בארץ באנו [ספרי **ש"א**]:

**במתי מעט**. בשבעים נפש [שם]:

**ויהי שם לגוי**. מהם, ומצוינים בפני עצמן [שם]:

**גדול עצום ורב**. כדכתיב (שמות א, ז) ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד:

**פסוק ו**

**וירעו אותנו המצרים**. לאמר: "כל הבן הילוד" ו"למען ענותו בסבלותם":

**פסוק ח**

**ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה**. אלו עשר מכות, כמו שמפורש בהגדה של פסח:

**פסוק ט**

**ויביאנו אל המקום הזה**. וכבש לפנינו שבעה גוים [ג"כ בספרי] גדולים ועצומים:

**ארץ זבת חלב ודבש**. משופעת בצאן ובקר, שיש להם רוב חלב, ובמיני פירות שיש להם מתיקות, "דבש" לשון מתיקות:

**פסוק י**

**ועתה הנה הבאתי**. דורון, לפי שזרע אדם אובד אחר [המבול, ולא] הבאתו לכל הכבוד הזה, ואחד היה אברהם ויירש את הארץ [ל' יחזקאל לג, כד]:

**והנחתו**. לכהן שנוטלו מידיך:

**והשתחוית**. כאדם שלוקח רשות מרבו והולך לו, ואיכא לפרש "והנחתו" לשון (שמות לב, לד) ועתה לך נחה את העם, לשון הולכה הוא, והוליכתו: שמוליך ומביא ומעלה ומוריד להניף:

**פסוק יא**

**ושמחת**. שבזכות זה ישמחך המקום, ורבותינו דרשו (פסחים לו, ב. ובכורים א. ו) שבזמן שמחה מעצרת ועד החג מביא וקורא, שאז זמן לקיטת פירות, ובני אדם שמחים, ומשם ואילך מביא ואינו קורא. וגר מביא ואינו קורא, לפי שאינו יכול לומר: "פרי האדמה אשר נתתה לי" "אשר נשבע ה' לאבותינו" דאין לו חלק בארץ ובמסכת בכורים [א, ד.] אמרו: "שאינו יכול לומר: "לאבותינו", וכן בתפלה, ומיהו גבי תפלה סמכו רבותינו על התלמוד ירושלמי [בכורים א, ד (ב, ב)] שמביא שם מעשים שגרים אומרים בתפלה אלוהי אבותינו, דאבותינו לשון "גדולינו" משמע, כמו (בראשית מה, ח) וישימני לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו, וכן [שם ד, כא] אבי כל תופש כנור ועוגב, דמתרגמינן: "רבהון" וכן [שם יז ד] אב המון גוים, שר ורב לכל העולם, ולכך הנהיגו הגרים לומר: "אלהי אבותינו" בתפלה, וכן עיקר:

**פסוק יב**

**כי תכלה לעשר**. שבשנה ראשונה של שמיטה מעשרים מעשר ראשון ומעשר שני, וכן בשנייה, ובשלישית: מעשר ראשון ומעשר עני, נמצא של שלש השנים כלה לעשר כל המעשרות, שאז הפריש כל המעשרות מראשונה ושניה:

**שנת המעשר**. שנה שאין בה אלא אחד מן המעשרות שהפריש בראשונה ובשנייה:

**ונתתה ללוי**. המעשר הראשון, ובירושלים תוליך עמך מעשר שני, דכתיב [לעיל יד, כג] "ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך" [יד, כט וטז, יד] אתה והלוי והגר והיתום והאלמנה, שאוכלים עמו במעשר שני שלו, ומעשר עני נותן בעירו ללוי:

**לגר ליתום ולאלמנה**. מקצתו מניח בשדה, ועניים לוקחים אותו עד החג, כדכתיב [לעיל יד, כח] והנחת בשעריך, ומשם ואילך מה שמשאיר מביא בתוך ביתו מפני הגשמים ומחלקן לעניים, דכתיב [כאן] ונתת ללוי לגר ליתום ולאלמנה וגו' וזהו מעשר שמתחלק בתוך הבית, ושנה השלישית היא שנת הביעור. שצריך לחלק כל המעשרות שלו. [ראה כ"ה בר"ה יב, ב. וספרי בכ"מ]:

**ואכלו בשעריך ושבעו**. שאין צריך להביא לירושלים:

**פסוק יג**

**בערתי הקדש מן הבית**. כדכתיב [לעיל יד, כח] "מקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך בשנה השלישית שנת המעשר ההוא והנחת בשעריך" מדקאמר: "והנחת" שמע מינה דלאו מעשר שני הוא, דמעשר שני צריך להביאו בירושלים, ושמע מינה דמאי דקאמרינן [ספרי שם: קט, שב, ור"ה יב, ב] "שנה שאין בה אלא אחד מן המעשרות" שאין בה אלא מעשר ראשון קאמר, אבל מעשר שני לא, ונותן מעשר עני במקומו:

**בערתי הקדש**. מעשר שני קרוי קדש, דכתיב ביה (ויקרא כז, ל) וכל מעשר הארץ מזרע הארץ מפרי העץ לה' הוא קדש לה': שצריך לאכלו לפני ה' בירושלם, ו"כרם רבעי" נמי קרוי קודש, דכתיב [שם יט, כד] קודש הלולים, וילפינן [קדושין נד, ב וש"נ] כרם רבעי ממעשר שני בגזרה שוה דקודש קודש:

**וגם נתתיו ללוי**. זהו מעשר ראשון:

**ולגר ליתום ולאלמנה**. זהו מעשר עני אבל מעשר שני ליכא:

"**וגם**" לרבות תרומה ובכורים, מיהו "לא אכלתי באוני ממנו" לא קאי אתרומה, דכתיב גבי תרומה (ויקרא כב, י) וכל זר לא יאכל קדש, ודרשינן (ביבמות סח, ב. ע, ב. עא, א) זר וכל זר: זרות אמרתי לך ולא אנינות, דתרומה נאכל באנינות, וביכורים פלוגתא, איכא למאן דאמר: אינו נאכל באנינות משום דאיתקש למעשר דכתיב [לעיל יב, יז] לא תוכל לאכל בשעריך, וסיפיה דקרא: ותרומת ידך" ודרשינן [ספרי שם עב, יבמות

עג, ב וש"נ] "ותרומת ידך" אלו הבכורים, ואיכא למ"ד תרומה קרינהו רחמנא, ונאכלים באנינות כתרומה, בהערל [שם ביבמות]:

**ככל מצותך**. שהנחתי לקט שכחה ופאה, והבאתי בכורים, והפרשתי תרומה גדולה, ושני מעשרות:

**לא עברתי ממצותיך**. שהפרשתי כסדרן וכהלכתכן:

**פסוק יד**

**לא אכלתי באוני ממנו**. מן המעשר שהרי צוה הקב"ה לאכלו בשמחה, דכתיב [לעיל יב, יז, יח] לא תוכל לאכל בשעריך מעשר דגנך – כי אם לפני ה' אלהיך תאכלנו – ושמחת:

**ולא בערתי ממנו בטמא**. שמן של מעשר שני שנטמא לא בערתי ממנו בטומאה (שבת כה, א) אלא אם נטמא פודיהו אפילו בירושלים, דאמר ר' (אליעזר) אלעזר [ב"מ: נג, א. מכות: יט, ב. פסחים לו, ב] מנין למעשר שני שנטמא שפודיהו אפילו בירושלים, שנאמר [לעיל יד, כד] כי לא תוכל שאתו, ואין שאתו אלא אכילה, דכתיב (בראשית מג, לד) וישא משאת מאת פניו אליהם, וכתיב [שם יד, כה] כי לא תוכל שאתו – ונתת בכסף:

**ממנו**. (שבת כה, א. יבמות עג, ב) אמר ר' אבהו אמר ר' יוחנן: "ממנו" אי אתה מבעיר, אבל אתה מבעיר שמן תרומה שנטמאת, ואזהרה שלא יאכל ממנו בטומאה, כדאמרינן בהערל ובמכות (יבמות שם ומכות יט, ב) לא תוכל לאכול בשעריך מעשר דגנך, כלומר: מה שכ' שהתרתי גבי פסולי המוקדשין בשעריך דכתיב [לעיל טו, כב] בשעריך תאכלנו הטמא והטהור יחדיו, ואמרינן טמא וטהור אוכלין בקערה אחת, והיינו טומאה הגוף וטומאת בשר, שהטמא יאכל בטומאת הגוף והטהור אוכל טומאת בשר, שהטמא מטמא לו מה שהוא אוכל – הכא לא תוכל לאכול אותה אכילה שהתרתי התם [טו, כב] בשעריך, וידוי אכילה בכלל לא בערתי אלא שלא תאמר כוליה קרא להבערה הוא דאתא איצטריך אזהרה אחרת לאכילה, אי נמי האי לאו (הני לאוי) דהכא אין לוקין עליהם, דאינם אלא וידוי בעלמא, ומשום־הכי איצטריך אזהרה אחרת:

**ולא נתתי ממנו למת**. לסוכו שמן של מעשר־שני, "**ממנו**" אמר ריש־לקיש: מנין לשמן של־מעשר־שני שנטמא שמותר לסוכו, שנאמר: ולא נתתי ממנו למת, למת הוא דלא נתתי, הא לחי דומיא דמת נתתי, ואיזהו דבר ששוה לחיים ולמתים, הוי אומר זה סיכה, והכי אמרינן בהערל (יבמות עד, א) תלתא "ממנו" כתיבי במעשר, חד לגופיה, וחד כדרבי אבהו, וחד לכדריש־לקיש:

**שמעתי בקול ה' אלהי עשיתי ככל אשר צויתני**. שנתתי ממנו ללוי לגר ליתום ולאלמנה. ושמרתיו בטהרה:

**פסוק טו**

**השקיפה**. כאשר קיימתי מצותיך - קיים [גם אתה] מה שהבטחתני עליהם לברך את עמך ישראל, כדכתיב לעיל [ז, יב יג] והיה עקב תשמעון וגו' ואהבך וברכך וגו':

**ואת האדמה אשר נתת לנו**. שתהא מבורכת:

**כאשר נשבעת לאבותינו**. שתהי' ארץ זבת חלב ודבש, אי־נמי: הארץ אשר נשבעת לתת לנו "כאשר נשבעת לאבותינו" שהיא "זבת חלב ודבש" תברך [אותה] שתהא מושפעת בזבת חלב ודבש, הגה"ה. ואורחיה דקרא שמדבר כאילו אינו מדבר עמו, שאמר: שמעתי בקול ה' אלהי, ולא־אמר: שמעתי בקולך ואחר־כך אמר: "עשיתי ככל אשר צויתני" ועתה מדבר עמו:

**פסוק יז**

**את ה' האמרת**. אית דמפרשי: לשון תמורה וחליפין, כלומר: החלפת והאמרת כל אלהות שבעולם בו, שהנחתם כולם ובחרת בו **להיות לך לאלהים**:

**פסוק יח**

**וה' האמירך**. שהחליף כל אומות העולם בך, שמאס בם, ובך בחר **לשמור מצותיו**:

**פסוק יט**

**ולתתך עליון**. וגומר: והוא מענין (תהלים צד, ד) יתאמרו כל פועלי און, שמחליפין דבריהם, ואינם עומדים בדיבורם ויש מפרשים: לשון "אמירה" שאמרת לקבל את הקב"ה לאלהים, והוא אמר: שתהיה לו לעם, ויתאמרו לשת אמירה, כמו: (סן מדישנט) פועלי־און, ויש מפרשים לשון שבח ותפארת, שהתפארת בהקב"ה, שהוא תפארתך ואלהיך, והוא כמו שנאמר (ישעיה מט, ג) ישראל אשר בך אתפאר, ו"יתאמרו כל פועלי־און" שמתפארים בעצמן על רעתם. ויש מפרשים לשון "אמיר וענף" לשון גבהות, כמו [שם יז, ו] שנים שלשה גרגרים בראש אמיר, שאתה נותן גבהות להקב"ה על כל אלהים, והוא נותן לך [גבהות] על כל עם, ויתאמרו: שמגביהין עצמם, דאית להו רמות־רוחא:

**להיות לו לעם־סגולה**. **כאשר דבר לך**. בשעת נתינת־התורה, דכתיב (שמות יט, ה) והייתם לי סגולה מכל־העמים וכן **ולהיותך עם קדוש**. **כאשר דבר**. דכתיב [שם יט, ו] ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש".

## פרק כז

**פסוק ב**

**ושדת אותם בשיד**. להדביק זו לזו בחומר של שיד, שאין הגשמים מטשטשין אותם, והוא טרכסיד־חזק כדי שיעמדו לאורך־ימים, עד שירגילו בתורה היטב, ועדיין לא פירש היכן מעמידון:

**פסוק ג**

**וכתבת עליהן**. שחקקו את התורה באותן אבנים, כדי שתהא מקיימת ונזכרת באותן אבנים:

**פסוק ד**

**תקימו את האבנים האלה בהר עיבל**. עתה קבע להם מקום להיות מונחות שם, לפי שהיתה הקללה כנגד הר־עיבל, צוה שתהא נכתבת שם לפניהם כשיקבלו עליהם הקללה אם לא יקיימוה, ועוד להיות נחמה לאותן שעומדין על הקללה בהר עיבל, שהתורה אצלם:

**פסוק ה**

**ובנית שם מזבח לה'**. לפי שלא יקשה בעיניהם לאותם שעומדים בהר־עיבל, צוה לעשות המזבח בהר עיבל, ולזבוח עליו זבח שלמים ולשמוח שם, שיהא להם סעד, שהם עומדים אצל המזבח ומקום השמחה, דכתיב [פסוק ז] "וזבחת שלמים ואכלת שם ושמחת לפני־ה' אלהיך" כי שם תהא שכינה שורה עמהם:

**פסוק ח**

**באר היטב**. שיהיו האותיות נשאות ונקראות היטב, והלשון מפורש, ורבותינו אמרו [סוטה לב, סע"א במשנה] שבשבעים לשון נכתבה, כדי שמאיזה עם ולשון שיבא שם אדם – יוכל להבין וללמוד, ועל זה נאמר (ישעיה לג, יב) והיו עמים משרפות שיד, על עסקי־התורה שנחקקה באבנים שנתסידו־בסיד ולא רצו ללמוד, יהיו שרופים בגיהנם [כ"ה בסוטה לה, סע"ב]:

**פסוק ט**

**היום הזה נהיית לעם**. שקבלת לעשות מצותיו ולקיים תורתו, והנך חביב לפניו כאילו היום בחר בך תחילה:

**פסוק י**

**אשר אנכי מצוך היום**. שיהיו עליך חביבות כאילו היום נתנו לך, וכן אמר שלמה (משלי כג, כב) ואל תבוז כי זקנה אמך: זו תורה, אלא יהיו חביבות עליך המצוות כל שעה ושעה כשעה ראשונה, ועל זה נקראת תורה: "אילת־אהבים" מה איילה־זו רחמה צר וחביבה על בן־זוגה כל שעה ושעה כשעה ראשונה (עירובין נד, ב, ממשלי ה, יט):

**פסוק יב**

**שמעון ולוי ויהודה**. אעפ"י שהלוים היו למטה בין שני־ההרים והופכים פניהם כלפי הר־גריזים ואומרים: ברוך האיש אשר לא יעשה פסל, וזהו שעומדים על הברכה שהופכים עליהם פניהם כשמברכים וחוזרין והופכים פניהם כנגד הר עיבל, ואומרים ארור, כדמפרש בסוטה [במשנה לב, א] שהארון היה עומד למטה בין שני ההרים, והכהנים מקיפין את הארון, והלוים מקיפין את הכהנים – מכל־מקום טפם ונשיהם וכל הפחות מעשרים־וחמש שנים שאינם ראוים לשרות עומדים על הר גריזים:

**פסוק יד**

**אל כל איש ישראל קול רם**. כדי שישמעו ויבינו כולם:

**פסוק טו**

**ארור האיש אשר יעשה**. אחד־עשרה: ארור, וי"א: ברוך כתובים כאן, כנגד י"א שבטים ואלו־דברים קללו עליהם מפני שדרכם לעשותם בסתר, כגון מקלה אביו ואמו, שאדם יכול לעשות בסתר שלא ירגישו אפילו הם עצמם, כשיצוו לך דבר [אומר] חולה הוא ואינו יכול לעשות עתה דבר זה, ודוחה אותם בדברים, ואם יצטרכו למזונות, יאמר אין לי כדי סיפוקי, מה אעשה לכם, אבל אין דרך להקל אביו ואמו בגלוי, כי איך יעיז במי שגדלו, וגמל לו טובות, לא חציף אינשי כולי־האי:

**פסוק יז**

**משיג גבול**. גם זה אין דרך לעשות כי אם בסתר, שאם יעשה בגלוי יקבל עליו לפני הדיינין. הגה"ה:

**פסוק יח**

**משגה עור בדרך**. או בדרך ממש קאמר כפשטיה דקרא, יכול לומר אני הייתי סבור שזה דרך־הישר, או גבי־איסור קאמר: שמאכילו דבר־האסור, יכול לומר: אני הייתי סבור שהוא היתר, וכן [אין] דרך לזייף־הדין אלא בסתר, ואומר כך נראה לי, ומחפש אחר זכותו של עשיר:

**פסוק כ**

**אשת אביו**, ובהמתו, ואחותו, וחותנתו, הוי רגיל אצלם, רגיל להתייחד עמהם, אבל עבודה־זרה ומכה רעהו בסתר, יש עושה בגלוי ויש עושה בסתר, ולכך פירש בהם בסתר, ובגלוי עונשם אמור שהם חייבים מיתה, אבל על הסתר משביעין ומקללין:

**פסוק כו**

**אשר לא יקים**. שלא יקיים ויעבור עבירה בסתר כגון שיחלל שבתות וימים־טובים, ויאכל ביום־הכפורים בסתר, אבל אין רגילות לעשותם כמו אלו־המפורשות, ולפיכך כללם בכלל ולא פירשם בהדיא, והיינו ארור בכלל ארור בפרט, ברוך בכלל ברוך בפרט

[סוטה לז, סע"א, ותוספתא־ח 311/23], ורבותינו דרשו כל הפרשה כולה בנואף ונואפת בסוטה [שם לז, ב]:

**ארור**. בו נידוי, בו קללה. בו שבועה, דהכל במשמע [שבועות לו, א כ"ה] **אמן**. בו קבלת־דברים בו האמנת דברים, ולכך אומר "אמן":

## פרק כח

**פסוק א**

**ונתנך ה"א עליון**. כמו שכתוב [לעיל כו, יט] ולתתך עליון, כי דרך ישראל כשהם־עולים, עולים על כל, עד השמים, כמו שאמרו חכמים להמן (מגילה טז, א):

**פסוק ב**

**כל הברכות**. כמו שמפרש והולך:

**פסוק ג**

**ברוך אתה בעיר**. שיהא משאך ומתנך בעיר מצליח:

**בשדה**. שתצלח מה שתזרע:

**פסוק ה**

**ברוך טנאך ומשארתך**. שבכלים הם, בטנא נותנים פירות, ובמשארת עיסה ותמצא בהם ברכה, פיי"ן:

**פסוק ו**

**ברוך אתה בבואך**. שלא תמצא אשתך ספק נדה [ברכות נה, ב. וב"מ קז, א] כי מורה היתירא ויבא לידי עבירה, אבל כשהיא נדה ודאית זו היא ברכה שלא יפרצו בה פרצות, דכתיב (שיר ז, ג) סוגה בשושנים, התורה העידה על ישראל שאפי' אין ביניהם אלא סייג של שושנים, כלומר: הנדות כדאמרינן: "כשושנה אדומה ראיתי" לא יפרצו בהם פרצות, ומשום הכי מותר לאדם להתייחד עם אשתו נדה, וכל־שכן שהיא ברכה כשהיא טהורה־ודאית [ראה סנהדרין לז, א: כ"ה], ורבותינו דרשו להני קראי [בב"מ שם] "ברוך אתה בעיר" שיהא בית־הכסא סמוך לשולחנך, "ברוך אתה בצאתך": שיהיו צאצאי־מעיך כמותך, ולפי־הפשט ברוך־אתה בבואך שתמצא ביתך בשלום בלי שום חסרון ובלא שום פגע, ברוך אתה בצאתך: לסחורה שתצליח במעשה־ידיך, אי־נמי שיהיו אויביך נגפים לפניך כשתצא עליהם למלחמה, ורבותינו דרשו ברוך אתה בבואך: כלומר: כמו שאתה בבואך לעולם בלא חטא, כך תהא ברוך בצאתך מן העולם בלא חטא [ב"מ – שם]:

**פסוק ז**

**ובשבעה דרכים ינוסו לפניך**. דרך ניגפים שמתפזרים אילך ואילך להשמט מן הרודפים:

**פסוק ח**

**באסמיך**. שהברכה מצויה בדבר הסמוי מן העין [ב"מ מב, א]:

**פסוק ט**
**כי תשמור**. אם תשמור:

**פסוק יא**
**והותירך**. כמו יש יתרון לחכמה (קהלת ב, יג. ה, ח) ויתרון ארץ בכל היא: וולור:

**פסוק יב**
**אוצרו־הטוב**. שמשם בא כל טובו של עולם, חיות לאדם לבהמה ולעופות ולדגים ולזרע ולאילנות ולעשבים ולכל טוב:
**בעתו**. בזמן שצריכים, כי גשמים בזמן שאינם צריכין דבר־קשה ומשא לעולם, כמו שאמרו רבותינו (תענית ח, ב) "קשה יומא דמטרא כיומא דדינא", ורבותינו אמרו [תענית כג, רע"א] בלילי רביעיות ובלילי־שבתות שהלילית יוצאה, ואין דרך בני־אדם לצאת, ובכך יהיו הכל צריכין לך:
**והלוית גוים רבים**. ובכך

**פסוק יג**
**יתנך ה' לראש**. שיהיו הכל משועבדים לך:

**פסוק טו**
**כל הקללות**. שמפרש ואזיל:

**פסוק טז**
**ארור**. כמו ש"ברוך" לשון שיפוע והצלחה כך ארור לשון חסרון והפסד, והכי מתרגמינן (ויקרא יג, נא נב. יד מד] "סגירות־מחסרא", וכל שפירשנו בברוך למעלה לטוב, הכא בארור לרע: שימצא אשתו ספק נדה וכן כולם:

**פסוק כ**
**המגערת**. הכל יגערו בך וירחיקוך מעליהם, ואית דמפרשי: "מגערת" כמו (מלאכי ב, ג) הנני גוער לכם את הזרע, כשתתחיל התבואה לבוא הנני גוער־בה שלא־תגדל:

**פסוק כב**
**ובחרב**. אין זה חרב ממש אלא לשון חורב וחולי, (שמט"י ואשר"דטי) בלע"ז, כמו (איוב ל, ל) ועצמי חרה מני חורב. ודבר הלמד מעניינו [הוא שנכתב בין החולאים, ועוד לקמן כתוב חרב, דכתיב [כה] **יתנך ה' נגף שדפון וירקון**. מיני־חלאים, שפניו של אדם מוריקות, כדכתיב (ירמיה ל, ו) תהפכו כל פנים לירקון:

**פסוק כד**
**אבק ועפר**. רוחא דבתר מטרא, שמעלה העפר על העשבים ונעשה טיט ומרקיב אותם, כלומר: כשירד המטר לא ירד אלא לקללה:

**פסוק כו**
**ואין מחריד**. שאלמלא חרדים היו נתתים לקבורה:

**פסוק כז**
**בשחין־מצרים**. שראית אשר אתה ירא מפניהם:

**פסוק כט**
**ממשש בצהרים כאשר ימשש העור באפלה**. יותר ממקום האור, דבמקום שיש אור, אחרים רואין אותו ומצילין אותו מן הבורות ומן הפחתים, דאמרינן (מגילה כד, ב) מעשה בר' יוסי שראה סומה אחד היה הולך במקום אופל ואבוקה בידו, ואמר לו בני! אבוקה זו למה לך? אמר לו בזמן שאבוקה בידי [אנשים] רואים אותי ומצילים אותי מן הפחתים ומן הבורות וכו':

**פסוק ל**
**אשה תארש** וגו' וזהו עגמת־נפש, שמפני עגמת־נפש חוזרים עליהם מערכי־המלחמה:

**פסוק לב**
**בניך ובנותיך נתונים לעם־אחר**. שיוליכום בשבי וישתעבדו בהם, ורבותינו אמרו (יבמות סג, ב) זו [אשת] (איתת) אביו שמושלת על בני־אותה שמתה ומריעה להם:

**פסוק לה**
**על הברכים ועל השוקים**. כי דרך שחין להיות שם, כדכתיב (שמות ט, יא) ולא־יכלו החרטומים לעמוד לפני משה מפני־השחין:

**פסוק לו**
**יולך ה' אותך ואת מלכך**. כגון יכניהו [ירמיה כד, א. מל"ב כד, יב–כ] שגלה עמו החרש והמסגר, ואחר כך את צדקיה ושאר העם:
**ועבדתם שם אלהים אחרים**. כדאמרי' בע"ז [ח, סע"א ובתוספתא] ישראל שבחוצה־לארץ עובדי עבודה־זרה בטהרה הם, כגון: גוי שעושה סעודה ומזמין ישראל שבעירו ונהנין מסעודתו והוא אזיל ומודה:

**פסוק לח**
**זרע רב תוציא**. מביתך אל השדה לזרוע, ותחרוש ותזרע ותטרח, **ומעט תאסוף**. שלא תאסוף אפילו כדי זריעה, כדכתיב [לעיל יא, יז] והאדמה לא תתן את יבולה [שם בספרי־שם ורש"י] אפילו מה שמובילין לה, הרי שעמלת והפסדת, וכן:

**פסוק לט**
**כרמים תטע**,

**פסוק מ**
**זיתים יהיו לך**. שתטריח ולא תרויח:

**פסוק מא**
**בנים ובנות תוליד**. ותטרח לגדלם, ותוציא את שלך עליהם ולא לצורך עצמך, כי אם לצורך אויביך, שישתעבדו בהם כשיוליכום בשבי:

**פסוק מד**
**הוא ילוך**. במקום [לעיל פסוק יב ופסוק יג] והלוית גוים רבים, נהפך המלוה ללוה והלוה למלוה, והראש לזנב:

**פסוק מז**
**תחת אשר לא עבדת**. במקום שהיה לך לעבוד את הקב"ה **בשמחה ובטוב לבב**. שהיה משמחך ומטיב לך ומגדלך על כל, ולא רצית לעבדו, עתה תצטרך לעבוד **את אויביך**:

**פסוק מח**
**ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר־כל**. שהם ירעיבוך, וינוחו אותך ערום וחסר־כל־טוב, ולא עוד אלא שיכבידו עולך עד שלא תוכל לסבול:

**פסוק מט**
**כאשר ידאה הנשר**. ויבוא עליך פתאום, ולא תבריח ותחביא מפניו כלום:
**גוי אשר לא תשמע לשונו**. ולא תוכל לחנן [לפניו] ולהתפשר עמו, ואפילו תחנן לא ישמע אליך כי

**פסוק נ**
**עז פנים יהיה** ולא ירחם אפילו **נער וזקן**:

**פסוק נא**
**אשר לא ישאיר לך**. כן דרך חיל הבא **מרחוק** שאינו משאיר אחריו כלום, כי אם קרוב, אבל זה שאין־דעתו לחזור לוקח הכל בלא שארית:

**פסוק נב**
**עד רדת חומותיך**. לשון ירידה שיורדים מגובהם:

**פסוק נג**
**ואכלת - בשר בניך**. מרוב דוחק, כגון דואג בן יוסף [יומא לח, ב. איכ"ר א, סימן נא, תו"כ בחקותי כו, כט] וכגון אותה האשה שבאתה לדין לפני מלך־ישראל, על אותה האשה שאכלה מבנה ולא רצתה להאכילה את שלה בימי אלישע [מל"ב ו, כח-כט עיי"ש]:

**פסוק נו**
**הרכה בך והענוגה**. כגון מרתה בת ביתוס, כדמפורש בגטין [נו-א]:

**פסוק נז**
**ובשליתה היוצאת מבין־רגליה, ובבניה אשר תלד**. תהיה צרת־עין שלא־תרצה להאכיל מהם, כי "תרע עינה" משמע בשני עניינים: משמע שלא תרצה להאכיל מהם לאחרים, שהיא רעת עין באחרים, ממה שהיא אוכלות, וזהו: "תרע עינה באיש־חיקה ובבנה ובבתה" שעינה רעה בהם, שאינה רוצה להאכילם, ומשמע: שהיא רעת־עין במאכל, שאינה רוצה ליתנו לשום [אחר] בידיה, וזהו: ובשליתה, ובילד־שלה, שתהא רעת עין בהם, שלא ליתן כשתאכלם, והפסוק הולך על שני עניינים:

**פסוק נט**

**גדולות ונאמנות**. שנאמנים בשליחותם (עבודה זרה נה, א) והכוונה לשוב להטיבך ולהחזירך למוטב, כמו (משלי כז, ו) נאמנים פצעי אוהב, פצעים שעושה האוהב לאוהבו, בנאמנות הוא־הולך־עמו, שמתכוין להחזירו למוטב, וכך אלו המכות להחזירם למוטב, וגם יש לפרש: כמו שפירשו רבותינו בע"ז [שם: זונין לר"ע] לבי ולבך יודעים בע"ז שאין בה ממש מאי־שנא הני ארמאי דאזלי כי מתברי ואתי כי מתרצי, הולכים הגוים ומתפשטים שם, ואמר ליה: לכך כתיב "וחליים רעים ונאמנים" שכשהקב"ה שולח חולי לאדם נותן להם זמן, ואומר עד יום פלוני תהיו שם, ויום פלוני תצאו, ובא זה והולך לע"ז ועומד שם עד אותו יום, ואומר החליים דין הוא שלא יצאו, אבל בשביל שוטה־זה שעשה שלא כהוגן אנו נאבד אמונתנו, ויוצאים, והטועה יטעה בו, הקב"ה מחליק להם לטורדן מן העולם־הבא, וזהו [לעיל ד, יט. ור' להלן כט, כה] אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים, שהחליקם בדברים, וזהו: "ונאמנים":

**פסוק ס**

**והשיב בך את כל מדוה מצרים**. אשר נתן ה' במצרים בשבילך, יחזרו עליך, בשבילך באו להם, ואליך ישובו:

**פסוק סא**

**אשר לא כתוב**. שהיו השרים לוקחים בחורי־ישראל היפים שהיו מגנין את־החמה ביופים וקושרין אותם בכרעי־מטותיהם ומשמשים מטותיהם בפניהם, כדי שיראו נשותיהם בשעת תשמיש ויתאוו להם ויולידו כמותם, ואמר ליה הך היכא כתיבא ואמר־לו זהו דכתיב: "**גם כל חלי וכל מכה**" אשר לא כתוב, (גטין נח, א):

**פסוק סג**

**והיה כאשר שש ה' – כן ישיש**: ישוש לא נאמר אלא "ישיש" דהוא אינו שש בפורעניות, אבל אחרים משיש (מגילה י, ב. סנהדרין לט, ב) **זה**־הוא רמז לקץ גאולתנו, כמו שכתוב בדניאל [יב, יא] דכתיב: ומעת הוסר־התמיד ולתת שקוץ־שומם ימים אלף מאתים ותשעים, והכא כתיב: "כאשר שש ה' להטיב אתכם ולהרבות אתכם" להטיב אתכם במדבר ובארץ־ישראל, שהיתה שכינה ובית־המקדש עמכם, ולהרבות אתכם: במצרים, דכתיב (שמות א, ז) ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד, והיינו אלף מאתים תשעים, ארבע־מאות שהיו במצרים, ומיציאת־מצרים עד שנבנה הבית: ארבע־מאות ושמונים, דכתיב [מל"א ו, א] ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני־ישראל מארץ מצרים, ובנה הבית הרי שמונה מאות ושמונים, וארבע מאות ועשר קם הבית,

דכתיב (ויקרא טז, ג) בזאת יבא אהרן אל הקדש [ר' ויק"ר כא, ט. פס"ר: מח, ד. פסדר"כ: קעז רמז שיעמוד ת"י שנה מנין:

**בזאת** רמז שיעמוד ארבע מאות ועשר שנה כמנין בזא"ת] הרי אלף ומאתים ותשעים, ואומר: "כן ישיש ה' עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם"

**ונסחתם מעל האדמה**. כלומר: כזמן ההוא שהרבה אתכם והטיב אתכם, תהיו בגלות, וזהו "מועד מועדים וחצי'' המועד מועד ראשון, כמו [בראשית יז, כא. מל"ב ד, טז–יז] למועד הזה, והזמן: מועדים כלומר: שני־מועדים, כמו [לעיל טז, ו] מועד צאתך ממצרים, כלומר: כשני־מועדים של מצרים, וחצי מועד, חצי אותם שני־מועדים, שהוא מועד שלישי, והרי שלשה מועדים כמועד שעמדו במצרים והוא לפי הפסוק דכתיב (שמות יב מ) ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע־מאות שנה, שלשה פעמים ארבע־מאות: אלף ומאתים, ושלשה־פעמים שלשים: תשעים, והוא־נמי עידן בעידן, ופלג עידן (דניאל ז, כה) וכאן רמזו משה באורייתא, ואי־בעי הוה אמר: שלשה מועדי' אלא שרצה לסתום, וכן אמר הושע [ב, יז] וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים זהו מיציאת־מצרים עד שחרב־הבית, והיינו אלף־ ותשעים כמו שפירשתי למעלה, הרי קץ כתוב בתורה, שנוי בנביאים, בהושע ומשולש בכתובים בדניאל, והקץ האחר הכתוב בדניאל באותו פסוק עצמו, דכתיב [שם יב, יב] אשרי המחכה ויגיע (לקץ) לימים אלף שלש־מאות שלשים וחמשה, הוא נרמז ב"וילך משה" וכשאבוא שמה אפרשנו. (כגוזר) כאשר יגזור הרחמן, ובין זה לזה, ארבעים־וחמש שנים, כי לקץ אלף מאתים ותשעים יבא המשיח בעזה"י יתברך־יוצרנו, ולסוף **מ"ה** לביאתו תשקוט הארץ ותכבוש כל העולם תחת יד ישראל, ולכך כתיב שם: "אשרי", אבל אין אנו יודעים מהיכן מתחיל מנין־זה, שנדע היכן מסיים, כמו אותו של מצרים שהקב"ה אמר לאברהם אבינו בין־הבתרים "ארבע מאות שנה", שלשים שנה קודם שנולד יצחק, כי אז היה אברהם בן שבעים שנה, וכשנולד יצחק היה בן מאה, והיו מהם שמנו מבין־הבתרים וטעו שלשים שנה, והם בני־אפרים, ויצאו ונהרגו, כדכתיב בדברי־הימים [א–ז–כא] ויש שמונים משירדו ישראל למצרים, ויש שמונים משהתחיל השיעבוד והאמת משנולד יצחק, ולא נודע על נכון עד שיצאו, וכן על גלות בבל אמר ירמיהו (ירמיה כט, י) לפי מלאת לבבל שבעים שנה, וחשב בלטשצר וחביריו וטעה, וחשב אחשורוש וחכמיו וטעה כמו שמפורש במגילה [יא, ב] וגם זה שלנו שמא משנתבטל התמיד בימי הורקנוס ואריסטובלוס שהעלו להם חזיר ולא היה להם במה לעשות התמיד, כמו שמפורש בסוטה [מט, ב] והיינו מעת הוסר התמיד, ושמא משהומלך הורדוס, שלא־היה ראוי

למלוך על ישראל, ולכל המאוחר: משעת־הגלות ול**עת־הקץ** שיבא משיח יהי רצון שיהיה בימינו, **יתבררו ויתלבנו** הדברים, כדכתיב בדניאל [יב, י] שכשנראה היכן יסיים נדע למפרע מהיכן התחיל־המניין ולפי מנין הגלות יבא משיח בשנת ה' אלפים קי"ח לבריאת־עולם, ומשם לארבעים־וחמשה שנים שיכבש העולם תחת ידי ישראל, יהיה בשנת ה אלפים קס"ג ושבת־העולם נכנס בת שני קיצין הללו לפי דברי (צח־והשרט) (צחב"א או צאחיב) אל'שורטה) הוא המנוח ר' אברהם ב"ר חייא מברזלוניו זצ"ל שפירש כשמיה שמה שאמרו רבותינו [סנהדרין צז, סע"א] שיתא־אלפי שני הוי עלמא, הם ששה ימים, ויומו של הקב"ה [אלף שנים] כדכתיב (תהלים צ, ד) כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור ואשמורה בלילה, הרי אלף שנה יומו של הקב"ה ואשמורה, הרי שיתא־אלפי ששה־ימים וששה־אשמורות, והן: ששה ימים נמצא לסוף **ה**' אלפים לעולם, **וה**' אשמורות. ועדיין יש אשמורה אחת עד השבת, שהוא יום השביעי, והוא **קמ"ג** שנים פחות מעט, כי **ז**' אשמורות באלף שנים שהם יום ואשמורה מז' פעמים **קמ"ג** הם אלף־ואחת שנה, נמצא בשנת **ה**' אלפים **קסג**, כי מבעוד יום יבא משיח, קודם שיכנס שבת, **כ"ה** שנים, ולאחר כניסת־שבת **כ**' שנים תשקוט הארץ וכל העולם:

**פסוק סד**

**ועבדת שם אלהים אחרים**. כמו שמפורש בע"ז [ח, א] ישראל שבחוצה לארץ עובדי ע"ז בטהרה הם:

**פסוק סה**

**ובגוים ההם לא־תרגיע**. שישראל מטולטלים וגולים ממקום למקום, לגור באשר ימצאו, אי־נמי: לא תרגיע שלא יכנס שבת ומרגוע עד שיבא משיח, כמו שפירשתי:

**לב רגז**. כענין באותו ששחט את חבירו ואמר לעולא: שפיר עבדי? ואמר ליה: אין; ופרע לו את בית־השחיטה, וקרי עליה ר' יוחנן: "ונתן ה' לך שם לב רגז" ואיכא למימר לשון־פחד, כדכתיב (שמות טו, יד) שמעו עמים ירגזון, וכדמפרש ואזיל:

**פסוק סו**

**ופחדת**. **תלואים**. בספק, כמו אשם־תלוי, ורבותינו אמרו (מנחות קג, ב) זה הלוקח תבואה מן השוק, שאין לו שדות, "**ופחדת**" זה הסומך על הפלטר, דכל שעה יש לירא שמא יתייקר:

**פסוק סז**

**מי יתן בקר**. הי־בוקר? אי לימא דלמחר מי ידע מאי הוי, ומה ילד יום, אלא בוקר שעבר (סוטה מט, א) שהגלות הולך וחזק:

**פסוק סח**
**והשיבך ה' מצרים באניות**. שנחל־מצרים בגבול ארץ־ישראל, ומביאין ומוליכין אותם למצרים:
**והתמכרתם שם – ואין קונה**. פירוש רבינו יוסף קרא: כשיבאו אותם השבאים במצרים יאמרו למצרים תקנו אלו לעבדים ולשפחות, יאמרו המצריים: אם תתנום לנו בחנם לא נקח, אבותינו נשתעבדו בהם ולקו בכל מכה וטבעו בים בשבילם, וכשיראו השבאים שאינם שוים לו כלום ובחנם טרחו עליהם יהיו מכין וחובטין ומענם ומרעיבן:

**פסוק סט**
**אשר צוה ה' את משה**. גם אלו התוכחות נאמרו על פי השכינה:
**אשר כרת אתם בחורב**. שנאמר באם־בחקותי (ויקרא כו, מו):

## פרק כט

**פסוק א**
**אתם ראיתים**. עתה מזכיר להם הנסים והנפלאות אשר נעשה להם, במדבר ובמצרים:

**פסוק ג**
**ולא נתן ה' לכם לב לדעת**. שלא שמתם לבכם לכל־הנסים הללו לבטוח בהקב"ה **עד היום הזה**. כמו (עדיין) [עד זמן] הזה, אי־נמי עד היום ששמתם לבכם (לבבכם) וקבלתם הברית, ואתם חפצים להכנס לארץ ולהלחם, על בטחונו של הקב"ה:

**פסוק ד**
**ואולך אתכם**. עתה מדבר בשליחותו של מקום, כאילו הקב"ה מדבר עמהם:

**פסוק ו**
**ותבואו אל המקום הזה**. ונתתי בידכם את סיחון ועוג, וארצם שנתנה לשני־המטות וחצי־המטה, ולפי שעשה לכם כל החסדים הללו

**פסוק ח**
**תשמרו את הברית** ולא תאמרו בשכר שעשיתי בלבד אני מבקש זאת לכם, כי אף בשכר שאעשה לכם, כי **למען** דבר שתשמרו הברית **תשכילו** ותצליחו **כל** אשר תעשון: מכאן ולהבא:

**פסוק ט**
**אתם נצבים**. במעמד אחד:
**ראשיכם**. ראשי־השבטים, והשבטים־עצמם, והזקנים **והשוטרים וכל איש־ישראל**. הבינוניים והטף והנשים והגרים אשר באו לגור **בקרב מחניך**. **מחטב עציך**. העבדים, **עד שאב מימיך**. השפחות:

**פסוק יא**

**לעברך בברית**. כולכם מוכנים לעבור בברית, וכולכם יחד, ולכך טוב לכרות הברית עכשיו, שלא יוכל אחד מכם לומר: אני לא הייתי בברית, ולא קבלתי הברית עלי, כי מאחר שתעברו את הירדן ותתפזרו איש לירושתו ולנחלתו אי־אפשר לאסוף אתכם כולכם יחד כמו עכשיו, שאי־אפשר שלא יהיה בכם חיה או חולה או אנוס, או חיגר, ואי־אפשר לעזב הבתים והערים בלא־שום בריה אבל עכשיו הרי אתם כולכם בשכונה אחת ובמחנה אחד וכולכם שומעים ורואים את כריתות הברית, ואין אחד מכם יכול להשמט לומר: אני לא הייתי בברית. "כריתות־ברית" על שם שכורתים עגל לשנים, ו"לעברך" על שם שעוברים בין בתרי־העגל שעשה אברהם־אבינו בין־הבתרים, דכתיב (בראשית טו, י) ויבתר אותם בתוך, וכמו שעשו כשכרתו־הברית לשלוח העבדים חופשים, (ירמיה לד, יד) העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו, והוא סימן כי כאשר יעבור על הברית ככה יכרת, כמו [שמ"א ז, ט] ויקח שמואל טלה־חלב אחד. [שם יא, ז] ויקח צמד בקר וינתחהו – לאמר: אשר איננו יוצא אחרי שאול ואחרי שמואל כה יעשה לבקרו:

**לעברך**. כאיש אחד:

**בברית ה' אלהיך ובאלתו**. שתקבל עליך הברית והאלה, "אלה" לשון שבועה ולשון קללה, שתקבל עליך שתהא מושבע ועומד על המצוות לקיימם. והקללה שתחול עליך אם לא תקיים, ואם תקיים הברכה החיים והשלום:

**פסוק יב**

**למען הקים אותך**. למען כן כורת עמך ברית־הזה להקים ולקיים שתהא **לו לעם**, ולהיות **לך לאלהים** שתקבלנו עליך לאלהים:

**כאשר דבר לך**. שאמר לך "אנכי ה' אלהיך" ואף אמר לך: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים":

**וכאשר נשבע לאבותיך**. שאמר לאברהם: (בראשית יז, ח) ונתתי לך ולזרעך אחריך – והייתי להם לאלהים, ורוצה הקב"ה לקיים בך אותה הבטחה, ולא לישמעאל ולבני־קטורה:

**וליצחק**. אמר: [שם כו, ד] ונתתי לזרעך את כל הארצות־האל, והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, [ג] והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך, בך אני רוצה להקימה, ולא לבני עשו:

**וליעקב**. אמר [שם כח, יג] אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך, ולא לעשו, ולמען הקים אלו־הדברים הוא כורת עמך הברית:

**פסוק יג**

**ולא אתכם לבדכם**. כלומר: לא מיבעיא שהוא רוצה שתהיו כולכם בברית, כי אף רוצה הוא שתקבלו הברית עליכם ועל זרעכם ועל כל הנלוים עליכם, אפילו הגרים שעתידין להתגייר, וזה:

**פסוק יד**

**אשר איננו פה עמנו היום**. שעתידין להלוך ולהתגייר, ואתם תקבלו על ידם הברית שיהא על־שאינם־העומדים כעל־העומדים, ורבותינו אמרו (נדרים כה, א) לא אתכם לבדכם: שאמר משה להם: לא על־דעתכם אני משביע אתכם, אלא על דעת המקום ועל דעתי:

**פסוק טו**

**כי אתם ידעתם את אשר ישבנו בארץ מצרים**. ואעפ"י שכבר מתו יוצאי־מצרים מכל־מקום לא נגזרה הגזרה על פחות מבן־עשרים, ולא על יתר מבן ששים, ויש שיצאו, בני שמנה־עשרה ובני תשע־עשרה וראו העניין:

**ואת אשר עברנו בקרב הגוים אשר עברתם**. בגבול עמון ומואב ואדום ומדין, וראו אף אותם שנולדו במדבר עניינם:

**פסוק טז**

**ותראו את שקוציהם ואת גלוליהם עץ ואבן**. שהם־עצמן חושבין (חשובים?) כגללים, שעושין פסל של עץ או של אבן, וכשהוא חדש עובדו, וכשהוא מטושטש משקצו וזורקו בגלל ובטיט־חוצות וכשאין עושה לו מה שהוא רוצה, הוא מקללו ומחרפו, כדכתיב (ישעיה ח, כא) והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו ובאלהיו, כשמקלל אחרים אומר: הוי כאלוהו שאינו יכול לעזור לו, כמו (בראשית מח, כ) בך יברך ישראל וגו' שאינו אומר: וקלל את מלכו ואלוהו:

**כסף וזהב אשר עמהם**. כשעושה תמונה של כסף וזהב, לאחר שיעבוד אותה שנה או שנתים אומר: אין זו מועלת כלום אעשה לי אחרת, ושובר ושוחק, ושם הכסף והזהב עמו, מפני שדמיו יקרים. ויש לפרש: שאותה של כסף־וזהב שם עמו ואצלו, כי ירא פן תגנוב, כי אינה יכולה לשמור עצמה אפילו מן העכברים וראיתם שעיבד־זה ומניחו, ועובד אחר, ואין עליהם שום מרות, אלא מי שרוצה עובד ומי־שרוצה מניח כל מה שליבם חפץ, ודבקים בגזל וגנבה וזימה ועריות וכל שלבם חפץ עושים, וזהו דבר שבלבו של־אדם אומר שיעשה כל שרירות־לבו, ולכך צריך שתקבלו כולכם את הברית, הקללות והשבועות, שתעמדו במסורת־הברית:

**פסוק יז**

**פן יש בכם איש או אשה אשר לבבו פונה היום מעם ה' אלהינו ללכת לעבוד את אלהי הגוים**. שאין מבחינים בין טוב לרע, ואץ ממחין בידו מלעשות כל אשר עם לבבו, **פן יש בכם שרש פורה ראש** של מחשבה רעה שלאחר־זמן תבוא לידי־מעשה, ויפרה וירבה דבר רע ומר כראש ולענה, ולכך אני רוצה שתהיו כולכם בברית ובאלה ובשבועה, שאם יהיה אחד מכם שלא יהיה בברית:

**פסוק יח**

**והיה בשמעו את דברי האלה הזאת, והתברך בלבבו: לאמר: שלום יהיה לי כי בשרירות.** שיאמר מה לי בצער הזה, הלא לא קבלתי האלה, **שלום יהיה לי** כשאלך בשרירות־לבי, כי אני לא קבלתי־האלות הללו, **למען** שירצה ל**ספות הרוה** שירצה להוסיף ולעשות חטאים שהוא רוה ושבע מהם, שאינו תאב להם, שאין בהם יצר־הרע, כגון לבישת שעטנז וזריעת־כלאים, עם חטאים שהוא תאב **וצמא** כגון גזל ועריות, ויעשה כל מה שלבו חפץ, שהרי לא קיבל האלות והשבועה והברית, ויבא בטענה, אבל עכשיו שתבואו כולכם בברית ותקבלו האלות והשבועה עליכם, תדעו שהעובר על השבועה

**פסוק יט**

**לא יאבה ה' סלוח לו כי אז יעשן אף ה' וקנאתו**. שהתניתם־לו לומר לעמוד־בברית [וליענש] אם לא תעמודו, ומתוך כך שתקבלו הקללות לא תבואו לידי מחשבות־רעות הללו, ותעמדו בברית, שאם לא תעמדו ירבצו בכם כל הקללות שקבלתם:

**הכתובה בספר־הזה ומחה ה' את שמו**. של עובד־ע"ז:

**מתחת־השמים**. שלא יהא לו נין ושריד במגוריו:

**והבדילו ה' לרעה**. הוא סבור להבדל משאר־ישראל לעשות חפצי־לבו, והוא יבדל לרעה־לו לקבל קללות ופורעניות:

**פסוק כא**

**ואמר הדור־האחרון**. כלומר: מתוך־שתקבלו־הברית אם לא תעמדו עליו, יצדיקו הדורות הבאים את דינו של הקב"ה, שכשישאל אדם:

**פסוק כג**

**על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת**, ועל מה כעס כל־כך,

**ומה חרי האף הגדול הזה**. שיראו אותה שרופה בגפרית ומלח, שכל מקום שגפרית נופל [יפול] מלח עמו, כדכתיב [בראשי' יט, כד] וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש, וכתיב באשתו של לוט [שם פסוק כ"ו] ותהי נציב מלח, שמלח נפל עליה, וכשיראה שרופה בגפרית ומלח יתמהו עליה שאינה מעלה עשבים, ואין בה שום טובה, וכל האומות עובדים ע"ז לא בא עליהם כך, ואינם בגלות:

**פסוק כד**

(כד-כה) **ואמרו**. והשיבו אותם: בדין עשה להם כך, כי הם באו בברית עם הקב"ה ואחר־כך **עזבו בריתו** ולא־עמדו בשבועתו, וקבלו הקללות מדעתם־ומרצונם, ועברו על הברית, ובאו עליהם הקללות, ויצדיקו דינו של הקב"ה, וזהו דינו, ויאמרו כי הם הלכו ועבדו **אלהים־אחרים** שקבלו־עליהם שלא לעבוד, ולכך חרה־להקב"ה והגלם ונתשם מעל אדמתם בפשיעתם, כי ה' הצדיק, אבל שאר האומות לא קבלו הברית:

"**תורה**" לשון נקבה, וכשהוא מדבר עליה כתיב "זאת" וכדקאי א'ספר קאמר: "הזה". – שהניחו את הקב"ה, שנוראותיו ונפלאותיו וגדולתו וגבורתו ידועה לכל עבדיו [והלכו לעבוד] אלהות אשר לא הכירו ולא ידעו בהם שום מעלות,

**ולא חלק להם**. לעבדם, אלא לכל העמים יחד להשתמש בהם, והם עובדים את העמים ומאירים להם, כדכתיב (דברים ד, יט) וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבים כל צבא השמים אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים" להאיר להם (מגילה ט, ב) וכן הכסף והזהב להשתמש בהם נבראו ולשמשם, והם השתחוו להם ושמשו אותם, וגם אינם חלק שלהם, כי אני חלקם, [כדכתיב: תהלים טז, ה] ה' מנת חלקי וכוסי ואומר (איכה ג, כד) חלקי ה' אמרה נפשי, והם עזבו אותי:

**פסוק כח**

**הנסתרות לה' אלהינו**. לפי שכתוב (כ) והבדילו ה' לרעה, ואחר כך (כא) ואמר הדור האחרון, דמשמע דכל הארץ לוקה על ידי איש אחד או אשה אחת או שבט אחד או משפחה אחת – אמר לך הכתוב: "אם נסתרות הן מה שעושה איש ואשה, לה' אלהינו הוא, והוא יפרע לעושי־הרעה כרעתו, ולא יענשו ישראל עליו, אלא הוא ימות ברשעו:

**והנגלות לנו ולבנינו עד**. שאם יעשו העבירה בגלוי אז העונש עלינו ועל בנינו אם לא נתבע ונבער הרע מקרבינו, ורבותינו אמרו [סנהדרין מג, סע"ב, ובמד"ר ג, יג. וספרי בהעלותך: ס"ט] למה נקוד על לנו ולבנינו ועל **ע** שב'עד, לומר: שלא ענש על הנסתרות עד שעברו את הירדן, דהכי משמע קרא: "הנסתרות לה' אלהינו" שאין מכיר בהם אלא ה' אלהינו, והנגלות לנו ולבנינו, כלומר: הכל עלינו; ואיכא לפרש־נמי כדפרישית לעיל, שאין לנו בנסתרות כלום, ונקוד על: לנו ולבנינו ועל ע' שבעד שהם **י"א** אותיות, ללמדינו שיש חילוק בנסתרות פעמים שהוא בפירוש שנוי שישראל נענשים על הנסתרות משעברו, והאי דלא עשה הנקודות על **הויה אלדינו** משום שהיה נראה כמוחק את השם, ולפיכך לא נענשו על **ד**' חרמות [ר' בגמ' **ה**' ובירושלמי סנהדרין ו, ג (כ–ב) ובבר"ר פה, יד: ארבעה] שעבר עכן במדבר, שהודה עליהם, שאמר (יהושע ז, כ) כזאת וכזאת עשיתי, אבל על אותו שעבר ביריחו משעברו, נענש, וכגון שהיה להם לדקדק שלא יקח אדם

משלל העיר כלל, או שהיה להם שלא להחרים, שהם פשעו קצת, אבל אם לא פשעו כלל ח"ו, לא יענשו לעולם, ור' נחמיה אמר לא יענשו על הנסתרות לעולם מפני דקדוק מעט כזה, ולא נענשו אלא מפני שידעו בניו ובני־ביתו, והנקודה על **לנו ולבנינו** דוקא, וא'נגלות חילק, שלא נענשו על הנגלות עד שעברו. ונקודה על – **ע**' משמע **ע**בירה לדברי ר' נחמיה, לומר: דיש חלוק בין קודם **ע**בירה לאחר־עבירה:

## פרק ל

**פסוק א**

**והיה כי יבאו אליך כל הדברים האלה הברכה והקללה**. הברכה בדורות הכשרים ששומרים המצות, כגון בימי יהושע, כדכתיב (יהושע כד, לא) ויעבד ישראל את ה' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי־יהושע, ובימי־שמואל דכתיב [שמ"א ז, ב] וינהו כל בית־ישראל אחרי ה', ובימי השופטים הכשרים, ובימי דוד ושלמה, וכיוצא בהם: והקללה: בימי ירבעם ואחאב ואמון ויהויכין וכיוצא־בהם:

**והשבות אל לבבך**. את הדברים הללו שאני אומר לך:

**בכל הגוים**. בגלות שתהיה שם, ותתן לבבך ודאי שקבלת־הברית ולא־עמדת בו:

**פסוק ב**

**ושבת**. ותעשה תשובה:

**פסוק ג**

**ושב ה"א את שבותך** מגלות בבל:

**ושב וקבצך** מגלות הגדול והארוך הזה שאנו מפוזרים בו בכל העולם ורבותינו דרשו מכאן שהקב"ה צר בצרתם של ישראל כדכתיב (ישעיה סג ט) בכל צרתם לו צר וכשהם שבים כאילו הוא שב דכתיב ושב ה' ולא כתיב וישיב ה' ואע"ג שכתוב גבי אומות העולם (ירמיה מט ו) ואחרי כן אשיב את שבות בני עמון מכל מקום לא כתיב ושב ה' כי הכא:

**פסוק ו**

**ומל ה' אלהיך את לבבך**. בא לטהר מסייעין אותו (שבת קד, א. יומא לח) שיחזיק התשובה בידכם:

**פסוק ז**

**על אויביך ועל שונאיך**. ותקח נקמתך מהם אשר **רדפוך**. כי אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה [ל' זכריה א, טו] והוסיפו רעות על־ישראל, כדכתיב:

**פסוק ט**

**כי ישוב ה'**. "כי"־זה כמו "דהא" ישוב ה' לשוש עליך לטוב, וכן: "**כי**" של אחריו:

**פסוק י**

**כי תשמע בקול ה'**. דהא תשמע בקול ה', שאין ספק בדבר, דודאי יהיה הדבר הזה, ונבואה היא:

**הכתובה בספר־התורה הזה**. הכתובה קאי אתורה ו'הזה' קאי אספר:

**פסוק יא**

**לא נפלאת היא ממך**. דבר שאין אדם יכול לעשותו, אלא בטורח ובעמל קורא "רחוק" שדבר רחוק הוא:

**לא בשמים היא**. שאין הקב"ה מצוה לכם דבר שאין אדם יכול לקיים אלא אם־כן עולה לשמים, וזהו דבר נפלא:

**פסוק יג**

**ולא מעבר לים היא**. שאין אדם יכול לקיים אלא אם כן עובר את הים, וזהו דבר **רחוק**, אבל יכול להיות –

**פסוק יד**

**בפיך ובלבבך לעשותו**. פה בלא לב אינו כלום, דאחר כוונת־הלב הן הן הדברים, דכל העושה מצוה ואין לבו לשמים, אינו כלום, כדכתיב (קהלת ד, ד) "ואת כל כשרון־המעשה כי־היא קנאת־איש־מרעהו". ואין הכשרון לשמים, גם (זה?) הוא ולב, בלא־פה זו־היא מחשבה שאינה באה לידי מעשה, ואינו כל־כך:

**פסוק טו**

**את החיים ואת הטוב**. אם תרצה יהיו לך חיים ארוכים וטובים, שתהיה בריא וחזק, ויהי' לך עושר וכבוד ובנים ובני־בנים:

**ואת המות ואת הרע**. מעט ורעים יהיו ימיך. שתהיה באותן מיעוט־ימים ידוע־חולי ומכאוב, דל ורש ושכול, ועתה מפרש כיצד:

**פסוק טז**

**אשר אנכי מצוך היום לאהבה – וחיית ורבית**. שתרבה לחיות:

**וברכך ה' אלהיך** בכל מיני־ברכה, וזהו הטוב:

**פסוק יח**

**הגדתי לכם היום כי אבד תאבדון**. להיות קצרי־ימים, **ולא תאריכון ימים על האדמה**. שתהיו שבויים ועשוקים ורצוצים, וזהו הרע:

**פסוק יט**

**העידותי בכם היום את השמים ואת הארץ**. יש־לפרש: פמליא של־מעלה ופמלייא של־מטה, ועיקר הפשט: השמים והארץ הם יעידו עליכם, וידם תהיה בכם בראשונה הן לטוב הן לחילוף, כדכתיב [לעיל יז, ז] יד העדים תהיה בו בראשונה, אם תעשו טובה

יעידו: "ונתנה הארץ את פריה" והשמים יתנו טלם וגשמיהם בעתם, ואם רע ועצר את השמים ולא־יהיה מטר, והאדמה לא תתן את יבולה, אפילו מה שמובילין לה [ספרי עקב יא, יז סימן: מג]:

**ובחרת בחיים**. אני נותן לך עצה הוגנת לך, אף על פי שדבר פשוט הוא לבחור בחיים, אני אלמדך דרך־החיים,

**פסוק כ**

**לאהבה את ה' אלהיך ולדבקה בו כי הוא חייך**. וזהו דרך־החיים, כי ה'־אלהיך מלמדך להועיל (ישעיה מח, יז):

## פרק לא

**פסוק א**

**וילך משה וידבר את הדברים האלה**. בתחלת הספר אמר: "אלה הדברים אשר דבר משה אל כל ישראל" וסיפר לנו כל הדברים, ועתה אומר שהולך משם ואמר לישראל אלו הדברים, וגם אמר להם:

**פסוק ב**

**בן מאה ועשרים שנה אנכי היום, ולא אוכל עוד לצאת ולבוא** כי זקנתי, זהו פשוטו, ואף הקב"ה אמר לי **לא תעבור**, ואתם אין־אתם מפסידין בכך כלום. כי

**פסוק ג**

**ה' אלהיך הוא עובר** ואין דבר כמותו, ויש לפרש: **לא אוכל עוד לצאת ולבא** לפי שהקב"ה אמר אלי "אל תעבור" ולא משום חולשות:

**יהושע הוא עובר לפניך**. ועל ידו יודיעכם רצונו:

**כאשר דבר ה'**. [לעיל יח יח] נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך, וכתיב (במדבר כז, יח) קח לך את יהושע בן נון איש אשר רוח בו

**פסוק ד**

**כאשר עשה לסיחון ולעוג**. כמו שהצילך בימיי על סיחון ועל עוג, כך יצילך על מלכי עבר־הירדן אחרי־מותי:

**פסוק ה**

**אשר צויתי אתכם**. א) לא תחיה כל נשמה, ב) לא תכרות להם ברית, ג) לא תתחתן בם, ד) מזבחותיהם תתוצון, ה) ואשריהם תגדעון, ו) מצבותם תשברון ז) ואבדתם את שמם מן המקום ההוא:

**פסוק ז**

**כי אתה תבוא את העם־הזה**. עם העם תבוא, כלומר: זקנים שבדור, על פיהם ובעצתם תעשה, ותתנהג במדת־ענוה, כי משה היה עניו מאד, וצוה ליהושע להתנהג במדת־ענוה,

אבל הקב"ה אמר לקמן [פסוק כג] כי אתה תביא אתה תהיה המוציא והמביא, ועל פיך ישק כל עמי, דבר־אחד לדור ואין שני דברים לדור, כשיש שני דברים, מה שרוצה זה לא רוצה זה, והוי לה קידרא דבי־שותפי:

**פסוק ח**

**לא ירפך ולא יעזבך**. אני עוזב אותך שאני מן בני־אדם, ויש קץ לימי, אבל הקב"ה לא־ירפך ולא יעזבך כל זמן שתעבדנו ותדבק בו:

**פסוק ט**

**ויתנה אל הכהנים בני־לוי הנושאים את ארון ברית ה'**. שהרי הספר תורה נתון בצד הארון, או בתוכו בצדו, או בדף הבולט ממנו, למר כדאית־ליה ולמר כדאית־ליה, ופלוגתא בבבא־בתרא [יד, א, ב] בין ר' מאיר ור' יהודה. ונתנו לכהנים שישאו אותו עם הארון ואעפ"י שהלוים היו נושאים את הארון, ולא הכהנים, אחר פטירתו של משה בסמוך נשאוהו הכהנים, בשעה שעברו את הירדן, דכתיב ביהושוע [ג, ג] כראותכם את ארון ברית־ה' אלהיכם והכהנים הלוים נושאים אותו, וכתיב [שם ג, ח] ואתה תצוה את הכהנים נושאי ארון־הברית:

**ואל כל זקני־ישראל**. ואל החכמים ובעלי־ההוראה, ואל הכהנים, כי עליהם להורות דברי התורה, דכתיב [לעיל יז, ט] ובאת אל הכהנים הלוים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, גבי זקן־ממרה וכתיב (מלאכי ב, ז) כי שפתי־כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו:

**פסוק י**

**במועד שנת השמטה**: **בחג־הסכות**: **בבוא כל ישראל**. בשמיטה באים כל ישראל לרגל, לפי שאינם חורשים וזורעים ואין להם פירות בשדה לשמור, ואין להם לקצור ולא לבצור, ויבואו כולם, שהם פנויים, וישמעו את התורה:

**פסוק יא**

**תקרא את התורה**. ליהושע היה מצוה, ולכך המלך קורא אותה:

**באזניהם**. קריאה הנשמעת לאזנים, שיהא מפרש ומתרגם אותה באר־היטב:

**פסוק יב**

**והנשים והטף**. טף קורא לפי הפשט בני־ארבעה־עשרה ובן חמש־עשרה, שהם מבינים מה שאומר להם, דכיון שאינם בני־עשרים טף קורא להם, ורבותינו פירשו [חגיגה ג, א. מכילתא בא: יג, ב. פ' **טז**, אבדר"ן יח, ב. תוספתא – סוטה ז, ו] שהקטנים אפילו [המוטלין] בעריסה מביאין, וליתן שכר למביאיהן:

**פסוק יג**

**אשר לא ידעו**. ולא ראו הנסים והנפלאות אשר עשה הקב"ה עמכם, **ילמדו** מתור הקריאה הלזו:

**פסוק יד**

**הן קרבו ימיך**. דדשו רבותינו (מו"ק כח, א) "הן" אחת, שכן בלשון יוני קורין לאחת "הינא", קרבו: תרי, ימיך: תרי הרי חמשה, ואמרו כי השוכב חמשה ימים ומת זו־היא מיתת כל אדם, אבל אם שכב יותר זו היא מיתת־יסורין, ואם שכב פחות, זו־היא מיתת חטופה, אם לא הגיע לגבורות, אבל אם הגיע לגבורות ומת, אפילו פתאום זו־היא מיתת־נשיקה, כך מפורש במועד־קטן [שם]:

**פסוק טז**

**הנך שוכב עם אבותיך וקם**. והוא מן התיבות שאין להם הכרע (יומא נב, א) דאיכא־לפרש: הנך שוכב וקם, שאתה עתיד לקום, וזה רמז לתחיית־המתים מן התורה, ופשטיה: "**וקם העם הזה וזנה**" כדמפרש ואזיל:

**פסוק יז**

**והסתרתי פני מהם**. זהו דרך חיבה, כאדם שחטא לו בנו ואמר לרבו להלקותו, והוא אינו יכול לראות במכות בנו, מפני שמרחם עליו, ומסתיר פניו:

**רעות רבות וצרות**. רעות שנעשו צרות זו לזו, כגון זיבורא ועקרבא [חגיגה ה, סע"א] שמים צוננים יפים למי שעקצו זיבורא' וחמין לעקרבא, וחילופא סכנות־נפשות, ואם עקצו אותו זיבורא ועקרבא, ירא לבוא בצונן להרפא מן הזיבורא מפני שהיא סכנה לעקיצת־העקרב, ולא בחמין מפני עקיצת זיבורא, ואינו יודע מה לעשות, וכן צרות־ישראל־בגלות, כשגוי מיצר לו ירא לקבל עליו פן ישנאנו, ואם לא יקבל עליו ירגיל לעשות לו כך:

**הלא על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה**. על שחטאתי וגרמתי שנסתלקה שכינה ממני, באו עלי הצרות:

**פסוק יח**

**ואנכי הסתר אסתיר פני**. שלא לשמוע ממנו כמו שלא רצו לשמוע מצותי ותוכחתי, וזה רמז לקץ הכתוב בדניאל, דכתיב [יב, יב] אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות ושלשים וחמש **והסתר אסתיר** בגימטרי' אלף שלש מאות ושלשים ושש, והכי קאמר: אשרי המחכה וסוף אלף שלוש מאות ושלשים־וחמש שהוא תחלת אלף שלש־מאות שלשים ושש אי־נמי **א**' של אסתיר אינה אלא לשימוש בעלמא, ואינה מן המניין, והוו להו אלף שלש־מאות שלשים־וחמש, הרי שנרמז קץ של ביאת־המשיח בוהיה־כי־תבא, כדפרישית בקרא: כאשר שש וגו' וכאן רמז הזמן האחר, שבו ישראל יהיו כובשין כל העולם, ולכך כתיב בו (דניאל יב, יב) "אשרי", ור' עובדיה ז"ל פירש: מועד מועדים וחצי־מועד, לזה הזמן האחרון, ופירש מועד־הראשון זמן כמו שפירשתי אני

בוהיה־כי־תבא, ומועדים האחר: משיצאו ממצרים עד שנבנה הבית, והם ארבע־מאות ושמונים, והשני כמו שעמד, והם ארבע־מאות ועשר, ואין שני הזמנים שוין, ושניהם: שמונה מאות ותשעים, "וחצי־מועד" חצי שני מועדים הללו דהיינו ארבע מאות ארבעים וחמש, צרפיהו עם שמונה מאות ותשעים הרי אלף שלש מאות ושלשים וחמש, ונראה לי שזה הקץ נרמז באלפ"א־בי"ת **דתשר"ק צפע"ס נמל"ך**, תשר"ק חן אלף ו'צפע"ס הן שלש מאות, והוא עשר שנים אחר ביאת המשיח שיבא לאלף־מאתים **וצ'** ואז יהיה **נמלך** ויחשב **מלך**, **יטח"ז** הם שלשים וארבע הרי אלף שלש־מאות שלשים וארבעה, והיינו אשרי המחכה לימים אלף שלש מאות שלשים וחמש, כלומר: לתחלת שנת חמש, דהיינו אלף שלש־מאות שלשים וארבע. והדר **והד"ג ב"א**, ו"הדג"־בא לויתן לעשות סעודה לצדיקים:

**פסוק יט**

**כתבו לכם את השירה־הזאת**. שיתף את יהושע עם משה־רבו:

**שימה בפיהם** שתהא תדירה וסדורה בפיהם, כמו [שמ"ב יג, לב] כי על פי אבשלום היתה שומה מיום ענותו את תמר אחותו:

**למען תהיה לי השירה־הזאת לעד**. כשיהיו בגלות תעיד שאני עמדתי בשבועתי והם פשעו:

**פסוק כ**

**שאכל ושבע ודשן**, ומתוך כך נתייהר, ולא רצה לקבל עול מצותי, אלא פנה אל האלילים אחרים, (שבת קלח, ב) למלאות תאותו, וגלה באשמתו, ואני בדין עשיתי::

**פסוק כא**

**כי לא תשכח מפי זרעו**. בכאן הבטיחם שלא תשכח התורה מישראל:

**פסוק כג**

**ויצו את יהושע**. הקב"ה, אלעיל קאי:

**פסוק כד**

**ויהי ככלות משה. לכתוב את דברי־התורה**. המצות קורא "התורה" שהוא לשון יסוד והוראה:

**פסוק כה**

**את הלוים נושאי ארון־ברית־ה'**. שהיו נושאים תדיר את הארון, וצוה היכן ישימו אותו, אבל לעיל דיבר על־שעה [שיעברו] את הירדן, שנשאוהו הכהנים, ולהם ניתנה להורות, וללוים לתת לו מקום לנשאו תדיר:

**פסוק כו**

**והיה בכם לעד**. כשתגלו יראו כל העולם שהעיד הקב"ה בכם, ועמד־עמכם באמונתו ואתם פשעתם:

**פסוק כז**

**כי אנכי ידעתי**. יודע אני שאתם צריכים עדות מתוך שאתם עתידים לעבור על מצוות הקב"ה:

**ואת ערפך הקשה** לכופו לקבל עול־שמים:

**פסוק כח**

**הקהילו אלי**. לפי הפשט על־ידי חצוצרות, אבל רבותינו אמרו [בר"ר צו, ג. במד"ר טו, טו, מ"ת בהעלותך (י)] שכבר נגנזו [בחייו] כי החצוצרות לא היו ראויים להקהיל אלא במדבר שהיו כולם במחנה אחת, אבל משנתפזרו ישראל לעריהם לא יועילו חצוצרות להקהיל:

**ואעידה בם את השמים ואת הארץ**. הוא היה סיפור־דברים שסיפר וסידר באלה־הדברים איך היה:

**פסוק כט**

**אחרי מותי כי השחת תשחיתון**. לא בסמוך אלא לאחר זמן ד"אחרי" מופלג, כי כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע עבדו את ה':

**פסוק ל**

**את דברי השירה**. "האזינו" כי שם כתב איך הספיק להם צרכם במדבר, ובארץ ישראל, ואיך חטאו וגלו, ואיך עתידין להגאל בימות המשיח:

## פרק לב

**פסוק א**

**האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ**. דרך ארץ הוא שאמ' לאותו שרחוק ממנו לשון האזינה שיטה אוזן לשמוע לפי שהוא רחוק אבל לקרוב אינו צריך לומ' האזינה אלא שישמע. ולפיכך שהיפך ישעיה ואמ' שמעו שמים והאזיני ארץ כי ה' דיבר. ולפי שהקב' מדבר ששכינתו בשמים והם קרובים אמר לשון שמיעה לשמים ולארץ שהיא רחוקה לשון האזינה:

**פסוק ב**

**יערף כמטר לקחי**. יטיף. כמו ושחקים ירעפו טל. והזכיר כאן ארבע רוחות העולם. יערף כמטר זוהי רוח מערבי שבא מערפו של עולם ודרכו להביא מטר:

**תזל כטל**. זהו רוח צפונית שהיא נוחה כטל:

**כשעירים**. זהו רוח דרומית שמשתערת בשעירים:

**כרביבים**. זהו רוח מזרחית שמרבה זרעים ומגדל צמחים. ולפיכך מדבר לשמים ולארץ תחילה שהם עדים ואמר לעדים שישמעו הדברים:

**פסוק ג**

**כי שם ה' אקרא**. ואספר שבחו. ואתם ארב' רוחות עולם ושמים וארץ **הבו גודל לאלהינו**. שאתם בריותיו ובכם ניכר כחו וגדולתו. וצריכים אתם ליתן לו גודל ושבח על קריאת שמו והתורה שבה אתם מקיימים. וכשם שאתם מועילין לעולם כך ליקוחי ואמרתי נותנת חיים לעולם. וכשם שהמטר צריך לעולם ואין העולם מתקיים בלא מטר כך אין העולם מתקיים בלא תורה. דכתי' אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמ'. ושמים וארץ וארבע רוחות ממונים ליפרע מעוברי התורה להעציר ממטר ומפירות ולהמטיר עליהם אש וגופרית ולהביא ברכה ועושר למקיימיה. וזהו גידול שאתם נותנים לו. שאתם פורעים ממכעיסיו ונתנין שכר לעובדיו. ורבותינו דרשו מכאן בששומע הזכרת הש' צריך שיאמר ברוך שם כבוד מלכותו:

**פסוק ד**

**הצור תמים**. כלומ' דין הוא שתתנו לו גודל כי הוא צור ותקיף וחזק וכל יכול הוא. והוא מכלכל דבריו במשפט. ועושה פעולתו בתמימותיו. ואינו מראה כחו להעביר מחרץ המשפט עם בריותיו אלא צדיק לעוברי רצונו שמצדיק משלו ואינו רוצה ליקח כל דינו. ודא"כ לא יוכלו להתקיים:

**וישר הוא**. לעושי רצונו שאינו מעכב משכרם כלום. ולפי שרוצה לספר איך לקח נקמה מישראל ואחר כך יקח מהאומות שישעבדו בהם הצדיק תחלה את הדין שהכל במשפט ובצדק בלא עול:

**פסוק ה**

**שחת לו לא**. אם שיחת את ישראל והגלם לו לא. כלומ' מדעתו ומרצונו לא כלומ' אינו. כמו כי לא ענה מלכו ויגה בני איש:

**בניו מומם**. בניו גרמו להם מומם:

**דור עיקש ופתלתל**. מפני שהם דור עיקש ופתלתול בא להם. ויש לפר' **שיחת לו לא**. ההשחתה שהם עושים שהם משחתים דרכם אינה שלו שאינו נפסד בכך כלום אלא לבניו הוא מום:

**פסוק ו**

**הלה' תגמלו זאת**. הזה גמול שתגמלו להק' על כל שטובות שעשה. וכי ראוי גמול רע למי שעשה טובה. אפי' לא היה בידו ליפרע מכם לא היה לכם להכעיסו מפני הטובות שגמל לכם. כמוה כגמול ידיו עשותם. כל שכן לו שיש לכם להשים לב שבידו ליפרע מכם:

**עם נבל**. כמו נבול תבול. לשון יגיעה. דמתרגמינן מילאה תילאי. והוא שם דבר. עם שיגעו בו להחזירן למוטב והוכיחו אות' כמה פעמים:
**ולא חכם**. פעל ולא החכים. ומה שהוא כולו קמץ מפני האתנחת'. ועל עניין זה תירג' אונקלו' ולא חכימו. ויש לפרש ולא חכם עדיין אינו חכם, אי נמי נבל ממש:
**הלא הוא**. כבר פיר' כדין כל הלא שבתורה שינון והה' תמוהה:
**קנך**. פ' רש"י לשון קניין ולשון קן. כמו ושים בסלע קנך, לשון תיקון. כמו קן קולמוסא וקן מגילתא דגיטין:
**הוא עשך ויכוננך**. לשון תיקון וכן ורבותי' פירשו שברא באדם כווניות כווניו':

**פסוק ז**
**זכור ימות עולם**. עתה מזכיר והולך החסדים שעשה הק' עם ישראל:
**בינו שנות דור ודור וגו'**. כי קודם שהיו ישראל בעולם הייתי מתקן להם מקום:

**פסוק ח**
**בהנחל עליון גוים**. שהנחיל לכל אומה ואומה נחלתו:
**בהפרידו בני אדם**. בדור הפלגה שהפרידם והלך כל אחד למקומו ולנחלתו. כדכת' ויפץ ה' [אתם משם] על פני כל הארץ:
**יצב גבולות עמים למספר בני ישראל**. בירר נחלה לשנים עשר שבטים שעדיין לא נולדו השבטים. והציב גבולות עמים. שמסר לשנים עשר בני כנען ארץ ישראל שהם עבדי בני שם. ולא רצה להנחילה לשאר אומות שלא יערערו עליה אלא מסרה לעבדיה בני כנען שאינם יכולים לערער עליה כלום דמה שקנה עבד קנה רבו. ושמרו אותה עד שבאו אדוניהם ונטלום מידם. כי בני כנען עבדים לבני שם. דכתי' ברוך ה' אלהי שם ויהי כנען עבד למו. לשם ולזרעו. וכתי' יפת אלהי' ליפת [וגו'] ויהי כנען עבד למו לעולם. כשהוא מזכיר שם אומ' ויהי כנען עבד. לפי שהם עבדים לבני שם. ובני כנען שנים עשר היו. כדכתי' וכנען ילד את צידון בכורו ואת חת [ואת היבוסי] ואת האמו' ואת הגרג' וא' החי' ואת הער' ואת הסיני ואת הארודי וא' הצמ' ואת החמ' והם י"א. ואחר נפוצו משפחות הכנעני. שאחת מן המשפחות נחלקו לשנים ויצאו מהם הפריזי שאינו מנוי כאן. הרי י"ב. והם למספ' בני ישראל. ולכך התקין נחלתם:

**פסוק ט**
**כי חלק [ה'] עמו**. מכל אומות לקחם לחלקו:
**יעקב חבל נחלתו**. כפל מלה. לפי שדרך לחלוק קרקע על ידי חבלים שמודד לה מאה חבלם ולזה מאה חבלים קודם הנחלה חבל. כדכתי' ויפלו חבלי מנשה עשרה. וכתי' וימדד שני חבלים להמית. כי דרך למדוד בחבלים:

**פסוק י**

**ימצאהו**. כמו ימציאהו. שהמציא להם במדבר כל צרכם מן ושליו ובאר. ושמלתם לא בלתה רגלם לא בצקה באותו תוהו ושממון:

**וילל**. לשון יללה. שאין שם רק תנינים ובנות יענה שסופדין ומיללין שם. וכן תירג' אונקלוס סיפק צרכיהן:

**יסובבנהו**. בסוכות עננים:

**יבוננהו**. לשון בניין ותבונה. שנתן להם התורה החכמה והתבונה ובנה משכנו בתוכם:

**כאישון עינו**. אישון העור שעל גבי העין שנוצר עינו שכל הבא ליגע בעין הוא סותם כנגדו כשאדם ישן הוא נופל על העין ושומרו. ועל השינה נקרא אישון ועל שהוא מחשיך את העין כשהוא נופל עליו. כמו באישון לילה ואפלה. וכמו שהאישון שוקד על העין לשומרו כך הק' שומר ישראל. וכן כאישון בת עין. כאישון שומר בת:

**פסוק יא**

**כנשר יעיר קנו**. שהנשר רוצה לטלטל גוזליו ממקום למקום אינו נושאם כי אם על כנפיו שאינו ירא שעוף יעוף עליו ולכך כשהוא רוצה לנשאם מעירן ומעמידן על רגליהן כדי שיקפצו על כנפיו:

**על גוזליו ירחף**. ומעופף אצלם עליהם סמוך להם. כמו נצבים עליו. כדי שיקפצו. וכשהוא קופץ פורש כנפיו ומקבלו ולוקחו ונשאו ואז אינו ירא לא מחץ הבא לו מלמטה ולא מעוף שיבא לו מלמעלה. שהוא מגביה ליעוף יותר מכולם. ונושא כל אפרוחים יחד על כנפיו. אבל שאר עופות נושאין גוזלים בין רגליהם ויש לירא מן החיצים. וגם אינו נושא אלא אחד אחד ויש לירא מן הנשארים בקן. ואומ' **כנשר יעיר קנו**. ואין גוזליו יריאים כלום מכל צד:

**פסוק יב**

כן **ה'** בטח **בדד ינחנו**. ינהגו. כמו לך נחה את העם. שהיה עמוד ענן לאחריהם כשהיו באים מצרים אחריהם. ועמוד אש לפניהם והמים להם חומה מימינם ומשמאלם לא היו יריאים משום צד כלום. וכן הוא או' ואשא אתכם על כנפי נשרים:

**בדד**. ולשון בטח. כי מי שהוא מתפחד איני יושב בדד אלא הולך לחבורת אנשים. אבל מי שהוא בטח אינו צריך חבורה ויושב בדד. וכן הוא אומ' [וישכן ישראל] בטח בדד עין יעקב:

ויש לפר' **ה'** **בדד** כלומ' ה' לבדו:

**פסוק יג**

**ירכיבהו על במותי ארץ**. שהשליטו על שדי הארץ שהם גבוהים כבמות ועל מבצריהם. כמו ואתה על במותימו תדרוך:

**ויאכל תנובות שדי**. מאחר שבאו לארץ אכלו תנובות שדה. כדכתי' וישבות המן ממחרת באכלם מעבור הארץ. כיון שבאו לארץ לא רצה להאכילם מן שלא יתרשלו לכבוש את הארץ. אבל כיון שפסק להם המן התחזקו לכבוש הארץ שיהא להם מאכל ובתים מלאכים כל טוב. לטובתם נתכוון ולכך מונה אותם עם החסדים שעשה להם:

**ויניקהו דבש מסלע**. הדבורים עושים דבש בנקיקי הסלעים. ואף התמרים גדילים בסלעים שעושין מהם:

**ושמן מחלמיש צור**. שיהיו הזתים גדלים בסלעים ואותם שבסלעים טובים מן אותם שבבקעה לפי שהשמש זורח עליהם תדיר וממתקם. כדכתיב וממגד תבואות שמש. וכתי' במרעה טוב ארעה אותם ובהרי מרום ישראל. כי פירות שבהרים מתוקים והיינו חזקים ומשתמרים לפי שאינם גדילים על רוב מים:

**פסוק יד**

**חמאת בקר וחלב צאן**. ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן והיה מרוב עשות חלב יאכל חמאה. והכי קאמ' חמאה של בקר ושל חלב צאן. שלא יהיו רוצים לאכול כי אם שמנונית החלב:

**עם חלב כרים**. חלב מובחר. כמו ואכלו את חלב הארץ מבחר הארץ:

**עם חלב כליות חטה**. לפי שהכליות יש להם צירים וחרץ כמו חטה מדמה החטה לכליות. והיו החיטין גסין ככוליא של שור הגדול. כמו בימי שמעון הצדיק במסכ' תענית. וביחזקאל כתי' יהודה וארץ ישראל המה רכליך בחיטי מינית. שם עיר. כדכתיב עד באך מינית עשרים עיר. והיו שם חטין יפות. והגדה שהיו מונים אותם מתוך שהם גסים:

**ודם ענב**. שיהא היין אדום כדם. ויין אדום חשוב מן הלבן. כדכתי' אל תרא יין כי יתאדם:

**תשתה חמר**. עתה מדבר כאילו מדבר עם ישראל. וכן אורחיה דקרא שפעמים מדבר פה אל פה. ופעמים כאילו מדבר לאחרים עליו, כגון ימצאי' בארץ מדבר, לאחרי' עליו, ואחר כך הוא עשך ויכוננך. שמדבר עמו פה אל פה וכן **תשתה חמר** כמו חמר ומרווה. כמו כרם חמר ענו לה:

**פסוק טו**

**וישמן ישורון**. ומתוך שמנו **ויבעט**:

**ויטוש**. משל לאדם שהיה לו פרה והאכילה כרשינין עד שהיתתה שמינה ומתוך שמנה בעטה בו ברגל ואמר לה מי גרם לך שתבעט בי כרשינים שהאכלתיך:
**אלוה עשהו**. כלבייט רפייט:

**פסוק טז**
**יקניאוהו בזרים**. במי שזר אצלם. כמו שמפר' שאלהים לא ידעום:
בתועבות יכעיסוהו. שהיו עושין תועבות גדולות. כדכתי' ביחזקאל עוד תשוב תראה תועבות גדולות. כגון גזל ועריות שנ' בהן כי את כל התועבות האל:

**פסוק יז**
**יזבחו לשדים**. לדבר שדוד. סרוח ונמאס ולא אלוה. שאין בהם לא כח ולא אלהות אלוה לשון חוזק ודיין:
**חדשים מקרוב באו**. מעלם לא נקראו אלהות עד עכשיו שהם פסלום והעמידום להם לאלהות:
**אלהים לא ידעום**. לא הכירו בהם שום תועלת ולא שום כח ולא עשאום אלהות כי אם ביצר הרע ולהכעיס. כי אף הם עצמם לא ידעום באלהות אלא יודעים שאין בהם ממש. אבל יצר הרע. ור' יוסי קרא ז"ל פי' אלהם לא ידעום, בהק' נאמר וידע אלהים, כי ידעתי [את] מכאוביו, אבל הם לא ידעום בצרתם ולא עזרו להם:
**לא שערום אבותיכם**. לא פקדום אבותיכם לא היו חוששין מהם, כמו פוקד עון אבות על בנים. דמתרגמי' מסער חובי אבהן:

**פסוק יח**
**צור ילדך תשי**. צור לשון חוזק. ילדך שהוא לך לצור משעה שנולדת. אי נמי שהולידך ובראך במעי אמך וזן אותך והוא אביך, אותו **תשי**. תשכח. בשביל החדשים שאינם שוים כלום:
**ותשכח אל מחללך**. כפל מלה הוא. מחולליך שברא אותך. כמו חוללה ידו נחש ברח. וכן הן בעון חוללתי:

**פסוק יט**
**וירא ה' וינאץ**. וירא מעשים רעים שלהם וינאץ. קץ בהם **מכעס בניו ובנותיו**:

**פסוק כ**
**אסתירה פני מהם**. כתרגו' אסלק עצמי מהם ולא אעזרם:
**אראה מה אחריתם**. מאחר שאהיה מסולק מהם ואדעה מה יועילו להם אותם אלוהות שבחרו להם:
**כי דור תהפוכות המה**. בנוח להם מתהפכים לרעה ובהצר להם שבים אלי שאושיע אותם. וכן כתב בספר עזרא וישמינו ויתעדנו בטובך הגדול וימרו וימרדו בך [וגו'] ויעשו

נאצות גדולות ותתנם ביד צריהם [ויצרו להם] ובעת צרת' יצעקו אליך ואתה משמים תשמע וברחמיך הרבים תתן להם מושיעים ויושיעום. ובנוח להם ישובו לעשות רע [לפניך] ותעזבם ביד אויביהם [וירדו בהם] וישובו ויזעקוך ואתה משמים תשמע ותצילם כרחמיך עיתים רבות כלומ' פעמים הרבה:

**בנים לא אמון בם**. אין אמונתם אמונה. ואין להשען בם. כי מיד משקרי' אותה ואין עומדין בה:

**פסוק כא**

**הם קנאוני בלא אל**. במי שאינו לא אל ולא כלום, ואני אעשה להם מידה כנגד מידה שאקניאם **בלא עם**, בעם שאינו עם אלא בהמות. ורבותי' פי' כגון כשדים, דכתי בהו זה העם לא היה:

**בגוי נבל אכעיסם**. כגון בני ברכניא ובני מרטניא שהולכים ערומים בשוק שאין משוקץ ומתועב לפני הק' כמי שהולך ערום בשוק. והם מצירים לישראל וכגון אלו הנוצריים:

**פסוק כב**

**כי אש קדחה באפי**. באפי ובחמתי ובער' אש שתלהט עד שאול שלא יוכלו להמלט אפי' בשאול מפני האש ואף לא ביסוד ההרים לכסות עליהם, כדכתי' אין חושך ואין צלמות לסת' שם פועלי און. וכתי' אציעה שאול הנך וגו':

**פסוק כג**

**אספה עלימו רעות**. כלומר כל הרעות שבעולם עד שיספו הרעות שלא ישאר מין הרעה בעולם שלא אביא עליהם:

**וחיצי אכלה בם**. שלא הניח חץ שלא ירה בהם. ויכלו הרעות והם אינם כלים:

**פסוק כד**

**מזי רעב**. שדופי רעב, כמו ואמר למזא לאתונא על חד שבעה שיהא עורם ניחר ונקמט מפני זלעפות רעב:

**ולחומי רשף**. שילחמו בם גחלים ושריפה. כמו רשפיה רשפי אש. אי נמי לחומי לחמם יהיו גחלם כמו שורש רתמים לחמם:

[**וקטב**. ] קטב לשון כריתות. כמו אהי קטבך שאול. אהי הפוכה יהא כמו איה. וכן אהי מלכך אפוא. כלומ' איה הכריתו' שאמרת כרתי ברית את מות:

**מרירי**. לשון מרורות. כמו מרורת פתנים בקרבו:

**פסוק כה**

**מחוץ תשכל חרב ומחדרים** [**וגו'**]. היוצא חוץ ישכל בחרב. כמו כאשר שכלה נשים חרבך:

**ומחדרים אימה**. ומי שנשאר בחדר תבא עליו אימת מות ודבר. ולכך גם **בחור** היוצא החוץ **גם בתולה** ובעלי השיבה והיונקים והעומדים בחדרים לא ימלטו:

**פסוק כו**

**אמרתי אפאיהם**. אכלה גם הפאה. שלא אניח פיאה מהם אלא **אשביתה מאנוש זכרם**:

**פסוק כז**

**לולי כעס אויב**. שיעשה לו האויב, אגור אני יראי. כמו לא תגורו מפני איש:

**פן ינכרו צרימו**. שיתלו ההצלחה ליד הרמה בעצמם. ולכך איני רוצה לכלות' בידם שלא יתפארו עלי:

**פסוק כח**

**כי גוי אובד עצות המה**. אותו אויב שמסרתי לו בני אבודה עצתו ואין תבונה בו:

**פסוק כט**

**לו חכמו**. אילו חכמו והיה בהם חכמ':

**ישכילו זאת**. היה להם להשכיל:

**יבינו לאחריתם**. שהרי היה להם יתן לב איך אירע כן לעם זה שהיו גדולים על כל העולם והק' נפרע מכל הקמים עליהם שהכה מצרים בכל מכה בשבילם והפיל לפניהם מלכים גדולים ועם עצום ועכשיו **אחד** ממנו **ירדוף** מהם **אלף ושנים יניסו רבבה**. **אם לא כי צורם מכרם**. כמו כי ביד אשה ימכור ה' את סיסרא. על אשר דבקו במעשינו ואלהות ופסילים שלנו. ואין עוזר להם והסגירם בידינו:

**פסוק לא**

**כי לא כצורינו צורם**. יכולים הם להבין כי לא כצורינו צורם. כי כל זמן שעבדו ישראל את צורינו לא יכלו לא הם ולא צורם לישראל, שהק' עשה שפטים במצרים ובאלהיהם עשה בשביל ישראל, וגם בדגון מפני הארון. כדכת' כי כבדה ידו עלינו ועל דגון אלהינו, ועכשיו אויבינו **פלילים** עלינו ושופטים אותנו כרצונם, ומאחר שאינם יודעים לתת לב לכל אילו ידעתי כי לא יתנו הנצח והנקמה והתפאר' וגבורה כי אם לעמם לתרפותם, וזה אני אגר פן יכעיסוני בזה, כי אינם מבינים לאחריתם כלל, ועתה מפר' מה אחריתם. כי יכולים הם להבין מאחר שלקו ישר' על רוע מעלליהם שהם בניו של ק' ועם סגולתו יש להם להבין על עצמם:

**פסוק לב**

**כי מגפן סדום גפנם**. ויציץ פורענות להם:

**ומשדמות עמורה**. כמו ושדמות לא עשה אוכל. שדיהם כשדה עמורה שנפל עליהם אש גופרית וצמח פורענות יצמח להם:

**פסוק לג**

**חמת תנינים**. יהיה להם יין שישתו אותו ביין:

**וראש פתנים ואכזר**. כמו כן יהיה יינם. ראש כמו ראש ולענה:

**הלא הוא**. הפורענות שלהם:

**פסוק לד**

**כמוס עמדי**. סגור עמדי:

**חתום באוצרותי**. שאני הכנתי להם פורענות וכלימות:

**פסוק לה**

**לי נקם**. עלי לעשות הנקמה מהם:

**ושילם**. התשלום רע שלהם עלי לשלמו. ושילם כמו שם דבר כמו שילום:

**לעת תמוט רגלם**. של אומות העולם שיבא הפורענות עליהם, עלי להביאו כשיגיע העת:

**כי קרוב יום אידם**. ומזומן בידי להביאו:

**וחש עתידות למו**. ובמהירות אחיש בעתם את הפורענות העתידות לבא להם. ומתי זה?:

**פסוק לו**

**כי ידין ה' עמו**. לאחר שידין הק' את עמו ויקח נקמתו ודינו מהם:

**ועל עבדיו יתנחם** שיתנחם על מה שהרגיזו לפניו כי לקח מהם נקמתו ועשה בהם כרצונו. כי אזלה ומטה ידם של עמו:

**ואפס עצור ועזוב**. ולא יעצרו כח עוד, כמו לא עצרתי כה:

**ועזוב** שאין מי שיסייע לו. כמו עזוב תעזוב. וכמו ויעזבו את ירושלים עד החומה, שאין מחזיק בידם:

**פסוק לז**

**ואמר**. האויב:

**אי אלהימו צור חסיו בו**. אשר הם עובדים תדיר ומקריבים לפניו חלב ודם ויין לנסכים בזמן שבית המקדש קיים:

**פסוק לח**

**יקומו ויעזרכם**. נגדי כל האלהות שלכם אשר עבדתם:

**יהי עליכם סתרה**. אותו אלוה גדול שלכם:

**פסוק לט**

ואני אומר אתם אומר אי אלהימו, **ראו עתה כי אני אני הוא**. אלהימו וארא לכם גבורתי:

**ואין אלהים עמדי**. אין אלהים זולתי ואין בלעדי שאתם מצרפים אחרי' עמי לומר יקומו כאילו אחרים עמי אין אלוה אלא אני:

**אני אמית ואחיה**. בירי להמית ולהחיות למחוץ לרפאות. ואם המתי אות' אני אחיים ואם מחצתים אני ארפאם. וכשם שמחצתי אני מרפה כך מה שאני ממית אני מחיה. מכאן לתחיית המתים מן התורה:

**ואין מידי מציל** כנגד שאמרתם יקומו ויעזרוכם. כלומ' אין מי שיכול לעזור אתכם. אני אעזור אותם. אבל אתכם אין מידי מציל:

**פסוק מ**

**כי אשא אל שמים ידי**. שאשבע. כמו לא תשא את שם:

**חי אנכי לעולם**. כמו וישבע בחי העולם. לעשות בכם נקמה. כי אתם סבורים שלא אוכל לעוזרם. אני חי לעולם ובידי לנקום נקמתם בעולם הזה ולעולם הבא:

**פסוק מא**

**אם שנותי**. כמו חרב שנונה:

**אם שנותי ברק חרבי** על ישראל ולקחתי נקמתי מהם שנתתם בגלות בידכם:

**ותאחז במשפט ידי**. שעשיתי בהם משפטי ודיני:

עתה **אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם**. מה שעשו להם. כי אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה והוסיפו לבזותם ולהשתעבד בהם בלי חמלה:

**פסוק מב**

**אשכיר חצי מדם**. שונאיהם שישפכו חיצי דם האויבים לשכרון:

**וחרבי תאכל בשר**. תכלה בשר צריהם:

**מדם חלל ושביה**. של אויבים אשכיר חיצי:

**מראש פרעות אויב**. שאפרע מראש האויב ויהא ראשו פריע כמנוגע ופורענות יחול על ראשו:

**פסוק מג**

**הרנינו גוים עמו**. שישבחו הגוים את עמו של הק' ויאמרו אשרי העם שכה לו אשרי העם שה' אלהיו. שכך יש להם אחרית טוב. וכן הק' נפרע מצריהם ודם עבדיו יקום. ויקח נקמתם מכל הקמים עליהם:

**ונקם ישיב לצריו**. של עמו:

**וכפר אדמתו**. מכל חטא ועון עמו. אדמתו הוא עמו, שיכפר על עמו, ולכך אדמה מכופרת כיון שהעם מכופר, כמו למה נמות נגדך גם אנחנו גם אדמתינו, כי כשהעם מת האדמה מתה, וכשהעם מכופר ומטוהר האדמה מטוהרת ומכופרת, וזה יהיה לימות המשיח:

ויש לפר' מקראות הללו **כי גוי אובד עצות המה** על ישראל. שהיה להם לתת לב כשחוטאין איכה ירדוף אחד מן הגוים אלף מהם **אם לא כי צורם מכרם** בפשעיהם. והיה להם לחזור בתשובה לפניו, כי יודעים הם **כי לא כצורינו צורם** של גוים:

**ואויבינו פלילים**. ודיינים עלינו. והיה להם להבין כי בפשע יעקב כל זאת. והם לא עשו:

**כי מגפן סדום גפנם**. אלא מגפן סדום פורה לענה וראש, והאשכולות מרורות למו. כי **חמת תנינים** הדם יהיה להם ליין. שישתו כוס פורענות שהוא כמוס עמדי וחתום באוצרותי:

**לי נקם**. לי ליקח מהם נקמה:

**לעת תמוט רגלם**. שיגלו מארצם:

**כי קרוב יום אידם**. כדכתי' ואבדתם מהרה **כי ידין ה' עמו**. ולאחר שידין ה' עמו ויקח נקמתו מהם כמו שפי' למעלה ואזלה ומטה ידם:

**ואפס עצור ועזוב**. והאויב יתפאר בעצמו לומ' **אי אלהימו**. אז ארחם עליהם. כי לא אעשה עמהם כלה מפני כעס אויב. שאני יגור שלא יתן התפארת לו ולתרפותו כמו שפיר'. ואז אראה גבורתי על האויב ואנקום נקמת עמי ואכפר עליהם לימות המשיח:

**פסוק מד**

הוא והושע בן נון: כי לשניהם צוה הקב"ה לכותבה, דכתיב "כתבו לכם את השירה הזאת", כשאמר "קרא את יהושע והתיצבו באהל - מועד" וקרא אותו כאן "הושע", לפי שכשנעשה משרת - משה קרא אותו יהושע, כי כן [דרך] השרים והמלכים שמשנים שם - משרתיהם וקורא - לו שם כרצונו, כמו שקרא פרעה להבדיל, ליוסף: צפנת - פענח, ונבוכדנצר לדניאל: בלטשצר, ולחנניה מישאל ועזריה שדרך מישך ועבד - נגו, ועכשיו מודיע קרא: שאינו משרת, כי נעשה מלך ושב לשמו הראשון, וקראו הושע.

**פסוק מז**

כי לא דבר ריק: כי חייכם תלויין בהם. ובדבר הזה תאריכו ימים על האדמה: אם תקיימו, ואם חילוף חילוף.

**פסוק מח**

בעצם היום הזה: שנכתבה השירה.

**פסוק מט**

אשר על פני יריחו: אלא שהירדן בינתים.

**פסוק נ**

כאשר מת: באותו עונש שמת - אהרון.

**פסוק נא**

על אשר מעלתם בי: שלא פירשתם לבני - ישראל, כי אני נותן להם המים, אלא אמרתם: "המן הסלע הזה נוציא לכם מים", משמע דדבר זה אינו יכול להיות. וכשבאו המים סברו מקרה הוא, ולא הקדשתם אותי, ולכך הוצרכת להכות שני - פעמים, כי המים היו מתעכבות, על אשר לא - דברתם כהוגן. אבל מה שהכה לא נענש, שהקב"ה צוה לו להכות, דכתיב "והכית בצור", כי אני אומר כי מעשה אחד הוא כדמוכחי - קראי, כמו שפירשתי. והכי מסתברא דאי כבוד המקום בלא הכאה, מאי שנא הכא שצוה שלא להכות ומאי - שנא התם שצוה להכות.

**פסוק נב**

כי מנגד תראה את הארץ, ושמה לא תבוא: שני דברים ששאלת: "אעברה נא ואראה". "אעברה נא", לא תנתן לך, "אראה" תנתן לך, לא אשיב פניך מהכל.

חסלת האזינו

## פרק לג

**פסוק א**

וזאת הברכה: עתה פירש התוכחה שהוכיחם, כמו שצוה הקב"ה לו, כדכתיב "דבר - משה אל בני - ישראל ככל אשר צוה ה' אותו אליהם", "כתבו לכם את - השירה הזאת ולמדה" להם, כי כן צוה ה' לכתוב את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל, ושימה בפיהם: וזאת - הברכה: שבירכן כמו כן ברוח - הקודש. וזהו שנאמר: איש האלהים: פירוש: שלוחו של מקום, וכן תחילת - הספר: "דבר משה אל כל ישראל", ופירש ר' יוסי קרא שלכך קראו כאן "איש האלהים", לומר: שעל - פי הקב"ה ברכם. לפני מותו: סמוך למיתתו, דרך ארץ הוא שכשאדם בא ליפטר מחביריו שמברכם, ונותן להם שלום. וכן עשה יעקב אבינו כשבא ליפטר מבניו בירכם, וברכתם של אילו - הגדולים נבואה היא, ודברים העתידים לבא.

**פסוק ב**

ה' מסיני בא: קולו של הקב"ה לישראל, והעירם, דכתיב "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר, ויהי קולות וגו'" שעדיין היו במחנה, וכתיב "ויוצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה". וזרח משעיר למו: שמצד שעיר נראו תחילת זריחת הברקים והלפידים. הופיע מהר פארן: שיפעת הברקים גם מדרך הר - פארן באו, כדכתיב "אלוה מתימן יבא": משעיר - כדכתיב "אלוף - תימן", וכתיב "וחתו גבוריך תימן וגו'", "וקדוש מהר - פארן סלה", שמשם נתפשטו הברקים בכל העולם, וכתיב נמי "ה' בצאתך משעיר, בצעדך משדה אדום, ארץ רעשה", כי מדרך שעיר נראו הברקים ובאו לסיני ונתפשטו

בכל העולם, ורבותינו דרשו שהחזיר הקב"ה את התורה על כל האומות, ולא רצו לקבלה, ובאו ישראל וקבלוה. ואתה מרבבות קדש: שבא מן השמים רבבות מלאכי - השרת לתת תורה לישראל, דכתיב "רכב אלהים רבותים אלפי - שנאן", רבותים של אלף שנאנים דהיינו עשרים - אלף אלפי - מלאכים. המלאכים נקראו "שנאנים", לפי שאינם יריאים מן המיתה כבני - אדם, כמו "שאנן מואב מנעוריו ושוקט הוא". ורבותינו דרשו אל תקרי "שנאנים" אלא שאינן, דתמניא - עשר אלף עולמות יש להקב"ה. מימינו נתן אש - דת למו, כדכתיב "הלא כה דברי כאש נאם ה'". ואיכא למיפ': מימינו נתן להם דת מתוך האש, כמו שתירגם אונקלוס. ורבותינו דרשו דתיהם של אילו אש, כי עם קשה [ערף] הוא.

**פסוק ג**

אף חובב עמים: כלומר: אף כשאתה בא להזכיר חיבוב שאר אומות מהן, כל קדושיו בידיך: שכל הקדושים - שבהם נותנים עצמם בידיך, ומתגיירים, כלומר: אין - בהם חיבוב רק מעט - גרים שבאים מהם. אבל ישראל, כולם - תוכו לרגליך, כולם - כתתו עצמן וסבבו ההר, כדכתיב "ויתיצבו בתחתית ההר". והם תוכו לרגליך נראה - לי לפי הפשט: "אף חובב עמים" אף בשעה שהקב"ה מחבב עמים ומוסר ישראל בידם, והם: ישראל [מקבלים] מכותיהם ומוכים לרגליך: בשבילך, כמו "ויברך ה' אותך לרגלי", בשביל שאינם רוצים לעשות כתועבות - הגוים ולהניח יראתך. כל קדושיו מוסרים עצמם בידיך וסובלים גלות בשבילך. ישא - מדברותיך: נשאו עול לשמוע שתי - דברות מפיך. "מדברותיך" כמו "ומדברך - נאוה", לשון דיבור. (ד)ושאר התורה שהם שש מאות וי"א מצות דתור"ה בגימטריא הכי הוה - וצוה לנו משה: כשלא יכלו עוד לישא - קולך ולסבול דבריך, אז אמרו למשה "ואת תדבר אלינו", שכחך כנקיבה לגבי כחו. להכי כתיב: "ואת [תדבר"] ודבר משה על עצמו כאילו אחרים מדברים עליו. מורשה קהילת יעקב: שקבלוה למורשה לקהילת - יעקב לעולם, שקבלוה עליהם ועל זרעם. ואונקלוס פירש: "אף חובב עמים": לעניין ישראל לעניין השבטים. ורבותנו דרשו: "אף חובב עמים", אף בשעה שאתה מחבב את העמים ונותן ישראל בידם ליקח מסים וארנוניות מהם. "כל קדושיו בידיך", שאינם מכבידים עול על תלמידי - חכמים, שאתה מצילם בידיך, כדאיתא בבבא - בתרא גבי ההוא דמי - כלילא דאיתשול ושדיה ר' עקיבא אעמי - הארץ, וערקו, ואשתייר ההוא כובס, ודליה רבי עליה, וערק ובטל כלילא:

והם תוכו לרגליך. שמכתתים רגליהם ממקום למקום ללמוד תורה. כאן קבלו תורה ויחד - מלכותו עליהם, והם קבלו עליהם חוקיו ומצוותיו ומשפטיו. "ישא מדברותיך", שנושאין ונותנין בדבורו של מקום.

**פסוק ה**

ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי - עם: כלומר: מתי נעשה מלך עליהם, בהתאסף ראשי - עם: כשאמר הקב"ה "הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי", ובאותו - זכות "יחי ראובן", ואל יזכר בלבול מצע אביו. "ראשי - עם" קורא שבאומות, כמו "עם כל ראשי בשמים", וכמו שבטי - ישראל, כשנאספו - יחד שבטי - ישראל [קבלו] ברכה כל אחד ואחד בפני עצמו, כי הם עמו ונחלתו של הקב"ה, וקבלו תורתו ומלכותו עליהם.

**פסוק ו**

יחי ראובן ואל ימות: כשיעבור את הירדן לפני בני ישראל חלוץ למלחמה, ואל ימות במלחמה אחד מהם, ויהי מתיו מספר אנשיו שיעברו מספר: באותו מספר שיעברו - ישובו, שלא נפקד אחד מהם. ויש מפרשים "ויהי מתיו מספר", אדלעיל קאי. והכי - קאמר: ואל יהי מתיו של מספר, שלא יהו מתי - מספר, כלומר עם - מועט, שלא ימעטו, והיינו הך. אפילו לא בירך יעקב את ראובן היה - לו למשה לברכו, שהרי על פיו ומצוותו עברו בני - גד ובני - ראובן חלוצים את הירדן, ואף כי יעקב בירכו בזאת - הברכה עצמה, כמו שמפורש בויחי - יעקב, דקאמר "גד גדוד יגודנו", והכי - קאמר: גד! הגדוד שיגודנו, שיגוד עמו, ישובו על עקב, באותו גדוד עצמו, שלא יפקד מהם איש, נמצא שבירך יעקב את ראובן באותה ברכה עצמה שברכו משה. אבל שמעון שלא בירך יעקב, לא בירך משה, אלא שאמרו רבותינו שכללו ברמז בברכתו של יהודא כשאמר שמע ה' קול יהודא, ואף נפלה נחלתו בתוך בני יהודא, כדאיתא ביהושע שנאמר "הגורל - השני לשמעון... בתוך נחלת בני - יהודא", וגם בני - יהודה כללו בגורלו דכתי' "ויאמר יהודא לשמעון אחיו עלה אתי בגורלי".

**פסוק ז**

וזאת ליהודה: כלומר: וזאת הברכה עצמה שעשה לראובן, עשה ליהודא, שהתפלל על המלחמה. שמע ה' קול יהודה: כשיצעק אליך במלחמה, שנאמר "ויזעק יהושפט וה' עזרו, ויסיתם אלהים ממנו", ואל עמו תביאנו: לשלום, שלא ינצל טרף מידו כשיטרוף באומות וישלול - שלל. וכן הוא אומר "כאשר יהגה האריה והכפיר על טרפו, אשר יקרא עליו מלא רועים, מקולם לא יחת, ומהמונם לא יענה". רב לו בידו: ועזר מצריו תהיה: אתה, שלא יהיה צריך אחר, הרי ברכת ראובן וברכת יהודא אחת, ולפי שיהודא עולה בתחילה במלחמה הוצרך להתפלל עליו על המלחמה. ולראובן: לפי שהוא הולך ראשון, דכתיב "והחלוץ הולך לפניהם". ורבותינו דרשו לפי שהיו עצמותיו של יהודא מגולגלין בארון לפי שנידה עצמו דאמרינן נידוי אפילו מעצמו צריך הפרה. מנלן? מיהודא לפי שנאמר "וחטאתי לך כל הימים", והיה לו לומר: "אם אביאנו לא אחטא", וקללת - חכם

אפילו על תנאי היא באה אפילו נתקיים. שאמר [עלי] לשמואל "כה יעשה לך אלהים" "לך": כמו שאירע לי, שאין בני הולכים בדרך - הישר. ואע"פ שהגיד [לו שמואל], כתיב "ויהי כאשר זקן שמואל... ולא הלכו בניו בדרכיו", שהיה לו לומר: "ואם - תגיד, לא - יעשה לך". וכן דוד שאמר גבי שיתין דקפא תהומא: כל היודע שמותר לכתוב שם [אחספא] לזרוק - בתהום ואינו אומר יחנק בגרונו, ונשא אחיתופל קל - וחומר מסוטה, שלשום - שלום בין איש לאשתו צוה הקב"ה למחוק השם, כל - שכן לשום - שלום לכל העולם - כולו. ואמר: מותר! ואפילו הכי נחנק, שהיה לו לדוד לומר: "ואם יאמר לא יחנק". וכן מצינו בכל התורה, "אם לא תשמע תוכיחו, ואם תשמע: ברכה". ולכך הנהיגו הקדמונים לברך הקהל אחר החרם, כלומר: אם יעמדו על החרם יתברכו. ולפי שלא אמר יהודא "ואם אביא לא אחטא", היו עצמותיו מגולגלין בארון, והתפלל משה עליו, ואמר: מי גרם לראובן שיודה? יהודא! וזאת ליהודא? בתמיהה: שעצמותיו [יהיו] מגולגלין, עול אבריה לשפא, אבל לא הוו מסלקי ליה למתיבתא - דרקיעא, אמר: "ואל עמו תביאנו" אסקוה אבל לא הוה ידע למשקל וטרי בהדי רבנן, אמר: "ידיו רב לו", שישא ויתן בידיו, לא סלקא ליה שמעתתא אליבא דהלכתא. אמר: "ועזר מצריו תהיה": ולפי שברכת - ראובן ויהודא שוות, סמכן זה לזה, ומעין שברכם יעקב ברכם משה. ראובן: כמו שפירשתי. יהודה: יעקב אמר לו "ידך בעורף אויביך". איזהו מלחמה שיד כנגד העורף? הוי אומר זה קשת. ומשה אמר "ידיו רב לו", איזהו מלחמה שצריך שתי ידים? הוי אומר זה קשת, ועל - זה נאמר "ללמד בני יהודה קשת, הנה כתובה על ספר הישר".

**פסוק ח**

וללוי אמר: ועל לוי אמר בפרשה - זו. ואע"פ שיעקב לא בירך לוי, משה ברכו שהרי בני - שבטו היו. ועוד שכשלא - נכשלו בעגל זכו - לברכה, כמו שאמר להם משה, "ולתת עליכם היום ברכה", היום תזכו לברכה, שתתברכו כמו שאר - השבטים. שמעתי. תומיך ואוריך. שכל ישראל צריכים להם, והם משפט בני - ישראל. מסרת לאיש - חסידיך: שיהיו כולם חסידים ולא נכשלו בעגל. אשר נסיתו במסה, תריבהו על מי - מריבה: שלא נמצא בו עון - אחר אלא אותו של - אותו סלע, שלא פירשו דבריהם. וכאן מוכיח - כדברי, שאותו ד' ויהי בשלח הוא הסלע שנכשל בו משה - ואהרון, דהתם כתיב "ויקרא שם המקום מסה ומריבה", והכא כתיב "אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה", והתם כתיב: "והכית בצור", ולפיכך אני אומר שלא הקפיד הקב"ה אלא על שלא פירשו דבריהם. ועוד [אם] כדברי האומר דעל שהכה הקפיד, אהרן לא הכה, אבל לפרש היה עליו כמו על משה.

**פסוק ט**

האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו: מי שיוכל לומר על אביו ועל אמו לא ראיתיו במעשה העגל, שלא - נכשלו בו, ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע: באותו עון, כי שמרו כולם אמרתך ובריתך ינצורו: כדכתיב "ויאספו אליו כל בני לוי", שלא פשע אחד מהם. והמפרש הרגום, שצריך לדחוק הכתוב "אביו": אבי - אמו, "בנו": בן - בתו, ולכך נראה כי כשאמר משה: "כי איש בבנו ובאחיו", מישראל קאמר, כי כשאמר: "מי לה' אלי", כל ישראל באו אליו, שלא היה שבט שלם שלא פשע אחד מהם חוץ משבט לוי, כמו שפירשתי במעשה העגל.

**פסוק י**

יורו משפטיך ליעקב: כדכתיב "כי שפתי כהן ישמרו דעת, ותורה יבקשו מפיהו", והלוים - נמי שאין להם נחלה לא היו טרודין כי אם ללמוד, ולכך יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל. ישימו קטורה באפיך: שהם עשו העבודה והקטורת, וכליל עולות.

**פסוק יא**

ולכך ברך ה' חילו: שמפני הקטורת והעולות היו נכסים מתברכים, ולכך לא שונים לקטורת, שכל אחד רוצה להקטיר. ולכך אומר "חדשים לקטורת בואו והפיסו". אבל בעולות לא היו מדקדקים כל - כך משום דתדירי ומצויות להם, כדמפרש ביומא. ופועל ידיו תרצה שיבאו לרצון לפניך העבודה שהם עושים, ובזכות העבודה: מחץ מתנים קמיו: של אותם הקמים עליהם ומשנאיו מן יקומון: שלא יוכלו קום. ורבותינו אמרו "ברך ה' חילו", אפילו חולין - שלו, שאם היה עומד ומקריב על המזבח ונודע שהוא בן גרושה או בן חלוצה, אע"פ שהוא חלל, כל הקרבנות שהקריב קודם שנודע, באים לרצון.

**פסוק יב**

לבנימין אמר ידיד - ה': על בנימין אמר: "ידיד - ה'", בנימין, קורא "ידיד - ה'", על שבחר הקב"ה לשכון בחלקו של בנימין, כי ירושלים בחלקו ובית המקדש בחלקו היה בנוי. ישכון לבטח עליו: דלוי שהיו משרתים בבית - המקדש, שהיה בנוי בחלקו. ו"עליו" - סמוך לו, כמו "והחונים עליו מטה שמעון". חופף עליו כל היום: לוי, שהיו הכהנים והלוים תופשים ובאים כל היום למשמרותם, כמו חוף - הים, שהספינות חופפות לנמל. ועל זה היה בנימין שכן בטח, בזכות - הקורבנות שהם מקריבים כל היום למשמרותם, ובין כתיפיו: של בנימין שכן: לוי בעזרה, שהוא מקום גבוה, שהיו שומרים שם הבית - המקדש בשלש מקדשות, כדאיתא בתמיד. וגם פרחי - כהונה איש כסתו בארץ, ומפתחות המקדש תחת מראשותיו. ולפי שאותם שומרים וגביני כרוז, שהיו אומרים: קומו כהנים לעבודתכם, ולוים לשירם, היו בני - בנימין יושבים וישינים בטח. ולפי

שברכתו של בנימין תלויה בלוי, סמך בנימין ללוי, ואגב דנקט בני - לוי נקט יוסף אחריו, וחוזר לשאר שבטים. ויש לפרש "ישכון לבטח עליו": דהקב"ה שיכן שכינתו בחלקו, והקב"ה חופף ומגין עליו כל היום: כל הימים, דירושלים לא היה אחריה היתר: ובין כתפיו שכן הקב"ה, שאין לך נאה בשור יותר מכתפיו, לפי שהיה עין - עיטם גבוה מהר - הבית מעט, קורא לו - "כתפים". ומכל מקום על שהיו בני - לוי משרתים במקדש שהיה בחלקו של בנימין, סמך ברכתו של בנימין לברכתו של לוי. ורבותינו דרשו "חופף עליו כל היום", שהיתה רצועה יוצאה מחלקו של יהודא ונכנסת בחלקו של בנימין, ובה מזבח בנוי. והיה בנימין הצדיק מצטער עליה, כדכתיב "חופף עליו כל היום", דפורטו"ט עליו כל היום. ולכך קרן מזרחית דרומית לא היה לו יסוד. לפי שלא היתה בחלקו של טורף בנימין: קורא טורף על שאמר יעקב "בנימין זאב יטרף", וזהו מעין שברכו יעקב, שאף הוא ברכו שיהיה בית - המקדש בחלקו.

**פסוק יג**

וליוסף אמר מבורכת ה' ארצו: שמוציאה פירות ומספקת עם - רב, כי בני - יוסף עם רב, דכתיב "וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם - רב עד אשר עד כה ברכני ה', ויאמר אליהם יהושע: אם עם - רב אתה עלה לך היערה" החביאו עצמכם ביערים שלא תשלוט בכם עין - הרע, והם ענו להם: "מזרעא דיוסף קאתינא דלא שלטא ביה עינא בישא". ואמר לו משה כי ארצו מבורכת מאת הקב"ה ותספיק להם כל צרכם. ממגד שמים מטל: שירדו עליה גשמים בנחת, להמתיק ולהתעדן את הפירות. "מגד" לשון מיטב, מתוק, ובשום, מטל שירדו בנחת, כמו "שכבת - הטל". שבאת בנחת. ומתהום רובצת תחת: שאין לך טפח שיורד מלמעלה שאין טפחיים עולים מלמטה ותהא משוקה מלמעלה הענפים, [ו]מלמטה השרשים.

**פסוק יד**

וממגד תבואות שמש: שהשמש יזרח עליהם למתקם, שכל פירות הגדילים בצל אינם מוטעמות, אבל השמש מבשל הפירות וממתקם. וממגד גרש ירחים: גרש: נראה לי תיבה הפוכה באותיות, ו"גרש" גבי - פירות כמו "שגר" בהמה, לשון שילוח, שתשלח ארצו פירות לירחים, בכל ירח וירח פירות הראויות לו. בירח אחד כונס קיצו, ובשני מוסק את זיתיו, ובשלישי לוקט תמריו, וברביעי אחר - כן כל חודש וחודש.

**פסוק טו**

ומראש הררי קדם: הריו יהיו ראש להררים המקדימין לבשל פירותיהם והוא יהיה ראשון לכולם, כי ארץ אפרים היו הרים, דכתיב "צופים מהר אפרים", וכתיב "כי יש יום קראו נוצרים בהר - אפרים". וממגד גבעות עולם שתהא לגבעתך מיתוק מכל גבעות עולם.

**פסוק טז**

וממגד ארץ ומלואה: ממיטב הארץ מילואה ותבואה. ורצון שוכני סנה: ורצונו של מקום ששיכן שכינתו בסנה, ויו"ד של "שוכני" יתירה, כמו "היושבי בשמים". ואיכא לפרש לפי פשוטו "ורצון שכני סנה": שתהיו לרצון לשכון בין סנאים של ארץ - יוסף מארזים של ארץ אחרים. תבואתה כל הברכה הזאת לראש יוסף, [ולקדקוד] נזיר אחיו: מופרש מאחיו, כמו "וינזרו מקדשי בני - ישראל", לפי שהיה יוסף מופרש מאחיו וירד למצרים. ואיכא לפרש: "ורצון שוכני סנה", רצונו של הקב"ה ששכן בסנה, בזרעו של - יוסף, בחד מזרעו מלך יהושע שהוא מזרעו של אפרים. וגם תשכון השכינה בחלקו של יוסף בשילה שהיה שם אוהל - מועד הרבה שנים, והוא בחלקו של יוסף, דכתיב "ויטוש משכן שילו" "וימאס באהל יוסף", ורוב מלכי ישראל היו מאפרים.

**פסוק יז**

בכור שורו הדר לו: המלך הראשון שבחר הקב"ה מזרעו של יוסף זהו יהושע, שנבחר עתה ראשון למלך, "הדר לו", דכתיב "ונתתה מהודך עליו". ואיכא - למימר דלכך קורא לו בכור ליוסף, לפי שנתן יעקב בכורתו של ראובן [ליוסף], דכתיב "ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו לבני - יוסף", והוא לקח פי שנים בארץ ישראל. וקרני - ראם קרניו: חזקים כקרני - ראם. בהם: באותם קרנים ינגח אפסי - ארץ: שיכבוש ארץ - ישראל, וינצח שלשים ואחד מלכים, והם אותם הקרנים: רבבות אפרים, והם אלפי - מנשה: הם קרניו של יהושע וחוזקו, שהם קרוביו ואנשי מלחמתו. ונתנו לאפרים הרבבות, לפי שהוא גדול, שנתן לו יעקב הגדולה.

**פסוק יח**

ולזבולן אמר, שמח זבולן בצאתך: הוא היה שוכן בחוף - הים, כמו שאמר יעקב "זבולן לחוף ימים ישכון", והוא יוצא לסחורה לצור ולצידון ולארץ מרחק, והתפלל משה שישמח ויצליח בסחורתו. וישששכר באהליך: ארץ ישששכר היתה ארץ - טובה למרעה, והוא יושב באהלים לשמור על שדותיו, ולא היה יוצא לסחורה, כי פירות - ארצו היו מספיקות - לו, ואמר לו משה שיצל[י]ח וישמח בשדותיו. וכן אמר לו יעקב "רובץ בין המשפתים", שהיה רובץ בין הגבולים לשמור השדות.

**פסוק יט**

עמים הר יקראו: כשהיו העמים באים לארץ - זבולן היו מתכנסים שם בים, ומזמנין עצמם להר - ציון לזבוח שם זבחי - צדק: אם ינצלו מן הים, כי הגוים נודרים נדרים ונדבות כישראל. כי שפע - ימים ינקו: כי בשפע תבא להם סחורה דרך הים וירויחו. ושפוני טמוני חול: גם מן הספינות שישברו בנמל ויהיו טמונים וטבועים בהם יקחו ממונם,

וספוניהם - אוצרותם שהיו צפונים להם. ולפי הפשט איני יודע למה הקדים זבולן לישששכר, אבל לפי המדרש שעשו שותפות שזבולן יעסוק בפרקמטיא וישששכר בתורה. וקאמר: "שמח זבולן בצאתך", בפרקמטיא, "וישששכר באהל - תורה". ואמר: "עמים הר יקראו", יזדמנו לרגלים, למועד שיקבע להם, ישששכר שעוסק [בתורה] וקובע חדשים ומעבר - שנים, דכתי' "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל". שם יזבחו זבחי צדק: תמידין ומוספין, איכא - למימר: שהקדים זבולן לפי שהוא המפרנס.

**פסוק כ**

ולגד אמר ברוך מרחיב גד: ברוך המקום שהרחיב נחלתו של גד, לפי שהיה נחלתו של גד מקום מרעה ומקנה, שייך למימר בזה לשון "מרחיב". כי מקום מרעה הוא רחב, כדכתיב "ירעה מקניך - כר נרחב". וטרף זרוע אף קדקוד: כשהיו מכים בני - גד היו מכים בצואר ומעמיק המכה דרך החזה אל תחת אצילו הימנית, וחותך הראש והזרוע כאחד. ולי נראה לפי העברי דהכי - קאמר: כשהיה מכה וזה מרים יד שמאלו כנגד המכה, הוא חותך הזרוע ומכה בראש, וממיתו במכה - אחת, מדקאמר: "אף קדקוד", משמע שהוא מכה בזרוע תחילה.

**פסוק כא**

וירא ראשית לו: שראה ובחר לו ראשית של ארץ - ישראל, אותה שנכבשה תחילה, ארץ סיחון ועוג, וכן שם חלקת מחוקק ספון: כדמתרג' הכי קאמר: לכך ראה גד ליקח לחלקו ארץ עבר הירדן, אע"פ שעמון ומואב מערערין עליה, כדאשכחן שנלחם מלך בני - עמון עם יפתח על אותן תרעומות, לפי שידע ששם יקבר, והיה יודע שאם היה סופה לחזור לעמון ומואב יותר משאר ארץ - ישראל, לא היה קובר משה בחוצה - לארץ, ובזה סמך גד לקחת אותה נחלה ולא חשש לאותו תרעומת. והאי דקאמר גד ולא ראובן, לפי שבני גד התחילו לשאול אותה, דכתיב "ומקנה רב היה לבני - ראובן ולבני - גד". ושם גד ראשון, לפי שדברו ראשונים, ועוד לפי שרצה לומר לראובן מה שלא אמר לו, ונתאוה להיות קרוב לו, שיגן עליו זכותו. ויש מפרשים: "כי שם חלקת מחוקק", חלקו של - ראובן, שנקרא "מחוקק", כדכתיב "בפלגות - ראובן גדולים חקקי - לב", ולא נהירא. ויתא ראשי עם הוא לקח חלק בראש והולך בראש ישראל למלחמה, דכתיב "והחלוץ הולך לפניהם". צדקת - ה' עשה ומשפטיו עם ישראל: שעמד בתנאו בדין ובמשפט, שהורה ולמד להם משפטיו של הקב"ה.

**פסוק כב**

ולדן אמר דן גור - אריה: שהוא עומד על הספר ושומר ושוקד שלא יכנסו אויבים לארץ - ישראל. יזנק מן הבשן: ישקה ארצו מן הירדן שמקלח מן הבשן, שהירדן יוצא ממערת

פמייס מארץ - דן, דאמר למה נקרא שמו ירדן, שיורד מדן ומפסיק בין ארץ - דן והבשן. שדן על שפת - הירדן, לצד ארץ ישראל, והבשן ארץ גד וגלעד עברו על שפת הירדן. וארץ - טובה היא ארץ העומדת על - הירדן, כדכתיב "וירא את כל ככר הירדן כי כולה משקה... כגן ה' כארץ - מצרים".

**פסוק כג**

ולנפתלי אמר נפתלי שבע רצון: ארץ נפתלי קלה וממהרת לבשל פירותיה, ולפיכך הוא אומר שהוא שבע רצון, כי מי שפירותיו מאוחרים, ואחרים אוכלים פירותיה והוא אינו אוכל שלו מפני שהן מאוחרין אינו שבע לרצונו, אלא מתאוה קודם שישבע. אבל נפתלי אינו כן, כי פירותיו ממהרות, ומיד שירצה יאכל מהר קודם שיאכל שום אדם פירות. ומלא ברכת ה': כל הבא בארץ - נפתלי ורואה פירות - מבכרות ואילנות מלבלבין וציצים ופרחים מוקדמין, ומודה ומשבח ומברך את השם על החדש. וכן אמר יעקב "הנותן אמרי שפר", ומתרגמינן: "יהון מודן ומברכין עליהון". ים ודרום ירשה: כתרגום: שירושתו למערב ולדרום ים - כנרת. ופירותיה מתוקים וטובים, דאמרינן למה נקרא שמה כנרת? דמתיקי פירותיה ככנרא, ככנור שהוא מתוק לשומעיו.

**פסוק כד**

ברוך מבנים אשר: ברוך מפי שאר בנים אשר, שכל הבנים מברכים [אותו] וסוף הפסוק מוכיח, דקאמר: יהי רצוי אחיו: שהוא רצוי ואהוב לכולם, וכולם מברכים אותו, למה? וטובל בשמן רגלו: שהיתה ארצו משופעת בשמן, ומשפיע שמן לכל אחיו, והן סכין ומתעדנין בו, ומברכין אותו, ואף נשותיהם ובנותיהם מתפנקות בו, ומשיר השיער ומעדן הבשר ומפשט הקמטין. ורבותינו אמרו שהיו בנותיו של אשר נאות, מתוך שמתעדנות בשמן, ונשואות למלכים ולכהנים - גדולים כמו שפירש רש"י. ויש - לפרש "ברוך מבנים אשר", יותר משאר בנים.

**פסוק כה**

ברזל ונחושת מנעלך: מנעלי - גופך: הגידים והעצמות, שהם לגוף כמו מנעול לדלת, שמחזיקים אותו. מתוך שיהיו לו שיפוע שמן יהיו נמשחים תדיר, ויהיו חזקים כברזל, כאילו הם של ברזל ונחושת. ולכך יהיו כימיך: כימי נערותיך יהיו ימי - זקנותיך, שמי שרגיל בשמן, חזק בזקנותו ואינו תש כח, דאמרינן אמרו עליו על ר' חנינא שהיה בן שמונים - שנה וחולץ מנעלו ונועל מנעלו על רגל אחד, ואמר: "שמן שסכתני אמי בנערותי הוא עמד לי בזקנות".

**פסוק כו**
אין כאל ישורון: עתה מדבר לכל ישראל ואומר להם, ומשיא להם עצה טובה, ואומר: ישורון! אין כאל, שהוא רוכב שמים להיות בעזריך, אין - לך עזר ותועלת כמותו, ולא תבקש לך עזר אלא הוא, שהרי הוא רוכב בגאותו שחקים שהוא מושל על העליונים.

**פסוק כז**
מעונה: למעון לאלהי - קדם שקדם לכל באין תחילה וראש, הוא בראם ורוכב עליהם, ומושל בהם, והם למעון לו, ששם הכין כסאו והשרה שכינתו. ומתחת הוא רוכב זרועות עולם ותוקפו וכחו של עולם ומושל על הכל, שהוא מושל בעליונים ובתחתונים, ורוכב עליהם, והוא חפץ בך. ויגרש מפניך אויב: כל - אויביך, ויאמר השמד: שהרי עמלק שהוא אויביך, אמר לך: "תמחה את זכר עמלק". הכנענים שהם אויביך, אמר: "לא תחיה כל נשמה", עזרה - שלימה הוא עושה לך, ושונא שונאיך.

**פסוק כח**
וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב: כל אותם שהם מעין יעקב ישכנו בטח ובדד, שלא תתערב שאר אומה בשמחתם ובשלוותם, כמו שאמר בלעם "הן עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב", ולא יהיו עמהם אלא אותם שהם מעין - יעקב, ומדוגמתם של בני יעקב, כגון גירי - צדק שהם מעין - יעקב, אבל המינים המשומדים והמסורות הפורשים מדרכי ציבור, לא ישכנו עמהם, ד"זרע יעקב" לא נאמר, ולא "בני - יעקב", אלא "עין - יעקב". אל ארץ דגן ותירוש: שהיא מליאה דגן ותירוש. אף שמיו יערפו טל: יטיפו טל לגדל פירות, ושאר מיני מגדים.

**פסוק כט**
אשריך ישראל מי כמוך: מי עם כמוך שאתה נושע בה': שתשועתו מאת הקב"ה, שתשועתו שלימה בכל, שהוא מושיע עמו, הוא משמיד אויביך, הוא משפיע טובות, הוא זן, הוא מפרנס. מגן עזרך: הוא מגן מן הרעה, הוא עוזר לך על האויב. ואשר חרב גאותיך: הוא חרבך להשמיד אויבך, וגאוותך: שמגביה אותך על כל. ויכחשו אויבך לך: שכשהם אויביך בלבם אומרים לך מפני יראתך ואימתך - אנו אוהבים אותך, ומשועבדים לעשות כל רצונך והם משקרים מפני פחדם, שיראים לומר שהם אויביך. ואתה על במותימו תדרוך: על גדוליהם וגבוה שבהם, שתדרוך ותתנינו תחת כפות - רגליך, וכדכתיב ביהושע "שימו את רגליכם על צוארי המלכים האלה".

**פסוק מד**
שימו לבבכם: תנו לב לדברים הללו.

## פרק לד

### פסוק א

**ויעל משה**. שלא נחלש כשאר בני אדם:

**ועד דן**. שהוא גבול ישראל, כדכתיב מדן ועד באר שבע. ורבותי' דרשו **עד דן**. שהראהו שמשון שהיה משונה שבא מדן:

### פסוק ב

**ואת כל נפתלי ואת ארץ אפרים ומנשה ואת כל ארץ יהודה**. ושאר השבטים היו בנגב הככר ובביקעת ירחו שהוא מונה למשה וכללם יחד:

**עיר התמרים עד צוער**. לפי שיריחו היתה עיר הריח וחשיבות גדול היה בו מונה אותה בפי':

**מים האחרון** היה גבול ארץ ישראל לצד מערב:

**ואת כל נפתלי**. שהראהו דבורה וברק מקדש נפתלי נלחם עם סיסרא:

**ואת ארץ אפרים**. שהראהו כיצד יהושע שבא מאפרים כבש הארץ. ומלכי ישראל שהיו רובם מאפרים מירבעם ואילך הראהו:

**ומנשה**. שהראהו נצחון גדעון ויפתח שהיו ממנשה:

**ואת כל [ארץ] יהודה**. דוד ושלמה ולכי בית דוד:

**עד הים האחרון**. דרשו רבותינו היום האחרון שהראה לו ימות המשיח עד סוף העולם. כל זה כת' רש"י:

### פסוק ה

**וימת שם משה עבד ה'**. אילו ח' פסוקים יחיד קורא אותם לפי דאסקינהו יהושע שהרי הוא כתבם. ואיכא למ"ד דהק' אמרם ומשה כותב בדמע. יחיד קרוא אותם ואין מפסיקים בהם שיקראום שנים:

### פסוק ו

**ויקבר [וגו']** לפי פשוט' מקרא קצר הוא. והכי קאמר ויקבור אותו הקובר בגיא. ורבותינו אמרו הקב"ה קברו. ותורה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים. תחילה גמילות חסדים שהלביש הק' ערומים. דכתי' ויעש ה' אלהים לאדם ולאשה כתנות עור וילבישם. סופה גמילות חסדים שקבר מתים:

**בארץ מואב מול בית פעור** שלשה סימנים נתנה תורה בקבורתו של משה. שאמר בגיא. ובאיזה גיא בארץ מואב. ובאיזה מקום מול בית פעור. ואפי' הכי **לא ידע איש את קבורתו**:

### פסוק ז

**לא כהתה עינו לא נס ליחה**. לפי הפשט בחייו מחמת זקנה:

**פסוק ט**

**מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו**. שמסר לו סדרי חכמה וסדרי נבואות וסידרי מלכות:

**וישמעו אליו**. כל ישראל שכולם נאות להיות שר ומושל עליהם:

**פסוק י**

**ולא קם נביא עוד בישראל כמשה**. אפי' בישראל. אבל באומות הועלם לא צריכ' למימר. שהרי ביקש מלפני הק' שלא תשרה שכינה על האומות העולם. דכתי' ונפלינו אני ועמך:

**אשר ידעו ה' פנים אל פנים**. שהיה מודעי לו מה שהיה אומר לו. ולא היה מדבר עמו לא במראה ולא בחדות כשאר נביאים שהיה מדבר עמהם על ידי חלום וחזיון. כמו שאמר הק' לאהרון ולמרים:

**פסוק יב**

**אשר עשה משה לעיני כל ישראל**. שאר נביאים מתנבאים ליחידים. כמו שעשה אליהו. שאמר לאשה הקמח והשמן לא תאכל. וכן אלישע. שאמר שאלי כלים ויצקת ושלמי את נשייך ואת ובנייך תחיי בנותר. אבל כל מעשיו של משה לצורך כל ישראל ולדורו הבאים ובמעמד כל ישראל ולעיניהם:

חסלת וזאת הברכה

וחסלת חמשה חומשי תורה שבח לאל גדול ונורא: בריך רחמנא דסייען רישא ועד כאן: